

ZRÍNYI MIKLÓS

és a

MAGYARORSZÁGI BAROKK KÖLTÉSZET

Szerkesztette

Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna

ZRÍNYI MIKLÓS ÉS A MAGYARORSZÁGI BAROKK KÖLTÉSZET

ZRÍNYI MIKLÓS ÉS A MAGYARORSZÁGI BAROKK KÖLTÉSZET

Tudományos konferencia
Eger, 2020. szeptember 3–5.

Szerkesztette:
Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna

LÍCEUM KIADÓ
Eger, 2021

Szakmai lektor:

Jankovics József CSc

Hausner Gábor PhD

ISBN 978-963-496-197-0

A borítón (Ismeretlen magyarországi festő), Zrínyi Miklós apoteózisa (16. sz. vége)
Szépművészeti Múzeum, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz. 75.3. M
© Szépművészeti Múzeum 2021

© A szerkesztők és a szerzők 2021

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés, borító: Csombó Bence
Megjelent: 2021-ben

Nyomta és kötötte: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató.

Tartalomjegyzék

Előszó *7*

I. Barokk (Periodizáció, poétika, retorika, komparatisztika)

Kecskeméti Gábor: *A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után* *15*

Bitskey István: *A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében* *55*

Tasi Réka: *Barokk illúzió (Enargeia, imaginatio és episztemológia a retorikában)* *69*

Berkes Tamás: *A cseh barokk komparatisztikai perspektívában* *79*

II. Zrínyi (Életmű és személyiség; forma, források, értelmezés)

Bene Sándor: *Szirének, főnixek, könnyek (Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében)* *105*

Utasi Csilla: *Szándék és imitáció Zrínyi Miklós* Syrena*-kötetében* *137*

Nagy Levente: *„Sors bona virtus melior" (Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről)* *157*

Kiss Farkas Gábor: *Zrínyi és Homérosz* *177*

Hargittay Emil: *„... iffiul pro 2bus syllabis Licentia Poetica" (Zrínyi és a magyar nemzeti vers-idom)* *189*

Szelestei Nagy László: *Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen* *205*

Szentmártoni Szabó Géza: *Egy Zrínyinek tulajdonított epigrammáról* *221*

Fazekas Sándor: *„Hálát Istennek ad, verssel imádkozik" (Zrínyi Miklós* Elégiájának *értelmezéséhez)* *233*

Förköli Gábor: *Zrínyi félreismert olvasmánya: Nicolas Caussin* *269*

III. Barokk-változatok (Műfajok, hatás, kontextus)

Pintér Márta Zsuzsanna: *A verses barokk színjáték poétikája* *289*

Csehy Zoltán: *„Róka maga farkát szokta csak dicsérni" (Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban)* *313*

Tóth Gergely: *„Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom" (Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László* Magyar Márs *című művében [1653])* *337*

Hernády Judit: *A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál* Mars Hungaricus*ában* *357*

Mercs István: *„Tündér mivoltárul, s forgandóságárul" (Koháry István a szerencséről)* *373*

Polgár Anikó: *„Az nagy monstrum pedig ráéhült gyomrával" (Mitológiai szörnyek Gyöngyösi István költészetében)* *391*

Majoros Viktória: *A* Csalárd Cupido *textológiája* *409*

Fajt Anita: *A madrigálforma (magyarországi német barokk) irodalmunkban* *433*

Koltai Kornélia: *Pre-expresszionista héber üdvözlőversek barokk (kori) szerzők tollából* *457*

Petrőczi Éva: *Kívül a barokk kánonon, belül a hétköznapokon (A tizenhetedik századi magyar puritán költészet)* *481*

IV. „Zrínyi" (Hatás és hagyomány)

G. Etényi Nóra: *A politika és a poézis Zrínyi-képe 17. századi német nyomtatványokon* *493*

Boda Miklós: *A* Syrena*-kötet címéről, címlapmetszetéről és pécsi példányáról* *519*

Suhai Pál: *Egy Zrínyi-kiadás tanulságai* *531*

Papp Ingrid: *Kié Zrínyi Miklós? (Történeti és műformai hagyomány a szlovák nemzeti ideológiában és irodalomban a 19. század közepén)* *547*

Névmutató ***561***

A kötet szerzői ***583***

ELŐSZÓ

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának és az Eszterházy Károly Egyetem Irodalomtudományi Tanszékének a szervezésében 2020. szeptember 3–5 között rendeztük meg a régi magyar irodalom kutatóinak 51. tudományos konferenciáját. A rendezéshez az Érseki Palota Látogatóközpont és a Dobó István Vármúzeum is hozzájárult, Dr. Ternyák Csaba egri érseknek, Dr. Ringert Csaba igazgató úrnak és legfőképpen az Eszterházy Károly Egyetem rektorának, Dr. Pajtókné Dr. Tari Ilonának kell megköszönnünk, hogy segítette és támogatta a konferencia létrejöttét, méltó helyszínt és sok színes programot biztosított a tanácskozás számára. A hagyományosan május végén szokásos találkozás kényszerű módon került át szeptember elejére, és ez – az aggodalmaink és a bizonytalan helyzet ellenére is – jó döntésnek bizonyult. A vírus két hulláma között, hosszú hónapok némasága után sikerült olyan tudományos konferenciát szervezni, ahol személyesen találkozhattunk egymással, s ez még inkább rádöbbentett bennünket arra, hogy a tudományos diszkurzusnak mennyire fontos része a személyes jelenlét, az élő és konstruktív vita, a tudományos álláspontok nyilvános ütköztetése és az azt követő kötetlen beszélgetés. Ahogy a kulturális programok is: Csöre Gábor előadóestje Zrínyi verseiből, a kiváló költőkkel, Szálinger Balázzsal és Szkárosi Endrével folytatott esti beszélgetés, ami a kortárs és a barokk irodalom párbeszédbe vonásának lehetőségeit mutatta fel, vagy a barokk zenei összeállítás, ami a barokk kultúrának egy másik (az irodalmi paradigmán túli) ágát reprezentálta. Ezen a konferencián mindez felértékelődött, s felértékelődtek azok a gesztusok is (pl. Tarnai Andor emléktáblájának a megkoszorúzása, vagy az elhunyt kollégákra való emlékezés), amelyek megerősítették ennek a szakmai közösségnek a hagyományait és értékeit.

Ez a rendezvénysorozat – amely sokunk életében meghatározó jelentőségűvé vált –, 1970-ben indult (a régi magyar irodalom kutatóhelyeinek közös programjaként), s már 1976-ban ellátogatott Egerbe, hogy itt tartsa meg az első Balassi-konferenciát. Eger különleges helyet foglalt el Balassi életében: több mint három évet töltött el itt katonáskodva (ahogyan öccse, Balassi Ferenc is), és az egri „vitézlő oskola", a sikeres portyákkal, rajtaütésekkel, életének – utólag visszatekintve – leghosszabb nyugodt periódusát jelentette. Ennek a korszaknak a képe Balassi költészetében is nagyon határozottan jelen van, a vitézi élet metaforái, a bajtársiasság és a hazaszeretet (de még a szerelem) versei is elválaszthatatlanok Egertől, így a város máig a Balassi-kultusz egyik meghatározó tényezője. A hazai tudományos életben nagyon hamar népszerűvé váló konferenciasorozat már

a következő évben, az 1977-es győri rendezvényen beemelte a *reneszánsz* mellé a *barokkot* is, kiszélesítve és kijelölve a kutatási irányokat. A *barokk* terminus az Irodalomtudományi Intézet körüli szakmai közösséget informálisan összefogó szervezet betűszavába is bekerült, így lett a neve ReBaKucs (Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport). A „szervezet" hivatalosan sosem létezett, mégis évtizedekre része lett a szakmai közbeszédnek.

A 2020-as egri tanácskozásnak (amely több mint negyven év után adott újra otthont a téma kutatóinak) nemcsak szűkebb, az évforduló kínálta témája (Zrínyi Miklós alakja), hanem tágabb hivatkozási köre, a magyarországi barokk kultúra is a kutatások középpontjában áll évtizedek óta, így a *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet* címnek megfelelően, a régi magyar irodalom 17. századi történetének szinte minden aspektusa előkerülhetett az előadásokban. A témaválasztás azért is bizonyult sikeresnek, mert Eger, mint barokk város, joggal lehetett inspirálója és helyszíne a téma egészének, s az itt folyó barokk kutatások már több évtizedes múltra tekintenek vissza. Az 1990-es években indult a Főegyházmegyei Könyvtár vezetőjének, Dr. Löffler Erzsébetnek a szervezésében az egri Barokk Konferenciák sorozata, s ettől kezdve sorra jelentek meg az egri püspöki építkezésekről, a főpapi mecenatúráról, az egri nyomdáról, a könyvtárról, a barokk ünnepségekről és nem utolsó sorban a 17-18. századi irodalomról szóló tanulmányok és monográfiák. (Sugár István, *Az egri püspökök története*, Bp., 1984, Bitskey István, *Püspökök írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, 1997., *Eszterházy Károly emlékkönyv*, szerk. Kovács Béla, Eger 1999., *A helyi érték. Kulturális örökség tanulmányok,* szerk. Monok István, Eger, 2013.) A barokk Eger élete elválaszthatatlan a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult neves főpapok, Telekesy István, Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc tevékenységétől, de amikor az egri tanárképző főiskola felvette Eszterházy Károly nevét, majd az Egri Hittudományi Főiskolával együtt megalapította az Eszterhazyanum kutatócsoportot, főként az ő alakja került a kutatás középpontjába. (*Az egri Domus Universitatis és Líceum, Oktatás, tudomány, művészet 1773–2013,* szerk. Petercsák Tivadar, Eger, 2013, Bitskey István, *Eszterházy Károly és barokk városa* - Líceum szellemiség sorozat 8, Eger, 2018., *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. Dinnyés Patrik, Nagy Andor, Eger, 2020.)

Eger másféle módon is az egyik központja lett a barokk irodalom kutatásának: az egri drámatörténeti konferenciákon 1988 óta találkoznak (háromévente) a reneszánsz és a barokk színház- és drámatörténetének kutatói, s az évtizedek alatt olyan szellemi műhely alakult ki Kilián István iskolateremtő munkássága nyomán, amelyben cseh, lengyel, olasz, angol, francia és német kutatók is részt vesznek. A konferenciasorozat előadásai 11 kötetben jelentek meg, s a nemzetközi tudományosság számára is elérhetővé tették a magyar kutatók eredményeit (legutóbb: *Theory and Practice in 17th–19th Century Theatre – Sources, influences,*

texts in Latin and in the vernacular, ways towards professional stage, Katalin Czibula, Júlia Demeter, Márta Zsuzsanna Pintér eds., Eger, 2019.).

A ReBaKucs konferenciasorozat létrehozója, Klaniczay Tibor és kortársai (mint a középiskolai tanulmányait itt, Egerben végzett Tarnai Andor), valamint a megelőző és a következő nemzedékhez tartozó tudósok (Bán Imre, Angyal Endre, Kardos Tibor, illetve Bitskey István és Szörényi László) generációinak érdemeként teljesedett ki a hatvanas-hetvenes években a hazai barokk-kutatás, amelynek az Irodalomtudományi Intézetben szerkesztett kézikönyv, a „Spenót" második kötete (1600–1772) csak a kezdetét jelentette. Klaniczay és tudós kollégái végig figyelemmel voltak arra a tényre, hogy a barokk mint stíluskorszak az irodalomtörténetben *származtatott* (a művészettörténetből átvett) fogalom, s ezért mindig elengedhetetlen annak a szélesebb eszmetörténeti és társadalomtörténeti kontextusra figyelő reflexiója, s emellett törekedni kell sajátosan irodalmi formáinak, műfajainak az általánosításoknál pontosabb, a komparatisztikai összefüggéseket is szem előtt tartó retorikai, poétikai leírására.

Tevékenységükkel, eredményeikkel tulajdonképpen megismételték a korábbi, a két háború között felívelő barokk-kutatás második hullámát. A kezdeti szakaszt akkor a fogalom politikailag erősen allegorizáló használata jellemezte. Szekfű Gyula nagy történeti víziójának mozgatója alighanem az éveken át érlelt, s végül a *Három nemzedék* új kiadásának (1935) zárórészében közölt leírás volt, a Trianon utáni magyar társadalom „neobarokk" jellegéről. E torz forma ragyogó előképeként született meg a 18. század virágzó barokk kultúrájának vonzó képe a nagy történeti kézikönyvsorozat, a „Hóman–Szekfű" negyedik kötetében (1935). Bármennyire is találó, nagy magyarázó-erejű koncepciót dolgozott ki Szekfű, a 16–17. századi előzményeket mintegy senkiföldjeként, a reneszánsz csúcspont után a puszta recepcióra szorítkozó, átmeneti korszakként kezelte. A harmincas-negyvenes évek barokk kutatásának aranykora éppen erre az ideologizáló megközelítésre adott válaszból nőtt ki, a szaktudományok kiváló kutatóinak sora konkrét eredményekkel töltötte ki a hiátust. A történészeknél (Mályusz Elemér) jobb helyzetből indultak az irodalomtörténészek (Koltay Kastner Jenő, Kardos Tibor, valamint a szellemtörténészek és a komparatisták, Zolnai Béla, Joó Tibor, Hadrovics László, Gáldi László és a többiek), hiszen Horváth János korszakos jelentőségű, úttörő vázlatára támaszkodhattak (*Barokk ízlés irodalmunkban*, 1924).

Az ötvenes-hatvanas években a barokk körül ismét a kultúrpolitikai allegorizálás, a fogalmat ideológiai eszközként használó diskurzus keltett mozgást. Az elítélést, a polgári szellemtörténet barokk preferenciájának lejáratását az ötvenes évek enyhülő légkörében a szovjet akadémia megengedő gesztusa követte – és a „Spenót" koncepciójának kidolgozói nálunk is pontosan érezték a korszak ideológiai indíttatású rehabilitációjában rejlő lehetőséget. „A barokk egyetemes kulturális, ideológiai és művészeti jelenség, törvényszerű lépcsőfok az európai művelődés fejlődésében. A maga

egészében nem minősíthető ezért értékesnek vagy értéktelennek, haladónak vagy reakciósnak." (*A magyar irodalom története*, 1600–1772, 117.) Az irodalomtörténeti kézikönyv korszakbevezetőjének Klaniczay Tibor által fogalmazott szavai megnyitották az utat a kutatások újabb aranykora előtt. A „Spenót" barokk irodalomról szóló kötete ugyanúgy maradandó értéknek bizonyult, mint az első, középkori és reneszánsz kötet. A korszak további irodalomtörténeti kutatása során felmerült periodizációs és stílustörténeti, de az eszmetörténetet is érintő viták a késő-reneszánszról, a manierizmusról, újabb és újabb eszmecseréket, konferenciákat generáltak, s jórészt Klaniczay szervezőtehetségének köszönhetően forráskiadás- és monográfia-sorozatok nőttek ki belőlük. E munka két évtizedének hazai eredményeit már a nemzetközi tudományosság kontextusában mérte fel az 1977. évi győri konferencia („A magyarországi barokk kezdetei"; anyagát ld.: MTA I. Osz. Közl. XXXI [1979]).

Érdemes megfigyelni, hogy a hazai érdeklődés hullámai mindig kötődtek a nemzetközi tudományosság tendenciáihoz. A harmincas években a szellemtörténet adta a felhajtóerőt, a hatvanas években a komparatisztika virágzása éreztette hatását ezen a téren is. A kilencvenes évek árapálya után az utóbbi évtizedben ismét tanúi vagyunk a barokk korszakterminus allegorizáló, az ideológiai tartalmakat a barokk jól (vagy rosszul) eltalált metaforájával jelző szellemi divatoknak. A digitális írástudás és tudásközvetítés „barokk" jellemzőitől az új médiaművészet „digitális neobarokkjáig" és a kultúraelméleti diskurzus klasszikusainak (Walter Benjamin, Carl Schmitt stb.) „újraértéséig" széles a kínálat, és jogos is a visszatérés. A történeti barokkban a modern tömegtársadalom ismeri fel saját eredetének meghatározó (s nem feltétlenül pozitív) vonásait: a színlelést és a leplezést, a politikai és üzleti propaganda technikáinak kifejlődését a vallási propaganda fogásaiból, a manipuláció retorikájának csúcsra-járatását, a hatalom színházzá válását, a szuverenitás erkölcsi és szakrális alapjainak eltűnését – hogy csak néhányat említsünk az ismert (jórészt negatív) toposzok közül. Ugyanakkor ezt a kultúrkritikai hullámot is ellensúlyozza egy új típusú történeti érdeklődés a barokk iránt. A kétezres években a figyelem középpontjába egyre inkább az irodalmi modernitás és a barokk kapcsolata kerül, a „régiek és modernek" vitájának újabb és újabb előzményei, a 16–17. század fordulójáig visszakövethető rétegei nyílnak meg a megélénkülő kutatások és szövegkiadások nyomán, az irodalmi emlékezet tudatos rendezésének technikái tárulnak fel a műfajok sokaságában. Konferenciánk ebben az új, egyszerre eszmetörténeti és irodalomtörténeti kontextusban közelített a barokk irodalom hazai jelentőségének felméréséhez, a későbbi korok kulturájában játszott szerepének megértéséhez.

A hazai szaktudomány a *retorikatörténetben*, a szellemi habitusok és a *lelkiség* változatainak történeti vizsgálatában szinkron módon követte a nemzetközi kutatás trendjeit. A magunk részéről éppen azért próbáltuk most a történeti poétika területén ösztönözni a régi magyar irodalom kutatóinak közösségét, hogy ezúttal a költészet gyakorlatának és korabeli elméletének irányából mérjék fel

korszakunknak irodalmi termését, Zrínyi Miklós mellett a kép mellékalakjainak és a rokon műfajok praxisának és teóriájának (drámapoétika) is megfelelő figyelmet szentelve. A tanulmány formájában is beérkezett előadások mennyiségükben, tematikai megoszlásukban és – reményeink szerint – színvonalukban is visszaigazolták várakozásainkat. A Zrínyi és kortársai (Listius, Gyöngyösi, Beniczky, Koháry) munkásságát gazdag történeti-poétikai szempontrendszerben vizsgáló gondolatmenetek mellett alapvető, a paradigmákat is módosító hozzászólások fogalmazódtak meg a barokk irodalom periodizációját, retorikai és poétikai jellemzőinek összefüggését, affektivitásának jellegét illetően. Úgy látjuk továbbá, hogy a magyar barokk-kutatás hatvanas-hetvenes évekbeli fénykorának akkor kijelölt komparatista kutatási iránya ma is különösen aktuális maradt. Vajda György Mihály, Klaniczay Tibor és Sziklay László egyaránt a kelet-közép-európai modernitás, jelesül a romantika előzményeként tekintett a barokk irodalom regionális változataira. A különböző korszakoknak ezt az egymásba érését, egymást értelmező voltát kívántuk érzékeltetni a borítóra került, ismeretlen magyarországi mestertől származó képpel. A szigeti hős apoteózisát ábrázoló festmény *még* nem barokk. Mégis ott van rajta annak a lelkiségnek minden eleme – a heroizmus, a hit és az önfeláldozás eszménye –, amiből a következő korszak barokkja kifejlődik. A költő Zrínyi képe helyett az a belső kép, amely az eposzt író Zrínyiben élt, s amelynek nagyszerű vízióvá vált állomásai visszaköszönnek a *Syrena*-kötetből, és a következő évtizedek irodalmából, képzőművészetéből.

A kötetünkben olvasható tanulmányok lektorálására Hausner Gábort és Jankovics Józsefet kértük fel. Jankovics József nagy örömünkre részt vett a szeptemberi rendezvényen, sőt, ő mondta el az egyik laudációt a 2020-as év Klaniczay-díjasának, Monok Istvánnak a méltatásakor. Beszédje olyan volt, mint ő maga: alapos és tudományos, jól argumentált, mindenre odafigyelő, mégis személyes és emberi. Ugyanez jellemezte lektori munkáját is: észrevett minden hibát, pontatlanságot és következetlenséget, de mindezt olyan elnézéssel, tapintattal és szeretettel írta meg nekünk, hogy csak hálásak lehettünk minden észrevételért. Még a kórházi ágyából is rendelkezett a kijavított szövegekről, de az utolsó tanulmányokra már nem jutott ideje... Neki, a magyar reneszánsz és barokk kiváló kutatójának, a ReBaKucs konferenciák szervezőjének, sokunk barátjának ajánljuk ezt a kötetet, kedvenc költőjét, Gyöngyösi Istvánt idézve: „tudván azt, hogy életünk utolsó határához vitetvén, minden egyebek elmaradandók tőlünk, az egy jól viselt dolgainknak emlékezete, azki holtunk után is követ bennünket. *Omnia dum pereunt, Comes est post funera virtus.*"

Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna

I. Barokk
(Periodizáció, poétika, retorika, komparatisztika)

Kecskeméti Gábor

A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után

Az antik retorikaelmélet nagy rendszerei mintegy két évezreden át alapvető fontosságú tájékozódási pontot jelentettek az irodalomról való teoretikus és gyakorlati gondolkodás történetében. Ezért aztán a magyar irodalomtörténet egészének áttekintése szempontjából meghatározó lépésnek bizonyult, amikor az antik beszédnemek rendszerét sikerült vonatkozásba állítani a kora újkor műnem- és műfajelméleti gondolkodásával, azonosítva azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek a tényleges szónoki és írói gyakorlatnak a hármas tagolású antik rendszerrel *(genus iudiciale, genus deliberativum, genus demonstrativum)* és Melanchthonnak a rendszert megújító, egy negyedik beszédnem *(genus didascalicum)* időszerűségét kifejtő és argumentációs rendjét kidolgozó kezdeményezésével való szembesüléséből következtek, egészen eltérő súlypontokat jelölve ki, alkotásmódokat és szólamvezetést határozva meg a katolikus és a protestáns irodalomhasználat körében.[1] Szélsőséges formában tömörítve az eredményeket: míg a katolikus elméletíróknál a prédikációról való gondolkodás meghatározó pontját a *genus deliberativum* foglalta el, a *genus demonstrativum* igényei szerint íródó prédikációt pedig a halotti beszédek és a szentek életét tárgyaló, panegirikus szónoklatok készítéséhez ajánlották, addig a protestáns retorikai gondolkodás bevett, állandó, központi fontosságú elemévé a *genus didascalicum* vált. A műfaji rendszerek szoros kapcsolatban álltak a szónoki célkitűzéseknek ugyancsak az antik retorikában megalkotott, szintén hármas tagolású paradigmájával

[1] Kecskeméti Gábor, „A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai", in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil és Thimár Attila, Historia litteraria 2, 143–158 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996); Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia litteraria 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 55–113; Kecskeméti Gábor, „A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 255–284; Kecskeméti Gábor, „A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét)", in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, munkatársak Jeney Éva és Józan Ildikó, A magyar irodalom története 1, 217–227 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.15

(docere, delectare, movere/flectere), így az egyes műnemek invenciós eljárásainak érvényesülését, táguló vagy szűkülő hatókörét megfigyelve ezeknek a célképzeteknek és hatásfunkcióknak a rendje is rendszerként vált leírhatóvá, kirajzolva olyan tendenciákat, amelyek szintén erős felekezeti tagoltságot jelenítenek meg a kora újkor irodalmában.[2] E három célkitűzés ugyan a retorikatörténet legközkeletűbb toposzai közé tartozik, ám évszázadokon át nagy a változatosság abban a tekintetben, hogy milyen véleményt formálnak hierarchiájukról, fontossági sorrendjükről és együttes kezelhetőségükről; abban a tekintetben pedig teljes a bizonytalanság, hogy a szónoklat különböző fajtáihoz vagy *genus*aihoz tartozó feladatoknak tartják-e őket, vagy a szónoklatot egészében illető, tehát minden szónoklatban mindig megvalósítandó követelményeknek. Összességében elmondható, hogy Johann Georg Sulzer (1720–1779) műfajelméletének recipiálása előtt a három antik eredetű célkitűzést nem használták fel beszédnemek, beszédműfajok elhatárolására; az egyes célkitűzések jelenléte, aránya és a szerepüket igazoló ismeretelméleti elgondolások azonban felekezeti különbségeket jeleznek. A katolikus szónoklatban a *movere* igénye került a legfontosabb helyre, de azzal együtt a *delectare* jelentősége is megnövekedett, míg a kálvinista prédikációelmélet a *docere* fontosságát hangsúlyozta, amellyel viszont összeegyeztethetetlennek tartotta a *delectare* követelményét.[3]

Az antik retorikaelmélet egy harmadik nagy áttekintő kategóriarendszere, a stílusnemek *(genera dicendi)* tana azonban még nagyrészt kiaknázatlan maradt a magyar kutatásban, noha az az amerikai monográfia, amely korszerű orientációt ad ezen a területen, már 1988-ban megjelent, s noha az olyan korszakfogalmak kialakítása és alkalmazása szempontjából, amelyek nagy mértékben stíluskategóriákra építenek – így például a barokk fogalmának mibenléte és alkalmazhatósága tekintetében –, a tanulságai messzemenő következményekkel járnak.

Mielőtt ez a nevezetes és nemzetközileg kiemelkedő hatású monográfia, Debora K. Shuger könyve elkészült,[4] a legtöbben Morris William Croll (1872–1947) még

---

[2] Kecskeméti Gábor, „Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban", *Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin* 7 (1994): 50–76; Kecskeméti Gábor, „Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben", in *In memoriam Verseghy Ferenc*, vol. 6, *Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. Szurmay Ernő, 37–57 (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003).

[3] Lásd mindezeket áttekintőleg: Kecskeméti Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 363–377.

[4] Debora Kuller Shuger, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance* (Princeton, NJ etc.: Princeton University Press, 1988). Shuger véleményének összegzését nagyrészt e monográfia alapján adom az alábbiakban. Minthogy – a legnagyobb fokú sűrítettségre és a legszabatosabb megfogalmazásra törekedve – tételeinek rekonstruálását és összefoglalását általában az egész könyv tanulságai alapján, több szöveghely együttes figyelembevételével végzem el, lapszámokra többnyire nem

a 20. század tízes–húszas éveiben kidolgozott stílustipológiáját alkalmazták a kora újkori szövegekre, amelynek nagy előnye volt, hogy a 16–17. század latin, angol és francia nyelvű műveinek jelentékeny hányadáról, különböző stílusfejlődési trendekben való benne állásukról explicite kifejtett téziseket tartalmazott.[5] Shuger munkája azonban Croll megközelítését – a nagy elődnek kijáró tisztelet modalitása mellett is – nemcsak meghaladta, hanem legnagyobb részében érvénytelenné tette. Croll számára a kora újkori stilisztikai paradigmakészlet az Iszokratész és a korai Cicero írásmódjára jellemző, periodicitásban és alakzatokban bővelkedő, Croll által ciceronianizmusnak nevezett szónoki és az atticizmusnak hívott filozófiai beszédmód bináris kategóriájában mutatkozott meg, a fejlődés pedig a szkeptikus-dialektikus utóbbinak, a *genus humile*nak az érvényesülése, a *plain style* ideáljának elterjedése irányába mutatott. A thuküdidészi és démoszthenészi modell, az alakzatokkal nem tüntető, de filozofikusnak sem nevezhető szónoki stílus besorolása problémát jelentett Croll számára, s ezzel – őszintén szólva – egy meghatározó jelentőségű, nagy innovatív erejű stilisztikai és retorikai eszmény stílustendenciaként való kora újkori érvényesülésének érzékelésétől és rendszerépítésre való alkalmazásától fosztotta meg magát. Mindebben bizonyosan szerepe volt annak a módszertani körülménynek (nem feltétlenül problémának, inkább kutatástörténeti adottságból és szükségből fakadó orientációnak) is, hogy az angliai irodalmi gondolkodás történetének kutatója egészen más összképpel szembesül, ha elsődlegesen az angol nyelvű, nagy tendenciájában a *plain style* eszményét kifejtő retorikaelméleti kézikönyvek[6] teoretikus fogalomkészletével próbál tájékozódni az irodalmi jelenségek egykorú reflexióinak

---

hivatkozom. Inkább olyan helyeket jegyzetelek, ahol Shuger álláspontjának kifejtése óta jelentős új eredmények megítélését is figyelembe kell venni, vagy ahol a magyarországi kutatás forrásai vagy feldolgozásai mutatnak rá egy-egy megállapítás különös jelentőségére. Az amerikai kutatónő nézeteinek követéséhez fontosak még következő közleményei: Debora Kuller Shuger, „The Christian Grand Style in Renaissance Rhetoric", *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 16 (1985): 337–365; Debora Kuller Shuger, „Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism", *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 3 (1985): 269–284; Debora Kuller Shuger, „Sacred Rhetoric in the Renaissance", in *Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric,* Hg. Heinrich Franz Plett, 121–142 (Berlin etc.: De Gruyter, 1993); Debora Shuger, „Conceptions of Style", in *The Renaissance*, ed. Glyn P. Norton, The Cambridge History of Literary Criticism 3, 176–186 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

[5] Croll írásai összegyűjtve és alaposan dokumentálva olvashatók egy posztumusz gyűjteményben: Morris W. Croll, *Style, Rhetoric and Rhythm: Essays*, eds. J. Max Patrick and Robert O. Evans, with John M. Wallace and R. J. Schoeck (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966).

[6] Ezek időtálló áttekintése: Wilbur Samuel Howell, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956); Wilbur Samuel Howell, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971). A szerzőről (1904–1992) tudománytörténeti keretben: John E. Tapia, „Wilbur Samuel Howell: The Trilogy of Rhetoric, Logic, and Science", in *Twentieth-Century Roots of Rhetorical Studies*, eds. Jim A. Kuypers and Andrew King, 103–122 (Westport, CT: Greenwood, 2001).

a terepén, vagy ha a latin nyelven művelt kontinentális retorika és homiletika angliai recepciójával is számol. Shuger forrásbázisát mindenekelőtt az utóbbi korpusz képezi (Johann Sturm, Gerardus Johannes Vossius, Bartholomaeus Keckermann, Johann Heinrich Alsted, Nicolas Caussin művei), s ezek alapján összegzi a Croll által tekintetbe nem vett harmadik, a magas stílusnem kora újkori megragadására és leírására való törekvések történetét. Ennek a stílusnemnek a meghatározó sajátosságát – összhangban forrásaival – nem a periodikus, alakzatos, akusztikus, játékos írásmódban, hanem a szenvedély erőteljességében azonosítja; rögzíti, hogy meghatározó vonásai a képszerűség, az expresszivitás, a nagyszerűség, a fenségesség, de stilisztikai bővelkedés helyett gyakran az erőt sugárzó rövidség, sűrítettség, egyenetlen aszimmetrikusság is jellemezheti az e nembe sorolt szövegeket, amelyek így közelebb járnak Démoszthenész érzelmi hatásához, mint Iszokratész és Cicero csiszolt bőségű artisztikumához. Az e nembe való besorolás lényegi kritériuma a kortársi reflexiók szerint a lelki és szellemi tartalmak adekvát és individuális kifejezésére való törekvés. Ezeknek az egykorú elméletíróknak a meglátásait és azok konzekvenciáit érvényesítve Shuger a magas stílusban való szónoki alkotást egyenrangú alternatív törekvésként állítja oda a mellé a *plain style* mellé, amelynek a modern kori individualizációt lehetővé tevő és előmozdító artikulációs rendként való megnevezésre hosszú ideje kizárólagos előjoga volt. A Shuger által kiemelt szerepű retorikaelméleti gondolkodók a stílus problémáját az érzelem és az imagináció szerephez juttatása, a gondolat és az érzés kapcsolata szempontjából értékelték újra, s e felvetéseiknek úgyszintén messzemenő szerepük van a kora újkori személyiségkoncepciók kialakításában. Az individuumról és a kommunikációról alkotott e nézetrendszer természetesen keresztény személyiségfelfogást tételezett fel és célozott meg. Az érzelmeknek a kereszténység belső lényegéhez való tartozását szemléleti alapként elfogadni ösztönző hatások között megkülönböztetett helye volt az affektivitás Szent Ágoston általi felfogásának, amely a hitet sokkal inkább az érzelem és az akarat, semmint az ismeret és a tudás megtestesülésének tekintette. A helyes irányultság kialakításáért nem az érzelmek elnyomása, elfojtása, sokkal inkább újraformálása, új célokra irányítása szavatol. Mindennek során az affektusok episztemikus funkciót is teljesítenek, vagyis a retorika és a filozófia antagonisztikus szembeállítása sem indokolt, sőt a stílusnem érvényesülése körüli törekvések ahhoz az antik eredetű topikus hagyományhoz csatolhatók, amely e kettő közös szónoki ideálban való egyesítését tartotta eszményképének.

A kora újkorban érvényesülő magas stílusnemet magát Shuger „Christian grand style"-nak nevezi, már e terminussal kifejezésre juttatva azt a nézetét, hogy a kommunikációs eszmények 16–17. századi megújításában a homiletikai gondolkodás jóval nagyobb és progresszívabb szerepet kapott az antik retorikákat gyakran csak sűrítve újramondó világi retorikai előírásokhoz képest, amelyek között csak a ciceronianizmus körüli viták tekintetében mutatkozik számottevő

teoretikus eredetiség. Tulajdonképpen ebben sincs semmi meglepő, ha számot vetünk azzal a már a kortársak által gyakran hangoztatott belátással,[7] hogy a kora újkor társadalmában a prédikáció maradt az egyetlen eleven és kulturálisan szignifikáns szónoki gyakorlat, s ez hozta létre az egyedüli olyan kiterjedt retorikus szövegkorpuszt, amelyet nem iskolás gyermekek, hanem felnőttek használatára írtak. Így hát az egyházi ékesszólás nem a specialisták szűk körére szorítkozó tevékenység, hanem a reneszánsz retorika legélénkebb és legreflektívebb területe. Ebben a retorikai és személyiség-lélektani kérdéseket együttesen mérlegelő, élénk szellemi közegben Shuger szerint két homiletikai trend különböztetendő meg. Melanchthon homiletikai írásait és az azok hatása alatt álló protestáns lelkipásztori kézikönyveket a 16–17. századi egyházi retorikák konzervatív, a középkori *ars praedicandi*t egyenesen folytató vonulatába sorolja, míg a prédikációelmélet szabadabb szellemű, liberálisnak nevezett irányát megnyitó műnek Erasmus *Ecclesiastes*át, a protestáns táborban pedig Andreas Hyperius munkásságát tekinti. A nem nagyon szerencsésen megválasztott terminusok helyett jobb lesz megértenünk a besorolás döntő és fogalmilag szabatos kritériumát. Shuger azt érti konzervatív tendenciájú alapálláson, amely kifejezésre juttatja ugyan az érzelmi erő kívánalmát, ugyanakkor megtagadja a megemelt és lelkesítő nyelvhasználat artisztikus eszközeit, elhanyagolja az elokúció és a *genera dicendi* tudnivalóit, s ezáltal az érzelmekre ható egyszerű stílus („passionate plain style") eszményét élteti tovább. Liberális viszont szerinte az a homiletikai felfogás, amely az affektivitás hatáseszközeinek kiterjedt ajánlásával meg kívánja haladni a nyelv korlátként érzékelt analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval ruházza fel a szentbeszédet, amely ontológiai tétet nyer azáltal, hogy a csakis a kifejezés hatásossága által létrehozható, más eljárással nem elérhető megértés médiuma lesz. Shuger nem érinti ugyan, ám nyilvánvaló, hogy a szövegalkotás ismeretelméleti tétjét illető két elgondolás filozófiai tekintetben is artikulálható: „konzervatív" terminusát a nyelvet a racionális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista nyelvfilozófiával, „liberális" terminusát pedig a csak a nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezésével hozhatjuk kapcsolatba. Az értelmezésnek ezt a síkját is megnyitva belátható, hogy az irodalmiságban az érzelmi hatáseszközök működését hangsúlyozó teoretikus bázis roppant jelentőségű a kora újkori, keresztény ideológiai üzenetek célba juttatására optimalizált műfajokon időben, tematikában és funkcióban messze túlterjedően is. Egyidejűleg ugyanis azzal, ahogyan a homiletika elveszíti ezt a teoretikus eredetiségét és elevenségét, s a 18. század végére háttérbe szorul a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljével szemben, nem más, mint maga a poétika mozdul el a korábban a homiletika által

[7] Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 354–356, 387–388.

elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé, az esztétika egész tudománya kezd el felépülni a nem fogalmilag megítélő lélekrészeknek juttatott szerep kidolgozásával, s mindebből a szentimentális, a romantikus és a posztromantikus szépirodalom erős élmény-, affektivitás- és katarzis-elvűsége következik.

A kora újkori homiletikákban érvényesülő stílusnem történeti előzményeit áttekintve Shuger megállapítja, hogy a stílusnemekről elsőként értekező Iszokratész még csak két stílusszintet különböztetett meg: a saját díszes, ritmikus, zenei kompozícióit a pánhellén jelentőségű kérdésekről és a jelentéktelen jogi ügyekben eljárók közönséges, csiszolatlan stílusát. A pillanatnyi hatást elérő, a tömeg tetszésétől függő szónoklattal szembeállított, maradandó hatású, artisztikus próza iszokratészi eszménye nagyrészt Theophrasztosz kétosztatú rendszerének közvetítésével élt tovább, Alkidamasz azonban áthelyezte annak értékhangsúlyait, azt hangoztatva, hogy a spontaneitást, szenvedélyt nélkülöző, művi beszéd nem kelt azonosulást, nem alakít ki meggyőződést, hanem gyanakvást vált ki. Arisztotelész hármas műnemi tagolásában az epideiktikus szónoklat jellemzése Iszokratész eszményeire, a deliberatívé Alkidamaszéira emlékeztet. Az Arisztotelészt követő retorikaelméleti fejlődésben a gyakorlati szónok szenvedélyes beszédéből lett a magas *(genus grande / grave)*, míg a díszített, harmonikusan kiegyensúlyozott iszokratészi modorból a köztes stílusnem *(genus medium / mediocre)*. A magas stílusnem kritériumai a felszíni gazdagság és szóbőség felől az érzelmi intenzitás és a koncepció nagyszerűsége belső kívánalmai felé mozdultak el. Az antik retorikaelmélet klasszikus korszakában a csiszoltság és az erő oppozíciójának anti-iszokratészi felfogása uralkodott, gyakran a tornacsarnoki atléta és a harctéri katona szembeállított képével megjelenítve. Arisztotelész óta folyamatosan érvényesült az a pszichológiai megfontolás is, hogy az esztétikai gyönyör az érzelmi hatás akadálya, mert a szónok képzettségére tereli a közönség figyelmét. Ezt a szembeállítást persze könnyű félreérteni, ahogyan Croll tette, a periodikusság, a díszítettség és a szimmetria elítéléséből a szónokiasság elvetését és az egyszerű stílus eszményítését hallva ki, holott ezek a szólamok általában a szónoki erőt és szenvedélyt védelmezik a túlkapásokkal, a szofista mesterkéltséggel, modorossággal, keresettséggel szemben. Bár az érett Cicero és Quintilianus ragaszkodtak a magas stílus bőségéhez és artisztikumához is, nagyobb súlyt helyeztek érzelmi intenzitására és harcias erejére. Longinosz számára a fenség két fő forrása a gondolat nagysága és az érzés intenzitása, s minthogy ezek a szónok lelkéből erednek, a fenséges szónoklat meglehet a nyelvi emelkedettség bármely verbális vagy ritmikus technikája nélkül. Ugyanakkor az alsó stílusnem *(genus humile, subtile / tenue)* – amely a *genus iudiciale* leírásaiban talált otthonra és Lüsziasz műveiben a Cicero atticista vetélytársai által magasztalt eszményképre – az antikvitásban sosem foglalta magában az érzelmi erő követelményét vagy lehetőségét. A *movere* célkitűzésének érvényesülése a magas stílusnemhez kapcsolódott. Az érzelmekre ható egyszerű stílus középkori keresztény fejlemény, amely a 16. századi protestáns

retorikák erőteljes egyszerűséget kitüntető ideáljában tetőzik. A filozófia keresetlen beszédének eszményével hasonló a helyzet: antik előzménye csak a korai sztoikus gondolkodásban van (a kiteljesedő sztoicizmus már jóval tagoltabb felfogást képvisel), korlátlanul pedig alighanem csak abban az elrettentő formában valósult meg a 17. század előtt, a skolasztikus logikában és teológiában, amelytől a humanisták nemzedékei nem győztek eléggé elhatárolódni mind eszmeileg, mind retorikailag. Mindezekből a történeti előzményekből már világos a Croll által elkövetett félrerajzolás természete: a középső stílusnemet helytelenítők véleményét minden esetben az alsó stílusnem eszményítéseként fogta fel ahelyett, hogy meglátta volna az észrevételekben a magas stílus jegyeinek szorgalmazására utaló elemeket; az alsó stílusnem kulturális relevanciája pedig kételyen felül állt a számára, minthogy a sztoikusoktól eredő és a neosztoicizmussal virulens formában feleleventett erős filozófiai hagyományként tekintett rá.

A kora újkori homiletikák magas stílusnemének antik előzményeként a hellénizmus egyes retorikai és irodalomelméleti meglátásai jönnek számításba. Démétriosz (a *Peri herméneiasz* szerzője), Halikarnasszoszi Dionüsziosz, Hermogenész és Longinosz nem annyira a szónoki gyakorlattal, mint inkább minden szövegmű stilisztikai jellemzőivel foglalkoztak, s a római törvényszéki praxissal szemben nem csak az egyszerű, hétköznapi érzelmek (a bírákban ébresztendő harag vagy szánalom) felkeltése foglalkoztatta őket. A magas szónoklat hatását, az ünnepélyességet és a fenséget a misztériumok beavatási rítusai által felkeltett erős érzelmekhez hasonlították. A díszítettséggel szemben a tartalmi telítettséget, az intellektuális sűrítettséget kívánták meg ebben a stílusnemben, amelynek megvalósulásába beleértették a csiszolatlanságot, rövidséget és aszimmetriát is, mert ezeket a szenvedélyes előadás természetes zilálságával kapcsolták össze. Ők azok az antik teoretikusok, akik jelentős hatással voltak a kora újkori prédikációirodalomra: eszményeik a Croll által a barokk irodalomnak tulajdonított sajátosságokra emlékeztetnek, noha e sajátosságokat Croll – a kora újkori angol nyelvű retorikai összefoglalók alapján – az alsó stílus hatásának tulajdonította. A hellenisztikus magas stílus recepciója ugyanis az a hiányzó láncszem, amely nem ragadható meg az angol nyelvű teoretikus művek 16–17. századi történetében, tehát a kontinentális használatból importált, a szigetországban is erős hatásukat – amelyet Shugernek sikerült például egyetemi könyvjegyzékekkel igazolnia – nem kísérte anyanyelvű elméleti reflexió. Az Angliában megjelent és az angol nyelvű homiletikák többnyire az érzelmekre ható egyszerű stílust népszerűsítették, bár John Prideaux[8] munkáját (1659) Shuger már egyértelműen a kontinentális hatásokból magyarázhatónak tartja. Az irodalomtörténeti folyamatok korábbi rendszerezéseiben ezeknek

[8] Kecskeméti Gábor, „Neolatin írók és magyar prédikátorok (Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)", in *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. Jankovits László és Kecskeméti Gábor, 163–170 (Pécs: JPTE, 1996).

a hellenisztikus szerzőknek a fontossága csak a 18. század második felétől mutatkozott meg, minthogy ekkor, az érzékenység, majd a romantika korában a poétikai gondolkodást megújító, erős elméleti érdeklődést ébresztő tekintélyek közé tartoztak.[9] Shuger könyve szemléleti fordulatot hozott: a hellenisztikus teoretikusok a 16–17. század meghatározó jelentőségű kontinentális és angliai folyamatainak legfontosabb kiváltói és ösztönzői között nyerték el a helyüket, lehetőséget adva az e két évszázad irodalmi törekvéseit megnevezni kívánó periodizációs és szisztematizáló fogalmak értelmezésének és használatának radikális megújítására. Shuger a könyve végén egyébként – szinte appendixként – csakugyan felmutatott egy, a homiletikai tradíciót a poétika területére átmozdító teoretikust John Dennis (1658–1734) személyében, de e vonatkozások részletes kifejtését nem tartotta feladatának, a romantikát pedig olyan, több tényező által együttesen kiváltott jelenségnek látta, amelynek geneziséhez a homiletikai tradíció csak a lehetséges összetevők egyikét adja.[10]

A hellénizmus-kori szövegek mellett az affektivitással számot vető kora újkori homiletikai irodalom másik fő forrása Szent Ágoston *De doctrina christiana*ja. E mű

---

[9] Longinosz első olasz fordítása 1575-ben készült (Giovanni da Falgano), ám kiadatlan maradt, akárcsak az 1645 táján készült első francia. Az első nyomtatott olasz nyelvű kiadás 1639-es (Niccolò Pinelli), az első angol nyelvű 1652-es (John Hall), ám egyik sem tett szert olyan ismertségre és hatásra, mint Boileau 1674-es francia fordítása. A franciaországi változás nem is lehetett volna nagyarányúbb, hiszen a görög szöveg csak 1663-ban jelent meg először francia földön, Saumurben. Az adatok forrása: Gustavo Costa, „The Latin Translations of Longinus's Περῖ Υψους in Renaissance Italy", in *Acta conventus neo-Latini Bononiensis: Proceedings of the Fourth International Congress of Neo-Latin Studies, Bologna, 26 August to 1 September 1979*, ed. Richard Joseph Schoeck, Medieval and Renaissance Texts and Studies 37, 224–238 (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1985); John Logan, „Longinus and the Sublime", in Norton, *Renaissance*, 529–539. Angliában első ízben 1636-ban jött ki Longinosz, latinul, Milton már 1644-ben hivatkozott rá; felhasználásáról a művészi imitációról folytatott vitákban: Elizabeth Nitchie, „Longinus and the Theory of Poetic Imitation in Seventeenth and Eighteenth Century England", *Studies in Philology* 32 (1935): 580–597. Később a Milton-vitákban játszott szerepet, Zachary Pearce (1690–1774) készített új latin fordítást és kommentárt hozzá (1724-től több kiadás). Alapvető hatást tett a fenség fogalmára, amely vezető angol teoretikusának, Edmund Burke-nek (1729–1797) németre is lefordított munkája szerint „a megszokott, köznapi kifejezések kerülésével, metaforákkal, idegenszerűségekkel, elavult és szokatlan szóalakokkal" váltható ki. Longinosz 1742-es drezdai, görög–német kétnyelvű kiadása Gottsched-ellenes aktualitást hordozott, s a hellenisztikus szerző hatása Kantig és Schillerig ér. Batsányi János a Rájnis József elleni vitájában használt Longinosz-idézeteket. Minderről: Tarnai Andor, „A deákos klasszicizmus és a Milton-vita", *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 67–83, 74–75, 81. Jóval később, a Batsányi pályája végéről, 1837-ből származó kéziratban Longinosz Quintilianusszal és Tacitusszal szerepel együtt, mint korszakos hatású irodalmi gondolkodó: Batsányi János, *Prózai művek*, kiad. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, 2 köt. Batsányi János összes művei 2–3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–1961), 2:390. Kis János magyar Longinosz-fordítása 1842-ben jelent meg.

[10] Longinosznak a katarzis-fogalom és az alkotóról a befogadóra áttevődő vagy legalább rá is kiterjedő poétikai reflexiók alakulásában játszott szerepéről: Nicholas Cronk, „Aristotle, Horace, and Longinus: the Conception of Reader Response", in Norton, *Renaissance*, 199–204.

negyedik könyvében vált az antik retorikák egyik témájaként szereplő stílustipológiából központi szerepű retorikai kategória. A három stílusszint jelentése is komoly változáson ment itt át. Az alsó stílus elvesztette a társalgási könnyedséghez kötő vonatkozásait, ehelyett a tanításra alkalmas, szigorúbban dialektikus és analitikus jellege különíti el; a középső szint megvált a szofista esztétikai felfogás öncélúságától, ehelyett akként mutatkozott meg, mint amely az Isten meg a szentek magasztalásával szeretetre ébreszti a közönséget; a magas stílusból is elmaradt az artisztikus kimunkáltság cicerói kívánalma, hiszen nem az ékesség nagyobb fokában különbözik a másik kettőtől, de a tárgyalt tartalmában sem, mert a keresztény diskurzusban minden közlendő egyenlő mértékben nagy igazságfokú és fontosságú tudnivaló, hanem funkciójában, a lélek érzelmeit kiváltó nagyobb erejű megmozgató hatásában. Talán még fontosabb, hogy míg az antik elmélet Platón óta – és bizonyosan a sztoikusoknál tetőzve – a ráció és az érzelmek szembeállítására volt hajlamos, aminek következtében az érzelmekre ható szónoklatot elválaszthatatlan minősítésként kísérte megtévesztő, csalárd, manipulatív voltának tételezése, Ágoston feloldja ezt az ellentmondást: az ékesszólás funkciója nem abban áll, hogy a hallgatóság megtudja belőle, mit kell tennie, hanem abban, hogy megmozgatásuk által lehetségessé teszi annak a megtételét, amiről már tudják, hogy tenniük kell. Az argumentációs bizonyítás és a *pathosz* működtetése így egymást váltó lépések, s az utóbbi nem az intellektus meggyőzésével, hanem az akarat felébresztésével dolgozik. Az affektivitás így intellektuális zavarkeltés helyett a reguláris lelki tapasztalatszerzés középpontjába kerül, a helyesen irányított akarattal összehangzó érzelmek elválaszthatatlanokká válnak a szentség megélésétől. Az érzelmi dinamika így mindenütt jelenvalóvá lesz a keresztény létezésben, az azt uralni képes szónoklat pedig a megváltás hatékony eszközévé válik. A beszéd egyszerűsége, keresetlensége azért lehetséges, mert a szónok meggyőző hatásának titka nem a stilisztikai ékítményekben, hanem a Szentlélek őt magát átható erejében és a szavainak adott isteni erőben van. Persze képességeihez mérten a szónoknak is hozzá kell tennie ehhez a hatáshoz a maga emberi erejét, ez azonban döntően a gondolat emelkedettségében és az érzés intenzitásában van, ezek e stílus meghatározói, nem az artisztikus kidolgozottság. Az ágostoni felismerésekre mindezek nyomán nem gondolhatunk úgy, mint amelyek a hellenisztikus retorikákhoz hasonlóan a magas stílus legitimációjaként hatottak volna a kora újkorban. Tételei inkább azt a közös platformot jelentik, amely a különféle keresztény szónoki eszmények szemléleti alapjának megkívánt minimuma. Mindezekből a meglátásokból szorosan értve még nem következik más és több, mint a kora újkor konzervatívabb homiletikáiban az érzelmekre ható egyszerű stílussal kapcsolatban kidolgozott rendszerek.

Shuger szerint Erasmus volt az, aki összekapcsolta az egyházi ékesszólás teológiai és művészi aspektusait, amivel ő vetette meg a homiletika kora újkori „liberális" hagyományának az alapjait. A művészi hatáseszközök tekintetében

prédikációelméleti műve a szóalakzatok *(schemata verborum, figurae orationis)* helyett a szóképek (trópusok) és a gondolatalakzatok *(schemata sententiarum, figurae sententiae v. mentis)* használatát, a bibliai jelenetek szemléletes deskripcióját, a dramatizálást és a képszerűséget ajánlotta. Ezek az eljárások maradtak a keresztény magas stílus meghatározó sajátosságai egészen a 17. század végéig. A hellenisztikus retorikák eszményeinek e homiletikai trendbe való belehelyezését viszont – 15. századi előzmények után – Matthias Flaciusnak, a *Clavis Scripturae Sacrae* (1562) szerzőjének tulajdonítja az amerikai kutatónő. A Bibliának mint irodalmi szövegnek az elemzése bővelkedik olyan szempontok felvetésében, hogy egyes szöveghelyek jellegzetes hatása hogyan függ össze az ott alkalmazott szövegalkotási módokkal. Flacius Hermogenészhez és Démétrioszhoz kapcsolódott a bibliai magas stílus elemzésekor, ami nyilván anticiceroniánus álláspontjával is összefüggött. A bibliai stílust ismételten Thuküdidész és Sallustius tömör rövidségéhez és egyenetlen érdességéhez hasonlította. E nyomatékkal kiemelt rövidség mellett a bibliai stílus két további meghatározó vonása Flacius szerint az *efficacia (energia)*, vagyis az erőteljesség és az *evidentia (enargia)*, vagyis a szemléletesség.

A lutheránus teológus bibliai szövegelemzéseivel azért kellett nagy nyomatékkal foglalkoznia az amerikai kutatónőnek, mert a bibliai stílus Flaciusnál leírt és pozitív példaként felkínált sajátosságai nagymérvű egyezést mutatnak azokkal a stilisztikai tulajdonságokkal, amelyek érvényesülését Croll Marc-Antoine Muret és Justus Lipsius együttes erőfeszítéseihez kapcsolta, leginkább Seneca rájuk tett hatására vezette vissza, anticiceroniánus törekvésekként nevezte meg (noha Shuger helyesebbnek tartaná kettejükkel kapcsolatban, Fumaroli nyomán, a Cicero leveleinek és filozófiai műveinek stílusára utaló ciceroniánus atticizmus megnevezést), és az egyszerű stílus széles körre kiható terjedésének, a 17. században meghatározó tendenciaként érvényesülő stílushatásának a kiindulópontjaként és szemléleti alapjaként tekintette. Azáltal, hogy egyenlőségjelet tett az egyszerű stílus, az atticizmus és a filozófiai beszédmód között, Croll a reneszánsz retorika történetét a filozofikus írásmódnak a humanista formalizmus és a konzervatív, szóbeli kultúra fölött aratott győzelmeként tartotta elbeszélhetőnek. Shuger viszont azt hangsúlyozza, hogy e stilisztikai hatásában is megfogható sztoicizmus jelentkezését időben megelőzte Flacius kezdeményezése, vagyis a stilisztikai irányzat a sztoikus racionalizmus helyett az ortodox protestantizmus körében keletkezett, s további története sem adható elő a libertinus szkepticizmus, a reálpolitika vagy a tudományos pozitivizmus körén belülre helyezve, ahogyan azt Croll tette. Az időbeli elsőségnek az 1980-as években Shuger még nagy jelentőséget tulajdonított, de nézetei 1999-es, letisztult kifejtésekor már visszafogottabban fogalmazott ezzel kapcsolatban, megengedve, hogy időben közel egybeesően induló folyamatokról van szó. Az utóbbi álláspontot tarthatjuk érvényesebbnek, ha részint a Longinosz befogadástörténetét, részint a Halikarnasszoszi Dionüsziosz újrafelfedezésében némi részt vállaló Andreas

Dudithiust illető adatokat is figyelembe vesszük. Muret ugyanis megírja 1554-es Catullus-kiadásában – ugyanabban az évben, amikor Longinosz *editio princeps*e Francesco Robortello gondozásában megjelent –, hogy maga is dolgozott Longinosz latin fordításán. A terv mozgatója Paolo Manuzio volt, aki végül csak görögül hozta ki a szerzőt 1555-ben.[11] Évekkel később, amikor Manuzio megbízta Dudithiust Dionüsziosz Thuküdidész-recenziója *(De Thucydidis Historia iudicium)* latin fordításának elkészítésével, a nyomdász Dionüsziosz görög szövegének kiadását is tervezte, amelyhez Muret-t kívánta megnyerni görög nyelvű előszó megírására 1559. február 3-án hozzá címzett levelében. Dudithius 1559. március 5-én – mint maga írja, egyhavi munka után – már készen volt a maga fordításával, e napon keltezte Oláh Miklós esztergomi érseknek szóló ajánlását, amelynek kézirata ma is megvan Velencében, s amelynek dátumát az 1560-ban megjelent nyomtatott változatban Manuzio arra az évre módosította. Az ajánlásban Dudithius olyan további, munkában lévő fordításairól is beszél, Dionüsziosz „de arte rhetorica deque apta inter se verborum collocatione" írott műveiből és Longinoszból, amelyek ma ismeretlenek, elkészültükről nincs tudomásunk. Eddigre Dudithiusnak Manuzio révén módja nyílott a személyes találkozásra Muret-vel, a megelőző év nyarán, 1558. június 26-án, amikor levélküldemény közvetítőjeként kereste fel Padovában. Legközelebb 1559. május 10-én fordult az akkor Ferrarában tartózkodó Muret-hez, ez levélbeli érintkezésük egyetlen ma ismert darabja.[12] Mindennek alapján kétely nélkül állítható, hogy Muret foglalkozott Longinosszal, tudott a Dionüsziosz műveinek kiadása körüli ügyekről, valószínűleg Dudithiusnak abban vállalt feladatáról is, a sztoikus irányba való stilisztikai tájékozódásával egy időben tehát a hellenisztikus stilisztikai ideálokat és a befogadásukat célzó munkálatokat is mérlegelhette.

Az időbeli elsőségtől függetlenül azonban továbbra is érvényes Shuger megfontolásainak második fele: a stilisztikai paradigmaváltás nem kapcsolható kizárólag a sztoicizmusnak az irodalmi mellett eszmetörténeti tekintetben is markáns pozíciót

---

[11] Lásd e két tanulmány egybevágó adatait: Costa, „Latin Translations…", 226–227; Logan, „Longinus…", 530–531. Longinosznak ezen az egyetlen helyen van nyoma Muret munkáiban, itt is csak a Catullus által imitált Szapphó-vers okán említi. Longinosz görög szövege harmadszor 1569-ben (Francesco Porto), különböző latin fordításai pedig 1566-ban (Domenico Pizzimenti), 1572-ben (Pietro Pagano) és 1612-ben (Gabriel de Petra) jelentek meg. A Catullus-filológia 16. századi állapotáról, Muret említésével: Anthony T. Grafton, „Joseph Scaliger's Edition of Catullus (1577) and the Traditions of Textual Criticism in the Renaissance", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 38 (1975): 155–181, 158.

[12] Az érintett szövegek: Andreas Dudithius, *Epistulae: Pars I, 1554–1567*, editae curantibus Lecho Szczucki et Tiburtio Szepessy, ed. Tiburtius Szepessy et Susanna Kovács, commentariis instruxerunt Clara Pajorin et Halina Kowalska, BSMRAe: Series nova, XIII/1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 80–85, 87–88; mindkettő olvasható magyarul Szepessy Tibor fordításában: Klaniczay Tibor, vál., kiad., jegyz., *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 761–770.

kirajzoló érvényesüléséhez. Sőt, míg lassan konszenzus látszik kialakulni akörül, hogy Muret és Lipsius törekvését ne anticiceroniánusként, hanem posztciceroniánusként nevezzék meg,[13] addig Flacius hellenisztikus retorikák elveit követő munkája csakugyan mélyen anticiceroniánus: kísérlet a prózastílus egy radikálisan nem-cicerói alapon kidolgozott nagyszerűség-fogalmának stilisztikai megalapozására. Kétségkívül sok a párhuzam a világi és a szakrális retorika e két törekvése között: a rövidséget, amely az érzelmi erő jele, a megmunkálatlanságot, az aszimmetriát, az expresszivitást hangsúlyozzák Cicero a megformáláshoz ragaszkodó, szertartásos, kiegyensúlyozott harmonikusságával szemben, s ennyiben a lipsianizmus is ott lehetett az új stílusfelfogást ösztönző tényezők között. Ugyanakkor a jelek szerint Cicero stílusát mindkét körben többnyire a *genus medium*hoz tartozónak értékelték, így az ellene való tiltakozás olyan kifogásaikat, a szóbőség eltúlzása miatti fenntartásaikat testesíti meg, amelyek a magas stílus szempontjából nem jelentenek releváns állásfoglalást. De a különbségeik sem jelentéktelenek: a hellenisztikus forrásokra támaszkodó magas stílus szóbeli, népszerű közönségnek szánt, elsősorban vallási kérdéseket megvitató módozat maradt, amely nyomatékosabban kívánta az erőt és a szenvedélyességet, mint az episztoláris egyszerűséget és az elmeélt, amely viszont kiválóan megfelelt az írásban, a kulturális elit interkonfesszionális körében megvitatott, szekuláris tétű kérdések kifejtésének. A *fides ex auditu* eszméje fokozta a prédikáció fontosságát, a hit meghatározói közül a tudást a megfelelő érzelmi és akarati irányultság mögé sorolta, ami mind a filozófia megközelítéseinek érvényét szűkítette. Az egyszerű beszéd viszont hol a skolasztikus korlátoltsággal, hol a jelentéktelen mindennapi dolgokról való társalgással, a szatíraműfaj tárgyválasztásával, a komédiák dialógusainak nyelvével került egy platformra, s ezek tükrében beláthatóvá vált, hogy a kivételes jelentőségű isteni dolgokról vagy az ember számára olyan meghatározó fontosságú kérdésekről beszélni, mint például a lélek halhatatlansága, olyan nyelvet kíván, amely nem lehet sem kizárólag a hétköznapi ismerősség nyelvi körében mozgó, sem egyoldalúan fogalmi természetű. Shuger akként értékeli a helyzetet, hogy a prózastílus elmélete és gyakorlata a kései 16. századtól egyidejűleg és párhuzamosan mozgott a klasszicizmus és a barokk felé. Hozzáteszi még, hogy a reneszánsz próza története túlságosan összetett ahhoz, hogy egyszerű képletekbe

[13] Marc Fumaroli, *L'âge de l'éloquence : Rhétorique et « res literaria » de la Renaissance au seuil de l'époque classique* (Genève: Droz, 1980), 152–161, 172–175; Marc Fumaroli, „Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism", in *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome Murphy, 253–273 (Berkeley etc.: University of California Press, 1983); Ellen S. Ginsberg, „Marc-Antoine de Muret: A Re-evaluation", in *Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel, 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce Revard, Fidel Rädle and Mario A. Di Cesare, Medieval and Renaissance Texts and Studies 53, 65–69 (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988).

legyen szorítható, s az euphuizmust, a tudományos prózát és a tantételek és a hasznok tagolására épülő prédikációt olyan posztklasszikus formákként említi, amelyek az antik retorikaelmélet kategóriáitól függetlenül alakultak ki.

Az affektivitásnak a kommunikációban való felhasználásához a hellenisztikus forrásokban útmutatást találó homiletikai gondolkodás korántsem csupán a katolikus elméletírók sajátja, noha elsőként a poszttridentinus retorikák és homiletikák kezdtek távolodni a hangzósság cicerói eszményeitől az érzelmi expresszivitás felé. A hallgatóság reflexiós fenntartásai leküzdésének, távolságtartása megszüntetésének, az öntudatlan átélés kiváltására való törekvésnek olyan hívószavai érvényesültek a szónoki szándékok és hatóerők összegzésében, mint az *impellere*, a *trahere*, a *concitare*, a *pugnare*, a *permovere*. Ahhoz, hogy sikerrel legyen kitűzhető a megindítás mint kommunikációs cél, mindenekelőtt a korban a fizikai tananyag körébe sorolt lélektani ismeretek adaptálására, retorikai belátásokká való átfordítására volt szükség, mégpedig elsőként annak a kételynek vagy ellenségességnek az eloszlatására, hogy nem eleve gyanús és elvetendő dolog-e érzelmek kiváltásán dolgozni. Míg a tomista felfogás azonosította az érzelem és az érzéki vágyódás természetét, a kora újkor filozófiai nézetei az érzelmek rehabilitálására, az érzelem és az akarat ágostoni közelségének vagy azonosságának elfogadására hajlottak. Keckermann megkülönböztette az állati érzelmektől az emberieket *(affectus homini proprius)*, amelyek a jelen mellett a múltra és a jövőre is vonatkozhatnak, s az utóbbi viszonyulást az akarat *(voluntas)* megtestesüléseként osztályozta, amely ráadásul intellektuális célra is irányulhat, mint a tudni vágyás esetében. A jó és a rossz érzelmek, az istenes és az ördögi indulatok természete azonos, csak a tárgyuk különbözteti meg őket; a nemes dolgok szereteténél a gyűlölet sem alábbvaló érzelem, ha az istentelenségre irányul. Már Melanchthon tisztázta viszont, hogy az affektus és az akarat azonosításából a szabad akarat tagadása is következik. Mint ahogyan az ember nem választhatja meg az érzéseit, úgy az akarat sem szabad választás kérdése. Ami viszont lehetővé teszi, hogy a *movere* kívánalmát eltávolítsák a megtévesztés, az értelmet vesztő homály vagy a veszélyes elragadtatottság köréből. Az érzelmi meggyőzés az erkölcsi és a szellemi irányulás kívánatos átalakítását célozhatja azáltal, ha a testi tárgyaktól a lelkiekre terelve az elmét, megfelelően moderált szeretetet és gyűlöletet ébreszt. A hit nem kézzelfoghatóságában, nyilvánvalóságában ragadja meg a tárgyát, hanem a szeretet által, vagyis az érzelmeknek döntő szerepük van a hit aktusában. Az érzelmi ráhatás a *docere* kívánalmával egy platformra kerülhet, közös stílusban is valósulhat meg, lét- és ismeretelméleti megfontolásokkal utasítva el a noétikus és az affektív tapasztalatok egymástól való különtartását. De nem csak az alsó stílusnem szokásos tanító funkciójával való összefüggései erősek a hellenisztikus eszmények mentén meghatározott magas stílus törekvéseinek, hanem a *delectare* lehetőségét, az epideiktikus beszédnem szépségeszményéhez kapcsolt *genus medium* összetevőit ugyancsak magába olvaszthatja, noha a hatásossággal szembenállónak

gondolt, a *voluptas*hoz nagyon is közel eső szépség iránti fenntartások miatt gyakori ambivalenciákkal és esetenkénti zavarodottsággal. A *genus demonstrativum*ban prédikálni már a 15. században elfogadottá vált, a műnemet és stílusnemét, a középső stílust egyaránt jellemző *gyönyörűség, édesség, élvezet* szavak pedig komoly jelentésváltozáson mentek át: Flacius a *delectatió*t az Istenben bizalommal és szeretettel való megnyugvásként határozta meg, Niels Hemmingsen Isten édességéről, Caussin lelki *voluptas*ról, Alsted szent örömről és élvezetről beszélt.

A hellenisztikus hatások alá került homiletika nyelvelméleti értelemben a rámizmussal homlokegyenest ellenkező irányba mozduló törekvésként határozható meg: a stílus jellegzetességeit nem a jelentés felékesítésének tekinti, hanem a lélek a transzcendencia megragadására és elbeszélésére szánt törekvése alkalmas kifejezésmódjának. Referenciális nyelvhasználat nem írhatja le a természetfelettit; a nyelv szavai e téren csakis úgy működhetnek, mint ágostoni jelek, amelyek képes kifejezésekkel mutathatnak a szokásos, hagyományos és konszenzuális értelmükön túli dologra. Ebben a nyelvhasználatban nem csak a *docere* és a *movere* hagyományos dichotómiájának érvénye szűnik meg, hanem a *res* és a *verba*, a filozófia és a szónoklat közötti ellentmondások is feloldódnak. A *magnitudo* (egy dolog nagyszabású volta) és a *praesentia* (a dolog jelenvalósága, megtapasztalhatósága) egyidejű kifejezésére törekedve nincs is más lehetséges eszköz, mint a szemléletessé, érzékivé, képzeletben jelenvalóvá tétel, az élénk deskripció sokféle retorikai eljárása. Már Arisztotelész rögzítette, hogy a távoli – nála: az égi – dolgokról való szűkös és elégtelen fogalmaink, e dolgok kiválósága miatt, nagyobb gyönyört adnak, mint minden tudásunk a minket körülvevő földi dolgokról, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szeretett személyre vetett futó pillantásunk nagyobb örömet okoz, mint más dolgok pontos, alapos szemlélete. A bizonyosság és a teljesség tekintetében viszont a földi dolgokról való ismeretünk van fölényben. Egy dolog kiválósága és a róla alkotott ismeretünk mértéke között tehát fordított arányosság áll fenn. Ezt az arisztotelészi gondolatot már Aquinói Tamás az Istenről és a transzcendens dolgokról elérhető ismereteinkre alkalmazta. A *magnitudo* kifejezésének retorikai eszköze – amint azt Keckermann is rögzítette – az *amplificatio*, a *praesentiáé* a *hypotyposis (enargia)*. Amiképpen szükség volt e retorikai felfogásban az érzelmek megélésének és felkeltésének a rehabilitálására, éppúgy az *amplificatio* esetében is az antik retorikaelméletből hagyományozott bizalmatlansággal kellett szembenézni, ami a dolgok valóságos arányainak manipulatív eltérítésén munkálkodó eljárást kísérte. Ezért kellett Ludovicus Carbónak rögzítenie, hogy az *amplificatio* – amin valójában az ékesszólás egész ereje nyugszik – nem hazugság, hanem a testi látással el nem érhető dolgok valóságos arányainak felmutatása, törekvés a nyelvnek a tárgy kiválóságával való összemérhetővé tételére. A kiváló tárgy és annak megismerhetősége között az elménk által a legkönnyebben megragadható és megérthető jelenségek, a képek képesek megteremteni a közvetítés médiumát. A képek és az ezek által biztosított *enargia* megvitatását célzó retorikai megfontolásoknak természetesen

a kora újkor – az antikvitásból és a középkorból egyaránt táplálkozó – imaginációelméleteiben van a tágabb kontextusuk.[14] Kiindulópontként az az arisztotelészi megállapítás szolgált, hogy mind az ismeret, mind a vágy a képzeletre támaszkodnak, ez a képzelet pedig messze túlnyomó mértékben vizuális természetű. Még a spekulatív gondolkodás is mentális képeket kíván meg, képek nélkül a gondolkodás lehetetlen. Használatuk az erkölcsi mérlegelésnek és választásnak is elengedhetetlen feltétele: a választás abban áll, hogy elképzeljük a különböző döntési lehetőségek következményeit, és annak megfelelően cselekszünk, amely kimenetel a legkívánatosabbnak ígérkezik. Ahogyan a gondolkodás és az érzés, az emlékezet is képi alapon működik, akár a dolgok képének, akár a róluk alkotott mentális képeknek a felidézése teszi azt lehetővé (amint azt a retorika artificiális mnemotechnikája a képek és helyek technikájában következetesen alkalmazta is). A képzelet működésének kora újkori elgondolásában az az irányadó elképzelés, hogy a külső érzetek megítélését a belső érzékben működő, egyes újskolasztikus rendszerekben pedig azzal éppenséggel azonosnak tekintett fantázia és/vagy imagináció munkája teszi lehetővé a nem-materiális természetű intellektus számára, amely már moderált intenciót küldhet az akaratnak, s így az értelmi megítéléssel összhangban álló érzelmek ébrednek fel. Mindeközben azonban a belső érzék imaginatív komponense közvetlenül, az intellektus megkerülésével is eljuttathatja a maga mentális képeit a vágyakozó lélekrészhez *(appetitus sensitivus)*, ezért van az, hogy ugyanarra a tárgyra egyszerre ösztönösen és racionálisan is reagálhatunk. A racionális felügyelet nélkül is munkálkodó képzelőerő illegitim működése így mindvégig némi aggodalom forrása maradt az affektivitás elméleteiben.

Ennek a képiségnek a retorikai kifejezőeszközei a szóképek sokféle módja (metafora, allegória), a deskripciók, de a dramatikussá tétel és az exemplumok felidézése is ide tartozik. A vizuális természetű szóképekkel és gondolatalakzatokkal szemben a szóalakzatok csak a fül öncélú gyönyörködtetésére szolgálnak. Abban írható le a döntő különbség a hellenisztikus hatásokat befogadó szónoki kézikönyvekben megkívánt magas és a ciceroniánus középső stílus között, hogy míg az utóbbiban nagy szerepet kapnak a szóalakzatok, az előbbi a szóképek és a gondolatalakzatok birodalma. A szóképek és a szóalakzatok eltérő megítélése, a nekik juttatott eltérő fontosság és presztízs a kor élettani és pszichológiai elméletein nyugszik: a látás szorosabb kapcsolatban van az elmével és az érzelmekkel is, mint a hallás, amely elsősorban a felületes esztétikai gyönyörködés médiuma. Míg a szofista hízelgéssel gyönyörködteti hallgatóját, az igazi szónok térít és állásfoglalásra késztet. Mivel

[14] A katolikus imaginációelméletek tárgyalásában kezdeményező: Tasi Réka, „Barokk vízió – skolasztikus imagináció: Egy eszme- és retorikatörténeti kutatás első állomása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 145–168; Tasi Réka, „Képvita és phantasia: A phantasia-imaginatio szerepe a katolikus képtisztelettel kapcsolatos kora újkori argumentációban", *Egyháztörténeti Szemle* 20, 2. sz. (2019): 3–25.

igazsága apodeiktikus, behízelgésre, elhitetésre semmi szüksége. A kellemesség keresése, a tetszés hajhászása helyett a kívánatos magatartást a sebekkel, vágásokkal gyógyító jó orvos gyakori metaforája fejezi ki.

Az érzelmekre ható ékesszólás valójában a szónok gondolat- és érzelemfolyamának imitációja kell legyen, másképpen mondva, a kulcsa nem a kifejezés keresettsége, sem az erkölcsi kívánalmak absztrakt megfogalmazása, hanem a saját érzelmek expresszív artikulációja. Ebben a gondolatkörben, a szónok autentikusságára utalva tér vissza a horatiusi „si vis me flere" sokat idézett gondolata. Ez a személyes hitelre vonatkoztatottság ugyanakkor nem jelenti egy, a szó modern értelmében vett, autonóm, individuális személyiség felmutatását: a Szentlélek bensőt átformáló ereje egy egyszerre személyes, mégis a normatív kívánalmak általánosságának megfelelő személyiséget alkot, amelyet mindenekelőtt érzelmi affinitásai határoznak meg, vagyis azzal válik összemérhető értékűvé, amerre érzelmei vonzzák. A személyiség nem megállandósult állapot, hanem a döntésekben, választásokban megélt napi cselekvés. Az expresszivitás sem azt jelenti, hogy a szónok magáról, személyes tapasztalatairól és vágyairól beszél, hanem azt, hogy tartalmilag a normatív kívánalmak mellett egyenlő hangsúlyt ad a maga azokat választó mély benső érzéseinek, mindezt pedig formailag olyan affektivitáshoz juttatja, amelyet a trópusok és gondolatalakzatok biztosítanak a nyelvnek.

Aminthogy a rámizmussal szemben akként mutatkozott meg a magas stílus homiletikai elmélete, ahogyan elutasítja a szavak és a dolgok elválasztását, úgy a szavak és a lélek közötti megszakíthatatlan kapcsolat tételezése a karteziánus racionalizmussal és a tudományos empirizmussal is szembeállította, s azok előretörésével, a reneszánsz vallásos lélektani felfogásának felbomlásával veszítette el filozófiai alapjait. Ugyanezek az irányzatok természetesen a metaforikus beszédmód érvényét is kétségbe vonták. Descartes szerint az érzéki képek nem adnak tiszta és nyilvánvaló tudást, az imagináció nem feltétlenül szükséges összetevője a kogníciónak.

Itt az ideje szemlét tartani afelett, hogy mely retorikai eszközök a magas stílus megvalósításának egykorú teoretikusok által leginkább ajánlott eljárásai. Két nagy eszközcsoportot, a szóképeket és a gondolatalakzatokat kell áttekintenünk.

Az *evidentia (illustratio, demonstratio, descriptio, enargia, hypotyposis)* eljárásaiként veszi tekintetbe Flacius a metaforát *(translatio)*, a hasonlatot *(similitudo)*, a víziót, az apokaliptikus képet, a parabolát, a metonímiát *(denominatio)*, a tipológiát, a fabulát, az allegóriát. Ide tartoznak még a bőséges leírások, például a személyeké *(prosopographia)*. A vizualitást, a képszerűséget, a szemléletességet elősegíti még az olyan gondolatalakzatok használata, mint a megszemélyesítés *(prosopopoeia, personificatio)*, a beszéltetés (*sermocinatio, allocutio, ethopoeia:* monológ, dialógus, *fictio personae*), az elvont dolgok megtestesítése *(somatopoeia)*, a halott megszólaltatása *(idolopoeia)*. A pragmatikus alakzatok közül a megszólítás *(apostrophe)* is használható a megszemélyesített dolgokhoz való odafordulásra. A közönséggel való kapcsolattartás egyéb

alakzatai közül gyakori a kérdés *(interrogatio)*, a felkiáltás *(exclamatio)*, a csodálkozás *(admiratio)*, a kérés *(adiuratio)*, a kívánság *(optatio)*, a könyörgés *(obsecratio)*, a fohászkodás *(imprecatio)*. A kibeszélhetetlen, szavakba önthetetlen kiválóság kifejezőeszköze lehet a megszakítás *(reticentia, interruptio, aposiopesis)*.

Most már egészen nyilvánvaló, hogy fel kell tennünk azt a kérdést: mi következik Shuger az elmúlt három évtizedben egyben-másban finomodott, lényegében viszont ma is állni látszó, erős téziséből a magyar irodalomtörténet tagolhatóságára, tematizálására, periodizálására nézve? E kérdés megoldásához közelítve nem lesz haszontalan, ha először annak az antik rétornak a magyarországi recepciójával foglalkozunk, akinek a retorikai besorolása és megítélése a kora újkort megelőző másfélezer esztendőben tökéletesen egyöntetű volt, munkássága a retorikai lehetőségek egyfajta szélsőséges pontját testesítette meg, s az irodalomról való gondolkodásnak a személye körül megformált hagyományához kapcsolódva és abban elfoglalt helyéhez viszonyítva a 16–17. század szónokai és teoretikusai is érdemi módon tudták pozícionálni a maguk törekvéseit. Valamennyien szembesültek a *genus demonstrativum* ikonikus figurájával, a *delectatio* eszményét kivételes következetességgel és bravúros sikerrel megvalósító Iszokratész alakjával.

Iszokratész két szónoklatát már a 16. század elején latinra fordította és Bolognában kiadatta Filippo Beroaldo tanítványa, a gibárti köznemesi családból származott Michael Chesserius (Kesserű Mihály), aki a görög szerző stilisztikai sajátosságairól is szabatos jellemzést adott: „mindenki másnál gondosabban ügyel a beszéd ritmusára és szépségeire".[15] A körmöcbányai Paulus Rosa 1569-ben dolgozott Iszokratész szövegeivel Augsburgban, mestere, Hieronymus Wolf két évvel korábbi, görög–latin kétnyelvű kiadását felhasználva.[16] Wolfot Johannes Oporinus biztatta mind a huszonegy fennmaradt szónoklat és a kilenc levél teljes latin fordítására, amivel Strassburgban, 1547-ben készült el. Fordítása első ízben Oporinus bázeli műhelyében jelent meg 1548-ban.[17] Ezt követően a 16. század minden évtizedére esett legalább két újabb kiadás,[18] de a fordítás még azt követően is, jó kétszáz éven

[15] Keserű [Kesserű] Mihály, „[Iszokratész-fordításának *(Ad Nicoclem)* ajánlólevele II. Ulászlóhoz]", ford. Marton József, in *„Margarita poetica": A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia*, szerk. Ekler Péter, Nemzeti téka, 118–119 (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2011), 119. A másik ajánlólevél: Kesserű Mihály, „[Iszokratész-fordításának *(Nicocles)* ajánlólevele Szathmári Györgyhöz]", ford. Kapitánffy István, in *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, vál., bev., kiad., jegyz. V. Kovács Sándor, Nemzeti könyvtár: Művelődéstörténet, 456–457 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1971). Vö. Gerézdi Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 189–193.

[16] Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 177–178.

[17] Isocrates [Iszokratész], *Άπαντα Graeco–Latinus, postremo recognitus*, interprete, cum argumentis, marginum annotationibus, vita autoris et indice accurato Hieronymo Wolfio, 2 köt. (Basel: Oporinus, 1567), 2:1355–1356.

[18] Révay Márton turóci alispán például az 1571. évi bázeli kiadást birtokolta; vö. Soltész Zoltánné,

át az athéni rétor európai hatásának legfontosabb közvetítője maradt. Elemezték Iszokratész beszédeit a melanchthoni szellemű lutheránus retorikai tankönyvek (így Matthaeus Dresseré, Victorinus Strigeliusé),[19] természetesen a jezsuita tananyagnak is része volt.[20] Mindezek nyomán Magyarországon is iskolai auktor lett. Az 1574-ben írásba foglalt besztercebányai tananyagfelosztás szerint a görögre még nem oktatott harmadik tanulócsoport már megismerkedett *Ad Demonicum* írott beszédének latinra fordított szövegével, majd a legfelső csoportban ugyanazt görögül is átvették.[21] A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero mellett Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták.[22] Az *Ad Demonicum* szerepelt az erkölcsös életre nevelő, „kinec kinec az ö kedvesé"-hez írott munkák azon felsorolásában, amelyben Szepsi Csombor Márton jelölte meg *Udvari scholá*jának (1623) előképeit.[23] Apácai Csere János, *Encyclopaediá*jának elöljáró beszéde szerint, azt tartotta volna a tanulmányokban való előmenetel optimális rendjének, ha a diákok először a görög nyelvi ismeretekben kapnak alapos kiképzést, Hésziodosz, Homérosz, Démoszthenész, Iszokratész műveit olvasva.[24] Az iskolások egyébként nemcsak Iszokratész szónoklataival, hanem dicséretének klasszikus szövegpéldáival is találkoztak. Hermogenész, Libaniosz és Aphthoniosz különböző kimunkáltságú *Progümnaszmatá*iban egyaránt szerepel a *khreia (chria)* példájaként ugyanaz az Iszokratésznak tulajdonított aranymondás és kidolgozásának mintaszövegeként Iszokratész dicsérete. A Wittenbergbe készülő Thurzó Imrének retorikai magántanulmányai során ugyanerről kellett első *chriá*ját megírnia.[25] Megtartotta Aphthoniosz érvelésének szerkezetét, Iszokratész magasztalását és Démoszthenész igyekezetének elbeszélését, ezeket a részeket invenciózusan ki is bővítette: idézte többek között az antik rétorra vonatkozó másik klasszikus szöveghelyet, Cicero Iszokratész iskoláját dicsérő véleményét. A tanult férfiak özönét magából kibocsátó iskolának a trójai falóhoz való hasonlítását a *De oratore*ban (2,94,2) írta le Cicero,

„Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai", *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 131–141. Miskolci Csulyak Istvánnak az 1570. évi bázeli kiadás volt meg; vö. Jenei Ferenc és mások, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 337.

[19] Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 211, 223.

[20] Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis"*, Humanizmus és reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 140, 179.

[21] Uo., 84, 172.

[22] Uo., 88, 97, 186.

[23] Vö. Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 170.

[24] Apáczai Csere János, *Magyar encyclopaedia*, kiad., bev. Bán Imre, jegyz. Gyenis Vilmos, az előszót ford. Rájnis József, Magyar klasszikusok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 49–50.

[25] A szövegek kiadva: Herner János, gyűjt., vál., *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, kiad. Dományházi Edit és mások, Fontes rerum scholasticarum 1 (Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989), 277–312.

s megfogalmazásából a kora újkorban a legkülönbözőbb iskolák és kulturális műhelyek dicsőítésének leggyakoribb topikus fordulata lett.[26]

Amint korábban bemutattam, Iszokratész kétségkívül a tudatos magyar irodalmi törekvések legalapvetőbb hivatkozási pontjává vált akkor, amikor Rimay János megírta azt a szövegét, amelyben a tőle ma ismert legnagyobb artikuláltsági és önreflektivitási mértékben kifejtette a maga stíluseszményét. A Rákóczi Györgynek címzett 1629. évi levelében két meghatározó fontosságú helyen is őrá támaszkodott. Először Iszokratész *Panegyricus*ának arról a helyéről idézett (Wolf fordításában), ahol Athénnak a Spártával szembeni fölényét és kiválóságát többek között azoknak a találmányoknak, tudományoknak és művészeteknek a méltatása demonstrálja, amelyek Athénban jöttek létre. Vannak közöttük olyanok, amelyek az élet szükségleteinek betöltésére valók, mások gyönyörűséget szereznek. Mindjárt a pireuszi kikötő és az athéni ünnepségek után a filozófia következik, amellyel Athén ajándékozta meg a világot. Ezt az ékesszólás athéni megbecsülésének a méltatása követi: az athéniak ismerték fel, hogy a beszéd az egyetlen képességünk, amely kiemel bennünket az élőlények közül, és hogy míg minden más emberi tevékenység olyan erősen alá van vetve a jó- és balszerencsének, hogy azokban gyakran a bölcsek buknak el és az ostobák lesznek sikeresek, addig a szép és művészi beszéd sosem adatik meg a közembereknek, hanem az a bölcs lélek megkülönböztető jele.[27] A bölcs és a tudatlan emberek ebben a tekintetben mutatják a legnagyobb különbséget, és az, hogy az ember megfelelő neveltetésben részesült-e, nem a bátorság, a gazdagság vagy más hasonlók alapján ítélhető meg, hanem mindenekelőtt a beszéd fedi fel azt, ez a kulturáltság legbiztosabb jele. Akik a beszédben képzettek, azok nemcsak saját hazájukban nagyhatalmú emberek, hanem másutt is tiszteletben részesülnek. Athén annyira meghaladta a többi városokat az ékesszólásban, hogy diákjai a világ többi részének tanárai lettek, s mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a *hellén* megnevezés már nem vérségi összetartozást, hanem kulturális közösséget jelent. A beszéd ezután már az athéniak katonai dicsőségének méltatása irányába fordul. Rimay szövegében az Iszokratész-intarziát öt Cicero-idézet fogja közre, s ezekkel együttesen adja meg a Prágai András fordítói munkájának értékeléséhez szükséges elvi, szemléleti alapokat.

A másik Iszokratész-idézet nem más, mint a levél befejező mondata. Eszerint „Jobb és dicséretesebb a fő dolgokban valamennyire előhaladni s lépni, hogy nem a kicsiny köz dolgokban főnek és jelesnek lenni."[28] A kontextus világossá teszi, hogy Rimay

---

[26] Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 459–461.

[27] Itt áll a Rimay által idézett rész: Athén felismerte „orationis autem praeclarae artificiosaeque facultatem et stupidis negatam, et prudentis animi munus peculiare esse". Iszokratész, *Ἅπαντα Graeco–Latinus...*, 1:149. Rimay idézése és magyar parafrázisa: Rimay János, *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. Ács Pál, Régi magyar könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 228.

[28] Uo., 234.

szerint a felékesített stílus, a levélben kifejtett és szemléltetett stílusideál efféle fő dolog, amelynek még tökéletlenség esetén is meg kell kapnia a pálmát a bármily problémátlanul gördülő nem-deviációs, köznapi kifejezésmóddal szemben. Az idézet ezúttal egy *demonstrativum*-nembeli szónoklatból való: Heléna *panegyricus*ából. Míg a pánhellén koalíció ügye nyelv- és irodalomelméleti, irodalomtörténeti meg kultúrantropológiai reflexiónak egyaránt nevezhető gondolatok kifejtésére inspirálta Iszokratészt, addig az itteni okfejtés szorosabban retorikai, azon belül is műfajspecifikus. A beszéd elején Iszokratész a korában elszaporodott, hajmeresztően valószerűtlen tárgyú szónoki gyakorlatok bírálatát adja. Keresett tárgyaikról valótlan állításokat tesznek és hamis bizonyítékokat keresnek össze szónokiskoláikban a pénzhajhász tanárok, azzal hitegetve a tanítványokat, hogy az ezekben a szélsőséges helyzetekben elsajátított fogások gyerekjátékká teszik majd a valóságos ügyekben való szereplést, holott ennek épp az ellenkezője az igaz. A szónoki gyakorlatokban is az igazság felkutatására, a gyakorlati ügyek kezelésében való jártasság megszerzésére kellene törekedni, szem előtt tartva, hogy a hasznos dolgokról szóló valószínű feltevés előbbre való, mint a haszontalan dolgokról való egzakt tudás. Ezt a gondolatot folytatja a Rimay által átvett részlet.[29] Iszokratész épp azért választotta Heléna dicséretét, hogy megmutassa, mennyivel nehezebb eredetinek lenni a szokásos, jól ismert tárgyakban, mint a légből kapott, képtelen kitalációkra épülő ügyeskedésekben. Más kérdés, hogy mily mértékben volt képes szemléltetni a felhánytorgatott hibák és visszaélések ellenpólusát a rendkívül keresett invenciójú, igen különös arányú, nagyobbik részében digressziót tartalmazó oráció, amely épp akkora teret szentel Thészeusz kiválóságának, mint tulajdonképpeni tárgyának, Heléna dicséretének.

Ám Iszokratész a Rimay által idézett előző beszédében sem tartózkodott önmaga szónoki kiválóságának hangsúlyozásától. A pánhellén tárgyú gondolatmenet – bevezetése szerint – a szónoklat legmagasabb rangú fajába tartozik, abba, amely a legfontosabb ügyekről szólva a legnagyobb hasznot származtatja hallgatóira. Mivel ugyanarról a tárgyról sokféle módon lehet beszélni, felhagyni az igyekezettel csak akkor szabad, amikor a körülmények már okafogyottá teszik a beszédet, illetve amikor olyan teljes körűen kidolgozott már a tárgy diszkussziója, hogy azon nem lehet további megszólalással javítani. Gorgiasz és Lüsziasz hasonló tárgyú olümpiai beszédei után még nem ez a helyzet,[30] ezért indokolt a pánhellén összefogás újbóli tárgyalása. Vannak ugyan olyanok, akik gáncsolják azokat az okfejtéseket, amelyek

[29] „…illud cogitantes, longe praestabilius esse, de rebus utilibus mediocres opiniones habere, quam supervacanearum exquisitam cognitionem: et aliis paulo superiorem esse in magnis, quam in parvis, praesertim iis quae vitam nihil adiuvant, multum excellere." Iszokratész, *Άπαντα Graeco–Latinus…*, 2:609.

[30] Lüsziasz olümpiai szónoklatának Halikarnasszoszi Dionüsziosznál fennmaradt töredékét lásd: Lysias, *Beszédei*, szerk., bev. Bolonyai Gábor, Sapientia humana (Budapest: Osiris Kiadó–Balassi Kiadó, 2003), 481–485.

a közemberek kompetenciáján túl esnek és különleges gondossággal kidolgozottak, s a legmagasabb rendű szónoklatot is a törvényszéki beszéd szokásos fogásai szerint ítélnék meg. Nyilvánvaló, hogy e kritikusok a maguk szintjén álló dolgokat dicsérnek. Iszokratész viszont nem ezek ítéletének kíván megfelelni, hanem azokénak, akik a kifejezés semmiféle gondatlanságát nem tűrik el, és az ő szónoklataiban a mások műveiben fel nem lelhető minőséget keresnek. Más szónokok beszédet kezdő mentegetőzései arról szoktak szólni, hogy milyen nehéz feladat, különösen a felkészüléshez rendelkezésre álló idő alatt, a tárgyuk nagyságához megfelelő szavakat találni. Iszokratész viszont biztosra veszi, hogy ha ő nem a tárgyához és a saját hírnevéhez, valamint a tárggyal eltöltött idő nagyságához méltó módon beszél, nem találhat mentséget hallgatóinál, hanem azok nevetségesnek fogják tartani.

Mindezekkel a gondolataival Iszokratész beszéde Rimay egész levelének nagyon közel eső előképe. Kiindulópontként szolgált ahhoz, hogy a levélíró a legmagasabb rendű görög szónokéi mellé stilizálhassa fel saját törekvéseit. Ebben a minden elődjének és kortársának stilisztikai tudatosságát és igényességét messze meghaladó felhasználásban érte el a tetőpontját Iszokratésznak a magyar művészi próza alakulására kifejtett hatása, ebben tetőztek a megelőző pedagógiai és retorikai törekvések, amelyek az antik görög auktor értékeinek megismertetését célozták. Tökéletesen világosnak kell azonban lennie annak is, hogy ez a kidolgozottság és annak eléréséhez az ideális előképként való felhasználás – hűen a retorikai tradíció sok évszázados rendjéhez – a *genus demonstrativum* totalizálását jelenti. A mindennapi, a gondolatokhoz kézenfekvően adódó, jelentésében adekvát nyelvi megfogalmazáshoz képesti lehető legnagyobb mérvű deviáltság a beszéd ékes voltának maximalizálásával, stilisztikai feldíszítésével, elokúciós gazdagításával megy végbe, azzal a céllal, hogy a szöveg a legnagyobb fokban legyen képes megfelelni a *delectatio* az epideiktikus beszédnemmel mindig is összekapcsolt kívánalmának. Már az a számbavétel, ahogyan Merényi Varga László rendszerezte Rimay levelének – mint írja, „legérettebb stílusjegyeket magán viselő írásá"-nak – stilisztikai jellegzetességeit, hibátlanul tanúskodik emellett. Említ néhány példát a szöveg concettóira, legszembetűnőbb vonásának azonban „a halmozások hallatlanul nagy arányú kedvelésé"-t tartja, példákat sorakoztatva mind ige-, mind főnév-, mind melléknévhalmozásaira. Ezek a halmozott egynemű bővítmények bonyolult mondatépítményekben, túlbonyolított periódusokban, alig teljesíthető intellektuális elvárásokat támasztó körmondatokban állnak. Helyenként viszont ennek az ellenpólusa is jelentkezik: tömör, frappánsan szentenciózus megállapítások, szólásszerű nyelvi fordulatok. A stílusbravúrnak zenei eszközei is vannak, mindenekelőtt virtuóz alliterációi.[31] Amint látható, a szóképbőség mellett a stilisztikai elemzés csupa olyan

[31] Merényi Varga László, „A manierista stíluseszmény Rimay levelében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 503–507, 504–506.

karakterjegyet katalogizál, amelyek az akusztikus hatáseszközökben bővelkedő, a jóhangzásra összpontosító, eufónikus szöveg jellemzői. Ezeknek a felhasznált eszközöknek retorikai gyűjtőneve a szóalakzat. A Rimay-szöveg legsajátosabb jegye a szóalakzatok rendkívüli bősége. Fontos nyomatékosítani, hogy Rimay levelének első olvasásra is legfeltűnőbb stilisztikai karakterjegye, a szinonimahalmozás is a retorikai beosztásnak ehhez a csoportjához tartozik. A szinonímia (latin terminussal *communio nominis* vagy *disiunctio*) az *adiectio* esete,[32] s ott olyan közeli rokonai vannak, mint a szóalak teljes vagy részleges megtöbbszörözésének sokféle faja és alfaja (a *geminatio*, az *anaphora*, az *epiphora*, a *complexio* és rokonaik, sőt a részleges szóalak többszörözése révén a *paronomasia* egész családja is), a szójelentés megtöbbszörözésével játszó *congeries* és *enumeratio*, vagy a csak egyes szófajokhoz rendelt bővítő és ismétléses formák, mint az *epitheton* vagy a *polysyndeton*. Az e hatáseszközökben bővelkedő szöveg – ahogyan azt például Iszokratész szónoklatairól állapította meg Budai Ézsaiás – „inkább fülek gyönyörködtetésére, mint indúlatok szerzésére való".[33]

Azt a kétségtelen tényt nem is Shuger kutatásainak új eredményeként, hanem a retorikaelmélet – például Lausberg kézikönyvében összefoglalt – hagyományának egyértelmű konszenzusaként húzhatjuk alá, hogy a *genus demonstrativum*-nembéli szónoklat a *delectare* célkitűzésének megvalósításán leginkább szóalakzatokkal dolgozó stílusa a középső stílusnem ideáltípusa.[34] A díszítőelemek halmozásának minden mértéken túli fokozása sem képes elérni, hogy a stilisztikai bőség mennyisége egy más stílusnem, a magas stílus minőségébe fordítsa át a szöveget. Ahhoz ugyanis az szükséges, hogy valamely normatív tartalom közlésének az igénye, amelynek a beláttatását a szónok különleges jelentőségű dolognak ítéli, így kétségtelennek megélt igazságát nagy belső meggyőződéssel és küldetéstudattal képviseli és a lehető legkiterjedtebb közönség számára átadni kívánja, a formaeszközöket is a legszélesebb körben hatni alkalmas irányokba állítsa át.

Rimay levelében azon a teljes mélységében megélt gondolaton kívül, hogy a tömeg ismeretei és gondolatai fölé magasodó, okos, éles elméjű, érett ítéletű ember kifejezésmódjának is a legigényesebbnek kell lennie, csak még egy további – ezzel részben érintkező – átadni kívánt üzenetet lehet azonosítani: a „nem udvari udvariság" elégtelen voltáról szóló véleményét, amely egy, ma ismeretlen, „satyrás dorgáló feddő írás" megírására is késztette.[35] Könnyű belátni, hogy azoknak a keserves panasszal megbélyegzett köznapi embereknek a körében, akik elégségesnek vélik

[32] Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft* (München: Hueber, 1960), 329–332, §§ 649–656.

[33] Budai Ézsaiás, *Régi tudós világ históriája* (Debrecen, 1802), 66.

[34] A *genus medium officium*a a Cicerótól, Quintilianustól, Sevillai Szent Izidortól és másoktól idézett szöveghelyek egyöntetű tanúsága szerint a *delectatio;* Lausberg, *Handbuch...*, 521, § 1079.

[35] Rimay, *Írásai*, 232.

„a szerint irhatniok, a mint a mindennapi közönséges szókkal való beszélgetéseknek a szokássa vezérli elméjeket",[36] valamiféle udvari etikett kidolgozása sem kecsegtet a személyiség mélyéig leható ontikus tapasztalat kiváltásának esélyével. Vagyis ez az üzenet egyszerűen elégtelen ahhoz, hogy a kommunikációs folyamat bármely tényezőjét a magas stílus körébe belépni képes szituáltsághoz juttassa. Annál inkább így van ez, ha megfontoljuk, hogy a retorikai műfajelmélet rendszerszintű áttekintéseiben a szatíra és az invektíva mindig is azok közé a műfajok közé tartozott, amelyek mind a közönséges mindennapiság körébe tartozó tárgyválasztásukra, mind az ezek megvitatásában részt vevő személyek társadalmi rangjára tekintettel az alsó stílus aktivizálódását mozdították be. Jól jelzi ezt az is, hogy e műfajok kidolgozásának jellegzetes eszköze épphogy nem az *amplificatio*, hanem annak ellentettje, a *meiosis* vagy *diminutio*.

A szatíra szerepeltetésének magyarázatául nyitva áll egy másik lehetőség is. Bizonyítottnak vehetjük, hogy Rimay ismerte Lipsius Petroniusról alkotott véleményét.[37] Ennek nyomán felvethető, hogy a szatíra műfaját emlegetve Rimay nem arra a szatírafogalomra gondolt-e, amelynek legfontosabb antik szövegeként a 16–17. századi filológusok Petronius – akkor még a *Cena Trimalchionis* híjával lévő[38] – szövegét tartották számon, s amelynek nyomán Lipsius is menipposzi szatíra írásához kapott kedvet, mégpedig a Petroniusra általa jellemzőnek tartott, stílusújításának egyik forrásaként szolgáló, tiszta és elegáns stílusban.[39] A maga szatírájáról a Rákóczihoz írott levélben adott Rimay-kivonat mind a tartalom, mind a forma – például a prózai előadásba beszőtt, versben kidolgozott részlet – tekintetében kielégítené a menipposzi szatíra műfaji kritériumait, a stílus műfajhoz kapcsolt exkluzivitását azonban nem a Lipsius számára példaként szolgáló plautusi vagy petroniusi elemekből hozta létre, ehhez egészen más, alapvetően a vituperatív célkitűzés funkciója által kijelölt forrást választott, s ezzel más stílusnembe került.

Rimay szövegeinek elemzése közben a korábbi irodalomban szóba került Cicero *Orator*ának egy helye, amelyről ugyan sikerült igazolni, hogy a Balassi-epicédiumhoz írott latin ajánlás azzal megmagyarázni kívánt tartalmi vonatkozásának nem volt a forrása,[40] ám ettől még kétségtelen tény, hogy a három évtizeddel későbbi

---

[36] Uo., 228.

[37] Bene Sándor, „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 156–157, 159.

[38] L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford etc.: Clarendon Press, 1991[3]), 138.

[39] Anthony Grafton, „Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the *Cena Trimalchionis*", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 53 (1990): 237–249.

[40] Vö. Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 389–390.

Rimay-levélben csakugyan az *Orator*ból származó idézetek találhatók, úgyhogy Cicero e művének Rimay általi ismeretét, sőt beható tanulmányozását okkal feltételezhetjük. Márpedig az *Orator*ban (37) Cicero elhatárol két szónoklási módot, hogy azután gondolatmenetét csak az elkülönített jelenségcsoportok egyikének a vizsgálatával folytassa. Szerinte választóvonal húzódik a „nyilvánosság előtt" („in oratione civili", 30), „a fórumon s a közügyeket illető kérdésekben" („in foro causisque civilibus", 69) beszélő ideális szónok által alkalmazott stílus és az epideiktikus beszédmód között.[41] A peres ügyeket és a politikai gyűléseket mindig együtt említi a díszbeszéddel szemben, amely „ünneplésre alkalmasabb, mint párharcra" („pompae quam pugnae aptius", 42), „az iskolákba s a tornacsarnokokba való" („gymnasiis et palaestrae dicatum", 42). Az utóbbi megszólalásmód hagyományára Cicero főként Iszokratész nevével hivatkozik, s azt nem kívánja irodalmi mintaként követni.

Nos, kijelenthető, hogy Rimay éppen az iszokratészi díszbeszéd mellett kötelezte el magát mind levelének egyfajta mutatványszövegként való kialakítása, mind a benne javasolt kommunikációs ideál körülhatárolása tekintetében, sőt a magyar udvarok sok kívánnivalót hagyó szellemi életének és kulturáltságának felhánytorgatásával tematikai tekintetben még bizonyos fokig alá is aknázta a középső stílusnem bravúros stilisztikai gazdagságával kidolgozott szövegét. Minden tekintetben igazolódni látszik sokaknak az a régi meggyőződése, hogy Rimay világszemlélete a köznépet megvető, a magányos életet, az egyéni függetlenséget mint az igazi szellemi szabadság eszközét magasztaló késő humanista irodalom zártkörű elitizmusában értelmezhető, amelyben „kifejezésre jut a művelt, a kiválasztott ember arisztokratikus magánya és felsőbbségérzete a világgal szemben."[42] Itt elemzett szövegével kapcsolatban is kiemelték „intellektuális exkluzivitás"-át, „szűk körnek szánt, vájt fülekre apelláló, dekadens elzárkózásról valló törekvés"-ét.[43] Viszont mostanáig mindig úgy beszéltünk Rimay szövegéről, mint amit annak ellenére nem szabad a barokk irodalommal összecsúsztatni, hogy formai tekintetben, felszíni kidolgozottságában tökéletesen megfelel a barokk minden tankönyvi kívánalmának: képgazdagsága, hosszú, többszörösen összetett mondatai, tagmondatokon belül minden mondatrészi szerepben halmozásokban való bővelkedése, alany-, állítmány-, tárgy-, jelző- és határozóbokrai, akusztikus formaeszközei egyaránt a mindennapi beszélt nyelvtől való eltávolodásának, keresett artisztikumának a jelei.[44] Ezeket az elokúciót illető megfigyeléseket most mindenképpen pontosítani

---

[41] A kiemelt részletek magyar szövege a következő fordítás alapján: Marcus Tullius Cicero, „A szónok", ford. Kárpáty Csilla, átd., jegyz. Mezei Mónika, in Marcus Tullius Cicero, *Összes retorikaelméleti művei*, szerk., bev. Adamik Tamás, 609–688 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012).

[42] Amedeo Di Francesco, „Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 163–172, 169.

[43] Merényi Varga, „A manierista stíluseszmény…", 505.

[44] Ezekből a stilisztikai jegyekből a 20. század első felében, Horváth János számára még Rimaynak a barokkhoz való sorolása következett, mégpedig „a Pázmány-féle – ihletet, lelket és energiát, észt, hitet

szükséges. Nem Rimay prózájának stilisztikai jellemzésében, leírásában van a változás, hanem abban, hogy mindezek a szövegét illető elokúciós minősítések mind egyaránt részei volnának a barokk meghatározásának. Egy olyan barokk-fogalom kialakítása látszik ugyanis indokoltnak, amely figyelembe veszi és a magyar irodalomtörténeti kutatás korábbi tapasztalatainak felülvizsgálatakor érvényesíti Shuger kutatásainak eredményeit. Shuger a hellenisztikus minták nyomán tájékozódó teoretikusokról mindig abban az értelemben beszél, hogy a humanizmus ciceronianizmusról szóló vitáit követően ők azok, akik mind a homiletikai, mind az általános retorikai gyakorlatban érvényesülő új kifejezési módot tudtak megteremteni, vagyis a barokk írásmód sajátosságai a magas stílus általuk szorgalmazott karakterjegyeiben azonosíthatók. Ezzel együtt tisztázza azt is, hogy magas stílusukban diszfunkcionálisnak tartották s ezért kerülték a szóalakzatok alkalmazását. Ha mindez így van, akkor a Rimay prózájáról adott szabatos stilisztikai leírás önmagában kizárja azt, hogy a barokkal összemosható jellemzőkről volna szó nála. Azok a megfigyelések, amelyek a szóalakzatok Rimay általi preferálását állítják, akként és éppen akként teszik megnevezhetővé az írásmódját, amilyennek mind eszmetörténeti, mind a retorika invenciós sajátosságaira ügyelő leírásban tartjuk: a késő humanizmust, mégpedig annak középső stíluseszményét tökélyre fejlesztő stílustörekvésként.

Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a magas stílus kialakításában és megítélésében meghatározó súlyú tényező, a *fenséges* fogalmának további eszmetörténeti fejlődését figyelembe vesszük. Rimay minden szavából árad az a meggyőződés, hogy a stilisztikai felékesítés magasabb foka az irodalmi stílus *szépség*ének fokozásához járul hozzá. El sem tud képzelni olyan törekvést, amely adekvátabb volna a kimunkált, artikulációban gazdag irodalmiság kialakításához. A magas stílusnak a fenséges hatás előidézése körül szerzett tapasztalatai viszont egyértelműen abba az irányba viszik a teoretikus gondolkodást, amely a *szép* és a *fenséges* átélését nem egymásból kifejlő, sőt egymással össze sem egyeztethető, hanem egymást kizáró minőségként ragadja meg. A szépség a kicsiny ismerősség világa, amely teljesen alkalmatlan arra, hogy a fenség érzetének kiváltója legyen, míg a fenségesben mindig van valami fenyegetést

---

és erőt kifejező, ép körmondatosság után […] annak lélektelen, éltető forrásától elszakadott, merő ízlésbeli jelenséggé ürült paródiája"-ként, „barokk cikornya"-ként, amely „kisszerű változat" a „nagy stílusban önként kiképződött és lelkiséget kifejező formai jegyeket […] pusztán artisztikumként, tetszetős mivoltukért kapja fel, mímeli, szállítja alá közkeletűvé, egyoldalú túlzásaival elfajulását is előkészítve." Horváth János, „Barokk ízlés irodalmunkban", in Horváth János, *Tanulmányok*, kiad. Gönczy Monika, 2 köt. Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 12, 1:84–106 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 90; lásd még Koltay-Kastner Jenő, „A magyar irodalmi barokk", *Budapesti Szemle* 267 (1944): 65–77, 113–133, 113–114. Rimaynak a barokktól való elválasztását a 20. század második felében kiüzdött szakmai konszenzusnak tekintem, így szükségtelennek tartom Rimaynak a barokkban való állását cáfolni. A tét ehelyett Rimay stílusának a közkeletűen barokknak tartott stilisztikai jegyekhez való viszonya.

is hordozó aránytalanság, szemléleti egészként való koordinálhatatlanság. Edmund Burke már egyértelműen ekként gondolkodott a szépség és a fenség kapcsolatáról, leválasztva a fenségesről mind morális-heroikus, mind teológiai-transzcendens vonatkozásait, az érzéki benyomás természetét ezek nélkül az implikációk nélkül, önmagában, szenzualista és empirikus beállítottsággal tanulmányozva, amivel egyszerre lépett a katarzis folyamatának leírása, a fenséges esztétikailag autonómként való elgondolása, a szépség jelentőségének csökkentése, továbbá – az emotív és a morális viszonyulásokat együttesen kezelni képes mentális képesség hiányát belátva – a szépség egész terrénumának a morális és a társadalmi diskurzustól független autonómiája felé.[45] Rimay stílustörekvései ebbe az irányba, vagyis az autonóm irodalmiság önelvű működésformája felé folytathatatlanok volnának.

Hozzátartozik még a képhez, hogy a bővelkedő stílus csak az egyike volt a Rimay előtt álló lehetőségeknek, amikor az elit humanista irodalom egykorú törekvéseihez kívánt csatlakozni. Abban az időben, 1592-ben, amikor megpróbált kapcsolatba lépni Lipsiusszal, már Európa-szerte figyelmet keltett a németalföldi humanista Cicero mellett más hatások beépítéséből is építkező, egyéni stílusa. Kezdetben, Muret tanítványaként a Seneca és Tacitus irányába való tájékozódás voltak ebben a meghatározó jegyek, majd nagy sikerű Tacitus-kiadása is az e stílus melletti elköteleződést fokozta. Shuger eredményei nyomán teljes joggal fel lehet vetni, hogy rövid lutheránus életszakaszában, a jénai egyetemen Flacius nyomán a hellenisztikus retorikák anticiceronianizmusa is közvetlenül befolyásolhatta Lipsiust. Később azonban olyan stíluseszmény szintetizálódott Lipsius írásaiban, amely egyszerre lépett a Cicero előtti, archaikus római irodalom és az ezüstkori, késő-latin irodalom auktorai felé, s mindezeknek a szavait és nyelvhasználati jellemzőit kész volt vegyíteni egymással. Kiváló elemzés mutatta be lassan egy évtizede, hogy Rimay 1592-es levele maga is tanúságot tesz arról, hogy ezeknek az összetevőknek teljes világossággal a tudatában van: az imitációhoz forrásként felhasznált lipsiusi szöveghelyek nyomán Plautustól, Petroniustól, Senecától, Tacitustól származó szófordulatok, stilisztikai hatások együttesen vannak jelen Rimay szövegében, közöttük egy olyan plautusi szóválasztás és egy olyan tacitusi mondat is, amelyek a levél vételének időpontjában kétségtelenül megrendítő erejű provokációként hathattak (még külön-külön is, nemhogy együtt) a címzettre.[46] Lipsius szövegeinek túlnyomó stilisztikai összhatása azonban leginkább a tömörség, a kevés szóval sokat mondás felé mutat,[47] ahol a stilisztikai díszítetlenséggel hivalkodó

[45] Horkay Hörcher Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800: Az ízlésesztétika paradigmája* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013), 188–209.

[46] A részleteket lásd Bene, „Rimay vindicatus…".

[47] Kortársai és 17. századi méltatói is ekként értékelték, és e karaktervonásokhoz viszonyítva fejtették ki saját stilisztikai eszményeiket; lásd például Henry F. Fullenwider, „Die Kritik der deutschen Jesuiten an dem lakonischen Stil des Justus Lipsius im Zusammenhang der jesuitischen argutia-Bewegung", *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 2 (1984): 55–62.

stílusba természetesen számtalan antik auktor nyelvhasználatából átemelt sajátosság sugároz be nagyon finom, jelzésszerű jelentésvonatkozásokat, ám az utóbbiakat már csak az eruditus humanista elit képes érzékelni és következtetéseket megalapozó irányjelzőkként továbbgondolni. A tacitista precettistica-irodalom Alpokon innen ható művei hasonló stilisztikai univerzumban állnak.[48] Ezekhez képest Rimay stílusa bizonyosan a másik végletet testesíti meg: a *brevitas* helyett az *abundantia* a meghatározó jellemzője, Seneca és Tacitus helyett Apuleius a vezércsillaga.[49] A megformálás dolgában való radikálisan ellentétes irányvétel azonban nem több, mint felszíni sajátosság. Minden késő humanista alkotó előtt ott volt a lehetőség, hogy ízlésének, preferenciáinak megfelelően a csúszka egyik vagy másik végállásába nyomja át a stilisztikai kapcsolót, és keresettségét, a ciceroniánus latin köznyelvi normák elkerülésére törekvő exkluzivitását akár a hivalkodó eszköztelenség látszatával, akár az ezüstkori irodalomra jellemző halmozó-bővelkedő felékesítés pompájával juttassa kifejezésre. A stilisztika felszíni rétege így a legszélsőségesebb formákat öltheti, közös marad azonban mind mögött az intenció, a funkció, a megcélzott közönséggel szemben támasztott erudíciós elvárás. Mindegyik változatban egy zárt, vájt fülű, a humanista képzésben professzionalizálódott irodalmi elit bennfentes és tematikai jegyeiben is igen karakterisztikus kommunikációja mutatkozik meg. Azt, hogy Rimay 1629-es levelének Cicero-hivatkozásai minden tartalmi tekintetben kijátsszák, túlhajtják, ellenkezőjükbe fordítják át a cicerói kívánalmakat, korábban tüzetesen bemutattam már; most arra hívom fel a figyelmet, hogy a Cicero *Orator*ából ott idézett elvárások a tartalmas, csiszolt, teljes, hibátlan, nem redundáns próza követelményéről, amelyek teljesüléseként Rimay már az idézet magyar fordításában is, a jelentést manipulatívan önnön ellentétébe torzítva, a maga szélsőségesen redundáns írásmódját ünnepli – nos, ugyanezek a cicerói minősítések fél évszázaddal korábban, Muret-nek a Tacitus-kurzusát megnyitó szónoklatában még Tacitus stílusának jellemzésére idéztettek meg.[50] Rimay számára nem tartozott tehát a nyilvánvaló képtelenségek birodalmába

---

[48] Klaniczay Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában", in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, 153–211 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

[49] Rimay stílusát mint apuleiánus írásmódot interpretálja: Kecskeméti Gábor, „Tacitus és a régi magyar irodalom", *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438, 432; Bene, „Rimay vindicatus…", 159. A jelző itt a Lipsius által leírt apuleiusi stílussajátságokat jelenti: tudós módon nyakatekert, díszes, képgazdag, dagályos, nehézkes, erőltetetten elegáns; vö. Bene, „Rimay vindicatus…", 157–158. A reneszánszkori Apuleius-recepció és -imitáció történetének egy áttekintése viszont nem ennek az írásmódnak a hatása felől közelített, hanem Apuleius archaizáló stílustörekvéseinek hatását emelte ki, amit Lipsius ugyancsak nyugtázott, ám ami minden bizonnyal az összképnek csak egy részlete; vö. John F. D'Amico, „The Progress of Renaissance Latin Prose: The Case of Apuleianism", *Renaissance Quarterly* 37, 3. sz. (1984): 351–392.

[50] „…nihil in ea notari posse diffluens, nihil inane, nihil redundans; singulis saepe verbis singulas sententias contineri." Idézi Edwin B. Benjamin, „Bacon and Tacitus", *Classical Philology* 60, 2. sz. (1965): 102–110, 109.

Tacitus és a saját írásmódját azonos stilisztikai jegyek megtestesüléseként jellemezni, s az ehhez szükséges minősítéseket ráadásul az aranykori latin próza mind Muret, mind Rimay által meghaladni kívánt atyamestere, Cicero szövegéből húzni elő. A proponált stilisztikai ideál aligha lehetne különbözőbb, a proponálást formáló intenció és az azzal elérni kívánt funkció azonban teljesen egybevág, és mindez a késő humanizmus csillagjegyében áll.

A barokk irodalmi rendszer *toto coelo* más világ. Adott hozzá a nagyon erős világnézeti üzenet, amely üdvözülés és kárhozat kimenetelét is eldöntheti; adott a maga felekezeti igazságáról, annak érvényességéről és közhasznúságáról mélyen meggyőződött kommunikátor, aki a lehető legszélesebb közönséget kívánja elérni, s ezért olyan retorikai eszközöket használ, amelyeket ehhez az általános elérhetőséghez, széles körű hatáshoz a legalkalmasabbnak tart. A kommunikatív szituáció elsődleges tétje tehát a *movere* célkitűzésének minél eredményesebb teljesítése, a meggyőzés, az átformálás, a befolyásolás optimális véghezvitele. Ezzel a célkitűzéssel a *genus deliberativum* magas stílusának világába lépünk, Shuger levezetéséből pedig bizonyítottnak vehető, hogy ennek a magas stílusnak a megvalósítása a 16. század utolsó harmadától már a hellenisztikus retorikák megfontolásait is érvényesítő új homiletikai elgondolások elsődleges feladata. Az ezekben kidolgozott kommunikációs javaslatokat érvényesítő munkák a barokk irodalom körébe vonhatók. Ennek a belátásnak az alkalmazása azt hozza magával, hogy nincs többé okunk fenntartásokkal tekinteni azokra a felekezeti meggyőzés szándékával íródott művekre, amelyekben nem figyelhető meg a felszíni díszítőelemek Rimayéhoz hasonló, tomboló totalitása, keresett voltuknak szélsőséges formában kimunkált artisztikuma, a szokásos és adekvát megfogalmazástól való legnagyobb fokú deviációja. Hiszen ez utóbbi megmunkálási eljárások a *delectatio* körébe tartoznak, márpedig a gyönyörködésnek a gondolati és a morális hasznosulás feltételeihez való viszonya a bemutatott hatáslélektani (szenzuális, mentális percepciós) tényezők és retorikai megfontolások miatt sok fenntartás és gondos elővigyázat tárgya volt.

Több korábbi magyar irodalomtörténészhez csatlakozva,[51] magam is számos ízben kifejtettem már, hogy a barokk körébe való besorolhatóság tekintetében minden elokúciós sajátosságot másodlagos fontosságúnak tartok a kommunikációs

[51] „…azokkal értünk egyet, akik a puszta stílusjegyek alapján végzett korszakolást elutasítják, s a barokk minőségeket a kor társadalmi igényeiben, ízlésében, gondolatvilágában – ha tetszik: világnézetében – is keresik"; „…csak a retorikai és stilisztikai eszközök használatának mértéke, aránya, a bennük vagy segítségükkel megnyilatkozó művészi és eszmei szándék, irányulás dönthet arról, vajon reneszánsz, manierista, barokk, rokokó vagy klasszikus stílusról beszélünk-e." Bán Imre, „A magyar barokk próza változatai", in Bán Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, 186–202 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 186, 187.

helyzet intencionált funkciójához képest.[52] Ha az utóbbiban a meggyőzés, az elhitetés szándéka dominál,[53] ami az invenció forrásaira tekintve poszttridentinus erudíciós anyag megmozdításával, az invenció, az argumentáció összetételére tekintve pedig poszttridentinus tartalmak kifejtésével jut érvényre, akkor aggálytalannak látom barokk kori kommunikációs feltételek jelenlétéről beszélni. Ez a megközelítés megoldja például a pázmányi barokk régóta vajúdó problémáját. Ma is az a konszenzus ebben a kérdésben, hogy Pázmány a korai barokk irodalom olyan szerzője, aki minden szemléletessége mellett rendkívül mértéktartóan él a barokk kifejezőeszközök használatával, nem jellemzik a szövegeit – még népszerű kommunikációjának szövegeit, prédikációit sem – a mediterrán vagy a délnémet Seicento nagybarokk szélsőségesen keresett megoldásai. Már Horváth János ebbe a kontextusba helyezte: körmondatait „világos rend és hatalmas energia" jellemzi, „a mellérendelések világos, áttekinthető architektúrája – de egyszersmind ezek halmozásának nagy biztosságot és céltudatot jelentő, buzogó erélye. S e »nagystílű« barokk ízlésben nincsenek is meg az ízlésfaj némely belső ellentétei, kinövései, vagy szertelenségei"; „bizonyít, kérdez, felkiált, felel és tagad, párbeszédet rögtönöz; elemi, csaknem népies eszközökkel patetikusan fokoz: – változatos, ironikus és drámai –, de logikus gondolatmenete mind e szenvedélyes pezsgés és buzogás ellenére sértetlen és világos marad."[54] Bán Imre szerint Pázmány stílusa „józan mértéktartással szolgálja a tartalmi-szerkezeti rendet", „a képszerűséget nem vadássza", „meggyőzni, nem lenyűgözni akar".[55] Hasonló volt Klaniczay Tibor véleménye: „A barokk stílus igazi pompáját […] hiába keressük műveiben, ehelyett bizonyos puritánságnak, a barokk festői, vizionárius, eksztatikus elemeitől való józan tartózkodásnak lehetünk tanúi."[56] A megfigyeléseket elmélyítő és kiterjesztő Bitskey István szerint Pázmány szembehelyezkedett „a kései reneszánsz ékítménykultuszával", annak dekoratív stílusával, nem „fülgyönyörködtetésért" akart írni; meghatározó jegyei a képgazdagság, amely metaforákban, hasonlatokban, exemplumokban és párhuzamokban

---

[52] Kecskeméti, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 52–54; Kecskeméti Gábor, „Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában", in *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. Veres András, társszerk. Bezeczky Gábor és Varga László, 161–168 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004). A barokkról szóló lexikoncímszó, amelynek a kézirattól a megjelent változatig való alakulását az utóbbi tanulmány bemutatja, érdemi reflexiókat tartalmaz e meglátásomról: Kőszeghy Péter, „Barokk irodalom", in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, 1:263–283 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

[53] „A barokk művészet […] jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása…"; Klaniczay Tibor, „A magyar barokk irodalom kialakulása", in Klaniczay Tibor, *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 361–436, 579–582 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 391.

[54] Horváth, „Barokk ízlés irodalmunkban", 88–89.

[55] Bán, „A magyar barokk…", 188.

[56] Klaniczay, „A magyar barokk…", 378.

egyaránt megnyilvánul; a magyarázó-láttató motívumok hasonlatos elemei részletekben bővelkedő, szemléletes, erős vizuális hatású leírásokat kapnak, amelyekhez hasonlóak a jellemrajzok deskripciói is; mondatépítésében pedig „a szigorú logikai rendet tartó, az ellentétek játékára, a párhuzamok látszatára építő, […] a racionális ráhatás mellett az érzelmi megmozdítást, az elkápráztatást is" alkalmazó szerkezet a jellemző. Bitskey összegző értékelése szerint „a beszédek nem mutatják a barokk próza szélsőségeit, túlzott díszítésmódját, áradó felsorolásait, szerzőjük a tartalmi logikára helyezve a hangsúlyt, mérsékelten díszít. A tárgyi világot megjelenítő képek racionális, intellektuális színezetet kölcsönöznek a stílusnak, az ellentétek állandó játéka, a szembenálló pólusok szüntelen feleselése pedig a hallgatóitól is permanens szellemi erőfeszítést kíván."[57] Most ezek a maradéktalanul érvényes meglátások, amelyek hiteles beszámolót adnak a pázmányi szövegek szóképekben és gondolatalakzatokban való bővelkedéséről, ugyanakkor a szóalakzatoktól való tartózkodásáról is, újraartikulálhatók abban a formában, hogy Pázmány – a magyar barokk irodalom olyan szerzője, aki a barokk kori kommunikációeszmény *movere* célkitűzésének optimális arányú alkalmazását elsődlegesnek tekinti a *delectatio* öncélúságával szemben. Pázmány szónoki modorának a maga írásmódjától való radikális különbségéről egyébként maga Rimay is adott valamelyes jellemzést, amikor egy paraszt szolgalegény nagyszombati tapasztalata nyomán megírta magának Pázmánynak: „Nagyságodban is magasztalom és igen suspiciálom azt az alacson rendekre nyújtakoztató szereteti s böcsületi nevelésével való mesterséget, aki földiglen alacsonodó hajlásával magasítja neve magasztalására áradásával Nagyságodot."[58]

Természetesen nagyon sok rendezendő kérdés van még itt, a helyzet jóval összetettebb annál, mint hogy a magas stílus ilyen egyszerű megoldóképletével boldogulhatnánk. Arra, hogy a Shuger által elért eredmények további érvényre juttatása során nehézségek adódnak, amelyek részben magából a könyvből állnak elő, az amerikai kutatónő munkásságának egyik legjobb hazai ismerője és alkalmazója, Tasi Réka is utalt, amikor némi bírálatot fogalmazott meg vele kapcsolatban: „Minthogy az elmélet mellett a hitszónoki gyakorlat kevésbé foglalkoztatja, a felekezetek gyakorlatában esetleg megfigyelhető különbségek reflektálatlanul maradnak monográfiájában."[59] Ezzel együtt a magas stílus fogalma elég jól körülírja a katolikus kommunikációeszményt, még akkor is, ha a 17–18. század fordulóján és a 18. század első harmadában mind több prédikátor munkáiban jelennek meg a *delectatio* jellegzetes hatáseszközei, vagyis a katolikus prédikációirodalom telítődik a mesterkedő szóalakzatok és az akusztikus eljárások elokúciós módozataival.

---

[57] Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), az idézetek: 133, 148, 156.

[58] Idézi Uo., 155; az idézet helyesírása módosítva a következő alapján: Rimay, *Írásai*, 223.

[59] Tasi, „Barokk vízió…", 167.

Korábban úgy gondoltunk ezekre a prédikátorokra, mint akik teljes érettségében, virágzó pompájában bontják ki végre nálunk is a Seicento barokk prózairodalommal összemérhető írásmódot.[60] Bár nincsenek is olyan nagy számban efféle szónokaink, mint azt Koltay-Kastner Jenő kezdeményező tanulmánya 1944-ben sugallta. Az általa adott névsor fölött már Bán Imre alapos és kritikus szemlét tartott, és stilisztikai szabatossággal összeállított szűrőjével – amelyben a concettós képszerűség, a patetikus dinamizmus, a klasszikus citátumok mellett a „szójátékok, antitézisek, fonoszimbolikus eszközök" is szerepet kaptak[61] – mindössze néhány alkotót sikerült kétségen felül ebbe a rekeszbe beosztania. Most pedig úgy látjuk, hogy ezek az egyházi szónokok, akiknek a működése kétségkívül a magyar irodalmi nyelv hatáseszközeinek gazdagodásával jár, ugyanakkor inkább visszavesznek abból az összetett kommunikációs rendszerből, amelyet a shugeri belátások nyomán magas stílusú barokk irodalomnak nevezni jogosultnak gondolunk, s ez egyáltalán nem terminológiai kérdés csupán, sokkal inkább az irodalmi funkciók korszerűségének problémája. A barokk magas stílus – amelybe, amint láttuk, Pázmány irodalmi stílusa maradéktalanul beilleszthető – olyan szövegeket hozott létre, amelyek nem a gyönyörködés, a beléfeledkezés, az ámulat egyoldalú szerepét osztják közönségükre, hanem lehetőséget adnak létszemléleti összegzésre, introspektív kontemplációra, a megérintettség többféle emotív hatásban való befogadására, az akarati elköteleződés megélésére és még sok más olyan affektív rezonálásra,[62] amelyek majd a posztromantikus szépirodalom hatásrepertoárjának a részei lesznek. A homiletika által elfoglalt teoretikus pozíciók a legartikuláltabbak a régiség mezőnyében azok közül a reflexiók közül, amelyek a poétikai és az esztétikai gondolkodás e 18. század végi elmozdulásait elővételezik, és amelyek egyben az *aiszthészisz*-elvet hangsúlyozó mai hermeneutikai iskolák szemléleti előfutáraiként regisztrálhatók. A prédikációirodalomban érvényesülni kezdett tehát az a produktív szerep, amelyet majd a pietista hermeneutikák juttatnak az affektusoknak a jelentésszemiózisban, sőt körülötte olyan egyidejű elméleti irodalom is létrejött, amely fel tudta mérni az antropológiai érintettség nem-fogalmi, nem-racionális faktorainak centrumképző, paradigmateremtő potenciálját – bár hosszú még innét az út a nem-intellektuális, ezért taníthatatlan, csak beleéléssel megszerezhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismerésről és ízlésről kialakított felfogásig és a nem-fogalmi megismerő lélekrészeknek juttatott kitüntetett szerepig. E változásirányok helyett

---

[60] Koltay-Kastner, „A magyar irodalmi…", 123–130.

[61] Bán, „A magyar barokk…", 189.

[62] Vö. Kőszeghy Péter pozícióját a korábbi kutatással szemben, amely „nem fordított kellő figyelmet e vallásosság eredményeire önmagukért: a kifinomult lelkiség alkotásaira, az Istennel való beszéd számtalan lehetőségére és eszközére, továbbá az irodalomelmélet számára is rendkívüli mértékben megtermékenyítő vallásos hermeneutikára." Kőszeghy, „Barokk irodalom", 267.

a stiláris gyönyörködtetés hatásfunkciójára való szűkülés inkább visszalépést, szegényedést jelent, a differenciáltabb hatásfunkciók kiképzésének késleltetését okozza.

A magas stílusnak a katolikus táborban való, noha ellentmondásos, mégis jól érzékelhető érvényesülése mellett feltűnő, hogy a magyarországi protestáns, főként a kálvinista kommunikációeszmény nagyon kevés affinitást mutat iránta. E felekezet prédikációirodalmát csaknem egyöntetűen olyan stílusjelenségek uralják, amelyek megfelelnek az alsó stílus minden kritériumának, s amelyeket e stilisztikai minőségükben szintén jellemeztem már korábban.[63] Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ebben a körben ne volna alkalmazható a barokk kategóriája. Éppen ellenkezőleg: ha valami, akkor ez a jelenség végképp beláttathatja velünk, hogy irodalmi szövegek és törekvések barokkhoz sorolhatósága tekintetében stilisztikai jellemzőjük tulajdonképpen indifferens, még annak ellenére és annak utána is, hogy a barokként való megnevezés irodalomtörténeti hagyománya a képzőművészeti eredetű terminust eredetileg mint elokúciós eszközökön nyugvó irodalmi fogalmat tudta és kívánta transzponálni.[64] Arról van ugyanis szó, hogy a barokk kori kommunikációs modellnek nem egy, hanem két alapvető változata fejlődött ki. Az egyik, a katolikus változat a láttatás, az elhitetés, az átélés, a magával ragadó mintaadás retorikai formáinak kialakításával kívánta elérni a lehető legszélesebb körű közönséget, mert meggyőződése volt, hogy szabatos és szubtilis teológiai-dogmatikai levezetések követésére az egyszerű emberek túlnyomó többsége teljesen alkalmatlan,[65] s a hit egyébként sem intellektuális aktusban, hanem a lélek emotív odatartozásának benső megélésében megy végbe. A kálvinisták kommunikációs modellje egészen más premisszákból indult és más eredményre jutott. Szilárdan tételezett meggyőződésük szerint az üdvözüléshez szükséges igazságok megismerésének képességével – nem önérdeméből, hanem isteni gondoskodásból – fel van ruházva az ember. Sem feltárására, sem kifejtésére nincs külön módszer, az igazságot teológiai kérdésekben is ugyanolyan lépésekkel kell feltárni, mint ahogyan egy értelmes ember köznapi dolgokról gondolkodik. A protestantizmus népszerű kommunikációja ezért aztán a maga egészében felfogható akként – hogy a tényállás

---

[63] Kecskeméti, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 37–38.

[64] Kőszeghy, „Barokk irodalom", 265.

[65] Lásd e tekintetben a barokk korai, padovai teoretikusának, Sperone Speroninak (1500–1588) a retorika társadalmi szerepének megítélésében Platón-ellenes állásfoglalást hordozó okfejtését: „A tudatlan tömeg számára […], amely nem is gondol semmit a tudással, ennek ellenére mégiscsak része az államnak, a szónoklat és a vers életének minden eledele; ennek a tömegnek nincs képessége, hogy megeméssze és hasznára fordítsa a tudományokat, így hát, a szónokok hallgatása közben, a tudományok illatával és hasonlatosságával szokott megelégedni, ekképpen él és tartja fenn magát. Nem látom át tehát, mi okból kellene száműzni a retorikát az államból…" Sperone Speroni, „Beszélgetés a retorikáról (1550)", ford. Bán Imre, in *A barokk*, bev., vál., magy. Bán Imre, 41–58 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963[2]), 56–57.

feltárásának technológiai rendjei között ismét retorikai, ezúttal a *genus iudiciale status*-elméletében tárgyalt fogalmi keretre hivatkozzunk –, mint az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés. A teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, akik számára igényesen, a tárggyal adekvát összetettségben, ugyanakkor a szükségtelen túlbonyolítást elkerülve minden hittétel érvényesen és lényeges torzítások nélkül elmagyarázható. Az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényességébe vetett bizalom később a puritánoknak is állandó hivatkozási alapjává válik.[66] Medgyesi Pál is „a jó magyar emberek" szokásában szeretné felkutatni a helyes magyar szólásmódokat; szerinte „magyarul legigazabban s tisztábban a tudna szólni és írni, aki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna."[67] Mindezek következtében, anélkül, hogy artisztikusabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgélnünk szövegeikben, pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének olyan mozzanatait, filozófiai, teológiai és retorikai összetevőit, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, a meggyőzés, az elhitetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat. A hazai és a hazai recepcióval bíró külföldi retorikai és homiletikai szerzők hatására a protestáns vallási műfajok homiletikai elmélete fokozatosan az egyszerű, keresetlen közlésmódot fogadta el mint a legszélesebb körű befogadásra számítható kommunikáció eszményét.

Tartozom itt megfelelni arra a némi joggal felvethető, bár mára kétségkívül elég naivan hangzó észrevételre, hogy a meggyőzés, az elhitetés, a manipulálás előtérbe állítása túlzott általánosság volna a barokk megragadásához, hiszen minden retorikai működés mindig is a szöveg általi meggyőzésre való törekvést jelent.[68] Nos: a meggyőzés időindex nélküli érvényesülésében gondolni el a retorika történetét – bizonyosan téves felvetés. Egyáltalában: a retorikatörténet elmúlt évtizedekben végbement professzionalizálódása után lehetetlen a retorika távolról szemlélt és bármely szempontból időtlenül egységesnek érzékelt fogalmával dolgozni tovább. Valóban sokan indultak ki a retorika Cicero által adott meghatározásából, amely a *persuasió*t jelölte meg a retorika működési területeként. Nem kevesekre azonban egy másik, nem a funkcióra, hanem a belletrisztikus jellegre koncentráló meghatározás, Quintilianusé hatott, aki szerint a retorika lényege a „bene dicere" érvényre

---

[66] Richard Foster Jones, *Ancients and Moderns: A Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth-Century England*, Washington University Studies (New York: Dover Publ., 1982[3]), XI.

[67] Tarnai Andor és Csetri Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 173.

[68] Ha az agitáció, a voluntarizmus a legfőbb paraméter, akkor „minden ilyen típusú irodalom barokk?" – teszi fel a kérdést Kőszeghy, „Barokk irodalom", 265.

juttatásában határozható meg. Sulpitius Victor elfogadta ezt a meghatározást, sok klasszikus retorikaszerző figyelmen kívül hagyta, néhányan és tekintélyes középkori teoretikusok (így Cassiodorus és Isidorus) a quintilianusi és a cicerói kritérium egy meghatározásba való összefogásával kísérleteztek. Az *ars* belső *(officium)* és külső *(finis)* céljainak megkülönböztetése Caius Marius Victorinus Afer Cicero *De inventione*jához készített kommentárja óta, Varróra hivatkozva volt szokásban, Boethius is ezt az álláspontot foglalta el. A külső cél megfogalmazásában kevés a variáció Victorinushoz képest („persuadere dictione"), a belső cél victorinusi meghatározása („adposite dicere ad persuasionem") azonban Guarinónál a quintilianusi ideálhoz erősebben kötődő tartalmat vett fel mint „copia dicendi" és mint „vis argumentorum", ami a humanizmuskori retorikafelfogás főáramává vált. A külső cél iránti figyelem viszont jelentősen gyengülni kezdett, s mind több olyan megfontolás került elő – Tacitusnak azt a helyzetértékelését imitálva, amely a társadalmi intézmények és a tényleges szónoki gyakorlat változásainak összefüggéseit írta le –, amely a meggyőzésre alkalmas társadalmi kommunikációs alkalmak meggyérülését regisztrálta. A *genus iudiciale* bírósági használatának megszűnését Melanchthon és Lipsius egyként megfigyelték,[69] az utóbbi római mestere, Muret pedig emellett azt is leszögezte, hogy a *genus deliberativum* öncélú akadémiai gyakorlattá züllött, így lényegében csak a *genus demonstrativum* van használatban, a többi beszédnemnek teret adó társadalmi alkalmak és kommunikációs aktusok mind hiányoznak.[70] A belső és a külső célok helyett Ramus csak az *ars* egyetlen célját, a „bene dicendi" inherens részét, az elokúciót hangsúlyozta. A humanisták nemzedékeinek e markáns és egybehangzó álláspontjához képest a barokk kori retorikafelfogás, amely ismét a *persuasio*t tüntette ki, igazi fordulatként értékelhető.[71] Ez a hangsúlyáthelyezés a jezsuita oktatás alapművével, a Portugáliában működő spanyol Cypriano Soarez (1524–1593) még sok humanisztikus elemet hordozó *De arte rhetorica*jával (1562) vette kezdetét. Soarez visszatért a korábbi, egyezményes, kétlépcsős definícióhoz: a retorika „ars vel doctrina bene dicendi", amelynek belső célja „dicere apposite ad persuasionem", külső célja „persuadere dictione". Ugyanez áll a perugiai és ferrarai

---

[69] Philipp Melanchthon, „A retorika alapelemeinek két könyve (*Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab authore*, 1549)", ford. János István, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. Imre Mihály, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5, 49–86 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 62; Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 354.

[70] Uo., 355.

[71] Lásd az egész kérdéskörről: John Monfasani, „Episodes of Anti-Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a vir bonus and Rhetoric as the scientia bene dicendi", *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 10 (1992): 119–138, 125–137; sokatmondó, hogy a *persuasio* kívánalmát elsődlegesnek tekintő humanistaként többek között azt a Georgius Trapezuntiust említi Monfasani, aki Shugernél a hellenisztikus retorikai hatás befogadása tekintetében ugyancsak kezdeményező.

professzor Ludovico Carbone da Costacciaro[72] (†1597) Soarez tankönyvéhez állandó kísérőként csatolt táblázataiban. Carbone önállóbb retorikai műve (*De arte dicendi libri duo*, 1589)[73] viszont – a megoszló álláspontok előadása után – az *ars persuadendi* meghatározás javára döntötte el a kérdést,[74] ami bizonyosan összefüggött azzal is, hogy főművében, a *Divinus orator*ban (1595) hellenisztikus forrásokra támaszkodott, amelyekből érzelemkezelése is levezethető.[75] Ugyanilyen irányba mozdult a Collegio Romano retorikaprofesszora, a jezsuita *Ratio studiorum* előkészítésének részese, Pedro Juan Perpiñán (1530–1566), aki a *persuasio* hangsúlyozása mellett a mind az érzelmek keltését, mind a retorikai érvelést irányító és megillető jóhiszeműség körüli legitimációs műveleteket is kiterjedten végzett; a retorikai érvelést mint a *probabile* kifejtését ragadta meg, amelynek az ismeretelméleti értéke összemérhető a dialektikáéval.[76] Egészen világosan látjuk tehát kirajzolódni annak a történetét, ahogyan a humanista erudíció összetevőit egy új, barokk kori kommunikációelmélet veszi birtokba; azt pedig, hogy hol van ennek a folyamatnak a végállomása, egy 1689. évi udinei kiadás úgyszólván betűhű utánnyomásaként 1709-ben Nagyszombatban megjelentetett, ismeretlen szerzőjű Soarez-átdolgozás szemléltetheti.[77] Ebben a szerkesztményben, amely a címlap állítása ellenére rendkívül kevéssé soarezi tartalmat közöl, az *argumentationes inartificiales* egésze a második traktátusban

---

[72] Jean Dietz Moss, „The Rhetoric Course at the Collegio Romano in the Latter Half of the Sixteenth Century", *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 4 (1986): 137–151, 146–151.

[73] Tartalmi ismertetése: Jean Dietz Moss, „Ludovico Carbone on the Nature of Rhetoric", in *Rhetoric and Pedagogy – Its History, Philosophy, and Practice: Essays in Honor of James J. Murphy*, eds. Winifred Bryan Horner and Michael Leff, 129–147 (Mahwah, NJ–Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 1995).

[74] Monfasani, „Episodes of Anti-Quintilianism…", 137.

[75] Jean Dietz Moss, „Sacred Rhetoric and Appeals to the Passions: A Northern Italian View", in *Perspectives on Early Modern and Modern Intellectual History: Essays in Honor of Nancy S. Struever*, eds. Joseph Marino and Melinda W. Schlitt, 375–400 (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2001).

[76] Stefania Tutino, *Shadows of Doubt: Language and Truth in Post-Reformation Catholic Culture* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2014), 117–137.

[77] *Manuductio ad eloquentiam seu Via facilis ad assequendam juxta praecepta Soarii, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam, seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in lucem edita. Nunc vero recusa* (Nagyszombat, 1709, RMK II, 2377). Magyar fordítás a mű teljes tartalomjegyzékéből, második és (főként) harmadik értekezésének részleteiből: „Bevezetés az ékesszólásba *(Manuductio ad eloquentiam)*, 1709", ford. Mikó Gyula, in *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., tan. Bitskey István, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 10, 20–104, 289–297 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003). A kézikönyv első hazai ismertetése: Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 52–60. Az udinei eredetit nemrégiben lelte fel Bartók István, *„Manuductio ad eloquentiam*, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 816–820.

mint verbális tudnivaló, az *amplificatio periodorum* tizenhetedik lehetséges *locus*a kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint – többek között – a *similitudo*, a *dissimilitudo*, a *contraria*. A tanúkra, törvényekre, szerződésekre és hasonlókra vonatkozó, korábban mindig az invenciós tudnivalók körébe tartozó, sőt a hagyományos felfogás szerint a retorikai *ars* által készen kapott és az *ars* használatával csak részben uralható megfontolások (innét a nevük is: *argumenta inartificialia*) itt egészen különböző kommunikációelméleti paradigmába épülnek be, egészen eltérő ismeretelméleti és ontológiai helyi értékkel ruházódnak fel. A valóságreferencia elérésére kimunkált, az objektivitás nimbuszával felruházott, nagy hagyományú invenciós eszközrendszert az udinei–nagyszombati *Manuductio* teljes nyíltsággal a nyelvi uralmat megtestesítő elokúció manipuláló mezőnyébe helyezte át. Ilyen radikális fordulatot keveset lehet látni a retorikatörténetben, és legyen – feltéve, de meg nem engedve – bármilyen időtlen retorikai jellemző a meggyőzésre törekvés, azért az elhitetésnek a racionálisként feltűnni kívánó érveléstől a tropizáló és eufónikus agymosásig mégiscsak vannak fokozatai, és e fokozati skála két szélső értéke mégsem tűnhet azonosnak.[78]

Részint a barokk kori kommunikáció invenciós meghatározottsága, részint a kivitelében részt vevő többféle elokúciós lehetőség miatt kerültem mindvégig azt, hogy barokk stílusról beszéljek. Nincs barokk stílus, csakis barokk stílus*ok* vannak, mégpedig a stilisztikai csúszka teljes szélességében, a *movere* feladatát teljesítő, az affektív és az intellektuális összetevők kiegyensúlyozott arányaival katarzist és ontikus reflexiót kiváltani képes magas stílustól a *delectare* eszményében utazó, a retorikai díszítőelemeket, köztük a szóalakzatokat is kiterjedten alkalmazó, a gondolatokat elzsongító, helyettük a gyönyörködés révén megnyerő középső stíluson át egészen az elsődleges küldetésének a *docere* feladatát tartó s azt higgadt, racionális magyarázattal s akár különösebb stilisztikai hatáselemek nélkül teljesítő alsó stílusig. Az elokúció, a stilisztika felől tekintve nincs ezekben semmi közös, aminthogy a kommunikációról való gondolkodást meghatározó fizikai, filozófiai, ismeretelméleti, teológiai megfontolásaik is a legkülönbözőbbek. Barokk stílusról tehát nem is beszélnék velük kapcsolatban, hanem már eddig is mindig a barokk *kor*t vagy a barokk *kommunikációeszmény*t említettem, annak meghatározó vonásaként pedig az elhitetés szándékának a lehető legszélesebb körre való kiterjesztését emeltem ki. Ez az az intenció, amely világosan elkülöníthetővé tesz késő humanista és barokk kori kommunikációs aktusokat, még akkor is, ha előfordul, hogy azok stilisztikailag egymáshoz igen hasonlatos módon mennek végbe, akár úgy, hogy az *abundantia* felmutatásában kiteljesedő humanista értelmiségi stílusa közel kerül egy Seicento modorú katolikus prédikátor szövegének felszíni jellegzetességeihez, akár úgy, hogy egy tacitista szerző stílusa mutat némi hasonlatosságot egy kálvinista

[78] Bővebben kifejtve: Kecskeméti, „Az eszmetörténet új…", 166–167.

prédikátor eszköztelen teológiai fejtegetésével. Ezek a szövegek lényegüket tekintve nem feltétlenül a hozzájuk felszíni megformáltságban közel eső szövegekhez hasonlítanak s nem azokkal tárgyalandók együtt, hanem azokkal, amelyekkel a kommunikációs szándék megegyezését illetőleg mutatható ki közös előfeltevés-rendszerük. Amiként a késő humanista irodalom széles hangtávon játszik apuleianizmustól tacitizmusig, éppígy terjed a kifejezési sík szélessége a barokk kori irodalomban a Seicento stíluseszményétől a *plain style* puritán ideáljáig. Természetesen pontosan tudjuk, hogy a szerző intenciói elérhetetlenek, s nem is egy individuális szubjektum lélektani analízisét proponáljuk, hanem az elokúció helyett lényegében az invenció behatóbb vizsgálatát. Ezért is használtam a barokk irodalom meghatározásában két ízben is a *poszttridentinus* jelzőt, olyan sajátosságokra utalva, amelyek az invenció forrásai között, majd az invencióban összeépített argumentáció természetében is pontosan azonosíthatók. A poszttridentinus érvelésnek megvannak a maga sajátos érvényességi feltételei, tartalmi hangsúlyai, megvitatási szokásrendjei, retorikai és filológiai gyakorlatai, összességében talán úgy nevezhetnénk: technológiai rendje. Hangsúlyozni kell, hogy a jelző használata a legkevésbé sem jelent felekezeti lehatárolást: a poszttridentinus kommunikáció meghatározó jegye épp a dialógusban való benne állása, résztvevői a maguk eltérő ideológiai kereteiből közös diszkussziótérbe lépnek, érdekeltségük e tér uralására, felügyeletének megszerzésére, tematizálásának meghatározására irányul, ezért akár a katolikus reformirányok, akár a rekatolizáció ellen protestáns felekezeti alapon szenvedélyesen tiltakozók, akár a dogmatikai megvitatásból való kihátrálás útjait keresők mind beleértendők e kommunikációs rendszerbe.

Hozzá kell még tenni ehhez, hogy a *poszttridentinus* meghatározással csak a kommunikációs rendszer kronológiai kereteinek *sine qua non*ját, *terminus post quem*jét jelöljük ki, s nem a mechanikusan értett érvénybe lépését. Nyilvánvaló, hogy az új kommunikációs célok és eljárások nem máról holnapra kerülnek túlnyomó helyzetbe, hanem kialakításuk és a mindinkább érzékelhető voltukra való rezonálás olyan folyamatot határoz meg, amelyet az új keretek közötti kommunikációs tapasztalatok egy szükséges mértékig való gazdagodásával, bővülésével jellemezhetünk. Mindez bizonyosan több évtizedet, mégpedig Európa különböző régióiban eltérő időtávokat vesz igénybe. A Shuger által az új kommunikációs eszmény meghatározóiként említett teoretikusok – Sturm egyedüli kivételével – a 17. század első évtizedeiben alkottak, amiként a katolikus tendenciákat meghatározó Soarez kézikönyvét is épp az imént jellemeztük olyanként, mint amely csak elindította a későbbi jezsuita oktatásban az általa kezdeményezetteknél jóval erőteljesebben érvényesülni kezdő változási folyamatokat. A Collegio Romano a 16–17. század fordulóján évtizedekig olyan kísérleti laboratóriumnak tekinthető, ahol az új kommunikációs elveket és azok ismeretelméleti tétjeit és konzekvenciáit egyre kimunkáltabbá tették, s például Famiano Strada (1572–1649) révén

poétikai vonatkozásaikat is kidolgozták.[79] A magyar irodalomtörténet alakulására vonatkoztatva mindezt, nehezen lehetne más álláspontot elfoglalni, mint azt: az új kommunikációs tér elfoglalásában Pázmány a kezdeményező, és mind a személyes munkásságában, mind a katolikus kortársai és a protestáns vitapartnerei körében egyaránt kiváltott hatásában kereshető az a szimbolikusan kijelölhető kezdőpont, amikortól fogva a barokk kommunikációs elvek érvényesülését korszakként felvehetjük. Ami a korszak záró periódusát illeti, azzal kapcsolatban a közelmúltban már kifejtettem periodizációs elképzeléseimet:[80] az, hogy egyes rétegekben, egyes tartalmak közlésére, egyes alkalmakkor bizonyos alkotásmódok még hosszú ideig szokásban maradnak – Tarnai Andor szavaival: a barokk „Magyarországon még az 1790-es években is erősen érezhető az irodalmi tömegtermelés, az ünneplő, alkalmi beszéd és vers néhány fajtájában"[81] –, nem fedheti el, hogy a kifejezésmód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére megint újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak. A 17–18. század fordulóján használatba kerülő alternatívák körül talán megragadhatók olyan jellegzetességek, amelyek már egy következő kommunikációs tér elfoglalására szánt törekvésként értékelhetők, s innentől fogva olyan alternatív tematizációs-periodizációs irodalomtörténészi elgondolások vethetők fel, amelyek nem a lendületét lassan elveszítő régi végigkísérését, hanem a kibontakozóban lévő új megszületését, potenciáljának formálódását kívánják nagyobb figyelemben részesíteni, aprólékosabban leírni, egy értelemteljes narráció építőelemeként felhasználni.

Minthogy a javasolt barokk-fogalom nem a stilisztika, hanem a kommunikáció egyéb területei felől közelíti meg az e kommunikációs rendbe való besorolhatóság feltételeit, a *barokk* szót pedig csak korszakjelzőként és e kommunikációs tér *differentia specifica*jaként tartja meg,[82] e használati módjában a szó már természetesen nem előfeltételez semmi olyasféle stílustörténeti, stíluskritikai jelentést, mint használati körének korábbi történetében, amikor a képzőművészetből vett eredet és a vizuális és zenei művészeti technikákkal létrehozott alkotásoknak a szövegi létmódúakkal való együttes megnevezésére formált igény fenntartása előtérbe állította az egy

[79] Tutino, *Shadows of Doubt...*, 137–148.

[80] Kecskeméti Gábor, „Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig", in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. Papp Ingrid, ReKonf: Reciti konferenciakötetek 7, 11–32 (Budapest: reciti, 2020).

[81] Tarnai és Csetri, *Rendszerek a kezdetektől...*, 138.

[82] Kőszeghy e kettő közül félreérthetetlenül csak az elsőre utalt: „Praktikusan megtartható a barokk kor terminus, amelyen nem értünk mást, mint e hozzávetőleg másfél évszázadot"; felfogása azonban a másikat is implikálja: „születnek benne barokk és szép számmal nem barokk szövegek." Kőszeghy, „Barokk irodalom", 267.

bizonyos fajta ábrázolás- és kifejezésmódként való értését is.[83] Tettem már utalást arra korábbi alkalmakkor: elérkezett az ideje annak, hogy a történeti horizontban álló bármely ismeret, érzület, életszféra és érdekeltségi kör mellett az *irodalom* történeti vizsgálata is elfoglalja a maga autonóm episztemikus pozícióját a kora újkor hazai kutatásában.[84] Ilyen körülmények között teljes joggal felvethető, hogy maga a *barokk* megnevezés is leváltható volna egy olyan terminusra, amely világosabban utal a szövegszerű létmód nyelvi és retorikai feltételei által meghatározott és mindig kommunikációs szituációkban álló verbális-textuális üzenetek kialakítása során felhasznált sajátszerűségére, s ezáltal kikényszeríti episztemikusan adekvát módszertani elemekből kidolgozott, autonóm vizsgálatát. Meg kell mondanom, egyáltalán nem volnék ellene egy ilyen változtatásnak, ha tudnék bármi érvényesebbet javasolni a *barokk* terminus használata helyett. Mert az a megnevezés, ami a fentiekből éppen következhetnék, mondjuk „a poszttridentinus textuális kommunikáció feltételeivel számot vető", praktikusan aligha rendelkezik olyan előnyökkel, hogy sikerességében bizakodni lehetne. A tartalmi szabatosságot illetően azonban, azt hiszem, ennek és éppen ennek az implikálását jelentette a szó mindazokon a helyeken, ahol a megrögzött terminust a fentiekben magam is használtam.

[83] Hasonló helyzetértékelést adott Kőszeghy Péter, amikor észrevételezte, hogy az irodalomtudomány, csakis az elnevezést tartva meg, a barokk fogalmát a maga számára használhatónak vélt tartalommal tölti ki; Kőszeghy, „Barokk irodalom", 263–264.

[84] Kecskeméti Gábor, „A régiséget értelmező irodalomtörténészi gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 577–584.

Bitskey István

A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében

Több évszázados irodalomtörténeti folyamatok periodizációja minden nemzeti literatúra esetében a szakirodalom döntéseit kívánta meg, s noha látszólag technikai vagy didaktikai eljárásnak tűnhet fel, valójában mégsem csak formai, hanem értelmezési kérdést jelentett és jelent ma is. A magyar irodalom történetének korszakolásával sem más a helyzet, a szakirodalom az elmúlt száz évben sokféle értelmezői attitűddel közelítette meg a magyarországi írásos kultúra folyamatát, így állt elő az a helyzet, hogy egymással nem korreláló fogalmakkal jelölte meg a korszakokat. Kronológiai (középkor), stílustörténeti (reneszánsz, barokk), eszmetörténeti (felvilágosodás) és politikatörténeti (reformkor) fogalmak kerültek így egymás mellé, attól függően, hogy az adott korszak szakírói egy adott időpontban (és annak megfelelő kultúrpolitikai kontextusban) mit véltek fontosabbnak, hangsúlyozandónak a múltbeli jelenségek, sajátosságok, értékek között. Mint Kecskeméti Gábor fogalmazott:

> A korszakolás, a tagolás, a minősítés, a megnevezés olyan eszközökké váltak az irodalomtudós kezében, amelyekkel saját kora ideológiai keretei között és az e keretek által megszabott határokon belül vele egykorú politikai törekvések megítéléséhez szólhatott hozzá vagy szolgáltathatott megítélő szempontokat.[1]

Indokoltnak mutatkozik tehát most, Zrínyi Miklós és Pázmány Péter jeles életrajzi évfordulóinak kapcsán vitára bocsátani és újragondolni a magyarországi irodalmi barokk kialakulásának körülményeit, kezdeteinek kérdését.

Noha számos indokolt kétely merül fel a periodizáció szükségességével, régebbi és újabb eljárásaival, a periódusfogalom használhatóságával kapcsolatban,[2] – köz-

[1] Kecskeméti Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783, itt: 751.

[2] Tüskés Gábor, *Korszakok – a 18. század*. Előadás 2019. március 20-án „Az értelmezés hatalma" c. műhelykonferencián az MTA Irodalomtudományi Intézetében. A témáról korábban: Szilágyi Márton,

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.55

tudott, hogy a korszak csupán elméleti konstrukció, heurisztikus eszköz – mégsem látszik megkerülhetőnek az irodalomtörténeti folyamatoknak kisebb időintervallumokra osztott bemutatása és ennek megfelelő értelmezése. Ehhez nem látszik célszerűbb módszer, mint a litterae történetének múltjából felidézni olyan szempontokat, amelyek kijelölhetik az intellektuális életet meghatározó, döntő módon alakító, paradigmaváltást előidéző, kiemelkedő szellemi teljesítményeket, s ezeket szimbolikus korszakhatároknak tekinteni.

A barokk fogalmáról, értelmezéséről nagyjából egy évszázada folyik élénk diskurzus a különböző történeti diszciplínák szakirodalmában. Nem lehet célunk ezúttal ennek a nemzetközi kutatástörténetnek, a német területen Wölfflintől és Werner Weisbachtól Arnold Hauseren át Hans Georg Kemperig és a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* szerzői gárdájáig, Itáliában Benedetto Crocétól Sante Graciottiig ívelő, újabban az angolszász szakirodalomban is megerősödő interpretációs folyamatnak még csak vázlatos áttekintése sem, ez messze meghaladná mostani lehetőségeinket, s egyébként is többször témája volt már a szakirodalomnak.[3] Legfeljebb azt jegyezhetjük meg röviden, hogy a magyar kutatás viszonylag korán felzárkózott a barokkról kialakult európai koncepciókhoz: Horváth János 1924-es mérvadó tanulmánya nyitotta meg a sort,[4] nemzetközi méretekben pedig a 20. század közepén Angyal Endre tett legtöbbet azért, hogy a magyar (és vele együtt a kelet-közép-európai szláv) irodalom és kultúra ismerete ne hiányozzon a kontinentális körképből.[5] Újabb barokk-értelmezésünk alapjait Bán Imre vetette meg, majd Klaniczay Tibor érvényesítette azt átfogó igénnyel irodalomtörténetünk periodizációjának kidolgozása során, bevezetve az átfedő (avagy ölelkező) korszakmegjelöléseket. Ezúttal csupán azt kísérelhetjük meg, hogy az újabb megfontolások, főként a kronológiát illető kételyek szempontjából mérjük fel a fogalom teherbírását, korszerű alkalmazásának lehetőségét.

Kiindulásként arra utalhatunk, hogy a kora újkor (*Early Modern Age, Frühe Neuzeit*) az interdiszciplináris nemzetközi kutatásban evidens módon használt fogalom. Kezdetét és végét illetően néhány évtized eltérés van (és lehet) a diszciplínák

---

„Vallás, felvilágosodás, irodalom: Kételyek és megfontolások", *Korunk* 20, 10. sz. (2009): 12–19; Balázs Péter, *Biblia, história és bölcselet a felvilágosodás korában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013).

[3] Marcel Lepper, „Typologie, Stilpsychologie, Kunstwollen: Zur Erfindung des Barock (1900–1933)", *Arcadia: Zeitschrift für allgemeine und vergleichende Literaturwissenschaft,* 41, 1. sz. (2006): 14–28.

[4] Horváth János, „Barokk ízlés irodalmunkban", *Napkelet* 2 (1924), 334–348; valamint Uő, *Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai, 1956), 72–89.

[5] Andreas Angyal, *Die slawische Barockwelt* (Leipzig: E. A Seemann) 1961. Koncepcióját jól mutatják fejezetcímei: „Barocke Gotik", „Barocker Humanismus", „Adelige Barockkultur", „Volkstümlicher Barock-Heroismus", „Der Ausklang des Barocks". Mindennek bővebb kifejtése: Uő, „Südosteuropäische Spätrenaissance", in *Renaissance und Humanismus in Mitttel- und Osteuropa,* 1, Hg. Johannes Irmscher (Berlin: Akademie, 1962), 287–301.

között, a régiség igen bonyolult jelenségkomplexuma mégis áttekinthetőbbnek mutatkozna (didaktikus céloknak is jobban megfelelne), ha a történettudományi és irodalomtudományi fogalomhasználat valamelyest közelítene egymáshoz, azaz a legáltalánosabb történeti kronológia makro-korszakán belül kapna helyet a *litterae* szempontja, a textualitás minden regiszterével együtt, a kifejezetten irodalmi kategóriák (műfajok, beszédmódok, poétikai-retorikai alakzatok) szerint tagolva, ilyenformán:

> **A kora újkor magyarországi irodalma** (későhumanista erudició, retorikai meghatározottság, szövegtípusok közti átjárhatóság, többnyelvűség). Ezen belül:
>
> I. *A reneszánsz irodalom kiteljesedése (1541–1630-as évek vége),* a humanizmus és reformáció eszmetörténetének kommunikációs stratégiái, protestáns reneszánsz (reformáció), katolikus reneszánsz (*Konfessionsbildung*), hitviták, a retorika funkciójának erősödése, manierista tendenciák.
>
> II. *A barokk korszak irodalma (az 1630-as évek végétől–18. század utolsó harmadáig):* konfesszionalizmus, új kegyességi áramlatok („zweite Reformation"), a movere és delectare szempontjainak dominanciája, emlékezeti beszédmódok, heroizmus, enciklopédizmus, irónia.

Ha ezt a periodizációs sémát tekintjük, akkor megkísérelhetjük a barokk kategória helyének értelmezését. Korai megjelenését – még a reneszánsz érán belül, annak végső fázisában – Pázmány szövegeihez kapcsolhatjuk, noha az ő egyéniségének reneszánsz karaktere, műveltségének jellege, erudíciója kétségkívül még a 16. századi mentalitásban gyökerezik. Nem új gondolat a „magyar bíboros Ciceró" munkásságának a reneszánszhoz kötése, ezt képviselte például Kolozsvári Grandpierre Emil 1971-es nagyívű esszéjében.[6] Ezt a megközelítést akkoriban a szakmai közvélemény nem tartotta megalapozottnak, de gondolatébresztő, vitára serkentő hatása előre lendítette a kutatást. Pár évvel később ugyanis azt kellett tapasztalnunk, hogy Pázmány műveltségét leginkább a humanista erudíció kifejezéssel lehet bemutatni, ami pedig a reneszánsz korszak ismérve vagy legalább is öröksége. Borzsák István szerint az antikvitás szerzőinek legszélesebb körű idézője a 16. századi magyar nyelvű literatúrában Bornemisza Péter, aki ezáltal a humanizmus és reformáció szintetizálója, ehhez viszont hozzátehetjük, hogy katolikus oldalon – ellenkező előjelű teológiai keretben – Pázmány kapcsol össze két paradigmát, az antik tudásanyagot és a poszttridentinus

[6] Kolozsvári Grandpierre Emil, „Pázmány (1570–1637)", *Irodalomtörténet* 53 (1971): 41–75.

rekatolizációs szellemet. A hitviták résztvevői sok tekintetben hasonló, olykor azonos ókori műveltséganyagot görgettek szövegeikben képzettségük fokától függően. A Bibliára ugyancsak mindkét oldalon állandóak a hivatkozások, természetesen hermeneutikai nézeteiket és konzekvenciáikat a saját konfesszionális episztémé-jükbe igyekeztek beilleszteni. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy a protestáns és a katolikus szövegek retorikai struktúrája fokozatosan érzékelhető különbségeket mutatott, az argumentatív-diszkurzív értekező beszédmóddal, a hittételeket logikai úton kifejtő érveléssel szemben katolikus oldalon mind erősebbé vált az affektusokra épített meggyőzési metódus. Pázmány szavaival: „a Szentírás titkainak értelméhez nem tudományunk lábán érkezünk, hanem Isten tanítása és vezetése által".[7] A Biblia fordítása és értelmezése szerinte is tudós teológusokra tartozik, azonban a híveknek első renden nem a ráció, hanem az érzelmek révén, a lelki tulajdonságok mozgósítása által adatik meg a szent tanítás átélése, a kegyelem spiritualitása. Ezt segíti Pázmány beszédeiben a Szent Bernát-féle misztika is, amelynek itteni jelenlétét Szabó Ferenc hangsúlyozta.[8] Ő hívta fel arra a figyelmet, hogy a „mézajkú doktor" („doctor mellifluus") számos Pázmány-prédikáció beszédmódját meghatározza, főként a krisztusi *compassio* vizuális megjelenítése során. A szenvedéstörténet katolikus értelmezése a minél intenzívebb együttérzés felkeltésére irányult, eltérően az üdvösségtanban az isteni akaratot láttató predesztinációs elvtől.

A pázmányi szövegek retorikai felépítése pedig azt mutatja, hogy a humanizmus által forgalmazott műveltséganyag fokozatosan megújuló/átalakuló retorikával párosul, új terminológia érlelődik ki, a hitélmény érzelmi alapú hangsúlyozása lép előtérbe. Ennek egyik módja a vizualitás dominanciájának előtérbe nyomulása, legutóbb Tasi Réka értekezett meggyőzően a látásorientált intézményes spirituális praxisról, annak katolikus teoretikus bázisáról, benne a hasonlósági kép (*species sensibilis*) meghatározó szerepéről.[9] További vizsgálódás témája lehetne, hogy milyen párhuzam állhat fenn a német pietista líra misztikus karakterével, jól ismert ugyanis, hogy Hans Georg Kemper líratörténeti monográfiája a 17. századi német pietista költészetben nagy szerepet tulajdonít az imaginációnak, az *unio mystica*nak, a halál- és túlvilágkultusznak, a transzcendencia élményének, az ekstázisnak.[10]

---

[7] Pázmány Péter, *Összes művei,* kiad. Kanyurszky György és mások (Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kar, 1903), 6: 502.

[8] Szabó Ferenc, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 11 (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan Kiadó, 2012), 282.

[9] Tasi Réka, „Képvita és phantasia: A phantasia–imagináció szerepe a katolikus képtisztelettel kapcsolatos kora újkori argumentációban", *Egyháztörténeti Szemle* 20, 2. sz. (2019): 3–25.

[10] Hans-Georg Kemper, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 3: *Barock-Mystik* (Tübingen: Niemeyer, 1988), 136, 176; valamint Hans-Georg Kemper, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*,4/1–2: *Barock-Humanismus,* (Tübingen:Niemeyer, 2006).

A német szakirodalom számos esetben utal arra, hogy a barokkot római eredete ellenére sem lehet csak mint katolikus stílust jellemezni.[11]

Pázmány írói teljesítménye még az irodalmi reneszánsz idején indul, akár annak katolikus változataként is értelmezhető, de szövegalkotó technikájában előtűnnek a meggyőzés újfajta megoldásai, a megújított retorikai szemléletmódnak, a tridenti eszméknek immár a barokkra utaló ismérvei. Azok a szövegszervezési eljárások, amelyek majd az ő prédikációs kötetével és az azt követő korszakban – tehát a barokk elkövetkező dominanciája idején – lesznek általánosak. Míg a vitairatok sora – köztük a kiemelkedő színvonalú *Öt szép levél*[12] – és a polémiákat szintetizáló *Kalauz* végeredményben a protestáns tanok dekonstrukciójának is felfogható, addig a prédikációk éppenséggel konstrukciói egy új típusú mentalitásnak, életvitelnek, társadalomszemléletnek, s ebből következő beszédmódnak. Bűnök és erények rendszerét vázolja fel, sorra veszi a társadalom meghatározó szereplőit (püspökök, bírák, keresztyén vitézek), a mindennapok gondjait (fiúk és lányok nevelése, özvegyasszonyok tüköre, családi gondok, stb.), konkrét morális szabályokat, előírásokat fogalmaz meg valamennyiük számára, az összképből kiolvasható az általa ajánlott normarend, értékvilág, hierarchikus társadalmi rend képe (*Sozialdisziplinierung*), egészen annak mikroszintjéig lehatolóan. A konfesszionális életmód összes dimenziójára reflektálnak a prédikációk. Retorikai szerkesztettségét tekintve a beszédek többnyire a demonstrativum kategóriájába tartoznak: tanácslás, felhívás, mozgósítás, rendszerépítés, értékrend kialakítása a céljuk, az integráló szándék teszi koherenssé a szövegegyüttest. Felmerülhet a kérdés, hogy nem lenne-e célszerű jelképes korszakhatárként tekintenünk a monumentális beszédgyűjtemény megjelenését, minthogy ez a pázmányi életmű belső logikájában kifejeződése egy újfajta mentalitásnak és beszédmódnak.

Jól példázza az életművön belüli új törekvést az 1610-ben *Posonban lött prédikáció* átdolgozása a 26 évvel későbbi beszédgyűjtemény számára. A két prédikáció szerzőjének ugyanis megváltozott a célja, más lett az írói pozíciója, szándéka. 1610-ben a harcias jezsuita hitvitázó írja a szöveget, amelynek célja az ellenfél (az aposztata Tordai) erkölcsi megsemmisítése, a *vituperatio* legkülönfélébb alakzatait zúdítja rá (eszerint

---

[11] „Es wäre falsch, das Barock wegen seiner stadtrömischen Ursprünge nur als katholischen Stil wahrzunehmen": Anton Schindling, „Barock und Aufklärung in Mitteleuropa", *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007): 277; Szelestei Nagy László két tanulmányában is meggyőzően érvel amellett, hogy mind a pietista, mind a muratoriánus devóció egyházi kereteken belül zajló megújulási törekvések jelei, s nem külső impulzusok eredményei: „A pietizmus sajátosságai a Magyar Királyságban", „Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon", in Uő, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről* (Budapest: Szent István Társulat, 2019), 9–36.

[12] Számos elemzése közül legalaposabbak: Balázs Mihály, „Az *Öt szép levél* 1609-ben", in Uő, *Felekezetiség és fikció* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 193–216; Lipa Timea, „Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Öt szép levél* három kiadásának tükrében", *Irodalomtudomány* 4 (2002): 8–33.

Tordai gyalázatos istentelen lator, megveszett elméjű részeges bolond, az ördöggel cimborál, erkölcsét „felfuvalkodott elméjének dagályos kevélysége" vezeti). Ehhez képest határozott tónusváltás, hogy 1636-ban az érsek, a főpásztor, az erkölcstanító ad közre mintabeszédeket, ekkor már a polémia helyett saját felekezetének spirituális építése, a katolikus konfesszionalizáció realizálása a cél, a hitükben megrendült hívek tájékoztatása az ilyen „esetekről", intelem az elbizonytalanodás ellen. Ennek megfelelő a propozíció: „megmondom, micsoda éppületünkre való lelki hasznot kel vennünk az ilyen esetekből". Noha a téma azonos, a két szöveg keletkezésének szituációja eltérő, Pázmány azonban a témát két különböző elvárási horizontra adaptálta, eltérő társadalmi helyzethez alkalmazta kommunikációs stratégiáját, leváltotta a polemikus tónust,[13] ez pedig azt is illusztrálhatja, hogy új éra kezdődött: a harcias hitvitázó attitűdöt a konstruktív spirituális építkezés váltotta fel.

Pázmány kötete tehát – teológiai alapozottsága mellett – életvezetési útmutatások rendszere is egyben, az újjászerveződő katolicizmus életszemléletének, értékrendjének kiépítését hozta magával. Beszédeit mintadaraboknak szánta, ez a kötete jelentette életműve szélesebb körű recepcióját, imitálásának vagy éppen vitatásának, egyetértéssel vagy ellenkezéssel párosult tudomásul vételének szélesebb horizontú hatását. Az őt követő katolikus prédikációszerzők gyakran inkább az *usus*, mint a *lectio* inspirációját követték.[14] Nemcsak önmaga értékében, hanem hatásában rejlik a kötet korszakos szerepe.

A Magyari, Pázmány és Alvinczi nevével fémjelzett harcias felekezetszerveződés polemikus érája után katolikus oldalon a pázmányi prédikációk jegyében szerveződő kegyességi irodalom válik erőteljessé (csak utalunk az ismert tényekre: a nevezetes beszédgyűjtemény magyar és szlovák imitálói ismertek, a következő évszázadban a legtöbb katolikus plébánia könyvlistáján szerepel, továbbá I. Rákóczi Györgytől kezdve Zrínyi Miklóson át számos főrangú olvasó kezében is ott volt, protestáns könyvjegyzékeken sem számított ritkaságnak).[15] Nem véletlen, hogy a barokk vallásos társulati kiadványok történetét ugyancsak ekkortájban, 1638-cal kezdi a műfaj szakmonográfiája,[16] a Pozsonyban kiadott *Mariale manuale* vált azután előképévé

---

[13] Pázmány Péter, *A Posonban lött prédikáció (1610) és Pünkösd utáni X. vasárnapi első prédikáció (1636)*, kiad. Bajáki Rita és M. Horváth Mária (Budapest: Universitas, 2020); valamint Pázmány, *Összes művei* 2 (1895): 792 skk.

[14] Tasi Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegprodukciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán", *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756.

[15] Pázmány Péter, *Összegyűjtött Levelei,* kiad. Hanuy Ferenc (Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1911), 2: 744. A prédikációskötetnek 66 példányát tartja számon az RMNy 1659. számon.

[16] Knapp Éva, *Pietas és literatúra. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban,* Historia litteraria 9 (Budapest: Universitas, 2001), 73; RMNy 1744; Szelestei Nagy László, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, METEM Könyvek 64 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia

a későbbi Mária-kongregációs kézikönyveknek, sőt az *Officium Rákócziánum*nak is.[17] A személyes áhítat és a közösségi vallásos élmény együttesen erősödött, katolikus oldalon többek között az *Agonia Christi* társulatok női tagjai révén. A különféle devóciós formák a 17. század közepétől kezdve – s főként éppen a pázmányi életmű nyomán – sorra megteremtik a maguk műfajait, beszédmódjait, retorikai alakzatait, így válik a Kárpát-medencében (nemcsak magyar, de német és szlovák nyelven is) általánossá az immár barokknak minősíthető mentalitás, amely a vallási kereteken túl is meghatározójává válik a szellemi élet számos területének.

A protestáns kegyességi irodalomban szintén a század 40-es éveitől tűnik erősebbnek a spirituális szempont, mint a polémia, a felső-magyarországi hitviták alig hoztak új dogmatikai érveket, noha a nyelvi invenciót hathatósan mozgósították a tradicionális vitatémák argumentációjának színesebb és körmönfontabb előadására, kölcsönösen mintegy „görbe tükröket" tartva a másik felekezet elé.[18] A szakirodalom itt „a szövegek belső irodalmi játékát, intertextuális kapcsolatrendszerét", parodisztikus tónusát hangsúlyozza, mindezt pedig indokoltan lehet barokk szövegjellemzőkként értelmezni. Nem logikai érvelések, inkább nyelvi játékok, retorikai invenciók, szövegszervezési konstrukciók csapnak itt össze, gazdagítva a kommunikációs formavilágot. Kérdés természetesen, hogy melyek ennek az új retorikának és szövegvilágnak legkorábban a pázmányi prózában megmutatkozó jellemzői, amelyek révén már a barokk kialakulásáról lehet beszélni.

A választ keresve célszerű a loyolai *Exercitia spiritualia* szellemére utalnunk,[19] annak elsősorban a vizualitásra koncentráló törekvését, az *imaginatio* hangsúlyozását említenünk.[20] Nem véletlen (de természetesen vitatható is), hogy a nemzetközi szakirodalomban többször a kereszténység három legkiemelkedőbb 16. századi megújítójaként Luthert, Kálvint és Loyola Ignácot említik.[21] Míg protestáns oldalon a hittételeknek a korábbinál racionálisabb interpretációjával hoztak újat, addig a Jézus Társaság alapítója a spirituális élet érzelmi elmélyítését, az akarat és a gyönyörködtetés (*voluntas et decorum, delectare et movere*) dominanciáját hangsúlyozva

---

Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Alapítvány, 2008), 27–29; Kádár Zsófia, „Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)", *Századok* 148 (2014): 1229–1270.

[17] Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Historia litteraria, 3 (Budapest: Universitas, 1997), 82.

[18] Garadnai Erika, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)* (Budapest, OSZK–Universitas, 2018), 83.

[19] Ignatius de Loyola, *Exercitia Spiritualia*, ex Hispanico trad. Andreas Frusius (Romae: Antonius Bladus, 1548).

[20] https://www.ignatianspirituality.com/ignatian-prayer/the-spiritual-exercises/ignatian-contemplation-imaginative-prayer (letöltve: 2020. 02. 25).

[21] Heinz Schilling, „Luther, Loyola, Calvin und die europäische Neuzeit", *Archiv für Reformationsgeschichte (Gütersloh)* 85 (1994): 5–31; Diarmaid MacCulloch, *The Reformation: A History* (New York: Penguin Group, 2004), 213–218.

kívánt és remélt hitéleti megújulást. Az újabb (s igen kiterjedt) Loyola-szakirodalom szerint a szentignáci spiritualitás a kereszténység reneszánsz kori megújítási törekvései sorába illeszkedik, a lelkigyakorlatok a transzcendencia tapasztalatát, az Isten-élményt az öt érzékszerv intenzív mozgósításával és elmélyült elmélkedéssel, introvertált magatartással, az *unio cum Deo* misztikájának imaginatív átélése révén kívánták az egyéni kegyesség alapjává tenni.[22] Loyolát ezen újszerű nézeteiért az inkvizíció kétszer is beidézte és kihallgatta. Nem véletlen, hogy a római főinkvizitor, Giovanni Pietro Carafa, a későbbi IV. Pál pápa a kibontakozóban lévő jezsuita szellemiséget az *alumbrados* mozgalom misztikus felfogásához hasonlította, s eretnekké nyilvánításukat fontolgatta. Maga Ignác is inkább apostoloknak, mintsem szerzeteseknek tekintette társait, a kolostorok skolasztikus világa helyett a misszionálást tekintve elsődleges feladatuknak.[23]

Köztudott, hogy minden jezsuitának a noviciátusban, majd a harmadik probáció során ismételten teljesítenie kellett az előírt lelkigyakorlatokat, ez tehát alapjában meghatározta gondolkodásukat, még akkor is, ha írásaikban nem tüntették azt fel. A loyolai meditáció az akaratot kívánta a kegyes érzelmek irányába hajlítani, s elhatározásokra, cselekvésekre kívánt buzdítani. Közismert, hogy az *Exercitia spiritualia* rendkívüli népszerűségre tett szert a 17. század folyamán, a katolikus nyomdákban Európa-szerte sorra jelentek meg kiadásai, fordításai, kommentárjai vagy éppen az ignáci szellemben fogant továbbírásai, imádsággá formált változatai. Pázmány prédikációinak jelentős részén kimutatható a hatása.[24] Ennek a mentalitásnak a filozófia és teológia terén majd Francisco Suárez, a kontroverzteológiában Roberto Bellarmino lett a kiteljesítője. Jól ismert tény, hogy Pázmány mindkettőjük munkásságát alaposan ismerte, a krisztológiában Suárezt követte, őt egyik mestereként említi Szabó Ferenc monográfiája,[25] az ekkléziológiában pedig Őry Miklós mutatta ki a magyar teológus és a „doctor angelicus" műveinek érintkezési pontjait.[26]

Az *imaginatio* hangsúlyozott megjelenítését a szakirodalom eléggé egyöntetűen barokk sajátosságként értelmezi, erről Zrínyi eposza kapcsán Kiss Farkas Gábor értekezett, újabban pedig Tasi Réka mutatta be a metafizika suarezi megújítását, amely a megismerés folyamatában a képzelet mozgósításának minden korábbinál

---

[22] Helmut Feld, *Ignatius von Loyola: Gründer des Jesuitenordens* (Köln: Böhlau, 2006); Candido de Dalmases, *Ignatius von Loyola: Versuch einer Gesamtbiographie* (München: Neue Stadt, 2006); Stefan Kiechle, *Ignatius von Loyola: Leben, Werk, Spiritualität* (Würzburg: Echter, 2010); Pierre Emonet, *Ignatius von Loyola: Legende und Wirklichkeit* (Würzburg: Echter, 2015).

[23] MacCulloch, *The Reformation....*, 225.

[24] Őry Miklós, „Pázmány az ige szolgálatában", *Szolgálat* 1, 2. sz. (1969): 47–70.

[25] Szabó Ferenc, *Krisztus és egyháza...*, 75–78.

[26] Nicolaus Őry, „Suarez und Pázmány: Berührungspunkte in der Ekklesiologie", in *Homenaje a Eleuterio Elorduy S. J.* (Bilbao: Universidad de Deusto, 1978), 209–236.

nagyobb szerepet juttatott.[27] A spanyol teológusnak a lélekről szóló értelmezésében ugyanő meggyőzően mutatta ki a fantázia szerepének előtérbe kerülését, ami pedig maga után vonta a képzelőerő kettős státuszának centrális funkcióját mind a szöveges, mind a képi ábrázolások terén, ez pedig a korábbihoz képest új – nézetünk szerint barokknak minősíthető – szemléletmód megjelenését eredményezte.[28] Ennek jellemző illusztrációi a korabeli prédikációk *passio Christi* ábrázolásai, amelyek néhol kérdés-felelet formában, másutt a középkori misztika emocionális motívumainak felelevenítésével igyekeztek az értelmezői közösséget mozgósítani, dinamizmust vinni a kommunikációs formákba. Minderre nagy súlyt helyezett a jezsuita oktatás, amelyben az így már új elemekkel gazdagodó, majd a *Ratio studiorum* által szabályokba foglalt bölcselet és az ezen alapuló teológia szükségszerűen magával hozta a retorika megújítását is. Ma már közhely a konfesszionalizációnak műfajtörténeti és kommunikációs stratégiákat alakító hatása, a különböző üdvtörténeti konstrukciók magukba rejtették a trópusok tanának megfelelő rendszerességű átgondolását. Ha pedig ez így van, akkor regisztrálnunk kell a szövegszervező metódusok terén megjelenő új kívánalmakat. Ezt az új retorikai igényt a 16. század végétől az egyre-másra átdolgozott és alaposan kibővített iskolai „Soarius"-ediciók voltak hívatva biztosítani, ezekben pedig – mint Bartók István fogalmazott – az *elocutio* áll első helyen, ennek kiemelése „jól példázza a barokk formakultuszt, a barokk retorika elocutio-központúságát".[29] Ismert tény, hogy a 16. századi skolasztikus Suárez-praeceptum egyre bővülve válik végül is a *Manuductio*-ban kiteljesedő barokk kézikönyvvé. Ez a folyamat protestáns oldalon sem maradt hatás nélkül, mutatja ezt a váradi *Orator extemporaneus* ismert esete: Szenci Kertész a suárezi eredetű Beckher–Radau-féle retorikát az *acumen* tárgyalásával bővítette, ami (ismét Bartók szavaival) „tipikus barokk jelenség", legteljesebb formájában majd Tesauronál, 1654-ben található meg. Méltán állapítja meg Bartók azt is, hogy a „jezsuita eredetű kézikönyv protestáns felhasználása pedig újabb bizonyíték a retorika interkonfesszionális jellegére".[30]

Az így megfigyelhető barokkosító tendencia a 17. századi magyar irodalom különböző műfajainak többségében megjelent, a katolikus *rhetorica ecclesiastica* fokozatosan új arculatot váltott Ludovicus Granatensis, Carolus Regius és számos más szerző

---

[27] Tasi Réka, „Barokk vízió – skolasztikus imagináció: egy eszme-és retorikatörténeti kutatás első állomása", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018): 145–168.

[28] Tasi Réka, „Prédikáció és imagináció. A látás interiorizálása és a képzelet feletti uralom", *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2013): 204–214, itt: 210.

[29] Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998), 111; Uő, *„Manuductio ad Eloquentiam*, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója", *Irodalomtörténeti Közlemények,* 121 (2017): 816–820.

[30] Bartók *„Sokkal magyarabbúl …"*, 120.

teóriái révén.[31] Alapul véve ugyan az antikvitás klasszikus szónoklattani alapelveit, de azokat a vizualitás, a dekorativitás, az imaginatio, a teatralitás, olykor a szóművészeti virtuozitás irányába mozdítva el, az *elocutio* mellett az *amplificatio* preferenciáját gyakorolva és ezáltal a szövegszervezési eljárásokat a képzelet mozgósítására sarkallva, formakultuszt eredményezve. Mindez az epikában gyakran a verizmus és fikcionalitás vegyítését, többé vagy kevésbé sikeres összehangolási törekvését is magával hozza. Alighanem az ilyen szövegmintázatokban kereshetőek a barokknak nevezett szemlélet, attitűd, mentalitás gyökerei, ezt látszik megerősíteni a modern szakirodalom is, közte a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* mértékadó, könyvméretű, impozáns *Barock* címszavának fejtegetése, ezen belül az *Aspekte barocker Rhetoriktheorie* című alfejezet.[32] Ebben főként az *elocutio*, az *argutia,* az *aptum*, a *decorum,* az *amplificatio* és az affektusok szerepe kap hangsúlyt, mindennek retorikai alapjai természetesen az antikvitásig vezethetők vissza, a poszttridentinus retorikák viszont mindezt új keretbe, az „eloquens et sapiens pietás" közegébe helyezték, miként arról korábban Wilfried Barner, majd Barbara Bauer monográfiája értekezett.[33] A szónoklattani eljárások tehát új funkciót kaptak, a „belső jóság" megmutatását kellett szolgálniuk, ezt Pázmány szóképe pregnánsan megfogalmazza: „A mandolának ízit nem érzed, ha rágatlan alányeled: a Szentírásnak sem érzi édességét, aki meg nem rágja belső jóságát".[34] Számos hasonló példa lenne még idézhető arra, hogy miként válik képszerűvé az egyébként hosszas fejtegetéseket igénylő argumentáció (azaz a rágatlanul lenyelt mandula) is, amikor a Szentírás befogadásának lelki feltételeiről szól a barokk praeceptumok eloquentia-központú tanításain iskolázott szerző. A hagyományos szóművészeti eljárások a korábbiaknál fokozottabb mértékben állnak az esztétikai élvezet szolgálatába, az egyre merészebb, szokatlanabb fordulatok a barokk arisztotelizmus keretei között fejtik ki hatásukat, miként azt Tesauro *Arisztotelészi messzelátója* sugalmazza. Az antik–humanista tradicionális tropológia szerepet vált, virtuozitásával kívánja a *movere et delectare* igényét képviselni. A befogadói figyelem lekötését célzó exemplumok mellett azonban a delectatio az igényesebb műfajokban ennél többet is jelent: első renden az érzelmi átélést, de azt esztétikai élménnyel kívánja párosítani.[35]

---

[31] Ludovicus Granatensis, *Ecclesiasticae Rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex* (Venetiis: Francesco Ziletti, 1578); Carolus Regius, *Orator christianus* (Romae: Bartholomaeus Zannettus, 1612); *Retorikák a barokk korból*, szerk. Bitskey István, Csokonai könyvtár: Források 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 105–142, 157–204.

[32] *Historisches Wörterbuch der Rhetorik,* Hg. Gert Üding (Tübingen: Niemeyer, 1992), 1: 1285–1366, főként: 1299–1313; az *elocutio* és *amplificatio* jelentőségéről: 1293.

[33] Wilfried Barner, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlage* (Tübingen: Niemeyer, 1970); Barbara Bauer, *Jesuitische „ars rhetorica" im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Mikrokosmos 18 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1986), 119–242.

[34] Pázmány, *Összes művei*, 6: 504.

[35] Christoph Daxelmüller, „Narratio, Illustratio, Argumentatio: Exemplum und Bildungstechnik in der

A humanista műveltségi örökségnek újjászervezett retorikával és rekatolizációs szellemiséggel történő párosítása a magyar irodalomban természetesen csak fokozatosan ment végbe, korai megjelenésére példa Nyéki Vörös *Dialógus*a vagy Lépes Bálint ismert fordításainak túlburjánzó dekorativitása, Káldi György prédikációi, de Hajnal Mátyás emblémáskönyvét is itt említhetjük. Ezek azonban vagy csak szűkebb témakörben mozogtak, egy-egy témát tárgyaltak, néhány aspektust és formai jegyet villantottak fel, vagy pedig korlátozott elterjedésük miatt nem váltottak ki társadalomformáló hatást, nem nyújthattak univerzális szemléletmódot. A barokk tendenciák tehát a kései reneszánszon belül, a humanista erudíciót továbbformálva, rekontextualizálva jelentek meg, de csak a pázmányi alapvetést követően, az érsek prédikációs kötetének megjelenése utáni korszak szerzőinél váltak dominánssá. Az új mintázatokkal megjelenő, érzelmi hatásokra törekvő retorika szűkebb körben ugyan, de protestáns szövegekben szintén megjelent, Medgyesi Pál *Jajj*ait, érzelmi effektusokban gazdag szövegét is ebbe a stíluskategóriába sorolhatjuk, miként *Praxis pietatis*a is a devóció bensőségesebb átélésének kívánalmát jelezte. Ő lehet a példa arra, hogy még a rámista logikán nevelkedett protestáns szerzők sem tagadták (ha nem is preferálták) a prédikációszerzésben az érzelmi hatás fontosságát.[36]

Hozzátehetjük (most épp csak az említés szintjén), hogy Európa-szerte a látványos iskolai színjátékok, ünnepségek, főként, de nemcsak jezsuita spektákulumok dekoratív háttérképei és természetesen a templomépítészet részletei is az érzékek és érzelmek megmozgatását szolgálták és az új formarendszert deklarálták, nemcsak Közép- és Dél-Európában, hanem pl. Franciaországban is.[37] Nagyon leegyszerűsítve a jelenség leírását: a régi, hagyományos műveltségi elemek új összefüggésrendbe, a korábbiaktól eltérő célok érdekében szerveződtek, új módon rendezett egység kialakítására törekedtek, s ezt a magyar irodalmi szövegekben is követhető folyamatnak láthatjuk A jelentősebb irodalmi szövegek struktúrájának szemügyre vételekor hasznosíthatónak látszik az építészettörténész megállapítása, amely szerint:

> A barokk műalkotásban a „rész" rafinált módon egy vele nem homogén, hanem lényegében különböző, hierarchikusan magasabb rendű egységbe kell, hogy betagolódjék. Ez radikálisan különbözik a reneszánsz

frühen Neuzeit", in *Exempel und Exempelsammlungen*, Hg. Walter Haug und Burghart Wachinger, (Tübingen: De Gruyter, 1991), 77–94.

[36] Kecskeméti Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben", *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, itt: 83.

[37] Az erre vonatkozó könyvtárnyi szakirodalomból most csak egyet említve: Bernard Dompnier, „Les cérémonies extraordinaires de l'âge baroque: Contribution à l'étude des pratiques culturelles des XVIIe et XVIIIe siècles", *La Maison-Dieu (Revue d'études liturgiques et sacramentelles, Paris, Cerf),* 258, 2. sz. (2009): 165–190. Magyar vonatkozásban: Pintér Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia–L'Harmattan, 2019), 34–36.

> műalkotás egységétől, amelynek a rendje egynemű, világos, az alkotás elemeivel homogén. A barokk mű olyan relációs rendszer, aminek az elemei túlmutatnak önmagukon.[38]

Ez különösen pregnánsan mutatható meg a barokk festményeken, gondoljunk például Caravaggio vagy Rubens képeire, de akár a *Szigeti veszedelem* többrétegű strukturájára is vonatkoztathatjuk.

Summázva az elmondottakat: a 17. század első négy évtizedét a magyar irodalom történetében a reneszánsz kései fázisának foghatjuk fel, olyan korszaknak, amelyben a humanista erudíción, az antikvitás rekontextualizálásán alapul a Kárpát-medence intellektuális elitjének műveltsége, valamennyi felekezet ennek integrálására törekszik a konfesszionalizációs folyamat során. Ugyanakkor azonban az irodalmi igényességű műfajok retorikájában, hermeneutikai igényeiben, szövegformáló eljárásaiban új (vagy legalább is új módon, új kontextusban alkalmazott) elemek jelentek meg, ennek intellektuális irányát a manierizmus felé mutathatónak minősíthetjük (miként azt Rimay életműve mutatja), a másik (sokkal inkább domináns) irányában a képszerűséget preferáló érzelmi átélés formái jelentek meg, egyszerűbben fogalmazva: a magyar irodalmi barokk a reneszánsz keretei között bontakozott ki. Dominánssá (korszakmegjelölővé) azonban csak az 1630-as évek végétől (jelképesen a Pázmány-prédikációk megjelenésétől) válik, eleinte főként a religiózus használati szövegekben, de rövidesen Zrínyi eposzában, majd Gyöngyösi epikus költészetében és Koháry poézisében is, mint tudjuk, mindhárman Nagyszombatban voltak diákok, ott sajátították el a poétika és retorika alapjait, az utóbbit nyilván valamelyik „Soarius"-kiadásból.

A felfokozott emocionalitás szóművészeti megjelenítése magával hozta a *decorum* előtérbe kerülését, a metaforakultuszt, a gondosan felépített, s ezáltal meggyőző erejűvé váló körmondatok és halmozások korábbinál erősebb preferenciáját, a transzcendencia iránti elkötelezettséget, a „theatrum mundi" képzetét, röviden szólva: a szakirodalom által barokknak nevezett formavilág és gondolatvezetés megjelenését. Azét a szövegvilágét és mentalitásét, amely a Kárpát-medencében a 17. század további évtizedeiben újjáformálódó episztemiológiai közegben alakítja ki különböző változatait a heroizmustól és a mártírológiától az enciklopédizmuson át az iróniáig és a csiszoltság formavilágáig, majd a 18. század még komplexebb szövegeinek együtteséig. A részletes vizsgálatok révén fel kell tenni a kérdést, hogy kimutathatók-e a magyarországi irodalmi struktúrának most mérlegre tett időszakában olyan meghatározó jegyek, közös sajátosságok, eszmei attitűdök, mentalitásformák, szövegalkotó eljárások,

[38] Miklóssy Endre, „Barokk elágazás", *Limes: Tudományos Szemle* 9, 5. sz. (1996): 19–24, itt: 19–20 (*Lehetséges barokk*, különszám, szerk. Jász Attila).

retorikai elemek, kommunikációs stratégiák, beszédmódok, amelyek *eltérnek* a korábbi periódus kitüntetett elemeitől. Vizsgálandó, hogy a korszak különféle tartalmi–tematikus szövegcsoportjaiban, a vallásos, a tudományos, a politikai szférában, az egyéniségtörténetekben vagy éppen az emlékezetkultúra terén mutatkoznak-e valamilyen fokú koherenciára utaló jelek. Úgy vélem, kimutatható egy ilyenfajta egybetartozás, a tematikai rendek és szövegalkotó energiák azonos vagy hasonló irányú mozgása, s így kellő indok lehet arra, hogy a Pázmány (s ehhez közelesen Szenci Molnár és Rimay) életművének lezáródása után kezdődő másfél évszázadot minősíthessük a magyar irodalomtörténet barokk korszakának, szem előtt tartva természetesen egyfelől a humanista tudományszemlélet utóhatásait, másfelől pedig az egyre erősödő eszmei és formai polifónia szembeötlő tényét, amely majd a 18. században fogja még tovább színezni a magyarországi irodalmi műveltség összképét.

Tasi Réka

Barokk illúzió

Enargeia, imaginatio és episztemológia a retorikában

Tanulmányomban, ahogy azt a címben némiképp bátran vállaltam, az illúzióról kívánok értekezni, arról a fogalomról, ami a barokk művészet, képzőművészet és építészet vonatkozásában nagy karriert futott be a 20. században. Nemcsak a művészettörténet, de a filozófia, a filozófiatörténet, a *visual studies* stb. is érdeklődésének homlokterébe helyezte ezt az egyébként modern fogalmat. A sikerének oka többek között az volt, hogy a 20. századi filozófia olyan, a barokk művészetet meghatározó jelenségként ismerte fel, mely által episztemológiai kérdéseit, problémáit újrafogalmazhatta.[1] Walter Benjamin után Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Chistine Buci-Glucksmann, Martin Jay neve fémjelzi többek között azokat a filozófiai, eszmetörténeti irányokat, melyek a barokk látás, barokk tekintet és barokk illúzió fogalmából indulnak ki.[2] Az illúzióval természetesen döntően mint a képzőművészet területén megragadható jelenséggel szokás foglalkozni, a perspektíva, a *trompe-l'oeil*, a *quadratura*, a „di sotto in sù" vagy az *anamorfózis* műfajaiban vizsgálva annak sajátosságait. A nyelvi illúzió kevéssé vált a barokk illúzió prototípusává. Jelen dolgozatomban a nyelvi-retorikai illúzió iránt a 17. században megerősödő érdeklődés néhány vonatkozását és jelenségét igyekszem elhelyezni abban a keretben, ami az illúziót episztemológiai problémák expozíciójaként értelmezi. A kérdést kutatási területem, a katolikus retorikai praeceptum-irodalom felől közelítem meg.

---

[1] Lásd erről újabban: Nadir Lahiji, *Adventures with the Theory of the Baroque and French Philosophy* (New York: Bloomsbury, 2016).

[2] A legfontosabb ide kapcsolódó művek a következők: Walter Benjamin, *Ursprung des deutschen Trauerspiels* (Berlin: Rowohlt, 1928); Jacques Lacan, *Encore, Livre XX, Le Seminair de Jacques Lacan* (Paris: Editions du Seuil, 1975); Gilles Deleuze, *Le pli – Leibniz et le baroque* (Paris: Editions de Minuit, Critique Edition, 1988); Christine Buci-Glucksmann, *La Folie du Voir: De L'esthétique Baroque* (Paris: Galilée, 1986); Christine Buci-Glucksmann, *La Raison Baroque: De Baudelaire à Benjamin* (Paris: Galilée, 1984); Martin Jay, *Scopic Regimes of Modernity*, in *Vision and Visuality*, ed. Hal Foster (Seattle: Bay Press, 1988).

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.69

A művészet illuzionisztikus jellegére és működésére a kora újkorban gyakran használt műszó az *inganno/disinganno* kifejezéspár.[3] Az Itáliában a 16. században nagy karriert befutó kifejezések közül az első csalást, csalódást, tévedést, félrevezetést és megtévesztést, a második viszont a kijózanodást, vagyis a megtévesztettség felismerését jelenti. A latin *illusio*, persze nem egészen távol ettől, az *illudo, illudere*: 'játszik, tréfál'; (rosszalló értelemben) 'játékot űz, csúfol, kigúnyol, csúfot űz' jelentésű igéből veszi eredetét. Szenci szótárában: „megjátszodtatás, tsúfolás". Az *illusio* a retorikában a gúny, a kigúnyolás alakzata. Az *inganno/disinganno* fogalompár a korszak kulturális metaforájaként jelenik meg a szakirodalomban.[4] A kifejezések nemcsak a korszak művészeti traktátusaiban (lásd pl. Andrea Pozzo: *Perspectiva pictorum et architectorum*),[5] hanem a korabeli irodalmi művekben, retorikai kézikönyvekben is felbukkannak. A fogalmak és az általuk jelölt téma (a megcsalás, érzékcsalódás és a csalás leleplezése) a perspektivikus illuzionizmus tárgyalásában központi terminusokká váltak már a 17. század elejére, ahogy azt pl. Pietro Accolti traktátusa, a *Lo inganno degli occhi, prospettiva pratica* címe is mutatja.[6] A fogalom újabban a barokk kifejezés eredetét magyarázó teóriákban is szerepet kap: Francesco Galluzzi hívja fel a figyelmet arra, hogy a *barocco* kifejezés már a középkorban megjelenik „inganno economico e commerciale" jelentésben, ami egyfajta agyafúrt kereskedelmi gyakorlatot jelent, később viszont a hamiskártyások fondorlatos trükkjét jelöli.[7]

A nyelvi illúzió természete a nyelv imitatív természetére történő reflexiókban ragadható meg, a barokk illúzió filozófiai-művészeti tárgyalása azonban kevesebb figyelemre méltatta, mint látványos, vizuálisan megragadható társait. A nyelvi illúzióról való vélekedés bizonyos rokon és érintkező fogalmak fókuszba helyezésével tanulmányozható, ilyen elsősorban a *phantasia-imaginatio*, mint belső érzék fogalma: a *phantasia* a lélekben képekkel operál, lehetővé téve így a percepciót, az emlékezést és a gondolkodást is. Illúziókra hajlamos természete abból a sajátosságából ered, hogy láthatóvá tesz nem látható dolgokat: valóságosként mutat be nem valóságos, jelenlévőként pedig nem jelenlévő dolgokat. A 17. században zajló nagy jelentőségű eszmetörténeti változások között a nemzetközi szakirodalom újabban több vonatkozásban is hangsúlyozza a *phantasia-imaginatio* státuszában történő elmozdulást:[8] egyszerre lesz a korábbinál megbecsültebb és nagyobb gyanakvásra is okot adó fogalom – úgy, mint belső érzék, az arisztotelészi lélekelmélet szerint. Nagyobb megbecsültsége – ahogy gyanakvásra okot adó volta is – azonban nem független

[3] Francesco Galluzzi, *Il Barocco* (Roma: Newton & Compton, 2005), 51.

[4] Andrew Horn, „Andrea Pozzo and the «Jesuit Theatres»", *Journal of Jesuit Studies* 6 (2019): 213–248.

[5] Andrea Pozzo, *Perspectiva pictorum et architectorum* (Romae: Joannis Jacobi Komarek, 1693, 1698).

[6] Pietro Accolti, *Lo inganno degli occhi, prospettiva pratica* (Firenze: Pietro Cecconcelli, 1625).

[7] Galluzzi, *Il Barocco,* 20.

[8] Lásd a következő tanulmánykötet tanulmányait: Lodi Nauta and Detlev Pätzold, eds., *Imagination in the Later Middle Ages and Early Modern Times* (Leuven: Peeters, 2004).

attól az ambivalens szereptől, amit az érzékelésben, a világ megismerésében betölt. Hangsúlyozom: a jelek szerint éppen episztemológiai értelemben vett *ambivalens* szerepe lesz megbecsültségének alapja a 17. században, az, hogy az érzékelési folyamatban elengedhetetlen, ugyanakkor csalóka és megbízhatatlan.

A retorikában a nyelv imitatív potenciálja, amely a nyelvi illúzió kiindulópontja, az *enargeia*nak a *phantasia-imaginatio*val szorosan összekapcsolt képességeként kerül kifejtésre.[9] A retorikailag kidolgozott szövegnek gyakori tulajdonsága az *enargeia*. Az a szónok, aki kivételes imaginatív mutatványra képes, a *locus classicus*, vagyis Quintilianus szövege szerint az „euphantasziotosz", aki kivételesen jó abban, hogy dolgokat, szavakat, eseményeket realisztikus módon megjelenítsen a saját fantáziájában. Ennek a tevékenységnek az eredménye az *enargeia*, amit Cicero *illustratio*nak vagy *evidentia*nak nevez – tehát olyan minőségről van szó, amely által úgy tűnik, mintha nem annyira beszélnénk, mint megjelenítenénk dolgokat. (Quintilianus, *Inst. orat.*, VI. 2. 28–32.)[10]

Quintilianus meglehetősen szűkszavú abban a tekintetben, hogy a szónok miként, milyen technikával érheti el ezt a minőséget. *Institutio*ja nyomán a kézikönyvek a „circumstantiae" mellett az „ex pluribus",[11] tehát a részletező narráció technikáját említik leginkább. Ugyanakkor ez a témát övező bizonytalanság valójában meglehetősen beszédes: az enargeia ugyanis egy pszichológiai folyamat, amely arról szól, hogy a szónok a *phantasia* segítségével önmagában felkeltett élénk képeket a mediáló nyelv segítségével a hallgatóiban is fel tudja kelteni, azokkal az indulatokkal együtt, amelyek a belső képek szemlélését kísérték. A nyelv ebben a folyamatban egy teljesen természetesen működő, transzparens mediátor, ami biztosítja a szónok

---

[9] Heinrich F. Plett, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*, International Studies in the History of Rhetoric, 4 (Leiden–Boston: Brill, 2012).

[10] „…tehát elsődleges, hogy hatással legyen ránk, amiről azt akarjuk, hogy a bíróra hatást gyakoroljon, és hogy hatás alá kerüljünk, mielőtt megkísérelünk hatást gyakorolni. De hogyan történik, hogy hatás alá kerülünk? Hiszen nincs hatalmunkban a szenvedély sem? Megkísérelem, hogy erről is szót ejtsek. Amit a görögök *phantasia*nak neveznek (mi helyesen képzeletnek hívjuk), általa a távol levő dolgok képmásai úgy jelennek meg a lélekben, hogy úgy tűnik, azokat szemünkkel látjuk, és jelen vannak. Aki jól fogja fel őket, az tudja az érzelmek terén a legnagyobb hatást kiváltani. Egyesek *euphantasziótosz*nak nevezik azt, aki dolgokat, hangokat, tetteket valósághűen és hitelesen költ; ezt pedig könnyen elsajátíthatjuk, ha akarjuk. […] az enargeia, amit Cicero illustratiónak és evidentiának nevez, amely nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint megmutatni, és olyan érzelmeket ébreszt, mintha személyesen jelen lennénk." Adamik Tamás fordítása: Marcus Fabius Quintilianus, *Szónoklattan*, ford., szerk. jegyz. Adamik Tamás (Pozsony: Kalligram, 2008), 416–417. Vö.: „Enargeia is therefore far more than a figure of speech, or a purely linguistic phenomenon. It is a quality of language that derives from something beyond words: the capacity to visualize a scene." Ruth Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Farnham: Ashgate, 2009), 105.

[11] Quintilianus, *Inst. orat.*, 8.3.66.

és a hallgatóság lelkében megjelenő fantáziaképek egybevágóságát.[12] Az *enargeia* retorikai leírásában a meghatározó motívumok a szem elé helyezés (*sub oculos subiecto*),[13] a belső látás mozgásba hozása, a jelenlét illúziója (*translatio temporum*, *metasztaszisz* vagy *metatheszisz*)[14] vagy a színház illúziója (pl. a mürai Nikolaosnál).[15]

A nyelv illúziót keltő természete egyre nagyobb figyelmet élvez a kora újkorban, Karl Enenkel szerint szinte megszállott érdeklődéssel fordul a kor az enargeia felé.[16] A retorikai praeceptumokban megszaporodnak a szöveg élénkségét célzó alakzatok, hangsúlyosabbá és kiterjedtebbé válik pl. a *hypotyposis* tárgyalása, aminek állandó eleme lesz a befogadó szeme elé helyezés mozzanata – sőt, olykor ez a hypotyposis-fogalom szinonimájaként is funkcionál: Caussinnél: „sed omnibus fucatum coloribus ob oculos ponemus"; Ludovicus Carbónál (*Rhet. divina*, lib. V.: „De scematis quae vim definitionis & descriptionis habent", cap. XVIII): „Hypotyposis, latine Demonstratio, Notatio, Illustratio, Effictio, & subiectio ad oculos, illustris denique explanatio; qua ita res narrantur, vt potius geri, quam dici videantur: quae a locis signorum, circumstantiarumque sumitur"[17]; Suáreznél („De figuris sententiarum"): „sub aspectum pene subjectio"[18]; Masennél (cap. XXX: *De figuris ad movendos animos comparatis*): „Hypotyposis est rerum gestarum tam diserta expressio, ut oculis quodammodo subjici videantur."[19] Pomeiusnál: „Hypotyposis, Figura est, qua, res quapiam, sic verbis exprimitur, ut non tam audiri, vel legi, quam geri, & oculis usurpari videatur."[20] Hasonló jelentésű a definíciókban alkalmanként feltűnő színházmetafora is, mely szerint a *hypotyposis* úgy hat, hogy a néző mintegy színházban lenni érzi magát: „[…] ut auditorem sive lectorem, iam extra se positum, velut in theatrum avocet".[21] A folyamatot Erasmustól kezdve a 18. századig, Franciscus Neumayr (*Idea rhetoricae*, 1748) retorikájáig jól feltárta a szakirodalom.[22]

---

[12] Webb, *Ekphrasis...*, 93–95.

[13] Quintilianus, *Inst. orat.*, 9.2.40.

[14] Quintilianus, *Inst. orat.*, 9.2.41.

[15] Webb, *Ekphrasis...*, 104.

[16] Karl A. E. Enenkel, „Enargeia Fireworks: Jesuit Image Theory in Franciscus Neumayr's Rhetorical Manual (*Idea Rhetoricae*, 1748) and His Tragedies", in *Jesuit Image Theory*, ed. Wietse de Boer, Karl A. E. Enenkel, and Walter Melion, Intersections, 45 (Leiden: Brill, 2016), 146–185, 148.

[17] Ludovicus Carbo, *Divinus orator vel de rehtorica divina libri septem* (Venetiis: Societas Minima, 1595), 320. Ugyanakkor Shuger szerint: „With the exception of the works by Flacius Illyricus and Ludovicus Carbo, sixteenth-century sacred rhetorics do not borrow from hellenistic sources". Shuger, *Sacred Rhetoric…*, 77.

[18] Cyprianus Soarius, *De arte rhetorica libri tres, ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti, adiectis tabulis Ludovici Carbonis* (Venetiis: Ferretti, 1691), 112.

[19] Jacob Masen, *Palaestra oratoria* (Coloniae Agrippinae: Busaeus, 1659), 260.

[20] Francisco Pomey, *Candidatus Rhetoricae* (Lugduni: Molin, 1661).

[21] Nicolaus Caussin, *De eloquentia sacra et humana libri XVI* (Parisiis: La Flèche, 1619), 212.

[22] Plett, *Enargeia ...*; Enenkel, *Enargeia Fireworks...*

A nyelv imitatív potenciálja iránti érdeklődés tehát a nyelvi illúzió kérdése is egyben. A szöveg, ami szinte láthatóvá teszi a dolgokat, és a befogadót az események közt, a dolgok közt való jelenlét érzésével ajándékozza meg, tehát bizonyosan egyfajta illúziót hoz létre. Az „ut pictura poesis" *pendant*-jaként, az *enargeia* és a vizuális illúzió kapcsolata, hasonlóságának gondolata tetten érhető a kora újkori művészeti traktátusokban is. A festőnek bizonyos esetekben ugyanúgy „euphantasziotosz"-nak szükséges lennie, mint a jó szónoknak: pl. ahhoz, hogy nézője reakcióját megjósolja, szükséges a recipiáló helyzetébe képzelnie magát. Pl. Michelangelo – írja róla Lodovico Dolce *L'Aretino o Dialogo della pittura* (1557) c. munkájában – nem érte be az *imitatio naturae* technikájával, amikor a Sixtus-kápolna mennyezetfreskóit festette, ugyanis az emberi alakokat természetellenesen nagynak ábrázolta, hogy a nézőből kiváltsa a megfelelő hatást. Ez tehát nem a *mimészisz*, hanem az imaginatív *disegno* által módosított imitáció, egy euphantasziotosz festő munkája.[23]

Újabban a művészettörténeti szakirodalom is határozott párhuzamot von festészeti-téralakítási *illúzió* és retorikai *enargeia* között. Steffen Zierholz például Heinrich Pfeifferre[24] támaszkodva azt hangsúlyozza, hogy a jezsuita stílus sajátosságának tartott illuzionisztikus freskófestészetet az illúzió „anakronisztikus" fogalma felől elmozdulva, a jezsuita spiritualitás (elsősorban a meditáció) elméletében kontextualizálva szükséges jellemeznünk.[25] A Szent Ignác-i meditáció egyik legfontosabb tulajdonsága a „jelenvalóvá tétel" (mintha érzékszerveinkkel befogadnánk a poklot, mintha jelen lennénk Jézus szenvedésekor stb.), ami a retorikai *enargeia* fogalmával ragadható meg és írható körül, jóllehet maga a kifejezés nem fordul elő sem a meditáció elméletében, sem gyakorlatában. A jezsuita téralakítást a jezsuita meditációs teóriára és praxisra jellemző *enargeia* határozza meg: az a cél, hogy a hívő úgy érezze, jelen van abban a jelenetben, amit az illuzionisztikus téralakítás helyez a szeme elé vagy köré.[26]

---

[23] Plett, *Enargeia...*, 115. Az imaginatív tevékenységként elgondolt *inventio* működtetését újabban az illuzionisztikus perspektíva geometriai vizsgálatával is igazolták: João Cabeleira pl. egy *quadratura imaginarius* terét dekonstruálta, és azt állapította meg, hogy az így alkalmazott geometria csak részben felel meg Andrea Pozzo és Domenico de Rossi illuzionisztikus perspektíva szerkesztéséhez kidolgozott technikájának, a festőnek a saját invencióját használva kellett torzítani a perspektivikus ábrázolást, hogy a megfelelő hatást elérje. João Cabeleira, „Deconstructing a quadratura's imaginary space", *Nexus Network Journal* 22 (2020), 25–44.

[24] Heinrich Pfeiffer, „Pozzo e la spiritualità della Compagnia di Gesù", in *Andrea Pozzo*, a cura di Alberta Battisti (Milano–Trento: Luni, 1996), 13–32.

[25] Steffen Zierholz, „'To Make Yourself Present: Jesuit Sacred Space as Enargetic Space'", in *Jesuit Image Theory*, 419–460.

[26] Oskar Bätschmann megközelítését javasolja, aki a képi jelenlét és elevenség aspektusaira fókuszál, mondván: az életszerű képi jelenlét létrehozását (production) a testiség, testszerűség, anyagszerűség (corporeality) folyamatos erősödése szolgálja, a testek és a tér közötti kapcsolat tisztázása, a bőr érzéki vonzerejének erősödése, valamint a kifejezés és a mozdulat intenzifikációja. Úgy tűnik, teszi

Fontos megközelítés Andrew Horn értelmezési kísérlete, aki Pozzo két freskóciklusát vizsgálta a néző mozgása, a látvány feltárulása és az illúzió lelepleződése szempontjából. Megállapítása szerint Pozzo a munkáiba belekomponálta azt, hogy a nézői tapasztalatnak elemi része az illúzió lelepleződése. Csakhogy ez nem szimplán látás vagy látásmód kérdése. A néző ehhez tevékeny közreműködővé kell, hogy váljék a folyamatban, és ehhez Horn a jezsuita liturgikus események, a teátralitás kontextusában helyezi el Pozzo művészetét is. Nem elég az illúzióban a befogadó látását vizsgálni és ennek tulajdonítani a lelepleződést: az általa „jezsuita percepció"-nak nevezett művelet egy tanult, részben a jezsuita iskoláztatás, részben a spirituális praxis során kialakított aktív, résztvevői magatartás, aminek ismeretére-gyakorlatára a liturgikus-paraliturgikus események, a teátrális, hívői-nézői közreműködésre számító események során tesz szert a hívő.

Az *enargeia*, ami a nyelvi illúzió maga, a nyelv képessége, hogy túllépjen önmagán, tehát a kora újkorra nézvést a képzőművészeti illúzió értelmezői fogalma is lesz: nemcsak a szakirodalom számára, de a korabeli művészetelméleti írásokban is megragadható ez a kapcsolat.

Ugyanakkor a nyelvi illúzió újszerű jelenségei is felbukkannak a 17. századi retorikákban: elsősorban az *imaginatio* fogalmának újszerű retorikai használatában. Egy eddig még nem publikált tanulmányomban a Trident utáni katolikus retorikai kézikönyvekben a *phantasia-imaginatio* fogalmát és szerepét vizsgáltam. Az élénkség és ezzel kapcsolatosan a *phantasia* kérdését a praeceptumok különböző témákba szórják szét (peroratio, affektív alakzatok stb.), ugyanakkor feltűnően gyakorta kerülik, hogy szóba hozzák, explicit módon beszéljenek a *phantasia-imaginatio* működéséről, jelentőségéről. Jóllehet a fő igazodási és hivatkozási pontot ebben a témában elvitathatatlanul Quintilianus képviseli a 16–17. században is, aki explicite rendeli hozzá a *phantasia* (*visiones*) fogalmát az indulatok és az élénk megjelenítés (enargeia) kérdéséhez, mintha kora újkori utódai arra törekednének, hogy ezt a nyilvánvaló kapcsolatot ne nagyon hangsúlyozzák.

Suárez 1562-es, *De arte rhetorica libri tres* című munkájában például úgy parafrazeálja Quintilianus klasszikus locusát a *phantasiá*ról, hogy a kifejezést elhagyja és „csodálatos erőként" beszél róla:

> Miram etiam vim habet in hoc ipsum, imagines rerum absentium ita complecti animos, ut eas cernere oculis, ac praesentes habere videamus: has quisque bene conceperit, is, erit in affectibus potentissimus.[27]

---

hozzá, hogy a képi jelenlét produkciójára törekvés a 15. század második harmadától kezdve erőteljesen érzékelhető az európai festészetben. Zierholz, „Jesuit Sacred Space"..., 430.

[27] Soarius, *De arte rhetorica*..., 74. Forrása Quintilianusnál: „Quas φαντασίας Graeci uocant (nos sane uisiones appellemus), per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo, ut eas

A tényt, hogy a 16. század közepének tankönyvi jelentőségűvé váló kézikönyve nem használja a *phantasia* vagy *imaginatio* terminust, egyértelműen megváltoztatva ehhez a quintilianusi szöveghelyet, a *phantasiát* övező kora újkori gyanakvás is magyarázhatja. Ugyanakkor a következő évszázad kézikönyveiben ez a szándék már nem ennyire egyértelmű, a Suárez-hatás megkérdőjelezhetetlensége ellenére sem. Pl. a nagyszombati kiadású *Manuductio ad eloquentiam* közismerten a Suárez-féle retorikára épít, azt alakítja át, a phantasia fogalmának azonban a kézikönyv több helyen is teret biztosít. [28]

A *Manuductio* azonban más szempontból is figyelemre méltó a phantasia-imaginatio retorikai történetét illetően. A *Manuductió*ról, Bán Imrének köszönhetően, eddig is ismert volt, hogy szerzője a „skolasztikus" Suárez neve alá csempészte be az érzelmi hatásokra törekvő barokk stílus elméletének elemeit, valamint hogy használta Emanuele Tesauro *Il Cannochiale Aristotelico* c. munkáját:[29] Bán Imre utal arra is, hogy a szerző a figurák bemutatása során is használja az *Arisztotelészi messzelátó*t.[30] Nem említi, de a Nagy Sándor sírfeliratát („Brevi hac in urna conduntur cineres magni Alexandri") különféle figurákba transzformáló szövegrészlet is Tesaurótól származik, már az első kiadástól kezdve részét képezi az *Arisztotelészi messzelátó*nak: az olasz nyelvű szövegbe latin intarziaként illeszkedik.[31]

> Si cognitio versetur circa objecta non existentia, Ad hanc exprimendam, imprimendamque aliis serviet Fictio, Imaginatio, Expressio, Prosopopaeja, Apostrophe. […] In quibus omnibus animi motibus exprimendis, non rationis substantia, sed modus exprimendi attenditur, & consideratur.[32]

---

cernere oculis ac praesentes habere uideamur, has quisquis bene ceperit, is erit in adfectibus potentissimus. Quidam dicunt εὐφαντασίωτον, qui sibi res uoces actus secundum uerum optime finget." (*Inst. orat.*, 6.2.29–30.)

[28] *Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarij, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa* (Tyrnaviae, 1709). RMK II. 2377.

[29] Első kiadása: Emanuele Tesauro, *Il cannocchiale aristotelico, ossia Idea dell'arguta et ingeniosa elocutione che serve a tutta l'Arte oratoria, lapidaria, et simbolica esaminata co' Principij del divino Aristotele* (Torino: Sinibaldo, 1654).

[30] Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest. Akadémiai, 1971), 56.

[31] Tesauro, *Il cannochiale...*, 294–297.

[32] *Manuductio...*, 306. Magyar fordításban: „Ha az ismeret egy olyan tárgyra irányul, amely nem létezik, ennek kifejezését, és másokra gyakorolt hatását a fictio, tehát elképzelt feltételezés, az imaginatio, tehát a látomás, az expressio, tehát a szemléltető előadás, a prosopopeia, tehát a megszemélyesítés, apostrophae, azaz a megszólítás szolgálja. […] Mindezeknek a lelki ösztönzéseknek [animi motus

Az *imaginatio* ezek között az alakzatok között bukkan fel Tesaurónál és a *Manuductió*ban, és nem más, mint egy *alakzat*. A *Manuductió*ban az egyes alakzatok definíciójára nem kerül sor, hanem a példatár mutatja be őket, Nagy Sándor említett sírfeliratát transzformálva.[33]

> Imaginatio: „Quale ostentum? frigides ebullit Magni cinis. Redivius Heroum Phoenix genialem excutit rogum; aciémque in urna restituit, in debellatos Persas rebellaturus. Ah vana ludor imagine! vermes cinerem movent."[34]

A Bitskey István-által szerkesztett retorikai szöveggyűjteményben a fordítás szerint az *imaginatio* „látomás": ez a fordítói döntés, érthetőnek is tűnik, mert az *imaginatio* különbözik a másik, hasonló alakzattól, az *elképzelés*től *(fictio),* ugyanis a megtörténés, a passzivitás mozzanata határozza meg, és benne van a valósághoz való viszonyának problematikus, csalóka volta is. Csakhogy az alakzatban a „látomás" megtörténésének módja is benne foglaltatik: a hamvak valóban mozognak az urnában, tehát adott egy *valós látvány*, ami nem *fikció* – amibe azonban a phantasia valami mást lát bele! A „jelenség" (az urnában mozgó hamvak jelensége) valóban látható, érzékelhető, csak éppen nem csodálatos, nem természetfeletti, hanem teljességgel természetes. A *phantasia* lát bele olyan dolgokat, ami miatt csodajelenségnek tűnik. Ha azonban az alakzatnak ezt a logikáját megértjük, módosítanunk érdemes az alakzat nevének magyar fordítását. Tény, hogy az *imaginatio* hibás működése révén előállhat olyan érzékelés vagy még inkább érzékcsalódás, ami valójában *visio*, itt azonban mégsincs szó a klasszikus értelemben vett vízióról.

A szöveg folytatásának a fordításában is korrekciót javaslunk: a nyomtatványban álló betűkkel szedett szövegrészek az alakzat nyelvi szerkesztését, annak tulajdonképpeni szabályát emelik ki: „Quale ostentum! […] Ah vana ludor imagine!" Ez utóbbit a szöveggyűjtemény az „üres látomás játéka"-ként fordítja, csakhogy inkább játék az üres, haszontalan képpel. Vagyis a férgek által mozgatott hamvak látványa az az üres, értéktelen kép, amelyből, az imaginatio működése nyomán, egy csodálatos, természetfeletti jelentéssel felruházott kép bontható ki: az, ahogy Nagy

– nem biztos, hogy a legszerencsésebb a magyar kifejezés!] a kifejezésében nem az értelmi szubsztanciára, hanem a kifejezés módjára irányul az igyekezet és a figyelem." *Retorikák a barokk korból*, szerk. Bitskey István, Csokonai könyvtár: Források 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi, 2004), 98.

[33] *Manuductio...*, 308. Magyar fordításban: „Ebben a kis urnában nyugszanak Nagy Sándor hamvai." *Retorikák...*, 99.

[34] *Manuductio...*, 110. A magyar fordítás a szöveggyűjteményben: „látomás: ***Milyen csodajelenség ez?*** *Megmozdulnak Nagy Sándor hamvai! A hősök Főnixe löki szét az őt életre keltő máglyát, és az urnában hadakat állít, hogy újra harcba szálljon az egyszer már levert perzsa ellen?* ***Ó, üres látomás játéka ez csupán!*** *A férgek túrják csak a hamvakat.*" *Retorikák...*,101.

Sándor hamvai főnixként új életre kelnek. Játék ez egy értéktelen, tulajdonképpen alantas és naturális képpel. Tesaurónál, az európai retorika történetében – úgy tűnik – kivételes módon, az *imaginatio* fogalma egy speciális alakzatként jelenik meg. Ez az instabil belső érzék most egy nagyon elmés alakzat megteremtésének eszköze – és tárgya, sőt, neve is egyben.

A nagyszombati *Manuductio* nem vesz át minden releváns tartalmat Tesaurótól. Az itáliai szerzőnél például a példatár előtt a patetikus figurák (mind a *figure Apprehensive*, mind a *figure Appetitive*) definíciója is olvasható, így a *fictio* és az *imaginatio* magyarázata is. Most csak arra utalnék, hogy az *imaginatio* magyarázatában két idézet is szerepel. Az első, tévesen Vergiliusnak tulajdonított idézet valójában Claudianus Proserpina elrablása (*De raptu Proserpinae*) c. eposzából származik.[35] Ebben az elrablást Pluto isteni megszállottsággal, őrültséggel magyarázza. (*De raptu Proserpinae*, I, 4–8.) A második, Horatius-idézet a költő Calliopéhoz írt ódájából való (III, 4): a vers beszélője isteni őrületben, költői elragadtatásban, a költészetnek az emberi elmére gyakorolt kiforgató hatásában részesül.[36]

Az *Arisztotelészi messzelátó* és a rá építő praeceptumok – köztük egyébként az eddig nem említett nagyszombati *Tractatus Chriae* is[37] – újfajta szerepbe helyezik az *imaginatio* fogalmát. Olyan alakzatként határozzák meg ugyanis, ami a költői megszállottsághoz hasonló lelki működést igényel, ugyanakkor ezt a működést egy kontrollált nyelvi struktúrába szorítja bele, és ezáltal az alakzat a megszállottakéhoz hasonló, szinte már patologikus működésű képzeletre egyszerre tart igényt és veti meg, leplezi le azt. Soha nem került még ennyire közel a szónoki tevékenység a kreatív és felforgató fantáziához a praeceptum-irodalomban – mutatva a kreatív képzelőerő szerepének lassú, de magabiztos megerősödését.

Az *imaginatio* alakzatában a szóművészetben kevéssé hangsúlyozott mozzanat, az illúzió – de még inkább az *inganno* –, a megtréfálás, megcsalás mozzanata kerül előtérbe. A látvány – ami, ne felejtsük el, hogy a beszédben mediálva maga is illúzió – a képzelet zavarba ejtő működésének köszönhetően képes bennünket

---

[35] Hajdu Péter, *Claudius Claudianus eposzai* (Budapest: Argumentum, 2002).

[36] Ittzés Dániel, „Descensio dei – ascensio vatis: Horatius, c. 3, 4.", in *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. Hermann István (Budapest: Egyetemi Széchenyi Kör, 1999) , 85–90.

[37] Bartók István, „XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikatörténeti tanulságai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 1–24, itt. 18–19; Uő, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és Kritika (Budapest: Akadémiai–Universitas, 1998), 123; Bitskey István, „Retorikák a barokk kori Magyarországon", in Bitskey, *Retorikák...*, 243–272, itt: 264. Bartók István és Bistkey István még 1699-es nagyszombati nyomtatványként beszél róla, és az RMK valóban csak egy 1699-es kiadványról tud, ugyanakkor Borsos István már 1914-ben hírt adott egy 1694-es kiadásról. Borsos István et al., „Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtárának II. kötetéhez (Első közlemény)", *Magyar Könyvszemle* 22 (1914): 157–160, itt: 159.

megcsalni, megtréfálni. A nyelvi alakzat szerves része az *disinganno* mozzanata is: a kiábrándulásé, a pillanaté, amikor a befogadó (néző) rájön, hogy megcsalták.

Tesauro az *Arisztotelészi messzelátó* más szöveghelyén említi az *inganno* fogalmát és elméletét. A *Metafora ottava, di Decettione* c. fejezetben az intellektusra irányuló örömként, kellemességként beszél róla és az *inganno* és a *disinganno* közötti átmenet jelentőségéről. Tesaurónál a *disinganno* által okozott meglepődés, meghökkenés nem elsősorban annak szórakoztató potenciálja miatt érdekes, hanem mert valamiféle morális erény meglétére utal: egyfajta intellektuális fürgeségre és játékosságra, ami egyaránt fogékony a tréfákra és az érzékekre ható trükkökre, valamint arra a képességre, hogy az efféle csalódásokból gyönyört képes származtatni. Tesaurónál – és az *Arisztotelészi messzelátó*t forrásként használó retorikai praeceptumokban – bizonyos alakzatok megjelenésével a nyelvi illúzió új szintre kerül: ellépve az enargeia kvázi-illúzió természetétől közelít a képzőművészet érzékcsalódásokat okozó illúzióihoz: ugyanis a látvány az, ami megcsalja a befogadót.

Ugyanakkor a Tesauro-féle *imaginatio* alakzatnak lehetséges egy ettől némiképp különböző értelmezése is: a nyelv szükségszerűen interpretálja a látványt, a látvány nem fejezhető ki a nyelvben interpretáció nélkül – tehát a nyelv egy újabb réteget helyez a valóság látványára (látszatára). Az interpretálandó kép – az urnában megmozduló hamvak – a latin példamondat szerint „vana": üres kép. Üres pedig abban az értelemben is lehet, hogy értelmezés nélküli. Ugyanakkor minden bizonnyal nem létezik teljesen üres kép, már a tekintet jelentéssel telítetté teszi, értelmezi azt, még a nyelv imitációs tevékenysége előtt. Az *imaginatio* mind a tekintetnek, mind a nyelvnek a működése, és ebben az értelemben a valósághoz való hozzáférést az *imaginatio* csalódásokra lehetőséget adó természete kétszeresen lehetetleníti el – miközben megteremti ennek mint valóságnak a felismerését is. Tesauro *imaginatió*ja, miként a képzőművészet vagy építészet illúziói, a jelek illuzionisztikus, megbízhatatlan természetével való szembenézést kényszeríti ki: a világ jelei megbízhatatlanok, érzékeink megcsalhatnak a megismerésben. Az imaginatio alakzata, miként az *inganno*, egyfajta játék – a tétje azonban nagyon komoly: a világban való létünk alapjait teszi próbára. Az *imaginatio* újfajta fogalma valójában a tekintet kérdését is tematizálja: miként vesz részt a világról szóló csalóka nyelvi konstrukcióinkban a tekintet – a tekintet, amit Jacques Lacan a barokk központi fogalmává emelt.

A signatura problematikussá válásának jelenségét a szövegek produkcióját leíró-meghatározó retorikai praeceptumok is láthatóvá teszik, jóllehet nem mindig szembetűnően. Meggyőződésem szerint a 17. századi irodalom számos jelenségére lehet új nézőpontból rápillantani, ha poétikai-retorikai kontextusukat egyben episztemológiai jelentéssel meghatározott kontextusként is tekintjük.

Berkes Tamás

A cseh barokk komparatisztikai perspektívában

A cseh irodalomtudomány az 1930-as években fedezte fel a barokk korszak irodalmi örökségét (összefüggésben a megújult nemzetközi érdeklődéssel). Főleg azok a kutatók fordultak a téma felé, akik az akkor domináns nemzeti önértelmezéssel szemben a cseh kultúra katolikus vonulatát preferálták. Az úttörés a történettudomány felől érkezett: Josef Pekař, aki Szekfű Gyulához hasonló kaliberű történetírónak számít,[1] a barokk korszak sokkal árnyaltabb képét rögzítette, mint a huszita hagyományt túlértékelő Palacký-Masaryk iskola, amely a Fehérhegy (1620) utáni másfél évszázadot nemzeti és kulturális tekintetben a hanyatlás, a „sötétség korának" bélyegezte.

Egészen a közelmúltig a barokk irodalom új interpretációinak beemelése a cseh irodalomtörténeti kánonba felemás és szakadozott képet mutat. A harmincas években elkészültek azok a művek, amelyek a katolikus barokk írásbeliség eredeti értékeit tárták fel (elsősorban V. Bitnar, J. Vašica, Zd. Kalista könyvei), de a korszakot érintő történeti-ideológiai viták karanténba zárták a konzervatív eszmei hátterű tudományos eredményeket.[2] 1945 után közel két évtizedig a barokk-kutatás anatéma alá esett, az összefoglaló művek csak szelektíven és negatív értékítélettel tárgyalták (ez alól egyedül Comenius életműve jelentett kivételt). A hatvanas évek végén és a nyolcvanas években megújult a kutatás, de továbbra is szűk keretek között maradt, s bár az 1990 utáni publikációk sokat árnyalják az összképet, a korszak értékelése máig sem jutott nyugvópontra.[3]

A barokk műveltség feldolgozása mindmáig összefügg a történeti-ideológiai keretek értelmezésével. A protestáns rendi felkelés bukásával az ország betagozódott a központosított Habsburg monarchiába, amelynek korábban is része volt ugyan, de az uralkodónak 1620 előtt osztoznia kellett a hatalomban a rendi közösség intézményeivel, mindenekelőtt a törvényhozást és a közigazgatást domináló

[1] Pekař, Szekfű és a lengyel Michał Bobrzyński összehasonlításához lásd: Maciej Janowski, „Három történész Közép-Európából", *2000* 16, 2 (2004): 54–70.

[2] Josef Vašica, *České literární baroko* (Praha: Vyšehrad, 1938). Vilém Bitnar, *Postavy a problémy českého baroku literárního* (Praha: Cyrilo-Metodějské knihkupectví G. Francla, 1939). Zdeněk Kalista, *České baroko* (Praha: Evropský literární klub, 1941).

[3] A cseh „barokkológia" 1990 előtti évtizedeit értékeli: Alexandr Stich, „O české literatuře staří, zvláště barokní", *Česká literatura* 44, 5 (1996): 443–458.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.79

tartománygyűléssel. Mint ismeretes, a Cseh Királyság és a Morva Őrgrófság 1526 óta állt Habsburg jogar alatt, de a tartományok ügyeiben kizárólag az önálló cseh hivatalok voltak illetékesek. A két fél több évtizedes harcára tett pontot a prágai vár melletti fehérhegyi fennsíkon 1620. november 8-án lezajlott rövid ütközet, amely Pfalzi Frigyes – a rendek által királlyá koronázott német választófejedelem – teljes vereségével ért véget, s melyet a felkelés elfogott vezetőinek kivégzése követett a prágai Óvárosi téren. Ezzel vette kezdetét a cseh tartományok önállóságának fokozatos felszámolása, amely közvetve Csehország eljelentéktelenedéséhez, illetve kulturális arculatának radikális átformálódásához vezetett.

Az 1627-ben kiadott *Megújított Országos Rendtartás* – az új alkotmány – megőrizte ugyan a Cseh Korona államjogi különállását, de megfosztotta a cseh (s egy évvel később a morva) tartománygyűlést korábbi jogai többségétől. Kizárólag a katolikus vallást engedélyezték. Az áttérést megtagadó protestánsok – köztük Comenius és követői – távozni kényszerültek az országból. A lázadók birtokait felosztották az udvarhű katolikus párt hívei között. Wallenstein (csehül Valdštejn) különutas kísérletének bukásával (1634) a meggyilkolt fővezér egykori birtokait az ellene forduló főtisztek kaparintották meg. Az emigránsok utolsó visszatérési kísérletét (1648) jelképes módon már maguk a prágaiak akadályozzák meg, amikor a Károly-hídon feltartóztatják a várost megrohanó svéd katonaságot.

Prágai defenesztráció, 1618 (korabeli ábrázolás)

Prágai defenesztráció, korabeli rajz a prágai Wahrhafftige Zeitung c. újságban

A hagyományos történeti narratívák, melyek kijelölik a barokk írásbeliség kontextusát, nehezen egyeztethetők össze. Palacký és követői az 1620 és 1770 közé eső korszakot úgy fogták fel, mint amely a katolizáció és a germanizáció segítségével alapjaiban rendítette meg a cseh identitást — kiirtotta vagy nemzetiségében átformálta az ország vezető rétegeit, elüldözte intelligenciáját, s a cseh nyelv lezüllesztésével megszakította a nemzeti hagyományok kontinuitását. Ez a történeti kép ugyan reális elemeket tartalmaz, de a tényanyaggal szelektíven bánik és modern fogalmakat vetít vissza. Ezt korrigálva Pekař 1921-ben adta ki *Fehérhegy okai és következményei* című könyvét, amelyben kárhoztatja a rendi felkelés radikális vezetőit, akik elkövették azt a hibát, hogy az engedményekre hajló II. Mátyással szemben elismerték cseh királynak Ferdinánd főherceget – az ellenreformáció kíméletlen hívét –, s amikor Ferdinánd át akarta venni örökségét, fellázadtak ellene, ellenkirálynak választva a Protestáns Unió vezetőjét. A rendi felkelők kalandor politikája, amelyet legalább részben a német nyelvű evangélikus főurak domináltak, az európai háború csataterévé tette az országot. Az eseményeket Pekař is nemzeti csapásnak tartja, de a gazdasági visszaesést súlyosabbnak ítéli, mint a politikai következményeket. A konzervatív történész megenged magának egy olyan előrejelzést, hogy a protestánsok esetleges győzelme az ország elnémetesítéshez vezetett volna. Ezzel szemben a cseh kultúra megőrzését Pekař a dél-európai katolikus barokk jótékony hatásának tudja be: ebben látta meg azt az erőt, amely hatékony kulturális védelmet kínált az északi német protestantizmus fenyegető veszélyével szemben.[4]

A mai történetírás immár arra hajlik, hogy a fehérhegyi csata elsősorban a rendiség és az abszolutizmus harcát döntötte el, s a cseh nyelv hanyatlása nem volt olyan általános érvényű, mint azt korábban gondolták. A nemesség „elidegenedése" sokkal inkább a barokk korszak kozmopolita szellemiségének és az udvari divatnak tudható be, mint valamiféle tudatos „németesítésnek". Pekař iskolája odáig megy, hogy állításuk szerint a 19. századi nemzeti újjászületés sokkal inkább folytatója a barokk korszak szellemiségének, semmint diametrális ellentéte: a barokk patriotizmusból nőtt ki, nem a huszita tradícióból.[5] Josef Hanzal újabb korszak-monográfiája ugyancsak

[4] Josef Pekař, „Bílá Hora: Její příčiny a následky", in Josef Pekař, *Postavy a problémy českých dějin,* 131–231, (Praha: Vyšehrad, 1990).

[5] „A cseh nemzeti mozgalom az ellenreformáció korában gyökerezik. Az ellenreformáció ellenszenve és bizalmatlansága a cseh nyelv és nemzet iránt csakhamar többeket is az ügy lelkes és

a katolikus barokk hazafiság és a nemzeti ébredés szoros kapcsolatát hangsúlyozza, kiemelve a „népiség" és a „historizmus" fogalmát, melyeknek eredete és közkeletű értelme a barokk korszakban van lehorgonyozva.[6]

Kétségtelen azonban, hogy Fehérhegy után Csehország kulturális karaktere radikális átalakuláson ment keresztül. A barokk korszak alapja az a paraszti társadalom lett, amelyet passzív-misztikus világfelfogásra és szorgos életmódra szoktattak. Az ellenreformáció sikerre jutott: belsőleg megnyerte a széles paraszti tömegeket az új életstílus, a jámborság számára. A politikai krízis után a katolikus vezető réteg egyik csoportja tudatára ébredt annak, hogy a megváltozott körülmények között újra kell értelmeznie a cseh korona országainak történeti legitimációját. Lohelius, prágai érsek már 1622-ben megújította Szt. Prokop, a csehek patrónusa ünnepét, akinek hivatalos tiszteletét Szt. Vencel ünnepnapjával együtt 1605-ben eltörölték. Bohuslav Balbín (Balbinus) *Epitomé*ja a „szentvenceli örökség" eszméjének jegyében íródott, s megalapozója lett a cseh történelem katolikus interpretációjának.

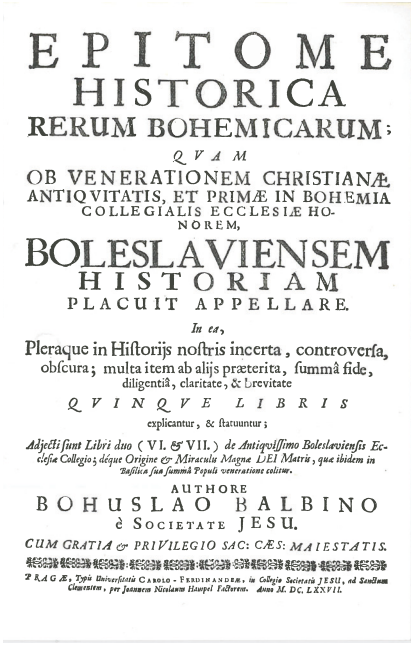
EPITOME
HISTORICA
RERUM BOHEMICARUM;
QVAM
OB VENERATIONEM CHRISTIANÆ
ANTIQVITATIS, ET PRIMÆ IN BOHEMIA
COLLEGIALIS ECCLESIÆ HO-
NOREM,
BOLESLAVIENSEM
HISTORIAM
PLACUIT APPELLARE.
In ea,
Pleraque in Hiſtorijs noſtris incerta, controverſa,
obſcura; multa item ab alijs præterita, ſummâ fide,
diligentiâ, claritate, & brevitate
QVINQVE LIBRIS
explicantur, & ſtatuuntur;
Adjecti ſunt Libri duo (VI. & VII.) de Antiquiſſimo Boleslavienſis Ecclesiæ Collegio; déque Origine & Miraculo Magnæ DEI Matris, quæ ibidem in Baſilica ſua ſummâ Populi veneratione colitur.
AUTHORE
BOHUSLAO BALBINO
è Societate JESU.
CUM GRATIA & PRIVILEGIO SAC: CÆS: MAIESTATIS.
PRAGÆ, Typis Univerſitatis Carolo-Ferdinandeæ, in Collegio Societatis JESU, ad Sanctum Clementem, per Joannem Nicolaum Haupel Factorem. Anno M. DC. LXXVII.

Balbín *Epitome historica rerum Bohemaricum* c. művének címlapja

Az *Epitome* nagyszabású alkotás, amelynek első öt könyve nyolcszáz ívrét hajtott oldalon keresztül mondja el az ország történetét, s ezt egészíti ki a staroboleslavi Szűz Mária templomnak szentelt két további könyv — kifejezvén a szerző szándékát, hogy a történelmi folyamat betetőzéseként a csehek földjét Jézus Krisztus anyjának oltalmába ajánlja.[7] A katolikus hagyomány szellemében két történelmi személyiség testesíti meg a csehek államának legbecsesebb örökségét: Szent Vencel, akivel Balbín majdnem száz oldalon keresztül foglalkozik, illetve IV. Károly császár, aki a venceli tradíció jegyében virágoztatta fel az országot. Szent

elkötelezett szószólójává avatott (Balbín, Pešina, Beckovský, Vavák). Az ő működésük nyomán ébredt fel Mária Terézia korában az a tudományos szellem, amely kezdetben a legrégebbi cseh történelem és irodalom kritikai megismerésére törekedett, elindítva a nemzeti nyelv tudományos kutatását." Josef Pekař, *Dějiny Československé* (Praha: Klementinum, 1921), 124.

[6] Josef Hanzal, *Od baroka k romantismu: K rození novodobě české kultury* (Praha: Academia, 1987).

[7] Jiří Rak, Jan P. Kučera, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře* (Praha: Vyšehrad, 1983), 123.

Vencel, a haza patrónusának tisztelete a barokk kor hétköznapjaihoz tartozott, zarándoklatok, imák és búcsújáróhelyek gondoskodtak a népi hagyomány átörökítéséről.

Az utókor szemében Balbín híres nyelvvédő irata számít a szerző leginkább maradandó művének, amelyet belső száműzetésben eleve nem a nyilvánosság számára írt, hiszen az adott körülmények között azt nem lehetett volna publikálni *(Dissertatio apologetica pro lingua slavonica praecipue bohemica)*.[8] Balbín nyomán a cseh nyelv helyzetének ábrázolása rávetül a barokk korszak értékelésére. A fél évszázaddal Fehérhegy után született szenvedélyes röpirat, amely a cseh nyelvhasználat visszaszorulását fájlalja, tévesen állítja azt, hogy 1620 előtt a cseh nyelv uralkodó pozícióban volt.[9] Pekař egyértelműen igazolja, hogy Fehérhegy előtt a cseh korona országai cseh-német kétnyelvű államot alkottak, s a 16. századi bevándorlás nyomán a cseh többségű szűkebb Csehország városaiban – beleértve Prágát és az ország északi részét – a lakosság többsége német nyelvű evangélikus volt.[10] Amikor Balbín hivatkozik az 1615-ös parlamenti határozatra, amely törvényben rendelte el, hogy az egész királyságban kizárólag a cseh tekinthető hivatalos nyelvnek, eltekintett attól, hogy a cseh parlament ezt a döntést a német protestánsok bevándorlásától tartó katolikus és utraquista kisebbség nyomására fogadta el (nem elsősorban nyelvi, hanem vallási-politikai okokból).[11] A törvény eleve nem volt érvényes a szűkebb Csehország két körzetére és a királyság összes többi tartományára, s egyébként is holt betű maradt, nem lehetett betartani. A felkelés idején a parlametben megengedték a német nyelv használatát (Thurn gróf, a lázadók első számú katonai vezetője is német nemzetiségű volt).[12] Pekař kifejezetten azt állítja, hogy Fehérhegy után közvetlenül Pfalzi Frigyes és a lutheránus nemesség vereségével a német elem meggyengült Csehországban (a Prágából kiűzött 400 polgári család legalább fele a németek közül került ki).[13]

Tehát a cseh nyelv viszonylagos háttérbe szorulását a 17. század folyamán nem lehet csupán a vallási-politikai rendszerváltozás számlájára írni. A régi cseh nemességet nemcsak a vagyonelkobzás és az emigráció gyengítette meg, hanem a kulturális attitűd átalakulása is, amely a nemzeti öntudat elszürküléséhez vagy kiüresedéséhez vezetett,

---

[8] Lásd erről Berkes Tamás, „Hogyan jelent meg Balbín *Dissertatio*-ja 1775-ben?", in *Amicita: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. Lengyel Réka (Budapest: reciti, 2015), 271–283. A legújabb cseh fordítás: Bohuslav Balbín, *Rozprava krátka, ale pravdivá*, ford. Milan Kopecký (Praha: Odeon, 1988).

[9] „Csehországban csehül beszéltek szinte mindegyik városban, városkában és a falvakban, nem beszélve a nemességről, amely állhatatosan őrizte a régi nyelvet". Balbín, *Rozprava...*, 34; vö. Berkes, „Hogyan jelent meg Balbín...", 272.

[10] Pekař, „Bílá Hora", 171–172.

[11] Uo., 173.

[12] Uo.

[13] Uo., 174.

s amit a későbbi történetírás nem kis leegyszerűsítéssel az „elnemzetietlenedés" fogalmával írt körül (modern kifejezéssel jelölve meg az eltérő szerkezetű premodern jelenséget). Ezzel szembeszegülve az *Epitome* tulajdonképpen kísérlet a rendi patriotizmus barokk szellemiségű, katolikus átértelmezésére. Balbín áhítatosan tiszteleg a tősgyökeres cseh nemesség államjogi feladatvállalása előtt, s egyúttal a nemesség genealógiai leszármaztatását – meglehetősen problematikus módon – összekapcsolja a cseh szentek, s más, boldoggá avatott kegyes személyek családfájával, őket tekintve a történelmi folytonosság legfőbb letéteményesének. A *Dissertatio* lapjain viszont egyre inkább etnikai alapra helyezkedik: gyűlölettel beszél a betelepült újbirtokos rétegről, amely közreműködik abban, hogy a Habsburg-hatalom megfossza a hazai lakosságot anyanyelvének jogaitól.[14] Balbín hazafisága különbözik a tősgyökeres nemesség aktív csoportjainak államjogi patriotizmusától, bár a két felfogás részben átfedi egymást. Közös bennük, hogy elutasítják az önálló cseh államiság leértékelését a Habsburg birodalom puszta örökös tartományává, s abban is megegyeznek, hogy egyikük sem kérdőjelezi meg az új uralkodó legitimitását. Balbín hagyományos módon védelmezi az ország Fehérhegy előtti rendi alkotmányát, de elítéli a protestáns rendek lázadását, amelyben nem lát mást, mint puszta összeesküvést.[15]

Karel Škréta allegorikus rajza az *Epitome* belső címlapján.

Pekař ugyan amellett érvel, hogy a vezető főúri réteg német nyelvváltása csak a politikai fordulat után mintegy száz évvel, tehát a XVIII. század elején zárult le,[16] de a nemzeti öntudat jellegének megváltozása kétségtelen tény, ami a cseh barokk legfőbb kutatóját és

[14] Balbín reménykedik az isteni igazságszolgáltatásban, megjegyezve azt, hogy „valamely isteni rendelésből" vagy „Szent Vencel átka" következtében magva szakadt azoknak az idegen családoknak, amelyek nem forrottak össze a cseh nemzettel: „Sokan megfigyelték, hogy a fennmaradt idegen eredetű családok Csehország és a csehek iránt a lehető legőszintébb barátsággal viseltetnek; míg ellenben azok, akik gyűlölték a cseheket, kihaltak." Balbín, *Rozprava...*, 128–129.

[15] Válka Josef, „Politický smysl Balbínovy historiografie", *Česká literatura* 36, 5 (1988): 385–399, 394.

[16] Pekař, „Bílá Hora...", 176.

védelmezőjét, Zdeněk Kalistát is erősen foglalkoztatta. Elemzése szerint az idősebb nemesi nemzedéknél, amely még tapasztalatból ismerte a Fehérhegy előtti korszakot, nyugtalanságot váltott ki az abszolutista alkotmány bevezetése. A továbbélő nemesi patriotizmus példájaként Kalista annak a Černín grófnőnek a hazafias aggodalomtól fűtött leveleit hozza fel, akinek fiát éppen hogy a régi hagyományoktól elidegenedő, kozmopolita barokk lovagi szellem prototípusaként ábrázolja. Külföldön tanuló fiához Černín grófnő szépen megformált irodalmi levelek hosszú sorát intézte, melyekben elkeseredésének ad hangot, hogy „nem kormányozhatjuk önmagunkat".[17] S bár az ifjú gróf hasonlóan kiművelt cseh nyelven válaszol anyja leveleire, neveltetése, iskoláztatása már lényegesen más szellemi környezetben megy végbe. Tanulmányait a jezsuitáknál végzi, hosszabb időt tölt Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, s egy olasz nemes kisasszonyt vesz feleségül. Szellemi beállítottsága is ennek megfelelően változik. „Ezek után – írja Kalista – a kulturális értelemben vett világpolgáriság félreérthetetlen jelei mutatkoznak meg nála".[18] Nem csoda, hogy mikor fiatal lovagként 1648-ban, a harmincéves háború utolsó évében visszatér Prágába, nem érzi otthon magát; nyugtalan és elégedetlen, mert az ország és a város tönkrement, középszerűségbe süllyedt, s a provinciális környezet nem pótolhatja Velence, Róma, Párizs színházi és zenei életét, társasági kapcsolatait. Anyja halálával az utolsó kötelék is elszakad közte és szülőföldje között, s ettől kezdve kizárólag az udvari előmenetel, az intrikák, illetve a különböző kulturális és testi élvezetek foglalkoztatják. Az ifjú Černín átalakulása nem reprezentálja a cseh arisztokrácia egészét, de jól kifejezi a „barokk kozmopolitizmus" árnyékában érlelődő új érzésvilágot, amelyben nincs helye az ország sorsát és a rendi jogokat illető kérdéseknek.[19] A súlyában meggyengült régi nemességnek csak az a rétege támogatta a patrióta törekvéseket, amely nem kívánt megbékélni a bécsi kormányzat szigorú adópolitikájával, s nehezményezte politikai jogainak erőteljes szűkítését.

Humprecht Jan Černín gróf
(Karel Škréta festménye)

[17] Zdeněk Kalista, *Mládí Humprechta Jana Černína z Chudenic: Zrození barokního kavalíra*, 1 (Česká akademie věd a umění, 1932), 105.
[18] Uo., 171.
[19] Hanzal, *Od baroka...*, 141.

Bármennyi túlzás is van Balbín nyelvvédő iratának barokkos sirámaiban, a cseh nyelv leértékelésének politikai okait helyesen ismerte fel. A nemzeti és állami érdek szempontjából nem tartotta döntő faktornak a rendek és az uralkodó konfliktusát, s II. Ferdinánd politikai művét sem tekintette katasztrófának. Az igazi tragédiát abban látta, hogy a királyság legfőbb intézményei – a bécsi cseh kancellária és a prágai helytartóság – nem képviselik az ország érdekeit (szolgaian teljesítik a kirívóan magas adókat, növelik a jobbágyok terheit, s mellőzik a cseh nyelvhasználatot).[20] Balbín életműve leplezetlen polémia az új rezsim hivatalos felfogásával, amely a cseh eretnekség és rebellió megtorlása ürügyén az egész országot büntette. Világosan látta, hogy ebből a teóriából fakad minden rossz, ami az országra szakadt: az irgalom nélküli bosszú és a nagyvonalúság hiánya képtelenné tette az uralkodót és legfőbb tanácsadóit arra, hogy éljenek a megbocsátás gesztusával.[21]

Bohuslav Balbín

Az udvar bizalmatlansága olyan mély volt a csehekkel szemben, hogy a politikai gyanú áttolódott a nyelvi-nemzetiségi szférába is.[22] Az a néhány cseh katolikus főúr, aki az országos hivatalok élén hűségesen szolgálta a császárt, fanatikus vallási meggyőződésből feláldozta a nemesség rendi jogait, de a kezdeti háborús atmoszférában nem érzékelte a nyelvi egyenlőtlenség kialakulásának dinamikáját.[23] Ferdinánd legbefolyásosabb cseh tanácsadója, Vilém Slavata, aki egyike volt az 1618-as prágai defenesztráció áldozatainak, már 1621-ben titkos előterjesztésben javasolta az alkotmány megváltoztatását.[24] Közeli barátai,[25] akik ugyancsak

[20] Válka, „Politický smysl Balbínovy historiografie", 394.

[21] Uo., 394–395.

[22] Jan Muk, *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské* (Praha: Politický klub československé národní demokracie, 1931), 63.

[23] Uo., 48, 57, 64.

[24] Uo., 49. – A régi huszita nemesi családból származó Slavata itáliai tanulmányai után katolizált, szenvedélyes vallási érzés vezette, 1609-ben fellépett II. Rudolf vallásszabadságot biztosító felséglevele ellen. A defenesztráció során 16 métert zuhant, súlyosan megsérült, fél évet házi őrizetben ápolták, majd emigrációba vonult. A fehérhegyi csata előtt néhány nappal javasolta az uralkodónak a lázadók birtokainak elkobzását. 1628 és 1652 között a cseh királyság főkancellárja.

[25] Popel z Lobkovic herceg 1628-ig töltötte be a cseh udvari főkancellár tisztségét, Jaroslav Bořita z Martinic, aki a defenesztráció másik áldozata volt, 1638-ban lett a prágai helytartótanács elnöke.

a kérlelhetetlen ellenreformáció irányítói voltak, ezzel nem értettek egyet, védték a rendi jogosítványokat: azzal érveltek, hogy a lázadókat meg kell büntetni, de a rendek új képviselői ne veszítsék el alkotmányos jogaikat (egyúttal született csehek legyenek, vagy legalább olyan honosítottak, akik beszélnek csehül).[26] Az 1627-ben kiadott *Megújított országos rendtartás* beemelte a hivatalos nyelvek közé a németet, amely néhány évtized alatt kiszorította a cseh nyelvet a közélet legfontosabb fórumairól. Az udvar és az idegen eredetű nemesi családok nyomására fokozatosan német nyelvűvé vált a cseh parlament, a tartományi törvényszék és a többi főhivatal, utat törve a társadalmi reprezentációt kifejező nyelvi változásnak.[27] Jellemző, hogy az új alkotmányt csak németül nyomtatták ki, az uralkodó csak ezt a szöveget tartotta hitelesnek.[28] A Habsburg-abszolutizmus nem tudta leplezni a cseh nyelv iránti ellenszenvét, s az udvarhű katolikus cseh főurak nyilvánosan nem emeltek szót ezzel szemben. Slavata és társai magánlevelezése azonban tele van fájdalmas panaszokkal az ország cseh jellegének elhomályosulása miatt. A főkancellár, látva az általa is elősegített politikai fordulat következményeit, 1634-ben így írt a fiához: „Tudom, hogy isteni rendelésből szeretett hazánk a tökéletes pusztulás felé halad".[29]

Ezzel a folyamattal szegült szembe az egyházi értelmiség néhány meghatározó alakja, akik a katolikus restaurációnak cseh jelleget kívántak adni. A cseh érzelmű papság városi környezetből származott, ahol a cseh nyelv és kultúra sokkal elevenebb maradt, mint a főnemesség körében. Ebben a kontextusban alakul ki a sajátos vonásokkal rendelkező cseh barokk patriotizmus, amely a történeti tudat ápolása mellett átszínezte a kultúra egyéb szféráit is. Az ellenreformáció élvonalában a jezsuita rend állt, melyet nemzetek feletti érdekek vezettek, de a siker érdekében alkalmazkodtak a körülményekhez. Már Fehérhegy előtt megértették, hogy ha meg akarják szerezni a szellemi vezető szerepet, foglalkozniuk kell a cseh nyelv és a nemzeti múlt kérdéseivel. Már 1583-ban kiadtak a Klementinum számára egy utasítást, mely szerint a kollégiumban kizárólag a cseh lehet a társalgási nyelv, s a tanároknak jól kell tudniuk csehül.[30] Fehérhegy után a jezsuita kollégiumot egyesítették az addig rendi felügyelet alatt álló prágai egyetemmel: az így létrejött Károly-Ferdinánd (Carolo-Ferdinandea) egyetem rektora a Klementinum mindenkori jezsuita rektora lett; alá tartozott Csehország egész iskolaügye, reá bízták a könyvek cenzúráját is.[31] Ezekben az intézményekben visszatért a latin nyelv egyeduralma, amely alól a papképzés praktikus része jelentett csak kivételt.

---

[26] Muk, *Po stopách národního vědomí české šlechty ...*, 49.
[27] Pekař, „Bílá Hora...", 176.
[28] Uo.
[29] Muk, *Po stopách národního vědomí české šlechty ...*, 54.
[30] Hanzal, *Od baroka...*, 144.
[31] Pekař, *Dějiny...*, 88.

A jezsuiták megítélése cseh környezetben összetett feladat, mert a rend élen járt a protestáns hagyományok felszámolásában, hittérítő tevékenységét katonai erőszak kísérte.[32]

Az utóbbi évtizedek szakirodalma szerint a cseh katolikus egyház körében kirajzolódik a „nemzetközi" és a „hazafias" orientáció küzdelme.[33] Egyfelől némelyik jezsuita annak ellenére magas pozícióba jutott, hogy hazafias érzelmei köztudottak volna. Nem kis taktikai érzékkel arról győzték meg a rend vezetőit, hogy a hazafias hitvallás a rekatolizáció sikerének egyik előfeltétele. Balbín mellett a vezető történetírók többsége (Tomáš Pešina, Jiří Kruger [Crugerius], a két Tanner-fivér) ugyancsak jezsuiták voltak. Másfelől viszont Balbín és társai folyamatosan küszködtek a cenzúrával. Daniel Krupskýt, aki a hazafias törekvéseket megalapozó „szentvenceli örökség" eszméjének egyik szószólója volt, 1658-ban Rómába idézték, s „nacionalizmus" vádjával elítélték.[34]

A barokk patriotizmus képviselői dicsőítették Szt. Vencelt és számos más szentet a cseh állam korai időszakából: demonstrálni akarták, hogy az országnak régi keresztény hagyományai vannak. Ebben az időszakban a nemzeti hovatartozást még a rendi jogok és a tartományi illetőség szabta meg, de Balbín és munkatársai az ellenreformáció és az abszolutizmus körülményei között szükségképpen nyelvi, etnikai és népéleti szempontok alapján tágították ki a cseh társadalom követésre ajánlott hagyományait. A kiüresedő rendi nemzetfelfogást módosítva a barokk patriotizmus Szent Vencelt emelte a nemzeti sajátosságok jelképévé. Fehérhegy után Szent Vencel nem csupán patrónusa az államnak, hanem a modern nacionalizmust idéző érzelmi töltéssel az anyanyelvi nemzet legfőbb védelmezője is. Balbín és társai persze jól ismerték a középkori Vencel legendát, amely a herceg „kegyes" arcát állítja előtérbe, aki hű fia egyházának, kerüli a vérontást, s aki nemes eszméktől vezettetve hűbéresküt fogad a német császárnak. Ezzel szemben a cseh barokk megalkotta a harcos szent, a védelmező herceg örök alakját, amelynek ugyancsak volt nyoma a hagyományban, de nem felelt meg a történeti tényeknek. A kultusz erejét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a „szentvenceli" kifejezés melléknévi formát öltött, s olyan szófordulatoknak adott életet, melyeknek tartománya a szentvenceli koráltól egészen a szentvenceli libáig terjed.[35]

Szent Vencel kultuszánál is nagyobbra nőtt a Nepomuki Szent János nevéhez fűződő legenda, amelyet a hivatalos egyház kiemelten támogatott, mert kulturális aspirációik szimbolikus megjelenítéséhez benne találták meg a legalkalmasabb

---

[32] „... amikor megkezdték az erőszakos térítést nemcsak a városokban, hanem a falvakban is, ennek katonai erővel adtak nyomatékot". Uo. – Vö. *Dějiny zemí koruny české*, 1, připr. Petr Čornej (Praha: Paseka, 1992), 286–287.

[33] Hanzal, *Od baroka...*, 147.

[34] Uo., 145.

[35] Uo., 149–150.

személyt. Azt a hithű középkori alakot, aki a gyónási titok őrzőjeként az egyházi jog elsőbbségét testesítette meg a világi hatalommal szemben. Miután Balbín életrajza bekerült a nemzetközi szentek gyűjteményébe, a középkori cseh vértanú tisztelete elterjedt a világban. A Szent János legenda megalkotóit hazafias motívumok vezették, bár esetükben nem lehet eltekinteni a vallási inspirációtól sem. Miután kialakították a nagyszabású Nepomuki-kultuszt, amely érzékletesen fejezi ki a kor vallási atmoszféráját átható misztikus, múltba révedő gondolkodást, a cseh katolikus egyház visszanyerte nemzetközi tekintélyét. Balbín, Pešina és Dlouhoveský nyomán a kiterjedt irodalmi propaganda megtette hatását. Bár történetileg téves alapon kanonizálták, hosszantartó küzdelem eredményeként Nepomuki Jánost 1721-ben boldoggá, 1729-ben szentté avatták.[36]

A barokk patriotizmus cseh történetírása döntően latin nyelvű, maguk a szerzők is latinul leveleztek egymással, de néhány esetben a nyelvi önérzet kimutatása érdekében csehül is publikáltak. Tomáš Pešina 1677-ben latinul adta ki legismertebb, Morvaország katonai történetét tárgyaló munkáját[37], de ezt megelőzően csehül jelentette meg *Bevezetés Morvaország helyrajzához* című művét.[38] Ennek előszavában kifejti, hogy munkáját csehül adja közre, hogy előmozdítsa a „cseh nemzet és nyelv megbecsülését", s hogy demonstrálja a „haza iránti őszinte tiszteletét", beleértve azt is, hogy a „honi nyelvet nem szégyelli".[39] A kevésbé képzett történetírók közül említést érdemel Jan František Beckovský, a keresztes lovagrendi szerzetes, aki 1700-ban a kor szokásaitól eltérve csehül adta ki *Régi cseh történetek hírmondója* (Poselkyně starých příběchův českých) című munkájának első kötetét, amely a viszonylag gyakran olvasott könyvek közé tartozott a XVIII. században. A nem túlságosan eredeti mű jobbára Hájek ismert krónikájára épített kompiláció – tehát történeti értéke csekély –, de a szerző által írt bevezetés szemléletesen fejezi ki a katolikus patrióták gondolkodását. A cseh könyvek száma rendkívül alacsony – panaszolja Beckovský –, de ennek oka

---

[36] A Hájek krónikájából származó tévedésre, amelynek nyomán egy kitalált személyt avattak szentté, először Dobrovský hívta fel a figyelmet a XVIII. század végén. A 19. századi nemzetébresztők úgy tekintettek Nepomukira, mint a jezsuiták által a cseh nemzetre erőltetett szentre, akinek legfőbb hivatása volt Husz János népszerűségét a nép körében elhomályosítani. Josef Pekař 1921-ben adta ki *Három fejezet a Nepomuki Szt. Jánosért folytatott harcból* című munkáját, amelyben igyekezett szétválasztani Pomuki János történeti alakját és a Szt. János legendát. Elismerte, hogy Hájek tévedése nyomán a kanonizáció hibás történeti alapokon nyugszik. Ehhez azonban hozzátette, hogy a valódi Pomuki János ugyancsak mártírhalált halt a IV. Vencel királlyal folytatott egyházpolitikai vita során, s áldozata semmivel sem volt kisebb, mint az angolok által szentként tisztelt Becket Tamásé. Josef Pekař, „Tři kapitoly z boje o sv. Jana Nepomuckého", in *Postavy a problémy českých dějin* (Praha: Vyšehrad, 1990), 232–264.

[37] Thomas Joannes Pessina, *Mars Moravicus sive Bellum horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae: Pars prima usque ad annum 1526* (Pragae: Dobroslawina, 1677).

[38] Tomáš Jan Pešina, *Prodromus Moravographiae, to jest Předchůdce Moravopisu* (Litomyšl, 1663).

[39] Rak, Kučera, *Balbín...*, 157.

nem abban keresendő, hogy a cseh nyelv ne lenne alkalmas a legkülönfélébb témák kifejtésére, hanem abban, hogy az ország fiai „szégyellik a cseh nyelvet". S bár képesek lennének rá, nem akarják használni anyanyelvüket, mivel „gyűlölik a cseh nyelvet, miként az országot és honfitársaikat is".[40] A rossz stílusban megírt, szenvedélyes mű a reformációt élesebben kárhoztatja, mint korabeli szerzőtársai: a huszitákat a lehető legsötétebb színekkel festi le.[41] Beckovský azok közé a cseh értelmiségiek közé tartozott, akik szilárdan elkötelezték magukat a cseh államiság védelme mellett, fájdalmasan érezték a haza megalázottságát, de egyúttal hű fiai akartak lenni a katolikus egyháznak, amely a bécsi udvart szolgálta. A kor sajátos belső ellentmondása, hogy a cseh barokk patriotizmus nem feltétlenül zárta ki a Habsburg uralkodó iránt érzett őszinte lojalitást. Az ország hanyatlását Beckovský a történelmi múlt elhanyagolásában – sőt megvetésében – vélte felfedezni, ami együtt jár a haza jelenlegi sorsa iránti érdektelenséggel.

Beckovský és a kifejezetten cseh jellegű prágai keresztes rend ellenszenvvel figyelte a jezsuiták hatalmát és befolyását, mert úgy ítélték meg, hogy erőszakos módszereikkel előtérbe tolakodnak az egyházi feladatok ellátásában.[42] A jezsuiták hitbuzgalmi, pasztorációs aktivizmusa kiegészült azonban tudományos tevékenységgel: nemcsak történetírók kerültek ki közülük, hanem tudós nyelvészek is. A rend néhány szakavatott képviselője számos nyelvművelő könyvet, cseh vagy latin nyelvű grammatikát adott ki. Az evangélikusként nevelkedett, de később a jezsuita rendbe belépő Jiří Konstanc 1667-ben publikálta nyelvtani kézikönyvét, amelyet később Dobrovský is elismeréssel emlegetett.[43] Konstanc másokkal együtt részt vett a prágai érsekség égisze alatt elkészült Újszövetség kanonizált új fordításában (*Svatováclávská bible*, 1677), amelynek során nemcsak a korábbi irodalmi nyelvet egységesítő protestáns bibliafordítást vették figyelembe (*Královická bible*, 1579-1593), hanem az emigráns Comenius nyelvészeti munkáit is. A cseh tudományosság régóta küszködik a barokk korszak nyelvi változásainak („romlásának") kérdéskörével, mert a nyelvi úzus fellazulását és az írott anyag bizonyos fokú elszürkülését nehéz lenne tagadni. A cseh nyelvészetben gyakran idézik Václav Jan Rosa 1672-ben kiadott grammatikáját,[44] mint amely purizmusával negatívan befolyásolta a cseh nyelv fejlődését, de ez a beállítás más csak azért is felülvizsgálatra szorul, mert a kötet egy magas színvonalú stilisztikai fejezetet is tartalmaz.[45] A szakmai értékelés ma arra hajlik, hogy nem

[40] Hanzal, *Od baroka...*, 143.

[41] Kamil Krofta, *Nesmrtelný národ. Od Bílé hory k Palackému* (Praha: Laichter, 1940), 545.

[42] A keresztes rend korabeli szerepéről és a jezsuitákhoz való viszonyáról lásd: Josef Hanzal, „Jiří Ignác Pospíchal a jeho doba", *Československý časopis historický* 19, 2 (1971): 229–258.

[43] *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české*

[44] Václav Jan Rosa , *Grammatica linguae Bohemicae quatuor partibus, orthographia, ethymologia, syntaxi et prosodia constans,* (Praga: Jan Arnolt z Dobroslavína, 1672).

[45] Hanzal, *Od baroka....*, 146.

helytálló az a 19. században elterjedt nézet, amely a nyelvanyag részletes elemzése nélkül a barokk kori nyelvhasználat „megromlásával" érvelt a maga igaza – vagyis a nemzeti újjászületés nyelvi programja – mellett. A városi hivatalok könyvei és az uradalmak iratai is azt tanúsítják, hogy a cseh irodalmi nyelv hanyatlása nem volt általános érvényű. A klérus némelyik képviselője szenvedélyesen ragaszkodott a cseh nyelvhez, amelyet relatíve magas szinten ápoltak, műveltek.[46]

Kutatói szemszögből ma már persze világos, hogy a barokk irodalom és kultúra fogalmát nem lehet azonosítani a jezsuiták által dominált ellenreformáció sikerével, hiszen ez utóbbi peremfeltételeit a politikai változások teremtették meg, ami nincs teljesen szinkronban a művészetek belső fejlődésével. A köztudatban a fehérhegyi csata jelképes dátumát általában azonosnak veszik a barokk korszak kezdetével (míg II. Rudolf nevezetes prágai udvarához a manierizmus – nem csupán művészettörténeti – fogalmát társítják).[47] Egyes szerzők már a 16. század végén keresik a barokk első nyomait, mások viszont arra figyelmeztetnek, hogy a cseh barokk – mint irodalmi és művészeti irányzat – csak a vesztfáliai béke után bontakozik ki. Abban viszont konszenzus van, hogy a cseh barokk irodalom rövid fénykora az 1660/80-as évekre esik, ezt követően az irodalmi termés terjedelmét és művészi értékét tekintve egyre inkább elsorvadt a többi művészi ághoz képest. (A festészet és szobrászat, a zene, az építészet a kor jellegadó művészete.)

A barokk irodalom értékelésében az az irányadó vélemény, hogy ebben az időszakban a keresztény spiritualizmus, a katolikus múltszeretet és az ellenreformációs ideológia fölébe kerekedik a reneszánsz-humanista örökségnek. Ugyanakkor a nagy tekintélyű esszéista kritikus, F. X. Šalda cseh kontextusban is a barokk egyetemes jellegére figyelmeztet – itt jelenik meg először a modern kultúrát jellemző dualista szétszakítottság: az élet igenlése és tagadása – hedonizmus és aszkézis –, amelyben az irodalmi művek szárnyaló ünnepélyességgel a gyötrelmes szenvedésben keresik önmaguk autentikus formáját. Íróik „magas nyomás alatt", nagy belső hevülések és megrázkódtatások közepette hányódnak a világnézeti pólusok között.[48] Šalda elismeréssel beszél a cseh barokk két legismertebb költőjéről, kiemelve Michna népi ihletésű szenzualizmusát, illetve Bridel zaklatott, ködös miszticizmusát, de a kor meghatározó személyiségének a két nagy prózaírót, Balbínt és Comeniust tekinti. Látszólag nincs semmi közös bennük, de mindketten enciklopédikus tudást birtokolnak: szenvedélyes humanisták, a klasszikus költői stílus rajongói, akik egyúttal elmélyült keresztények —

[46] Uo.

[47] A II. Rudolf udvari kultúrája és a későhumanizmus antropomorf, mágikus világképének összefüggését bemutató klasszikus mű: Robert Ewans, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History 1576–1612* (Oxford: Clarendon Press, 1973). Vö. Szőnyi György Endre, „Közép-európai későreneszánsz — angol szemmel", *Világosság* 17 (1976): 649–651.

[48] František Xaver Šalda, „O literárním baroku cizím i domácím", *Šaldův zápisník* 8 (1935–1936): 71–77, 105–126, 167–182, 232–246, 105.

s mint ilyenek, a reneszánsz humanizmusra kétes érzésekkel tekintenek (iszonyodva a lélek megváltását veszélyeztető pogány csábítástól).[49] S Comeniusban, fejtegeti Šalda, rettenetes erővel dolgozik a barokk korra jellemző belső meghasonlás: egyfelől aszkétikus középkori alak, a reneszánsz tudományok ellenlábasa, aki istenes vidéki emberként Isten bizonyosságában keresi tartós nyugalmát, másfelől azonban nemzetekfeletti, egyetemes szellem, a pánszófia tudományának hirdetője, az emberiség lelkiismerete. Az emigrációban kiadott allegorikus barokk regénye, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* a korszak legjelentősebb irodalmi teljesítménye (ami egyúttal cseh kontextusban is elkerülhetetlenné teszi a „protestáns barokk" fogalmának bevezetését).

A város-világ rajza Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* kéziratából

*A világ útvesztője*t (Labyrint světa) még cseh területen bujdosva, fiatalon írta, miután a Katolikus Liga spanyol zsoldosai felégették Fulnek városát, amelynek során elvesztette otthonát és családját. A többrétegű, allegorikus alkotás „...két fontos diskurzus, a reneszánsz és a barokk keresztmetszetében helyezkedik el".[50] A műfaji besorolás némileg bizonytalan, de alapvetően irodalmi-filozófiai műről van szó, amelynek

[49] Uo., 181–182.

[50] Agnieszka Janiec-Nyitrai, „Illúzió és dezillúzió között Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című művében", in *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben*, szerk. István Anna (Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2018), 179–191, 180–181.

van egy spirituális, a barokk vallásossággal átitatott rétege. Összekapcsolódik benne a teológiai és filozófiai lényeglátás a reális tapasztalat pedagógiai igényével. Maga az írói koncepció nem teljesen eredeti, mert a német evangélikus író, Johann Valentin Andreae két művének hatása alatt született: az első rész, *A világ útvesztője* Andreae *Peregrini in patria errores* című munkáját, a második rész, *A szív paradicsoma* a *Civis Christianus*t követi öntörvényűen eredeti feldolgozásban, különösen szép nyelvezettel. Az első rész szatirikus hangvételű vándorút a reális világ kiábrándító labirintusában, a második rész racionalizált keresztény utópia, amely kizárólag Isten törvényein nyugszik. A labirintus, amelyet a Vándor bejár, a barokk világszínpad, a „theatrum mundi" egyetemes kiterjedését idézi, s ennek felfedezéséhez a főhős két kísérő társat is kap: az egyik „Fürgeláb" (Všezvěd Všudybud) a kíváncsiság, a tudásszomj megtestesítője, a másik „Bódulat" (Mámení) a megrögzött szokás, a felületes ítélet képviselője. Az élet értelmét kereső vándornak kísérői kantárt vetnek a nyakába, amelyet a „kíváncsiság szíjából varrták, zaboláját pedig a megátalkodott szándék vasából kovácsolták", majd orrára szemüveget raknak, amelyet a „látszat üvegéből csiszolták", a keret pedig a „szokásnak nevezett szaruból készült".[51] A kalandok során a világ színes illúziója fokról fokra lelepleződik. A szöveg utolsó részében a Vándor új szemüveget kap, magától Jézus Krisztustól, de ez nem a bódulat szemüvege, hanem az, amely a világot a maga összetettségében és egyúttal igazságában tükrözi vissza. A Vándor magát Krisztust kapja idegenvezetőül.[52]

Az emigráns Comenius persze nem vett részt közvetlenül a barokk korszak cseh irodalmi folyamatainak az alakításában, de néhány műve eljutott a katolikus elit tagjaihoz is. A mai irodalomtudomány a honi cseh irodalom legelevenebb részét a lírai költészet innovatív nyelvi megújításában látja, ami a vallási meditációt a szubjektivizmus erejével dúcolja alá. A cseh barokk 1930-as évekbeli felfedezése nyomán Šalda úgy fogalmazott, hogy a barokk költészetnek vannak ugyan szegényes rétegei, de gazdagabb annál, ahogy addig az irodalomtörténet ábrázolta.[53] A nagy tekintélyű kritikus megjegyezte azt is, hogy a cseh barokk írásbeliség mintha bepótolna valamit, amiről a cseh irodalom lemaradt a reneszánsz és a gótika idején.[54] Arne Novák klaszszikus irodalomtörténete volt az első összefoglaló mű, amely Vašica, Bitnar és Kalista forrásfeltáró munkája nyomán megállapította, hogy a barokk költészet poetikája vitathatatlan előrelépést jelent a cseh líra történetében.[55] Novák kiemelte azt, hogy

---

[51] Johannes Amos Comenius, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, ford. Dobossy László és Mayer Judit (Bratislava: Madách, 1982), 18–19.

[52] A mű legújabb kitűnő elemzése a magyar szakirodalomban: Janiec-Nyitrai, „Illúzió és dezillúzió között ..."

[53] Šalda, „O literárním baroku...", 171.

[54] Uo., 169.

[55] Arne Novák, Jan V. Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 4. přepracované a rozšířené vydání (Olomouc: R. Promberger, 1936), 162.

a metafizikai gondolkodás, az érzékeny pátosz és a naturalista érzékiség összefonódása nagy erővel fejezte ki a kor emberének lelki drámáját, amelyben a fájdalom és a gyönyör paradox érzései az ékesszóló retorika alakzataiban fejeződtek ki.[56]

A cseh barokk költői stilisztika megteremtői közül három szerzőt szokás kiemelni. A jezsuita Felix Kadlinský 1665-ben adta ki *Dacos csalogány* (Zdoroslavíček) című kötetét, amely eredeti megoldásokban gazdag, szabad átköltése a jeles német misztikus költő, Friedrich Spee *Trutz Nachtigal* című verseskönyvének. Sztereotíp elemekben bővelkedő bukolikus vallási költészetről van szó, amely gyengéd, játékos és tetszetős, de idillikus természeti képein átüt az olasz és spanyol eredetű expresszív naturalizmus nyelvi ereje.[57] Hasonlóan idillikus hangnemű Adam Václav Michna vallásos énekköltészete is, de őt a vidéki hagyomány, a cseh népköltészet inspirálta. Elsősorban templomi használatra készült a *Cseh Mária-muzsika* (*Česká mariánska muzika*, 1647) című énekeskönyve, amelynek zenéjét – mint orgonista és zenetanár – ugyancsak maga szerezte. Itt a naivan egyszerű Mária-kultusz szólal meg, amely át van színezve a keresztény lélek erotikusan hangolt vágyaival. A rafináltan rejtett misztikus erotika a barokk művészet visszatérő vonása (Michna dalaiban Mária Magdaléna és számos antik motívum hordozza).[58] A 13 dalszöveget tartalmazó *Cseh lant* (*Loutna česká*, 1653) Michna egyedi kötete, amelyben a vallási téma hétköznapi környezetben, világi hangnemben szólal meg, zenei adaptációja máig része a populáris kultúrának.

Ma már senki sem vitatja, hogy a cseh barokk legnagyobb költője Fridrich Bridel, akinek műveit az 1930-as években Josef Vašica emelte ki az ismeretlenség homályából.[59] A protestáns családból származó Bridel 18 évesen lépett be a jezsuita rendbe, teológiát és filozófiát tanult, majd a retorika és poetika tanára lett a prágai egyetemen.[60] 1656 és 1660 között a Klementinum nyomdáját vezette, költői termésének java része is erre a rövid időszakra esik. Ezt követően húsz éven át a világképét meghatározó szenvedő hősiesség jegyében hittérítő tevékenységet folytatott minden hívságról lemondva, teljes szegénységben, s az 1680-as nagy pestisjárvány idején a haldokló betegeket ápolva vesztette életét. Ezt a karitatív szenvedélyt, amellyel a misszionárius költő kifejezetten a fertőző betegek közé küldette magát, mai méltatója szerint éppúgy lehet a legnagyobb áldozatnak, mint öngyilkosságnak tekinteni.[61]

---

[56] Uo., 162–163.

[57] Hanzal, *Od baroka...*, 45, 52.

[58] Zdeňka Tichá, *Adam Václav Michna z Otradovic* (Praha: Melantrich, 1976), 76–83.

[59] A költemények mai teljes, gondozott kiadása: Fridrich Bridel, *Básnické dílo*, připr. Milan Kopecký (Praha: Torst, 1999).

[60] Bridel 1619-ben született Pfalzi Frigyes rövid uralma idején, innét kapta keresztnevét, amelyet a cseh szakirodalom egy része „Bedrich" alakban fordít le, de az újabb kiadványok ismét az eredeti formát használják.

[61] Milan Kopecký, *Nic stálého přítomného: K literárnímu baroku* (Brno: Masarykova univerzita, 1999), 22.

Bridel költészete meditatív és himnikus, az emberi lét (egzisztencia) alapkérdéseit célozza meg. Szokatlanul gazdag, merész szóképei intenzív erővel fejezik ki az Abszolútumhoz fűződő elragadtatott, de ugyanakkor ellentmondásos viszonyát, amely hasonló a korabeli spanyol és francia misztikus líra poetikájához (emlékeztetve egyúttal Loyolai Ignác és Avilai Szent Teréz lelki gyakorlataira). A fokozott szenzualizmussal megragadott legjobb költői képeiben a drámai egzaltáció paradox érzésekkel keveredik, ami gyakran az oximoron formáját ölti. Mindezt jól demonstrálja az életmű csúcsát jelentő *Mi az Isten? Mi az ember?* (Co Bůh? Člověk?, 1658) című 70 versszakos (560 soros) híres költeménye, ami az emberi mivolt nyomorúságát, semmiségét a Teremtő mindenhatóságával állítja szembe.[62] Az ellentétekre épülő mű kompozícióját érintő vitákat a sokáig Csehországban élő ukrán tudós, Dmytro Čyževskyj (német nyelvterületen: Tschižewskij) zárta le máig érvényesen.[63] Eszerint a prológus (1–4. vsz.) az alaphelyzetet rögzíti:

Én bűn, gőg, csalfaság:
te dicső becsület.
Én genny, fekély, bűz:
te tiszta lehelet.

Az első egység (5–21. vsz.) emésztő nyugtalansággal Isten és ember ellentétes természetét jeleníti meg:

Te vagy a szakadék mélye és teteje,
én a legkisebb esőcsepp,
te vagy a nap korongja,
én a kis sugara,
te vagy virágnak virága,
én csak apró gyom,
(…)
Én köd, fagy, jég köre,
te az öröm végtelensége.

[62] Bridel, *Básnické dílo,* 161–177. – Részletek magyarul: *A cseh irodalom kistükre*, szerk. Dobossy László (Budapest: Európa, 1990), 179–185.

[63] Dmytro Čyževskyj, „Ke komposici Bridelovy básně »Co Bůh? Člověk?«", *Akord* 11, 10 (1943—44): 364–374. – Korábban Vilém Bitnar elemzése arra jutott, hogy a költeményből hiányzik a motívumok egysége, ezért több különálló vers konglomerátumának tekinthető: Bitnar, *Postavy baroku…*, 51.

A második rész (22–33. vsz.) az ellentétek és kontrasztok áradó képeivel az embert a maga porszemnyi semmiségében ábrázolja, míg a harmadik rész (34–52. vsz.) istenfogalma tapasztalat- és lényegfeletti, amit csak az oximoron képes érzékeltetni:

> Te vagy a háromélű gömb
> és a feneketlen gömbölyűség,
> te háromságos gömbölyű,
> te feneketlen mélységesség.

A befejező részben (53–66. vsz.), amelyet epilógus kísér (67–70. vsz.), kiteljesedik az a vágy, amely az egyedi személy és az abszolút tökéletesség egyesülése felé vezet („az istenségbe akarok merülni"). Az önmagából kilépő lélek, melyet kitölt a feltétlen odaadás, „Isten szerelmének" bűvkörében leli meg helyét. Ez a filozofikus teológia, ami a vers felépítésében rejtve van, a poetikai eszközök áradásában bevonódik az esztétikum szférájába: a merész – helyenként nyers, máshol talányosan misztikus – szóképeket anaforikus ismétlődés hajtja előre, a ritmus és az eufónia feszült játéka emelkedett hangfestést teremt. Olyan ez a ritmizált eufónia – mondja Čyževskyj – „mint a fenséges sas szárnyalása, amellyel a vers felemelkedik a magasságos Istenhez."[64]

Nem kétséges azonban, hogy terjedelmét és műfaji sokszínűségét tekintve a cseh barokk irodalma lényegesen szűkebb, mint a korabeli lengyel és magyar irodalom korpusza. A latin nyelvű tudományosság mellett a vallásos líra és az énekeskönyvek anyaga dominál, kiegészülve a hitbuzgalmi tárgyú prédikációk gyűjteményeivel. Teljesen hiányzik a barokk eposz, a *Szigeti veszedelem* regionális rokonait csak a lengyel és horvát irodalomban találjuk meg. 1680 után a cseh irodalomban megszűnt a barokk innováció ereje, nincsenek jelentős szerzők, elapadt az irodalmi kultúra (hasonlóan a lengyelországi „szász sötétség" hanyatló korszakához).

A cseh sajátosságok elemzésekor az irodalomtörténeti kutatás is beleütközik az építészeti és művészettörténeti eredetű „barokk gótika" fogalmába. A jelenség leírása a német műtörténész, Cornelius Gurlitt-tól származik, akinek felismeréseit Kalista alkalmazta a cseh barokk legendairodalom középkori vonásainak értelmezéséhez.[65] Jeles összehasonlító munkájában Angyal Endre kiterjesztette a fogalmat a szláv irodalmak egészére, külön fejezetet szentelve a témának.[66] Nem kétséges, hogy a barokk művészet „gótizáló" változata a régi cseh kolostorokból indult hódító útjára, s ez az „archaizáló" tendencia szoros összefüggésben van a barokk historizmus rejtett mondanivalójával. Feltételezhető, hogy a régi cseh építmények és emlékhelyek kultusza bizonyos fokig annak ellenhatásaként fejlődött ki, hogy a barokk „római"

[64] Čyževskyj, „Bridel...", 374.
[65] Zdeněk Kalista, „Z české »barokní gotiky«", *Lumír* 58 (1932): 19–23.
[66] Andreas Angyal, *Die slawische Barockwelt* (Leipzig: Seemann, 1961), 19–79.

változatát előtérbe helyező jezsuita rend (vagy annak domináns irányzata) a cseh hagyományok radikális átalakítására törekedett.[67] Éppen a cseh barokk gótika leghíresebb építménye, amely az olasz Giovanni Santini különleges tervei alapján készült, vezette el az említett német műtörténészt oda, hogy megalkossa az új művészettörténeti fogalmat.[68] A Nepomuki Szent János sírhelyéül kijelölt templom a festői Žďár nad Sazavou határában lévő Zelená horán (Zöld hegyen) épült, kifejezve azt a folyamatosságot, ami a középkori szent életét a barokk kor világába emeli be.[69]

A gótikus barokk
Žďár nad Sazavou-i templom

Ennek megfelelően a barokk korszak cseh irodalma sem maradt mentes a historizáló tendenciáktól. A harmincas években Zdeněk Kalista amellett érvelt, hogy némelyik 17. században népszerű vallásos himnusz gyökerei IV. Károly korának latin nyelvű irodalmáig vezethetők vissza.[70] Később arra is hivatkozott, hogy a barokk időszak szentbeszédeiben felfedezhető a gótikus (huszita) korszak prédikációs hagyománya (például a „hegyek" motívuma, „ahonnét Isten jobban megismerhető").[71] Ezek az összefüggések azonban már nagyon áttételesek. Az irodalom ugyanis eltérő pályán fejlődött, mint a nemzetközi hírű cseh barokk építészet és képzőművészet. Bármennyire is rokon a középkori és barokk szövegek biblikus háttere, a prédikációk narratív elemei és morális üzenete annak a barokk kornak a terméke, amely a középkorhoz képest sokkal mélyebben érzékelte a népi mentalitást. Különösen jól megfigyelhető ez a népi olvasmányok terén, melyek kifejezetten széles kört szólítottak meg.[72]

---

[67] Hanzal, *Od baroka...*, 61. – Ez a rejtett feszültség került felszínre 1654-ben, amikor a jezsuiták le akarták bontatni a Malá strana-i Szent Vencel templomot, hogy helyére Szent Miklós olasz stílusú templomát építhessék fel, de a terv a városi hatóság és a polgárok ellenállása miatt meghiúsult. Uo.

[68] Idézi: Angyal, *Barockwelt...*, 19.

[69] Kalista egész monográfiát szentelt a Žďár nad Sazavou-i templom és kolostor kultúrtörténeti jelentőségének: Zdeněk Kalista, *Česká barokní gotika a její Žďárské ohnisko* (Brno: Blok, 1970).

[70] Kalista, „Z české »barokní gotiky«"

[71] Kalista, *Česká barokní gotika*, 47–53, 64.

[72] Hanzal, *Od baroka...*, 62.

A barokk gótika jelenségével szembesítve a képzőművészet és a barokk mentalitás gyökeresen eltérő találkozását figyelhetjük meg a híres-hírhedt nonkonformista főúr, a német nyelvű František Antonín Špork (Sporck) gróf pályáját felidézve. Mint „barokk gavallér", beutazta a nyugati világot, majd csehországi birtokán nemes és nagyvonalú emberbaráti tevékenységhez látott, fürdőt és kórházat alapított az egyszerű nép javára. Spirituális beállítottságából következően nagy súlyt fektetett a keresztény erkölcsi nevelésre, s janzenista könyvek kiadásával maga ellen fordította a jezsuita rend haragját. Maga VI. Károly császár írta alá azt az utasítást, amely elrendelte, hogy a Lysá nad Labem-i nyomdáját zárják be, a nyomdászt vessék börtönbe, a lefoglalt könyveket pedig gondos ellenőrzésnek vessék alá. Špork azonban nem volt hajlandó alávetni magát, kinyomtatott egy memorandumot, amit a helytartósághoz címzett, s amelyben élesen kikelt megvádoltatása ellen. Mivel nem nagyon válogatta meg szavait, a császár elrendelte, hogy a memorandumot nyilvánossan tépjék szét és kinyomtatott példányait semmisítsék meg. Bár Špork királyi kamarás és valódi titkos tanácsos volt, a bíróságokkal állandó konfliktusban állt. A perekre nem volt kellő rálátása, ezért kiképezte lakáját, hogy nevében vallomásokat tegyen. A perek a végtelenségig folytak, s a gróf kedvét lelte bennük akkor is, ha nem nyerte meg őket. Uradalmában a mindenható felsőbbség tudatában járt el, gondoskodva alárendeltjeinek szellemi táplálékáról. A szolgákat és cselédeket rendszeresen házi imádságra rendelte, ahol ő maga lépett fel a lelkipásztor szerepében, így akarván dacolni a hit elgyengülésével.[73]

Mathias Braun *Kétségbeesés* c. szobra a „Bűnök" sorozatból (Kuksi kastélypark)

Špork hozta létre azt a barokk épületegyüttest és kastélyparkot, amelynek a világ azóta is csodájára jár. Nem csupán színházat rendezett be a birtokán, ahol vendégeit olasz operákkal szórakoztatta, hanem megbízta a tiroli származású Mathias Braunt, hogy homokkőből faragott szobraival népesítse be a kuksi uradalom parkját és erdős részeit. A nagy tehetségű szobrász nemcsak a diszítő szándékot értette meg, de a gróf szellemi partnere lett az allegorikus világnézeti mondanivaló kifejtésében is. A „Bűnök és Erények" sorozat darabjai például színpadiasan expresszív hatást keltenek, külön-külön is erkölcskritikai

[73] Špork életútjának legalaposabb modern feldolgozása: Pavel Preiss, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách* (Praha–Litomyšl: Paseka, 2003).

jelentéssel vannak felruházva, de a szobrok összképét valami spirituális sejtelmesség lengi körül. A groteszk fantasztikum éppúgy jelen van itt, mint a magány csendjébe hulló részvét, kárhozat és szenvedő elragadtatás.

Ugyanakkor a világ Isten általi megismerésének élménye szélesre tárta a korabeli tapasztalatszerzés láthatárát: távoli, egzotikus térségek, idegen hagiografikus tradíciók szinte kéznyújtásnyi közelségbe kerültek. A határokat átjáró képzelet nemcsak Kínába vagy Latin-Amerikába juttatta el a katolikus cseh misszionáriusokat, de elvezetett a szláv összetartozás gondolatához is. Ebből következően a barokk „kozmopolitizmus" és a barokk „nacionalizmus" nem csupán egymást kizáró ellentét, hanem ugyannak az éremnek két oldala is.

A szláv összetartozás gondolatát hirdető barokk ideológia kezdetei az olasz humanizmus hatása alatt álló dalmát-raguzai horvát irodalomig nyúlnak vissza. 1601-ben adta ki Mauro Orbini, raguzai olasz egyházi ember *Il regno degli Slavi* (A szlávok királysága) című nevezetes könyvét, amely patetikus stílusban, kritikátlan lelkesedéssel tárgyalja a szláv népek múltját, különösen egyháztörténetét. Orbini összegyűjti és humanista tudálékossággal rendszerezi a szlávokra vonatkozó őstörténeti mondákat és hiedelmeket, megtoldva a maga etimológiai és néprajzi elképzeléseivel, amelyek a szlávok nagyságát és műveltségét fantasztikus megvilágításba helyezik. A régi szlávság települési területét Orbini Angliáig és Franciaországig terjeszti ki, szlávnak tekintve a vandálokat, a burgundokat, a gótokat, a gepidákat, de még a finneket és a svédeket is.[74] Az olasz szerző hitelt ad, valószínűleg Hájek nyomán, Nagy Sándor állítólagos kiváltságlevelének is, amely a szlávok hűségét és vitézségét jutalmazva nekik adományozta volna az Adriától a Jeges tengerig elterülő vidéket. A barokk szellemiségű humanista tudósok (a horvát Rattkai és Ritter Vitezović, a lengyel Dębolecki, Warszewicki, a szlovák-magyar Révay Péter és Timon Sámuel stb.) munkái azt bizonyítják, hogy a szláv összetartozás tudatát nem a néphagyomány, hanem a barokk kori (főként katolikus indíttatású) történetírás alkotta meg.[75]

A „barokk szlávizmus" a humanista tudomány terméke. Kisebb-nagyobb megszorításokkal ugyanez érvényes a szépirodalomra is, amelynek terméséből kiemelkedik a raguzai horvát Ivan Gundulić epikus költészete, aki *Osman* című eposzában összekapcsolta a török elleni küzdelmet a szláv messianizmus lelkesítő érzésével. Gundulić tassói hevülettel szólítja fel a lengyeleket, hivatkozván a közös származás parancsára, hogy űzzék ki a törököt Európából, s állítsák vissza Dušán cár balkáni birodalmát.[76] A szláv egység első politikai elképzelése az ugyancsak horvát Juraj Križanić nevéhez fűződik, aki nemcsak az ortodox keleti és délszlávokat akarta visszatéríteni a katolikus

[74] Rudo Brtáň, *Barokový slavizmus* (Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1939), 136.

[75] Frank Wollman, „Některé projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti slovanské humanisticko-barokního rázu", *Slavia* 26 (1957): 84–85, 97–101.

[76] Angyal, *Barockwelt...*, 84–85.

egyházba, hanem valamennyi szláv kulturális és politikai egységét is célként tűzte ki. Katolikus, jezsuita hittérítőként már fiatalon Oroszországba küldik, ahol megerősödik meggyőződése, hogy az egyházszakadás megszüntetése áldást jelentene a szlávság számára, de a római propaganda irányítói visszariadnak ettől az érveléstől. Élete derekán Križanić hivatalos felhatalmazás nélkül visszamegy orosz területre, a cár szolgálatába áll, de római és lengyel kapcsolatai nem számítanak jó ajánlólevélnek. Hiába igyekszik meggyőzni Alekszej cárt, hogy katolizáljon, s teremtse meg valamennyi szláv nemzet állami unióját, környezete gyanakvással fogadja, s 1662-ben a szibériai Tobolszkba száműzik. Itt írja meg híres politikai értekezését, amelyben kifejti a szláv egység programját, de műve ugyanúgy kéziratban marad, mint a létező szláv nyelvekből megalkotott ideális össz-szláv grammatikája, amelyet majd Dobrovský fedez fel 1792-es oroszországi útja idején. Križanić sorsa világosan utal azokra az akadályokra, amelyek a szláv egység gyakorlati megvalósításának útjában állottak. Russzofil unitarizmusa se Rómának, se Moszkvának nem volt ínyére. Ráadásul Križanić éles kritikával írt a szláv népek kulturális színvonaláról, bírálva a lengyel és az orosz társadalom erkölcsi állapotát. A török birodalom szakértőjeként az iszlám gondolkodást és erkölcsi érzést fölébe helyezte az adott kor szláv műveltségének. Az egységes szláv kultúrát egyébként is a nyugati műveltség alapján képzelte el, ami már önmagában is elfogadhatatlan volt az ortodox egyház és a cári udvar számára.[77]

A „barokk szlávizmus" szellemi áramlata cseh közegben viszonylag kevés új elemmel egészült ki. Balbín magától értetődően hivatkozik a szláv népek nagyságára, lakóhelyük hatalmas kiterjedésére, s nem mulasztja el megemlíteni kultúrájuk régiségét és magas színvonalát, amelyet sajátos népi tulajdonságaikkal (vagyis a szlávok becsületességével, vallásosságával és kiváló értelmi képességeivel) magyaráz.[78] Mindezt azonban alárendeli középponti céljának, amely a cseh állam erejét és önállóságát van hivatva kifejezni. Balbín nem érdeklődik különösebben a szláv kölcsönösség barokk eszméi iránt, nem foglalkozik a szlávok egységének politikai céljaival. Számára a cseh történelem értelme IV. Károly *„sanctum Regnum"*-ában ölt testet, amelyet a laikusok mély vallásossága hat át, s amely a kulturális siker és a katolikus hithűség példáival egységbe forrasztja a nemzetet. Ebben a keretben a szláv összetartozásra tett utalások csak az elbeszélés hátterét színezik át.[79]

A csehek hozzájárulása a szláv összetartozás barokk kori eszméjéhez elsősorban a Cyrill és Methód kultusz megalapozásában fejeződik ki. A görög származású „szláv

[77] Miloš Weingart, *Slovanská vzájemnost* (Bratislava: Academie, 1926), 123–136; Wollman, „Některé projevy...", 90–96. Angyal, *Barockwelt...*, 111–116.

[78] Milan Kopecký, „Balbín a Slovanstvo", in *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, připr. Zuzana Pokorná, Martin Svatoš (Praha: PNP, 1992), 51–56, 55.

[79] Uo., 54.

apostolok" élete és jelentősége alig volt ismert a középkori és a reneszánsz történetíróknál: Hájek és a – téma szempontjából fontos – lengyel Bielski viszonylag keveset tud róluk, de mindkét krónikaszerző áthagyományozza a szláv liturgia és az egyházi szláv nyelv megalkotásának alapvető információit.[80] A humanista szerzők többsége azonban Szent Jeromosnak tulajdonítja az első szláv nyelvű bibliafordítás elkészítését, s ez a vélemény még a XVIII. század elején is tartja magát a szlovák protestánsoknál.[81] Cyrill és Methód kultusza csak a katolikus barokk egyházi mozgalmakban teljesedik ki, nem függetlenül a Róma által erősen szorgalmazott uniós törekvésektől. A katolikus propaganda a nép körében élő „szláv szenteknek" ábrázolja a görög testvéreket, s ez a barokk szlavofilizmus beleillik abba a hivatalos célkitűzésbe, amely az ortodox – többségében szláv nyelvű – keleti kereszténységet vissza akarja terelni a római egyház fennhatósága alá. A cseh „cirilmetódi hagyomány" feltámasztásának – pontosabban: megalkotásának – művét az olomouci jezsuita kollégiumban működő tudós szerzetesek végzik el. Ebben a kontextusban jön létre Beckovský és Středovský történetírói műve, illetve Bílovský prédikációs gyűjteménye.[82] Jan Jiří Středovský 1710-ben adja ki *Sacra Moraviae* című terjedelmes latin nyelvű könyvét Cyrill és Methód életéről és morvaországi tevékenységéről, amelyben a szláv összetartozás gondolatát beilleszti a honismereti irodalom hazafias témái közé. A latin nyelvű mű tudományos értéke csekély, de megteszi azt az – eszmetörténeti szempontból – döntő lépést, hogy a cirilmetódi hagyományt összekapcsolja a szláv egység eszméjével. A barokk külsőségekkel felruházott egyházi és tudományos kultusz ettől az időtől kezdve a nemzeti ideológia egyik fontos hivatkozási területévé válik. Az a tudományos elmélet, amely kontinuitást feltételez a nagymorva–cseh, illetve a nagymorva–szlovák történelem – s még inkább a két kulturális tradíció – között, mindmáig tartja magát a modern szlavisztika szigorúan vett szakmai érvelésében is.

A cseh és szlovák tudományos hagyomány a „barokk szlavizmus" fogalmát a 19. századi össz-szláv eszmeiség (pánszlávizmus) előképének tekinti. Ennek kései visszfényeként ma is kitapintható egy olyan álláspont, ami a „szlavizmust" egyúttal a „szláv jelleg" *(slovanství)* etnokulturális szinonimájaként fogja fel, s ebből vezeti le a szláv kultúrákat átható eszmei folyamatosságot.[83] Márpedig ebben a tudományos kontextusban nem válik el világosan a cseh irodalom barokk korszakának leírása a „barokk szlavizmus" ideologikus előfeltevéseitől és preferenciáitól. Ez a fogalmi játék nehezíti meg a közép-európai szláv és nem-szláv barokk irodalmak összehasonlítását.

---

[80] Brtáň, *Barokový slavizmus*., 39.

[81] Wollman, „Některé projevy ...", 100.

[82] Uo., 101.

[83] Lásd erről bővebben: Berkes Tamás, „Közép-európai komparatisztika egykor és most", *Helikon* 64, 3 (2019): 293–306, 301–302.

II. Zrínyi
(Életmű és személyiség; forma, források, értelmezés)

Bene Sándor

Szirének, főnixek, könnyek

Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében[*]

Válasz és kérdés (A módszerről)

Ha meg akarunk érteni valamely megnyilatkozást, amit nem közvetlenül nekünk szántak, akkor mindenekelőtt a kérdést kell megkeresni, amire válaszolni akart. Tágabb értelemben: azt a beszédhelyzetet kell minél alaposabban megismerni, amelyben értelmes megnyilatkozásként elhangzott. Ekkor derül ki nemcsak az, hogy mit jelentenek a szavak, hanem az is, hogy mi volt a beszélő szándéka a kimondásukkal. Zrínyi Miklós *Syrena*-kötete: poétikai megnyilatkozás. Mi lehet a kérdés, amire válaszol? Az eddigi vallatók viszonylag ritkán kérdeztek rá az egész kötet jelentésére; inkább kiragadták egy részét (az eposzt), és olyan kérdéseket tettek fel, amelyekre a kötet nem, vagy csak részben kívánt válaszolni. Hogyan kell jól szeretni a hazát? Milyen felekezeti dogmatika keretei között gondolta el Zrínyi az *Athleta Christi*ként bemutatott dédapja („atyja") mártíriumát?[1] Az „alapeszmét" firtató kérdések mindenhonnan inkább jöttek, mint arról a terepről, amelyen a *Syrena* mint kötetegész, mint teljes kompozíció meg kívánta mutatni magát: a költészet felől.

Módszertani kiindulópontom ezért igyekszik a lehető legegyszerűbb lenni: ha a *Syrena* poétikai megnyilatkozás, akkor először is azt a poétikai kérdést keresem,

[*] Itt köszönöm meg Csehy Zoltánnak és Szkárosi Endrének, hogy a megjelenés alatt levő monográfiámhoz (ld. 29. lj.) készített műfordításaik előzetes közléséhez a jelen kötet számára hozzájárultak. Tanulmányom a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar „Sztoicizmus és a modernség hagyománya a magyar irodalomban" című kutatócsoporti projektjének (20683 B 800) támogatásával készült.

[1] Ld. mindenekelőtt az eposz „alapeszméjére" vonatkozó vitát: Arany János, „Zrínyi és Tasso", in Arany János, *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek (1841–1860)*, kiad. Keresztury Mária, Arany János Összes művei 10, 330–439 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 430; Riedl Frigyes, *A magyar irodalom története a XVII. században* (Budapest: Csoma Kálmán, 1907), 271; Beöthy Zsolt, „A Zrinyiász magyarázatához", *Irodalomtörténet* 2 (1913): 208–216, 209; Négyesy László, „Gróf Zrínyi Miklós", in Gróf Zrínyi Miklós, *Művei*, vol. 1, *Költői művek*, kiad. Négyesy László, A Kisfaludy-Társaság nemzeti könyvtára, 14/1, 5–84 (Budapest: Franklin Társulat, 1914), 42; Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 97–111.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.105

amire válaszolni kívánt. A kötet lírát és epikát vegyítő szokatlan műfaji kombinációban, allúziók sokaságával felszerelt, átgondolt szerkezeti rendben, a fikciós szinteket tudatosan strukturált történetté rendezve fogalmazza meg a választ. Ha így van, akkor a „kérdés", pontosabban az a poétikai beszédhelyzet is igen összetett kell, hogy legyen, amelynek összefüggésében a szerző, Zrínyi Miklós intenciói jelentést nyernek. A „poétikai" terminuson itt egyfelől a költői tevékenység, a mesterség önreflexióját, teoretikus előfeltevéseit értem, másfelől viszont, tágabb felfogásban, azt a „nyelvet" (imitációs eljárásokat, közkeletű toposzokat, témákat, az utalásnyelv elokúciós rendjét), amelyen korszerű, közérdeklődésre számot tartó verset írni lehetett.

A poétikaelméleti mező felmérésére a reflektáltság fokának vizsgálatára csak e dolgozat végén térek vissza. Ahol a kérdés vizsgálatát elkezdeném, az a tágabb jelentésű poétika terepe. A téma megközelíthető a narratológia szintjén (milyen történetet mesél el a *Syrena*?). A szerelmi vágytól a szerelmi tragédiáig, a bűnbánatig, majd a mártírium felvállalásáig és a költészettől való búcsúig: egy lélek példázatos történetét kapjuk, aki a szenvedélyektől való megszabadulás helyett azok helyes célra irányításának exemplumát kínálja az olvasók számára. Orpheusz (a szerelemre fókuszáló *érzelmi én* hordozója) a szerelmi tragédia után a pokolban marad – helyette pedig színre lép maga a költő, „Groff Zrini Miklos", aki a korábban csupán epizódként (a szerelemtől való szabadulás kísérleteként) elmesélt várvédelem főhősével, saját „atyjával" azonosul. Gondoljunk a kötet kettős zárlatára: a Feszülethimnuszban ugyanannak az imának a változatát mondja el, amit a dédapa az eposz második énekében a meghajló feszület Krisztusának; a *Peroratió*ban pedig pontosan azt az áldozatot ígéri és vállalja, amit a dédapa az eposz végén oly megragadó erővel mutatott be. Célja is egybeeshet a dicső ősével: a maga érdeme, a maga megváltása helyett a haza szabadításáért áldozni az életet. Milyen párhuzamok találhatók egy ilyen, az epikát a lírai elbeszélés szolgálatába állító kötetkomponáláshoz a korban? Ezt a kérdést célszerű lesz a kötetben kínált narráció kiemelt elemeire fókuszálva közelíteni, olyanokra, amelyek a kor költői gyakorlatában indikátorként szolgálhatnak Zrínyi poétikájának kontextusba állítására, helyének közelebbi meghatározására az övéhez közel álló kísérletek között.

Három elemre szorítkozom: a könnyekre, a szirénekre és a főnixekre. Az első tulajdonképpen nem csupán motívum, hanem a megnyilatkozás egész modalitását meghatározó keret. A *Syrena* költője lényegében végigsírja a kötetet, az idilliumoktól a *sdegno*, a megvető harag könnyeinek „örvényes habjáig" *(Arianna),* az Eurüdiké feletti gyászig és zokogásig, Orpheusz pokoljárásáig, majd pedig a Feszület előtt, a szenvedő Krisztus láttán érzett bűnbánat könnyáradásáig. Az utóbbi elejéről idézem a kötet egészét egybeölelő, az idillekre, az Ariannára és az Orpheusz-versekre egyszerre utaló invokációt:

Sírtál már eleget lám Ariannáért,
Fogyattad könyvedet csak egy Violáért,
Csak meg nem változtál, mint Biblis, semmiért,
Édes Musám, füért és rothandó eszközért.

Hidd ki most magadbul könyvedet nagy okért,
Árrassz cataractát szemedbül méltóért;
Azért, ki körösztfán függött büneidért,
Az ki Istened volt, megholt váltságodért.[2]

Zrínyi ezzel a *Syrená*t a korban bevett mintához, a *lacrymae*, olaszul a *lagrime* költői beszédmódjához közelíti. A több műfajt átfogó könny-poétika újabb divatjának gyökerei ugyanoda nyúlnak vissza, ahova Zrínyi a hőseposzi mintáért fordult. Az 1580-as és 90-es években robbannak be az irodalmi piacra a könnyes epika nagy alkotásai; Luigi Tansillo *(Szent Péter könnyei)* és Erasmo Valvasone *(Mária Magdolna sírása)* művei a vallásos epikában hoznak áttörést; a „könnyek költészetének" Trident utáni mintáit azonban lényegében Tasso teremti meg, az affektív líra középkori tradícióinak megújult toposzkészletét az ő vallásos korpusza *(Rime sacre, Il monte Oliveto, Le Lagrime della Beata Vergine, Le lagrime di Christo)* dolgozza ki példaadó érvénnyel. A Tasso nyomán járó, az ő motívumait szétíró korpuszból azok a művek lesznek érdekesek számunkra a keresett poétikai beszédhelyzet beméréséhez, amelyek valamilyen módon narratív szerkezetbe rendeződnek, személyes lélektörténetté válnak, melyben a vallásos tematika, a bűnbánat sírása egyfajta beérkezési pont. Sokan rámutattak már: ez az érzelmekkel gazdálkodó vallásos költészet, mint „az Ego színháza", a modernitás előképe, a modern lírai személyesség egyik forrása lehet. Zrínyi lehetséges mintáinak közelebbi meghatározása a *Syrena* modernségének jellegére nézve is útmutatóul szolgálhat.

A másik két motívum szinte mindenkinek az első képzettársítások között ötlik fel Zrínyi kötete kapcsán. A *Syrena* metszetes díszcímlapján (ún. *antiportá*ján) csábos szirének lubickolnak; fölöttük viszont, a hajóban utazó páncélos alak szintén szirénként azonosítja magát: ő az Adria szirénje (azaz költője): Zrínyi Miklós. A főnix-motívum pedig nemcsak a *Szigeti veszedelem* legmerészebben erotikus szerelmi jelenetében, Delimán és Cumilla „öszvecsingolódásában" tűnik fel, hanem ezzel ellentétes, magasztos környezetben is előkerül. A szirén a költő saját nagyapjának, Györgynek lesz metaforája (aki majd a szigeti hős halála után „mint

[2] *Feszületre*, 1–2. A továbbiakban Zrínyi szövegeire csak a címekkel és locusokkal hivatkozom, az alábbi kiadás alapján: Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Klaniczay Tibor és Csapodi Csaba, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958).

phoenix hamubul költi nemzetségét"),[3] majd ennél is erősebb allúzióként a *Peroratio* utolsó strófájának is a kulcsát adja: Zrínyi azért burittatik „vigan" a haza hamujával, mert feltámadást remél, a haza számára, illetve a maga számára is (utódaiban való újjászületést). Közhely, hogy Zrínyí e motívumokkal a 17. századi modernség emblematikus alakjához, Giovan Battista Marinóhoz kapcsolta saját költői fellépését. (Marino, a „szirén kisfia", büszkén vállalta saját költői genealógiáját[4] – már csak hazafias okokból is, hiszen nápolyi poétaként Parthenopé szirén jelképes leszármazottja volt.) Ugyanakkor szinte senki sem foglalkozott vele, hogyan lehetséges, hogy ha Zrínyi poétikája ennyire a marinizmushoz kötődik, akkor mégis miért Marino érzéki, gyönyörközpontú költészetideálja *ellenében* fogalmazza meg kötetének végső üzenetét? A *Syrena*-kötet szirénjeit ugyanis költőnk éppen úgy „átneveli" a költői utazás végén, rossz szirénekből jókra, amint a csintalankodó főnixeket is a megfelelő protomártír-kontextusba illeszti, saját főnixszé válásával zárja a kötetet. Ugyanazt a mozgást figyelhetjük itt meg, mint ami már a könnyek kezelésében is megmutatkozott: egy-egy adott motívum jelentést vált, új helyiértéket nyer – az elokúció szintjén ezt úgy is megfogalmazhatnám: az irónia alakzataitól a hiperbola felé mozdul az alkalmazásuk. Van-e hasonló kísérlet, amit Zrínyi esetleg ismerhetett, és ami mintát is adhatott a számára?

Angelo Grillo és a könnyek költészete

Könnyen elérhető, kézenfekvő mintát nehéz találni a szirének és a főnixek ilyen poétikailag reflektált, tudatos alkalmazására. Megkerülhetnénk vagy elodázhatnánk a kérdés megválaszolását, ha a közös hagyomány irányába indulnánk: az ókori és patrisztikus forrásokig vissza sem kell menni, elég volna a Dante szirénjeire vagy Petrarca főnixeire vonatkozó terjedelmes szakirodalomba belebonyolódni. Innen egyenes út vezetne a probléma megkerülésének másik lehetőségéhez, Franz Kafka és Walter Benjamin szintén szirénekkel szemléltetett modernitás-emblémáinak filozófiai analíziséhez.[5] Engem azonban itt hangsúlyozottan Zrínyi világának kortárs és félkortárs kontextusa érdekel, amelynek alsó időhatárát Tasso és Marino hagyományértelmezése jelöli ki. Azok a szerzők és művek, akik (amik) számára az ókoriak,

[3] *Szigeti veszedelem*, II, 86: 3.

[4] Giovan Battista Marino, *La sampogna*, a cura di Vania De Maldé (Parma: Fondazione Pietro Bembo–Ugo Guanda, 1993), 34.

[5] Az előbbiekhez: Vígh Éva, „A főnix újjászületése Petrarca Daloskönyvében", *Antikvitás és Reneszánsz* 2 (2018): 77–98; Kafka kis parabolája: „A szirének hallgatása", in Franz Kafka, *A nyolc oktávfüzet*, szerk. Jánossy Lajos, ford. Tandori Dezső (Budapest: Cartaphilus, 2000); a szöveg internetes kiadását használtam: https://mek.oszk.hu/00400/00418/00418.htm . Az értelmezéshez: Walter Benjamin, *„A szirének hallgatása": Válogatott írások*, ford. Szabó Csaba (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 162.

illetve Dante és Petrarca már csak abban a vonatkozásban érdekesek, ahogyan Tasso, majd a Tassót tovább parafrazeáló Marino értelmezte e motívumokat, a sziréneket, a főnixeket – és a könnyeket.

Ezt az anyagot vallatva párhuzamos esetek azért akadnak. Forduljunk az alternatív irodalmi modernség képviselőjéhez, Angelo Grillóhoz (1557–1629).

A bencés szerzetes már személyében is összekötője volt Tasso korának Zrínyiével: fiatal költőként a Szent Annába kényszergyógykezelésre bezárt Tasso vigasztalója, barátja[6] – a következő század 20-as és 30-as éveire pedig az affektív, érzelmekkel gazdálkodó vallásos fordulat élő klasszikusa lett. Tassóhoz való szoros kötődésének számtalan dokumentuma maradt fenn, az általa kidolgozott kései könny-költészetet tulajdonképpen Grillo vitte sikerre. Grillo, tudatosan, még költői alteregóit is váltogatva mutatta be, hogy az eredetileg a földi szerelemhez kapcsolódó könnyek miként alakíthatók át a Megváltóért hullatott, bűnbánó könnyekké. Költészetének állandó szereplői az átlényegült, a Parnasszus helyett a „Szent hegy", a *Sacro monte*, azaz a Golgota lakóivá vált, a Jézus szenvedéseit éneklő kegyes Múzsák, a könnyben úszó szent madrigálok és szonettek ihletői – a Kálvária Múzsái *(Muse del Calvario)*. Lássuk most az előbb prózában parafrazeált versét, ahol maga a szirén is megjelenik:

Angelo Grillo (1557–1629) portréja (*Le glorie de gli Incogniti*, Velence, 1647)

[6] Verseinek már korai kiadásához is a Tasso-eposzokhoz kommentárt író Giulio Guastavini készített értelmező magyarázatokat; Tassóval hosszú verses párbeszédet is folytatott – természetesen a poétikai kérdéseket tárgyaló levelezésen kívül. Francesco Ferretti, „Gli esordi dello «stil pietoso» dei Angelo Grillo", in *Rime sacre tra Cinquecento e Seicento*, a cura di Maria Luisa Doglio e Carlo Delcorno, Studi fonti documenti di storia a letteratura religiosa, 107–139 (Bologna: Il Mulino, 2007), 123.

Sírás folyama visz vér tengeréig

Sírásom vajh' majd addig ér,
hogy mint folyó magam
sírásból alkossam meg én;

S e kegyes vérfolyón
lehet eljutni tengerig vajon?
Te, ki fényt adsz szememnek,
élő forrásom, adj át e vizeknek.
Gyötrelmedért a hálát énekelvén
leszek e nagy tengerben a Szirén.[7]

A vers nyilvánvalóan egy irodalmi dialógus egyik szólama. Grillo a mester, Torquato Tasso Jeruzsálem-eposzának (eposzainak) szirén-képzetét kódolja át benne; s amint az ő megszólalása is válasz volt valamire – úgy az általa kínált szirén-kép ellenpéldánya (vagy ha úgy tetszik: a Tasso-féle szirének egy másik átírási lehetősége) pedig a Marino-kiadásokban rendre megjelenő reklámvers, az Achillini-féle szirén-madrigál lesz. Claudio Achillini verse bravúrosan fogja össze a Marino által tudatosan vállalt szirén-származást a reklámozott kiseposz, *Az ártatlanok lemészárlása (La strage de gli innocenti)* fő motívumával: a költőt vérét vesztett, tetszhalott szirénhez hasonlítja, aki azonban a betlehemi gyermekek ártatlanul kihulló vérének tengerében újítja meg dalát, s nyer ezzel maga is új életet.

A tengeri Szirén,
a föld alatt ha vérzik,
e vértengerbe nézve
s szellőt állítva meg csak énekel;
s amíg csak ébredez
álmából, mely nagy s végzetes,
az életéért öldökölni kezd."[8]

---

[7] Szkárosi Endre fordítása. „*Per fiume di pianto si va à mar di sangue* – O piangerò mai tanto, / Ch'un fiume à poco, à poco / Io mi formi di pianto; / Se sol si può varcare / Per questo fiume del pio sangue al mare? / Tu, che mi desti i lumi, / Mia viva fonte, dammi a rivi, e i fiumi. / Cantando la mia grazia a la tua pena, / Forse verrò di sì gran mar Sirena." Angelo Grillo, *Pietosi affetti et lagrime del penitente* (Venetia: Ciotti, 1601), 4; idézi Angelo Alberto Piatti, „«L'uom pietà da Dio, piangendo, impari»: Lacrime e pianto nelle rime sacre dell'eta del Tasso", in Doglio-Delcorno, *Rime sacre...*, 53–106, 84–85.

[8] „La marina Sirena, / Benché sotterra essangue, / In questo mar di sangue, / Rinova il canto, e rende l'aura immote; / E mentre si riscote / Dal gran sonno fatale, / Rende la strage istessa a sé vitale."

A bizarr kép tehát a szirén képzetét a főnixével kombinálja: köztudottan ez volt ugyanis Marino másik emblematikus azonosítója. (Önmagát a nápolyi Lovag mint „a modern költészet fejedelmét", szerényen „páratlan főnixnek" nevezte[9] – s nagyeposzának címszereplője, Adónisz, a gyönyörű vadász is a főnix hazájában, Arábiában született.)[10] Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az ilyen módon poétikai hitvallások jeleivé lett főnixek Grillo költői utalásnyelvében szintén feltűnnek. Mecénását, a nagy államférfit és kiváló hazafit, a genovai patrícius Paolo Spinolát siratva megkettőzi a főnixeket, virtuálisan egymásban égeti el őket. A Haza, Genova és Spinola együtt halnak meg, s talán majd együtt is születnek újjá:

> Egyik a másiknak Főnixe,
> s egyik a másiknak az égi máglya,
> és nem félő halála
> annak, ki boldogan újul meg így en.
> Te, aki műveidben
> híresen élsz tovább, s azok dicsében.[11]

Giovan Battista Marino, *La strage de gli innocenti* (Venezia: Giacomo Scaglia, 1633) (sztlan). A vers értelmezésében az eddigi sok félreértést (félig értést) tisztázta: Nagy Levente, „Címlapmetszet és ambivalencia a horvát és a magyar *Syrena*-kötetben", *Irodalomismeret* 17 (2018): 4–21, 9–10.

[9] Idézi Marco Corradini, *In terra di letteratura: Poesia e poetica di Giovan Battista Marino*, Biblioteca barocca 10 (Lecce: Argo, 2012), 24–25; vö. Guido Sacchi, „Letterato laico e savio Cristiano: Daniello Bartoli e Giovan Battista Marino", *Studi Secenteschi* 43 (2002): 75–117, 96. – Megjegyzendő, hogy a főnix-metaforát Marino nemcsak magára, hanem Tassóra is alkalmazta, akit „az eposz egyetlen és páratlan főnixének" („Torquato Tasso, unica e singolar fenice dell'epopea") nevezett: Giambattista Marino, *Epistolario, seguito da lettere di altri scrittori del Seicento,* a cura di Angelo Borselli e Fausto Nicolini, 1–2. Scrittori d'Italia, 20, 29 (Bari: Laterza, 1911–1912), 2: 73 (Antonio Bruninak, 1624). De kijutott a jelző kisebbeknek is: Don Lorenzo Scoto (szavojai Móric kardinális káplánja, az *Adone* allegorikus ének-összefoglalóinak szerzője) szintén főnix: Giovan Battista Marino, *Della lira del cavalier Marino: Parte terza* (Venezia: Ciotti, 1616), 131. Scoto egyébként egy egész főnixtani tanköltemény t szerzett, Marino verse erre reagál: Lorenzo Scoto, *La Fenice* (Torino: Giovanni Francesco Cavalleri, 1614).

[10] „Ott a gazdag és boldog, / szép Arábiában a szépséges ifjú Adónisz / mintha csak a főnixszel versengene / párja-nincs szépségében űzte magányos életét…" – „Là ne la region ricca e felice / d'Arabia bella Adone il giovinetto, / quasi competitor de la fenice, / senza pari in beltà vive soletto…" *Adone*, I, 29: 1–4; Giovan Battista Marino, *Adone*, a cura di Emilio Russo, BUR Classici (Milano: Rizzoli, 2013), 157. A főnixet a rózsa mellett a főszereplő legfontosabb metaforikus azonosítójaként regisztrálja Giovanni Pozzi kommentárja: Giovan Battista Marino, *L'Adone,* a cura di Giovanni Pozzi, 1–2. Tutte le opere di Giovan Battista Marino (Milano: Mondadori, 1976), 2: 182–183.

[11] Szkárosi Endre fordítása. „L'un per l'altro è Fenice / E l'uno a l' altro è nobil rogo insieme; / Onde morte non teme / Ella, che si rinova in te felice: / Tu, che ne l' opre tue / Vivi famoso, e ne le glorie sue." Angelo Grillo, *Parte prima delle rime* (Bergamo: Comino Ventura, 1589), 35r.

A párhuzam éppen azért szembeszökő Zrínyi költői világával, mert nem bizonyítható semmivel, hogy Zrínyi olvasta volna Grillo szövegeit, könyvtárában nincs meg sem a *Pietosi affetti*, sem a sok kiadásban megjelent *Rime morali e spirituali*. Nem is forrásként, hanem tipológiai illusztrációként érdemes figyelni a versre, amely jól mutatja, hogy a *Syrena* könnyes motívumai valójában egy bevett poétikai nyelv szokványos építőelemei voltak. Érdemes még felidézni a vers hosszú bevezetőjét, ahol a költő a Feszület-himnuszból jól ismert módon instruálja saját „fájdalmas Múzsáját" az elvégzendő feladatra:

> Hagyd a sötét panaszszót,
> mit Ariadné a szeretni hűtlen
> hajója fele küldett.
> [...]
> Büblisz bukását újra éljem,
> s szóljon fájdalma vélem.
> [...]
> Fenn' lantod add kezembe,
> melynek fájdalmas húrjain Orpheusz
> szelíddé tette ott is úgy
> az alvilágnak vadjait…[12]

Éppen az a tény, hogy a vers konkrét ismerete nem igazolható, mutat rá arra, mennyire korszerű nyelvet próbált Zrínyi találni a végzet és a predesztináció, az érdem és a kegyelem problémáival birkózó gondolatai számára.[13] De vajon valóban nem ismerte ezt a verset? Vagy valamelyik másikat a szerzőtől? A kísértésbe eső filológus (hátha mégis olvasta Zrínyi Grillo atya valamelyik gyűjteményes kötetét?), további érveket is találhat; ha a *Syrená*n végigvonuló könnyek folyama nem volna elég, egyik főnix a másik szirén után köszön rá

[12] Szkárosi Endre fordítása. „Lascia i mesti lamenti, / Ch'Arianna inviò dietro à le vele / De l'Amante infedele [...] In me si rinovelli / Di Bibli il caso, e'l duol per me favelli / [...] / Dammi la cetra altera, / Al cui suono accordò metro dolente / Orfeo, quando clemente / Rese l'Inferno..."Uo., 31v–32r.

[13] Guastavini magyarázata az ének kezdősorához („Lascia del sacro Monte") pontosan mutatja, hogyan olvasták a korban a verset: „Gyászruha öltésére hívja fel a Múzsákat, hogy sírjanak fájdalmukban; ám több könnyel és nagyobb fájdalommal, mint Ariadné, akit Thészeusz elhagyott, vagy mint Phaetón nővérei, akik nyárfákká változtak; méghozzá sokkal méltóbb okért kívánja ezt, mint a néhai Büblisz, aki bátyja iránti törvénytelen szerelmében szenvedve forrássá változott, hogy szünet nélkül sírhasson." – „Invita la Musa a gli habiti lugubri, a piangere, et dolersi; ma con pianti, e con dolori più grandi di quelli d'Arianna, abbandonata da Teseo, e delle sorelle di Fetonte trasformate in pioppe, e desidera per cagione molto più degna d'essere ad essempio dell'antica Bibli, che questa per amar dishonestamente il fratello, sofferse esser trasformata in fonte, per poter pianger continovatamente." Uo., sztlan.

a végigböngészett Grillo-szövegekből… Grillo *Pietosi affetti*je talán az egyetlen olyan korabeli kötet, amely nemcsak esetlegesen, a hagyománynak adózva dobja fel a szirén-motívumot, hanem mintha tudatos terv alapján tenné azt a kötet tematikus tengelyévé: a már idézett nyitóvers után, ahol a könnyek tengerének szirénjeként jelenik meg a költő, a kötet közepén a tassói Armida–Sirena párhuzamra alludáló gonosz szirént lépteti fel.[14] Végül az egész kompozíció záró darabja az égi szirén (s egyúttal az epikus költő) vágyott szerepét fogalmazza meg: „Ó, ég Szirénje, szőném más daloknak / és más Hősöknek szálait, amelyek / sok sírással s kínnal Istent kutatnak…"[15]

A szirének átnevelésének ilyen koncepciózus programja a Zrínyi-kutatás számára ma még csak sziréndal: egyelőre nem került elő a kottája. Irodalomtörténeti szempontból viszont legalább ilyen érdekes, ha nem érdekesebb kérdés a közvetett ismeretek megvallatása. Tudhatott-e Zrínyi Grillóról? S ha igen, mit és mennyit? Nos, könyvtárának és (ami fontosabb) olvasmányainak áttekintése azt mutatja, meglehetősen sokat. Traiano Boccalini és maga Marino is igen elismerően nyilatkoznak róla. Boccalininél maga Petrarca szólal fel az érdekében, hogy fogadják be a Parnasszusra,[16] míg Giovan Battista Marino, a Zrínyi által is ismert és bizonyítottan forgatott, jegyzetelt *Galeria* című gyűjteményében, három költeménnyel is ünnepli a béke barátja Grillót, az „angyali elmét", aki ha ott lett volna a Getsemáné-kertben, talán magát Krisztust is lebeszélte volna a halálról.[17]

Amit szintén bizonyosan olvasott Zrínyi, az VIII. Orbán pápa Grillóhoz írott dicsőítő epigrammája volt, *Angelo Grillo apát jámbor érzületéről* [In pios affectus Angeli Grilli abbatis] címmel.[18] Ez ugyanis a pápa verseskötetének azon epigrammájával

---

[14] Grillo, *Pietosi affetti et...*, 272: *Kéri az Urat, hogy keltse fel a világi hiúságok által álomba ringatott lelkét* [Prega il Signore, che gli desti l'anima addormentata da le vanità del mondo]: „A mezo il corso addormentata giace / Fuor del dritto camin, ch'al Ciel ne mena, / Quest'alma inferma; e fù d'empia Sirena, / Che 'l sonno le allettò, canto fallace […] / Signor […] tu la desti, e la scorgi à l'opre sante." – „A jó útról letért, mely vezet Égbe, / s félúton félálomban ott hever, / e lélek, mely beteg; s csalárd volt éneke / gonosz Szirénnek, mely vitt tévedésbe […] / Uram […] te ébreszd őt s fordítsd nemes dologra"); Szkárosi Endre fordítása.

[15] Szkárosi Endre fordítása. „E Sirena del Ciel, dolci catene / Tesserei d'altri carmi, ed altri Eroi, / Che van cercando Dio per pianti e pene…". Uo., 417: *Risposta a Giovanni Battista Vitale.*

[16] Traiano Boccalini, *Ragguagli di Parnaso – Scritti minori,* a cura di Luigi Firpo, 1–3. Scrittori d'Italia 39 (Bari: Laterza, 1948), 2: 57–58: Cent. II, 14: „Apollo conforme all'ordinario costume del primo giorno di ciaschedun mese, ode le domande di quei soggetti che fanno istanza di esser ammessi in Parnaso"

[17] Ferretti, „Gli esordi dello…", 115; a három vers: *Chiede il ritratto a Don Angelo Grillo*; *Ritratto di Don Angelo Grillo*; *A Don Angelo Grillo.* Az utóbbiban: „tu disseri e non chiudi il Paradiso […] tu dai vita e non uccidi […] Quello ti crederei / Ch'a morir confortò Cristo ne l'orto, / se non fusse vitale il tuo conforto".

[18] A pápa verseskötetének Zrínyire tett hatását Szörényi László vizsgálta, az alábbiak az ő eredményeire is támaszkodnak: Szörényi László, „Zrínyi Miklós és Maffeo Barberini, azaz VIII. Orbán pápa

átelleni lapon található, amelyet az eposz számozatlan záróstrófájában követett Zrínyi: a Stuart Mária skót királynő vértanúságáról írott darab párjának tekinthető. Nemcsak azért, mert azzal szemben helyezkedik el, hanem azért is, mert annak témáját variálja. A *Skócia királynőjének meggyilkolásáról* [De nece reginae Scotiae] végén az angyalok égi karvezetője inti áhítatos csendre a költőt – az *In pios affectos* záró disztichonja pedig ugyanezt a szent múzsai kart kéri a jutalom (természetesen nem a földi, „rothandó laurus", hanem az égi babér) átadására.[19] A pápa által kiemelt érdem, amely Grillo számára mennyei jutalmat ígér, igazi költői alkímiáért jár: az Úr fájdalmának megéneklése révén Krisztus könnyei váltak a lelkeket lecsendesítő orvossággá.

> Megsimogatja a lelket, ahogy zeng isteni lantod,
> s bármit, amit meglátsz, angyali báj lepi el.
> Angelusom, Krisztus bölcsőjét zengd vagy a szörnyű
> kínt a kereszten, a lágy szívnek a könnyözönét,
> menten meglágyítod a lelket, bármi kemény is,
> fájdalomáradat ez, s gyógyerejű csodaszer![20]

VIII. Orbán pápa és az „irodalmi enciklika"

A választ vallatva a keresett kérdés körvonalai is érdekesen bontakoznak. A bencés költő valamiféle köztes utat járt a végzetesen két pártra szakadt modern irodalmi táborban: több hagyomány és ízlés metszéspontján állva közvetítő szerepet játszott, meg tudta édesíteni (Marino nyelvén) az új, szigorú, klasszicizáló irodalompolitika poétikai programját. Mielőtt továbbhaladnék, elkerülhetetlen felidézni magát ezt a programot. Aki ugyanis kiásta a csatabárdot, és szegény főnixeket, illetve a sziréneket *casus belli*vé tette, az nem volt más mint maga a pápa, VIII. Orbán (kardinálisként és latin nyelvű költőként: Maffeo Barberini [1568–1644]), aki köré

költeményei", in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor, Fodor Pál, Padányi József, 449–460 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet, 2017).

[19] „Hinc tibi caelesti praecinget tempora lauro, / Qui manet Aligerum te super astra chorus." – „Homlokodon majd égi babérral tisztel a szárnyas / Kórus, amely rád vár csillagos ég tetején." Csehy Zoltán fordítása. Barberini Maphaei, *Poemata* (Romae: Typographia Camerae Apostolicae, 1631), 160.

[20] Csehy Zoltán fordítása. „Demulcent animos, sacro quae carmina plectro / Concinis, angelicos visa referre modos. / Angele seu Christi cunas, vel funus acerbum, / Seu lachrymas memoras, quas pia corda cient. / Mirus ubique potes duras inflectere mentes: / Qui fluit hinc, aegris sit medicina, dolor." Uo.

szabályos irodalmi tábor szerveződött az 1620-as években. Őt pedig jól ismerte Zrínyi: személyesen találkozott vele itáliai tanulmányútján, s a Pázmány érsek által előkészített találkozón a pápa saját verseskötetével ajándékozta meg. Azzal a kötettel, amelynek az élén állott a Marc Fumaroli által „irodalmi enciklikának" nevezett elégia,[21] az új, klasszicizáló és vallásos irányú, a marinista barokkal szembenálló iskola poétikai programjával. *Becses és jámbor bizonyságokkal felékesített költészet, hogy annak hajdani ékessége visszaállíttassék* [Poesis probis et piis ornata documentis primaevo decori restituenda].[22] Két iskola, két modernség, két barokk: nem árt számontartani a különbséget, mert Zrínyi helyét csak akkor találjuk meg a térképen, ha erről a békíthetetlennek tűnő (és konkrét cenzúraintézkedésekkel, száműzetésekkel nagyonis valós formát öltő) háborús helyzetről, a modern költészet alapelveinek tematizálásáért folytatott elsőségi harcról nem feledkezünk meg.[23] A szöveg a marinista irodalomideál teljes tagadására épül, az érzéki költészet szirénhangjait elutasítva teljes formai és főként tartalmi megújulást hirdet. Az antik hagyományból a múzsák görög kultuszát jellemző becsületességet, tisztaságot, egyszerűséget emeli ki, és az ősi harmónia helyreállítását a profán érzékiség helyett a szent tematikával véli lehetségesnek. A meggyalázott, szirénekké degradált múzsák rehabilitációjának programja persze nem vesz tudomást arról, hogy az ellenfél, Marino nem valamiféle sátáni gonoszságból, hanem egy pánharmonikus teológiai program jegyében azonosította Krisztust Orpheusszal, a múzsákat pedig a szirénekkel. Az efféle lezser allegorizálás az eretnekség veszélyét hordozza, s büntetése: halál. A pápa verse világosan – s félelmetesen *ad litteram* jelentésben – fogalmaz:

> Vesszen mind, ki a szűzi Poézist bántani merné,
> s fonna a mirtuszból fürtjeihez koszorút.[24]

A program tehát adott, költői kérdés fogalmazza meg: miért gyönyörködnénk a babérban, ha a Keresztből, az isteni szeretet ajándékából, boldogabb ágak hajtanak? Miért énekelnénk tovább a Tartaroszba alászálló Orpheusz tetteit, ha Krisztus a poklokon diadalt véve, győztesen szállt fel a mennybe?[25] A költői kérdést

---

[21] Marc Fumaroli, *La scuola del silenzio: Il senso delle immagini nel XVII secolo* (Milano: Adelphi, 1995), 147.

[22] Barberini, *Poemata*, sztlan (ez is mutatja a költemény kiemelt voltát – a lapszámozás csak utána kezdődik a kötetben).

[23] A kíméletlen leszámolás monografikus feldolgozása: Clizia Carminati, *Giovan Battista Marino tra inquisizione e censura*, Miscellanea erudita 76 (Roma: Antenore, 2008).

[24] Csehy Zoltán fordítása.„Ah pereat, castam quisquis violare Poesim / Audet, et e myrto nectere serta comis." Barberini, *Poemata*, sztlan.

[25] „Tényleg szebb a babér, bár boldog gallyazatot hajt / lám, a Keresztfa, e szent, lombba borult szeretet? / Orpheuszt mért zengjük, hogy a Tartarus árnyaiig szállt? / Győzve a poklokon is Krisztus

eldöntendő kérdéssé alakíthatjuk: melyik modern az igazi? A miénk vagy az ellenségé? A klasszicista vagy az avantgárd barokk? Melyik minta, Marino Ovidiusa vagy a római jezsuita fellegvár, a Collegium Romanum professzorai, Famiano Strada és Tarquinio Galluzzi által ajánlott krisztianizált Vergilius?

Ha olyan alaposan olvassuk, mint Zrínyi olvashatta a pápai irányköltemény, akkor előttünk áll a *Syrena*-kötet szerkezeti váza: a *descensio*tól az *ascensio*ig, Orpheusztól Krisztusig, a pokloktól a Szent Keresztig. De vajon tényleg erre a kérdésre válaszolt Zrínyi kötete? Ha jobban meg akarjuk érteni ezt az eredetiséget, akkor be kell látnunk, hogy Zrínyi nagyon különös módon tett eleget a pápai felhívásnak: nem a végeredményt, hanem a folyamatot tartotta szem előtt. Nem a megújult, az ártó nyelvtől és ideológiától megszabadult költőként mutatkozik meg a *Syrena*ban, hanem harcban önmagáért, saját lelkéért. Vegyünk egy kézenfekvő párhuzamot. Ivan Gundulić, a *Dávid király bűnbánó zsoltára*inak ajánlásában bejelenti: noha korábbi (marinista) művei sikert arattak és dicsőséget hoztak neki, most „mint a sötétség szüleményeit a sötétségre bízom őket […] és én, aki minden hiú dolgot üresnek tartok, abban a meggyőződésemben, hogy az igazi tudás az istenfélelemmel kezdődik, a bűnbánati zsoltárokat tárom a világ elé".[26] Zrínyi viszont, ettől a modelltől eltérve, magát a szabadulás folyamatát viszi színre, méghozzá – legalábbis a kötet lírai hányadát tekintve – marinista nyelven!

A Marino-követés nemcsak a Kiss Farkas Gábor által bravúrosan jellemzett, a forrásokat rejtő, alludálva idéző, egymással mintegy versenyeztető imitációs technikában,[27] hanem nagyon hangsúlyos helyeken tematikailag is megmutatkozik. Az Olvasónak szóló bevezető Horatius-utalásait Marino *Pásztorsíp*jának bevezetőjéből vette át, így a versek „fogyatkozása" is ebben a kontextusban értelmezendő. Az *Adone*ból eredeztethető a Mars és Venus „barátságára" tett utalás, a szerelmi líra „csendes" jelzője. A Marino-hatásra vezethető vissza az általa „feltalált" műfaj, az idill hangsúlyos szerepeltetése a kötetben (számos, szintén Kiss Farkas Gábor által összegyűjtött szövegkölcsönzéssel).[28] Az eposz égi jeleneteinél Zrínyi igazi filológiai bravúrral Tasso és Marino mennyei udvar-leírásait ötvözi (soronként

a mennybe jutott!" Csehy Zoltán fordítása. – „Cur magis oblectant lauri, felicior arbos / Si Crux divini pignus amoris habet? / Orphea cur canimus penetrantem ad Tartara, victor / Si spolians Erebum Chistus ad astra redit?" Uo., sztlan.

[26] „… sve ino, kao porod od tmine, u tminah ostavljam […] ja sve stvari tašte za tašte držeći, vjerujući, da je početak od pravoga znanja strah božji, Pjesni pokorne svijetu prikažujem". Ivan Gundulić, „Mnogo svitlomu gospodinu Maru Mara Bunića vlastelinu dubrovačkomu (1621)", in Ivan Gundulić, *Suze sina razmetnoga, Dubravka, Ferdinandu Drugome od Toskane*, ur. Jakša Ravlić, Pet stoljeća hrvatske književnosti 12, (Zagreb: Matica hrvatska–Zora, 1964), 89–90.

[27] Kiss Farkas Gábor, „Az imitatio elmélete és gyakorlata a *Szigeti veszedelem*ben", in A *magyar irodalom történetei, 1: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, 448–466 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

[28] Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 155–182 („Zrínyi, Marino és a 17. századi itáliai eposz").

váltogatva a két forrást) – igaz, nem Marino, hanem Tasso teológiáját részesítve előnyben. Az eposzba, Farkasics Péter siratójaként, beépít egy egész Marino-verset – igaz, ennek a végét megint csak Tasso alapján írja át. Végül az *Adone*ben találjuk meg Delimán és Cumilla szeretkezésének talán legfontosabb forrását – igaz, ezt is kiegészítette egy Tasso-intarziával.[29]

Talán már a puszta felsorolás is elegendő ahhoz, hogy érzékeltesse: Zrínyi poétikai válasza Orbán pápa poétikai kérdésére egyben a kérdés kritikája is. Marinót feltételesen fogadja el, számos ponton visszanyúlva Tassóhoz és Petrarcához, kritikával illeti, de magát a kérdésfeltevő pozícióját is kétségbe vonja. Ha Marino nyelvén is lehet beszélni, s elmondható rajta az általa közvetített poétikától való szabadulás, a vallásos fordulat története, akkor nem volt értelme a jelképes kiközösítésnek, az *Adone* indexre tételének. Zrínyi programja: a poétikai skizma megszüntetése. Úgy tesz, mintha meg sem történt volna – viszont válaszolni igyekszik arra, amit mindkét „iskola" közös problémájaként érzékel: korszerűtlen-e a heroizmus? Lehet-e hiteles, őszintén átélt keresztény hőseposzt írni Marino korában? Mi a kollektívumért – a hazáért, a kereszténységért – vállalt heroizmus helye egy alapvetően ironikus és a szó jó és rossz értelmében egyaránt individualista korban? E dilemmákat Zrínyi poétikai kérdésként kezeli s oldja is meg: lehetséges-e az epika és a líra ötvözése? A tassói minta valamiféle vegyítése a marinói költői nyelvvel és világképpel? A *Syrena*-kötet válasza: igen – és saját kérdése: hogyan? S csak ezután, ennek függvényében válaszolja meg a morális, historiográfiai, politikai, teológiai kérdéseket.

Mindennek kifejtése messzire vezetne a poétikától. Ezért inkább próbáljuk konkrétabban is behatárolni a lehetséges mintákat, megtalálni azokat a szerzőket, akik Zrínyihez hasonló válaszokkal kísérleteztek a pápa által személyesen eszkalált irodalmi háborúskodás meghaladására, akik békíteni igyekeztek a római parnasszus és a még Zrínyi korában is igen aktív marinista gerillamozgalom között, akiket líra és epika viszonya teoretikus szempontból is érdekelt, s akik gyakorlati költői tevékenységükben a tassói és a marinói minták ötvözésével kísérleteztek. (Bizonyos szempontból és bizonyos határok között maga Angelo Grillo is közéjük tartozott.) A feladat nem olyan reménytelen, mint amilyennek első látásra ígérkezne. Elég a marinista szellemű velencei irodalmi kör, az Ismeretlenek Akadémiájának „szaknévsorát" felütni, és megkeresni benne azokat a költőket, írókat, kritikusokat, akik az Orbán által uralt római irodalmi életben is jelen tudtak lenni. Két ilyenre hívnám fel figyelmet, az egyikről már tudott a kutatás, de ebben az új kontextusban különösen érdekessé válik, a másik neve a Zrínyi-szakirodalomban csak elvétve fordul elő. Scipione Erricóról és Girolamo Pretiről van szó.

---

[29] A felsorolás egyes elemeinek bizonyítását most sajtó alatt levő monográfiámban több fejezet részletezi: Bene Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete és a modernség hagyománya* (Budapest, Gondolat Kiadó–Osiris Kiadó, 2020).

Eposz és idill: Scipione Errico

A messziről jött (szicíliai származású) Erricótól (1592–1670) messze állt, hogy kritikátlanul elfogadja a Barberini-kör ízlésdiktátumát. De a másik pártnak sem tett behódoló gesztusokat. Szatirikus dialógusában, a *Parnasszusi zavargások*ban [Rivolte del Parnaso, 1626] nemcsak az eposzt ígérgető (és soha meg nem író) Marino hiú érzékenységét gúnyolja ki; a modernek táborának mindkét oldala ellen egyszerre vág a bírálat: Kalliopé kezére egyikük sem méltó. A hősi eposz szerinte Homérosz óta elérhetetlen ideál (maga Tasso sem érte el, hangzik Uránia múzsa szigorú ítélete, legyen bár a Kalliopé kezéért vetélkedők között ő a legnagyobb – Marino pedig csak az idill túlnövesztéséig jutott az *Adoné*val). Mindazonáltal Errico a húszas évek végén a római Umoristi és a velencei hívek oldalán kapcsolódott be a Tommaso Stigliani pamfletje nyomán kiszélesedő *Adone*-vitába, engesztelhetetlen ellenségeként a dezertőr marinistának,[30] és ami ennél fontosabb: korábban saját maga is kísérletezett hősi epikával, azaz megkísérelte a lehetetlent.[31] A *Lerombolt Babilón* [La Babilonia distrutta, 1623] már csak azért is figyelmet érdemel, mert az *Adone* előtt, de Marino addigi munkásságának ismeretében keletkezett, s ilyen módon az újdonságra érzékeny, elméletileg mélyen reflektált kísérlete a tassói és a marinói szemlélet szintézisének. Alcíme, a „hősi eposz" *(Poema Heroico)* pontosan erre a teoretikus tudatosságra utal. Zrínyi figyelmét már a propozíció első sorai megragadhatták, hiszen rokon nép, a szkíták háborúját ígérte itt megénekelni a szerző:

Scipione Errico (1592–1670) portréja (*Le glorie de gli Incogniti*, Velence, 1647)

[30] Erről és hosszú életének szellemi viszontagságairól ld. a *Rivolte* regényesített változatának modern kiadásához készült bevezetőt: Gino Rizzo, „Introduzione: Scipione Errico e le sue opere", in Scipione Errico, *Le guerre di Parnaso*, a cura di Gino Rizzo, XI–LVI (Lecce: Argo, 2004).

[31] A Babilon-eposz értelmezéséhez: Daniela Foltran, „Calliope ed Erato: Stile e struttura nella Babilonia distrutta di Scipione Errato", *Schifanoia* 26/27 (2004): 39–99; az eposznak a Zrínyi-könyvtárban megvolt (majd elveszett) kiadását használtam: Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya — History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 289 (kat. 325.); az évszám nélkül megjelent kiadásról részletesen: Foltran, „Calliope ed Erato…", 87–88 (25. j.).

A szkíta fegyvereket dalolom, erényét
s jámborságát egy harcosnak, ki hősen
szállt szembe dúlt szerelemmel, s szerelmét
a legbüszkébb és legszebb szeretőnek.[32]

A szerző invenciózusan kombinálja és variálja a tassói örökség elemeit, érzékenyen egyensúlyoz a fordulatos cselekményvezetés és az allegorizáló szándék között, ám a Babilón-eposz legfőbb újdonságát nem ez jelenti, hanem a lélektani elem, a szerelem bevonása a narráció fő sodrába, valamint ennek poétikai tudatossága, pontosabban tudatosítása az olvasóban. A második ének elején, Bessana megjelenésekor, egy új, második invokációt olvasunk, Erato múzsához:

Bennünket Te segélj, s dalunkhoz kegyesen
Parnasszusról, ó Érosz, ereszkedj alá,
s diktáld az ékes hangzatot, min tollhegyem,
mely lassú, követhet téged s az ég karát;
alkossunk gyöngéd éneket, tárgya szerelem
és harc legyen, csodáljuk a harcos dalát,
édes tréfával s hízelgő bájjal telit,
hol a szerelmes Vénusz Mars keblén feszít.[33]

Ez a kinyilatkoztatás nemcsak azért fontos, mert a vergiliusi mintához az ovidiusit kapcsolja, ami Zrínyinek is nyilvánvaló törekvése saját eposzában. Hanem főként azért, mert az Olvasóhoz forduló előszó poétikai értelmezéséhez ad újabb fogódzót: Mars és Vénusz szerelmének megidézése ott sem egyszerű dekoratív elem, hanem a marinista szellemű szerelmi költészet és a hősi epika együttesére utal a kötetben. Zrínyi *eposza* ugyanarra a problémára kínál alternatív megoldást, amely Erricót is izgatja. A *Szigeti veszedelem*ből szinte teljességgel el vannak tüntetve a nők, a kapitányt magát pedig még véletlenül sem környékezik; míg a messinai költő összeolvasztja Rinaldo karakterét Goffredóéval, Zrínyi átdobja az ellentáborba, Delimán alakjában. A *Syrena* viszont, *mint kötet*, már az Errico által vállalthoz hasonló feladatot végez el, az állhatatosság és a hit harcát és győzelmét

[32] Szkárosi Endre fordítása. „Canto l'arme di Scitia, e d'un guerriero / La pietà, la virtù, che il feo costante / Contra l'ira amorosa, e l'amor fiero / D'una più bella, e più superba amante." *Babilonia*, I, 1: 1–4; Scipione Herrico, *La Babilonia distrutta: Poema heroico* (Roma: Francesco Corbelletti, l626) 1.

[33] Szkárosi Endre fordítása. „Hor tu m'aita, e grata ai nostri carmi / da Parnaso discendi Erato intanto, / e in pro del pigro stil vogli dittarmi / i vezzi, ond'hai tra il sacro choro il vanto; / facciam misto gentil d'amore, ed armi, / e si rimiri nel guerriero il canto, / di dolci scherzi, e di lusinghe pieno, / l'amorosa Cipigna a Marte in seno." *Babilonia*, II, 25; Scipione Herrico, *La Babilonia distrutta* (Roma: Francesco Corbelletti, 1626), 1, 28.

viszi színre a szerelmi szenvedély fölött, poétikai szinten pedig úgy hódol Tasso és Vergilius nagysága előtt, hogy a narratívát nagyrészt marinói (és ovidiusi) alapon építi fel. Mindazonáltal Zrínyi már az eposzban is bőven merít az olvasottakból. Nem csoda, hiszen Errico kötete megvolt könyvtárában, és nyilvánvalóan alaposan át is tanulmányozta. A korábbi kutatás már régen rámutatott, hogy innen vette a XIV. énekhez Alderán varázslásának jelenetét, az alvilág erőinek megidézését: a mágus nála ugyanazzal a rézvesszővel ugyanolyan köröket rajzol, mint Erricónál, az eredmény (a pokol erőin túl a szélvihar is az ostromlott vár ellen fordul) ugyanaz, mint amott – de már maga az Alderán név is innen származik.[34] A megfigyelés kiegészítendő azzal, hogy még az is a *Babilonia* egy másik helyével van összefüggésben, ami itt Zrínyi önálló leleményének mutatkozik: a tizenkét keresztény ifjú feláldozása, a vérükkel írott „csuda characterek", majd a négy égtáj irányába való „betájolásuk" egésze valóban eredeti hozzátétel,[35] de a kiinduló ötletet valószínűleg a Saladint kísérő tizenkét fős amazoncsapat adta.

S akad még további fontos, közeli párhuzam is. Filindo és Persina szerelmi jelenete Erricónál is ugyanazokra a tassói gyökerekre megy vissza, mint Marinónál, ahonnan Zrínyi feltehetőleg kölcsönözte a maga tömör leírását Delimán és Cumilla „öszvejüvéséről", azonban a *Szigeti veszedelem* megoldásából világos, hogy Zrínyi Marino mellé „odaolvasta" Errico sokkoló leírását is Filindo szerencsétlen haláláról. Részint az mutat erre, hogy az „öszvecsingolódás" itt ugyancsak erős képekben jelenik meg (Filindo édes csomóba gabalyodik – „in dolce nodo avvinto" – az őt átölelő Persinával, a szerelmesek „összecsavarodnak": „nel gradito avviticchiar"),[36] ráadásul Zrínyi itt ugyanazon toposz alkalmazásának láthatta másik példáját, ami Marinónál olyan erős hatással volt rá: hiszen Erricónál is a repkény *(edera)* tekeredik a szőlőtőre *(vite)*.

> Ütköztek a csupasz testek, s a lelkek
> is szeretve fonódtak egybe szépen,
> ritkán formál a repkény erre szebbet,
> nincs ily szerelem a szőlőtő körében;
> A lélek és a test egymást ölelve
> az égő vágy így adja őket egybe.[37]

---

[34] Derényi Mária, „A Zrínyiász Alderánja", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64 (1940): 235–242; Kovács Sándor Iván, „Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája", in Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván, *„Adria tengernek fönnforgó habjai": Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, 183–203, 295–299 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983); Kiss, *Imagináció és imitáció...*, 173–177 („Zrínyi, Marino és a 17. századi eposz").

[35] *Szigeti veszedelem,* XIV, 21, 23–25.

[36] *Babilonia*, III, 20: 1, 21: 3; Scipione Herrico, *La Babilonia distrutta...*, 84.

[37] Szkárosi Endre fordítása. „S'urtaro i corpi ignudi, e s'incontraro / con l'arringo più bel l'anime

Főnixek nincsenek – van viszont még egy nagyon fontos eleme Errico kötetének, ami a *Syrená*hoz közelíti. Ez közölt ugyanis először idilleket (ekkoriban a legújabb, s éppen Marino által népszerűvé tett műfaj) hőseposz társaságában. A fiatal szicíliai költő ezekben egyfelől szemlére bocsájtja felkészültségét, lépéstartását a távoli irodalmi központok (Velence, Róma, Bologna) újításaival, azonban az idillek az eposz záró motívumához, Alone elégikus szemlélődéséhez tematikusan is illeszkednek, azt mintegy folytatásként a pásztori-mitológiai térbe transzponálják. Témájuk szintén az emberi esendőség, az isteni hatalomnak, a sorsnak való kiszolgáltatottság. Egymást is logikusan kiegészítő párt alkotnak: Endümion története az istennel való szerencsésen végződő találkozás idillje (Diána és a szerelemről daloló pásztor motívuma Zrínyi eposzában Embrulah bemutatásánál kerül elő: „Endimio volt az fényes holdnak"),[38] Ariadné története pedig a végzet pusztító beavatkozása az emberi sorsba. Ez utóbbiról közismert, hogy Zrínyi *Ariannáj*ának alapvető forrása volt. Derényi Mária jól dokumentált (és egyébiránt minden kétséget eloszlató) szövegpárhuzamainál azonban mégis jóval mélyebb, a szerkezet, a kötetkompozíció szintjén megjelenő kapcsolatról van itt szó.[39] Az epikus allegóriák szakértőjeként, Errico hangsúlyozza, hogy Ariadné panasza tulajdonképpen a *sdegno*, a szerelmi harag verse.[40] Ezzel nemcsak a populáris Zrínyi-olvasatok kedves tézise esik el, mely szerint a vers végén olvasható fenyegetés burkolt utalás arra, hogy Eusébia is rosszul végezheti majd – hiszen Zrínyi poétikai konvenciót követett a fenyegetőzéssel. Sokkal inkább érdekes, hogy Zrínyi ilyen *sdegno*-fázisként illeszti be a verset a *Syrena*-kötet lélektörténeti narratívájába! Az *Arianna sírása* abban a virtuális történetben nyer valódi értelmet, amely szerint a szerelemtől való menekülés, az eposz is sikertelen lázadási kísérlet volt Cupido hatalma ellen – ennek a lázadásnak a második állomása a sértett szerelem verse. (És a történet logikusan folytatódik majd a béküléssel, a gyönyörteli hódítással, végül pedig a váratlan tragédiával, Eurüdiké-Viola halálával.) Scipione Errico kötetét tehát mindenképpen rehabilitálni kell az alól az ítélet alól, amely nem látta jelentős mintának a *Syrena*-kompozícióban a *Babilonia distrutta* és a két idill együttesét.[41] A korabeli

amanti: / non l'edera formar nodo sì raro / non la vite amorosa unqua si vanti: / Stringonsi, ed alme, e corpi e unisce e allaccia / quelle il vago desir, questi le braccia". *Babilonia*, III, 21: 3–8; Scipione Herrico, *La Babilonia distrutta...,* 84.

[38] *Szigeti veszedelem*, X, 56: 4.

[39] Az általa adott példasor kiegészíthető: a vers alapszituációját Zrínyi teljes pontossággal követi, a sátorban ébredő Ariadnétől kezdve a tengerpart fölé magasodó sziklára való kirohanásig – a saját Herrico-kiadásában szereplő illusztráció is pontosan leképezte ezt: Uo., 298. Vö. Kiss, *Imagináció és imitáció...*, 256–258.

[40] „Szerelem, sőt inkább bosszú Szküllájaként / serényen a kegyetlen ellen fordulok…". Szkárosi Endre fordítása. „Altra Scilla d'Amor, anzi di sdegno / prenderò, cangerò contra il crudele..." Scipione Herrico, *La Babilonia distrutta...*, 311.

[41] Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 80–81.

kontextusban ez önálló utat jelentett, az eposz mellett közölt idillek azt jelezték, amit Errico is jelezni kívánt: a szerző itt Marino, illetve a jezsuita iskola közötti *választás* helyett azok *integrációjára* törekszik.

A lírai kötetkompozíció: Girolamo Preti

Hasonló mondható el a másik, Zrínyi szempontjából fontosnak tűnő szerzőről, Girolamo Pretiről (1582–1626) is.

Girolamo Preti (1582–1626) portréja (*Le glorie de gli Incogniti,* Velence, 1647)

Pretiről eddig a Zrínyi-szakirodalom nem vett tudomást, hiszen nem találták nyomát a csáktornyai könyvjegyzékben, sem pedig a Zrínyi-könyvtár fennmaradt állományában.[42] Pedig gyűjteményes verseskötete (*Poesie*, 1625) mégis szinte bizonyosan ismert volt Zrínyi előtt.

[42] Kivétel Kovács Sándor Iván, aki Preti „szent Enkeladosz"-utalása nyomán említette meg a vers lehetséges hatását Zrínyi gigász-képeire: Uo., 186. Vö. „Fontana di Paolo Quinto nella piazza di san Piero in Roma", in Girolamo Preti, *Poesie*, a cura di Domenico Chiodo, Feronia: Collezione di poesia 2 (Torino: RES, 1991), 87. Az eddigi egyetlen, magyar szerzőtől származó Preti-tanulmány viszont (melynek kötetkompozíciós megfigyeléseire a továbbiakban végig építek) Zrínyivel nem kapcsolja össze a költőt: Éva Vígh, „«Il tesor di natura orna con l'arte»: Petrarchismo secentesco nelle opere di Girolamo Preti", in *Petrarca europeo*, a cura di Gian Mario Anselmi, Luigi Tassoni e Beata Tombi, Strumenti e saggi di letteratura, 255–266 (Bologna: Gedit Edizioni, 2008).

Nemcsak azért, mert Preti a dalmát tengerpart városaiban szinte Marinóhoz mérhető népszerűséggel rendelkezett, verseit gyakran fordították, imitálták[43] (bár ez sem elhanyagolható szempont). Sokkal inkább azért, mert a *Syrena* eredetileg záróversnek tervezett darabja, a *Feszületre*, Preti kompozíciójának záró darabjából veszi a kiinduló invenciót.

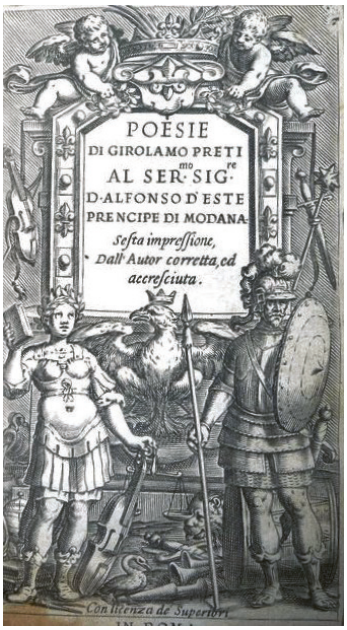

Preti verseskötetének római kiadása (1625)

Lelkét szólítja, hogy Krisztus halálát sirassa

Ne sírjatok, szemek, fájdalmasak,
a szívem átdöfő sebek felett,
sirassátok az Úr sebét, melyet
Ámor nyila helyett szúrtak vasak.

Én, ki patakban szórtam könnyeket
fájdalmamban, egy szép szempár miatt,
volnék, ki könnyet Őérte nem ad,
ki e szemet teremté, s az elemeket?

Ki életet adott, bágyad haláltól
most, könnyeimmel lehetek-e fösvény
hozzá, ki értem vérét adta áldón?

Én, ki annyit sóhajtoztam, ki másként
máson annyit sírtam, akár egy kígyón,
most nem sírok önmagamért, s az Úrért?[44]

A hasonlóság, legalábbis a kiinduló invencióé, szembeötlő a *Feszületre* és az *Invita l'anima* között.

[43] A recepciót bemutatja Smiljka Malinar, „Gundulić Translator of Girolamo Preti", *Studi Romanica et Anglica Zagrabiensia* 50 (2005): 39–71; a dalmáciai horvát barokk költészetben a marinizmus mellett valóságos „pretizmusról" szól Dunja Fališevac, „Dživo Bunić Vučić i dubrovači barokni pjesnici", *Croatica* 18 (1987): 187–207, 190.

[44] Szkárosi Endre fordítása. *„Invita l'anima sua a piagnere la morte di Cristo* – Ah non più, non piagnete, occhi dolenti, / Le piaghe onde nel cor trafitto io fui, / Ma quelle, oimè, del mio Signore, a cui / Fur gli strali d'Amor chiodi pungenti. // Io, che versai di lagrime i torrenti / Per doglia mia, per duo begli occhi altrui, / Stilla di pianto or non avrò per Lui, / Che creò que' begli occhi e gli elementi? // Mentre chi mi diè vita a morte langue, / Avaro esser potrò del pianto mio / A chi per me sì prodigo è del sangue? // Io, che già tanto sospirai, quell'io, / Che già piansi per altri, e per un angue, / Ora per me non piango, e per un Dio?" Girolamo Preti, *Poesie* (Roma: Guglielmo Facciotti, 1625), 205; az általam használt modern kiadásban (a szövegeket a továbbiakban innen hivatkozom): Preti, *Poesie*, 161.

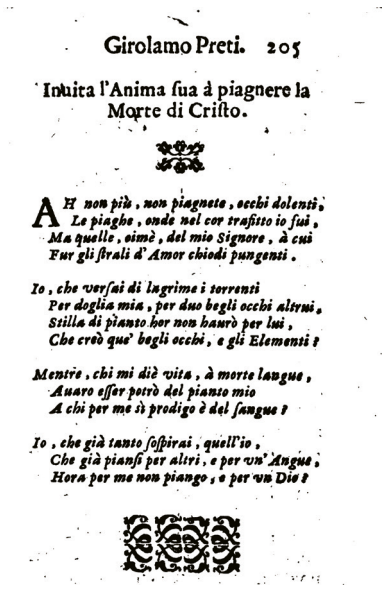

Girolamo Preti. 205

Inuita l'Anima ſua à piagnere la Morte di Criſto.

AH non più, non piagnete, occhi dolenti,
Le piaghe, onde nel cor trafitto io fui,
Ma quelle, oimè, del mio Signore, à cui
Fur gli ſtrali d'Amor chiodi pungenti.

Io, che verſai di lagrime i torrenti
Per doglia mia, per duo begli occhi altrui,
Stilla di pianto hor non haurò per lui,
Che creò que' begli occhi, e gli Elementi?

Mentre, chi mi diè vita, à morte langue,
Auaro eſſer potrò del pianto mio
A chi per me sì prodigo è del ſangue?

Io, che già tanto ſoſpirai, quell'io,
Che già piansi per altri, e per un'Angue,
Hora per me non piango, e per un Dio?

Girolamo Preti Krisztus-siratója (1625)

Preti „lagrime" megoldása (a kétféle könny, a szerelmi és a vallásos *affectus*formák szembeállítása és hierarchizálása) benne volt a levegőben, mégis eredetinek tűnik, ilyen tömören még a hozzá talán legközelebb álló Grillo sem dolgozta ki a motívumot.[45] Minden körülmény arra utal, hogy Zrínyi egyértelműen tőle vette át azt; legalábbis másnál eddig nem találtam nyomát. Az alábbiakban azt igyekszem igazolni, hogy motívumkölcsönzésnél, illetve egyetlen vers mégoly invenciózus egyedi imitációjánál sokkal többről, mélyebb rokonságról van szó. Véleményem szerint a *Syrena*-kötet egészének legközelebbi kompozíciós mintája is Preti gyűjteménye lehetett. Érdemes azonban a mű előtt egy pillantást vetni magára a szerzőre.

Girolamo Preti nem volt jelentéktelen szereplője a kor szellemi életének.[46] Neve, a mára már elfelejtett Erricóétól eltérően, ma is jól cseng az irodalomtörténetben, mint a barokk idill műfajának egyik első művelője, hacsak nem egyenesen „feltalálója".[47] Preti Bolognában született 1582 körül, Paviában tanult jogot; tanulmányai végeztével visszatért szülővárosába, ahol Claudio Achillinivel és Ridolfo Campeggivel együtt Marino körébe tartozott, a bolognai „Gelati" akadémia tagjaként.[48] Innen

[45] Rokon motívum, de eltérő invenció mozgatja Grillo 71. sz. (a torinói lepelről írott ciklusban szereplő) szonettjét: „Occhi, pangete e medicate il core…". A petrarcai motívum variációjáról van szó; a forrásban a szemek és a szív egymást vádolják a sebző szerelem beengedéséért: „Occhi piangete: accompagnate il core…", *Canz.*, 84; „Csak sírjatok szemek, akár a zápor…", Végh György ford., Francesco Petrarca, *Daloskönyve*, szerk. Kardos Tibor (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974), 103. – Grillónál a szemek nemes liquorjának kellene a szív sebét gyógyítania, amelyet a megváltó szenvedése okozott: Angelo Grillo, *Parte prima delle rime* (Bergamo: Comin Ventura, 1598), 28.

[46] Az alábbiakban, ha külön nem jelzem a forrást, Stefano Barelli Preti-kiadásának bevezető tanulmányára és bio-bibliográfiai jegyzeteire támaszkodom: Stefano Barelli, „Introduzione – nota bio-bibliografica – nota al testo", in Girolamo Preti, *Poesie*, a cura di Stefano Barelli, Scrittori italiani commentati 14, IX–LXXV (Padova: Antenore, 2006).

[47] A néhány hónapos eltérésről az elsőségért versengő két idill, a Preti-féle *Salmace* és Marino *Európá*ja között, a korábbi szakirodalmat is összefoglalva: Emilio Russo, *Marino*, Sestante 16 (Roma: Salerno Editrice, 2008), 205–209; azonban fontosabb a különbségeknél és az elsőségnél, hogy azonos szellemi környezetben, a két szerző közötti intenzív szellemi kapcsolattartás idején érlelődött a műfaj.

[48] A Gelati köréről: Sebastian Schütze, *Kardinal Maffeo Barberini, später Papst Urban VIII. und die Entstehung des römischen Hochbarock*, Römische Forschungen der Bibliotheca Hertziana 32 (München:

vezetett az útja a legfelsőbb egyházi körökbe, a pápa közvetlen környezetébe: előbb Federico Borromeo bíboros alkalmi könyvbeszerzőjeként tűnik fel (a milánói Ambrosiana anyagának gyarapítása a feladata), majd Antonio Barberini, végül pedig Francesco Barberini kardinális titkáraként szolgált. Ez utóbbi kíséretének tagjaként Spanyolországba utazva, a tengeri úton szerzett betegsége vezetett korai halálához, Barcelonában, 1626-ban. (Emlékét Lope de Vega versben örökítette meg.)[49] Ám a Barberiniek hálózatába való bekerülése nem jelentette azt, hogy megszakította volna kapcsolatát Marinóval. A *Sampogna* első kiadásában (1620) ő jegyzi az egyik fontos üdvözlő levelet, amire a Lovag neki és barátjának, Claudio Achillininek összegzi válaszul a legteljesebben poétikai nézeteit (köztudott, hogy Zrínyi modern poétikai ismereteinek legfontosabb hányadát ebből a levélváltásból merítette). Részt vett Marino Párizsból való hazatérésének előkészítésében (nem volt egyszerű, hiszen ekkor, 1623-ban már több mint egy évtizede vizsgálódott ellene a Szent Hivatal).[50] Az *Adone* megjelenése után vitába keveredtek, Preti úgy vélte, Tasso és Vergilius magasságát nem sikerült elérnie a várva várt poémának.[51] Marino halálakor az egykori barát mégis megrendült levélben siratta el a „század ékességét", és sorai bekerültek a Lovag emlékét megörökítő római kiadványba, az Umoristi akadémiájának gyűjteményébe[52] – már csak azért is, mert Rómába érkezésekor, a tízes évek elején, maga is az akadémia titkára volt, ekkor vált igazán ismertté az ottani irodalmi életben. S noha a későbbiek során (már csak egzisztenciális okokból is) a Barberini-körhöz csatlakozott, végig megmaradt önálló ítéletű, a két szembenálló modern iskola közötti mediátornak. Akkor is, ha *expressis verbis* a római iskola esztétikáját (mondjuk úgy: esztétikai ideológiáját) fogadta el.

Hirmer Verlag, 2007), 175–180; a római Umoristi – még Marino visszatérte és átmeneti diadala előtt, a század első évtizedének végén, Preti érkeztekor – sokszínű, a különböző irányzatok közötti kompromisszumot kereső irodalmi társaság volt; ld. Elisabetta Selmi, „Preti, Guarini Marino e dintorni: Questioni di poesia e storia culturale nelle accademie del primo Seicento", *L'Elisse* 5 (2010): 77–119, 52–53; vö. Luisa Avellini, „Tra Umoristi e Gelati: L'accademia romana e la cultura romana del primo e pieno Seicento", *Studi Secenteschi* 23 (1982): 109–137.

[49] „A la muerte de Girolamo Preti, excelente Poeta, viniendo de Italia a España", in Lope Felix de Vega, *Laurel de Apolo con otras rimas* (Madrid: Ivan Goncales, 1630), 124r–124v.

[50] Giorgio Fulco, „La corrispondenza di Giambattista Marino dalla Francia", in Giorgio Fulco, *La «meravigliosa» passione: Studi sul barocco tra letteratura ed arte*, 195–215 (Roma: Salerno Editrice, 2011), 211; vö. Alessandro Brodini, „Poeti che guardano San Pietro: La nuova basilica vaticana negli scritti di Alessandro Tassoni e Girolamo Preti", *Letteratura e Arte: Rivista Annuale* 10 (2012): 39–63, 53.

[51] Franco Croce, „Il marinismo conservatore del Preti e del Bruni", in Franco Croce, *Tre momenti del Barocco letterario italiano*, 7–92 (Firenze: Sansoni, 1966), 17–19.

[52] Giovanni Battista Baiacca, „Vita del Cavalier Marino", in Clizia Carminati, *Vita e morte del Cavalier Marino: Edizione e commento della Vita di Giovan Battista Baiacca, 1625, e della Relazione della pompa funerale fatta dall'Accademia degli Umoristi di Roma, 1626*, Biblioteca del Rinascimento e del Barocco 3, 78–115 (Bologna: I Libri di Emil, 2011).

Tőle származik a bolognai barátja, Ridolfo Campeggi Mária könnyeiről írott eposza[53] előszavaként közölt[54] értekező levél, *A költészet tisztességéről* (1618), amely felfogható akár a vallásos fordulatot hozó klasszicista modernség manifesztumakánt is. A meg nem nevezett vitapartner természetesen itt is Marino, de az obszcén irodalom, a szabados erotika elítélése csak a gondolatmenet felszínét alkotja. A megújuló vallásos költészet dicsérete ugyanis általános érvényű tézisbe torkollik: a dicsőséget az újdonságban (is) kereső irodalom feladata „összekapcsolni a költészet adta élvezetet a lelki épüléssel".[55] A Megváltó halálának Campeggi-féle leírásában a legnagyobb hittitkok mellett ott van „a stílus emelkedettsége, a concettók nemessége és az érzések gyengédsége", az igazi költők már megértették, hogy „a Kereszt nem zárja ki a Babért, a Megfeszített tüskekoronájában ott találják a Múzsák virágait, a passió keserűségében pedig a poézis édességét".[56] Az új poézis követője, ha a valószerű helyett az igazat választja tárgyául, szinte rá is kényszerül, hogy „költői teológiát avagy teológikus költészetet műveljen".[57]

„Formare un poetica Theologia, ed una theologica Poesia" – Girolamo Preti tézisében nem véletlenül köszön vissza Francis Bacon szirén-esszéjének következtetése. Nem tudjuk, vajon Preti olvasta-e a *De veterum sapientia* éppen ebben az évben megjelent olasz fordítását (kevéssé valószínű).[58] Ám a gondolat – azazhogy a modern, az új,

---

[53] Campeggi munkája, amelynek első változata már 1609-ben megjelent, nem akármilyen figyelmet keltett: maga Maffeo Barberini kardinális vette védelmébe, majd cenzorként is foglalkozott a mű Szentírás-értelmezésével. Vö. Sebastian Schütze, „Maffeo Barberini tra Roma, Parigi e Bologna, un poeta alla scoperta della «Felsina»", szerk. Schütze, in *I cardinali di santa romana chiesa: Collezionisti e mecenati, 1–5*, a cura di Marco Gallo, 5: 41–55 (Roma: Associazione Culturale Shakespeare and Company 2, 2002); Russo, *Marino*, 176.

[54] Az alábbiakban a Campeggi-eposz harmadik kiadására hivatkozom: Girolamo Preti, „Intorno all'Honestà della Poesia", in Ridolfo Campeggi, *Le lagrime di Maria Vergine: Poema heroico, terza edizione riveduta* (Bologna: Pelegrino Golfarini, 1620), 13–37. Az értekezés megjelent a *Lagrime* modern edíciójában is: Ridolfo Campeggi, *Le Lagrime di Maria Vergine*, a cura di Maria Teresa Pedretti, introduzione di Luana Salvarini, con un micro-invio di Marzio Pieri, Bologna barocca 1 (Lavis: La Finesta Editrice, 2009), 3–13. Legjobb kiadása a *Lo Stracciafoglio* c. hálózati folyóiratban (http://www.edres.it/stracciafoglio/), Domenico Chiodo gondozásában: http://www.edres.it/wp-content/uploads/2016/05/stracc1_discorso.pdf (hozzáférés: 2021. 02. 03.)

[55] „… havendo egli [Campeggi] conseguito quel fine, che fino a quest'hora è paruto al mondo tanto malagevole, cioè di congiugnere il diletto poetico al giovamento spirituale"; Campeggi, *Le lagrime*, 36.

[56] „Imperoché alla morte di Cristo, la qual contiene i più alti misteri della Fede santa, egli [sc. Campeggi] ha tanto felicemente unita la sublimità dello stile, la nobiltà de' concetti, e la tenerezza degli affetti, che gl'ingegni curiosi troverranno che la Croce non è incompatibile col Lauro; fra le spine del Crocifisso troverranno i fiori delle Muse, e fra l'amarezze della Passione troverranno le dolcezze della poesia." Uo.

[57] „… è stato costretto l'autore a far un misto non meno malagevole che nobile, cioè formare una poetica teologia, ed una teologica poesia." Uo., 37.

[58] Az első olasz kiadás még Londonban jelent meg 1618-ban, s csak évek elteltével sikerült megoldani

a poétikailag magasabb rendű vallásos költészet nem a világi, érzéki költészet alternatívája, hanem annak meghaladása – szinte a levegőben volt az igazság poézisére törekvő kései Tasso óta. Zrínyi gondolkodásában mindenesetre szoros kapcsolatba kerül a két szerző: Bacon kis mitográfiai esszéjéről – s azon belül a záró, 33. darabról, a sziréneket tárgyaló darabról – a közelmúltban igyekeztem bizonyítani, hogy a *Syrena* poétikai programjának egyik legfontosabb támasza. Az az érzésem azonban, hogy Pretinek a tézist demonstráló verseskötete szintén adott nagyon fontos – főként a szerkezetre vonatkozó – ötleteket a *Syrena* szerzőjének. Az egyszerű címet viselő kötet *(Poesie)* teljesen tudatosan használja (bontja le és építi újra) a *Daloskönyv*-mátrixot.[59] Újdonsága, ami kiemeli a kor átlagából, de még az alig néhány évvel korábban megjelent, forradalmian modern Marino-lírától is elválasztja: a tematikus csoportosítás (könnyek, csókok stb.) helyett visszatér egy laza narratív szerkezethez, a pszeudo-szerelmi történet elbeszéléséhez, amely természetesen (Petrarca mintájára) aszcenzióval, a szerelem elhagyásával és a transzcendenshez fordulással teljesedik ki. Nem darabonként használja fel a *Canzoniere* költeményeit, mint Marino (és már Tasso is) tette, hanem a kompozíció egészére figyel.[60] A narratológiai kísérletezés itt nem merül ki: a szonettek alapszövetébe, a kötet kellős közepére, beilleszt egy kiseposzt a ciprusi szűz, Oronta vértanúságáról. (A lepantói ütközet árnyékában zajlott 1571-ben a velencei uralom alatt álló Ciprus török inváziója: Musztafa basa a győzelem után a foglyokat és a zsákmányt Konstantinápolyba küldi, a hajót azonban önfeláldozó gesztussal felrobbantja Oronta, meggyújtva a lőporkészletet.)[61]

Amennyiben elfogadjuk, hogy a *Syrená*ra nemcsak a Preti-gyűjtemény egy verse, hanem annak modern szelleme és kompozíciós alapelve is hatással volt (s például abból származik az ötlet a különböző lírai és epiko-lírikus műfajok ötvözésére az eposszal, és az egésznek egy laza elbeszéléssé való összefűzése), akkor Zrínyi Petrarca-követését nemhogy első szándékúnak, még második szándékúnak sem elegendő definiálnunk. Zrínyi ugyanis nem magát Petrarcát követi, sokszor még csak nem is a Petrarcát átértelmező-újraíró Tassót majd Marinót, hanem a Marinóhoz is az újítás szándékával viszonyuló Pretit. A kötet részletes ismertetésétől terjedelmi

---

itáliai terjesztését, illetőleg új kiadását; ld. 73. j.

[59] Részletes elemzés: Stefano Barelli, „Il «canzoniere» di Girolamo Preti", in *Petrarca in barocco – Cantieri petrarchistici: Due seminari romani*, a cura di Amedeo Quondam, Biblioteca del Cinquecento 108, 151–166 (Roma: Bulzoni Editore, 2004).

[60] Ezt a tulajdonságát emeli ki modern kiadója is: Marino eljárásával szemben, aki felforgatta az 'egy lélek története – egy szerelem története' petrarkista modelljét, s katalógusba rendezte az erotikus és vallásos érzelmek alosztályait (csókok, könnyek, kegyességek [„divozioni"] stb.), Preti nem mechanikus tradíciókövetéssel, hanem éppenséggel az újítás jegyében tér vissza a modell kereteihez, folytonosan reflektálva Marino „ajánlataira" és dialogizálva költőtársával; ld. Barelli, „Introduzione – nota…", 25–26.

[61] *A ciprusi Oronta – Oronta di Cipro*, uo., 123–136.

okokból el kell tekintenem, elég itt annyi: Laurának nagyon reális, túlzottan is földi mását kapjuk benne, zsánerképek sorozatában – természetesen a szirénhasonlat is megjelenik, hétköznapi formában, a diskurzus egyszerű építőelemeként:

> Ó, sebző, zengő gyilkosom, ki csábitol:
> örömre hívnál, ám az fájdalom.
> Az Íjásznak s Szirénnek szóló dics-dalon
> a fül alél, míg nyilad szívembe hatol.[62]

A szerkezeti sablonnak megfelelően a gyűjtemény dereka táján eljutunk a harag, a *sdegno* fázisához, majd következik a fordulat, az elszakadás dokumentálása a petrarkista (s egyszersmind marinista) mintától. Most csak az utolsó részre utalok, amiben a Zrínyi által felhasznált vers is megtalálható. Ezt az egységet egy Marinóhoz címzett szonett nyitja, amelyben Preti Orbán pápa mennydörgő ítélkezésénél sokkal meggyőzőbb személyességgel, mintegy mentegetőzve fordul el fiatalkorának Mesterétől, az érzéki szerelem helyett az ég felé emelő tiszta szerelmet *(amor pudico)* választva. Az ezután következő négy költemény az új program kifejtése: az Istenhez „sóhajok szárnyán emelkedő lélek / E magas szépségben rak fészket és időzik".[63] Az égi dolgok szeretetét dicsérve[64] saját korábbi szerelmeit „hitvány és alantas" tűznek bélyegzi,[65] amitől most a kontempláció szabadítja meg; az antik Fortuna-templom (a vak istennőnek vak népek által épített szentély) helyén új templom épült: a tévelygés felett győzedelmeskedik az isteni igazság fénye;[66] az őszinte imádság megtalálja a fény Istenét, hogy elűzze a lélek homályát.[67] Végül pedig, a gyűjtemény koronájaként, következik a Zrínyi *Feszület*-imádságát ihlető záró darab: *Felhívja lelkét, hogy sírjon Krisztus halála fölött.*[68] Az érzelmes utazás véget ért: az érzelmek lecserélődtek, metamorfózisuk a szemünk előtt ment végbe. A világi szerelem helyett immár a Megváltó szeretete hatja át a megtisztult lelket.

Zrínyi stílusa, szelleme, heroikus habitusa olyan távol áll Pretiétől, amilyen távol csak állhat. Az érzelmi út azonban, amelyet bejár a *Syrená*ban, s amelynek

---

[62] Szkárosi Endre fordítása. „Omicida canora impiaga, alletta: / Par ch'inviti al gioir, ma chiama al pianto. / E vuol d'arciera e di Sirena il vanto, / Che lusinga l'orecchio, e 'l cor saetta." *Hölgyének éneke és hangja – Canto e suono della sua donna*, uo., 36.

[63] L' anima […] levata su l'ali de' sospiri, / Fa in quell'alta beltà nido e soggiorno. Uo.

[64] *A mennyei dolgok iránti szerelmet dicséri: Válasz Guidobaldo Benamati úrnak – Loda l'amor delle cose celesti: Risposta al Sig. Guidobaldo Benamati*, uo., 158.

[65] „Foco m'arse d'amor già vile e basso", uo.

[66] *Guido Nolfi úr kápolnájára Fanumban, ahol régen a Szerencse temploma állt – Per la cappella del Sig. Guido Nolfi in Fano, dov'era anticamente il tempio della Fortuna*, uo., 159.

[67] *Kéri az Urat, szabadítsa meg a földi szerelemtől – Priega Dio che il liberi dall'amor terreno*, uo., 160.

[68] *Invita l'anima sua a piagnere la morte di Cristo*, uo., 161.

poétikailag mélyen tudatos mintáját láthatta Preti kötetében, pontosan oda érkezik, ahova vezetője kalauzolja. Az út meghatározó állomásai (a szerelemre optálás mint kiindulópont, a szerelem kudarca után a „sdegno", majd a múltból példát merítés gesztusa, a mártírok emlékének felidézése, végül a Kereszthez fordulás) jórészt megegyeznek a *Poesie* fordulópontjaival. A *Syrena*-kötet *poétikai* itinériuma pedig még közelebb áll ahhoz: a marinizmustól való elszakadás nehézségei után az istenes költészet a „beérkezési pont" – a *Syrena* pontosan ezt az utat járja, a fordulatot nem késznek, előre lezajlottnak tételezve (mint a pápai kihallgatáson ajándékba kapott kötet sugallta), hanem Preti módjára cselekményesítve azt, lírai elbeszélésként. Persze korántsem úgy, ahogy lehetett volna. Az eposz után üres lapok következnek, nemkülönben az *Arianna sírása* után (2-2 lap), majd az epigrammák és a *Feszületre* között négy üres lapot találunk. Ezek a hiátusok jelzik az előszó igazát: „Az én professióm, avagy mesterségem nem az Poesis". Zrínyi a szó szigorú értelmében tényleg amatőr költő volt, legalábbis Preti professzionalizmusához képest. Nem töltötte ki az üres helyeket, pedig volt bizony ott jó „ennihány Versnek hea". Nyilván erre a lacunára is érvényes, amit magyarázatul odavet: „üdőm nem volt hozzá"…[69] Arra viszont láthatóan volt ideje, hogy alaposan tájékozódjon a számára elérhető kurrens „világirodalmi" közeg irányzatairól, belső viszonyairól, és hogy lézerradar pontossággal mérje be, hol volna az ő kontribúciójának az „üres helye" az itáliai irodalmi térképen. Róma és Velence, klasszicizáló jezsuiták és concettózó marinisták között, a kettészakadt modern iskola virtuális találkozási pontjában. S hogy hol lett volna legeredetibb ötletének, a lírai történet idézőjelébe tett hőseposznak a helye, ha értették és olvasták volna? Ugyanezen a találkozási ponton, ahol mindkét tábor ezt hiányolta.

Irónia és hiperbola

Az amatőrök olykor nagyobb költők, mint a professzionalisták; nem először, s nem utoljára esett ez meg a magyar költészetben (s olykor nemcsak a magyarban). Ahelyett azonban, hogy ezen boronganánk, inkább vessünk egy pillantást arra az új nyelvre, amit Zrínyi az új feladatra kifejlesztett. Két szembeötlő sajátossága van: a szabad (vagy ahogyan Arany János fogalmazott: a szabatosan felforgatott) szórend, illetve a túlzás alakzata, a hiperbola. Az előbbi mintája a tassói „széttagolt beszéd", a „parlar disgiunto", amelynek következménye lesz nemcsak a csinált, művi, artisztikus dikció, hanem – legalábbis így sejtem – a sokat vitatott szabálytalan, ingadozó szótagszámú és metszetű Zrínyi-sor is. Bemutatása külön feldolgozást érdemel. Itt az utóbbival foglalkozom: a hiperbola figurájának

[69] Zrínyi, *Összes művei,* 1: 9–10.

az egész kötetet uraló jelenlétével. Az ősforrás, hasonlóan a „parlar disgiunto" eszményéhez, itt is a késő-antik retorikai irodalom, Hermogenész, Longinosz és főként az ál-Démétriosz; a *Peri Herméneiász* mindkét eszköz használatát az emelkedett, a magasztos stílus jellemzőjeként adja meg. Hogyan alkalmazza ezt Zrínyi a *Syrená*ban? Indikátorként szolgálhat, hogy az eddig vizsgált vezérmotívumok (a könnyek, a szirének és a főnixek) közös jellemzője, hogy Zrínyi mindegyiket két regiszterben használja: az iróniától indul és a túlzó fenség alakzatáig jut el mindegyikkel. A kérdést tehát pontosítani is lehet: mi az értelme, a poétikai üzenete ennek a tendenciának?

Titkos mesterének, Marinónak nagyszabású eposzában a concetto-halmozás, a vad és kiforgatott, túlzó képek használata ritka, legalábbis sokkal ritkább, mint követőinél és iskolájánál. (Elég rá példának a föntebb idézett Achillini-strófa.) Ha előfordul, az inkább parodisztikus, mint egyenes szándékból történik. Marino világa sokkal inkább a bravúros iróniáé mint a heroikus-tragikus hiperboláé – nála az irónia a szkepszis elleni egyik (s talán a leghatásosabb) orvosság. Lássuk például a költészet dicséretét az eposz ötödik énekének bevezető strófájában; a költészet mint hajóút, a költő mint kormányos – a *Syrena* címlap-metszetén is ott vannak, a kor poétikai közhelyei. Marino azonban szokatlan kidolgozást ad az embléma elemeinek:

> Az emberi nyelv szinte fék, mely vissza-
> fogja a túl heves ész harapását.
> Kormány, mi szabja át, törvénye tiszta,
> a lélek hajója kétes futását.
> Kulcs, mely teret nyit gondolatnak, s itt a
> kéz is, mely menti ész s beszéd hibáját.
> Toll és ecset, mely ír élénk jelekkel,
> s amely fest ugyanoly élénk színekkel.[70]

A szenvedélyek tengerén hányódó lélek hajóját a nyelv kormányozza: sokak szerint ez lehet a teoretikus tengely, amely körül az eposz egésze forog. Ha a strófát önmagában szemléljük, akkor valóban elképzelhető, hogy az „emberi nyelv" általános értelemben, egyfajta generatív grammatikai szabályrendként értendő, s a sok évszázados morálfilozófiai séma a visszájára fordul, nem az értelem irányítja a nyelvet, hanem a nyelvi sémák képeznek természetes gátat a ráció ön- és

[70] Szkárosi Endre fordítása. „L'umana lingua è quasi fren che regge / de la ragion precipitosa il morso. / Timon ch'è dato a regolar con legge / de la nave de l'alma il dubbio corso. / Chiave ch'apre i pensier, man che corregge / de la mente gli errori e del discorso. / Penna e pennello che con note vive / e con vivi color dipinge e scrive." *Adone*, V, 1; Marino, *Adone*, 521.

közveszélyes pusztító tevékenysége előtt. A világot nyelvi konstrukcióvá tevő szkepszis még odébb esik innen, de felforgatásnak ez is éppen elegendő volna. Ennyire messze azonban nem érdemes menni. A ráció megfosztása a hatalomtól itt „mindössze" annyit jelent, hogy a nyelvet mesterien alkalmazó költő szerepe a teremtés rendjének a megtévesztés révén történő megőrzése. Az értelem szabályozó hatalmának meggyengülte folytán csak ő rendelkezik az összeomlást, a tragédiát (a szenvedély hatalmának eluralkodását) elodázni, talán elhárítani is képes különleges adottsággal; mágikus művészete révén őrzi a harmóniát. A megtévesztés, a fikció, a költészet egésze így ontológiai pozícióba kerül: a rossz elhárítása csak egy másik „rossz" révén lehetséges – minden dicséretet megérdemel tehát a két nővér, a Zene és a Költészet. Ez az alapvetően ironikus (az újabb kutatások szerint: nem frivolan, hanem tragikusan ironikus)[71] szemlélet a stílusban is megmutatkozik. Az értelmet folytonosan kizökkentő, s a csalást ilyen módon előbb-utóbb felfedő túlzó szókép, a hiperbola túlzott használata egy idő után a kegyes megtévesztést fenntartani hivatott *acutezza*, az éleselméjűség ellenében hat. Éppen ezért Marino igen mérsékelten adagolja az epikus fenség alapvető, világszemléletet meghatározó stílusalakzatát; s közben szisztematikusan parodizálja az elődköltészet, mindenekelőtt Tasso heroikus nagyotmondását.

Zrínyi heroikus szemléletének ugyanez az alakzat a centrumában áll. Ám egyszer ő is elköveti a marinói bűnt – ami érdekes módon egybeesik a kötetkompozícióban a morális bűnnel, a *concupiscentiá*val, a túlzott vággyal: a *Fantasia poetica*ban. Célpontja – mint Marinóé Tasso – Balassi Bálint. A kétpillérű verskompozíció egésze Balassi-paródiának tekinthető, tele van az elődpetrarkista fordulatainak, képeinek reminiszcenciáival,[72] melyeket Zrínyi hiperbolákba fordít (a végletekig túlozza a forrásában is adott kép lehetőségeit, majd szisztematikusan félreérti őket), s ilyenként teszi őket irónia tárgyává. Emeljünk ki illusztrációként egyetlen strófát, a *Fantasia poetica* második darabjából, a *Vadász és Echó*ból. Az előzmény: a „Volt egy kis méhecském…" kezdetű, a kedvest Balassi *Ad apes* c. versének kiforgatásával megjelölő szakasz. (Balassinál a költő a nő ajkáról mézet szívó méh, Zrínyinél a nő a méh, aki a férfi „kertjében" lakik, s „mézes harmatokkal, kerti illatokkal az ő szája teli volt" – ennek a már itt is átlátszó erotikus célzásnak az alig kimondhatóan trágár hátterét majd a harmadik strófa adja meg, ahol kiderül, miféle „rózsáról" származnak a mézes harmatok, amivel a nő szája megtelik.) A jellemzés a következőképpen folytatódik:

---

[71] Corradini, *In terra di…*.

[72] Részletes elemzés: Bene Sándor, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poetica*ja és a Balassi-hagyomány", in *„Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szablyámot": Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. Heltai Bálint és Sipos Lajos, 178–217 (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2018).

Sokszor két szép lábát,
Melynél nap nem láthat
Szöbbet, valamerre jár:
Hercules oszlopa,
Az hol non plus ultra,
Higgyed, lenni gondoltam.
Kivántam, dülne rám
Szép márvány palotám,
Miként rádült Sámsonra.[73]

E strófa Balassi-reminiszcenciája világos, Herkules és Sámson összekapcsolására is ott talált célzást Zrínyi (XXX, „Mire most, barátom…"). Kovács Sándor Iván joggal mutatott rá a strófa hátterében a Zrínyi által forgatott metszetes térképek allegorikus alakjaira, valamint a geográfia antropomorfizáló gyakorlatára (amikor létező természeti tárgyakba, hegyekbe, folyókba stb. vetítenek bele arcokat, testrészeket, egész emberalakokat.[74] Kiss Farkas Gábor gondos kutatással tárta fel az V. Károly császár jelmondataként nagy karriert befutott *Plus ultra* („Még tovább") ötletének megjelenését az emblémairodalomban, az eredetileg a spanyol világhatalom végtelen növekedésére utaló szlogen kapcsolódását a „Herkules oszlopai – gibraltári sziklák" azonosításhoz, majd a politikai kép erotizálódásának lehetőségét, így rekonstruálva az „asszociációs láncot", amit követve Zrínyi eljutott a bizarr képig, a gibraltári oszlopok és a kedves lábainak párba állításáig.[75] Az általa adott gazdag irodalmi háttérhez nincs mit hozzátenni. Az a Balassi-utalásokból összeálló kontextus azonban, amibe ez az asszociáció illeszkedik a *Syrena* kompozícióján belül, mindenképpen figyelemre méltó. A „Kivántam dülne rám / Szép márvány palotám" kapcsán ugyan ki ne gondolt volna – ha Balassit valaha olvasta – a „Hogy Juliára találа…" udvarló fordulatára? Hiszen maga a rózsa is ott van (hogy tovább ne feszítsük a dolgot: a violával együtt!):

Én drágalátos palotám,
Jó illatú, piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám…[76]

A hiperkritikus utódköltő szerint a kép nem jó. Vagy rózsa, vagy palota – és a „palotára" szavaz, ami rádőlhet a saját „rózsájára". Ám a rafinált *acutezza* kiinduló

[73] *Fantasia poetica II*, 4.
[74] Kovács, *A lírikus Zrínyi*, 147–148.
[75] Kiss, *Imagináció és imitáció...*, 117–122.
[76] Balassi Bálint, *Versei*, kiad. Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Régi magyar könyvtár: Források 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 80.

motívuma, a biblikus és a mitológiai utalás, Herkules és Sámson együttese, ami ebben a versben az „oszlopok" révén, tréfás hiperbolaként alkotja a paródia magját, komoly változatban is előfordul a kötetben. Az eposz hatodik énekében, a várból történt első kiütés alkalmával, a török soraiban riadalmat keltő Zrínyit jellemzi így a költő:

> Talán így Hercules bánt az sárkányokkal,
> Vagy hatalmas Sámson filiszteusokkal,
> Mint Zrini cselekszik török pogányokkal,
> Egy kemény és élös fringia-szablyával.[77]

Ez a hasonlat ugyancsak a túlzó, nagyító alakzattípus, a hiperbola körébe tartozik. Sőt, ez a tulajdonképpeni hiperbola, az alakzat szabályszerű alkalmazásának alapesete – az ekhós vers erotikus képe pedig nem más, mint a hiperbola paródiája. Mi ennek a manővernek a jelentése a kötetegész kontextusában?

A hiperbolikus nyelv hatálya Zrínyinél sokkal messzebb terjed a stílusékítmények körénél: egész világlátásának, történelemszemléletének egyik fő karakterjegyéről van szó. S nemcsak az övéről. A barokk kultúra alapvető episztemikus válságának, a modernitást jelző termékeny krízisnek talán legjellemzőbb, legalábbis irodalmilag legjobban megragadható tünetegyüttese a hiperbola és az irónia vetélkedése. A kor kihívása a szkepszis, mind nyelvi, mind ismeretelméleti vonatkozásban. A világ, a valóság, megismerhetetlennek, bizonytalan körvonalakban megragadhatónak tűnik, a világban ható erkölcsi, politikai és hitbeli igazságok pedig mintegy mediatizálódnak, nyelviesülnek és ezzel manipulálhatóvá lesznek. Az irónia, ha nem a felszínes változatára gondolunk (amikor az, aki ironizál, valójában tudja az igazságot), hanem a Marino által alkalmazott filozofikus változatra, akkor ennek a többértékűségnek, elmosódott körvonalúságnak, végtelen párhuzamosságnak a kifejezője. Az *Adone* történelem nélküli, mitologikus víziója ugyanerre a magasabb rendű iróniára épül, mint a *Dicerie sacre* pánharmóniát hirdető teológiája (a marinói szinkretizmus mélyen átélt meggyőződés éppúgy lehet, mint felszínes, provokatív, libertinus ateizmus).[78]

A hiperbola az iróniának éppen az ellentéte. Nem mond le a nyelvről, nem ereszti el, mint bizonytalan eszközt (a retorikában ennek Ramus gesztusa a prototípusa: az elokúció, a stílus, lényegében a retorizált nyelv leválasztása az invencióról és a diszpozícióról),[79] hanem éppen ellenkezőleg, a nyelvben igyekszik

---

[77] *Szigeti veszedelem*, VI, 67.

[78] Fabio Giunta, „La Pittura di Giovan Battista Marino: Nota sull'adorazione della Sacra Sindone tra Cinque e Seicento", *Studi e Problemi di Critica Testuale* 95 (2017): 127–148, 147.

[79] Pontosabb lenne azt mondani: a dialektikaként elgondolt invenció és diszpozíció válik le a retorikáról, amelynek sajátos tárgya így csak az *elocutio* (a stílus, a nyelv művészete) és az *actio* (az előadás) marad. A fordulat (bizonyos elképzelések szerint egyenesen kettős fordulat, hiszen a tudományos igazságok közlésmódja felett lassan újra átvette az uralmat a retorika, így a dialektika

megalkotni a bizonytalan, új jelenségekkel teli természeti, társadalmi és politikai valóság felderítésének, a megszokott tudásformák és etikai normák ellenőrzése alól kicsúszó érzelmek kontrollálásának heurisztikus eszközét. Erre szolgál Tesauro metafora- és concetto-felfogása, ezt igyekszik rendszerezni a barokk kor talán legnagyobb irodalomteoretikusa, Baltasar Gracián, az *agudeza* elméletében.[80] A hiperbola a túlzásra épülő, az aránytalanságot bevilágítani kívánó „agudeza por exageración" alakzata. A „havas tűzhányó", a „lángoló könnyek", a „reménytelenség tavasza" – nem rossz metaforák, hanem kognitív eszközök. A túlzás, a meghökkentés, a megértésfolyamatot, sőt a teljes kommunikációt megszakító hiperbola célja paradox módon a megértés és megértetés: a törekvés a valóság új, ismeretlen aspektusainak, érzésformáinak fizikai és matematikai, csillagászati és történelmi „csodáinak" az érzékeltetésére.[81] A kommunikáció megakasztása a csoda kiváltotta csodálattal vagy legalább csodálkozással, a fenséges vagy a riasztóan alantas tapinthatóan, enargikus lefestése – hogy lehessen beszélni róla, hogy az ismeretlen, az új: nevet kapjon és beléphessen a kommunikációba. A hiperbola alkalmazója hisz a reália létezésében, minden szemantikai túlzással a dolgot magát, a valóságot, a *res*t akarja a nyelv hálójába fogni. „Plus ultra", mindig tovább: nemcsak a spanyol Habsburg világbirodalom politikai ambícióinak határtalanságát jelölte a korjelképpé vált embléma elmés felirata,[82] hanem az emberi tudás lehetőségeinek szédítő és vonzó végtelenségét; a transzcendens és a fizikai világ, a szó és a valóság, a gondviselés és a történelem, a látszat és a lét távolságát, s ugyanakkor e távolság leküzdhető, bejárható voltát is jelezte. Herkules oszlopai ott állnak Francis Bacon korszakos tudományelméleti művének a címlapján.[83] A hiperbola (ezúttal vizuális formájában) a távolságukat méri és járja be, egymástól és a mögöttük megnyíló ismeretlentől.

A csodát a csalástól, a csodálatot a szkepszistől, a fenségest a nevetségestől alig átlátható, fokozatos átmenetekből épülő határsáv választja el – a hiperbola és az irónia határa erős határ, és mégis szinte észrevehetetlen. Marino poétikája ezen a határsávon rendezkedett be. Zrínyi, amikor Herkules oszlopait a vágyott nő

---

nyelvileg manipulálható lett) alapvető határvonalat jelent a modern irodalmi gondolkodás történetében. Vö. Kecskeméti Gábor, „A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 255–284, 276–277.

[80] Gracián Baltasar, *Agudeza y arte del ingenio* (Huesca: Juan Nogués, 1648); facsimile kiadás: Zaragoza: Gobierno de Aragón, 2007.

[81] A következőkhöz vö. a kérdéskör monografikus feldolgozását: Christopher D. Johnson, *Hyperboles: The Rhetoric of Excess in Baroque Literature and Thought*, Harvard studies in comparative literature 52 (Cambridge (MA)–London: Harvard University Press, 2010), 114–125.

[82] Uo., 126–132.

[83] Az általam használt kiadás: Francis Bacon, *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX* (Lugduni Batavorum: Wijngaerde–Moiardus, 1645); a címlapmetszet: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10042653_00005.html (hozzáférés: 2021. 02. 03).

lábaival („az hol non plus ultra"), a Sámsonra omló palotát a magára dűlő szerelmesével azonosítja, nemcsak Balassiból űz gúnyt, hanem a marinói bűnt önmagával, saját voluntarista, „hiperbolikus" hitével, heroikus idáljával szemben követi el. Az etikai vétségért, a túlzott testi kívánásért, szerelme „túlszeretéséért" (a *concupiscentiá*ért) és a poétikai bűnért (a hiperbolák iróniába csúsztatásáért) Orpheusszá válva bűnhődik meg. Eurüdikéje mellett saját marinói énje is a pokolra száll. Ám a bűnbánat és a kegyelem is egy helyen várja majd: a megváltás hiperbolájában *(Feszületre).* A kötetkompozíció rendjében az epigrammák Attilájának „vércataractáira" felel a költő Múzsájának könnykataraktája. Ez az eredeti elem a diskurzusban. Kevés nyugat-európai olvasó értette volna az üzenetet, Attila megszentelésének szándékát. Amit viszont értettek volna (ha Zrínyi a maga hiperbolikus heroizmusával nem egy érthetetlen nyelven írja meg a verseskötetét), az a csingolódó, megduplázott marinói főnixek mártírrá nevelése, a szirének megszelídítése, a könnyek haragos örvényének a Kereszt alá terelése. A modernség (az alternatív modern?) példázatát.

Utasi Csilla

Szándék és imitáció
Zrínyi Miklós Syrena-kötetében

Dolgozatomban azoknak a fogalmaknak a jelentését szeretném új összefüggésbe helyezni, amelyekkel Zrínyi Miklós eposza elbeszélő eljárását a kortárs olvasóknak jellemezte. A *Syrena*-kötetben, *Az Olvasónak* szóló ajánlásban az állítja: „Fabulákkal kevertem az históriát, de úgy tanultam mind Homerustul, mind Vergiliustul, az ki olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul."[1]

Pirnát Antal 1984-es tanulmányában rámutatott, hogy a 16–17. századi, a keresztény igazságfogalom uralma alatt álló – az anyanyelvű poétikai gondolkodásnak és alkotásnak nem kedvező – magyarországi művelődésben a *narratio* három válfajáról (historia, fabula, argumentum) szóló cicerói-cornificiusi leírásból a história és a fabula ellentéte került középpontba. Valamely mű vagy históriának, *res gest*ának, „lött dolog"-nak minősült, amelyből morális tanulságot lehet meríteni, vagy fabulaként, mulatságból, gyönyörködtetés és szórakoztatás céljára kitalált történetként értékelték. A história feltétlen társadalmi elismertségnek örvendett, a fabulát gyanakvás övezte, a legtöbb szerző ezért munkáját abban az esetben is a história műfajnévvel igazolta, ha a történet, amelyet elbeszélt, nyilvánvalóan nem volt megtörtént, igaz eset.

Pirnát Antal az ideológiai kényszer hatását tartotta meghatározónak abban, hogy: „Az a néhány költő, aki már szándékosan nem históriát ír, hanem igazi elbeszélő költeményt, munkáját kényszerűségből még mindig »históriának« nevezi, bár a poétikában jártasabb olvasói számára jelzi azt, hogy írása mégsem igazi história".[2]

Pirnát Antal megfigyeléssel szemben úgy látom, hogy Zrínyi eposzát sem a *Syrena*-kötet ajánlásában, sem az *Obsidio* szövegében nem nevezi históriának. Az *Obsidio* negyedik éneke *(Pars quarta)* a szerencse forgandóságáról szóló reflexióval kezdődik, melyet az elbeszélő a szigeti Zrínyi Miklósra alkalmaz, akinek most (a szigeti ostromnak abban a pillanatában, amelyhez az elbeszélés elérkezett) jó dolga van, de a szerencse majd rajta is megmutatja a hatalmát. Az elbeszélő a 7. versszakban a szigeti várvédőt szembesíti azzal, hogy most ugyan örül, nemsokára

[1] Zrínyi Miklós, „Az Olvasónak", in *Adria tengernek Syrenaia,* hasonmás kiad., utószó Kovács Sándor Iván (Budapest: Akadémiai Kiadó – Magyar Helikon, 1980), 1v.

[2] Pirnát Antal, „Fabula és história", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88 (1984): 137–149, 137.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.137

azonban sokat adna azért, ha (a siklósi epizód főhősét) Mehmet basát nem látta volna. Majd önmagát mérsékletre intve egyrészt kijelenti, hogy a szigeti hős lelke Istennél van, másrészt rámutat, hogy a szerencse jó és rossz fordulatait sztoikus nyugalommal vette tudomásul. Az ének 10. versszakban a következőket jegyzi meg: „De talán História[n]kból mi kiléptünk"[3]. A história ezen a helyen nem szerepelhet elbeszélő költemény értelemben, hiszen a költeményhez a kitérő is hozzátartozik. A *Pars Nona* kezdetén a históriát Zrínyi a verssel együtt említi, a história tehát ebben az esetben sem magát a költeményt jelenti:

> Kíván nyugodalmat vers és história,
> Nem haragos Márssal lakik Múzsák fia,
> Hangas dob, trombita Apollót nem híja
> Verscsinálásokrul harcra, viadalra.[4]

A *Mátyás királyról szóló elmélkedések* végén Barne Karnarutićnak a szigeti várostrom történetét elbeszélő horvát költeményéből idéz. A szövegnek ezen a helyén, ahol az idézett művet egyértelműen megjelöli, Zrínyi Karnarutić munkáját poémának nevezi, a história kifejezést nem használja.[5]

Az Olvasónak szóló ajánlásban és az *Obsidio* szövegében a história fogalmával Zrínyi egyszerre jelöli az *Obsidio* tárgyát, a szigeti várostromot és annak nyelvi reprezentációját. Zrínyi históriafelfogása megegyezik a kor szemléletével: a história fogalma a kora újkori szerzők számára egyidejűleg jelentette a „történetírás"-t és az ábrázolt történeti eseményt (vagy folyamatot). A két jelentés egymásba csúszása az ókori történetírás elméletéből eredt. Az ókori teoretikusok, akik a historikus elé azt a követelményt támasztották, hogy az igazat kell mondania, meg voltak győződve róla, hogy lehetséges az igazság hiteles, érvényes reprezentációja. Lukianosz és Cicero a történetírást az eseményeket pontosan visszaadó tükörként[6] határozták meg, a történeti diskurzus lényegét pedig a meztelen igazság allegorikus alakjával jellemezték. A historiográfust ugyan már Lukianosz is a szobrászhoz hasonlította, aki az anyagot készen kapja, a szobrot azonban abból művészetével hozza létre, a történetírás feladatát mégis a megmutatásban és a megtörtént hű visszatükröztetésében

---

[3] Zrínyi, *Adriai tengernek Syrenaia...,* K1-v.

[4] Uo.*,* X1-v.

[5] Zrínyi Miklós, „Mátyás király életéről való elmélkedések", in Zrínyi Miklós, *Prózai munkák,* kiad., jegyz. Kulcsár Péter, Zrínyi Miklós Összes művei, szerk. Kovács Sándor Iván (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 168–201, 201.

[6] Lukianosz szerint a történetíró munkája: „Olyan legyen, mint egy fényes, tiszta és éles rajzú tükör, mutassa a tárgyakat úgy, ahogy felfogja az alakjukat, ne hamisítsa meg sem a színeket, sem a formákat." Lukianosz, „Hogyan kell történelmet írni?", in *Lukianosz összes művei,* ford. Kapitánffy István, 2 köt. Bibliotheca Classica (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 1: 590–616, 611.

jelölte ki.[7] Az ókori történelemszemléletet jellemző naiv realizmus a 17. században is még érvényben volt. A felvilágosodást követően tudatosult, hogy a múlt ábrázolása mindig egy adott, részleges nézőpontból történik.[8]

A história fogalmának kettőssége meghatározó volt a kor szemléletében. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Zrínyinek a fabulát és históriát szembeállító mondatában a fabula jelentése kibővült. A idézett mondatnak nem csupán Homéroszra és Vergiliusra hivatkozó első fele fontos, poétikai szempontból legalább ilyen jelentős a mondat második fele, amelyben Zrínyi kijelenti, aki a nagy eposzokat olvasta, az *Obsidió*ban is meg tudja majd különböztetni egymástól a fabulát és a históriát („az ki olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul"). A nem kis költői öntudatról tanúskodó állítás szerint fabulának minősül tehát mindaz, ami az eltérő *história*kat elbeszélő *Obsidió*ban, a homéroszi eposzokban és az *Aeneis*ben közös elem. A históriától megkülönböztethető fabula Zrínyi szóhasználatában az eposzi malom összes kellékét jelöli.

Az azonban, hogy a fabula már-már a poézis szinonimájává lett, nem járt a fikció általában vett elismerésével: hiszen változatlanul egyedül az a kitalált történet, költői lelemény számított poétikai értelemben figyelemre méltónak, amely az irodalmi hagyomány elemeiből épült föl, vagy azokhoz viszonyult. A kora újkori szerzők a fabula és a história megkülönböztetésével koruk keresztény igazságfogalmához igazodtak, a történetírás ókori elméletének segítségével azonban a megtörtént és a kitalált ellentétét rögtön fel is oldották: ha az emberi természet állandósága miatt a történeti események korábbi események ismétlődései, annyiban az egykori események leírása a mostani események leírására is alkalmas.

A história önreflexiója a horvát művekben

Zrínyi Miklós a horvát irodalom epikus költeményeiből Karnarutić munkáján kívül feltehetően másokat is ismert. A horvát művek elsősorban nem az *Obsidio* lehetséges forrásaiként fontosak a számunkra, hanem azért, mert keletkezésük kulturális kontextusa párhuzamba állítható a magyar műveket létrehozó kulturális kontextussal. A horvát irodalomban a *carmen eroico* és a *romanzo cavalleresco* fogalmainak megfelelői az olasz művelődés közelsége ellenére sem jöttek létre. Önreflexióikban a horvát szerzők nem azt hangsúlyozzák, hogy a poézishez tartozó elbeszélő költeményt hoztak létre, hanem legtöbbször a história ókori fogalmát állítják szembe az alkalmazott poétikai eszközökkel.

---

[7] Uo., 183.

[8] Reinhart Kosselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978), 178–179.

A szerzők a Velence uralma alatt álló dalmáciai városokban és a függetlenségét megőrző köztársaságban, Dubrovnikban éltek. Marko Marulić 1450-ben született a velencei fennhatóságot 1420 óta elismerő Splitben,[9] patrícius családban,[10] a Diocletianus palotájának romjai között, Giorgio Dalmata tervei alapján épített gótikus paloták egyikében. Szülővárosa iskolájában Tideo Acciarini tanította, majd egyes feltételezések szerint Padovában folytatott tanulmányokat, bár ezt írott forrás nem bizonyítja. Későbbi életében padovai és velencei értelmiségi körökkel állt kapcsolatban. 1560-tól városi tiszteket töltött be: néhány ízben examinator (a városi okiratok felülvizsgálója), majd tiszteletbeli bíró volt. Az áruszállító hajók felügyeletében többször megfordult Velencében, 1500-ban, a szent év alkalmából, Rómába tett zarándoklatot. Latinul, horvátul és olaszul írt. Könyveinek 1521-es végrendeletéhez csatolt jegyzéke *Historici* cím alatt 22 történeti munkát sorol fel. A könyvtárában megvoltak Cicero beszédei és azok kommentárjai, Valla *Elegantiae* című munkája, Servius *Bucolica*- és *Aeneis*-kommentárja.[11] A ma Párizsban őrzött, a *Cena Trimalchió*t is magában foglaló trogiri kézirat Marulić margináliáit is tartalmazza.[12] *In epigrammata priscorum commentarius* című művébe felvette barátja, Dmine Papalić antik gyűjteményeinek feliratait. Munkái a késő-középkori kegyességnek ahhoz a nagy áramlatához tartoznak, amelynek egyik hajtása a mi kódexirodalmunk. 1496 és 1499

[9] Kortárs latin életrajza: Frane Božičević, *Život Marka Marulića, Splićanina,* priredio i preveo Bratislav Lučin, (Split: Književni krug – Marulianum, 2007). Életéről és pályájáról a legfrissebb áttekintés: Bratislav Lučin, „Ljetopis Marka Marulića", in Marko Marulić, *Hrvatski stihovi i proza,* ured. Bratislav Lučin, Stoljeća hrvatske književnosti 137, 69–79. (Zagreb: Matica hrvatska, 2018); https://sites.google.com/site/kksmarulianum2a/marko-marulic/kronologija-zivota-i-djela (hozzáférés: 2020. 12. 29).

[10] A család horvát neve Pečenić (Pecinić), az író horvát nyelvű munkáiban Marko Marulićként vagy Marko Pecinićként, latin és olasz szövegeiben pedig Marco Maruluskénként nevezte meg magát (nevét gyakran kiegészítve a Spalatensis vagy Dalmeta jelöléssel). Bratislav Lučin, *Iter Marulianum Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića / Da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić,* prev. Ljiljana Avirović (Roma: Viella, 2008), 13.

[11] Bratislav Lučin, „Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici", *Colloquia Maruliana,* ured. Bratislav Lučin, Mirko Tomašević (Split: Književni krug Marulianum, 1997), 6: 170–201, itt: 181–182, 186–188, 191.

[12] A kódexet, benne az addig lappangó *Cena Trimalchió*val 1653-ban Nikola Ćipiko spliti könyvtárában a padovai tanulmányaiból éppen hazatért Marin Statilić fedezte fel. A 15. században a kódex Marulić birtokában volt. Tibullus, Propertius elégiáihoz, Ovidius XV. heroidájához *(Sapphus ad Phaonem)* írt lapszéli jegyzeteket, Catullus költeményeit emendálta. A *Satyricon* más kódexekben is szereplő részeihez (az ún. *excerpta vulgaria*hoz) is jegyzeteket fűzött, a *Cena Trimalchió*t azonban nem jegyzetelte meg. A trogiri kódexbe bejegyezte Claudio Claudianus, az Egyiptomban született, görög anyanyelvű, latinul író 4. századi költő *Phoenix* című idilljét. Bratislav Lučin, „Marulićeva ruka na trogirskom kodeksu Petronija (Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis)", in *Colloquia Maruliana,* ured. Bratislav Lučin, Mirko Tomašević (Split: Književni krug Marulianum, 2005), 14: 315–320, itt: 317–318; Bratislav Lučin, „Marul, Katul i trogirski kodeks Petronija (Codex Parisiensis Lat. 7989 olim Traguriensis)", in Lučin, Tomašević, *Colloquia Maruliana,* 6: 5–44.

között írta európai hírnévre szert tett, 1507-ben, Velencében megjelent *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* című munkáját Xavéri Szent Ferenc magával vitte a tengerentúli misszióba, a katolikus reformáció korában a művet Magyarországon is olvasták.[13] Ugyanebben az évben adta ki Hieronymusról szóló latin életrajzát *(Vita divi Hieronymi)*. Pártfogójának, a spliti plébánosnak és kanonoknak (primiceriusnak), dom Dujam Balistrilićnek[14] biztatására horvátra fordította Kempis Tamás *De imitatione Christi* című munkáját *(Od naslidovan'ja Isukarstova)*. 1509-ben Jerolim Papalić kérésére elégikus disztichonokban latinul szólaltatta meg Petrarca *Vergine bella* című költeményét, a *Daloskönyv* CCCLXVI. darabját. A latin verset Papalić megzenésítette, és lantkísérettel adta elő. Marulić 1509 és 1511 között Šolta szigetére, Nečujamba vonult vissza, ahol a Szent Péter templom mellett Dujam Balistrilićnek háza és kertje volt. Marulić *Davidias* című, tizennégy énekből álló eposza, amelyben Dávid király Krisztus előképe, kéziratban maradt. Rotterdami Erasmusról abban a Niger Tamáshoz[15] szóló episztolában ír dicsérő szavakat, amelyet az 1519–1520-ban készült *Dialogus de Hercule a Christocolis superato* című munkájához illesztett. A teljes erazmusi programot valószínűleg nem látta át, vagy legalábbis nem követte. Anyanyelvű munkái részben kegyességi művek, részben a törökellenes irodalomhoz tartoznak. *Judita*[16] című horvát elbeszélő költeményét 1501-ben írta. Az ajánlásban Marulić megjegyzi, históriáját egyrészt a régi énekmondók *(začinjavci)* módjára alkotta meg, másrészt azonban a régi poéták eszközeivel tette ékesebbé,[17] hogy az ajánlás címzettje, dom

---

[13] Marulić könyveinek főként jezsuita könyvtárakban van nyoma, Káldi György több prédikációjában hivatkozik rá, de a református Miskolczi Csulyak István könyvei között is volt egy Marulić-mű. István Lőkös, „Prilozi madžarskoj recepciji Marulićevih djela", in Lučin, Tomašević, *Colloqiua Maruliana*, 6: 156–167., itt: 160–167.

[14] Dujam Balistrilić születésének időpontja ismeretlen, Marulić horvát nyelvű leveleiben vele kapcsolatban a „kum" kifejezést használja (a *kum* keresztapát, esküvői tanút, és a korban lelki vezetőt is jelent), Balistrilić vagy a keresztapja, vagy lelki vezetője lehetett.

[15] Niger Tamás (Toma Niger, Thomas de Nigris), az egykori spliti püspök 1514 óta Beriszló Péter horvát bán titkára és veszprémi püspöki vikáriusa volt, 1519-től több velencei és római diplomáciai küldetésben vett részt. „Toma Niger", in *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020), http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43740 (hozzáférés: 2020. 9. 18.).

[16] Teljes címén: *Libar Marka Marulića Splićanina u kom se uzdrži istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk izraelski od velike pogibili.* Marko Marulić, *Judita,* prev. i kom. Marko Grčić (Zagreb: Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, 1983), 6. Magyar fordítás: Marko Marulić, *Judit,* ford., bev. tanulm., jegyzet., Lőkös István, Eötvös Klasszikusok 28. (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1999).

[17] Neven Jovanović megállapítja, a *Dialogus de Hercule Christocolis superato* című munkájában Marulić a költészetet a teológiának rendeli alá. Miért vállalkozik mégis a kegyesség és a poézis összebékítésére? Ezzel az igazságot széppé teszi, és megmutatja az igazság szépségét. Neven Jovanović, „Marcus Marulus Spalatensis", *Colloquia Maruliana,* ured. Neven Jovanović, Branko Jozić, Bratislav Lučin (Split: Književni krug Marulianum, 2013), 22: 201–207, itt: 207.

Dujam Balistrilić ne mondhassa, ugyanazt a búzakévét nyújtja át neki, mint amelyről könyveiben olvashat. A kévét sokféle virággal felékesítette, ennek következtében úgy megváltozott az arculata, mint a gyümölcsfáké, amikor tavasszal a legnagyobb derültségben virágoznak. Eljárását ajánlásában a szakács művészetéhez is hasonlítja, aki az úri asztalra nem csupán főtt vagy sült étkeket ad föl, hanem sáfránnyal, borssal és más effélével fűszerezi azokat, hogy kedvesebbeké tegye a lakomázók számára.[18]

1501-ben egy olasz levélben barátját, Jerolamo Ćipikót értesíti *more poetico* készült anyanyelvű *(in lingua nostra materna)* munkácskájáról, a *Judit*ról, felszólítja, jöjjön, s nézze meg, azt fogja mondani, a szláv nyelvnek *(la lengua schiava)* is van Dantéja.[19] Melyek a régi poéták eszközei, amelyeket munkájába illeszt? Marulić invokációját Istenhez intézi, s azt kéri tőle, szent lelke igaz szerelmet öntsön belé, hogy értelme, súlyos bűnt követve el, ne kóboroljon a régi poéták társaságában. Istent megszólítva állítja: Te teszed, hogy édesen tudjunk énekelni, a hűségesek számára a béke te vagy, nem pedig a háromszor három szűz kara, akikhez még hozzáadja Apollónt a lantjával. Azt kéri Istentől, a hangját emelje föl az égig, ahol trónusát a szentek kara dicsőíti, hogy ott is hallható legyen, amint elzengi Juditról az éneket.[20] A történet dispositiója a szentírásbeli történet rendjét követi. A régi poéták eszközei közé a seregszemle, Holofernész leírása, az elbeszélésbe illesztett szónoklatok, imák, reflexiók, a harcnak viharként, az elbeszélésnek hajózásként való jellemzése és mitológiai képek[21] tartoznak. Judit asszonyt először ószövetségi hősnőkhöz Bethsabéhoz, Dinához, Zsuzsannához, Eszterhez, Delilához hasonlítja, megjegyezve, hogy bűneiket nem tulajdonítja Juditnak, csupán szépségüket. Majd hozzáteszi, neki tulajdonítja még azt, amit poétai hiúságokból rak össze: Apollón nem Daphnét üldözte volna, ha a thesszáliai szirteknél Juditot látta volna meg, Merkúr fia, Pán elejtette volna szürinxét, ha megpillanthatta volna a házból kijövő Juditot, amint a Cynthus hegyén vadászó Diánához hasonlóan hajladozik, Herkules abbahagyta volna a harcot Déianeiráért, ha ezt a termetet, orcát és nyakat látta volna, Páris is elhagyta volna Helénát.[22] A régi poéták eszközeit a kegyességgel korlátozó eljárás párhuzamaként a bibliai történetbe Marulić Holofernész lakomájának ürügyén a torkosságot és a részegséget elítélő eszmefuttatást illeszt .[23]

---

[18] Marulić, *Judita,* 6–8.

[19] Miloš Milošević, „Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića", in *Colloquia Maruliana,* ured. Vedran Gligo, Bratislav Lučin, Mirko Tomašević (Split: Književni krug Marulianum, 1992), 1: 5 –31, itt: 8–9.

[20] Marulić, *Judita*, 17.

[21] A Nap mint Titán: Marko Marulić, *Judita,* 59. Holofernész Juditot megpillantva úgy jár, mint a szeriphoszi úr (Polüdektész), amikor Danaé fia (Perszeusz) fölmutatta neki a Medúsza-főt; Marulić, *Judita,* 83.

[22] Marulić, *Judita,* 79–81.

[23] Marulić, *Judita,* 95–100.

A címben és az argumentumban *(Ča se u kom libru uzdrži)* szereplő história-fogalom a Szentírásra utal, hiszen az egyes bibliai könyveket a korban históriának is nevezték. A Dujam Balistrilićnek szóló ajánlásban az antik históriafogalmat jellemző megmutatás mozzanatát a következő mondat fejezi ki: „íme, az én mindentől tisztelt Judit asszonyom kegyelmed felé indul, talán nem kevésbé ékesen, mint ahogyan Holofernésznek mutatkozott, nem azért, hogy kegyelmedet, mint őt, félrevezesse, hanem, hogy felüdítse kegyelmed a szent tisztaság megtartásában, kegyelmed szeme elé tárván és megmutatván minden szépségét, gyönyörűségét, erényét, hírét és dicsőségét, melyekkel sokkal nemesebben és ékesebben díszíti föl magát, mint akik selyembe, aranyba és gyöngybe burkolóznak…" (ford. U. Cs.)[24]

A különböző városokban élő dalmáciai szerzők többnyelvű levelezésben álltak egymással és számon tartották elődeiket is. Petar Hektorović[25] régi nemesi családban, 1487-ben született, valószínűleg Hvar szigetén. Az 1510-től 1514-ig tartó időszakot, amikor a szigeten parasztfelkelés dúlt, szüleivel Splitben töltötte. Humanista műveltségét Hvaron, Splitben és Padovában szerezte. A hvari Nagy Tanács tagja volt. Korai művei elvesztek, vagy megsemmisítette őket. 1528-ban barátjának, a hvari születésű, ekkor már Zárában a defensor tisztét ellátó Mikša Pelegrinovićnak ajánlotta 1525 előtt keletkezett Ovidius *Remedia amoris*ának horvát fordítását *(Knjige Ovidijeve od lika ljuvenoga)*. Fő művét ugyanúgy a kegyesség és az erudíció egybekapcsolása jellemzi, mint Marulić munkáit. Az 1556-ban íródott, 1568-ban, Velencében megjelent *Ribanje i ribarsko pregovaranje*[26] című könyvecske műfaji besorolása bizonytalan. A verses elbeszélés abban a tekintetben episztolának minősíthető, hogy az elbeszélő a mű címzettjének Hijerolim Bartučevićnek, a hvari nemesúrnak és vitéznek mondja el, hogy tvrdalji nyári laka építését néhány napra félbeszakította, és két halász, Nikola, Paskoje és az utóbbi kisfia társaságában hajókirándulásra ment. A mű időrendben beszéli el a kirándulás három napjának történéseit. Útjuk során Šolta szigetén is kikötnek, Nečujamban meglátogatják Balistrilić házát, ahova Marko Marulić annak idején visszavonult. Hektorović művében ezen a helyen Marulićot dicsérő sorokat helyez el. Josip Torbarina szerint az utazásról beszámoló levél az *ecloga pescatoria*

---

[24] „Eto k vama gre Judita gospoja ma visoko počtovana, more biti ne s manjom urehom nego kada se ukaza Olofernu, ne da vas kako i njega tim prihini, da prija pokripi u uzdržan'ju svete čistoće, prid oči vaše, ponesši i postavivši sve lipote, krasosti, kriposti, dike i slave svoje, kimi se je urešila vele plemenitije i gizdavije nego keno se reše svilom, zlatom i biserom"; Marulić, *Judita,* 8.

[25] Életrajza: Nikica Kolumbić, „Hektorović Petar", *Hrvatski biografski leksikon,* 2002; http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=58 (hozzáférés: 2021. 01. 07).

[26] Petar Hektorović, *Ribanye i ribarscho prigovaranye i razliche stvari ine sloxene po Petretv Hectorovichiv Hvaraninv* (Venetia: Gioanfranceso Camotio, 1568), snimljeno s prvoga izdanja Hektorovićeva „Ribanja i ribarskog prigovaranja" (Mletci 1568) čuvanoga i Knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti u Zagrebu, (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti, 1953).

műfajának bizonyos jegyeit mutatja, miközben a szerelem mint tárgy egészében hiányzik belőle. Jacopo Sannazaro 1526-ban jelentette meg *Eclogae piscatoriae* című pásztori gyűjteményét, amelynek az volt az újdonsága, hogy a helyszínt Árkádiáról a Nápolyi öbölre cserélte, a nimfák tengeri nimfákkal, a pásztori világ istenei a tengeristenekkel cserélődtek fel, az eklogákban az antik mitológiában járatos, szerelmes halászok beszélgetnek hajókról, hálókról és varsákról, a szerelmi ajándék pedig kecskegida, virág és gyümölcs helyett osztriga, kagyló, gyöngy és korall.[27] Torbarina ezek közül a Sannazaro nyomán halászidilleket író szerzők közül[28] Luigi Tansillót emeli ki, aki 1540-ben keletkezett *Stanze* című művében, melyet episztolaként V. Károly főtitkárának, Bernandino Martiranónak ajánlott, az Adria-tenger partján tett útjáról számol be. Az út során Don Garciát, a nápolyi spanyol alkirály, Don Pedro de Toledo fiát kísérte el udvari költőként.[29]

Tvrdalj, a várként megerősített nyári lak, melynek építését Petar Hektorović a tengeri kirándulás kedvéért néhány napra félbeszakította, Joško Belamarić megfigyelése szerint különleges irodalmi műként is értelmezhető.[30] A költő nagyapja, Hektor révén a család birtokába került nyaralót Petar Hektorović a saját tervei szerint építtette át.[31] A homlokzatot és a falakat 1520-tól kezdve latin és horvát feliratokkal díszítette, amelyek a mulandóságra figyelmeztetnek és alázatosságra szólítanak fel: az emberi életet a hit és az erkölcsfilozófia tételeihez szabják, ám az ilyen módon leélt élet minden pillanatát fel is értékelik. Az egyetlen olasz nyelvű feliratot (FEDE E REALTÀ, O QUANTO È BELLO) a kerti kőasztalra vésette fel.

A hajóút résztvevői a „baščina", a természet és az emberi találmányok élvezetében merülnek el. Az egymásnak feltett találós kérdéseken kívül a halászok,

---

[27] Josip Torbarina, „Hektorovićevo «Ribanje» u kontekstu evropske književne tradicije", in *Zbornik radova o Petru Hektoroviću,* ured. Jakša Ravlić, Posebno izdanje časopisa *Kritika* 6 (1970): 200–222, itt: 219–220.

[28] Azok közül a szerzők közül, akiket Hektorović ismerhetett, Torbarina Bernardo Tassót (a költő apját), a velencei Andrea Calmót, Bernardino Rotát, Matteo Conteo di San Martinót és Luigi Tansillót sorolja fel. Torbarina, „Hektorovićevo «Ribanje» u kontekstu evropske književne tradicije", 211.

[29] Torbarina, „Hektorovićevo «Ribanje»", 214–216.

[30] Joško Belamarić, „Kultura ladanja u renesansnoj Dalmaciji, Slučaj Hektorovićeva Tvrdalja", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji,* 34, 1. sz. (1994): 169–188, itt: 176.

[31] A tvrdalji nyári lak művészettörténeti leírása: Cvito Fisković, „Hektorovićev Tvrdalj", *Bulletin instituta za likovne umjetnosti VII odjela,* 5, 2. sz. (1957): 93–107; Miće Gamulin, *Tvrdalj Petra Hektorovića u Starom Hvaru* (Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti SK Hrvatske, 1988); Tudor Ambroz, *Petar Hektorović i njegov Tvrdalj u svjetlu novih istraživanja* (Zagreb: Ex libris, 2009). A feliratok értelmezése: Nikša Račić, „Lokalitet Tvrdalj i Hektorovićeve misaone preokupacije na uklesanim natpisima", *Anali Historijskog instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,* 12 (1970): 205–275; Radoslav Bužančić, „Virtus et Genius na ribnjaku Hektorovićeva Tvrdalja", in *Kultura ladanja: Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića" održanih 2001. i 2002. godine*, ur. Nada Grujić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 85–92.

hogy az időt múlassák, szerb módon („na sarbski način") egy-egy hosszúsoros éneket, bugaršćicát[32] és egy éneket adnak elő (a „I kliče devojka..." incipitű *pisan*t[33]), valamivel korábban pedig egy felelgetős köszöntőt („Naš gospodin poljem jizdi") [34] adnak elő. A *Ribanje i ribarsko prigovaranje* paratextusai között szereplő episztolában Hektorović kifejti, hogy a kirándulást az igazsághoz híven örökítette meg. Az episztola címzettjének, Pelegrinovićnak feltételezett kifogását, hogy a halászok egyszerű énekét miért nem cserélte maga költötte énekekre, azzal az érvvel hárítja el, hogy ha így tett volna, a címzett joggal gondolhatná, hogy a mű többi részét is kitalálta.[35]

Morana Čale szerint, amikor Hektorović arra hivatkozik, hogy a mű egyéb szavainak igazságát a bugaršćicák szó szerinti idézet volta szavatolja, ezzel voltaképpen arra utal, hogy a mű egyetlen szava sem „kitalált", valamennyi szó a humanisták számára hiteles ókori szövegeket idéz meg. A találós kérdések vagy rejtvények például, amelyekkel a halászok egymást szórakoztatják, részben Diogenész Laértiosz *Híres filozófusok élete* című munkájából származnak.[36] Čale Hektorović művének kontextuális olvasatai ellen lép fel, azt hangsúlyozva, hogy nem a leírások valóságtartalmából, hanem a művek poétikai szerveződését létrehozó retorikai konvencióból kell kiindulnunk.[37] A mű mögött a püthagóraszi *akuszmata* humanista recepcióját kimutató tanulmányának talán legfontosabb következtetése, hogy a *Ribanje* átveszi az építészet „strukturális–performatív aspektusait". Hektorović valószínűleg ismerte Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* (1452, első kiadása 1458) című munkáját, az abban szereplő,

---

[32] Hektorović, *Ribanye i ribarscho prigovaranye...,* 12–15. Az első bugaršćica Kraljević Markónak és fivérének, Andrijašnak az esetéről számol be. A fivérek három szép lovat zsákmányolnak a harcban, kettőt elosztanak, a harmadikon összevesznek, Kraljević Marko szíven szúrja testvérét, aki haldokolva azt kéri, anyjuknak mondja azt, hogy egy szarvas vérétől véres a kése, Andrijašt egy ékes leány *(gizdava devojka)* tartja a hatalmában, növényekkel és borral megbabonázta, az idegen országból nem engedi haza. A második bugaršćicában Udini Vlatko vajda hamis ígérettel rabul ejti, majd kivégezteti Radovan Severinac vajdát. Az ének első sora Severin várát (ma Drobeta-Turnu Severin, Szörényvár, régi nevén Szörénytornya) idézi meg, ez valószínűvé teszi, hogy a cselekmény elemeit Hunyadi János idején kapcsolták Szörényvárhoz és a korabeli szereplőkhöz. A szörényi bánság 1330-ban a havasalföldi vajda uralma alá került, a várat 1419-ben Luxemburgi Zsigmond csatolta vissza a Magyar Királysághoz, 1439-ben pedig Habsburg Albert a szörényi bánság várainak felügyeletét Hunyadi Jánosra bízta. A végvári rendszerbe betagozódott erődítmény a 16. századra elveszítette jelentőségét.

[33] Hektorović, *Ribanye i ribarscho prigovaranye...,* 15–16.

[34] Uo., 6.

[35] Uo., 36–37.

[36] Morana Čale, „Tako je govorio «mudri Fitagore»: *Ribanje* humanističko «prigovaranje»", *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost,* 51 (2019): 4, 17–39, itt: 18–19.

[37] Morana Čale Tomislav Bogdan dolgozatára hivatkozik: Tomislav Bogdan, „Kratki spojevi: Zamke kontekstualizacijskih pristupa renesansnoj književnosti", in Uő, *Prva svitlost* (Zagreb: Matica hrvatska, 2017), 11–35; vö. Čale, „Tako je govorio «mudri Fitagore»", 19.

a heterogén elemek harmóniáját biztosító *concinnitas* elvét érvényesítette nemcsak nyári laka kialakításakor, hanem irodalmi műve megalkotásakor is.[38]

A bugaršćicák, a mű többi szavával ellentétben, nem újrakontextualizált antik idézetek. Hektorović a Mikša Pelegrinovićnak címzett episztola folytatásában a bugaršćicákat a cicerói érvekkel igazolja. Felidézi, hogy a latinok a história szót igazul és méltán az igazság szavának tartották, mert e szót a látást vagy megismerést jelentő *histor* szóból vezették le. Hektorović arra hivatkozik, hogy a bugaršćicákat a mi nyelvünk minden ága (melynél alig van népesebb) igaz történetnek tartja, nem úgy mint némely elbeszélést *(pripovisti)* és sok éneket *(pisni)*.[39] Bár a bugaršticák a hősi epikára jellemző állandó fordulatok, jelzők, kicsinyítőképzők, ismétlések segítségével a történeti eseményt a „szem elé tárják", és így megfelelnek a história ismérvének, a hősénekek nem tartoznak a morálfilozófiai minták közé: a bugaršticákból, az antik mintákkal ellentétben, nem indulhat ki az imitáció, szövegükkel nem járulnak hozzá a beszélő textuális megalkotódásához.[40] A hosszúsoros énekeket és hőseiket éppen ez tette alkalmassá arra, hogy a (dél)szlávok (Slovini) eredetéről, történetéről és hivatásáról a 17. század elején formálódni kezdő irodalmi és történeti művekben kibontakozó elképzelés hivatkozási pontjai legyenek.

Barne Karnarutićot,[41] az első horvát szerzőt, aki kortárs (a törökellenes harcot megörökítő) történelmi eseményt verselt meg, még nem érinthették meg a szláv nemzeti elbeszélésben kifejtett nézetek. 1515 táján a velencei fennhatóság alatt álló Zárában született, nemesi családban. Iskoláztatásáról semmi biztosat nem tudunk, 1537–40 között a horvát lovasság parancsnokaként részt vett a velencei–török háborúban. 1543–1571 között Zárában békebíró („dobar čovjek"), 1546–1560 között examinator, később causidicus nobilis („pravad govornik", ügyész), az okiratok 1570-ig mint hercegi tanácsadót is említik. Az Ovidius *Metamorphoses*ének IV. énekét, Priamus és Thysbe történetét egyszerre moralizáló és petrarkista felfogásban elbeszélő éneke *(Izvarsita ljubav i napokom nemila i nesrićna smart Pirama i Tižbe)* 1586-ban, Velencében jelent meg. A Verancsics Antal esztergomi érseknek szóló ajánlás alapján valószínű, hogy a mű 1569 (Verancsics érsekké való kinevezése) és 1573 (Verancsics és Karnarutić halálának éve) között keletkezhetett. Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* című elbeszélő költeménye valószínűleg 1568 és 1572 között

[38] Uo., 31.

[39] *Hektorović, Ribanye i ribarscho prigovaranye...,* 37.

[40] Azokról az énekekről, amelyekre Mauro Orbini hivatkozik *A szlávok királysága* (*Il Regno de gli Slavi*, 1601) című munkájában, Maja Bosković Stulli ír dolgozatában: Maja Bošković-Stulli, „Bugaršticе", *Narodna umjetnost* 41, 2. sz. (2004): 9–51, itt: 18–21.

[41] Életrajza a műveiről szóló szakirodalom összefoglalásával: Milovan Tatarin, „Karnarutić, Barne", in *Hrvatski biografski leksikon* (2009): http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=185 (hozzáférés: 2021. 01. 07). Magyarul: Lőkös István, *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei*, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 124–127.

jött létre, 1584-ben Velencében látott napvilágot. Karnarutić Szigetvár 1566-os ostromát Cserenkó Ferenc krónikája[42] alapján beszéli el. Cserenkó krónikája nem tartalmaz hősepikai elemeket: a szigeti Zrínyi Miklós például, amikor az oszmán haderő körülkeríti a várat, a kapitányokat, a vajdákat, az úrfiakat (*gospodičići*, valószínűleg a várban nevelkedő nemesifjakat), a lovasságot, a gyalogságot, a polgárokat (purgeri) és minden másféle embert hív össze az eskütételre, olyan gyakorlati intézkedéseket is hoz, mint a házak gyúlékony fedelének a levétele, vagy a nőtlen katonák élelmezése.[43] A *Mátyás király életéről való elmélkedések* végén Zrínyi a Karnarutić költeményéből két olyan részletet idéz, amelyek az örök hírnévről szólnak.[44] Karnarutić a Cserenkó-krónikát hősi elemekkel egészítette ki: az örök hírnév képzetével és állandó jelzőkkel. A siklósi epizódot követő lakomán a horvát vitézek hősénekeket énekelnek, a bugarsticák is a hősi légkör tartozékai.

Ivan Gundulić *Osman* című eposzát könyvtárnyi szakirodalom értelmezi, itt most mindössze két megfigyelésre szorítkozom. Egyrészt azt bizonyítom, hogy Gundulić is a korban érvényes történelemszemléletet vallja, másrészt a *Harmadik ének* elején az elbeszélői helyzetet kijelölő reflexiót elemzem.

Ivan Gundulić (Gondola, Plavčić, Plavković) 1589-ben Dubrovnikban született, nemesi családban. Iskoláit Dubrovnikban végezte. Szülei a Tasso művét tovább író Camillo Camillit fogadták fel mellé nevelőnek. Az 1604 és 1612 között Dubrovnikban fenntartott jezsuita misszió tagjainak retorikai és irodalmi előadásait is hallgathatta. 1608-ban a Nagy Tanács, 1634-ben a Szenátus, 1638-ban pedig a Kis Tanács tagjává választják meg. A nápolyi Accademia degli Oziosi a sorai közé választotta. Fiatalon melodrámákat írt, melyek szövege nem őrződött meg, szerelmes versei közül is alig néhány maradt fönn (közöttük Girolamo Preti *Amante occulto* és *Amante costante* című verseinek horvát átiratai). 1621-ben Rómában jelentette meg *Pjesni pokorne kralja Davida* (Dávid király bűnbánó énekei) című kötetét: a hét bűnbánó zsoltár parafrázisát. Egy évvel később Velencében látott napvilágot *Suze sina razmetnoga* (A tékozló fiú könnyei) című munkája. *Dubravka* című „politikai" pásztordrámáját 1628-ban vitték színre.

---

[42] A szigeti ostromról készült krónika a huszadik század elejéig a ljubljanai Budina Sámuel 1568-as bécsi latin fordításában volt ismert. Budina a szerzőről mindössze annyit árul el, hogy nemes származású és szavahihető férfi, aki Zrínyi Miklósnak apródja (cubiculis) volt. A huszadik század elején Anton Kaspret talált rá a krónika glagolita írással feljegyzett horvát szövegére, valószínűleg az eredeti (talán latin betűkkel lejegyzett) kézirat másolatára. Milan Ratković, „Ferenac Črnko i njegov opis posjedanja i pada Sigeta", in Ferenac Črnko, *Posjedanje i osvajanje Sigeta, 1, popratni tekstovi*, ured. Milan Ratković (Zagreb: Liber, 1971), 27–34, itt: 27–29. A kutatás a névtelen horvát krónika szerzőjét Zrínyi Miklós apródjával, Cserenkó Ferenccel azonosítja.

[43] Uo., 7.

[44] Zrínyi, „Mátyás király életéről való elmélkedések"..., 201.

Zsoltárátiratai előszavában utalt rá, hogy *A megszabadított Jeruzsálem* fordítására készül, átültetését a Vasa házból való III. Zsigmond lengyel királynak készül ajánlani, és a *slovin* népnek megmutatni. A fordítás helyett végül *Osman* című, tassói elvek szerint megalkotott eposzát[45] írta meg. 1622 táján kezdett hozzá, és 1638-ig, halálig dolgozott rajta. Az eposzt 1826-ban Dubrovnikban adták ki először nyomtatásban, sajátkezű kézirata (a 13. és a 14. énekkel együtt) elveszett, paratextusai, ha voltak is, nem maradtak fenn.

Az *Osman* két főhőse a lengyel trónörökös, a későbbi II. Ulászló és a fiatal szultán, II. Oszmán. A cselekmény a chocimi csatát követő eseményekkel kezdődik. A 1620-as havasalföldi és moldvai, vereséggel végződő lengyel betörésre a következő évben megtorlásul érkező oszmán támadást Chocimnál sikerült megállítani. Gundulić az első énekben Vladislav királyfinak (a lengyel trónörökösnek, Ulászlónak), tulajdonítja a chocimi győzelmet, pedig Ulászló a csata idején betegen feküdt a táborban. Vladislavot megszólítva állítja, az ő (eposzi) trombitája révén a királyfi percről percre növekvő hírnevét az egész világ hallja, további tettekre

[45] Bene Sándor szerint az *Osman* Tasso művei közül a *Liberata*hoz, az *Obsidio* pedig a *Conquistata*hoz kapcsolódik, a különbség a dubrovniki irodalom egésze és Zrínyi irodalmi preferenciái között a műfajok és a hierarchiájuk tekintetében is megmutatkozik: a lírát és az epikát vegyítő önreflexív idill például teljesen hiányzik a dubrovniki költészetből. Bene Sándor még két különbségre hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy míg az *Osman* a megtért költő alkotása, addig a magyar *Syrena*-kötet a Krisztushoz való megtérést folyamatként ábrázolja. Másrészt, míg az *Osman* „az Orpheusz-mítosz nacionalizált, sőt, etnicizált (multietnikus: délszláv) értelmezését adja", addig „a *Szigeti veszedelem*nek szintén van határozott mondanivalója a tárgyban, Zrínyi eposza ugyancsak hozzászól a töröktől visszahódítandó balkáni területek (»Illíria«) fölötti kulturális hegemónia kérdéséhez"; Bene Sándor, „Szirének a térképen, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténeti földrajz", in *Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017), 59–67. Ám Zrínyi műve nem a teljes Balkánt magába foglaló délszláv állam megalakítását tartja megoldásnak. A dolgozat a Zrínyiek és a dubrovniki irodalom még egy vonatkozására kitér. A dubrovniki Dominko Zlatarić Tasso *Amintájá*nak horvát fordítását 1580-ban, még az olasz *editio princeps* előtt *Ljubmir* címen jelentette meg. Bene Sándor a Zrínyi Györgynek ajánlott *Élektra*-fordítást annak a bizonyítékaként említi, hogy a Zrínyiek a dubrovniki műveket olvasták. Bene „Szirének a térképen...", 55. Zlatarić 1597-es kötete azonban, amelyben az *Élektra*-fordítás megjelent, a *Ljubmir* javított szövegét, valamint a *Priamus és Thysbe* Zlatarić-féle átdolgozását is tartalmazza, a Zrínyi György környezetéből a könyvre érkező reakciók tehát a pásztordrámára is vonatkozhattak. A kötet Zrínyi Györgyhöz szóló ajánlásának figyelemre méltó mozzanata, hogy Zlatarić Zrínyi Györgyöt azzal biztatja az olvasásra, hogy Nagy Sándorhoz (Lesandru Velikom), a szerb királyhoz (Kragliu Sarbskome) nem volt méltatlan, sőt hasznára volt, hogy Homéroszt forgatta, ahogyan más híres vajdáknak és uraknak is hasznukra volt egyéb fényes írók forgatása. Dominko Zlatarić, *Elektra tragedia, Glvbmir, pripovies pastirska, I Glvbav i smart Pirama i Tisbe, Iz vechie tugieh jezika u Harvackij izloxene, K' tomusu pristavgliene niekoliko Piesni u Smart od razlizieh. Po Diminiko Slatarichv* (V'Bnezieh: Aldo, 1597), 5-r.

buzdítja, ha így tesz továbbra, nem szűnik meg tetteit énekelni.[46] Vladislav hírét viszik a szárazföldön és tengeren utazók, a győzelmet ünneplő lakomázók éneke, a pásztorok, a szelek, s a nap is, mely a felhők fölötti derültségbe kelettől nyugatig aranysugaraival írja föl a nevet, mely néven a hírnév uralkodik.[47] Gundulić költői képében, éppen úgy, mint az *Obsidio* utolsó előtti versszakában, az örök dicsőséget a név felírása jelzi. A szigeti Zrínyi Miklós kiontott vérével írja alá a nevét, inkább az ég előtt tanúskodva, Gundulićnál a Nap jegyzi fel sugaraival a hős nevét az égre. A metafora a királyfi nevére játszik rá, melyet Gundulić a *vlada* (uralkodik) ige és a *slava* (dicsőség, hírnév) főnév összetételeként értelmez, a névelemek felcserélésével alkotja meg a *slava vlada* (a hírnév uralkodik) állítást.

Az *Osman Harmadik éne*kének elején Ali-pasa, a szultán kiküldöttje lóháton a békekötésre Lengyelországba indul, elérkezik Drinápolyba, ahol Orpheusz az énekével egykor a Marica folyót többször megállította. Orpheusztól először itt hallották a vadak, a kövek, a madarak, a fák a „összhangzatos és édes bugarkinjákat",[48] melyeket a bolgár Orpheusz szláv *(slovin)* nyelvének hagyott örökül, hogy a hősi tetteket bennük dicsőségben énekeljék, kiáltsák ki.[49] Az elbeszélő ezután azokat a hősöket sorolja fel, akiknek tetteit a *bugarkinjá*k dicsőítik. A sor a szerb Nagy Sándorral (Lesandar Srbljanin) kezdődik. Stjepan Uroš és más, a Nemanja-házhoz tartozó uralkodók, a rigómezei csatában a török császárt megölő Miloš Obilić és a 14. században élt, de az énekekben későbbi történelmi eseményekben is részt vevő Kraljević Marko között az énekek magyar hősei is szerepelnek: Szilágyi Mihály (Mihajo Svilojević), Hunyadi János (Janko vojevoda), Mátyás király (kralj Matijaš), Báthory Zsigmond (Šizman Bator). Gundulić végül elérkezik III. Zsigmondhoz, a lengyel királyhoz és a trónörököshöz, Vladislavhoz, s a trónörököst megszólítva így kiált fel: ó, dicsőségesnél dicsőbb királyfi, megdönthetetlen tetteidet énekelve (bugareć), neved erejétől leszek híres.[50] Gundulić tehát önmagát a bugarkinjákat éneklő költők sorába helyezi, az ellentmondást pedig, hogy a délszláv hősénekek nem tartoznak az antik irodalom korpuszába, azzal hidalja át, hogy ezeknek az énekeknek a megteremtőjeként Orpheuszt nevezi meg.

---

[46] „Tim s mê trublje da svi'et sliša / slavu tvoju svak' čas veću, / ti sveđ djeluj djela viša, / a ja pjeť ih pristat neću". Ivan Dživo Gundulić, *Osman*, prir. Branko Letić, Biblioteka Izabranih djela (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 25.

[47] „U vedrini nad oblacim / s istoka mu do zapada / sunce upisa zlatnim zracim / ime kojim slava vlada". Gundulić, *Osman*... 25.

[48] A *bugarština, bugaršćica, bugarkinja* jelentése egyaránt: hősének.

[49] „Od Orfea ovdi prvo, / neka se uvi'ek pak začinje, / ču zvi'er, ptica, kami, drvo / skladne i slatke bugarkinje. / Bugarin ih slavni ostavi / slovinskomu svom jeziku, / djela od slave da u slavi / bugare se u njih viku". Gundulić, *Osman*..., 51–52.

[50] „O preslavni kraljeviću, / nedobitna tvoja dila / ja bugareć slavan biću: / ta je imena tvoga sila." Ivan Dživo Gundulić, *Osman*..., 52.

A számos kéziratban terjedő[51] *Osman* legrégebbi fennmaradt másolatát Nikola Ohmučević[52] dubrovniki spanyol követ 1651 és 1653 között Bécsben készítette. Ohmučević a füzetbe az eposz szövege után két hosszúsoros éneket is feljegyzett (a *Smrt despota Vuka* és a *Smrt kralja Vladislava* című éneket). A két *bugarkinja* írásban való rögzítését a délszláv történeti elbeszélés iránti rokonszenve mellett az *Osman* Harmadik énekének elején olvasható reflexió is befolyásolhatta.[53]

A Syrena-kötet kortárs értelmezői

Zrínyi legtöbb metatextuális megjegyzése és a kevés kortársi vélemény, melyet a *Syrena*-kötet közvetett értelmezésének tekinthetünk, a tükörmetaforára játszik rá.

Barne Karnarutić *Vazetje sigeta grada* című epikus költeményének harmadik kiadását 1661-ben Fodróczy Péter jelentette meg Bécsben. Fodróczy 1622 táján születhetett. 1634-ben Petrus Fodroczi, Croata néven írta be magát a bécsi egyetem anyakönyvébe. 1638-ban felvették a zágrábi püspökség bécsi kollégiumába, a Collegium Croaticum Viennensébe.[54] A család birtokai Szlavóniában, Kőrös,

---

[51] Az *Osman* kéziratairól áttekintést ad: Ivan Lupić, Irena Bratičević, „«Jaoh, a sada je sve inako»: O kritičkoj ediciji Gundulićeva *Osman*a", in *Colloquia Maruliana*, ured. Neven Jovanović, Branko Jozić, Bratislav Lučin (Split: Književni krug Maruliana, 2017), 26: 89–154.

[52] A boszniai, paraszti származású család eredeti neve Grgurić. Az oszmán hódítás elől menekülve a Dubrovnik környéki Stoniban telepedtek le, itt búzaszállítóként meggazdagodtak, hajótulajdonosokká lettek. Petar Grgurić (spanyol nevén don Pedro de Iveglia Ohmucievich Gargurich) IV. Fülöp spanyol király armadájában tengernagyként szolgált, a család birtokában lévő hajórajával több katonai műveletben részt vett, többek között az Anglia elleni 1588-as hadjáratban. Dubrovnikban sikertelenül kísérelte meg a boszniai Ohmučević családtól való (hamisított) leszármazását. 1594-ben a nápolyi alkirály előtt sikerült bizonyítania nemesi eredetét. Valószínűleg a nemességet bizonyító eljárás céljára készült az első „illír címergyűjtemény" (*Rodoslovie naviščenih i svetih otaca i vlastitih bilegovi zemalja i svitlih ti plemena cesarstva Ilirskoga (…) vlastela i plemića svih zemalja Ilirskih / Libellus sanctorum patronum et publicarum insigniarium Regnorumet familiarum illustrium Illyrici Imperii etc.).* Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga), 164. Fiúörököse nem lévén, don Pedro a lányát, Aureliát közeli rokonukhoz, Andrija Grguićhez adta feleségül. A 17. században Spanyolország dubrovniki követének tisztét – egymást váltva – Andrija, majd a fivére, Petar, a fia, Stjepan, végül 1637 és 1666 között Nikola, másik fivére töltötte be. Đivo Bašić, „Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XIX. stoljeća", *Pomorski zbornik,* 44, 1. sz. (2006): 139–177, 158.

[53] Zrínyi Péter Bécsben valószínűleg kapcsolatban állt az eposzt másoló Nikola Ohmučevićtyel, s az *Osman* befolyással volt a horvát *Sirena*-kötet koncepciójára is. Bene, „Szirének a térképen, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter…, 69–75, különösen 72.

[54] Alojz Jembrih, „Fodrocijevo izdanje *Vazetja sigeta grada* (1661.) Barne Karnarutića", *Studia lexicographica,* 10–11 (2016–2017): 35–62, itt: 39. A bécsi kollégiumban az ingyenes helyekre az egyházi pályára készülőket vették fel, a világi tanulóknak (convictores) az ott lakásért fizetniük kellett. Az Alojz Jembrih tanulmányában idézett forrásokból nem derül ki, mégis valószínű, hogy Fodróczyt világi tanulóként vették fel a kollégiumba.

Varasd és Zágráb megyében feküdtek. Borkovec, amelyről a család a melléknevét kapta, 1446-ban II. Cillei Ulrik gróf adományaként került a Fodróczyak birtokába. Fodróczy Péter tanulmányaiból hazatérve fiútestvéreivel a borkoveci birtokon osztozott. 1650 és 1660 között a varasdi szolgabíró tisztét töltötte be, különböző küldöttségek tagjaként több ízben járt a királynál. 1663. áprilisában, amikor az oszmán haderő Konstantinápolyból való megindulásának híre eljutott Magyarországra, Fodróczy Pétert a horvát–szlavón rendek varasdi gyűlésén a báni hadsereg alezredesévé választották meg. 1698-ban halt meg.[55]

Az 1661-es Karnarutić-kiadás latin nyelvű ajánlását Zrínyi Miklóshoz intézi. A trentói zsinaton kanonizált *Ecclesiastes* egyik verséből bontja ki mondanivalóját: „Ha egy apa meghal, mintha nem halna meg, mert hisz hátrahagyja saját hasonmását" (Sir, 30, 4). Megállapítja, hogy a hősöknek az az erénye, mely az utódaikban él tovább, nem hal meg, s az ajánlás címzettjét a szigeti hőshöz nagyon hasonló utódnak nevezi. A kötetben együttesen kiadott két művecskét, „az apai nyelvünkön", azaz illír nyelven írt éneket és Forgách Ferencnek a szigeti várostromról szóló, eredetileg a wittenbergi Zrínyi-albumban megjelent latin nyelvű leírását Zrínyi Miklós oltalmába helyezi, s hozzáteszi: ha ezeket olvasod, bennük nem dédapád hősi erejének ékességét, hanem akaratlanul is a dicsőséged, ápolt erényed és erőd szemléled majd. Te vagy a magva mindennek; amikor ugyanezt dicséred a rövid hősi bemutatásban, önmagad ragadtad meg. Vagy föltámadtál, mint főnix, őseid babérhamujából; fiú vagy, aki mindenben az apjára, dédunoka, aki mindenben a dédapjára hasonlít.[56]

Az 1661-es ajánlásba foglalt laudáció apa és fiú hasonlóságát az írott művek vonatkozásában veti fel: Zrínyi Miklós azonossá vált dédapjával, annak föltámadt mása, ezért a szigeti hős mártírhalálát megörökítő művekben immár önmagát szemléli. A művek tükörképszerű hűséggel megjelenítik a szigeti várvédő hőstettét, s Zrínyi Miklós immár önmagát szemléli.

Zrínyi Péter 1660-ban, a horvát *Sirena*-kötetet, melyben forrása, a magyar *Syrena*-kötet kettős intencióját saját személyére szabta, amint írja, három okból ajánlja a határőrvidéki horvát vitézeknek: először azért, hogy „a világ lássa, milyen fiai és vitézei vannak ennek az országnak", másodszor azért, hogy „e dicső tetteket mint tükörben látva, felismerjük, mivel és milyen módon kell igyekeznünk a keresztény hitért, a hazáért és az úrhoz való hűségért életünket, vérünket nem kímélve

---

[55] Anica Tkalčević, Tatjana Radauš, „Fodroci, Petar (Fodroczy)", in *Hrvatski biografski leksikon* (1998 http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6158 (hozzáférés: 2021. 01. 07); Tatjana Radauš, „Fodroci, plemićka obitelj", in *Hrvatski biografski leksikon* (1998), http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6156 (hozzáférés: 2021. 01. 07).

[56] Barne Karnarutić, *Vazetye Szigeta Grada, Szlosheno po Barni Karnarutichiu Zadraninu, Po Petru Fodroczyu znovih na svetlo dana, Letta M.D.CLXI.,* pogovor Alojz Jembrih, ur. Alojz Jembrih, Franjo Pajrić (Sopron: Udruga „Čakavska katedra", Sopron, 2016), [3–4].

kiontanunk".[57] Harmadszor pedig azért dedikálja munkáját a horvát határőrvidéki vitézeknek, hogy „velem együtt büszkélkedjenek és örüljenek azoknak a maradéki, akik akkor Zrínyi Miklós bánnal bátran, tisztességgel és szorgalmasan elnyerték az örök koronát a mennyben, mindig legnagyobbra tartva az igaz szót: Dulce pro patria mori."[58] A mű a tettet megmutató tükör.

Zrínyi Miklós *Elégiájá*nak utolsó előtti két versszaka (12–13) azt támasztja alá, hogy Zrínyi 1659-ben, négyévesen meghalt kisfiában, Izsákban, a Sirák könyvének megfelelően, önmaga hasonmását látta:

Igy számlálom vala az én jövendőmet,
Hogy sok üdő mulván ez megvált engemet,
Hogy követi, meg is haladja versemet,
És szegény hazánkért igyekezetemet.

S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
Fogja énekleni erős kar erejét.
És hogy ű is osztán érdemeljen illyet,
Kinek énekelhessék cselekedetét.

A két versszak tanúsága szerint a történelem nemzedékek egymást váltó sora: a fiú megénekli az apa tettét, és egyúttal olyan tettet hajt végre, amelyet majd az ő fia fog megénekelni. A fiú kétszeresen is követi apját, megörökíti és megismétli apja hőstettét: a tett megörökítése (a tükör létrehozása) váltakozik a példakövető cselekedettel.

A diskurzus személyessége

A *Syrena*-kötetben alkalmazott imitáció mikéntjéről sem a kötet ajánlásában, sem pedig a kortársak megjegyzéseiben nem esik szó, ebben a tekintetben kizárólag Zrínyi szövegbeli jelzéseire hagyatkozhatunk.

A kötet utalásainak számbavétele a 19. században kezdődött, legutóbb Kiss Farkas Gábor készített szinte teljes, kimerítő katalógust a *Syrena*-kötet epikus

[57] „... da se mi u slavna ova dila kako u zrcalo nagledajući poznati moremo, kim i kakovim načinom nastojat imamo polak vere kršćanske, polak doma našega i polak vernosti gospodina žitak naš, krv našu ne šparati izlijati;" Petar Zrinski, *Adrijanskoga mora sirena*, prir. Tomo Matić, Stari pisci hrvatski 32 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti, 1957), 19.

[58] „... da se sa mnom diče i raduju ostanki onih, kojim priđi z banom Zrinskim Miloušem hrabreno, čestito i vridno večnu krunu u nebesih zadobiše, svagda za nejveće precinivši istinsku rič onu: Dulce pro patria mori. " Uo., 19.

párhuzamairól, intertextusairól.[59] Az imitációnak talán Giambattista Marino eljárása is egyik mintája lehetett. Marino a *La Sampogna* híres paratextusában, a Claudio Achillinihez szóló levélben megkülönbözteti a fordítást, az imitációt és a fosztogatást *(rubare)*.[60] A *rubare* és *depredare* fogalma azonban már a *La Lira*[61] 1614-es harmadik részének Onorato Claretti által jegyzett előszavában is előfordul. Onorato Claretti nizzai, gazdag, nemesi származású kereskedőcsalád sarja volt, fiatalon a torinói udvarba került, ahol 1621-től egészen haláláig magas pozíciókat töltött be a savoyai közigazgatásban. Marinóval a torinói udvarnál került ismeretségbe.[62] A kutatás kiderítette, hogy a *La Lira* harmadik kötetének *A chi legge* című előszavát nem Claretti, hanem Marino írta. Marino az előszóban Claretti nevében arra figyelmezteti az őt utánozni akarókat, ne a tartalmakat, hanem a poétikájában megnyilvánuló elvet kövessék, különben nevetségessé válnak. Az imitáció folyamatát rablásnak nevezi, az eltulajdonított kifejezéseket pedig *sentenzi stranieri*ként, *elocutioni peregrine*ként határozza meg. Kezdettől világossá teszi, hogy az újban a réginek meg kell semmisülnie, át kell lényegülnie. Három példát hoz fel: a költőnek a szoboröntőhöz kell hasonlítania, aki, ha Venus szobrát Diána szobrává formálja át, az új szoborban Venus felismerhetetlenné válik. A beletorkolló folyamok felismerhetetlenek a tengerben, a hasábfa nem marad meg a tűzben. Az a költő, aki nem képes elrejteni a rablást, akinek a művéből kiderül, honnan idéz, nem érdemes a költő névre. David Nelting, Marino poétikájáról írt tanulmányában megállapítja, Marino az imitáció morális vonatkozását függeszti fel. A szerző az ókorban is, a humanisták számára is morális autoritás volt. Seneca, ahogyan közismert, a mézet gyűjtő méh hasonlatának megalkotásakor arra figyelmeztet, hogy az idézetnek felismerhetőnek kell maradnia az új műben is. Marino számára azonban nem létezik többé az imitált mű egysége és az utánzott szerző morális tekintélye, kizárólag alkotóerejének jelenideje érdekli.[63] Zrínyi Marinóhoz hasonlóan az imitált helyek elrejtésére és az ókori morális mintáktól független szöveg megteremtésére törekszik, s azt is jelzi, hogy az így létrejött szövegben az alkotóereje fejeződik ki.

---

[59] Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 204–263.

[60] Összefoglalva: uo., 48.

[61] Zrínyi Miklós könyvtárában a *La Lira* 1616-os kiadása volt meg. Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya,* írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István és Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum, Zrínyi Kiadó, 1991), 293.

[62] Massimo Firpo, „Claretti, Onorato", in *Dizionari Biografico degli Italiani*, 26 (1982), https://www.treccani.it/enciclopedia/onorato-claretti_(Dizionario-Biografico) / (hozzáférés: 2020. 12. 29).

[63] David Nelting, „«...formar modelli nuovi...»: Marinos Poetik des 'Neuen' und die Amalgamierung des 'Alten'": Bemerkungen aus dem Blickwinkel einer laufenden Forschergruppe", *Working Papers der FOR 2305 Diskursivierungen von Neuem* 5 (2017), 10–14.

Zrínyi a *Pars Nona* kezdő reflexiójában, annak megállapítása után, hogy a háború nem kedvez az irodalmi alkotásnak, a következőket jelenti ki:

> Mégsem tanácstalanul kezdtem munkámat,
> Tudván ez dologhoz való nagy tartozásomat,
> Nem röjtöm Istentül vett tálentumomat,
> Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat.[64]

A második sorban jelzett nagy tartozás azt jelenti, az Istentől kapott tálentum kötelességet ró rá: meg kell alkotnia a dédapja mártírhalálának azt a nyelvi reprezentációját, amelyre egyedül ő képes.

A költői öntudatot a szólam személyességével fejezi ki. A *Syrena*-kötet önreflexív kijelentései kivétel nélkül egyes szám első személyű kijelentések.[65] A himnusz beszélője az édes Múzsát, aki eleget sírt már „fűért és rothadandó eszközért", arra szólítja fel, hogy ezután méltó tárgyért (Krisztus kereszthaláláért) árasszon cataractát a szeméből.[66] A kora újkori költők istenes énekeikben maguk helyett a lelküket szerepeltetik, Zrínyi az édes Múzsa alakjával egyrészt valóban a szerelmi költészet személytől független, „diskurzív" jellegét jelzi, az édes Múzsa alakjának azonban személyes vonásokat kölcsönöz, hiszen a Múzsát azzal szembesíti, hogy Krisztus a körösztfán függött a bűneiért: „az ki Istened volt, megholt váltságodért".[67]

Az alkotóerő tudatát a *Peroratio* beszélője is egyes szám első személyben fejezi ki. A *Metamorphoses* XV. énekének végét parafrazáló *Peroratio* lírai énje, Ovidius szövegét szinte pontosan követve, kijelenti, hogy azon a napon, amely csak a testén uralkodhatik, magának nagyobb része majd „Hordoztatik széllel az magas egeken." [68]

Ovidius a hírnév fennmaradását először valóban látványként jeleníti meg, ám a XV. ének utolsó soraiban a hangzást juttatja szerephez, azt állítja, hírneve addig él, amíg a Római Birodalom területein művét olvassák, amíg a latinul tudók kimondják a *Metamorphoses* szavait. A *Peroratió*ban végig a látás képzete uralkodik, a versbeli beszélő szerint azon az útvonalon szegeződnek majd rá a tekintetek, „honnan Scitiából kijütt magyar vitéz", azok figyelik majd tehát, akik szemtanúi voltak a magyarok

---

[64] Az *Obsidio* kezdő sorai: „Én az ki azelőtt ifjú elmével / Játszottam szerelemnek édes versével / Küszködtem Viola kegyetlenségével / Mastam immár Márnak hangassabb versével // Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát". Az *Arianna sírás*ának negyedik versszaka: „Én Márst énekelek haragos fegyverrel, / Kínzó szerelmemet hogy felejtsem evvel, / Más felől kis isten megkerül fegyverrel / Harcol, vagdalkozik lángozó szüvemmel" Zrínyi, *Adriai tengernek...*, C2-r, N6-v.

[65] Uo., X1-v.

[66] Uo., N4-r.

[67] Uo., N4-r.

[68] Uo., R3-v.

régi tetteinek. A nézők azonban ebben az esetben nem a művet figyelik, hanem a históriát: a mű nem más, mint a lehető leghitelesebb nyelvi formát öltött história.

História és *fabula* viszonyát Gyöngyösi Istvánnak *A porából megéledett Főnix* utószavában (*Az olvasóhoz*) megfogalmazott eszmefuttatása[69] világíthatja meg. Gyöngyösi művét „verses históriácskának" nevezi. Rámutat arra, hogy noha munkájában vigyázott „a feltett dolognak valóságára", nem tartott „olyan rendet, mint a folyóírással való históriában", hanem a poësist is kívánta „azokban" (a versekben, azaz a verssoraiban) követni. Gyöngyösi a versformával összefüggésben hangsúlyozza azt, „hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltatnak némely helyeken a versekben, a' nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásbúl. Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje"[70]. „A közönséges magyar beszéd"-től való eltéréseket Gyöngyösi retorikai szakszavakkal kategorizálja és latin példákkal igazolja, szövegének későbbi részében pedig a *cadentia* miatt szükségessé váló, ókori példákkal nem igazolható nyelvi módosításokra is kitér.

Poézisen Gyöngyösi elsősorban nem a versformát, nem művének a köznyelvi használattól eltérő nyelvi megformáltságát érti. A retorikai fogalmakkal megnevezett és a rím miatt végrehajtott módosítások közé illesztett bekezdésben ugyanis azt részletezi, hogy verses históriácskája megszerkesztésekor a poézis érdekében a históriát mivel „szaporította": „Ezek mellett [a versforma érdekében tett módosításai mellett], mivelhogy (amint föllyebb is említettem) a poësist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével."[71]

---

[69] Gyöngyösi reflexióját Tarnai Andor 1981-ben joggal nevezte a „korabeli magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítményé"-nek (Tarnai Andor–Csetri Lajos, *A magyar kritika évszázadai I., Rendszerek. A kezdetektől a romantkáig* (Budapest: Szépirodalmi, 1981), 140. A Gyöngyösi gondolatmenetét értelmező három legfontosabb tanulmány: Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitáció", in Kovács Sándor Iván, *„Eleink tündöklősége"* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), fabula, história és poézis jelentése és egymáshoz való viszonya itt: 38–45. Jankovics József, „Gyöngyösi István költészetének poétikai–retorikai forrásvidéke, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 31. (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 330–337. Bartók István, „História és poézis, Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109 (2005): 243–258.

[70] Gyöngyösi István, *Porából megéledett Főnix*, sajtó alá rend., jegyzet Jankovics József, Nyerges Judit, utószó, Jankovics József (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 289-290, itt: 289.

[71] Uo., 290.

Kiss Farkas Gábor az *Obsidió*ban alkalmazott imitációs eljárások egyik válfaját a protestáns Johann Sturm 1574-es retorikájának segítségével világította meg, amelyet később Alexander Donatus és Jacobus Masenius jezsuiták is hasznosítottak poétikáikban. Sturm rájött arra, hogy „a költők idézetei nem sokban különböznek a *colores rhetorici*től, a többi szónoki eszköztől, amelyeket beszédünk ékesítésére használunk, ezért, ha el akarjuk rejteni az imitációt, ugyanazokkal a módszerekkel élhetünk, amelyek a szóalakzatok *(figurae verborum)* alapját adják, és amelyeket átfogóan metaplasmusnak nevez a retorika (a szavak hangtani módosítása költői célokra, elsősorban a metrikus verselésben)".[72] A metaplasmus kategóriái *(appositio, detractio, transpositio, immutatio)* mellé Sturm hozzáveszi még a bőséget *(copia)* és a tömörséget *(brevitas)*.[73] A „megszínelés" kifejezés a *colores rhetorici* fordítása lehet. Gyöngyösi elrejti azt, hogy az ókorban kialakult műfajok közül melyek előírásait követi. Zrínyi nem. Idézett mondatában, amelyben megállapítja, a históriát a fabulával keverte, közvetve azt jelenti be, hogy művét (annak dispositiójával és elocutiós eszközeivel) a nagy eposzok hagyományába írta bele.

[72] Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában…*, 51.
[73] Uo., 52.

Nagy Levente

„Sors bona virtus melior”

Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről[*]

A címben idézett jelmondat Zrínyi 1663–1664. évi téli hadjáratáról készült egyik olasz metszeten olvasható.[1] Tudtommal ez az egyetlen hely, ahol a *Syrena*-kötet címlapján lévő szalagfeliraton, valamint egyéb Zrínyihez köthető kéziratokban (pl. Bónis-kódex) és röplapokon, metszeteken előforduló híres Zrínyi-symbolum, a *Sors bona nihil aliud* ilyen formára átírva szerepel. Jelen tanulmányomban azt próbálom meg bemutatni, hogy vajon milyen megfontolások állhattak a jelmondat átírása mögött.

1.

Irodalomtörténet-írásunk nem nagyon firtatta azt a kérdést, hogy Vitnyédy vajon miért épp Megyery Zsigmondnak küldte meg lektorálásra Zrínyi prózai munkáit? Miért lehetett Megyery annyira fontos személy, hogy Vitnyédy úgy gondolhatta, Zrínyi adni fog Megyery esztétikai-filológiai véleményére? Megyery az Esterházyak birtokában lévő horvát faluban, Darufalván (Drassburg, horvátul Rasporak, Ausztria) volt ügyvéd. Épp a Zrínyivel való levelezés évében, 1657-ben jelentette meg Bécsben Jacobus Corenus (1570–1631) francia minorita szerzetes *Clypeus patientiae* (Lyon, 1622) című művének kivonatolt változatát *Medulla cedri Libani, hoc est synopsis selectiorum sententiarum ex libro Clypei Patientiae* (RMK III, 1979) címmel.[2] Egy évvel később immár magyarul jelent meg Megyery katolikus elmélkedése a Miatyánkról, *Lelki okulár az Miatyánknak értelméről* címmel (RMNy 2753). Mindkét mű a *Syrena*-kötetet

[*] A tanulmány az NKFIH (OTKA) 128 151 sz. pályázat keretében készült.

[1] Lelőhelye: OSZK, App. M 71. Lásd még: Cennerné Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), D 148.

[2] A *Medulla* 1671-ben verses átdolgozás formájában magyarul is megjelent *Libanuson termő cédrusfának veleje* címmel Nagyszombatban. Megyery az 1640–1650-es években Nádasdy Ferenc familiárisa volt. Lásd: Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, A Kárpát-Medence Kora Újkori Könyvtárai 8 (Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 86.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.157

is kiadó Cosmerovius Máté műhelyében került kiadásra. A *Medulla* Vitnyédy könyvtárában is megvolt.[3] A Bibliotheca Zriniana jelenlegi kötetei közt azonban nem találjuk, pedig a mű szellemisége nagyon közel állt Zrínyi sztoikus gondolatvilágához. A *Clypeus*ból származó alábbi idézetet egyenesen a *Syrena*-kötet címlapmetszetének értelmezéseként is olvashatjuk:

> Mikor kedvek szerint fú a szél az hajós mestereknek, akkor jutnak a kívánatos partra. Ellenben pedig a lelki hajókázásban embert nem a kedve szerint való szelek hordozzák bátorságoson, melyek volnának a gazdagságok, pompás dicsőségek, és testi erők és egészségek, és több egyebek ezekhez hasonlók, amelyek felette igen félelmesek, tudniillik, kik minket gyakran veszedelmes gyönyörűségre vonszanak, és lelkünket az életnek partjától messze vetik. Hanem azt kell kívánunk, aki minket utolsó jó végünkhez Istenünkhez viszen, azok pedig, a nyavalyák, üldözések, szegénység, és több ezekhez hasonlók. Mert a Szent Gergely bizonyítása szerint, amely gonoszok itt bennünket nyomorgatnak, Istenünkhez sietve visznek. Ugyanis a nyomorúság az igazakat ennek az életnek megutálására kényszergeti, és teljes szűből másokkal boldogabb életre izgatja.[4]

Nem arra szeretnék kilyukadni mindenáron, hogy Zrínyi ismerte Megyery Corenus-kivonatát, netán egyenesen fel is használta a *Syrena*-kötet koncepciójának kialakításához, habár éppenséggel ezt sem tartom teljességgel kizártnak. Azt viszont nagyon is valószínűnek látom, hogy Vitnyédy a Megyery és a Zrínyi műveiből sugárzó sztoicista gondolati rokonság miatt küldte meg Zrínyi prózai munkáit véleményezésre épp a darufalvi ügyvédnek. A *Clypeus patientiae* ugyanis a 17. századi európai sztoicizmus egyik alapművének számított, még akkor is, ha messze nem volt akkora hatása, mint Lipsius *De constantiá*jának. Corenus Magyarországon és Erdélyben is olvasott szerző volt. Ezt nemcsak Megyery átdolgozása bizonyítja, hanem az is, hogy Haller János a teljes *Clypeus*t lefordította és 1682-ben Csíksomlyón meg is jelentette *Pays, a békességes türésnek paysa* címmel.

Az eddigi kutatások már regisztrálták, hogy a *Syrena*-kötet címlapjának ikonográfiai programja a sztoicizmus jegyében áll. Kiss Farkas Gábor azt hangsúlyozta, hogy a hajóban ülő költő (aki egyébként maga is szirén) ellenáll a nagyravágyással,

---

[3] Tibor Grüll, Katalin Kevenházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös und Katalin G. Szende, Hg., *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1 (Szeged: Scriptum KFT, 1994), 306.

[4] Corenus eredeti latin szövegét Haller János fordította le fogarasi fogsága idején; a csíki ferences klastrom nyomdájában jelent meg 1682-ben, *Pays, a békeséges türésnek paysa* címmel (RMK I, 1273). A szöveget innen idézem: Haller, *Pays...*, 41.

kevélységgel *(superbia),* valamint gyönyörrel (*delizia)* őt elcsábítani igyekvő szirének énekének.[5] Ez a megoldás azonban nemcsak irodalmi, hanem abból a teológiai hagyományból is táplálkozhatott, miszerint a kevélység az egyik legfőbb bűn, mivel az Isten iránti gyűlöletből fakad. Egyszóval a *Syrena* címlapképében az is benne van, hogy Zrínyi nem gyűlöli Istent, így nem is lázad ellene, hanem elfogadja az Isten által neki rendelt sorsot.

A címlapképen szereplő három szirén-költő egymáshoz való viszonyában a legmeggyőzőbb módon Bene Sándor tett rendet. Szerinte Zrínyi Orpheusznak a szirének felett aratott mítoszából indult ki, melyet Francis Bacon *A szirének avagy a kéjsóvárság (Le sirene o vero la Voluttà)* című esszéjéből ismert. Orpheusz az argonauták társaságában szintén elhajózott a szirének szigete mellett, de „túlénekelte a sziréneket, költészettel győzte le a költészetet."[6] Épp ezért a két női szirén Bene szerint a „szenzualista, erotikus poézist" képviseli, míg a Zrínyi-szirén épp megszabadulóban van ettől a költészettől:

> A vízből kiemelkedő, a kevélység és a bujaság (*superbia*, *luxuria*) bűneire utaló ikonográfiai attribútumokkal (tükör, kagyló) ellátott, tehát a tradicionálisan moralizáló ábrázolásnak is megfelelő két szirén ebben a speciális kontextusban a könnyed, érzéki vagy szenvedélyes szerelmi líra változatait testesíti meg, míg a harmadik, az Argó hajóban ülő szirén, aki Zrínyi vonásait viseli, egyszersmind a szerelmi költészetet vallásos költészettel felcserélő, Istenhez forduló dalnok reinkarnációja.[7]

Csupán annyit szeretnék hozzátenni mindehhez, hogy a címlapkép Zrínyi költészeti ars poeticája mellett egyúttal a korabeli sztoicizmus egyik alapmetaforájára is utalt. Lipsius a *De constantiá*ban többször is alkalmazza a hajó metaforát. Lipsiusnál a tengeren hánykolódó hajó az eleve elrendelést jelképezi: bármennyire is ellenkezik a hajós, bárkája úgyis az Isten által elrendelt célhoz fog megérkezni. Az embernek nincs hatalmában megváltoztatni sem a célt, sem az útirányt. Csupán egyetlen lehetősége (szabadsága) marad: felismerni Isten akaratát és azt követni.

> Holott ha vitorláidat a szélnek bocsátottad volna, nem oda mennél ahova te akarnál, hanem ahova a széltül vitettetnél: s itt az életnek

---

[5] Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 128–131.

[6] Bene Sándor, „Orpheus és Hercules: Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás", in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály és Bartók István, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2016), 162.

[7] Bene, „Orpheus és Hercules…", 165.

> Océanus tengerén nem akarod amaz igazgatót követni, ki az egész világnak megértéklője de hejában ellenkezel véle, mert avagy követned kell, avagy vonattatol: és ama mennyei végzések megtartják az ő hatalmokat és rendeket, akár akarjad, akár ellenkezzél. […] A miképpen szabad énnékem a hajóban sétálnom, s annak ajtain avagy gerendáin alá s fel járnom, de a kicsiny mozgás semmit sem használ arra, hogy a hajót menésében megtartóztassa: úgy ez isteni rendelésnek hajójában, melyben mindnyájan evezünk, ámbátor fussanak és nyargaljanak a mi akarataink, de azt sem útából ki nem térítik, sem meg nem tartóztatják. Mindenkor ama mennyei akarat viseli és vezérli azt: és valahova őneki tetszik oda viszi a mi akaratainkat néminemű gyenge zabolával.[8]

A beszélői alaphelyzet Lipsius és Zrínyi esetében ugyanaz. Mindketten azzal a kérdéssel vívódnak, hogy miként viszonyuljanak szerencsétlen sorba jutott hazájukhoz. Lipsius a németalföldi háborúk miatt kényszerült kibújdosni Belgiumból, ezért művének egyik alapkérdése (amelyet akár Zrínyi is feltehetett volna Magyarországra applikálva) a következő volt:

> Mert ha közönséges nyomorúságok az isteni rendeléstül vannak és azt meg nem győzhetni, avagy el nem távoztathatni: mit szorgalmatoskodunk tovább hazánkról, avagy hazánkért? Miért nem bízunk mindeneket ama nagy és meggyőzhetetlen igazgatóra, és mi, amint szokták mondani, miért nem ülünk veszteg öszvekócsolt kezekkel?[9]

Lipsius válasza az, hogy cselekedni csak akkor van értelme, ha Isten akaratával összhangban cselekszünk. Ha egyszer felismertük az isteni szándékot, akkor viszont szükséges a mi aktív közreműködésünk is annak jó véggel való kivitelezéséhez: „ha elrendelte Isten, hogy a te hazádnak habozó és elmerülő hajója megtartassék; azt is elrendelte, hogy oltalmazzák őtet és védelmezzék. Ha a partra akarsz jutni, szükséges, hogy evezz és vitorláidat megerezd, nem hogy henyélve szemléljed és várjad onnan fejül a szelet."[10] Abban az esetben viszont, ha Isten úgy döntött, hogy a hazának veszni kell, felesleges minden ellenállás. Még a hősi halál is értelmetlen,

---

[8] Lipsiust Laskai fordításában idézem, a következő kiadás alapján (de nem betűhű átírásban): Laskai János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, s. a. r., bev., jegyz., Tarnóc Márton, Régi magyar prózai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 95, 108. Zrínyi *De constantia*-kötetéről: Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 364–365. A továbbiakban: *BiblZrin.*

[9] Laskai, *Válogatott művei*, 109.

[10] Uo., 110.

csupán arra kell törekedni, hogy épségben megőrizzük magunkat, várva arra, hogy Isten esetleg megmásítsa szándékát: „Ha elrendelte Isten azon te hazádat elveszni, tudniillik ezek is meglészenek Isten rendeléséből. […] Ha immár bizonyos és világos jegyekből nyilván vagyon hazádnak Istentül elrendeltetett változása: az én ítéletem szerint is helye vagyon ím e mondásnak: *ne hadakozzál Istennel.*"[11]

A legfontosabb kérdésre azonban nem ad választ Lipsius, arra tudniillik, hogy miként ismerhetjük fel Isten akaratát. Igazából fel sem teszi ezt a kérdést, de paradox módon épp ez a hallgatás ad okot a reményre. A szerző expressis verbis ugyan nem mondja ki, de az alább idézendő szöveg azt sugallja, hogy épp az isteni szándék kiismerhetetlensége folytán nemcsak a jóban, de a rosszban sem lehetünk soha sem biztosak. Azaz, mivel nem ismerhetjük meg Isten akaratát, abban sem lehetünk soha biztosak, hogy Isten valóban hazánk végső romlásáról döntött. Hiába érezzük úgy, hogy végső veszedelemre jutottunk, soha sem tudhatjuk egész biztosan, hogy ez az érzésünk valóban összhangban van Isten akaratával:

> Mindazáltal ne gondolkodjál mindjárt úgy, mintha utolsó romlásán látnád hazádat lenni. Mert miképpen ítélheted azt? És mint tudod, ha csak kevés ideig való légyen-é e zűrzavar és háborúság, avagy a te hazádnak utolsó veszedelmére légyen? […] A mely szabadság most elveszett, megújulhat: és amely hazád elromlott felépülhet még idővel. Miért hagyod el ok nélkül magadat, avagy miért esel kétségbe?[12]

A kulcsmomentum tehát az isteni akarat felismerése. Zrínyinél ez szintén központi kérdés, habár a *Szigeti veszedelme*t kivéve soha sem ír közvetlenül arról, hogy miként lennénk képesek helyesen értelmezni az isteni szándékot. Zrínyi az eposzban azt a világot meséli el, melyben az ember és az Isten közötti kapcsolat világos, logikus és kiismerhető. A főhősnek semmilyen gondot nem okoz az isteni szándék megismerése, hiszen azt maga Isten fedi fel neki a második ének meghajló feszület-jelenetében (*Szigeti veszedelem,* II, 64–86). Így már „könnyű" olyan hősies tettet véghez vinni, mely „megváltoztatja a történelem menetét" és „világtörténelmi horderejű változásokat idéz elő", mert „a korábban a magyar népet bűneiért büntető Isten szándéka megfordul."[13] Mindez azonban a fiktív világban, és nem a valóságban történik.

---

[11] Uo., 110.

[12] Uo., 110.

[13] Bene Sándor, „Szigeti veszedelem: Fikció, valóság és a halál pedagógiája", in *„Vár állott…": Tudományos történeti konferenciák Vajdahunyadvár 2013–2016*, szerk. Hermann Róbert (Budapest: Line Design Kiadó, 2017), 158.

2.

Zrínyi egyrészt igyekszik hinni abban, hogy az isteni akarat a történelem szövetén kitapogatható: „Az ő igazságának törvénye az, hogy az jó cselekedetek, kiket ez világon tettek meg legyenek fizetve ugyanez világon, szintén miként viszont azoknak, akik rosszul cselekszenek" – áll a méltán híres szerencse-esszé egyik helyén (egyébként szó szerint Jean de Silhon-ból fordítva).[14] Ezt a naiv teológiai világképet azonban minduntalan felülírja a valóság, amit Zrínyi hatalmas erőfeszítéssel igyekszik megmagyarázni.

> Ennek a szerencsének lábához nem mindenkor vagyon kötve az igazság és a szent szándékok, mert az Isten hatalmassága nem mindenkor áll ellent a hitetlen és igazsága ellen való tanácsoknak. Sokszor az pogány török meggyőzi a keresztyén seregeket. […] Sem az mi romlott magyar nemzetünket nem menti meg a keresztyén név a török szablyájától. […] Az ottomán nemzet, amely az Istennek parancsolatját hamisítja, embereknek szabadságát megszegi (amelyet igazság nem cselekszik), annyi előmenetelt cselekedett 300 esztendő alatt, hogy már nincs félni külső erőtül, hanem csak a magáétul, és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje.[15]

A világ dolgai nem csak az igazságos isteni gondviselés szerint folynak, hisz ha az igazak mindig elnyernék a jutalmukat, és a gonoszak a büntetésüket, akkor az isteni törvényt meghamisító, és az emberi szabadságot lábbal tipró ottomán nemzet tényked̈ései felett Isten nem hunyhatna szemet, hanem hatalmasságával ellen kellene állnia „a hitetlen és igazsága ellen való tanácsoknak." Ugyanezt a kérdést villantja fel az 1658-ben, zágrábi barátjának Rucsics Jánosnak írt levelében egy röpke megjegyzés erejéig: „Azt mondják, Málta szigetét földrengés rázta meg. Ha ez igaz, nem tudom, foglalkozik-e vele a mi teológiánk, miért éri szerencsétlen sors a jókat."[16] Ha erre az első pillantásra valóban isteni igazságtalanságnak minősülő jelenségre való válaszadáshoz teológiánkat Zrínyi nem is akarta segítségül hívni, azért ő maga megpróbálkozott a válaszadással.

> Oka ennek a különbségnek az, hogy az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek

[14] Zrínyi Miklós, *Prózai művei*, s. a. r. Kovács Sándor Iván és mások, Zrínyi-könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 122.
[15] Uo., 121.
[16] Zrínyi Miklós, *Válogatott levelei*, vál., kiad., jegyz. Bene Sándor és Hausner Gábor, Régi magyar könyvtár: Források 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 110.

> jámborsága miatt; és tovább hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: úgy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebbüléséhez, hogy engedjen a következendő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint, ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok akiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellenségén; mert különben bizony ő kötelezné magát arra, hogy azoknak akiknek jó szándékjok vagyon, bolondságokat béhálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és az emberi társaságbeli rend, erőszakot szenyvedne a bölcsesség az Istentűl, az ki őtet rendelte, és hogy légyen megparancsolta.[17]

Bene Sándor a fenti Zrínyi-idézetet Virgilio Malvezzi *Davide perseguitato* (Velence, 1633)[18] című művének egyik nem kevésbé talányos részletével hozta összefüggésbe. Íme Malvezzi szövege Bene Sándor fordításában:

> Ha ő [Isten] mindig csodákhoz folyamodna, még azt lehetne hinni, kevés gondossággal járt el a másodlagos okok megteremtésekor; s ha mégis azokhoz folyamodna, talán el sem hinnénk róla, hogy mindenható. Ahol Isten csodát tesz, ott általában nagy szükség van rá, ahol pedig nagy a szükség, ott kevés a hit. Csak akkor szükséges, hogy mindenható tetteiben megmutassa magát, ha nem ismerik fel teremtményeiben.[19]

Előbb Malvezzi szövegét próbálom megfejteni. Isten az első ok *(causa prima)* amiből következnek a másodlagos okok *(cause seconde)*. Az Aquinói Szent Tamásra visszamenő korabeli terminológia alapján legegyszerűbb, ha a *cause second*ét természeti törvénynek, vagy ha Zrínyit akarjuk követni, akkor a dolgok rendjének, avagy következendő okoknak fordítjuk. A csoda attól csoda, hogy megzavarja a természeti törvények megszokott menetét. Ha Isten túl gyakran zavarná meg csodákkal a természet, avagy dolgok rendjét, akkor az azt jelentené, hogy a természeti rend, amit megalkotott – avagy filozofikusabban: azok a másodlagos okok, melyek szükségszerűen az elsődleges okból, azaz magából Istenből születtek – nem

[17] Zrínyi, *Prózai művei,* 121–122.
[18] Zrínyinek három kiadásban is megvolt Malvezzi ezen műve: *BiblZrin,* 366.
[19] Bene, *„Szigeti veszedelem..."*, 161.

elég tökéletesek. Csodára akkor van szükség, ha valamilyen probléma megoldásában a természeti törvények csődöt mondanak (Malvezzi szóhasználatával: amikor nagy a szükség), jóllehet alapesetben a világ működéséhez a természeti törvények elegendőek. Ezáltal azonban paradox módon a csoda nem Isten nagyszerűségére, hanem épp hibáira mutatna rá. Ha ugyanis Isten úgy oldja meg a problémát, hogy felfüggeszti a természeti törvényeket (hisz azok az adott pillanatban nem alkalmasak a probléma megoldására), akkor az azt jelentené, hogy az általa teremtett természeti törvények nem tökéletesek. Ha viszont a természeti törvények segítségével lenne kénytelen mégis megoldani Isten a problémát, akkor az azt jelentené, hogy nem képes csodát tenni (nem képes azokat felfüggeszteni, azaz ő is a saját maga által teremtett törvények hatalma alatt állna), ergo nem lenne mindenható. Ebből a csapdahelyzetből Istennek úgy kínál menekülő útvonalat Malvezzi, hogy azt állítja: a természeti törvények ott mondanak csődöt, ott alakul ki az a bizonyos nagy szükség, ahol kevés a hit. Avagy, ahol sok a bűn – tehetnénk hozzá mi. Tehát nem Isten teremtett tökéletlen természeti törvényeket, hanem a hit-fogyatkozás (avagy a bűn-növekedés) az, ami megrontja azokat. A csodára épp azért van szükség, hogy a hit újra növekedésnek induljon. Ezáltal Isten megmarad mindenhatóságában az általa alkotott természeti törvények pedig tökéletességükben, és minden hiba a hitében megfogyatkozott emberre hárul.[20] Idézem Bene Sándornak a Zrínyi és Malvezzi párhuzamos szöveghelyeihez fűzött megjegyzését:

> Malvezzi nemcsak a *Vitéz hadnagy* legfontosabb forrása, hanem Zrínyi történelemszemléletének legnagyobb hatású alakítója is. Ennek érzékeltetésére elég e történelemszemlélet sarokpontjának, a gondviselés be nem avatkozásának (ritka beavatkozásának) Malvezzitől származó eredetére utalni. [Itt következik a fent már idézett Zrínyi- és Malvezzi-szöveg párhuzamos idézése, majd így folytatódik Bene értelmezése:] A példa világosan mutatja: Zrínyi nemcsak mélyen értette a bolognai író gondolatait, hanem tudatosan választotta Malvezzi moralizáló, sőt, teologizáló, a nyelv valóságalkotó szerepét középpontba helyező szemléletét a korszak historiográfia-elméletének gazdag palettáján. […] Feltehetően Malvezzi-olvasmányai játsszák a legnagyobb szerepet történelemszemlélete két pillérének kialakításában. Egyrészt: a múlt megismerése, értelmének, jelentésének megragadása mindig egyéni erőfeszítés eredménye, szubjektív, lírai gesztus. Másfelől: ugyanezen a szubjektív módon lépünk (léphetünk) kapcsolatba Istennel, s próbáljuk letapogatni a gondviselés szinte felderíthetetlen szándékait. A történelem tanulmányozása végső elemzésben teológiai stúdium

[20] Virgilio Malvezzi, *Davide preseguitato* (Venezia: Gicomo Sarzina, 1636), 29–32.

> – nem véletlenül, s nem is esetleges metaforával nevezi Zrínyi Bonfini és Istvánffy históriáit a magyar történelem szent könyveinek, Ó- és Újszövetségnek. […] Aki poétizálja a politikát, aki a történelemmel játszik és a heroizmussal ironizál, annak – akárcsak Scaligernek – szilárd előfeltevése, hogy a múlt: volt, a valóság maga az igazság, s azt lehet is biztosan ismerni. A kérdés csak az, miként alakítsuk, hogyan 'színleljük meg', hogy nagyobb élvezetet okozzon. Ám a 'históriában lévő dolgok valósága' Zrínyi (és példaképei Tasso és Malvezzi) számára ez egyre nehezebben tartható humanista előfeltevés volt. Zrínyi tudta, hogy a múlt nem annyira *volt*, mint inkább *van*; biztosat tudni viszont alig lehet róla. Tudta, hogy megközelíteni küzdelem, ám ezen a tájon élet-halál tétje van annak, hogy fabuláinkkal igazat mondunk-e róla. Biztos történeti tudás nincs – csak a Szentlélek segíthet benne, csak ő adhat 'erőt', hogy úgy írhassunk 'mint volt'. A *Szigeti veszedelem* minden tradicionalizmusa és tudatos archaizálása ellenére, a történelem modern tanulmányozásának egyik első példája a magyar irodalomban.[21]

Azért idéztem ilyen hosszan Bene Sándor eruditus és hatásos érvelését, mert kétségkívül logikusan felépített és nagyon meggyőző. Ha jól értem a szerzőt, akkor Malvezzi és a *Szigeti veszedelem* történelemszemlélete azt sugallja, hogy a múltat a maga valóságában nem lehet megragadni, ezért a történelmi igazság megértésének magasabb rendű változata a lírai-szubjektív-poétikai alkotás. Egyszóval a múltról való beszéd nem tudomány, hanem költészet, és a történelmi igazság (az „amint volt") megalkotása a fikció törvényeinek engedelmeskedik. Ezt a fiktív (univerzális) igazságot, mely magasabb rendű a történeti (partikuláris) igazságnál, nem más, mint maga a Szentlélek fújja a költő elméjébe. „A Szentlélek poétikájának nyelve az allegória, amelynek igazsága nem a valóságban, hanem az Isten szándékában adott" – írja Bene Sándor,[22] Tasso költészettanát a *Szigeti veszedelem*re szabva. Ebből logikusan következik, hogy Zrínyi „művének szentírási státuszt tulajdonít, s önmagát a Szentlélek sugallatától vezetett próféták pozíciójába helyezi."[23] Leegyszerűsítve a dolgot: teológia és poétika, vallás és esztétika, fikció és religio egy és ugyanaz. Isten megismerése ugyanúgy metaforák és allegóriák révén lehetséges, mint ahogyan a költő is dolgozik. Ha „a történelem tanulmányozása végső elemzésben teológiai stúdium" a történelem igazsága a gondviselés igazsága, azaz a históriaíró feladata bemutatni a konkrét történeti események mögött rejtőző isteni történelmet. Én ezt

[21] Bene, *„Szigeti veszedelem..."*, 160-161, 162.
[22] Uo., 147.
[23] Uo., 153.

csak annyiban mondanám modern, már-már posztmodern problémának,[24] amennyiben maga ez az isteni történelem sem adott, hanem „nyelvileg megkonstruált", azaz azt is a költő találja ki.

3.

A *Szigeti veszedelem*ben tehát a Szentlélek mondja el a narrátornak (Zrínyinek) a szigetvári ostrom eseményeit. Ez így valóban szép, kerek, egész koncepció, de ugyanakkor magába rejti mindazokat az ellentmondásokat is, melyekkel Zrínyi, hol rejtve, hol nyíltan maga is vívódott, és amelyek oly izgalmassá teszik írásait a mai olvasó számára is. Először is a Szentlélek „hazudott" a narrátornak, hisz Szulejmánt nem a szigeti Zrínyi Miklós ölte meg, hanem az öregség és a betegség (talán vérhas). Ennek ellenére az eposzban egyenesen Isten az, aki megengedi, hogy a szerző dédapja véghez vigye ezt a hőstettet.

> Így mondván, derekában ketté szakasztá,
> Vérét és életét az földre bocsátá;
> Átkozódván lelkét császár kiinditá,
> Mely testét éltében oly kevélyen tartá.
>
> Ez volt vége az nagy Szulimán császárnak,
> Ez az ő nagy hires hatalmasságának,
> *Az Isten engedte gróf Zrínyi Miklósnak*
> Dicséretit ennek hatalmas próbának.[25]
> (*Szv*, XV, 99–100; kiemelés N. L.)

A fikcióban minden könnyen megy: Isten minden nehézség nélkül avatkozik be a történet menetébe, és engedi meg Zrínyinek a szultán megölését. A Szentlelket viszont még így is fel kellett menteni a hazugság alól. Ezért írta Zrínyi a *Syrena*-kötet *Dedicatió*jában, hogy Szulejmánnak a szigeti Zrínyi által történt halálát horvát és olasz krónikákból tanulta, valamint a törököktől hallotta. Már Klaniczay Tibor is felvetette, hogy az itt emlegetett horvát krónikák a délszláv hősi énekek lehetettek, később pedig Bene Sándor tárta fel részletesen, hogy a rigómezei ütközet (1389) köré szövődött délszláv legendairodalom alapján alkothatta meg a török szultánt

[24] Uo., 147.

[25] A *Szigeti veszedelm*et, a locusok szövegközi megjelölésével, az alábbi kiadásból idézem: Zrínyi Miklós *Összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván, kiad. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter és Hausner Gábor, Magyar remekírók: Új folyam (Budapest: Kortárs Kiadó, 2003).

megölő vértanú-vezér Zrínyi alakját a dédunoka.[26] A Rigómezőről szóló hősepikában a szerb Miloš Obilić öli meg önfeláldozó módon I. Murád szultánt. A rigómezei ütközetben a török szultán valóban elesett (nagy valószínűséggel valóban Obilić ölte meg), ennek ellenére a törökök győztek, Obilić, és a szerb seregek vezére, Lázár fejedelem szintén holtan maradt a csatatéren. Obilić és Lázár a délszláv hősi epikában, I. Murád szultán pedig a török krónikákban valóban bebocsáttatást nyernek vértanúhaláluk által a mennyek királyságába. Az analógiák tálcán kínálják magukat. De csak az analógiák, a metaforák, az allegóriák, egyszóval a költészet eszközei. Ugyanis ezekben a horvát és török krónikákban (vajon melyik lehetett az olasz?) csak I. Murád és nem Szulejmán haláláról olvashatott Zrínyi.

Ezért szükséges a mentegetőzés Zsámbokyval és Istvánffyval szemben, akik a „történeti valóságnak" megfelelően írtak Szulejmán haláláról. Tudom sokan leírták, sokan sokat értelmezték, de nem árt ismét idézni ezt mondatot a *Syrena*-kötet előszavából: „Hogy Istvánfi és Sambucus másképp írják, oka az, hogy nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolgoknak história folyását." Megmásíthatatlan történeti tény, hogy Szigetvár 1566-ban elesett és, hogy a harcban a szigeti Zrínyi Miklós is elesett, ahogy Szulejmán szultán is meghalt az ostrom alatt. Ha nem mástól, akkor szintén Aquinói Szent Tamástól tudjuk, hogy a múltban megtörtént eseményeket még Isten sem teheti meg nem történtekké.[27] A múlt tehát nem csak nyelvileg megalkotott, hanem nagyon is valóságos, amiről a nyelv csak mond valamit. Pontosabban nem a teljes múlt valóságos, hanem annak csupán egyik része. Legegyszerűbb ezeket tényeknek, vagy megtörtént eseményeknek nevezni. Ezek értelmezése, azaz a történetté összeálló események összefűzése, elbeszélése immár valóban nem a valóságot adja vissza a maga teljességében, amint az volt, hanem nyelvi konstrukció. A szigeti vár 1566. évi elestének története valóban nyelvi konstrukció, de az, hogy elesett, maga a megmásíthatatlan valóság. Az ostrom történetét ahány szerző annyiféleképpen mesélheti el, de abban mindegyiküknek egyezniük kell, hogy a történet végén a vár a törökök kezére kerül. Szulejmán halálát el lehet mesélni úgy, hogy a betegség miatti végelgyengülés végzett vele, és meg lehet őt öletni a szigeti Zrínyi Miklóssal. Egy dolgot nem lehet: azt állítani, hogy túlélte a szigetvári ostromot. Ezt egyébként Tasso költészettani értekezésében elő is írta:

---

[26] Klanicazy Tibor, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2. átdolg. kiad.), 153; Bene Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés", *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (2017), 746–779, különösen: 749–760.

[27] A Tamás által idézett legszemléletesebb példa: a megesett szűzlánynak Isten megbocsáthat, sőt csoda folytán akár még a szűzhártyáját is visszanöveszthetti, de a szüzesség elvesztését nem teheti meg nem történtté. (*Summa Theologiae*, pars III., quaest., XXV., cap. 4.)

> A költői szabadság azonban nem terjedhet ki addig, hogy teljes egészében meg merje változtatni az általa elbeszélt hadi vállalkozások végső kimenetelét, vagy néhány olyan főbb és ismertebb eseményt, amelyet a közvélemény igaznak fogad el. Hasonló vakmerőséget árulna el, aki Rómát vesztesnek, Karthágót győztesnek ábrázolná, vagy úgy állítaná be, hogy Fabius Maximus Hannibált nyílt téren győzte volna le, nem pedig ügyességével tartotta volna sakkban.[28]

Zrínyi azzal, hogy dédapjával ölette meg a török szultánt, tassói értelemben vakmerőséget követett ugyan el, de egyáltalán nem lépte át a történetírás szabályait. Ezen a ponton még nem költő volt, azaz nem szubjektív lírai módon viszonyult a múlthoz, csupán történetté rakta össze az eseményeket. A történetírói szabadságba teljesen belefér az, hogy a végeredményhez (Szulejmán halála) vezető utat úgy vázolja fel, ahogyan akarja. Legfeljebb majd a többi historikus elvitatkozik azon, hogy kinek van/volt igaza. Joggal írja Bene Sándor: „Az eposzi cselekmény végeredményének egyeznie kell a történeti valósággal, legalábbis az erről tanúskodó krónikákkal és köztudattal, csak az oda vezető út rajzolásában élhet anakronizmussal, részleges vagy teljes fikcióval a költő."[29]

Hol van az a pont, ahol Zrínyi költővé válik? Hol csap át a történelmi igazság megértésének módozata a lírai-szubjektív-poétikai alkotás magasabb rendű változatába? E tekintetben, úgy vélem, hogy perdöntő az a párhuzam, amit Bene Sándor fedezett fel Tasso *Discorsi dell'arte poetica* (disc. 2.) és Zrínyi *Dedicatió*jának imént idézett mondata között.[30]

> Ha pedig úgy vélem, hogy Lucanus nem költő, akkor nem az késztet e vélekedésre, ami másokat hasonló meggyőződésre vezet, hogy azért nem költő, mert igaz történeteket beszél el. Ez önmagában nem volna elég. Azért nem költő, mert olyannyira ragaszkodik az egyedi esetek igazságához, hogy nincs tekintettel az általános valószínűségre, és hogy úgy mesélhesse el a dolgokat, ahogyan történtek, nem ügyel rá, hogy úgy utánozza azokat, ahogyan történniük kellett volna.[31]

Azaz a Zrínyi által használt magános dolog kifejezés a tassói terminológiában „az egyedi esetek igazsága", az „országos dolgoknak história folyása" pedig az általános

---

[28] Torquato Tasso, *Értekezések a költészet művészetéről és különösképpen a hősköltményről*, ford. Koltay-Kastner Jenő és Szegedi Eszter (Budapest: Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1997), 31.

[29] Bene, „Szigeti veszedelem…", 136–137.

[30] Uo., 142.

[31] Tasso, *Értekezések*…, 32.

valószerűség. A terminológiai arzenál Arisztotelész *Poétiká*jának IX. fejezetére megy vissza, melyben az áll, hogy a költészet azért mélyebb a történetírásnál, mert az „inkább az általánosabbat", míg a történetíró „az egyedi eseteket mondja el."

> Az általános az, ahogy egy bizonyos ember bizonyos meghatározott módon beszél, vagy cselekszik, a valószínűség vagy szükségszerűség szerint, s erre az általánosra törekszik a költészet, bár egyéni neveket gondol ki; az egyedi viszont az, hogy például mit tett ténylegesen Alkibiadész, vagy milyen élményben volt része.[32]

Érthetőbben: az általános nem más, mint egy adott dolognak, személynek az elvont fogalma, a platóni értelemben vett idea (az Ember), míg az egyedi a valóságban létező konkrét személy (János, Péter, Zrínyi Miklós), vagy dolog. Nem részletezem azt a közép- és kora újkorban sok évszázadon át folyt vitát, mely arról szólt, hogy az idea (a Fogalom, a Lényeg, a Név, az Általános stb.) valóban létezik-e, avagy csupán kitalált hiedelem. Csupán annyit említek meg, hogy Tasso a *Liberata* kapcsán kibontakozott vitában az általánost egyértelműen azonosította az ideákkal, a költőt pedig a filozófussal:

> A történetíró az egyedi esteket, a filozófus pedig az általánost, melybe a valószerű is beletartozik, nézi. A költő azáltal, hogy az egyedi esetek igazsága helyett, az általánost, azaz az ideákat helyezi előtérbe, nem meghamisítja az igazságot, hanem a tökéletessé tesz azt. Épp ezért az isteni filozófusoknak, és a költőknek kell hinnünk, mivel ők ketten az ideák tárgyalása tekintetében azonosak.[33]

Egyszóval a költői művekben szereplő események, hősök nem csupán események és hősök, hanem valamilyen ideának a jelképei is. A szigeti Zrínyi Miklós nem a hús-vér szigeti Zrínyi Miklós, hanem a vértanúhalált elszenvedő hős ideájának a megtestesülése. A költőt tehát nem érdekli az, hogy főhőse 1539-ben Hans Katzianert, korábbi királyi főhadparancsnokot és fogadott testvérét, eléggé vitatható körülmények között ölette meg, vagy az, hogy 1558-ben feldúlta

---

[32] A *Poétiká*t Sarkady János fordításában idézem: https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm (hozzáférés: 2021. 01. 05.)

[33] „Quella dei particolari considera l'istorico, e quella degli universali il filosofo, il qual considera ancora il verisimile in universale, perché appartiene all'arte medesima. Dunque il poeta non guasta la vertià, ma la ricerca perfetta, supponendo in luogo della verità dei particolari quella degi universali, i quali sono idee. Così dobbiamo credere dei filosofi divini, e dei poeti parimente, i quali nella considerazione dell'idee sono filosofi." *Apologia di Torquato Tasso in difesa della sua Gerusalemme agli accademici della Crusca*, in Torquatto Tasso, Opere, (Venezia, Stefano Monti, 1735), 2: 300.

a monyorókeréki pálos kolostort, vagy hogy kacérkodott az evangélikus vallással.[34] Nem, mert az eposzban a szigeti Zrínyi Miklós nem (csak) személy, hanem idea is. Mivel a költészetben nem a konkrét neveket viselő személyek a fontosak, hanem a neveik jelentése (az idea), ezek a nevek tetszés szerint felcserélhetők. Azaz, ha az I. Murád szultánt megölő Miloš Obilić szintén nem csupán Obilić, hanem a hitetlenek elleni harcban vértanúhalált szenvedett hős ideája, akkor a szigeti Zrínyi és Obilić neve felcserélhető, hisz mindketten ugyanannak az ideának a képviselői. Ebben az értelemben, tehát Obilić tettei a bán tettei is, azaz a szigeti Zrínyi, mint vértanú-idea nyugodtan megölheti Szulejmán szultánt, aki végső soron a kereszténység ellen törő ősi ellenség, a Sátán ideája. Ahogy a Krisztus-(idea) is saját vértanú-halálával győzte le a Sátán-(ideát), úgy az Obilić-Zrínyi keresztény vitézi idea is saját önfeláldozása révén győzi le a Szulejmán-Sátán ideát. Ha a költő Zrínyi ezt mind végiggondolta, és valóban ilyen megfontolásokból ölette meg Szulejmánt dédapjával, és nem csupán azért, hogy egy kis történetírói vakmerő csúsztatással még fényesebbre csiszolja a családi legendáriumot, akkor le a kalappal Zrínyi filozófiai, esztétikai és filológiai képzettsége előtt. Hisz tudnia kellett Arisztotelész poétikájáról, Tasso költészettanáról az egyedi és általános igazságról, az ideákról, egyszóval a korabeli európai irodalmi és esztétikai elitet foglalkoztató problémákról. Nos, Bene Sándor tanulmánya a bizonyíték arra, hogy mindezekről valóban tudott.

Az Arisztotelészre visszamenő tassói javaslat azonban komoly veszélyeket is hordozott magában. Az ideák világában elmerülő költészet ugyanis könnyen sematikussá, unalmassá és naivan didaktikussá válhatott. Tasso olyannyira követte saját előírásait, hogy, amint azt Arany János zseniálisan észrevette, a *Liberata* főhőse, Goffredo valójában nem is hős, hanem csak fogalom, idea: „Tasso e törekvést, fogalomból főhőst csinálni, még tovább vitte mint Virgil. Godofréd igen kegyes ember, de érzéketlen gép. Semmi gyöngédség semmi iránt: kegyessége mindent abszorbeál […]. Se fiú, se férj, se atya, se testvér, se bajtárs: csak a rideg erény, méltóság, ildom szimbóluma."[35] Íme az Arisztotelész és Tasso által megálmodott ideális költészet megvalósulásának lehangoló eredménye. Külön tanulmányt érdemelne annak megtárgyalása, hogy Zrínyi ezen a téren mennyiben hasonlít és mennyiben tér el Tassótól. A *Szigeti veszedelem* hősei inkább jellemek és személyiségek, semmint ideák. És hát Tasso eposzát sem annyira Goffredo, mint inkább Rinaldo, Tancredi, Armida vagy Clorinda személyisége miatt szeretjük.

---

[34] Varga Szabolcs, *Leónidasz a végvidéken: Zrínyi Miklós (1508-1566)*, (Pécs-Budapest: Kronosz Kiadó-Magyar Történelmi Társulat, 2016), 108–113.

[35] Arany János, *Tanulmányok és kritikák*, s. a. r. S. Varga Pál, Csokonai könyvtár: Források 4 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 181.

4.

Az univerzális-partikuláris, ideák-valóság viszonyáról szóló diskurzus lényegi problémája nem sokban különbözik attól a kérdéstől, amelytől fentebb elindultunk: mi köze van az ideák világában zajló isteni gondviselésnek a valóságban történő eseményekhez? Vajon a történelem teológiai tanulmányozásával megismerhető-e Isten szándéka? Azaz a konkrét történésekben felfedezhető-e Isten kezének a nyoma? Az isteni szándék közlésének és megismerésének a legegyszerűbb formája a csoda lenne, ennek kapcsán idéztem fentebb a *Vitéz hadnagy* VI. discursusából a csodára vonatkozó részt. Azt is említettem, hogy Bene Sándor Malvezzi szövegével állította párhuzamba a szóban forgó Zrínyi-passzust. Még ha a két szöveg első mondatában ugyanarról is van szó (az Isten csak ritkán folyamodik a csoda eszközéhez) Zrínyi itt nem Malvezzit követi, hanem Jean de Silhont fordítja, mégpedig szinte szóról szóra.

Malvezzi, *Davide perseguitato*	Zrínyi, *Vitéz hadnagy*, 6. disc.	Jean de Silhon, *Il ministro di stato*
Se egli [Iddio] ponesse sempre mano a'miracoli, si crederebbe che avesse avuta poca providenza nella creazione delle cause seconde, e se mai vi ricorresse, non si conoscerebbe forse omnipotente. Dove Iddio fa miracoli, ve n'è per ordinario gran bisogno, e dove n'è gran bisogno, ivi è poca fede. Quando non viene conosciuto per le immagini che ha create, allora fa di mestieri che si lasci veder egli stesso nelle opere della onnipotenza.[36]	Oka ennek a különbségnek az, hogy az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; és tovább hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: úgy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebbüléséhez, hogy engedjen a következendő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint.[37]	La ragione di questa diversità è che Iddio non adopra ogni giorno miracoli, nè confonde punto l'ordine delle cose in riguardo degl'huomini da bene, e si come è molto ragionevole, che per dare essercitio al loro coraggio, e stabilire le loro speranza, ci venga alle volte visibilmente in loro soccorso, è anco molto convenevole alle leggi della sua providenza, et alla dolcezza del di lui governo, ch'egli lascia sovente operare le cause seconde conforme la loro forza, e potere.[38]

Malvezzi, mint fentebb már említettem, azt mondja, hogy Isten akkor tesz csodákat, ha hitfogyatkozást (bűnt) észlel, azért, hogy a további romlást megakadályozza. De Silhon viszont arról értekezik, hogy Isten ugyan nem tesz minden nap csodát a kegyes *(huomini da bene)* emberek iránti szeretetéből, de néha épp e kegyes emberek

[36] Malvezzi, *Davide...*, 29.
[37] Zrínyi, *Prózai művei*, 123.
[38] Jean de Silhon, *Il ministro di stato con il vero uso della politica moderna*, trad. Muzio Ziccata (Venetia: Marco Ginammi, 1639), 4. Vö. még: *BiblZrin*, 210–211.

bátorítására és reménységüknek a fokozására nagyon is ésszerű, hogy Isten hajlandó csodát tenni. De Silhonnál és így Zrínyinél is tehát szó sincs arról, hogy a csoda bekövetkeztének a feltétele a nagy szükség *(gran bisogno)* és a kevés hit *(poca fede)* volna. Épp ellenkezőleg a kegyes, jámbor istenfélők erősítésre történik a csoda. A *huomini da bene* (az eredetiben *gens de bien*) kifejezést fordítja Zrínyi a jámborok szóval. A francia és olasz kifejezés, valamint Zrínyi fordításának helyes értelmét leginkább az világítja meg, hogy Szenci Molnár latin szótárában a latin *pius* szónak az alábbi magyar fordításait találjuk: istenfélő, jámbor, istenes. Egyszóval a *l'uomo da bene* (*l'homme de bien*) nem más, mint a *homo pius.* Ő ugyan minden erénynek birtokába van, de leginkább a keresztény erényeket (alázatosság, gyengédség, kegyesség, családszeretet stb.) gyakorolja.

Ugyanúgy megfelel a gondviselés törvényének *(alle leggi della sua providenza)*, és az isteni jóságnak, kegyességnek *(dolcezza del di lui governo)* az, hogy Isten engedi érvényesülni a dolgok rendjét, engedi érvényesülni a másodlagos okokat, azaz a természeti törvényeket. Továbbra is de Silhont követve meg is mondja Zrínyi, hogy miben is áll ez a természeti törvény: az erősebb legyőzi a gyengébbet, akiknek pedig „több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellenségén."[39] Ezek után számomra úgy tűnik, hogy de Silhon és Zrínyi is belezavarodik a téma tárgyalásába. Ennek érzékeltetésére legegyszerűbb, ha alább idézem de Silhon francia és olasz szövegét, Zrínyi fordítását, meg a de Silhon-szöveg újabb magyarítását is.

Jean de Silhon, *Le ministre d'estait*	Jean de Silhon, *Il ministro di stato*
Autrement certes il s'obligerait à reparer toutes les fautes de ceux qui ont de bonnes intentions, et s'il n'y avait que la seul probité qui fut heureuse dans le monde, il bannirait la prudance de la vie civile, et l'adresse du train des affaires.[40]	Altrimenti al sicuro egli si obbligarebbe à riparare i mancamenti di coloro, i quali hano buona intentione, e se non vi fosse nel mondo altro, che la sola bontà felice, egli darebbe bando all prudenza della vita civile, e al corso degli affari.[41]
Zrínyi	Saját fordítás
Mert különben bizony ő kötelezné magát arra, hogy azoknak akiknek jó szándékjok vagyon, bolondságokat béhálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és az emberi társaságbeli rend, *erőszakot szenyvedne a bölcsesség az Istentűl, az ki őtet rendelte, és hogy légyen megparancsolta.*"[42]	Mert különben arra kötelezné magát az Isten, hogy a jó szándékúak hibáit, mindig kijavítsa, és hogy csak a jóság (becsületesség) lehessen szerencsés, és a dolgok menetéből és a társasági életből (vita civile) száműzze az okosságot (prudenza).

[39] Zrínyi, *Prózai művei*, 121.
[40] Jean de Sihlon, *Le ministre d'estait* (Amsterdam: Elzevier), 1664, 5.
[41] Uo., 30.
[42] Zrínyi, *Prózai művei*, 121–122.

Megvallom őszintén, nem mindenben értem de Silhon fenti szövegét. Ha Isten nem engedne az általa megalkotott természeti törvényeknek szabad folyást, és mindig csak a természet fölött álló isteni törvények érvényesülnének – azaz a jó szándékúak, a *homo pius*ok mindig, minden körülmények között szerencsések lennének – szóval, ha eszerint működne a világ, akkor épp ezekből a természeti törvényekből, valamint az „emberi társaságbeli rendből" száműzettetne az okosság, melyet ráadásul (és ezt már Zrínyi teszi hozzá de Silhon szövegéhez, lásd a fenti idézetben a kurzivált részt) épp Isten rendelt? Netán a természet és a társasági létnek az okosság *(prudenzia)* alapján megalkotott törvényei szemben állnak a homo pius törvényével?

Véleményem szerint de Silhon és Zrínyi viaskodó homályosságának lényege a következő: nem mindig a *homo pius*ok nyerik el jutalmukat, a kegyes élet nem biztosíték még semmire, néha ugyan Isten csodát tesz a jámborok érdekében, de ez nagyon ritkán történik meg. A gyakoribb az, hogy Isten hagyja működni a világot az általa megteremtett törvények szerint. De Silhon azzal a jogos kérdéssel folytatja értekezését, amit Zrínyi is tovább fordít, hogy mi a magyarázata a bitorlók (*usurpatori*), Zrínyi fordításában az istentelenek és a pogányok, előmenetelének. A válasz igazi gnosztikus szofizmus: az előmenetel valójában nem előmenetel, mert az egészség az valójában a betegség jele, a legszebb gyümölcs rothad meg a leghamarabb, a birodalmak romlása pedig akkor kezdődik, amikor épp hatalmuk teljében vannak. A gazdagság kényelmessé, a hatalom pedig elbizakodottá tesz, tehát a legszerencsésebb országok valójában a legszerencsétlenebbek, mert épp bukásuk kezdetén állnak. Nem más ez, mint a ciklikus történelemszemlélet jól ismert természeti törvénye: minden születik, fejlődik, majd miután növekedése elérte csúcspontját hanyatlani kezd. De még az ilyen *fatalis occasió*ban is találtatik olyan ember, aki nem a kényelmet választja, hanem „akinek szíve légyen és aki alkalmatos nagy dolgoknak véghezvitelére." Ezt Isten választja ki:

> De mikor osztán választ valakit [az Isten], hogy ez világnak vétkeit őáltala megorvosolja, avagy valamely országnak nyomorúságit megjobbítsa: akkor bizonyára magára veszi annak gondját; akkor ő talál néki okokat és alkalmatosságokat, hogy nagy dolgok nyúlásához szíves legyen, akkor ő önt az szívében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének vidámságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghezvitelhez, ő megtébolítja az ő ellenségét, és kézen fogva vezeti a győzedelmekre és triumphusokra.[43]

Joggal jegyzi meg Klanicay Tibor, hogy a fenti részlet „visszakanyarodást jelent az emberekre gondot viselő jóságos keresztény istenséghez."[44] De Silhon azzal is

[43] Uo., 122.
[44] Klaniczay, *Zrínyi*…, 465–466.

folytatja, hogy Isten az, aki kiválasztja a nagy tettre érdemes embereket, akiknek aztán ad bölcsességet, vitézséget, erőt és szerencsét. De Silhon érdemesnek tartja hangsúlyozni azt is, hogy az így kiválasztott, nagyra hívatott államférfi csakis a bölcs tanácsadók segítségével kormányozhat helyesen. Richelieu titkáraként nyilván nem is nagyon írhatott mást. Zrínyi ezt a részt már nem fordítja, helyette a következő saját megjegyzést teszi:

> Ez a szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak üstöke, oda tészi ahová akarja, s nem akarja pedig másuvá, hanem az ki maga is segíti magát, juvat juventem. Szükséges, hogy mikor valami alkalmatosságot az ember lát, nyúljon hozzá, szükséges, hogy minden állapotokat, történeteket az maga dolgához, javához mesterkedjék szabni. Mert valamint nem áll az hajós ember hatalmában a szükséges szeleket előállítani és hozni, hanem azokkal akik magoktúl jőnek mesterséggel élni: úgy szintén, noha egy hadviselő embernek, avagy akárkinek másnak, nem áll hatalmában jó alkalmatosságokat avagy occasiókat teremteni, mindazáltal azok, akik magoktúl jőnek, kell néki mesterkedni, hogy az ő hasznára és javára légyenek, hogy az maga állapatját az időhöz szabhassa. Egy szóval, quisque suae fortunae habet.[45]

Zrínyi de Silhon homályos és ellenmondásos szövegétől megszabadulva a 22. aforizmában a maguk teljes szépségében mondja vissza a szerencsére vonatkozó macchiavellista és sztoikus metaforákat.

> Az bizony dolog, hogy ki a szerencsét asszonynak nevezte (ugymint Fortuna), és hogy elől üstökös, hátul kopasz, és hogy szárnyas, és hogy egy golyóbison áll az egyik lábával, igen bölcsen csinálta azokat a találmányokat. Asszony, mert szereti a serény férfiakat, audaces fortuna iuvat, elől üstökös, hátul kopasz […] annyit teszen, hogy aki a szerencsét üstökön ragadja mikor jön, mikor megyen hejában kapdozni utána; […] De bár úgy légyen is hogy hátot mutasson az embernek a szerencse, vitéz, nem kell azon megfélemleni; akkor válik meg az ő embersége, akkor vitézsége, akkor nevekedik jó híre neve. Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelemben esmérszik meg; akkor mutassa meg magát, hogy ő jádzik a szerencsével, és nem az a vándorló asszony ővéle; akkor jussanak eszébe az ő eleinek érdemei, az ő híreinek öregbülése, vesse meg a halált […]. és mikor ilyen resolutiót vészen a vitéz magához, akkor az Isten nyakon fogja a szerencsét, és oda

[45] Zrínyi, *Prózai művei*, 122.

> küldi neki, akkor a Fortuna, úgy mint asszony, az embert megszánja s kiveszi veszedelméből. Mindenkor reménység légyen a jó vitézben, és mindenkor proponálja magának azt a symbolumot; *durabo.* Veri a hab a kősziklát, de előbb mint tenger s mind szél elunja verni, hogysem a meglágyulna vagy megtörnék. […] Ad jobbat az Isten, megsárgul a kalász; sokszor egy tűrés az te veszedelmedet jóra fordít és helyére hozza romlott állapotodat.[46]

Miközben felsorolja a szerencsére vonatkozó közép- és reneszánszkor közhelyeket, az egész gondolatmenetet macchiavellista-sztoikus köntösbe öltözteti. Különösen értékessé teszi a fent idézett részletet az, hogy eddig még nem sikerült visszavezetni semmilyen forrásra, tehát nagyon úgy néz ki, hogy nem fordítással, hanem Zrínyi önálló szövegével van dolgunk. A szerencse, ha nem is győzhető le teljesen, de a férfiúi virtussal kordában tartható. A veszedelem és a szerencsétlenség megedzi a vitézt, akinek épp a szerencse állhatatlansága ad okot reményre. Ahogy Lipsiusnál az isteni szándék kiismerhetetlensége paradox módon azt eredményezi, hogy a végromlásban sem veszíthetjük el a reményt, hisz soha sem tudhatjuk biztosan, hogy az a végromlás valóban végromlás, úgy Zrínyinél is a szerencse állhatatlansága biztosítja azt a reményt, hogy a szerencsétlenség jóra fog fordulni.

Mivel a megalkotott dolgok rendjét Isten nem – vagy csak nagyon ritkán – bontja fel, ezért ez az Isten már-már a deista *Deus otiosus*, aki visszavonul a világ dolgaitól, és hagyja azt működni az általa megalkotott törvények szerint. Ha ez így van, akkor már nem annyira a világ törvényeibe beavatkozó csodákat tevő Isten lesz a fontos, hanem a teremtett világ törvényszerűségeinek a megismerése. Ha ezt a rendet megismerjük, és képesek vagyunk hozzá alkalmazkodni, akkor kordában tarthatjuk a szerencsénket. A rend és a törvények (a szerencse) megváltoztatása, befolyásolása nincs az ember hatalmában, de megismerése és megtanulása igen. Ez a tanulás viszont aktivitást (virtust, vitézséget) igényel.

A szerencse és a virtus viszonyáról ugyanezeket a gondolatokat ismétli meg Zrínyi a 31. és 32. centuriákban is, és így amikor már azt hinnénk, hogy révbe értünk, a szépen felépített értelmezői rendszert egy csapásra halomba dönti a 49. centuria:

> Ihon az emberi bölcsesség, ihon az értelem, ihon mit kell magamnak vallanom, hogy ez az én öszveszedett munkám nem egyéb hanem bolondság. Adjunk regulákat a hadakozásnak, értsük a vitézséget, légyen olyan bátor szivünk mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt megtibolít az Mindenható az az eszköz által, kit mi Szerencsének hívunk, megtibolít, akit akar, minden okosságával és értelmével, esmég

[46] Uo., 135–136.

> felvisz másokat, akiknek nincs egyéb fejekben bolondságnál. Ez az ő megfoghatatlan providenciája, akit Fátumnak mondanak az emberek. Azért is egyedül a vitéz ez vitéz seregeknek Istene: ha ő nem fog haragudni mireánk, ad fejünknek értelmet, szíveinknek bátorságot, és dolgaink folyásának szerencsét.[47]

Isten szándéka tehát az ember számára kifürkészhetetlen, döntéseiben nincs semmi logika, bármennyire is aktívak vagyunk, bármennyire is a virtus szabályai szerint járunk el, Isten a szerencse révén megtébolyít minket. A hit abban, hogy saját és a nemzet sorsát képes irányítani, hogy vitézséggel (virtussal) a szerencsét és Istent sikerül maga mellé állítani, és ugyanakkor a mindebben való folyamatos kétkedés adja Zrínyi írásainak azt a különös vibrálást és feszültséget, mely a mai értelmezőt is folyamatos vívódásra és gondolkodásra készteti. Zrínyinél a nagyon erős kiválasztottság-tudat és féktelen dicsőségvágy néha-néha „tébolyító kétségbeesésbe fordult át." Elsősorban azért, mert „költészetének és politikai filozófiájának egyik legnyugtalanítóbb vonása, hogy szemlátomást maga sem tudott hinni nemzetmegváltó eszméinek sikerében."[48] Hiába írta elő saját magának is, hogy a veszedelmet csak elmúló esős időnek kell tartani, saját maga sem tudta ezt az előírást betartani. Különösen élesen merülnek fel a vívódásnak és kétségbeesésnek a hangjai az 1663–1664-ben írt szövegeiben. Egyrészt azt hangoztatja, hogy Isten „a keresztények ügyét a szívén viseli: elvette az ellenség erejét és bátorságát", másrészt pedig nemcsak a méltán híres 1663. május 2–15-i fátum-levélben, hanem még a gráci Haditanácsnak írt jelentésében is totális nemzethalált vizionál: „Én innen ismét visszatérek a táborba, amely hír szerint egészen meg van döbbenve, és megvédem a Mura átkelőjét (még ha egyedül kell is maradnom), és nem hátrálok utolsó csepp véremig, mert itt az ideje és helye, hogy a haza minden polgárának meg kell halnia."[49]

Zrínyi hihetlenül erős politikai és költői öntudata ellenére is tépelődő, vívódó, saját magával is önellentmondásba keveredő személyiség volt. Ezért nehéz koherens egészbe rendezni a mai értelmezőnek is a szerencséről, a sorsról, a fátumról, a kegyelemről, a gondviselésről, a virtusról és még annyi, a barokk korában közkedvelt témáról szóló Zrínyi-szövegeket.

---

[47] Uo., 174–175.

[48] Ács Pál, „A »helyettes áldozat« allegóriái a Zrínyiász kilencedik énekében", in *A magyar irodalom története, 1: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, 438–447 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 446.

[49] Zrínyi, *Válogatott levelei*, 162.

Kiss Farkas Gábor

Zrínyi és Homérosz

Ritoók Zsigmond közelmúltban megjelent *Homérosz Magyarországon* című monográfiájában külön fejezetek foglalkoznak Homérosz iskolai oktatásával, kutatásával, és költői és fordítói befogadástörténetével.[1] Zrínyi ezek között egyik helyen sem szerepel, és ez a hiány indokolt a kötet felépítését tekintve. Másrészről viszont tagadhatatlan, hogy az *Íliász* legátgondoltabb parafrázisa, hermeneutikai értelemben vett applikációja a régi magyar irodalomban nem más, mint a *Szigeti veszedelem*. Tassótól Marinón át Miltonig az *Íliász* epikus váza meghatározó jelentőségű az eposzi *mékhané*, a cselekmény leglényegesebb fordulatainak kialakításában, és Zrínyi jól beilleszthető ebbe a sorba. Tanulmányomban röviden áttekintve az elbukó ostromlott vár elképzelése köré épülő európai epikus hagyományt, arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy a *Szigeti veszedelem* epikus koncepciójának kidolgozásakor Zrínyi befogadói horizontján miképp volt jelen Homérosz szövege autoritásként, és ennek mégis miért találjuk viszonylag kevés textuálisan imitált nyomát. Mielőtt azonban ezeket a kérdéseket megválaszoljuk, Zrínyi Homérosz-recepciójának filológiai alapkérdéseit kell tisztáznunk. Nem világos az eddigi kutatások alapján sem az, hogy Zrínyi milyen ismeretekkel rendelkezett Homérosszal kapcsolatban, sem az, hogy azokat honnan szerezte. Ahogy a Zrínyi-könyvtár katalógusa fogalmazott 1991-ben: „A kutatás még nem állapította meg, hogy Zrínyi a könyvtárában levő latin Homéros-kiadások közül melyiket használta."[2] Mindenekelőtt ezeket az alapkérdéseket kell tisztáznunk, hogy a befogadástörténet magasabb szintjeihez fordulhassunk.

A Zrínyi-könyvtár katalógusának idézett megállapítása már tartalmaz egy implicit állítást, hogy Zrínyi csak latin szövegkiadásban olvashatta Homérosz műveit. Ezzel egyet kell értenünk: bár a könyvtárban található néhány kétnyelvű, görög-latin kiadás (Homéroszén kívül Hésziodoszé), a Zrínyi-életműben nincs nyoma annak, hogy ógörögül megtanult volna olvasni. A könyvtár költészeti szekcióinak elnevezése árulkodó. A „Poetae latini", a latin költők között szerepelnek a görögök (Homérosz és Hésziodosz), csakúgy mint a magyarok (Balassi, Rimay, az Eurialus

[1] Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon* (Budapest: Pesti Kalligram, 2019).

[2] Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 264.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.177

és Lucretia, Listius László, és a *Syrena*-kötet), a horvát Karnarutić-kötet, az emblémáskönyvek, a panegirikus költészet (mint Lackner Kristóf egy műve), és egy német – talán – emblémáskönyv. Emellett egyenrangú a másik szekció, a „Poetae Itali", azaz olasz költők. A kortárs itáliai költészet, és nem utolsósorban a költői szerep publikus megformálásánál Zrínyi számára alapvető Marino fontosságát tükrözi ez a kettősség: az olasz, modern költők mellett találjuk a többit – latint, ógörögöt, horvátot, magyart, németet, egységesen latin címkével. Zrínyi ugyan rövid jezsuita tanulmányai során talán tanulhatott némi görögöt, azonban ennek sehol nincs nyoma az életműben.[3] Fia, a prágai jezsuita egyetemen tanult Zrínyi Ádám könyvei között találunk is két iskolai Homéroszt, az *Íliász* első és harmadik énekének iskolai használatra készült jezsuita kiadását,[4] így valószínű, hogy ezeket volt szokás olvasni, legalábbis Prágában.[5] De Miklós könyvei és írásai között ilyen közvetlen görög nyelvű Homérosz-ismeretnek nincs nyoma. Ezért hát jogos az a feltételezés, hogy ha Homéroszt olvasta, azt latinul kellett tennie, és először meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy mit is olvasott Zrínyi, mikor azt gondolta, hogy Homéroszt olvas.

A költő könyvtárának jegyzékében négy Homérosz-kiadást találunk, és mind a négy fenn is maradt, ami különös szerencse, tekintettel arra, hogy bizonyos, hogy a Zrínyi által használt Tasso-kötet, és Ovidius *Metamorphose*s is elveszett, és valószínűnek tartom (szemben a Zrínyi-könyvtár katalógusának kommentárjával), hogy az általa használt *Aeneis*-kötet sem az a példány volt, ami fennmaradt Zágrábban, hanem valamelyik a két másik elveszett Vergilius közül.[6] Az egyik a Homérosz-kiadások közül Zrínyi Péteré (BZ 80a, n. 268). A három fennmaradó kötet közül a legrégebbi egy kolligátum, amely egy Kölnben, 1522-ben és 1523-ban megjelent *Íliász*t és *Odüsszeiá*t tartalmaz, csak latin nyelven, a címlap szerint Lorenzo Valla és Raphael Volaterranus fordításában. (BZ 397, n. 265).[7] Mind Valla, mind

---

[3] Ld. Fraknói Vilmos, „Zrínyi, a költő tanulóévei", *Budapesti Szemle* 45, 170. kötet (1917): 161–183, itt: 170–171. Zrínyi a principista (2.) és grammatista (3.) osztályt végezte bizonyosan Grazban 1628 ősze és 1630 között, 1633 őszén Nagyszombatba a hatodik osztályba (retorika) vették fel.

[4] BZ 83 (n. 657) és BZ 217 (n. 658), ld. Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana…*, 430–432. A szóban forgó kiadások Dillingenben jelentek meg a jezsuitáknál 1655-ben (*Íliász*, 1. ének) és 1669-ben (*Íliász*, 3. ének).

5 Róla ld. Emil Laszowski, „Gróf Zrínyi Ádám (1662–1691)", in *Zrínyi-dolgozatok*, 3 (Budapest: ELTE BTK, 1986): 61–99; Hausner Gábor - Orlovszky Géza, „Adalékok Zrínyi Ádám pályaképéhez", in *Zrínyi-dolgozatok*, 2 (Budapest: ELTE BTK, 1985): 107–124.

[6] Vö. Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana…*, 270. Az *Aeneis* a *Megszabadított Jeruzsálem* mellett a legalapvetőbb forrás a *Szigeti veszedelem*hez, a fennmaradt példány pedig nem tartalmaz Zrínyinek tulajdonítható bejegyzéseket. Kizárt, hogy Zrínyi az *Aeneis* 4., 9., 10., 11., vagy 12. énekét ne jegyzetelte volna végig a margón, amelyek visszatérő forrásai imitációinak.

[7] Homeri *Odyssea*, metaphraste Raphaele Volaterrano (Coloniae Agrippinae: Cervicornus, 1523); Homeri poetae clarissimi *Ilias* per Laurentium Vallensem Romanum Latina facta (Coloniae

Volaterranus fordítása prózában készült. Bár a költők fejedelmét, a legrégibb és legjobb Homéroszt csak latin (vagy esetleg olasz) fordításban olvashatta a legtöbb reneszánsz és barokk olvasó, ennek ellenére e fordítások meglehetősen sok kívánnivalót hagynak maguk után. Ismeretes, hogy az első 14. századi latin fordítás, Leonzio Pilatóé (amelyet Boccaccio elküldött Petrarcának) valójában egy szóról szóra haladó, és félreértésekkel teli szöveg, amely emiatt a cselekmény követésére is alig alkalmas.[8] Ennek – a 15. században még csak kéziratban terjedő fordításnak – a meghaladására törekedett Valla, aki azonban humanista orátor módjára fogta fel fordítói feladatát: a latin szöveget inkább olvashatjuk szónoki műként, vagy egy narrátor szájából elhangzó regényként, mintsem eposzként. Elhagyta az állandó jelzőket, és az orális epika elbeszélő stílusát teljesen száműzve, a tiszta latinság célkitűzését szem előtt tartva, szinte történeti műként készítette el fordítását. Valla csak az első tizenhat énekkel végzett,[9] Leonzio Pilato szó szerinti fordítását alapul véve 1440—44 körül, ezt Francesco Griffolini fejezte be 1461-ben,[10] aki egy ciceroniánus prózafordítást állított elő a görög szövegből, a legtöbb helyen teljesen eltávolodva az eredeti metaforikus kifejezésektől.[11] Így a Zrínyi-könyvtárban található Vallának tulajdonított fordítás valójában Valla és Griffolini közös műve, és 1474-ben jelent meg először – megelőzve a görög *Íliász* (1489) kiadását.

Már itt érdemes leszögezni: ha Zrínyi eposzában találhatók orális epikai jellemzők, azok semmiképp sem vezethetők vissza a homéroszi hagyományra, mert ezeket a 15–16. század közkézen forgó fordításai – és különösen azok, amelyek Zrínyinek megvoltak – gondosan kigyomlálták.[12] Valla fordítása élen járt abban,

---

Agrippinae: Alopecius, 1522). A kötetekben található margináliák Kende állításával szemben nem Zrínyitől származnak. Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana…*, 264.

[8] Agostino Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio* (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1979), és Robin Sowerby, „The Homeric Versio Latina", *Illinois Classical Studies* 21 (1996): 163–164.

[9] Robin Sowerby, „Early Humanist Failure with Homer (I)", *International Journal of Classical Tradition*, 4 (1997): 37–63, itt: 61–63.

[10] *Odyssea Homeri a Francisco Griffolino Aretino in Latinum translata*, kiad. Bernd Schneider, Christina Meckelnborg (Leiden: Brill, 2011).

[11] Bernd Schneider und Christina Meckelnborg, „Dic mihi Musa virum perquam exercitum: Bemerkungen zum Stil der Odyssee-Übersetzung des Francesco Griffolini", in: *Regionaler Kulturraum und intellektuelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internet: Festschrift für Klaus Garber*, Hg. A. E. Walter, Chloe 36 (Amsterdam: Brill, 2005), 825–50.

[12] Erről ld. Sowerby, „Early Humanist Failure with Homer (I)", 62; és Beatrice Bradley, „Constructions of Authorship in Valla's Iliad", in: *Homer Among the Moderns*, ed. Ada Palmer, (Chicago: PressBooks, 2015), 61–78 (https://homeramongthemoderns.pressbooks.com/, hozzáférés: 2021. 01. 05). Általános vélekedés volt, hogy a latin Múzsák sokkal szűkszavúbban fogalmaznak, mint a bőbeszédű Homérosz, ezért fordítás során a költő szavait össze kell foglalni. Francesco Florido Sabino, az *Odüsszeia* fordítója így fogalmaz 1545-ben: „[…] ezért úgy láttam jónak, hogy visszatérek ahhoz, hogy ha valami túlságosan bőséges Homéroszban, amit a latin Múzsák – akik a görögöknél sokkal

hogy a költőiség minden maradványát száműzze az *Íliász* szövegéből, és klasszikus római szónoki művé alakítsa a művet, mintha Homérosz egy ciceroniánus latin prózaíró lett volna. Szónokiasan *primum, nempe, deinde, postremo* határozókkal tagolja a szöveget, és a háttértörténetet is érthetővé teszi sok helyen.[13] Nem jár messze talán az igazságtól az a kijelentés, hogy Guido de Colonna *Historia destructionis Troiae*-jának klasszicizáló, forrásközeli, reneszánsz latin elbeszélés-változatát alkotta meg ezzel.[14] Bár Griffolini az *Odüsszeiá*t is lefordította, ez a fordítás nem terjedt el nyomtatásban, így Odüsszeusz utazásait Raphael Volaterranus tolmácsolta latin prózában, Valla eljárását követve, az állandó jelzőket elhagyva. Jól jellemzik Volaterranus szavai az előszóban az orális epikával szembeni humanista idegenkedést: „Rövidebb is vagyok, mint Homérosz, mert elhagytam azt a szinte megszámlálhatatlan sok, folyton visszatérő és szinte örökös jelzőket, amelyek neki díszül szolgáltak, nekünk viszont már csömört szülnek, és pongyolává teszik a szöveg stílusát."[15]

Miközben minden reneszánsz olvasó élvezetes Homérosz-fordításra vágyott, Aeneas Sylvius külön kifejtette eziránti igényét, néhány részletfordításon kívül (mint pl. a Poliziano által lefordított énekek), nem született élvezhető, irodalmi műként befogadható Homérosz-fordítás a 15. században. Ez nagymértékben meghatározta a befogadás miként jét, és paradoxonként hatott a recepcióban: miközben az antikvitás legnagyobb hírű költőjéről volt szó, csak iskolás szószedet színvonalú fordítások forogtak közkézen. Másrészt az allegorizáló hagyomány, miszerint mély filozófiai és természettudományos bölcsességet tartalmaznak Homérosz versei, szintén elidegenítően hatott: Miként Sowerby megállapítja, „Homérosz misztifikációja a pszeudo-plutarkhoszi életrajzban és a későbbi, bizánci és firenzei allegóriákban falat emelt az olvasó és a szöveg közé, amelyen nem igazán tudott áthatolni Poliziano elegáns és szépen csengő hexameteres fordítása az *Íliász* néhány énekéből."[16] Erasmus, bár dicsérte Eobanus Hessus igyekezetét, hogy versben latinra fordítja az *Íliász*t, úgy ítélte meg, hogy a fordítás az eredeti

szigorúbbak – visszautasítanának, diszkréten összetömörítve megpróbáltam visszaadni azt a jelentést, amit a költő szánt neki megőrizve a homéroszi metrumot." Philip Ford, *De Troie à Ithaque: Réception des épopées homériques à la Renaissance* (Genf: Librairie Droz, 2007), 123.

[13] Robin Sowerby, „Early Humanist Failure with Homer (II)", *International Journal of Classical Tradition*, 4 (1997): 187.

[14] Ez a fordítási metódus a Valla-fordításból készült népnyelvi fordítások jellegét is meghatározta: ld. Johannes Baptista Rexius, *Ilias Homeri teutsch*, Hg. Antje Willing (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2009), 90–97.

[15] „Brevior etiam sum illo [Homero] quod epitheta paene innumerabilia et apud eum saepe repetita et quasi perpetua omiserim, quae adposita ut ei decori sunt, sic fastidium nostris, pariunt et flocidam [flaccidam] reddere videntur orationem." Idézi: *Odyssea Homeri a Francisco Griffolino Aretino in Latinum translata*, 16.

[16] Sowerby, „Early Humanist Failure with Homer (II)", 171–172.

tökéletességéhez nem érhet fel.[17] Homérosz értő befogadásának elengedhetetlen feltétele maradt a görög nyelvtudás.[18]

A fennmaradó két különálló kötet Zrínyi könyvtárában egy újszerűbb, kétnyelvű Homérosz-kiadást tartalmaz, a Zsámboky Jánossal is együttműködő Hubertus Giphaniusét, amely 1572-ben jelent meg Strasbourgban.[19] A görög szöveg ebben az esetben Henricus Stephanus 1566-ban Genfben megjelent görög szövegkiadására támaszkodik (emiatt Stephanus később igen erősen kritizálta Giphaniust, plágiummal és a görög nyelvben való teljes tudatlansággal vádolva), a latin szöveg a velencei Andreas Divus először 1537-ben megjelent prózafordítása, amely kiadásról kiadásra vándorolt, és számos kiadó változtatott rajta kisebb nagyobb mértékben. Divus fordítása lényegében Leonzio Pilato *de verbo ad verbum* fordítására megy vissza, azt korrigálja, de stilárisan nem akar túllépni rajta.[20] Ennek az 1537-es fordításnak a genfi Crispin által 1570-ben kiadott javított változatát publikálta újra Giphanius.[21] Műfordításról aligha beszélhetünk ebben az esetben: sokkal közelebb áll ennek a kiadásról kiadásra változtatott, javítgatott fordításnak a története a kommentárok és glosszák szöveghagyományához. Divus glossza-jellegű fordítása – mint Sowerby mondja – „úgy volt megalkotva, hogy a görög szöveggel együtt olvassák."[22] Ilyen bilingvis kiadást először Zsámboky későbbi kiadója, Joannes Oporinus jelentetett meg 1551-ben, Bázelben, de Giphanius kiadásában is a görög szöveg mellé helyezve nyert igazi értelmet ez a fordítás. Giphanius kiadásának valódi érdeme azonban nem is ez, hanem a homéroszi kommentár-hagyomány (főképp Eusztathiosz) tanulságainak beépítése volt a kiadásba, és mint az újabb kutatásokból kiderült, ez nem is saját érdeme volt elsősorban, hanem Gerard Falkenburgé.[23]

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy Zrínyi rendelkezésére két olyan latin fordítás állt, amelyek nem tették lehetővé, hogy – Roland Barthes-tal szólva – az olvasó

---

[17] Thomas Bleicher, *Homer in der deutschen Literatur vom Frühhumanismus bis zur Aufklärung (1450–1740)*, (Stuttgart: Metzler, 1971), 63–64.

[18] Ehhez kapcsolódik az a paradoxon is, hogy a 16. századig Homérosz névhez kapcsolt, leggyakrabban kiadott és legtöbbet idézett mű a pszeudo-homéroszi *Békaegérharc* volt, legalábbis Franciaországban: Noémi Hepp, „Homère en France au XVIe siècle", *Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino*, 96 (1961–62): 401.

[19] Homeri *Ilias* […] *Odyssea, eiusdem Batrachomyomachia, hymni, aliaque eius opuscula seu catalecta*, (Strasbourg: Theodosius Rhellius, 1572). A Zrínyi-könyvtár zágrábi katalógusának jelzetei és a *Bibliotheca Zriniana* tételszámai: BZ 208, n. 267, BZ 80b, n. 266.

[20] Divus fordításáról és viszonyáról Crispin fordításához: Robin Sowerby, „The Homeric Versio Latina", *Illinois Classical Studies* 21 (1996): 161–202, itt 167–189.

[21] Ezt saját maga mondja az előszóban: Homeri *Ilias*…, ed. Giphanius, 1572, 17.

[22] Sowerby, „The Homeric Versio Latina", 171.

[23] Tania Demetriou, „The Homeric Question in the Sixteenth Century: Early Modern Scholarship and the Text of Homer", *Renaissance Quarterly* 68 (2015): 496–557.

felkiáltson, „ez nekem való",[24] és a szöveg örömmel töltse el. Bár Valla és Griffolini szónokias fordításánál felmerülhet, hogy „kísérletet tesz rá, hogy meghiúsítsa a minőséghatározók erőszakos uralmát – melyek a nyelvben azokat a kiskapukat jelentik, ahol az ideologikus és az imaginárius szabadon beáramolhat" (Barthes),[25] valójában ez Homérosz esetében épp a gyönyört veszi el a szövegtől. Andreas Divus szóról szóra készült fordítása pedig csak a görög szöveggel együtt olvasva képes esztétikai élvezet nyújtására. Nem meglepő, hogy a 16. században ritka az olyan értékítélet, amely magasabbra helyezné Homéroszt Vergiliusszal szemben – különösen emlékezetes Julius Caesar Scaliger *Poétiká*ja 5. „Criticus" könyvében képviselt negatív véleménye[26] – és ebben a tekintetben csak a 17. század közepére-végére változik meg az irodalmi közvélemény álláspontja.[27] Figyelemreméltó, hogy Scaliger nem csak stilárisan tartja kevésbé sikerültnek Homéroszt, hanem érvei elsősorban az arisztoteleszi valószerűségre és az etikai hiányosságokra koncentrálnak: Nesztór alakja következetlen, hol fecsegő, hol gyűlölködő, hogy viccelődik; az, hogy Erisz fejét az égbe emelte (a vergiliusi Fama helyett) „ridiculum est, fatuum est, Homericum est, Graeculum est." – „nevetséges dolog, ostobaság, tipikus homéroszi, és görög vonás."[28] Hogy lehet Akhillész szárnyas lábú, miközben épp alszik, Diomédészt pedig miképp lehet egy csata közepén egy istállóban tomboló oroszlánhoz hasonlítani? Homérosz invenciózitása, eredetisége lényegében az imitáció elve *melletti* érv lesz: Vergilius nem írhatta volna meg sokkal elegánsabb, csiszoltabb, kifinomultabb eposzát, ha nem álltak volna rendelkezésére Homérosz eredeti invenciói. A modern költő is imitálva tud jobbat alkotni, de ehhez előnyösebb a kifinomultabb Vergiliust követni példaként, ahogy az Jacques Peletier mondja ars poeticájában.[29]

Zrínyi Homérosz-recepcióját, illetve annak korlátait a fentiek fényében kell értékelnünk. Először vizsgáljuk meg a közvetlen Homérosz-ismeret nyomait. Széchy Károly ötkötetes Zrínyi-monográfiájában még Greksa Kázmér példáiból[30]

---

[24] Roland Barthes, *A szöveg öröme* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 81.

[25] Uo., 82.

[26] Ld. S. Shepard, „Scaliger on Homer and Virgil: A Study of Literary Prejudice", *Emerita* 29 (1961): 313–40; Ford, *De Troie à Ithaque*, 275–283.

[27] A jezsuita René Rapin még Vergilius alá helyezte Homéroszt *Comparaison*jában (1664), és az ízlésbeli vádakkal szemben csak Mme Dacier védte meg *Des causes de la corruption du goût*-jában (1714), mint eredeti, utánozhatatlan géniuszt.

[28] Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem* (Genf: Crispinus, 1561), 227. Ettől függetlenül vannak, akik többre tartják ekkoriban is Homérosz „naiv könnyedségét" (Ronsard), „csodálatosságát" (Du Bellay) Vergilius „szorgalmánál".

[29] Kiadva: Francis Goyet, éd., *Traités de poétiques et de rhétorique de la Renaissance* (Párizs: Livre de Poche, 1990), 315–316; Ford, *De Troie à Ithaque*, 239. Az érv, miszerint Vergilius feladata nehezebb volt, már Quintilianusnál megjelenik (*Inst. or.*, 10, 1, 86).

[30] Greksa Kázmér, *A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*, Székesfehérvári Katolikus Gimnázium Értesítője, 1889–1890 (Székesfehérvár: Vörösmarty ny.), 1890.

szelektálva négy oldalon keresztül sorolta fel a szöveghelyeket, ahol a *Szigeti veszedelem*re hatottak Homérosz eposzai. Király György 1917-ben írt tanulmánya a trójai háború régi magyar irodalmi ábrázolásairól tételesen cáfolta Széchy példáit, és meggyőzően támasztotta alá azt az állítást, hogy a *Szigeti veszedelem* egyetlen szövegszerű imitációja se vezethető egyértelműen Homéroszra.[31] Ezzel én is egyet értettem: minden Greksa és Széchy által idézett Homérosz-részlet megtalálható más forrásoknál, Vergiliusnál vagy Tassónál, és ez alapján nem igazolható Zrínyi közvetlen olvasmányélménye.[32]

Másrészről Zrínyi az olvasónak szóló ajánlásban háromszor említi Homéroszt, míg Vergiliust csak kétszer. Egyenesen azt mondja, „Fabulákkal kevertem az historiát, úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul", azt sugallva, hogy alaposan átgondolta, mi mese, mi történeti valóság Homérosz művében, ehhez pedig aprólékos, lassú olvasásra volt szükség. Valójában azonban közhely a két költő említése a fabula és história viszonyának kontextusában. Johann Heinrich Alsted is őket idézi *Encyclopaediá*jában a költészet és történetírás viszonyának tárgyalásakor, mint a költészet legautentikusabb képviselőit. Alsted – Zrínyihez hasonlóan – elutasítja azt a nézetet, hogy a költők csak kitalált dolgokat írnának: „Ne feledd azonban, hogy nem számít, versben vagy prózában írják a történetírást, csak történetírás legyen. És ezt jól jegyezd meg azokkal szemben, akik szinte teljesen elvitatják Homérosztól, Vergiliustól és a többi költőtől a hitelességet azon a címen, hogy költők, és a költők tulajdonsága pedig, hogy kitalálnak. Mintha a költők csak mesékhez idomítanák a stylusukat. Viszont az igaz, hogy a szónoki stílus jobban illik a történelemhez, mint a költői."[33]

A *Syrena*-kötet olvasói ajánlásának másik Homérosz-említése árulkodó lehet abból a szempontból, hogy Zrínyi melyik Homérosz-kiadását vette kézbe. A kezdőmondatban található információ, miszerint „Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta historiáját", a Plutarkhosznak tulajdonított Homérosz-életrajzból származik.[34] Ez önállóan is megtalálható volt Zrínyi könyvtárában, egy 1537-ben kiadott latin fordításban,[35] ahol részletesen tárgyalja az ismeretlen szerző, hogy Homérosz mikor élt: „Crates viszont azt mondja, hogy a Héraklészfiak visszatérése

---

[31] Király György, „A trójai háború régi irodalmunkban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 27 (1917), 1–23, 129–150, itt: 141–142.

[32] Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 59.

[33] „Hic tamen memineris nihil referre, metrove an soluta oratione historia scribatur, modo historia sit. Quod notandum est contra eos, qui Homero, Virgilio et aliis poetis omnem prope fidem derogant hoc tantum nomine, quod poetae sint; poetarum autem sit fingere. Quasi vero poetae fabulis tantum accommodent suum stylum. Interim stylus oratorius magis convenit historiae, quam poeticus." Johann Heinrich Alsted, *Encyclopaedia septem tomis distincta* (Herborn, 1630), 1982.

[34] Modern kiadása: [Plutarchus], *De Homero*, ed. Jan Fredrik Kindstrand (Leipzig: Teubner, 1990).

[35] Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana…*, 364 (BZ 322/c [n. 481]).

előtt élt, úgy hogy nem teljes nyolcvan év telt Homérosz korában Trója veszésétől. Sőt, többen azt hiszik, hogy száz évvel a trójai események után született, nem sokkal az olympiai versenyek alapítása előtt."[36] Ezt az álláspontot veszi át Giphanius kiadása is, ahol azt mondja a bevezetőben a kiadó, Plutarkhosz értekezésére hivatkozva, Homérosz 100 vagy 150 évvel a háború után írta az *Íliász*t.[37] A pszeudo-plutarkhoszi értekezés Homérosz-értelmezése elsősorban a fizikai és morális allegóriára és a retorikai eszköztár ismertetésére irányul, nem foglalkozik a história és a fikció viszonyával a költészetben, és ezen a momentumon kívül nincs is nyoma hatásának Zrínyinél. Ha Zrínyi nem olvasta a teljes pszeudo-plutarkhoszi Homérosz-életrajzot, akkor feltételezhetjük, hogy a Giphanius-kiadás előszavának lenyomata fedezhető fel az olvasónak szóló ajánlásban.

A Giphanius-féle Homérosz-kiadás használata azonban nem mutatható ki a prózából sem. A Zrínyi-prózában található Homérosz-utalások általában parafrázis-jellegűek. Ezek nagyrészt Ovidiusra vezethetők vissza, az *Átváltozások* 12. és 13. énekében található „Kis-Íliászra" (*Met.* 12, 1–13, 622).[38] Zrínyi egészen pontosan három helyen is Ovidius *Íliász*-összefoglalását idézi.[39] Egyetlen helyen, a *Mátyás király életéről való elmélkedések* végén található Mátyás-apoteózisban idéz szó szerint Homérosztól, ráadásul versben. Mivel láttuk, hogy Zrínyinek nem volt hexameteres latin *Íliász*a és *Odüsszeiá*ja (bár Eobanus Hessus verses latin *Íliász*a már 1540-ben, Simon Lemnius *Odüsszeiá*ja pedig 1549-ben megjelent Bázelban),[40] magától értetődő, hogy ez közvetítő forrásból származik. A latin nyelven idézett homéroszi részletnek („Azért ennek mondhatni jobban, hogy sem Penelopének ama Homerus verseit")[41] a fordítója valójában Justus Lipsius, akinek a saját *Politicá*jához fűzött jegyzeteiből emelte át Zrínyi ezt a panegirikus szövegrészt (*Od.* 19, 108–114), az erős fejedelem megérdemelt dicséretét, akit a közvélekedés erős katonasága miatt tart jónak.[42]

---

[36] Plutarchus, *Homeri vita*, ed. Ioannes Rhellicanus (Basileiae: Lasius–Platter, 1537), 11. A mai szövegkiadások ezen a helyen 400-at tartalmaznak, ami 19. századi szövegjavítás: ld. Michael Hillgruber, *Die pseudoplutarchische Schrift de Homero: Einleitung und Kommentar zu den Kapiteln 1–73*, (Stuttgart–Leipzig: Teubner, 1993), 88. De 100 vagy 150 év korábban is szerepel ugyanebben a kiadásban: Plutarchus, *Homeri vita*, 6.

[37] Homeri *Ilias…*, ed. Giphanius, 1572, 25.

[38] A „kis Íliász"-ról ld. Sophia Papaioannou, *Redesigning Achilles: „Recycling" the epic cycle in the „Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1–13.622)*, (Berlin–New York: Walter De Gruyter, 2007).

[39] Zrínyi Miklós, *Prózai munkái*, kiad. Kulcsár Péter (Budapest: Akadémiai, 2004), 76, 100, 170 = Ov. *Met.* 13, 89; 13, 114; 13, 140.

[40] Ld. Ford, *De Troie à Ithaque*, 122–129.

[41] Zrínyi, *Prózai munkái*, 199.

[42] Iustus Lipsius, *Ad libros Politicorum notae et de una religione liber* (Antwerpen: Plantin, 1610), 27; Justus Lipsius, *Politica*, ed. Jan Waszink (Amsterdam: van Gorcum, 2004), 743. Zrínyi *Politica*-kötete: BZ 172 (n. 172), Klaniczay, A *Bibliotheca Zriniana*, 217. Miként Jan Waszink megállapította, Lipsius a *Politicá*ban sok esetben önkényesen bánik a klasszikus idézetekkel (Jan Waszink, „Instances of

Homéroszt Zrínyi nem imitálja sem cselekményben, sem szóhasználatban (tehát sem a *res*, sem a *dictio* terén), és ennek fő oka épp a szöveg fordítások általi hozzáférhetetlensége volt. Bár léteztek költői jellegű Homérosz-fordítások, Zrínyi ezeket nem olvasta, és a hozzáférhető latin verziók vagy szónoki példaszövegekre redukálták a homéroszi költészet fenségét (Valla és Griffolini), vagy pedig szószedetként funkcionáltak (Andreas Divus) a görögül többé-kevésbé jól tudó olvasóközönség számára. Elmondható, hogy Homérosz értő 16.–17. századi olvasói a görögül tudó, magas humanista műveltségű elitből kerültek ki, és ez komoly gátat képzett a recepció számára,[43] amelyet csak a 17. század közepe után bekövetkező esztétikai ízlésbeli változások (az *ingenium* felértékelődése, Pszeudo-Longinosz *A fenségről* szóló értekezésének megjelenése, Milton rajongása Homéroszért, majd Milton Homérosz mellé történő kanonizációja a 17. század végén, Mme Dacier Homéroszvédelme) szakítottak át a szélesebb közönség számára. Zrínyi nem volt hellénizáló humanista költő; mi sem állt volna tőle távolabb egy ilyen költői szereptől, így ez a kapu zárva maradt előtte.

Zrínyi Homéroszt tehát sehol sem imitálja, de hősnevei felidézésével tiszteletét teszi előtte, és ezzel nem tesz mást, mint epikussá, klasszikus epopeává teszi saját szövegét. A várvédő Zrínyit így dicséri a 15. énekben: „O, mely csuda dolog, hogy jutalmat szerez Maga hohárának! Mely kemény vitéz ez! Említése halálnak igen keserves, Rettegett előtte Hector és Achilles." (XV, 15) Eszerint tehát mind Hektór, aki Akhillész elől futott életéért az Íliászban (*Il.* 22, 131–223), mind Akhillész, akiről az *Odüsszeia* mondja, hogy szívesebben túrná más földjét az élők közt, mint hogy a holtak fejedelme legyen az Alvilágban (*Od.* 11, 489–491), mindketten jobban féltek a haláltól, mint Zrínyi, aki önként rohan elébe. Egy költői játékkal viszont eposzi tiszteletét így is kifejezi Homérosz iránt: Hektór az *Íliász*ban retteg, Akhillész pedig az *Odüsszeiá*ban, így az egész homéroszi életművet átölelte Zrínyi egy sorban. Statius *Thebais*a óta ismert emulációs-versengő eljárás ez: ott Vergilius hőseit név szerint nevezve, Nisushoz és Euryalushoz méri saját hőseit, Aetolust és Arcast (10, 445–448). A Szigeti veszedelem főszereplője ezáltal egy sorba kerül Homérosz mindkét eposzával, amelyeknek elsősorban autoritását és heroikus pátoszát reprezentálja, teszi jelenvalóvá Sziget veszésénél ez az utalás. Homérosz, és az *Íliász* hősei a hírnév

Classical Citations in the *Politica* of Justus Lipsius: Their Use and Purpose", *Humanistica Lovaniensia* 46 [1997]: 240–257). Ebben az esetben ez nincs így. Erről ld. még Bene Sándor, „A sztoikus Zrínyi", in: *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 69–86, itt: 79–80.

[43] Implicit módon erre következtethetünk abból is, hogy a tudós humanista görögtudás terjedésével lecsökken az „ad verbum" fordítások kivételével a Homérosz-fordítások népszerűsége. Mind Valla-Griffolini fordítása, mind pedig Eobanus Hessus és Simon Lemnius hexameteres fordításai ritkábban jelennek meg a 16. század közepétől, a közönség a szómagyarázó fordításokat részesíti előnyben. Ford, *De Troie à Ithaque*, 163–164.

és a hősi kánon jelképei: ez méginkább egyértelmű az epigrammák Homérosz-utalásainál („Mint Hektór Trójának / Ugy én Szigetvárnak / Erős őrzője voltam").

Ha a *res* és a *dikció* imitációja nem is figyelhető meg, egy nagyobb kérdéskörről még szólnunk kell, ez pedig az epikus koncepció. Nyilvánvaló, hogy az elesett vár védőinek hősi halála, mint epikus cselekmény, olyan közös vonás, ami a *Szigeti veszedelmet* egyértelműen az *Íliász* hagyományába sorolja, még akkor is, ha szövegszerű hasonlóságot nem fedezhetünk fel. Az *Íliász* áll a várak veszéséről szóló eposzok cselekményvázának gyökerénél Statius *Thebais*ától Marino *Gerusalemme distruttá*ján át Milton *Paradise Lost*jáig (igen, a Paradicsom is *vár*!). Zrínyi talán legfontosabb költői ihletője, Tasso egyértelműen az *Íliász* epikus vázát (Servius szavával *oeconomiájá*t) választotta mintául a *Megszabadított Jeruzsálem*hez. A heroikus főhős, Rinaldo eltévelyedése a gyönyörök birodalmába, nélkülözhetetlensége az elvarázsolt erdő varázs alóli feloldásához, és visszatérése az ostrom befejezéséhez, a Tasso-eposz legfontosabb cselekménye, ami által minden más szereplő az *Íliász*beli párja paragónjává, összehasonlító tükörképévé válik: Hektór nem más, mint Solimano, Agamemnón Goffredo, Nesztór Remete Péter, Briszéisz Armida, Patroklosz (talán) Tancredi. Észrevette-e Zrínyi ezeket az alakpárokat? Tudatában volt-e annak, hogy Tasso mennyire tudatosan Homérosz *Íliász*ának újraírásaként fogta fel a *Megszabadított Jeruzsálem*et? Én erre a kérdésre igennel felelnék, méghozzá egy implicit érv alapján.[44] Rusztán megölése után a XI. énekben Delimán elmenekül a török táborból, imitálva Rinaldo távozását a Jeruzsálemet ostromló keresztény seregből, miután keresztény bajtársát, Gernandót megölte.[45] A XI. ének első versszakában, Delimán török táborból való menekülésének, bolyongásának kezdetén az alábbi elmélkedést olvassuk:

> Még aljos szüvet is nagyra visz boszuság
> Nem hogy határtalant, kit nem bir okosság:
> Legyen nékem Achilles ebben bizonság,
> Kit harcrul tartóztatott egy kis bosszuság

[44] Zrínyi intertextuális kapcsolatainak mélységét nehéz túlinterpretálni. Ahogy Bene Sándor mondja: „Én úgy vélem, mielőtt a szövegek esetleges viszonyáról, az intertextuális kapcsolatokról beszélünk, Zrínyinek a szerzők iránti érdeklődését szükséges hangsúlyozni. Az érdeklődésnél mélyebb érzelmi viszonyulásról van persze szó, amit legfeljebb paradoxonokban lehet formulázni: nem akar hozzájuk hasonlóvá válni, mert érzi, hogy máris hasonló; vagy: túl erősnek találja a végzetük vonzását." Bene, „A sztoikus Zrínyi", 69–86, itt: 71.

[45] A Delimán-Rinaldo alakpárról Arany Jánostól kezdve sokan írtak. Ld. Klaniczay Tibor, Zrínyi Miklós, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2. átdolg. kiad.), 117; Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem" olasz epikai modelljei*, Humanizmus és reformáció 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 51–56; Laczházi Gyula, „A Szigeti veszedelem regényessége", in: *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Padányi Sándor, Bene Sándor; Fodor Pál, Hausner Gábor, (Budapest: MTA BTK, 2017) 475–486.

O, ha ment lehetne némely ember ettül!
Jobbat nem kérhetne világon Istentül,
Mert némely boszuság igen üdőtlenül,
Némely penig kárral maga fejére dül. (S*zv*, XI, 1—2.)

Tehát annak a történetnek a bevezetése, amelyben Zrínyi Delimánja egyértelműen Tasso Rinaldóját imitálja, egyértelműen utal Rinaldo fő mintájára, Akhillészre. Ahogy Zrínyi Szigetnek Hektóra, Delimán teljes tudatossággal szerepel Sziget Akhillészeként. Csakhogy ebben az eposzban, a *Szigeti veszedelem*ben Hektór öli meg Akhillészt, Zrínyi öli meg Delimánt. A tudatossággal vállalt szerepazonosság abból is egyértelmű, hogy Delimán történetének, a 12. ének Delimán-Cumilla-kalandjának fő forrása – mint közismert – Rinaldo kalandja Armidával, és fogsága a gyönyörök szigetén. Zrínyi tudatosan Tasso Rinaldója nyomán formálta meg Delimán alakját – de a 11. énekben elhelyezett reflexió azt is bizonyítja, hogy annak is teljes tudatában volt, hogy Rinaldo valójában Akhillész újraírása. Így alakít Zrínyi a Tasso által krisztianizált antik thesszáliai hősből újra pogányt, egészen pontosan krími tatárt, az Égei-tenger mellékéről a Fekete-tengerhez helyezve őt.

Milyen összkép bontakozik ki Zrínyi homéroszi idézethálójából? Egyértelműnek tűnik, hogy Homéroszban, mint epikus költőben Zrínyinek nem állt módjában gyönyörködni, olvasói élvezettel befogadni, ahogy azt Vergiliusszal, Ariostóval, Tassóval, Marinóval, vagy akár még Scipione Erricóval is tette. Az orális költészet hagyománya, az állandó jelzők, formulák homéroszi világa láthatatlan maradt számára, és mindaz, ami a formuláris epika ismétlési technikájából befogadható volt számára, az Vergilius civilizált epikus világának (Brooks Otis) szűrőjén, valamint a magyar és horvát nyelvű históriás énekköltészeten keresztül érkezett el hozzá.[46] A homéroszi cselekménynek azok a később Arisztotelész által lényegiként felismert elemei – a *peripeteia* (fordulat), az *anagnóriszisz* (felismerés), a *katharszisz* és a *hamartia* (a tragikus vétek) – amelyek Tassónál és Miltonnál is meghatározó módon épültek be a cselekménybe, Zrínyinél elmaradnak, pedig ezek adják a 17. század megújuló Homérosz-recepciójának bázisát. Zrínyi eposza cselekményvezetés szempontjából nélkülözi ezeket a tragikus elemeket, a *hamartia* és a *katharszisz* nem személyhez, hanem az egész nemzethez, a magyarsághoz kötődik. Mindemellett azonban Homérosz a *par excellence* epikus költő: míg Ariostót, Tassót, Marinót sosem említi név szerint műveiben (akárhányszor is imitálja őket), Homérosz a hírnév letéteményeseként örök mérce marad.

[46] Erről ld. Amedeo di Francesco, *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban* (Budapest: Universitas Kiadó, 2005) és Bene Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 746–779, itt: 773.

Hargittay Emil

„iffiul pro 2bus syllabis Licentia Poetica”

Zrínyi és a magyar nemzeti vers-idom

Kovács Sándor Iván és Orlovszky Géza emlékének

Zrínyi Miklósnak az eposzában és más műveiben alkalmazott tizenkét szótagos versformája csak látszólag partikuláris irodalomtörténeti kérdés. Ahogy más költőink versforma-választása és -kezelése sem esetleges, Zrínyi esetében is így van: a mai napig értelmezésre szorul a megoldatlannak látszó, eminensen irodalom- és poétikatörténeti kérdés. Hogy mennyire nem mellékes, mutatja, hogy már Zrínyi kortársai figyelmet fordítanak a verselési problémára, később számos, egymásnak ellentmondó magyarázat születik a kérdés megválaszolására. Ha teljesség nélkül vetünk egy pillantást a Zrínyi-ritmikával foglalkozók névsorára, látható, hogy a magyar irodalomtörténetet és irodalomkritikát alaposan megmozgatja a kérdés Ráday Gedeontól kezdve Kazinczy Ferenc, Arany János, Horváth János, Németh László, Vargyas Lajos, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Kecskés András, Szörényi László és mások munkáiban. Ahogy Bene Sándor egy helyen fogalmazott, Horváth János, Vargyas és Klaniczay vitáit említve: „gigászok küzdelme” ez a kérdés megválaszolására.[1]

De hát mi is a kérdés? A Zrínyit elmarasztaló korábbi vélemények és a régi magyar költészet versformáinak alapos ismeretében ezt Horváth János foglalta össze legrészletesebben tényekre, részletes ritmikai számításokra támaszkodva a *Vitás verstani kérdések*ben. Szerinte túl nagy az általa „hibásnak” tekintett, azaz nem szabályos felező tizenkettes sorok aránya az eposzban, mintegy 18 %, nem egészen egyötöde az összes verssornak.[2] Szerinte a Zrínyi által ismerhetett „idegen” versformák nem

[1] Bene Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2017): 746–779, 771.

[2] Kimutatása szerint az eposz összes sorainak száma 6273, ebből 99,5 % 12 szótagú, felező, 6/6-os osztású 81,7 %, 7/5 osztású 14,6 %, 5/7-es osztású 2,3 %, bizonytalan osztású 1 %. Összesítésben a felező 12-esek 81,7 százalékával szemben állnak a nem felező 12-esek, ezek százalékos aránya, azaz a „hibás” sorok száma az eposzban 17,9 %. Horváth János, „Vitás verstani kérdések”, in Horváth János, *Horváth János verstani munkái*, szerk. Korompay H. János és Korompay Klára, Osiris klasszikusok: Horváth János művei, 310–311 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 814. Némileg eltérő számadatokat közöl: Mohácsi Ágnes, „Zrínyi verseléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 297–311, 310–311.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.189

adnak magyarázatot a kötetlenségeket mutató metrumkezelésre. Horváth János már 1948-ban, *A magyar vers* című könyvében is részletesen elemezte a kérdéskört.

A Zrínyit követő recepció első állomásaként kortársának, Esterházy Pálnak az eljárását kell megemlítenünk. Esterházy számos művében imitálta Zrínyit, helyenként hosszabb szövegrészeket, strófákat vett át tőle, azonban csaknem mindig változtatott az átvett szövegeken, így van ez az átvett tizenkettesek vonatkozásában is. Példaként említjük Zrínyi *Arianna*-versét, melyet Esterházy jelentősen lerövidített, de még így is 14 versszakot kölcsönzött elődjétől, mindegyik strófát többé-kevésbé átalakítva és sorrendjüket megbontva. Az átvett 14 versszak 56 sorában Zrínyinél összesen 15 esetben fordul elő a 6/6-os helyett 7/5-ös metszet, melyek mindegyikét 6/6-á alakította át Esterházy, esetenként új szó választásával vagy csupán szórendcserével. El kell ismernünk, hogy helyenként igen szépen sikerült Esterházy költői megoldása. Most csak egyetlen példát idézek. Zrínyinél az alábbi strófa csak 7/5-ös metszetű sorokat tartalmaz:

Tebrus vize mentiben / szép Ariánna,	7/5
Nyugszik vala kegyessen / felvont Sátorba,	7/5
Mert Cupido örömöt / mutat álmába,	7/5
Azt tudgya, hogy Teseus / fekszik ágyába.[3]	7/5

Eszterházynál végig 6/6-os metszetek vannak:

Tebrusnak uizénél / az Szép Ariana	6/6
Nyugszik uala egykor / gyonge nyoszolába	6/6
Mert Cupido mutat / örömöt álmába,	6/6
Aszt tugya, hogy fegszik / Theseus ágyába.[4]	6/6

A 18. századból fennmaradt néhány kéziratos másolat az 1651-es *Syrena*-kötetről, s olyan átdolgozási kísérletek is vannak, melyek igyekeztek „helyreállítani" Zrínyi „hibás" cezúrájúnak vélt sorait.[5] Készült olyan másolat is, amely a másolás folytán nem

[3] *Adriai tengernek syrenaia, groff Zrini Miklos*, Bécs, 1651, utószó a hasonmás kiadáshoz: Kovács Sándor Iván, (Budapest: Akadémiai Kiadó – Magyar Helikon, 1980), Oo1r.

[4] Varga Imre, Cs. Havas Ágnes és Stoll Béla, s. a. r., *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Eszterházy Pál és Fráter István versei*, Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 581. Esterházy átírásának további példái: Hargittay Emil, „Esterházy Pál költészete: ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál és Buzási Enikő, 389–406 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 397–399.

[5] Horváth, „Vitás verstani kérdések", 782–784; Stoll Béla összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 62, 63, 237, 433.

követte az eredeti kötetkompozíciót.[6] A század végén következett Ráday Gedeon sajátos kísérlete, ő először (némi szabadkozással és Zrínyitől mintegy elnézést kérvén) hexameterekbe próbálta átültetni az eposzt, majd prózai átdolgozással folytatta.[7] Megjegyzése szerint aki Zrínyit „olvassa, ne' szokott Hemistichiumok szerint, hanem commák szerint olvassa",[8] azaz gondolati egységenként.

Csokonai kiadási terve[9] után Kazinczy 1817-es évvel jelzett (de már 1816 augusztusában megjelent) Zrínyi-kiadására évekig készült, számos jegyzetet készített, melyek eredményei végül nem jelentek meg a kiadásban. Kazinczyt érzékelhetően Zrínyi nyelve érdekelte, inverzióit külön kijegyzetelte, besorolta őt a neológusok előfutárai közé és lelkesedve nyilatkozott róla.[10] Kazinczy elfogadta Zrínyi első olvasásra szabálytalannak tűnő tizenketteseit, aminek legszebb bizonyítéka egy Zrínyi gondolataiból és szavaiból összeállított kis versezet (összesen 15 strófában 60 tizenkettes sor), melyben konzseniális módon hét helyen nem érvényesítette a sorfelező metszetet; két alkalommal 5/7 re, öt alkalommal 7/5-re törte a sorokat, melyek közül egyet Zrínyitől vett át: „Jaj, szerelmes Violám, ójad magadat!"[11] Kazinczy centója először még Berzsenyihez írott 1811-es levelében szerepel, de 1819-ben nyomtatásban is megjelent. A korábbi változatban csak három sor tér el a 6/6-os tagolástól, a későbbi, módosított változatban a széphalmi mester azonban még négy helyen „rontotta el" a szabályos felezést (ez összesen 12 %-os arány), ezzel még inkább tudatosítva Zrínyi ritmikájának lényegét. Szövegébe beleszőtt egy eltérő metrumú strófát is: a4 a4 b6 b6 képlettel, tudván, hogy a versen belüli metrumváltás nem idegen Zrínyi poétikájától.[12]

Clauser Mihály, *A Zrínyiász sorsa (1651–1859)* (Budapest: „Élet" Irodalmi Nyomda és Részvénytársaság, 1934), 6–25. Clauser véleménye a *Syrena*-kötet 17–19. századi recepciójáról: „Tény, hogy a Szigeti Veszedelem túlszárnyalta korának ízlését s így nem arathatott hozzá méltó sikert." Uo., 6. Korábban Ferenczi Zoltán is elítélte Zrínyi verselési „hibáit", helyenként előforduló metrumváltásait pedig „gyarlóságnak" nevezte: Ferenczi Zoltán, *A népies versalakok története műköltészetünkben* (Budapest: Franklin Társulat, 1879), 84.

[6] Pintér Márta Zsuzsanna, „A *Szigeti Veszedelem* bibliográfiájához", *Magyar Könyvszemle* 97 (1981): 326–328.; Uő, „A Szigeti veszedelem két XVII. századi másolata", in *Zrínyi-dolgozatok* 1, szerk. Hausner Gábor, Kovács Sándor Iván, (Budapest: ELTE BTK, 1984), 169–192.

[7] Debreczeni Attila, szerk., *Első folyóirataink: Magyar Museum, 1–2*, Csokonai könyvtár: Források, 11/1–2 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1: 129–135; 228–237; 289–296. http://mek.niif.hu/06100/06104/06104.htm#b68 (hozzáférés: 2021. 01. 05).

[8] Horváth, „Vitás verstani kérdések", 784. – „gróf Teleki Ferenc is hexameterben kezdi meg az eposz németre fordítását 1817-ben", Képes Géza, „Zrínyi Miklós verselése", in Képes Géza, *Az idő körvonalai: Tanulmányok az ősi és modern költészetről* (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 189–253, 190.

[9] V. Ecsedy Judit, „Egy ismeretlen »Syrena«-variáns és Kazinczy: Adalékok Zrínyi Miklós »Adriai tengernek Syrenaia« c. művének kiadástörténetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 235–251, 241.

[10] Kiss Farkas Gábor, „Kazinczy Zrínyi-jegyzetei", *Irodalomismeret*, 10 (1999): 217–220.

[11] *Idilium II*, 15. versszak, 1. sor.

[12] A nem felező metszetű sorok Kazinczy versében (1819): „'S ez jele, hogy ő 's Vénus nem ellenkeznek"

Kölcsey – hasonlóan Vörösmartyhoz – lelkesedéssel vélekedett Zrínyiről és sajátos ritmikáját indokoltnak vélte a „csengő rímű, vizenyős Gyöngyösi"-hez képest.[13] Mint az ismert, Arany János az 1850-es években nekilátott a Zrínyiász „népies kidolgozásának", azaz átírta az eposz elejét felező tizenkettesekbe. Elgondolásának alapja lehetett véleményének sommás megfogalmazása: „mesteri mű, csupán a verselés darabos".[14] Az eposz I. éneke 1–102. és II. éneke 1–17. strófájának átírása után azonban felhagyott tervével és odaírta kézirata végére: „Több nincs."[15] Maga is észrevette ugyanis a nemzeti vers-idom használatának egy sajátosságát, a ritmikai deviációt. A három ütemű 11-esről szólva azt írta, hogy „Tinódi és kortársai egész nagy históriás énekeket írnak e formákban, noha nem igen látják szükségesnek bajlódni a caesurákkal."[16] Tinódi esetében persze számolnunk kell a háttérben meghúzódó dallammal, amely az értelmi hangsúlyozás ritmikai deviációt előidéző következetlenségeit képes elsimítani. Ahogy Ráday, Arany sem bajlódott tehát a teljes eposz átdolgozásával. Az átírt összesen 476 sorban két helyen maga sem tartotta a felezést, egyszer 5/7-es, egyszer 7/5-ös metszetet alkalmazott. Helyenként nála is van enjambement, néhány helyen a 6/6-os cezúra erőltetettnek tűnik.[17]

(7/5); „Jaj, szerelmes Violám, ójad magadat! (7/5); „Röttenetes szablyámat vövém kezemben / 'S fölléptem vitéz Mársnak hős seregében."; (mindkettő 7/5); „Mivel hazámat 's nemzetemet szerettem," (5/7); „Hattam, a' mint elsőben írni találtam" (7/5); „Mert tenni nekem vagyon azt jó kedvemben" (5/7); az idézetek az 1819-es változat szövege alapján; Békési Gábor és Sváb Antal, „Kazinczy Zrínyi-centója", *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 9 (1997): 7–18, 9–10. A szövegváltozatokat alaposan összevető és értelmező tanulmány nem tér ki a ritmikai változtatásokra. Az 1819-ben megjelent aprónyomtatvány szövegét közli: Kosjár Márton, „Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 515–517. A verset tartalmazó 1811. évi levél: Kazinczy Berzsenyinek, 1811. május 22–23.: http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_2009_k (hozzáférés: 2021. 01. 05). Kritikai kiadása jegyzetekkel: Kazinczy Ferenc, *Költemények,* s. a. r. Debreczeni Attila, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen University Press, 2018), 1: 224–225, 2: 527–529. – *Berzsenyihez* című epistolájában hasonlóképpen vall a széphalmi mester, összevetve Gyöngyösit és Zrínyit: Uo., 1: 728, 730.

[13] Idézi Horváth János, *A magyar vers* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1948), 206. Kölcsey Ferenc, *Összes művei,* s. a. r. Szauder Józsefné és Szauder József, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1960), 1: 520.

[14] Arany János, „A magyar irodalom története rövid kivonatban", in Arany János, *Tanulmányok és kritikák I.,* vál., szerk., utószó, jegyz. S. Varga Pál, 2., jav. kiad. Csokonai könyvtár, Források: Régi kortársaink (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen University Press, 2012), 41.

[15] Arany János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések.* Arany János összes művei, 6, s. a. r. Voinovich Géza (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 70–89.

[16] Arany János, „A magyar népdal az irodalomban", in Arany, *Tanulmányok és kritikák I.,* 87.

[17] 5/7-es: I, 24,3.; 7/5-ös: I, 36,3., Arany J., *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, 74, 76. A „kaur" (gyaur) szó mindig két szótagos, az „Európá"-t viszont licenciával alkalmazza három vagy négy szótagosként. Zrínyinél az „Europa" mindhárom előfordulásban három szótagosnak számít: Zrínyi Miklós,

Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájában részletesen foglalkozott az eposz verselésével. A korábbi elméleteket lényegre törően megvizsgálta: Horváth János mellett a zenei eredet lehetőségét valló Kodály Zoltánét is, amit Horváth sem zárt ki, sőt *Rendszeres magyar verstaná*ban így fogalmazott:

> A tizenkettős félsorai néha nem aprózódnak tovább ütemekre, s olyankor a félsor mintegy megnövesztett vagy összetett ütemnek tekinthető. Sőt van olyan változata e sorfajnak, mely még metszetet sem kíván a félsorok közt, hanem tagolatlan egyhuzamban, vagy szabad tagolódással pörgeti le a maga tizenkét szótagját. Ez a különös változat azonban tisztára zenei eredetű. Ily versek szövege (pl. a Zrínyiászé) metszetet nem kívánó dallam mintájára készült, s szóversnek akadékos menetű, sőt ritmustalan lehet.[18]

Klaniczay felidézte Németh László és Vargyas Lajos elgondolását is, melyek a szabálytalan szótagszámú, tagokból álló „ősi" magyar verselés tovább élését vetették föl, továbbá a Képes Géza által feltételezett horvát ritmikai hatásra is kitért.[19] Klaniczay verstani vizsgálataival arra a következtetésre jutott, hogy „Zrínyi nem is akart pontos felezést, és mentegetődzései nem vonatkoznak a metszethibákra".[20] E kérdésben perdöntőnek tartotta a zágrábi kéziratban található javításokat. Az átjavított zágrábi kézirat után egy letisztázott szöveg elkészültét tényként kezelte, bár ilyen, a nyomda számára készült kézirat nem maradt fenn.[21] Ugyan a megjelent nyomtatvány szövege számos eltérést tartalmaz a javítgatott zágrábi kézirathoz képest, ám, mint maga Klaniczay is rámutatott, a nyelvjárási változtatások szerint a nyomdai szedő vagy korrektor bizonyosan változtatott a megkapott kéziraton.[22]

Költői művei 1. kötet: Források, s. a. r. és bev. Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 6/1 (Budapest: ELTE BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015), 62–63, 82–83, 106–107.

[18] Horváth János, *Rendszeres magyar verstan* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 40. Megjegyzem, ha nótautalás lenne az eposz elején, Zrínyi verselésének a kérdését ez a felvetés megoldaná.

[19] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2. átdolg. kiad.), 294–299. Képes Géza (először 1961-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent) tanulmányában a 3 szótagú ütemekben és a belső rímekben látja Karnarutić hatását, ez utóbbi török költészeti hatás is lehet szerinte. Képes, „Zrínyi Miklós verselése", 189–253, azon belül: 220–237. Képes megállapítása: „Nem egy és nem öt metszetrímet találunk Zrínyinél, hanem legalább százat, a metszetrímek egész rendszerét", uo., 227. A Zrínyi verseléséről folytatott vita részletes összefoglalása: Péczely László, „Vargyas könyve és újabb verstanirodalmunk vitás kérdései", *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 309–320.; Péczely László, „Horváth János: Vitás verstani kérdések", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958), 530–540.

[20] Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 288.

[21] Uo., 289.

[22] Uo., 356.

Jenei Ferenc korábbi vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Zrínyi főképpen a tizenkét szótagtól eltérő sorok és nem a középmetszet javításait tartotta fontosnak, sőt egyes javítások esetében még az eredetileg 6/6-os felezés is megváltozott az átalakítás után. Itt utalt Ráday Gedeonra, aki szerint „látszik, hogy ő [Zrínyi] azt nem hibából cselekedte, hanem szántszándékkal, rész szerint, hogy az verseiben nagyobb varietas légyen és így az monotoniának elkerülése által a versnek szépsége is nevekedjen".[23] Végül is Klaniczay teljes egészében egyik korábbi magyarázatot sem fogadta el megoldásként, s arra a következtetésre jutott, hogy „a ritmus méltó a nagy remekműhöz", s további kutatásokra ösztönzött.[24] Ugyanakkor azonban a zágrábi kéziratról szólván a verstani vizsgálatok vonatkozásában nem figyelmeztetett arra, hogy abban Zrínyién kívül más kéz írása, javítása is megfigyelhető.

Azt gondolom, hogy a Zrínyi-ritmika kérdésének megértése és a megoldás kulcsa a magyaros-ütemhangsúlyos verselés *általános* felfogásának figyelembe vételével található meg. Az antik időmértékes verselés 18. század végi bevett és általános használatát megelőző századokban a szinte egyedül alkalmazott hangsúlyos formák uralták a teljes magyar nyelvű költészetet. Sylvester János óta az időmértékes formák mintegy búvópatakként megvannak a régi magyar nyelvű költészetben, de a 18. század végéig csak szórványosan. A szótagszámláló ütemhangsúlyos formák a ritmikai deviációkat a nem szabályos szótagszámú ütemezés fenntartásával mindvégig alkalmazták. Az teljesen természetesnek számított egy késő középkori vagy akár barokk-kori szövegben, hogy egy 6-os, 8-as vagy 12-es metrumban a felezés nem valósul meg tökéletesen. A ritmikai deviációt a folklór-alkotások a mai napig is őrzik. A szabályosságtól, a 3/3, 4/4, 6/6-os szimmetrikus ütemezéstől való eltérések tehát mindvégig megvoltak és megvannak a magyaros ütemhangsúlyos verselésben, például a 8 szótagos sorokban az 5/3-as, a 12-esekben 7/5-ös ütemezésű sorok egyáltalán nem tekinthetők hibának.[25] Csak egy lényeges kérdés marad, aminek belátása megoldja a problémát: egy verses alkotásban *milyen arányban* szerepelhetnek a deviáns sorok? Az általános metrikai-ritmikai tapasztalat megválaszolja a kérdést, s nemcsak az ütemhangsúlyos verselésre vonatkozóan. Szepes Erika és Szerdahelyi István *Verstan*ában a sorozatosság törvényszerűségeit taglaló részben azt olvashatjuk, hogy „a magyar ütemhangsúlyos verselés gyakorlata megengedi az ütemalkotás valamennyi szabályának mellőzését: elmaradhat az üteméli hangsúly, az ütemeket elválasztó sormetszet, és az ütem szótagszáma is eltérhet a képlettől. Mindezek a szabadságok azonban csak olyan arányok között megengedettek, amelyek biztosítják

[23] Uo., 290–291.

[24] Uo., 299.

[25] Hajnal Mátyás szíves könyvecskéjében (Bécs, 1629) egy négysoros strófa végig 7/5-ös metszetű: Hajnal Mátyás, *Jesus szivet szeretö sziveknek...*, kiad., tan. Holl Béla, Bibliotheca hungarica antiqua 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 78.

azt, hogy a ritmus egyértelműen felismerhető legyen. Számításaink szerint ez az arány a szóban forgó ritmusegységek 25–30%-a, tehát a képletnek a szöveg 70–75%-ában tisztán kell érvényesülnie ahhoz, hogy érzékelhető legyen. Amikor a képlettől eltérő ütemek aránya átlépi ezt a határt, a szöveg objektive megszűnik licenciás ütemhangsúlyos vers lenni, s szabadverssé változik".[26] Egy másik helyen pedig: „Az ütemhangsúlyos verselésben végzett vizsgálataink alapján úgy látjuk, hogy itt az ütemeknek kb. 70–75%-a kell, hogy szabályos legyen, s ha a sorok ennél nagyobb százalékában elmarad a sormetszet és üteméli hangsúly, akkor az ütemtagolódás már objektive nem érzékelhető".[27] (Hozzáteszem, hogy ez az arány érvényes az ún. nyugat-európai rímes-időmértékes verselésre is: pl. egy jambikus versben – a versegészt tekintve – a jambusok aránya kb. 70–75% kell legyen, hogy egyáltalán felismerjük a jambikusságot.[28]) Arany János alapvető verstani tanulmányában (*A magyar nemzeti vers-idomról*) az ütemhangsúlyos vers jellegét elemezve felismeri és megfogalmazza a magyaros-ütemhangsúlyos verselés alapvető szabályait és licenciáit, csak éppen nem határozza meg a licenciák számarányát, amire később a kiterjedtebb verstani kutatások lehetőséget adtak.

Ennek fényében mi a helyzet a *Szigeti veszedelem* licenciás arányaival? A Horváth János által kiszámolt 18%-os „hibaszázalék" bőven alatta marad a szabályosság elvi kritériumának, ami, mint láttuk, 25–30% lehet. Zrínyi tehát nem lépi át a széles körű verstani vizsgálatok alapján meghatározható arányt, deviáns (7/5-ös vagy egyéb nem felező metszetű) sorainak aránya nem szünteti meg a felező tizenkettes esztétikai tapasztalatát és érzetét. A korábban „hibának" nevezett eltérések tehát nem hibák a verselésében, hanem ritmikai deviációk, melyekkel együtt Zrínyi felező tizenkettes-használata teljes egyértelműséggel belesimul a magyaros verselés sok évszázados

---

[26] Szepes Erika és Szerdahelyi István, *Verstan* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 377.

[27] Uo., 155–156.

[28] A jambikus verselés akár még jambusok nélkül is nyilvánvaló lehet. Nem lehet eléggé csodálni például József Attilánál a „Még *jó*, hogy *van*nak *jam*busok és *van* mibe / beléfogóznom – járni gyermek igy tanul." két sorának leleményét, ahol az első sor állítását, hogy a jambusokba, mint „vitathatatlan", objektív tényekbe belé lehetne fogózni (jellemző bizonyosság-érzés a kései József Attila gondolatvilágában), úgy fejezi ki, hogy egyetlen „szabályos", tiszta jambust sem alkalmaz a sorban. A négy spondeus csakis úgy teljesíti ki a versszöveg állítását a sorban, azaz válik „jambussá", ha figyelembe vesszük a lejtés szempontjából közömbös verslábak esetében a mindig a verslábak második szótagjára eső értelmi nyomatékot. Az időmértékes lüktetést így a szabályosan elhelyezkedő hangsúlyok teremtik meg. A harmónia, az igazság és a kézzelfogható dolgok megtalálása csak küzdelem árán érhető el számára, gyakran indirekt módon. A sor végén meglevő enjambement a „beléfogóznom" bizonyosságával folytatódik, kiemelt sorkezdő helyen. S ekkor, a megtalált bizonyosság tudatában már megjelennek a metrikailag „tiszta" jambusok a második sorban. Még hangsúlyosabbá válik ez az ezt követő hasonlattal: „járni gyermek igy tanul." József Attila, *Szürkület*, in József Attila *Összes versei, 1927–1937*, közzéteszi Stoll Béla, 3 köt. (Budapest, Balassi Kiadó, 2005), 2: 263.

gyakorlatába. Számtalan példát idézhetnénk.[29] Minden jel arra mutat, hogy Zrínyi maga is foglalkozott ezzel a kérdéssel s tizenketteseit átgondolással alkotta meg. Nyilvánvaló kellett, hogy legyen számára, hogy a ritmikát illetően „körön belül" kell maradnia. Ahogy a Szepes–Szerdahelyi verstan fogalmaz: „»a Zrínyi-verssor« és és a belőle épített versszak nem önálló forma, hanem a felező tizenkettes képletének egyik igen szabados ritmikai megvalósulása csupán".[30] Ez az oka annak, hogy történetileg tekintve szemet szúr kortársainak, már Esterházy Páltól kezdve, később a normatív esztétika talaján álló Horváth János kifogásolja, amellett, hogy az elfogadás és megértés vonulata is megvan, Ráday Gedeontól kezdve a mai napig.

Választ kell keresnünk arra a korábban sokszor előtérbe került kérdésre is, hogy milyen költői mintákat követhetett versformája kialakításakor? Az aszimmetrikus, részben kötetlen szerkezetek bizonyosan mintát jelentettek számára. Az antik minták közül ritmikailag „felszabadító" hatással lehetett számára a hexameter, ami maga is egyszerre kötött és kötetlen, szótagszáma változhat (13 és 17 szótag között).[31] A *Megszabadított Jeruzsálem* versformája, a nyolc soros *ottava rima* (keresztrímes és párrímes strófákban) az *endecasillabo* különböző cezúra-elhelyezésű változataira épül, amely 11 szótagjával eleve aszimmetrikus metrikai szerkezet, s ahogy legutóbb Bognár Péter írt róla, ez a forma hathatott a *Szigeti veszedelem* verselésére, különösen, ha mint mozgó cezúrájú sorfajtát tekintjük.[32] Bene Sándor nemrég alaposabban feltárta a horvát költészet kontextusának lehetőségeit, Zrínyi személyes kapcsolatát a polihisztor Juraj Križanić-csal, aki *De musica* című latin nyelvű értekezésében (1663–1666) a török és görög nyelven kívül a magyar nyelvet tartotta a horvátnál és szerbnél alkalmasabbnak a versek és énekek szerzésére. Bene még azt is lehetségesnek

[29] Például Petőfi *Nemzeti dal*ában a metrum 8 szótagos soraiban a felezés 17 %-ban nem valósul meg (24 sorból 4 deviáns metszetű). József Attila *Tiszta szívvel…* című verse szintén magyaros ütemhangsúlyos, a metrum szerint 4/3-as tagolású 7-esekből áll. Négy helyen találunk benne vitatható metszetű sort, ami 25 %-os deviáció, ráadásul van benne háromütemű is, a híres „Ha kell / embert is / ölök". E sor 2/5-ös ütemezése sem változtat az arányon.

[30] Szepes és Szerdahelyi, *Verstan*, 428.

[31] Csillag István az időmértékes „dallambetéteket" vizsgálta Zrínyinél, s feltételezése szerint „az inverzió és az időmértékes lejtés között mindenképpen összefüggés van." Csillag István, „Zrínyi verseléséről egy négysoros kapcsán" in Csillag István, *„Égő szövétnek": Filológiai Zrínyi-kalászat*, 109–131 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 115.

[32] „[…] az endecasillabo a gyakorlatban olyan mozgó cezurájú sorfajként funkcionál, amelyben a metszet egyaránt állhat a negyedik, az ötödik, a hatodik vagy a hetedik szótag után", Bognár Péter, „Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo", *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 32–45, 41. Bognár érvei közül a tipográfiai hasonlóság a legkevésbé erős. Ugyan a Tasso-kiadásokban és Zrínyinél is kikezdéssel indulnak a strófák, azonban ez általánosabb szokásnak tekinthető, hiszen más bécsi nyomtatványok néhány részlete (pl. Hajnal Mátyás imádságos könyve: Hajnal, *Jesus szivet szeretö sziveknek…*, 196–201, és az 1633-as Balassi-kiadás néhány verse), valamint Nyéki Vörös Mátyás *Dialógus*ának 1623. évi prágai kiadása is ilyen tipográfiával készült.

tartotta, hogy a Zrínyivel való való „nedelišćei vagy inkább csáktornyai beszélgetések metrikai, ritmikai kérdések taglalásáig is elmentek".[33] Akár az ilyen elméleti meggondolások lehettek fő okai az eposz nyelvválasztásának. Az antik és olasz időmértékes és hangsúlyváltó formákon túl azonban – úgy gondolom – az általa jól ismert magyar költői hagyomány volt Zrínyire a legnagyobb befolyással, s itt ki kell emelnem mindenek előtt az aszimmetrikus, 6/6/7-es osztású Balassi-strófát, amelyet jól ismert, bizonyosan a könyvtárában őrzött, Balassi verseit tartalmazó kéziratból,[34] és ebben a formában maga is írt epigrammákat, másodikként a nagy költő-előd után, felismerve és átvéve azt, hogy a műfaj és a versforma összekapcsolható, a három hosszú sorral lezáruló forma epigrammatikus tömörségű kifejezésre alkalmas, s így felesleges a disztichonos forma használata. Azt lehet mondani, hogy mind a magyar, mind az idegen nyelvű (latin, olasz, horvát, török) költői hagyomány vitathatatlanul lehetőséget adott Zrínyi számára, hogy az eposz verselését az általános ritmikai hagyománynak megfelelően alakítsa egy olyan nyelvi-poétikai környezetben, ahol az énekelt vers létezése hétköznapi gyakorlatnak számított.

A Zrínyi verselését elemző tanulmányok általában figyelembe vették azt a tényt, hogy a szerző maga is javította művét, és ez vonatkozik a verselés végső karakterének (a nyomtatásban megjelent műnek) a kialakítására. A 2015-ben megjelent kritikai kiadás megállapításainak birtokában át kell tekintenünk Zrínyi javításainak jellegét, különös tekintettel a verselési átalakításokra. Igen lényeges megközelítési szempont, hogy a zágrábi kézirat az autográf szerzői javításokon kívül legalább további egy kéz bejegyzéseit tartalmazza, ez a szöveg lemásolója lehetett, s együtt dolgozott a szerzővel, sőt segítője lehetett a ritmikai problémák megoldásában is. A kéziratban a VII. ének 41. strófája utolsó sora mellett egy kéziratos bejegyzés áll. A szóban lévő versszak szövege ez:

> Chusz haszontalanul rut kigÿo az réten
> Semmit nem tőrődik unalmas uénségén
> V meg ifiadik, mikor iűn keduében
> El ueti uén bőrét, s meg ifiul testében

A 3. sorban a 6/6-os ütemezés kifogástalan, ha az „ifiadik" szóban a második i-t magánhanzónak tekintjük, a 4. sorban azonban csak akkor jön létre a 6/6-os ütemezés, ha az „ifiul"-ban mássalhangzóként tekintjük a második i-t, így a szó itt két szótagos lesz. Ezért logikus a kézírásos bejegyzés a margón: „iffiul pro 2bus

[33] Bene, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban…", 770.

[34] Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 78.

syllabis Licentia Poetica.", azaz: „iffiul: két szótag gyanánt, költői szabadság".[35] A *Syrena*-kódexbe tett kézírásos bejegyzéseket áttekintve Orlovszky Géza kritikai kiadásában elkülönítette a Zrínyitől származó, illetve a nem Zrínyi kézírásával készült bejegyzéseket. Ezek szerint a szóban forgó bejegyzés az „ifiú" szó kétféle ritmikai pozíciójáról nem Zrínyitől származik, hanem magától az ismeretlen másolótól. A csáktornyai udvarban kellett tehát legyen valaki, aki metrikailag is áttekintette, sőt javította is a kéziratot.[36] Amennyire lehetséges az apró javítások (betűbetoldások, kihúzások) autográf voltának megállapítása, Zrínyi mintegy 26 olyan javítást végzett el a nem általa lemásolt kéziraton, amely befolyásolta a szótagszámot. Ezek mindegyike az *Obsidio Szigetianá*t érinti. Ugyanakkor van három csonka sor és egy csonka strófa az eposzban, melyek talán szándékosan maradtak ilyenek, a nyomtatott változatban is így jelentek meg. Az egyik esetben a kézirat tartalmazza Zrínyi autográf félsor-törlését.[37] Szörényi László ezeket a helyeket szándékos szerzői eljárásnak tartja, s úgy véli, ezekre vonatkozik a költő megjegyzése az előszóban: „Vagyon fogyatkozás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hívunk." Horváth Jánossal ellentétben Szörényi szerint ez az önjellemzés nem terjeszthető ki a mű verselésére általában, hanem a fogyatkozás, a szövegszerű hiány szakkifejezését alkalmazza itt a költő, ebben a jelentésben: 'vannak befejezetlen, csonka verssoraim'.[38]

Az autográf verselési javítások túlnyomó része szótagszám-javítás, amivel a 12 szótag megvalósítását érte el Zrínyi. Van két olyan hely, melyek szerint a korrekciót az 1651-es kiadás nem vette figyelembe.[39] Orlovszky Géza megállapítása szerint

---

[35] Zrínyi, *Költői művei...*, 254.

[36] Kovács Sándor Iván Zrínyinek tulajdonította a bejegyzést: Kovács Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Nemzeti klasszikusok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 145. Horváth János még nem foglalt állást a sajátkezűség kérdésében: Horváth, *A magyar vers*, 297–298. Lásd még: Kecskés András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 99.

[37] A csonka sorok és csonka strófa az eposzban: három és fél soros strófa: III, 72: 4 – ezt Zrínyi kéziratos javítása tette csonkává, nyomtatásban is így jelent meg, Zrínyi, *Költői művei...*, 150; három soros strófa: IV, 37 – ugyan a kéziratban a hiányzó sor számára helykihagyás van, de a nyomtatásban is csonka maradt a strófa, uo., 170; VIII, 71: 3 – a sor közepén két szónyi üres hely kihagyva a kéziratban, nyomtatásban még hiányosabb, csak a sor első szava maradt meg, uo., 288; XI, 84: 4 – a kéziratban csak az első félsor van meg, nyomtatásban is így jelent meg, uo., 372.

[38] Szörényi László, „A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe", in *A magyar irodalom története, 1: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, 467–486 (Budapest: Gondolat, 2007), 469; Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985), 32. Bognár Péter a nyomtatásban megmaradt 37 hibás szótagszámú sorra is kiterjeszti a „fogyatkozások" beismerését: Bognár, „Zrínyi tizenketteseinek…", 35. A javítások számára vonatkozóan Jenei Ferenc cikkét veszi alapul Jenei Ferenc, „Jegyzetek a *Szigeti veszedelem* szövegéről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 84–89.

[39] *Szv*, V, 57: 4 és 90: 2. Zrínyi, *Költői művei...*, 29, 202–203, 210–211.

„Átlagosan körülbelül nyolcvan verssorra esik egy szerzői javítás (tehát mintegy 80 javítás származik Zrínyitől). Az autográfok fele a másoló által elkövetett hibákat, félreolvasásokat korrigálja (50%). Ezek közül helyesírási jellegű 20%, a szó hangalakját, nyelvjárásosságát érinti 10%. A saját szövegén eszközölt javítások legnagyobb hányada a szótagszámot kerekíti 12-re (kb. 17%). Öt esetben azonban az értelem kedvéért elrontja a szótagszámot (5%). A rímelést mindössze két esetben javítja. Esztétikai, kötetszerkezeti szándékot sejthetünk a szövegkorrekciók kb. 22%-a mögött."[40] A megjelent nyomtatvány azonban további nem autográf, nem bizonyíthatóan Zrínyitől származó javításokat, mégpedig verselési javításokat is tartalmaz. Ahogyan Orlovszky írja: „A kézirat verselése szabálytalanabb. […] A nyomtatás szövegén határozottan tetten érhető a verselés javításának szándéka. Mintegy hatvan esetben betoldással egészült ki a szótagok száma tizenkettőre."[41] Ez pedig több mint kétszer annyi, mint Zrínyi ilyen arányú javításai a kéziraton. Hat esetben a nyomtatványban szótagszám-hibásra változott a szöveg a jobb érthetőség érdekében, ezek nem Zrínyi változtatásai.[42] A megjelent könyv szövegeltéréseinek előzményei tehát *részben* megvannak a zágrábi kéziratban, de nem mind Zrínyitől származtatható bejegyzéssel. Ugyanakkor nem mindegyik kinyomtatott szövegváltoztatásnak van kézirati előzménye.[43]

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a zágrábi kézirat a megjelent könyvnek nem nyomdai példánya volt. Kellett, hogy legyen egy még későbbi kézirat (ezt már Négyesy László fölvetette, s Klaniczay tényként kezelte),[44] amely tartalmazott újabb javításokat és kiegészítette a *Syrena*-kötetet olyan szövegrészekkel, melyek a zágrábi kéziratban még nem is szerepeltek. Ilyen tartalmilag jelentősebb részek: maga a címlap, a dedikáció, az olvasóhoz írt bevezető, a XIV–XV. ének számozatlan záróstrófái és az egész könyvet lezáró *Peroratio*. Ha ilyen nyomdai példány nem volt, akkor Zrínyi magát a nyomdai levonatot korrektúrázhatta és egészítette ki az említett szövegrészekkel, közvetlenül a megjelenés előtt.[45] Draskovich Mária Eusebia halála (1650.

---

[40] Uo., 31.

[41] Uo., 20.

[42] Uo., 20.

[43] Pl. *Idilium I*, 6: 4; 57: 2; az eposzban: I, 10: 2; II, 22: 3 stb. – lásd Zrínyi, *Költői művei...*, 20. Már a Badics Ferenc-féle kiadás „Közel ezerhatszáz eltérést mutat be" a kézirat és a nyomtatvány között, noha ezek főként helyesírási, interpunkcionális, szóhangzási különbségeket jelentő variációk: Jenei, „Jegyzetek…", 85.

[44] Zrínyi, *Költői művei...*, 15; Jenei, „Jegyzetek…", 84.

[45] Például a Zrin és a Zrini névalak licenciaként egyaránt szerepel az eposzban, Horváth, *A magyar vers*, 298. A nyomtatvány szövegének végső kialakítását tekintve igen tanulságos a VIII. ének 16. strófájának 1. sora. A zágrábi kézirat eredeti szövege: „Világ biro Chászár Zrinitűl giőztettett", ez 6/6-os metszetű. A nem Zrínyitől származó kéziratos javítás az utolsó szóra vonatkozik: „Zrinitűl giőzetettem", ez tartalmi pontosítás, a szöveg egyes szám első személyűvé vált, a szövegrész kontextusának, dikciójának megfelelően, de így a szótagszám 13-ra nőtt, 6/7-es metszettel. Végül

szeptember 24.)[46] után a kötetszerkezetet és a koncepciót befolyásoló igen jelentős művek kerültek a kéziratba: a felesége halála után készült Orpheus-versek, a *Feszületre* (a zágrábi kézirat kötetzáró verse), továbbá – Bene Sándor narratíva-elemzése alapján a teljes Viola-ciklus: a két *Idilium*, az *Arianna sírása*, a *Fantasia poetica I-II* és az epigrammák.[47] A zágrábi kézirat véglegesülése az életrajzi cezúrát jelentő, mindössze húszesztendős feleség halála (1650 szeptember vége) és a kötet nyomdába adása (1651 tavasza–nyara) közé tehető. A megjelent könyvet Batthyány Ádám könyvtárában már 1651. szeptember 17-én lajstromozták.[48] A kötet tehát a haláleset egy esztendős évfordulója előtt megjelent. Ha azt vesszük figyelembe, hogy a kinyomtatás ideje két-három hónapot vehetett igénybe,[49] akkor az Eusebia halála és a rákövetkező fél év időszaka a kézirat átjavításának, szövegpótlásának, kiegészítéseinek és lezárásának munkáját jelentette.[50] Fontos tény, hogy az olvasónak írt bevezető és a lezárást jelentő *Peroratio* nem a *Szigeti veszedelem*, hanem az egész mű, a megjelent egész könyv prózai bevezetője és lírai lezárása. A nagy munka nem „első szülése elmé"-jének,[51] hanem évekig tartott, az sem igaz, hogy „sosem corrigálta" munkáját. Láttuk, tett kísérletet a korrigálásra, de az is nyilvánvaló, hogy az 1650. év vége és az 1651. év eleje kevésnek bizonyulhatott az alaposabb korrigáláshoz, tehát valóban nem volt ideje a korrekciós munka lezárására. Innen érthető a mentegetődzés, hiszen az utolsó pillanatban még olyan kiegészítések is kerültek a nyomtatványba, melyeket a kézirat még nem tartalmazott. Az eposz XV. énekének kéziratában ugyanakkor már nincsen szerzői javítás, ahogy a kéziratba utólag bekerült versek nagyobb részében sem.[52] A kézirat

az 1651-es kiadásban Zrínyi nevének hangzókieséses licenciájával helyreáll a szótagszám és a 6/6-os metszet: „Világ biro Chászár Zrintűl giőzetettem", Zrínyi, *Költői művei...*, 276–277. A rekonstrukció szerint tehát az ismeretlen kéz értelmileg belejavított a szövegbe, a 13 szótagúvá vált sort a zágrábi kézirat és a szöveg kinyomtatása közötti időben javította át ismét valaki 12 szótagúvá, megtartva a kézirat javítását.

[46] A szeptember 24-i dátumot a Batthyány Ádámhoz írt temetési meghívó tartalmazza: Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958), 2: 138, de ugyancsak hozzá írt szeptember 23-i levelében ezt írja Zrínyi: „szerelmes feleségem az éjjel meghalván", tehát 22-én vagy 23-án, uo., 134.

[47] Bene Sándor, „Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklos – a kötetkompozíció", *Irodalmi Magazin*, 2 (2014, 4. sz.): 47–51, 46.

[48] Zrínyi, *Költői művei...*, 33, 36.

[49] Zrínyi, *Költői művei...*, 36.

[50] A teljes Syrena-kódex keletkezését már Klaniczay 1650–51. telére helyezte: Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 357.

[51] Ez „Az olvasónak" írt bevezetőben megfogalmazott állítás Bene Sándor szerint „nagy valószínűséggel rejtett Tasso-idézet", Bene, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban…", 773.

[52] Zrínyi, *Költői művei...*, 30. „Zrínyi szavait a kellő idő hiányáról, a költő biográfiája ismeretében, nagyon is komolyan vehetjük.", Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Humanizmus és reformáció 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 78. Az 1650–1651-es évek életrajzi eseményeiről részletesen: Kovács, *A lírikus Zrínyi*, 63–68.

autográf bejegyzései egyre inkább a sietség jeleit mutatják, az Orpheus-versek elején még egy külön mentegetődző megjegyzés is áll, a kötet végi *Epigrammata* felirat pedig az *Atilla* cím alá szorulva nehezen megindokolható helyre került mind a kéziratban, mind a nyomtatványban.[53] Ugyanakkor elkészültek – tán már a nyomdába adás előtt közvetlenül, hiszen a zágrábi kézirat nem tartalmazza – a XIV. és XV. ének záróstrófái (számozatlan 4 + 5 sorban), a *Peroratio* és a jelzett 'A' ívet megelőző praeliminá-riák, jelzetlen nyomdai íven. Ebben áll a sokat idézett megjegyzés, hogy „egy télben teortent veghez vinnem munkámat".[54] A „veghez vinnem" kifejezés értelmezésekor figyelembe véve Kovács Sándor Iván megjegyzését, minthogy az egész verseskönyvet lezáró *Peroratio* ugyanígy fogalmaz: „Véghöz vittem immár nagy hirü munkámat",[55] a kifejezés értelme: „befejeztem",[56] azt mondhatjuk, hogy az a tél, amikor csakugyan „véghez vitte", befejezettnek nyilvánította a szerző művét, nem más, mint 1650–51 tele. A teljes verses könyv koncepciója más lett, mint az eposzé, azt mondhatjuk, hogy az 1650–51-ben kialakított teljes alkotás mintegy felülírja egyedül az eposz önmagában való szemléletét, világképét. A mű akkor készül el, amikor a szerző nyomdába adja művét, így a *Syrena*-kötet keletkezési időpontja 1645-től 1651-ig tart, s a sok évig tartó előkészület és éppen az utolsó télen tett lényeges kiegészítések, korrekciók után ténylegesen 1650–51 tavaszán fejezte be a szerző. Az „egy télben teortent veghez vinnem munkámat" szó szerinti jelentése tehát: „1650–51 telén fejeztem be a könyv *egészét*". Ugyanakkor elfogadható az a korábbi, sokszorosan argumentált megállapítás, hogy a verseskötetbe foglalt *eposz* jelentős részét Zrínyi már 1645–46-ban megírta.

Visszatérve a metrikai kérdésekhez: mint említettük, Zrínyi másik mentegetődző toposza „soha meg nem corrigaltam munkámat, mert üdöm nem volt hozzá"[57] úgy értelmezhető, hogy a korrekciós-javítgató munkát már nem volt ideje teljesen befejez-ni.[58] Metrikai szempontból nem tarthatta olyan lényegesnek, hogy a kelleténél jobban megfeleljen a szabályosabb metrikai elvárásoknak, hiszen – mint láttuk – verselési, verstani és a költészeti hagyomány szempontjából tartható volt a megvalósult szöveg.

---

[53] Zrínyi, *Költői művei...*, 30: „Istud opus sine studio feci, nec dignum apparet." – „Ezt a művet he-venyészve csináltam, nem is látszik méltónak."; Kovács, *A lírikus Zrínyi*, 17.; Maróthy Szilvia, „Számszimbolika és tipográfia. Adalék a Syrena-kötethez", in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, Verso, 243–248, szerk. Bartók István, Jankovits László és Pap Balázs (Pécs: 2020), 245. http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf (hozzáférés: 2020.08.06).

[54] Zrínyi, *Költői művei...*, 53.

[55] Uo., 535.

[56] Kovács, *A lírikus Zrínyi*, 61.

[57] Zrínyi, *Költői művei...*, 53.

[58] Hasonlóan jár majd el Koháry István is, aki *A vasban vert rabnak...* című költeménye átdolgozása ellenére is azt állítja az előtte álló paratextusban, hogy „egyszer irt versemet nemis jobbitottam". Komlovszki Tibor és S. Sárdi Margit, s. a. r., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 16. (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 133. Az adatot Hernády Juditnak köszönöm.

Zrínyi alapvetően törekedett a ritmus javítására a szabályos metrum érdekében, különösen ami a tizenkettes szótagszám megtartását illeti, ennél kevésbé tartotta fontosnak a 6/6-os cezúra minden áron való kialakítását.[59] Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az eposzon kívül is számos esetben képes volt maradéktalanul megvalósítani a felező tizenkettes metrumát, ilyen például a 6/6-os felezést hibátlanul végigvivő *Feszületre* 52 sora, a *Peroratio* 16 sora és a „Befed ez a kék ég…" kezdetű epigramma. A XV. énekben a legalacsonyabb a nem felező sorok száma a teljes eposzhoz képest.[60] Úgy tűnik, ezek a befejező részek már a szerzői katarzis megnyugvó állapotában készültek, szemben az igen kiegyensúlyozatlan metszetelésű első Orpheus-verssel.[61] És itt megemlíthetjük az Izsák fia halálára később írt (talán befejezetlen) elégiát, amelyben a deviáns metszetű tizenkettesek aránya eléri a 30%-ot. Mindez az egész Zrínyi-verselés alkotásmódja, felfogása, értékelése számára ad további feladatokat a részletekbe menő, funkcionális elemzés számára is.[62]

Összegezve az eddig elmondottakat, megállapítható, hogy Zrínyi tudatosan alkalmazta a magyar nemzeti vers-idom egy nagy múltú és jövőjű, epikus költeményekben gyakran használt versformáját, a négyes rímű felező tizenkettest. Tudatosan használta ki a licencia-adta lehetőségeket, s ezek alkalmazásában úgy közelítette meg a végső határt, hogy verselése a szabályok adta mértéken belül maradt. Esetében a verselmélet magyarázatot ad egy nem tipikus verstörténeti helyzetre. A külföldi és a hazai poétikai hagyományt gazdagon felhasználta és ezek szintézisét adta – Arany János kifejezésével – a magyar nemzeti vers-idomnak a keretei között maradva. A több mint ezer oldalnyi verstani tanulmányt közzétevő Horváth János kétkedésén mára már túl kell jutnunk. Az eposz III. énekének 33. strófájában tökéletes felező tizenketteskent olvassuk: „Viz lassu zugással, / szél lengedezéssel". E sor időmértékes olvasata tökéletes szimultán sort eredményez:

– – v v – – / – – v v – –
Viz lassu zugással, / szél lengedezéssel

[59] Jenei, „Jegyzetek…", 89.

[60] Horváth, *A magyar vers*, 296.

[61] Az első Orpheus-versben 32 % a cezúrázatlan sorok aránya: uo., 301.

[62] Képes Géza, „Zrínyi Miklós verselése", 189–253. Horváth Iván találó megállapításai: „Nem tudok hinni Zrínyi henyeségében. Hibásnak látszó sorai gyakran igen művésziek"; „a sormetszet az inverzió műveletével függ össze. Zrínyi szabálytalan inverzióihoz szabálytalanul elhelyezkedő, mozgékony helyzetű és számú sormetszetek tatoznak. A sormetszetek e dinamizálása bizonyára egy barokk poétikai eszménnyel hozható összefüggésbe." Horváth Iván, „[Előadás]", in *Az idő és hirnév: Zrinyi három epigrammájának ritmikája*, szerk. Kecskés András, 48–55 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1984), 49, 51.

Aki ilyen sorokat képes írni, teljesen tisztában van a poétikai lehetőségekkel. „Zrínyi a verselésben is nagy művész", ahogy Klaniczay Tibor megállapította.[63] Poétikai eljárásai ugyanazt a zsenialitást mutatják, mellyel bizonyította, hogy gondolkodóként és költőként *nem tipikus* korának egyéniségei és alkotói között: ahogy a politikában, vallási felfogásában, úgy poétaként a műalkotás megalkotásában sem.[64]

[63] Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 305.

[64] Zrínyi verselésének kérdése – a fenti gondolatmenet alátámasztására – tág teret ad a további vizsgálatokhoz: 1. az eposz 1651 utáni kéziratos tovább hagyományozódásának részletes feltárása (a 17–19. századi kéziratok közül részletesen csak a Balassa-kódexbe másolt szövegek vannak feldolgozva Vadai István 1994-es kritikai kiadásában); 2. a bécsi Cosmerovius-nyomda tevékenységének vizsgálata annak reményében, hogy az 1651-es kiadással kapcsolatban nyomdai adatok, korrektúra- vagy kézirattöredékek kerülhetnek elő; 3. a zágrábi kézirat javításaival és az 1651-es megjelenéssel kapcsolatos eddig megjelent számadatok pontosítása (Jenei Ferenc, „Jegyzetek…" és Zrínyi, *Költői művei...* alapján); 4. a nem teljesen azonos verselési számadatok pontosítása (Horváth, „Vitás verstani kérdések", Mohácsi, „Zrínyi verseléséről" adatai alapján); 5. a *Syrena*-kötet nem felező tizenketteseinek részletes funkcionális elemzése; 6. a további poétikai megoldások részletes elemzése: a szabadabb rímtechnika, a belső rímek, az enjambement, az inverziók és az időmérték alkalmazása, ezek összefüggése, a külföldi metrikai minták felhasználásnak vizsgálata; 7. hasonlóan a kora-újkori irodalom alkotásmódjának megértésében meghatározó szerepet játszó retorikai kutatásokhoz, szükséges lenne alaposan feldolgozni a korszak *poétikai* gondolkodását is.

Szelestei Nagy László

Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen

Az elmúlt években többen foglalkoztunk a bécsi egyetem Magyar Nációjának Szent László-napi ünnepi beszédeivel,[1] érintve a Zrínyi Miklós által 1634-ben elmondott orációt is.[2] A szerzőség kérdéséről, tudniillik hogy a 14 éves ifjú Zrínyi Miklós, vagy „kézvezetője" írta-e az 1634-ben elmondott beszédet, megoszlanak a vélemények. Kulcsár Péter okfejtése alapján az újabb szakirodalom Zrínyit tartja szerzőnek.[3] De

[1] Bubryák Orsolya, „Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási programjában", in *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században,* szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 549–581; R. Várkonyi Ágnes, „A »királyi cédrus«: Zrínyi Miklós beszéde Szent Lászlóról", in *„Vállal magasb mindeneknél": A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai,* szerk. Medgyesy–Schmikli Norbert, Székely Zoltán, Arrabona, 46/1= Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok közleményei (Győr: Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008), 93–122; Svorad Zavarský, „Some Notes on I. F. X. Cetto's Collection of Thirty-Nine Panegyrics on St. Ladislas (Vienna, 1655–1693)", in *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780),* ed. Martin Homza, Ján Lukačka and Neven Budak, (Bratislava – Zagreb: Filozofická fakulta Univerzity Komenského – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013), 372–380; Szörényi László, „A Bécsi Egyetem magyar nemzetének, azaz a natio Hungaricának a 17. században tartott, Szent László tiszteletére elmondott beszédei, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére,* szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin és Száraz Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 80–89; Papp Kinga, „Szent László-napi beszédek a bécsi egyetemen és Kálnoki Ádám *Bellator pacificus*a", in *„...sok punctumocskáknak öszvekötött lánca avagy kötele": A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai,* szerk. Papp Kinga, (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2016), 175–185; Szelestei N. László, „17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról„ in Szelestei N. László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről,* Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 20 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 163–177 (megjelent még továbbá: *Napút*, 2017, 8. sz., 117–129); Farkas Zsuzsanna Krisztina, „A bécsi egyetem Szent László-orációi a 17. században", *Gerundium,* 9, 4/2. sz. (2018): 11–38.

[2] *Oratio sancto inter coelites nunc Ladislao [...] dicata dictaque ab [...] Nicolao Ladislao perpetuo a Zrin* (Viennae Austriae, 1634), [10] fol., 4°. Példány: Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 1498 (1).

[3] Zrínyi Miklós, *Prózai munkái,* sajtó alá rend., jegyz. Kulcsár Péter, Zrínyi Miklós Összes művei, (Budapest: Akadémiai, 2004), érvek a szerzőség mellett: 46–47, a beszéd latinul: 248–259, magyar fordításban: 359–372. (A beszédet először Fraknói Vilmos adta ki: „Zrínyi Miklós a költő első irodalmi műve", *Magyar Könyvszemle* 25 (1917): 146–150. – Kulcsár ritka kivételként tartja

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.205

például R. Várkonyi Ágnes Pázmány Pétertől származtatható olyan gondolatsort mutatott ki a beszédből, amely túlmutat egy mégoly tehetséges 14 éves ifjú gondolatvilágán is.[4] Bár Zrínyi Miklós műveinek újabb kiadásai saját műveként közlik a beszédet, a 17. századi évenkénti, bécsi Szent László-beszédsorozat együttes tanulmányozása, az orációmondás iskolai szokása megerősítik a Zrínyi szerzősége ellen érvelők véleményét.

Tanulmányomban az oráció korban szokásos formáival, körülményeivel, formai elemeivel foglalkozom, a beszéd tartalmával kapcsolatban a korábbi megállapításokra utalok. A barokk kori katolikus szónoklatok közül nem szólok a *sermo, contio, praedicatio* szavakkal jelölt tanítási célú prédikációkról. Az *oratio* és *panegyris* szavakkal jellemzett beszédek közül is kizárom a halotti beszédeket és a szentekről mondott azon prédikációkat, amelyek bibliai textussal ellátottak. Tehát azokra az orációkra irányítom figyelmet, amelyek ünnepi, de nem liturgiai környezetben hangoztak el. Kizárom még azokat az *allocutió*kat is, amelyeknek tárgya uralkodóhoz, világi patrónushoz fordulás, annak magasztalása. Maradnak a közösségi, társulati alkalmakon, ünnepeken az égi patrónus tiszteletére elhangzott szónoklatok.

A vizsgált orációk jellemzője, hogy a világi beszédekhez hasonlítanak, akkor is hiányzik belőlük a teológiai jellegű fejtegetés, ha a beszéd tárgya, például a szent élete, példaadása, szilárd hite ezt lehetővé tenné. Az iskolai oktatási folyamatban a gimnáziumok humanitas osztályaiban (és filozófiai akadémiákon) a diákok nem a prédikálást, hanem az orálást tanulták és gyakorolták.[5] A prédikálás elsajátítása a szemináriumba, szerzetbe lépéskor kezdődött.

A török hódoltság és vallási viszályok közepette is hangsúlyos volt, hogy a kard mellé alapos retorikai képzettség szükségeltetik. Ha az alkalom úgy kívánta, hitvitában, politikai „tanácskozás"-ban is helyt kellett állni. A katolikus és protestáns gimnáziumoktól, főleg az akadémiáktól elvárták, hogy a jelesebb hallgatók (főrangúak és azok udvarába kerülők, hivatali pályára lépők, diplomaták) magán- és közreprezentációs feladataikat jól teljesítsék. Ehhez megfelelő retorikakönyveket alkalmaztak.[6] A gimnázium poétikai és retorikai osztályában hetente szűkebb

az ifjú Zrínyit az általa elmondott beszéd szerzőjének, szerinte „a szöveget általában a prokurátor írta, aki a nyomtatványokon szerzőként szerepel, a hallgató csak felmondta azt." (Uo., 46.)

[4] R. Várkonyi, „A »királyi cédrus«", (1. j.).

[5] A barokk kor retorikatankönyvei hagyományosan öt fejezetből állnak (inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronunciatio). Bárminemű beszéd (például előadás tudományos konferencián), elkészítéséhez, elmondásához, kívánt hatásának eléréséhez fontos a *Memoria*, de főleg a *Pronunciatio* fejezet ismerete. Jó volna, ha ez is beépülne, legalább a doktorképzésben, a mai egyetemi képzési folyamatba.

[6] A 17. századi közepén a magyarországi protestánsok által (akikről a továbbiakban nem ejtek szót) kiadott két nagyhatású retorika: Georgius Beckherius, *Orator extemporaneus, seu artis oratoriae*

körben, havonta egyszer pedig ünnepélyes keretek között az iskola dísztermében ún. deklamációkat tartottak. Cyprianus Soarius retorikájának[7] tanulása közben a tanulóknak már orációkat kellett írniuk. Az ókori szónokoktól és későbbi, mintaként kijelölt beszédekből eltanult, főleg formai elemeket, nyelvi fordulatokat, a „Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk" jegyében alkalmazták az aktuális mondandó megfogalmazásához. A nemesi konviktusokban is gyakorolták ezt.

Orációk (és versek) készítését segítendő különböző segédkönyvek jelentek meg, amelyek az egységes iskolarendszer és azonos nyelv következtében Európa-szerte elterjedtek. Jacobus Maseniusnak, a jezsuita iskolai szónoklat- és költészettan megújítójának *Palaestra oratoriá*ja[8] 1659-től vált kézikönyvvé. Nagyban segítette az oktatás udvari, világi jellegének hatékonyabbá válását. Kiadásai bőségesen képviseltetik magukat régi könyvtárainkban.[9] Sigismundus Lauxmin litván jezsuita a beszédgyakorlatok segítése céljából írt tankönyvet, ezt már műve címében is hangsúlyozza: *Praxis oratoria, sive praecepta artis rhetoricae.*[10] Bevezetőjében elmondja, hogy nem elméleti könyvet tett közzé, nem a kész szónokok számára írta tankönyvét, ezért tér el a szokásostól műve szerkezete

---

Breviarium bipartitum, cujus pars prior praecepta continet generalia, posterior praxin in specie ostendit, (Varadini: Abrahamus Szenciensis, 1656) [RMK II. 866], és Michael Buzinkai, *Institutiones oratoriae ex optimis authoribus collectae: Methodo accurata donatae, usibusque paedagogii Patakiensis consecratae,* (S[áros] Patakini, 1659) [RMK II. 937].

[7] Cyprianus Soarius, *Artis rhetoricae libri III* (Európa-szerte sok kiadása van.)

[8] Jacobus Masenius, *Palaestra oratoria, praeceptis et exemplis veterum lectissimis instructa, et nova methodo in progymnasmata eloquentiae atque exercitationes rhetorum proprias, ad lectionem simul et imitationem distributa, cum resolutione et artificio Tullianarum Orationum adjuncto* (Coloniae Agrippinae: Jo. Busaeus, 1659). Kiegészített változatának címe: *Exercitationes oratoriae, quae generum diversorum progymnasmata et orationes, vario stylo, et disserendi ratione conplectuntur, libris duobus, juxta leges in Palaestra styli, et Oratoria praescriptas,* (Uo., 1659[1]).

[9] Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 139–155 (kötetben: Knapp Éva és Tüskés Gábor, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon,* Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 44 [Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009], 97–120); Tóth Sándor Attila, *Jacobus Masenius Poétikája* (Szeged: Gradus ad Parnassum Kiadó, 2008), 13–18; Báthory Orsolya, „Az irodalmi reprezentáció műfajai: Alkalmi költemények Batthyány József érsek tiszteletére", in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon,* szerk. Békés Enikő, Kasza Péter és Lengyel Réka, Convivia Neolatina Hungarica 1 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 236–247.

[10] Sigismundus Lauxmin, *Praxis oratoria, sive praecepta artis rhetoricae, quae ad componendam orationem scitu necessaria sunt, tam separatim singula, quam omnia simul, exemplis expressa; et ad aemulationem eloquentiae studiosis proposita.* Saepius ob insignem utilitatem, diversis in provinciis, et literarum gymnasiis luci publicae data, nunc recens recusa, (Cassoviae: Typ. Acad., 1732), [16], 328, [8] l. A szerző előszavából („Praefatio", a3v): „ego minuta etiam collegi, exemplisque doctrinam confirmavi, ac ad praxim deduxi, ut in uno conspectu et doctrina et usus doctrinae appareret."

és terjedelme, a részek sorrendje. Az 1648. évi első kiadást továbbiak követték, a mű 1732-ben Kassán is megjelent.[11]

Az iskolarendszer a tanulótársakon túli hallgatóság előtti megszólalásra is lehetőséget biztosított. Például a vallásos társulatok éves ünnepein. A 18. század elejétől a trinitáriusoknál a Szentháromság skapuláré-társulati ünnepeken (Pozsonyban, Óbudán és Komáromban) a grammatikai osztályba járók tartottak ünnepi beszédet, ezek a német nyelvű orációk nyomtatásban máig olvashatók.[12] Knapp Éva, aki e beszédeket számba vette, ezt írta róluk: „ezek a prédikációk az áhítati célkitűzés mellett elsősorban a tanulóifjúság irodalmi képességeinek fejlesztését szolgálták." „Gyermek szerzők prédikációi"-ként említi az 1726-tól kezdődően ránk maradt kiadványokat, ám azt is megjegyzi, hogy nyilvánvalóan tanári felkészítéssel elmondott orációkról van szó.[13]

A gimnáziumok akadémiáin (önképzőszerű csoportjaiban) a deklamációk során elhangzott, nem ritkán megjelent beszédek kutatásával még adósak vagyunk. Ezek egyértelműen orációk, témájukban is csak ritkán közelítettek a prédikációkhoz. Az ún. repetens-munkák[14] tanulmányozásával felmérhetjük, hogy milyen igények felmerülésével számoltak, mit várt el a leendő tanároktól a világi társadalom. Ismerjük Antonius Hellmayr 1734-ben jezsuita repetensek számára készített előadásainak kéziratát.[15] Annak negyedik részében, mely a szónoklatról szól, jól elkülönítetten épül egymásra az oratio és az oratio sacra (= concio). Hellmayr jegyzetéből jól érzékelhető: tudatosan képezték a repetenseket, a gimnáziumi oktatásra készülő jezsuita szerzeteseket arra, hogy az orálást tanítaniuk kell majd.[16]

---

[11] A kötet fejezetei: I. De incisis, membris, periodis – II. De argumento et argumentatione – III. De amplificatione – IV. De sententia, transitione, digressione – V. De quaestione, statu, causa, crinomeno – VI. De partibus rhetoricae, officio oratoris, partibus orationis – VII. De genere, seu character dicendi – VIII. De dispositione orationis – IX. De elocutione oratoria – X. De actione oratoria

[12] Knapp Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban,* Historia litteraria 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 59–60. A kiadványok: 203–204, 218–221, 226–230.

[13] Uo., 60, 155.

[14] A kolozsvári nemesi konviktus poétáinak 1750–1773 közötti elégiáiról és a győri repetensképző intézet 1766–1773 közötti költeményeiről és orációiról Szádoczki Vera készített jellemzést és részletező katalógust. Szádoczki Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága,* PhD értekezés (Budapest: PPKE BTK, 2020). – Korábbi tanulmány: Szabó Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 468–485.

[15] Budapesti Egyetemi Könyvtár, F 33: *Institutio humanistica dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae inchoatae, nempe 1734. R. P. Antonio H[ellmayr] professore Latino.*

[16] A fejezetek: 1: De periodis (269–281), 2: De inventione oratoria (281–298), 3: De dispositione oratoria (298–312), 4: De eloquentia (313–332), 5: De oratione sacra, seu concione (333–356). A kutatók Hellmayr jegyzetének inkább a költészetet tárgyaló részével foglalkoztak. Például Szabó

Amikor egy szónoklat címében oratio szót olvasunk, az akkor sem prédikáció, ha a témát tekintve esetleg arra gondolnánk. A repetensek ránk maradt 18. századi beszédgyakorlatai között nincsen concio. A Szűz Mária tiszteletével foglalkozó repetens-orációk is nélkülözik a prédikációkra jellemző retorikai sajátosságokat.[17]

A gimnáziumokban szokásos deklamációk mellett a kiválóbb és tekintélyesebb ifjak közül kiválasztott személy, néha még grammatikai osztályosként, a diáktársulatoknak, gyakran az oktatási intézmény patrónusának napján mondhatott beszédet. És mivel az egyetem és a hozzá kapcsolódó gimnázium, akadémia a jezsuiták kezében volt, gyakran előfordult, hogy egyetemi ünnepségen tehetséges, de még alsóbb szinten tanuló ifjú szónokolt egyetemi karok patrónusainak tiszteletére (bölcsészeknél Alexandriai Szent Katalin, vagy Xavéri Szent Ferenc, jogászoknál Szent Ivó, orvosoknál Szent Lukács, vagy Kozma és Damján napján), a bécsi egyetem nációinak választott ünnepén, a magyar náció esetében Szent László napján. Az ünnepségeken egyházi és világi előkelőségek jelentek meg, nem ritkán az uralkodó is. Ezt figyelembe véve kell elgondolkodnunk azon, hogy a 14–16 éves ifjak beszédeiben mennyiben tükröződhetett saját vélemény; inkább az intézmény véleményét kell kihallanunk azokból. A beszédet elmondó ifjú orátort nem feltételezhetjük szerzőnek. Az eddigi szakirodalom többnyire csak tanári segítségről beszélt. Gyenge szó a segítség, minimum felügyeletről, ellenőrzésről lehet szó, vagy megírt beszéd elmondatásáról.

Egyébként az ifjaknak tudományterületenként nagyjából azonos módon kellett bizonyítaniuk, hogy jól elsajátították a tananyagot. A gyakran kinyomtatott téziseket, amelyekről nyilvános vitát rendeztek, általában az elnök (praeses) állította össze. Ha nem ő, akkor a nyomtatványon olvasható, hogy annak a vizsgázó ifjú a szerzője (auctor et respondens). A téziseket a vizsgázó (respondens) nyilvánosan védte meg az opponensek ellenvéleményével szemben.

Más a helyzet az ifjaknak azon a nyilvános szereplésén, ahol orálniuk kellett. Az évenkénti ünnepeken elhangzott beszédeket ebben az esetben is előre kinyomtatták. A címlapról megtudjuk a procurator és a beszédet elmondó ifjú nevét. A procurator az ünnepség szervezője (egyetemi karok esetében ez többnyire az illetékes dékán). A beszédet elmondó ifjúra (annak családjára) hárultak az ünnepség reprezentációs részének (pl. az ünnepség utáni ebéd) költségei.[18]

Flóris és Szádoczki Vera 14. jegyzetben idézett művei; Knapp Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2004): 15., 76. j.

[17] Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 118. E. 18, pp. 24–30: Christianus Kauffmann, *Oratio de pietate Ungarorum erga Beatissimam Virginem Mariam*; pp. 31–37: Franciscus Xaverius Codolli, *Oratio de singulari Mariae favore erga Ungariam.* (1756-ban Hegyi József volt a repetensmester.)

[18] P. Szabó Béla, „Magyarországi származású jogászdoktorok Bécsben (1730-as és 1740-es évek)", in *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére,* szerk. Krász Lilla, Oborni Teréz (Budapest:

Nézzük meg az egyetemi karok védszentjeinek napján elmondott ünnepi beszédeket. A jogi kar védszentje Szent Ivó. A doktorok kollégiumának tagjai közül került ki az évenkénti ünnep lebonyolításáért felelős ún. Ivonista személye. A bécsi egyetem jogi karán Szent Ivó napján több magyarországi származású személy mondott ünnepi beszédet, például 1674-ben a joghallgató Paulus Josephus Glatz,[19] a 1690-ben Kolossi György harmadéves teológus hallgató,[20] 1699-ben a kismartoni születésű, harmadéves joghallgató, Carolus Cischini,[21] aki később, 1729-ben az Ivonista tisztet is betöltette.[22] Természetesen ekkor már tagja volt jogi kar doktorkollégiumának. A győri származású Franciscus Carolus Josephus Eyll 1741-ben a bécsi egyetem magyar nemzetének procuratoraként kérte fel Josephus Rudolphus Eyllt Szent László ünnepi beszéd tartására.[23] Szintén győri származású procurátor volt Christophorus Rudolphus Wachtl, aki a 16. életévében lévő Grassalkovics Antallal mondatott Szent László-beszédet 1750-ben.[24] 1735-ben a Sopron vármegyéből származó joghallgató, Klemenczicz Márton mondta a magyar nemzet nevében a Szent László beszédet.[25]

A nagyszombati egyetemen hasonló a helyzet. Itt is akad olyan szónok, aki még gimnáziumba járt, amikor a jogi kar ünnepén beszédet mondhatott. Például 1731-ben Révay Elek.[26] A bölcsészkar védszentjének, Xavéri Szent Ferencnek az ünnepén elmondott beszédek vegyes képet mutatnak. Itt nem mindig diákok voltak a szónokok. De például Berchtold Ferenc, későbbi besztercebányai püspök, 1744-ben tizennégy és fél évesen szónokolhatott, 1747-ben Ambró József tizenöt és fél évesen, 1768-ban pedig Esterházy Nep. János tizennégy esztendős korában.[27]

ELTE Eötvös Kiadó, 2008), 367–395.

[19] *Divino plenus Spiritu Divus Ivo Inclytae Facultatis Juridicae Tutelaris* […] deferente […] Michaele Hager […] celebratus a […] Paulo Josepho Glatz Hungaro […] I. U. studioso (Viennae: Matthaeus Cosmerovius, 1674).

[20] *Ignes festivi a Spiritu Sancto triumphatori de hostibus in terris Deo-Homini excitati,* et in Basilica D. Stephani Proto-Martyris [...] deferente [...] Christophoro Frommiller [...] ab oratore [...] Georgio Kolossi Hungaro ex Comitatu Nitriensi [...] dictione panegyrica celebrati (Viennae Austriae: apud Susannam Christinam, Matthaei Cosmerovii ... viduam, [1690.]), [6] fol. – RMK III. 3621.

[21] Carolus Cischini, *Ignes festivi, quibus Divus Ivo virtutibus clarissimus Inclytae Facultati Juridicae in Basilica D. Proto-Martyris Stephani pro annua Pentecostes festivitate oratorie propositus est,* sub […] Jacobo Greyssing […] professore publico, et Inclytae Facultatis Juridicae p. t. decano […] a […] Carolo Cischini Hungaro Eisenstadiensi I. U, in tertium annum auditore (Viennae Austriae: Typis Leopoldi Voigt, [s. a.]). – RMK III. 7076.

[22] P. Szabó, „Magyarországi származású jogászdoktorok…" (18. j.), 375, 376.

[23] Uo., 381.

[24] Uo., 382; RMK III/18. század/1. Nr. 482.

[25] Uo., 384.

[26] *Divus Ivo juris-consultus, panegyrica dictione celebratus* […] deferente […] Ignatio de Malevicz […] oratore […] adolescente Alexio L. B. Révai de Reva poeseos studioso (Tyrnaviae: Acad., 1731).

[27] *Sanctus Franciscus Xaverius dictione panegyrica celebratus,* dum inclyta Facultas Philosophica [.].. annuos tutelari suo honores persolveret, deferente [...] Szegedi Michael [...] oratore [...] Francisco

A bécsi egyetem Magyar Nációjának Szent László ünnepén, június 27-én 1623-tól, amikor a bécsi egyetemen a teológiai és bölcseleti kar a jezsuiták kezébe került, a Szent István dómban mondhatott beszédet egy arra kiválasztott ifjú. A beszédet mondó ifjút és a beszéd témáját a Natio Hungarica prokurátora és elöljárói tanácsa jelölte ki. Barta István 1937-ben a bécsi Szent László-napi beszédek körüli reprezentációs eseményekről a Natio Hungarica könyvére (Liber Nationis Hungaricae) támaszkodva alapos tanulmányt készített. Sokoldalú jellemzést adott a bécsi Szent László-ünnepségekről: a beszédek által közvetített eszmeiségről, a beszédek tartalmi és formai jegyeiről. Érintette a szerzőség kérdését is.[28] A beszédek megjelentek önálló kiadványként, a példányokat az ünnepség résztvevői között szétosztották. Néhány kivétellel valamennyi beszédet ismerjük.

Gimnazista korában szónokolt 1634-ben a tizennégy esztendős Zrínyi Miklós. Nem volt egyedi eset, hogy a bécsi magyar náció ünnepén gimnazista állt a népes közönség elé. Az első ismert beszédet 1631-ben Erdődy Gábor Ignác mondta, aki a címlap szerint az ékesszólás tanulója (eloquentiae studiosus) volt, 16 évesen. A nyomtatványok egyetlen esetben sem mondanak semmit a szerzőségről, így csak abban reménykedhetünk, hogy beszédek valamelyikének szerzője külső forrásból kiderül. Az ifjú szónokokról a nyomtatványok feltüntették, hogy az oktatás mely fokán állnak. Néhány esetet megemlítek:

---

de Berchtold (Tyrnaviae: Acad., 1744); *Idea Christiani philosophi Divus Franciscus Xaverius, oratione panegyrica laudatus,* dum inclyta Facultas Philosophica [...] annuos eidem suo tutelari honores persolveret, deferente [...] Carolo Dollenz [...] oratore [...] Josepho Ambro de Adamócz, logices auditore Seminarii Mar. Szelep. convictore (Tyrnaviae: Acad., 1747); *Panegyricus divo Francisco Xaverio dictus,* dum [...] Facultas Philosophica [...] eidem Tutelari suo honores persolveret [...] deferente [...] Josepho Szerdahelyi [...] oratore Joannes Nepomucenus Eszterházi (Tyrnaviae: Acad., 1768).

[28] Barta István, „Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters", in *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 7,* szerk. Miskolczy Gyula (Budapest, 1937): 113–177, 140–141. „Die Verfasser der Reden sind zwar nicht in den Rednern selbst zu suchen – die Kenntnis der Bräuche an den Hochschulen des 17. und 18. Jahrhunderts und einige Angaben weisen darauf hin, daß an der Abfassung der Reden der Hauptanteil eher dem Procurator oder irgend einem Professor zukommt [Jegyzet Bartánál:] *Manchmal wird es im Bericht des Procurators als besonderes Verdienst angerechnet, wenn der Redner seine Rede [...] Marte suo composuerit [...] wie z. B. im Jahre 1688.* [folytatás] wir können aber doch annehmen, daß der Geist der Reden mit dem der ungarischen Natio identisch war, der Geist also, der die Denkweise und das seelische Bild der Mitglieder während der Universitätsjahre – endgültig wohl – geformt hat. Und wenn wir in den Reden die Tugenden betrachten, mit denen die Redner den Großen König schmücken, finden wir darin zugleich jene Eigenschaften wiedergegeben, die nach der Wertung des Zeitalters anziehend, imponierend und nachahmenswert sind. Diese Reflexionen einer späteren Periode von heldenhaften Zeiten und Tatem bringen uns zugleich auch die Seelenbeschaffenheit des Jahrhunderts näher und fördern Erkenntnis und Verständnis der Ergebnisse der Jesuitenerziehung in diesen Richtungen."

1631: Erdődy Gábor Ignác, eloquentiae studiosus [16 éves]
1634: Zrínyi Miklós, Oratoriae Facultatis auditor [14 éves]
1649: Joannes Joachimus Slavata, Oratoriae Facultatis auditor
1664: Ordódi Ferenc, rétor [15 éves]
1671: Széchényi György, adolescens, rhetoricae studiosus [16 éves]
1672: Esterházy Miklós Antal, rhetorices studiosus [16 és fél éves]
1675: Lippay Miklós Ferdinánd, Oratoriae Facultatis auditor
1678: Pálffy János Ferdinánd, Poeticae Facultatis auditor [15 éves]
1683: Franciscus Carolus de Grimus, adolescens, rhetorices auditor
1684: Sauer János Antal, adolescens, humanitatis alumnus
1685: Joannes Christophorus Vorster, adolescens, poeseos alumnus
1686: Joannes Antonius Carolus Strell, adolescens, rhetorices auditor
1687: Maholány Ignác, poéta [15 éves]
1688: Esterházy Mihály, rhetoricae auditor [17 éves]
1689: Esterházy Gábor, poéta [16 éves]
1692: Johannes Sigismundus Breiner, eloquentiae studiosus
1693: Ignatius Franciscus Xaverius Cetto, rétor
1694: Adamus Ignatius Wolffgangus Otzenassek, rhetorices auditor
1699: Kálnoki Ádám, eloquentiae studiosus

Az 1693-ban beszédet mondó Ignatius Franciscus Xaverius Cetto (miként a névsorban láthatjuk, ekkor rétor volt), az általa összeállított gyűjtőkötetben[29] sajátjával együtt harminckilenc 17. századi Szent László ünnepségen elhangzott beszédet tett közzé, azt a 39 éve, Szent László napján megkoronázott Lipót királynak dedikálta, aki a magyar királyok sorában harminckilencedik.[30] Az Országos Széchényi Könyvtárban egy Jankovich Miklóstól származó gyűjtőkötetben harminc, különféle évekből származó Szent László beszéd szerepel,[31] de megvan a Cetto-féle gyűjteményes kiadás is.[32] Ma már interneten elérhetőek a bécsi Österreichische Nationalbibliothek példányairól készült másolatok.

A beszédek közös jellemzője, hogy tartalmuk belesimul a jezsuita oktatás és a bécsi udvar által képviselt irányultságba. A patrónus egy-egy kiemelt tulajdonságáról

---

[29] *Virtus coronata Divi Ladislai I. Hungariae Regis, Inclytae Nationis Hungaricae Tutelaris, triginta novem orationibus panegyricis per annos XXXIX, in Basilica Divi Stephani Proto-Martyris Viennae celebrata,* ed. Ignatius Franciscus Xaverius Cetto (Vindobonae: Andreas Heyinger, 1693), [4] fol., 532 p., [5] fol.

[30] A beszédek retorikai felépítéséről, Ignatius Franciscus Xaverius Cetto gyűjteményes kiadásáról lásd Svorad Zavarský, *Some Notes on I. F. X. Cetto's Collection of Thirty-Nine Panegyrics on St. Ladislas (Vienna, 1655–1693),* (1. j.).

[31] Jelzete: RMK III. 1498.

[32] Jelzete: RMK III. 3792. (Leírását lásd a 29. sz. jegyzetben.)

a retorikai oktatás során tanultak szerint hordoznak a retorikai mutatványok jelentős és egységes tartalmat. Ezt állapította meg R. Várkonyi Ágnes a Zrínyi Miklós által 1634-ben elmondott beszédről, vagy Szörényi László Esterházy Pál nádor fiainak beszédeiről. Nem kétséges, hogy a beszédek tartalma jól illeszkedett az előkelő és királyhű családok felnőtt tagjainak véleményéhez, továbbá a jezsuiták nevelési céljaihoz. Nehéz elhinni, hogy mindezen gondolatokat gyakran még gimnáziumba járó ifjak fogalmazták meg. A tizenhat és fél éves Esterházy Miklós Antal 1672-ben elmondott beszédét olvasva rábukkantam a beszéd szerzőjére, Johannes Foresiusra.

Johannes Foresius (1624–1682) az Osztrák Jezsuita Rendtartomány olasz származású tagja volt.[33] 1640-ben Bécsben lépett be a Jézus Társasága tagjai közé, 1659–1662 között Nagyszombatban,[34] 1663–1682 között Bécsben viselt különféle tisztségeket. 1679-ben kiadott. *Allocutiones oratoriae* című kötetében[35] több olyan beszéd is szerepel, amely különböző vallási, akadémiai és társulati ünnepeken Nagyszombatban és Bécsben hangzott el. Abban nincs okunk kételkedni, hogy tényleg Foresius a szerző. Beszédeinek kinyomtatására Nicolaus Avancinus tartományfőnök adott engedélyt. A rövid, olvasónak szóló köszöntésben orációírási instrukciókat olvashatunk. Például azt, hogy az orációban nem mondunk új dolgot, csak újra elmondjuk a már ismerteket. („…non dicimus nova, sed noviter”.) A beszédeknél megjelölt alkalom, például „Dicta ad Academicos Viennae nomine Nationis Ungaricae” nem szól arról, hogy ki mondta el a beszédet, mondhatta volna éppen Foresius is, de nem ő mondta el magán az ünnepségen. (Talán azok a beszédek készültek diákoknak való elmondásra, amelyeknél ott áll, hogy kinek a nevében mondatott el a beszéd: ez a Szent László-beszédek esetében: „Viennae nomine Nationis Ungaricae”).

---

[33] Ladislaus Lukács, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773, Pars I* (Romae: Institutum Historicum, 1987), 354.

[34] E működésére tekintettel került be a régi magyarországi szerzők közé. Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I: A kezdetektől 1700-ig*, szerk. és befejezte P. Vásárhelyi Judit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 254.

[35] Joannes Foresius, *Allocutiones oratoriae, habitae in solennitatibus Christi, B. Virginis et Sanctorum, aliisque Academicorum, ac Marianorum sodalium congressibus publicis* (Viennae Austriae: Cosmerovius, 1679), [6], 687. A Szent Lászlóról szóló orációk: 560–630 (nr. 50–55).

Foresius kötetének tartalma:

1–6: In Natali Domini	1, 3–6. Dicta ad Academicos Viennae 2. Dicta ad Academicos Tyrnaviae
7–11: De passione Christi	7–10. Dicta as Academicos Viennae 11. Dicta ad Academicos Tyrnaviae
12–17: De Spiritu Sancto	12–13, 15, 17. Dicta ad Academicos Viennae 14, 16. Dicta ad Academicos Tyrnaviae
18–20: De Immaculata Conceptione	Dicta ad Academicos Tyrnaviae
21–24: In Purificatione B. V.	Dicta ad Sodales Marianos Viennae
25: In Annunciatione B. V.	Dicta ad Sodales Marianos Viennae
26–34: In Assumptione B. V.	26–27, 29–34. Dicta ad Sodales Marianos Viennae 28. (?)
35–38: De S. Leopoldo	Dicta ad Academicos Viennae in Basilica S. Stephani nomine Nationis Austriacae
39–42: De S. Catharina	Dicta nomine Facultatis Philosophicae ad Acad. Viennae
43–47: De S. Joanne Evangelista	Dicta ad Acad. Viennae nomine Facult. Theologicae
48–49: De S. Ivone	Dicta ad Acad. Viennae nomine Facult. Jurisconsult.
50–55: De S. Ladislao	Dicta ad Academicos Viennae nomine Nationis Ungaricae
56: De SS. Cosma et Damiano	Dicta ad Academicos Viennae nomine Facult. Medicae
57–58: De S. Mauritio	Dicta ad Acad. Viennae nomine Nationis Saxonicae
59: In Electione Rectoris Mariani	Dicta ad Sodales B. V. M. Viennae
60: In Festo Conversionis S. Pauli	Dicta Viennae ad Sodales S.Barbarae, quo die sodalitatis suae Praefectum deligebat
61: In Renovatione Studiorum	Dicta Tyrnaviae ad Acad.

Mindenek előtt a Szent László napjára, a bécsi Magyar Náció ünnepére Johannes Foresius által írt és gyűjteményes kötetében megjelent hat beszédet (1662–1666, 1672) vettem szemügyre. (Csak zárójelben jelzem, hogy fennmaradó beszédei közül is könnyű olyant találni, amelyet diák mondott el egyetemi ünnepen, és nyomtatásban megjelent az 1660-as években, Foresius nevének elhallgatásával és a diák orátor megnevezésével.)

Foresius kiadott beszédei, amelyeket a bécsi Magyar Náció nevében írt:

Nr. 50. = Zichy Pál által 1662-ben elmondott beszéd.[36]

Nr. 51. = Csáky László által 1665-ben elmondott beszéd.[37]

Nr. 52. = A beszéd (incipit: „Res humanas non fato ferreo…") Cetto 1693-as gyűjteménye szerint 1663-ban hangzott el. Téved, mert 1663-ban Pahy László mondott beszédet. (Lásd alább, Foresius nr. 54. számú beszédéhez fűzött jegyzetet.) Cetto ezt Mikulich Sándor Ignác által 1666-ban elmondott beszédként közölte.

[36] RMK III. 2159. – *S. Ladislaus Rex, Dei et populi amoribus felicissimus princeps* [...] a Paulo Zichy […] deferente R. P. Ladislao Sennyey […] procuratore celebratus, Viennae in Basilica D. Stephani Proto-Martyris (Viennae: M. Cosmerovius [1662]). – Foresius, *Allocutiones oratoriae,* 1679, (35. j.), 560–570, (nr. 50.) *De Ladislao Rege Hungariae: Deo charus et populo*; Cetto, *Virtus coronata,* 1693, (29. j.), 78–90. *Deo Charus et populo* [Ez a diákcím 1662-ben], inc. „Salve Austria, ita te peregrinus princeps…"

[37] RMK III. 2278. – *Divus Ladislaus Rex Ungariae* [...] in Basilica D. Stephani Proto-Martyris laudatus ab […] oratore Ladislao Comite de Chiak deferente […] Stanislao Gasecki […] procuratore (Viennae: M. Cosmerovius, 1665). OSzK RMK III. 1498, koll. 7. – Foresius, *Allocutiones oratoriae,* 1679 (35. j.), 571–583, (nr. 51.); Cetto, *Virtus coronata,* 1693 (29. j.), 117–129: De S. Ladislao, Princeps de Republica meritissimus. [Ez a diákcím 1665-ben], inc. „Regum de Republica bene meritorum grata memoria…"

A bécsi Magyar Náció ünnepségén 1663-ban elhangzott beszéd
(Orator: Pahy László)

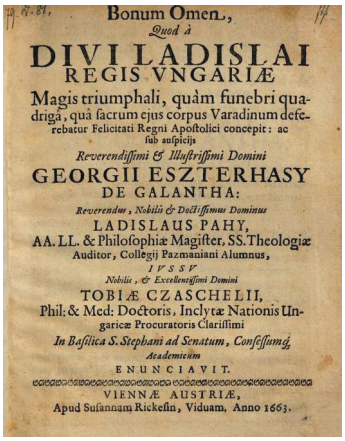

Bonum Omen,
Quod à
DIVI LADISLAI
REGIS VNGARIÆ
Magis triumphali, quàm funebri quadrigâ, quâ ſacrum ejus corpus Varadinum deferebatur Felicitati Regni Apoſtolici concepit: ac ſub auſpicijs
Reverendiſſimi & Illuſtriſſimi Domini
GEORGII ESZTERHASY
DE GALANTHA:
Reverendus, Nobilis & Doctiſſimus Dominus
LADISLAUS PAHY,
AA. LL. & Philoſophiæ Magiſter, SS. Theologiæ Auditor, Collegij Pazmaniani Alumnus,
IVSSV
Nobilis, & Excellentiſſimi Domini
TOBIÆ CZASCHELII,
Phil. & Med: Doctoris, Inclytæ Nationis Ungaricæ Procuratoris Clariſſimi
In Baſilica S. Stephani ad Senatum, Conſeſſumq; Academicum
ENUNCIAVIT.
VIENNÆ AUSTRIÆ,
Apud Suſannam Rickeſin, Viduam, Anno 1663.

IHS

ORATIO.

TRiumphantem in Cœlis LADISLAUM ad Aras venerati eſtis hactenus, *Magnifice Domine Rector, Inclytæ Nationis Ungaricæ Clariſſime Procurator, Senatus Populusq; Academice.* Herculem illuc virtutis eminentiſſimæ bigis invectum cogitate. Non uno labore patuit illi hoc Templum Empyrei. Victor hoſtium, monſtrorum domitor, tutela Regni, populorum ſalus audijt. Potiore inſuper ſuffragio hunc triumphum meritus præ fabuloſo Alci-

FORESIUS, *Allocutiones*,
1679, nr. 52. és 54.

CETTO, *Virtus coronata*, 1693
(Beszéd 1663-ban és 1666-ban)

ALLOCUTIO
ORATORIA
LIV.
DE S. LADISLAO,
REGE HUNGARIÆ.
Princeps Admirandus.
TRiumphantem in cœlis Ladiſlaum: ad aras venerati eſtis Academici. Herculem illuc virtutis eminentiſſimæ bigis invectum cogitate. Non uno

ALLOCUTIO
ORATORIA
LII.
DE S. LADISLAO
REGE HUNGARIÆ.
REs humanas, non fato ferreo, nec temerè ferri; verùm, æquabili ſerie Conſiliorum, ac Providentiæ conſtitui; fœderatâ cauſarum, quâ Cœleſtium, quâ terreſtrium ope promoveri, ſatis
Bb 6 ſuper-

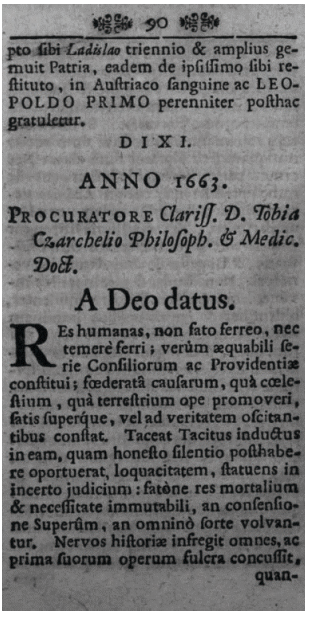

90
pto ſibi *Ladiſlao* triennio & amplius gemuit Patria, eadem de ipſiſſimo ſibi reſtituto, in Auſtriaco ſanguine ac LEOPOLDO PRIMO perenniter poſthac gratuletur.
DIXI.
ANNO 1663.
PROCURATORE *Clariſſ. D. Tobia Czarchelio Philoſoph. & Medic. Doct.*
A Deo datus.
REs humanas, non fato ferreo, nec temerè ferri; verùm æquabili ſerie Conſiliorum ac Providentiæ conſtitui; fœderatâ cauſarum, quâ cœleſtium, quâ terreſtrium ope promoveri, ſatis ſuperque, vel ad veritatem oſcitantibus conſtat. Taceat Tacitus inductus in eam, quam honeſto ſilentio poſthabere oportuerat, loquacitatem, ſtatuens in incerto judicium: fatòne res mortalium & neceſſitate immutabili, an conſenſione Superûm, an omninò ſorte volvantur. Nervos hiſtoriæ infregit omnes, ac prima ſuorum operum fulcra concuſſit, quan-

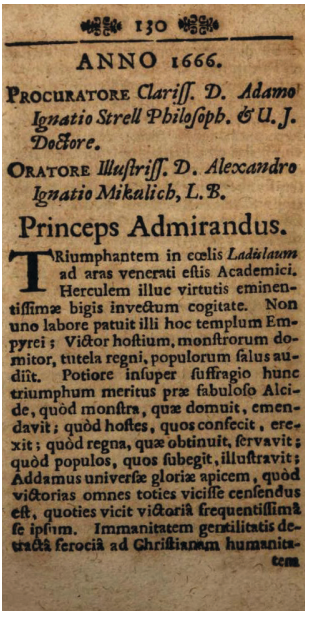

130
ANNO 1666.
PROCURATORE *Clariſſ. D. Adamo Ignatio Strell Philoſoph. & U. J. Doctore.*
ORATORE *Illuſtriſſ. D. Alexandro Ignatio Mikalich, L. B.*
Princeps Admirandus.
TRiumphantem in cœlis *Ladiſlaum* ad aras venerati eſtis Academici. Herculem illuc virtutis eminentiſſimæ bigis invectum cogitate. Non uno labore patuit illi hoc templum Empyrei; Victor hoſtium, monſtrorum domitor, tutela regni, populorum ſalus audiit. Potiore inſuper ſuffragio hunc triumphum meritus præ fabuloſo Alcide, quòd monſtra, quæ domuit, emendavit; quòd hoſtes, quos confecit, erexit; quòd regna, quæ obtinuit, ſervavit; quòd populos, quos ſubegit, illuſtravit; Addamus univerſæ gloriæ apicem, quòd victorias omnes toties viciſſe cenſendus eſt, quoties vicit victoriâ frequentiſſimâ ſe ipſum. Immanitatem gentilitatis detractâ ferociâ ad Chriſtianam humanitatem

Nr. 53. = Esterházy Miklós Antal által 1672-ben elmondott beszéd. Ebből a beszédből vonta le következtetéseit Szörényi László.[38]
Nr. 54. = Pahy László által 1663-ban elmondott beszéd.[39]
Nr. 55. = Ordódy Ferenc által 1664-ben elmondott beszéd.[40]

Az *Allocutiones oratoriae* című kötet azon orációival, amelyeket Johannes Foresius más társulati ünnepekre készített, nem foglalkoztam. Az egyetemi karok és nációk ünnepeire írt beszédei, amelyek gyakran egyeznek az ünnepnapokra megjelent orációkkal, belesimulnak az ünnepségek szokásos menetébe, ahol az udvarral és az oktatási intézmény irányítóival, valamint az ifjú családjával egyetértésben, nevelési célzattal jelöltek ki tehetséges és jómódú diákokat szónoklásra, akik ezt kitüntetésként élhették meg. A karok védszentjei esetében általában a dékán az ünnepi esemény szervezője, az egyes nációk esetében külön prokurátor, a címlapon megnevezve. Foresius írt beszédet a jogi kar védszentjének (Szent Ivó) ünnepére, a bölcsészekére (Alexandriai Szent Katalin), (1665-ben itt dékánként címlapra került a neve), a teológiai karéra (Szent János apostol és evangélista), az orvosi karéra (Szent Kozma és Damján) az osztrák nációéra (Szent Lipót), a szász nációéra (Szent Móric). Személyével eleddig a kutatás nem foglalkozott. Két évtizeden át Nagyszombatban és Bécsben Mária-társulatok elnöke volt.

A bécsi Szent István-dómban elmondott Szent László napi beszédek folyamatosan tükrözték a jezsuiták uralkodóval szembeni elvárásait. Ha néha kritikus e hang, és Szent László példáján esetleg el kell gondolkodnia az uralkodónak, az semmiképpen sem az oráló ifjaktól, hanem a háttérben az uralkodót is befolyásolni akaró jezsuitáktól származott.

---

[38] RMK III. 2585. – OSzK RMK III. 1498, koll. 11; Szörényi, „A bécsi egyetem…" (1. j.), 83–84. – *Principis in Deum pietas et populi in principem amor* [...] in basilica D. Stephani ad senatum populumque academicum repraesentata ab […] comite Nicolao Antonio Esterhasi de Galantha […] rhetorices studioso ([Viennae]: Johann Bapt. Hacque, [1672]). – Foresius, *Allocutiones oratoriae,* 1679 (35. j.), 593–602 (nr. 53.); Cetto, *Virtus coronata,* 1693 (29. j.), 232–242: *Regum felicitas a Pietate Principis, et amore populi in Principem* [Ez a diákcím 1672-ben]. – Incipit: „Duae res imperante Regum Augustissimo Ladislao Regnum Hungariae …"

[39] RMK III. 2200. – *Bonum omen, quod a Divi Ladislai Regis Ungariae magis triumphali, quam funebri quadriga, qua sacrum ejus corpus Varadinum deferebatur* [...] concepit Ladislaus Pahy […] jussu […] Tobiae Czaschelii […] procuratoris in Basilica S. Stephani […] enunciavit (Viennae: Susanna Rickesin vidua, 1663). – Foresius, *Allocutiones oratoriae,* 1679 (35. j.), 593–602 (nr. 53), incipit: „Triumphantem in coelis Ladislaum…" Cetto, *Virtus coronata,* 1693 (29. j.), 130–142: *Princeps admirandus* címmel mondatja el a beszédet 1666-ban Mikulich Sándor Ignáccal.

[40] RMK III. ? (Önállóan megjelent változatot nem találtam.) – Foresius, *Allocutiones oratoriae,* 1679 (35. j.), 615630 (nr. 55.); Cetto, *Virtus coronata,* 1693 (29. j.), 100–116: *De S. Ladislao: Naturae et gratiae prodigium* [diákcím 1664-ben]. Procurator: Jac. Monschein Philos. et J. U. Doctor, incipit: „Quem ad aras coeli Indigetem Ladislai venerati estis Academici …"

Mindezek alapján: mérlegelve az egyházi intézmények, társulatok ünnepeinek szónoklási gyakorlatát, Zrínyi Miklós fiatal korát, az általa elmondott beszéd mondandóját és azt a tényt, hogy Johannes Foresius személyében sikerült a 17. század közepi bécsi Szent László-ünnepeken elmondott (és háttérben maradó) szerzőjét megtalálni, a Zrínyi Miklósnak tulajdonított beszédről azt állítom, hogy a beszédnek nem ő a szerzője.

* * *

Végül: összehasonlítottam a megjelent Szent László-beszédek egy részét az 1693. évi gyűjteményes kiadással. A közben tapasztalt megszívlelendő tanulságokról szólok röviden. Először akkor kételkedtem Ignatius Franciscus Xaverius Cetto *Virtus coronata Divi Ladislai* (Bécs, 1693) című kiadványának megbízhatóságában, mikor rájöttem, hogy Skerlecz Miklós 1673-ben elmondott orációjának önálló kiadása és a Cetto által neve alatt közölt szöveg két egymástól teljesen független beszéd.[41] Addig én is annak tudatában vettem kézbe Cetto szövegkiadását, hogy ugyan kevesebbet nyújt, mint az évenkénti kiadványok (hiányoznak a címlapok, metszetek, elhagyta az ajánlásokat), de az orációk szövegét megbízhatóan közli. Az 1655 és 1675 közötti szövegösszevetések eredménye: hét esetben nem azonos a Cetto által jelzett évben elmondott beszéd az adott évben megjelenttel/elmondottal. (1657, 1660, 1661, 1663, 1666, 1667, 1673, az 1662, 1664, 1668-as éveknél nem sikerült az ünnepségre kiadott változatot fellelnem.)[42] Az eltérések oka bizonyára az, hogy Cetto számára fontos volt, hogy 39 beszédet közöljön a 39 éve Szent László napján megkoronázott 39. magyar királynak, Lipótnak tiszteletére, de nem sikerült minden év kiadványához hozzájutnia. Hozzájuthatott viszont Szent László ünnepségeken elmondott orációkhoz más kiadványokban, kéziratokban, például Johannes Foresius 1679-ben közzétett *Allocutiones*ében. Cetto három évnél (1660, 1661 és 1663) nem nevezte meg a beszédet elmondó orátort. Mindenesetre a Cetto által közölt beszédek elmondásának adatait ellenőriznünk kell, mielőtt azokból tanulságokat vonunk le, vagy mielőtt azt táblázatban az évrendben elhelyezzük.

---

[41] Vö. Szelestei N. László, *17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról,* Napút 19, 8. sz. (2017), 117–129, i. h.: 127/29. jegyzet. (Ismételten: Sz. N. L., *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről,* [Budapest: Szent István Társulat, 2019], 166.)

[42] Az 1675–1693 közt elmondott beszédek és orátorok adatai azonosak az ünnepségekre kiadott kötetekben és Cetto kiadványában.

* * *

Szent László-orációk (incipitek) a bécsi Magyar Náció ünnepén, 1655–1675

Megjegyzések a táblázathoz:
- A félkövérrel kiemelt beszédek szerzője Johannes Foresius.
- A dőlt betűvel kiemelt sorokban Cetto, *Virtus coronata* (1693) gyűjtőkötetében a jelzett évben elmondott beszéd szövege nem egyezik az ünnepségre kiadott szöveggel.
- H = Cetto nem adja meg a beszéd elmondójának a nevét.

Év	Önálló nyomtatvány/ Orator	Cettónál, 1693/Orator	Foresiusnál, 1679
1655	Quem saepe vos quidem... Hollovich Pál	Quem saepe vos quidem... Hollovich Pál	
1656	Si quae aliquando... Vinczi András	Si quae aliquando... Vinczi András	
1657	*Bene est, beate est...* Petrus Schmidt	*Expugnor pene prius...* Petrus Schmid	
1658	Felicissimum dicendi genus... Hédervári Lőrinc	Felicissimum dicendi genus... Hédervári Lőrinc	
1659	Tacete sanguinariae tumultuantis... Csáky Péter	Tacete sanguinariae tumultuantis... Csáky Péter	
1660	*Nil est quod masculam virtutem...* Bágyoni Benedek	*Regale nobis aperitur...* H	
1661	*Ad classicum, ad arma, ad certamen...* Mindszenti János	*Felicitas prima Regnorum...* H	
1662	[Nem láttam példányt]	**Salve Austria: ita te peregrinus... Zichy Pál**	**Salve Austria... nr. 50.**
1663	***Triumphantem...*** **Pahy László**	*Res humanas, non fato ferreo...* H	**Triumphantem... nr. 54. Res humanas, ... nr. 52.**

Év	Önálló nyomtatvány/ Orator	Cettónál, 1693/Orator	Foresiusnál, 1679
1664	[Nem láttam példányt]	**Quem ad aras coeli indigetem... Ordodi Ferenc**	**Quem ad aras... nr. 55.**
1665	**Regum de Republica...[?]**	**Regum de Republica... Csáky László**	**Regum de Republica... nr. 51.**
1666	[Nem láttam példányt]	*Triumphantem...* Mikulich Sándor Ignác[!] [Pahy László mondta el 1663-ban!]	
1667	*Gratulor tibi solennem...* Pákay Ferenc	*Hodie, Magnifice Domine Rector...* Pakay Ferenc	
1668	[Nem láttam példányt]	Cujus hodie festivos Petrus Ignatius Jagachich	
1669	Ladislaum Hungariae Regem... Holló Zsigmond Xavér	Ladislaum Hungariae Regem... Holló Zsigmond Xavér	
1670	Quod felicissima Regum... Patky János	Quod felicissima Regum Patky János	
1671	Si felicem nescio quis	Si felicem nescio quis... Széchényi Zsigmond	
1672	**Duae res imperante... Esterházy Miklós Antal**	**Duae res imperante... Esterházy Miklós Antal**	**Duae res imperante... nr. 53.**
1673	*Ut coeli inquilinum...* Skerlecz Miklós	*Etsi inter varios...* Skerlecz Miklós	
1674	Vereor ne invanum Baranyai János György	Vereor ne invanum... Baranyai János György	
1675	Quanquam plurima jam... Lippay Miklós Antal	Quanquam plurima jam... Lippay Miklós Antal	

Szentmártoni Szabó Géza

Egy Zrínyinek tulajdonított epigrammáról

Zrínyi Miklós (1620–1664), csáktornyai könyvtárának egyik kötetében dédapja, a szigeti Zrínyi portréja mellé, a margóra jegyezte fel a következő distichont:[1]

Una est et verax summae virtutis imago
Vivere cum possis, non timuisse mori.

Már a Zrínyi-könyvtár katalógusának első kiadója, a kolozsvári születésű bécsi antikvárius, Kende Sámuel (1858–1928)[2] is az eposzírónak tulajdonította az epigramma szerzőségét, sőt német fordítást is adott hozzá: „Das kennzeichnet allein den tapfern, wirklichen Helden: / Leben so lang' ihm vergönnt, aber nicht scheuen den Tod."[3] A latin disztichont 1964-ben Klaniczay Tibor (1923–1992) is bevette Zrínyi-monográfiájába. Ő ott csupán annyit mondott az idézett sorok előtt, hogy „a költő gyakran szemlélhette őse arcképeit. De ilyet könyveiben is találhatott és Schrenkius metszetgyűjteményébe, Zrínyi Miklós arcképe mellé, őse iránti elragadtatása jeléül, odajegyezte a büszke sorokat."[4] A latin sorpár magyar műfordítása 1982-ben született meg, mégpedig a jeles költő, Weöres Sándor (1913–1989) tollából:[5]

Egyetlen, de igaz, hív képe a vérbeli hősnek:
Élj, amig élhetsz, ám halni se félj sohasem.

---

[1] Jacobus Schrenkius a Notzig, *Augustissimorum imperatorum, serenissimorum regum atque archiducum, principum, comitatum, baronum, nobilium aliorumque clariss. virorum verissimae imagines* (Oeniponti: Ioannes Agricola, 1601). Ebben a könyvben található Dominicus Custos Zrínyi Miklós szigetvári hőst ábrázoló rézmetszete, amely Giovanni Battista Fontana rajza nyomán készült.

[2] Simon Melinda, „Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család", *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 494–495.

[3] Kende S[ámuel], *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi: Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit literar-historischer Einleitung* (Wien: S. Kende, 1893), IX, 28.

[4] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2. átdolg. kiad.), 76.

[5] Zrínyi Miklós, *„Mint Hektor Trójának..."*, bemutatja Kovács Sándor Iván (Budapest: Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982), 15, 21, 22. (A bejegyzés hasonmásával.) – Weöres Sándor, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, bev. és forrásjegyzék Kovács Sándor Iván (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 356, 360–361.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.221

A műfordítást közzétevő Kovács Sándor Iván (1937–2019), a tudós debreceni professzor, Bán Imre (1905–1990) tekintélyét is latba vetve, így érvelt Zrínyi szerzősége mellett: „Az *Una est et verax*... Bán Imre szerint is Zrínyi eredeti disztichonja; Hans Walther *Proverbia sententiaque latinitatis medii aevi* című gyűjteménye (Göttingen, 1963–1969) sem ismeri, bár klasszikus eredete mégsem kizárt. Hasonló gondolat található Karnarutić *Vazetje Sigeta Grada* című énekében: »Jobb küzdeni, vitézül ellenállani, mint szégyenteljesen magát megadni, mert úgyis meg kell halni.« Hajnal Márton szó szerinti fordítása: Klny az EPhK 1905. évi folyamából, 42."

1986-ban a debreceni klasszika-filológus, Németh Béla (*1942), kritikával illette Weöres Sándor magyarítását, és a helyesbítés érdekében közölte a saját műfordítását:

Férfivitézségnek példája, az egy, igaz úté:
Élhetsz holtod után, hát ne remegd a halált.

Ugyanő megállapításait ebben összegezte: „A latin disztichon csak szellemében kapcsolódik az ókori halhatatlanság-gondolathoz. Szövegszerű antik szentencia-előzménye nincs. (vö. Thesaurus Linguae Latinae s.v. imago; OLD s.v. verax). Egyes metrikai megoldásai, pl. az imago sorvég, illetve szókapcsolatai, pl. virtutis imago Vergiliusra, Silius Italicusra, illetve Cicero és Seneca erényelméletére utalnak."[6]

Az epigramma értelmezéséről és annak lehetséges magyar fordításáról vita is kerekedett. Kovács Sándor Iván tanulmányaiban többször is bajlódott az epigramma tartalmával és fordítási nehézségeivel.[7] Időközben Détshy Mihály (1922–2007) művészettörténész és műfordító is készített a vitatott versből egy 1986-ban közzétett újabb magyarítást:[8]

Egy igazán hű tükre a legfőbb hősi erénynek,
Hogy mikor élhetnél, mégis halni se félsz.

A továbbiakban egyre elfogadottabbá vált az a nézet, hogy a margóra jegyzett vers Zrínyi saját szerzeménye lehet. 2019-ben Suhai Pál (*1945) készítette el

[6] Németh Béla, „Zrínyi Miklós latin epigrammájának szövegéhez és magyar fordításához", *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986): 535–536.

[7] Kovács Sándor Iván, „A Zrínyi-epigrammák szövegközléséhez és az »Una est...« új fordításához", *Irodalomtörténeti Közlemények,* 90 (1986): 536–537; Kovács Sándor Iván, „»Mert szerencse vigasztal«: Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 181–182; Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván, *„Adria tengernek fönnforgó habjai": Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 57–58.

[8] Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986) 90, 146.

az általa sajtó alá rendezett Zrínyi-kiadás számára a nevezetes epigramma immár negyedik magyar műfordítását:[9]

Íme, a legfőbb virtus képe, az egy, a valódi:
Élhetsz, megteheted, hogy sose féld a halált.

Az elmondottakból jól látható, hogy mennyire nagy becsben tartották mindeddig ezt a Zrínyinek tulajdonított epigrammát. A valóság azonban az, hogy ezt a két verssort nem Zrínyi szerezte, hanem olvasmányai során más valakitől kölcsönözte. A verssorok valódi jelentésének megértéséhez a kulcsot az az elégia adhatja meg, amelyben azok eredetileg szerepelnek. A kiragadott idézetek esetében többnyire tág tere nyílik a félremagyarázásoknak. Miként az alábbiakban elmondjuk, ezzel az elhíresült epigrammával is ez történt.

John Barclay (1582–1621), skót neolatin író és költő, főként *Argenis* (1621) című, századokon át nagy népszerűségnek örvendő, szövevényes cselekményű, politikai célzatosságot sem nélkülöző, szerelmi regényéről híresedett el.[10] Ennek a regénynek több magyar fordítása is született a XVIII. század során.[11] Ugyanő azonban 1605–1607 során egy másik sikeres könyvet is írt, két egymást követő részben, az *Euphormionis Lusinini Satyricon*t.[12] Ez az erőteljes szatíra, amelynek előképei Apuleius és Petronius ókori regényei voltak, a jezsuitákat, az orvosokat, a kortárs tudományt, az oktatást és irodalmat vette célba. A főhős, Euphormio, cselszövők és csavarók közt bolyong egy képzelt országban, Lusiniában.[13] Ehhez a látszólagosan az ókorban játszódó, rendkívüli kalandokat elbeszélő, versekkel is elegyített pikareszk regényhez a későbbi kiadók hozzáillesztették Barclay *Apologia pro se* (1610) és *Icon animorum* (1614) című munkáit is.[14] Egy dijoni ügyvéd, Claude-Barthélemy

---

[9] Zrínyi Miklós *Költői művei,* s. a. r., tan., jegyz. Suhai Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 2019), 277.

[10] John Barclay, *Argenis,* ed.,transl. Mark Riley and Dorothy Pritchard Huber, 2 voll. (Assen: Royal van Gorcum – Tempe [AZ]: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2004), 1: 3–44.

[11] Barklájus János *Argenisse,* ford. Fejér Antal, Eger, 1792. – Szelestei N. László, „Argenis-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 224–231. – Bodor Béla, *Régi magyar regénytükör,* második, jav., és bőv. kiadás, a digitális változat Bodor Béla munkája (2008): https://mek.oszk.hu/06700/06797/06797.htm (hozzáférés: 2021. 01. 08).

[12] John Barclay, *Euphormionis Lusinini Satyricon (Euphormio's satyricon) 1605–1607,* transl., introd., notes David A. Fleming (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1973) xxxvi + 383 pp.

[13] Steven Moore, *The Novel: An Alternative History, 1600–1800* (New York, London: Bloomsbury Academic, 2013), 150–156; 161. (A „Latin Fiction" című fejezetben Barclay *Satyricon*ja és *Argenis*e.)

[14] Euphormionis Lusinini, sive Ioannis Barclaii *Satyricon, quadripartitum; munc denuo recognitum, emendatum, et mirifice illustratum* (Leydae, 1619; Amsterodami, 1623; Londini, 1624; Amsterodami, 1627). – Johann Barclay, *Euphormio: Satirischer Roman des Johann Barclay, nebst Euphormios Selbstverteidigung und Spiegel des menschlichen Geistes,* aus dem Lateinischen übersetzt von Gustav Waltz (Heidelberg: Winter, 1902.)

Morisot (1592–1661), gondosan elolvasta Barclay szatirikus és egyben allegorikus művét, amely olyannyira elnyerte a tetszését, hogy 1624-ben, Alitophilus álnéven, *Veritatis lacrymae* címmel *continuatió*t, azaz folytatást írt hozzá.[15] Az igazság könnyeiről szóló continuatio előbb önállóan jelent meg;[16] majd 1629-től kezdve a kiadók ötödik részként, hozzáillesztették Barclay addig csak négy részből álló könyvéhez, mintha azt is ő írta volna. Ebben a Morisot által kiötlött, folytatólagos részben van az a 8 soros epigramma, amelynek utolsó két sorát Zrínyi Miklós kiemelte, majd azokat odajegyezte dédapjának rézmetszetű arcképe mellé.[17]

Az Alitophilus[18] kalandjairól szóló, burkoltan ugyancsak a jezsuitákat ostorozó, ám álnevekkel valóságos személyeket kipellengérező regény titkos mondandóját, a korabeli francia viszonyok és a Dijon városát, sőt magát a szerzőt érintő események ismerete nélkül, aligha érthette meg a kívülálló olvasó.[19] A metrikus versekkel is megtűzdelt regény végén megjelenő Theophilus nem más, mint a francia irodalom akkor legnépszerűbb költője és fenegyereke, a libertinus eszméket valló Théophile de Viau (1590–1626).[20] Kétszáz esztendő multán is érdeklődést váltott ki ez a rejtélyes könyv, mert 1821-ben egy kéziratos francia fordítás is született belőle.[21] Morisot további latin nyelvű munkássága igen változatos volt; panegyricust szerzett IV. Henrik és XIII. Lajos francia királyról; *Peruviana* címmel kulcsregényt, illetve politikai pamfletet; sőt geográfiai könyvet is írt.[22]

---

[15] Laurence Giavarini, „La «liberté satyrique» et la «liberté françoise». Politiques de la satire dans le Satyricon de Jean Barclay (1603–1628)", Discours satiriques et poétiques de l'actualité, Cahiers d'Aubigné Niort, *Albineana* 29 (2017): 109–130.

[16] Alitophili *Veritatis Lacrymae siue* Euphormionis Lusinini *Continuatio* (Genevae, 1624), 182; Alitophili *Veritatis lacrymae, sive* Euphormionis Lusinini *Continuatio.* Pars V. (Leydae, 1628), 165.

[17] Euphormionis Lusinini, sive Ioannis Barclaii *Satyricon, partes quinque, cum clavi, accessit Conspiratio Anglicana* (Amsterodami: Blaeuw, 1629), 524.

[18] Alitophilus (ἀλείτοφιλος) = bűnöst szerető

[19] Louise Godard de Donville, „D'Alitophile (Cl.-B. Morisot, 1625) à Théophile de Viau sans le «libertinage»" in *L'Histoire littéraire: ses méthodes et ses résultats: Mélanges offerts à Madeleine Bertaud,* réunis par Luc Fraisse, (Genève: Librairie Droz, 2001), 539–554.

[20] Kalmár Anikó, „Théophile de Viau" in *A francia irodalom története,* szerk. Maár Judit (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2011), 189–192.

[21] *Les larmes de la vérité ou les Aventures d'Alitophile écrites en prose latine, mêlée de vers* par Claude Barthelemi Morisot de Dijon. Traduites librement en français et divisées en 14 livres, précédées d'Analises ou Argumens par JBJ, Tours l'an 1821, in 4°, 280 p. (A címleírás Laurence Giavarini idézett tanulmányából származik.)

[22] Raymond Baustert, *La consolation érudite. Huit études sur les sources des lettres de consolation de 1600 à 1650* (Tübingen: Günter Narr Verlag, 2003), 288. – Morisot művei: *Panegyricus Ludovico Justi scriptus,* Dijon, 1621; *Henricus Magnus,* Dijon, 1624; *Peruviana,* Dijon, 1644; *Orbis maritimus,* Dijon, 1643; *Epistolarum centuriae II,* Dijon, 1656; Ovidii *Fastorum libri XII,* quorum sex posteriores a Claudio Bartholomaeo Morisoto Divionensi substituti, Dijon, 1649. (Morisot megírta a római naptár Ovidiusnál hiányzó VII–XII. könyveit.)

Morisot *Continuatió*jában a Zrínyi által felhasznált epigramma egy hírhedt tengeri rabló, Eurybatus, meglehetősen kusza és zavaros történetében kerül elő. A kalóz rejtekhelye egy, a Pireneusok szakadékai között megbújó ház (domus Eurybati infamis piratae). Eurybatus minden cselekedetével halmozta a bűnöket. Egy ellene indított támadás során attól rettegett, hogy az ellenség kezére kerülhet a felesége, ezért inkább megölte őt:

> Pavens Eurybatus, et ad repentinum tumultum desperabundus, timensque ne quod etiam post suam mortem spolium rebellibus relinqueret, quae natura trepidantium est; intentusque captivae nuptiis, inter ancipitia belli pactam uxorem perdere maluit quam Celadonti reservare. Ńîmmeavit ad novam coniugem, et inter ultimum osculum inseruit ensem amato pectori, idem bonus maritus, & cruentus percussor.

Azaz: A reményét vesztett Eurybatus pedig rettegve a váratlan lázadás miatt, és félve, nehogy a halála után a zsákmány is a lázadóknál maradjon, ami a szorongatottak természete; és aggódva a fogoly nő násza miatt, a kétfrontos háború közepette eljegyzett feleségét elveszíteni inkább akarta, mint Celadon számára megtartani. Járt-kelt újdonsült feleségénél, és az utolsó csók közepette beledöfte kardját a szeretett kebelbe, ugyanaz a jó férj, és a vérengző gyilkos.

Később Eurybatus az immár halott nő iránti szerelme miatt őrjöngve, magányos bujdosásba kezdett. Az epigramma és az azt keretező szövegrész a következő:

> Unde & hodie in limine heremi simulacra Mortis et Amoris hic arcu protenso, illa concussa falce ad aeternam facti memoriam stantia visuntur. Legiturque hoc Eurybati epigramma, nam et ipse componebat carmina ubi aliquid de impetu suo furor remiserat.
>
> Quid fugis, ah, demens? comitantes pectora flammas?
> Saevus habet pennas, spicula saevus habet!
> Praevertit celeri fugientes improbus ictu,
> Et volucri penna quod fugit, assequitur.
> Si vitare velis durantem in vulnera dextram,
> Ad quae confugias brachia Mortis habes.
> Una est, et verax summae virtutis imago,
> Vivere cùm possis, non timuisse mori.

Concluserat epigramma, subiit intemperans humor, qui sensibus immoderata insaniae permixtione vitiatis totam mentem praecipiti & extremo corrupit exitio.

Mindez nyersfordításban:

> Onnan ma is e magány küszöbén a Halál és Amor ábrázolásai,
> ez kifeszített íjával, amaz suhintó kaszájával, cselekedetük örök
> emlékezetére állítottaknak látszanak. Vegyük is elő Eurybatus eme
> epigrammáját, mert ő is szerzett verseket, mihelyt némileg a maga
> hevületéből a dühe alábbhagyott.
>
> Esztelen, óh, miért futsz el a szívedet üldöző lángok elől?
> A kegyetlennek nyila van, a kegyetlennek szárnya van!
> Lerohanja gonosz módon sebes bökéssel az elfutókat,
> És gyors szárnyával, ami után fut, azt utoléri.
> Ha el akarnád kerülni a sebedbe vájó jobbját,
> A Halál karja lesz az, amihez menekülhetsz,
> Az pedig egyedül a végső bátorság valódi megmutatása,
> Hogy, noha élhetnél, nem féltél meghalni sem.
>
> Az epigramma összefoglalta, hogy nyomul a mértéktelen testnedv,
> amely a megsértett érzékekben az őrület féktelen összekeverésével
> a teljes elmét veszélyes és végső romlásba ragadja.

Az epigramma fiktív szerzője tehát az az Eurybatus, aki a becstelenítéstől félve, szeretett feleségét megölte. Ő a nevét a görög mitológiában igencsak rossz hírű Kerkópsz (κερκωψ) testvérek egyikétől vette, akik csavargó tolvajok voltak. Az Eurybatus nevéből képzett igét és annak magyarázatát Erasmus bevette adagiumai közé: „Εὐρυβατεύεσθαι, id est, Eurybatizare, est improbis uti moribus. Eurybatus ex Cercopibus unus fuit, insignitae improbitatis homo."[23] Azaz: gonosz erkölcsökkel élni. Eurybatus az egyik volt a Cercopok közül, megkülönböztetett gonoszságú ember. Baranyai Decsi János (1560–1601) Erasmust követő szólásgyűjteményében ezt a görög igét így fordította magyarra: 8. εὐρυβατεύεσθαι. *Euribatizare.* Csintalankodni.[24] Morisot tehát egy gyilkos gonosztevő szájába adta az epigrammáját, amelynek erkölcsi tanulsága már emiatt is gyanúra adhat okot.

A szerelmi szenvedés elől az öngyilkosságba való menekülést ajánló epigramma 6. sorában a 'brachia Mortis' szavakat az 1634-nél későbbi kiadásokban tévesen

---

[23] Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opera omnia emendatiora et auctiora, ad optimas editiones, praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit* (Leiden: Brill, 1993), 186.

[24] *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque* ex Des. Erasmo […] ac Ungaricis proverbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera Ioannis Decii Baronii (Bartphae: Jacobus Klösz, 1592), B5r. (Chiliadis primae, Centuria secunda, Decas IIII. 8.)

a 'brachia Martis' szavakra torzították.[25] Zrínyi vélhetőleg már ezt a romlott változatot olvashatta, emiatt a 6. sor után következő 7–8. sorokat úgy értelmezhette, hogy azokban a hősi halálra történik utalás. Zrínyinek a szövegösszefüggésből észre kellett volna vennie a szövegromlást. A furcsa kontextus ugyanis csak döcögősen értelmezhető: „Ad quae confugias brachia Martis habes", azaz: Mars karja lesz az, amihez menekülhetsz. Nos, a hadistennek nem szoktak a karjába menekülni. A 'halál karjai' gyakorta alkalmazott kifejezés, Mars karjaira viszont soha nem történik említés a latin nyelvű szövegekben. A képmást jelentő 'imago' szó itteni alkalmazására sincs megfelelő antik vagy humanista eredetű párhuzam. Újkori sírfeliratokban jön elő gyakran a virtutis imago kifejezés.[26] Nem csoda, ha a műfordítások készítői nehezen boldogultak el vele.

Az utolsó verssor halált kívánó fordulatához két antik párhuzam is kínálkozik. Az egyik Ovidius *Ars amatoria,* azaz *A szerelem művészete* című könyvéből való (II, 27–28.), ahol a krétai labirintust felépítő Daedalus így könyörög Minosnak:

> Et quoniam in patria fatis agitatus iniquis
> Vivere non potui, da mihi posse mori![27]

Gáspár Endre (1897–1955) fordításában:

> Régi hazámba, ahol, hánytatva a mostoha sorstól,
> Élnem nem lehetett, halni bocsáss legalább![28]

A másik hasonló fordulat a VI. században élt késő római költő, Maximianus első elégiájában fordul elő.[29] Ezen elégia reneszánsz kori ismertségét az is mutatja, hogy Michel de Montaigne (1533–1592) *De l'experience (A tapasztalásról)* című esszéjében, az öregség és a betegség kapcsán, négy sort (171–174) idézett belőle.[30] Az „Aemula

---

[25] Barclaii *Satyricon,* 1629, 524: Mortis; Amsterodami, 1634, 528: Mortis; Amstelodami, 1644: ? – Lugduni Batavorum, 1637, 648: Martis; Lugduni Batavorum, 1655: Martis; Amstelodami, 1658, 516: Martis; Amstelodami, 1664, 516: Martis.

[26] Például Nádasdy Ferenc (1623–1671) lékai sírversében: „Binus amor, pietas bina, et virtutis imago". Közli: „Vasmegyei kolostorok III", *Religio: Egyházi és irodalmi folyóirat*, Pest, 1853. március 8, 29. szám, 227.

[27] P. Ovidius Naso, *Opera*, ed. R. Ehwald (Lipsiae: Teubner, 1916), 1: 204–205.

[28] Ovidius, *A szerelem művészete (Ars amatoria),* ford. Gáspár Endre, Ampelos Könyvek 2 (Debrecen: Pannon Könyvnyomda, 1943), 31.

[29] Anna Maria Wasyl, *Genres rediscovered: Studies in Latin Miniature epic, Love Elegy, and Epigram of the Romano-Barbaric Age* (Kraków: Jagellonian University Press, 2011), 120–135 („Part two: The Elegy without Love: Maximianus and his Opus").

[30] Michel de Montaigne, *Les essais* (Paris: Michel Sonnius, 1595), 211.; *The Elegies of* Maximianus, ed., transl. A. M. Juster, introd. Michael Roberts (Philadelphia: University of Pennsylvania Press,

quid cessas finem properare senectus?" (Irigy öregség miért késlekedsz a végemet sürgetni?) kezdetű elégiában a vénségtől szenvedő ember a halált óhajtja magának (*Elegia I*, 111–112):

Nunc quia longa mihi gravis est, et inutilis aetas,
Vivere cum nequeam, sit mihi posse mori![31]

Azaz: "Mivel most nehéz nekem hosszas és haszontalan életkorom, / Amikor majd nem tudok élni, legyen módom meghalni!" – A Zrínyi által idézett distichont, a fentiek figyelembevételével, magunk ekképpen magyarítottuk:

Látszata úgy van a teljes bátorság igazának,
Hogy, noha élhetnél, menni halálba ne félj.

Miként az antik párhuzamok révén is látható, a Zrínyi által idézett Morisot-epigramma záró verssorainak, ha a vers egészét tekintjük, nincs semmi közük az általa sugallt jelentéshez; sőt maga a kiragadott distichon önmagában is bajosan alkalmazható a hősi halálra. Valójában a szerelmi szenvedés ellenszeréül a halálba való menekülést, a bátran vállalt öngyilkosságot magasztalja Morisot erkölcsileg vitatható epigrammája, amelyben csak a Mors szerepeltetésének van értelme, Marsénak nincs. Az epigramma eredeti változatát az azt keretező prózai szöveg is igazolja. Ne feledjük azonban, hogy a Morisot által Barclay *Satyricon*jához készített gyarló folytatás ugyancsak szatírának tekinthető.

A gyötrődés, a halál kívánása és az öngyilkosság felmerülő gondolata, vagy inkább az azzal való fenyegetőzés az antikvitás óta gyakori fordulat a szerelmi lírában és a pasztorálokban. Ezeket a kimódolt fordulatokat azonban sokszor csupán metaforaként kell értelmezni, hiszen velük a szerzők erotikus, vagy éppen pornográf tartalmakat lepleznek el.[32] A XVI. század Catullusának tartott Joannes Secundus (1511–1536) *Csókok könyve* (*Liber basiorum*) című versciklusában a XIII. számú elégia a szerelmi együttlétről szól. Az ágyban történő viaskodás végén a kimerült férfit az erotikus halál fenyegeti; látja a Styx folyót és az érte menő Charont is ladikjával, de kedvese a lelki szerelmet jelentő csókkal vissza tudja hozni az életbe.[33]

2018), 133.

[31] Cornelii Maximiani Etrusci Galli, *Elegiae sex* ex recensione et cum notis Wernsdorfii (Londini: Jacobus Bohn, 1838), 37.

[32] Szentmártoni Szabó Géza, „Az olvasóhoz" in *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., szerk. Szentmártoni Szabó Géza (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), xxviii–xxxii.

[33] Ioannes Nicolaus Secundus, *Basia: Mit einer Auswahl aus den Vorbildern und Nachahmern,* Hg. Georg Ellinger (Berlin: Wiedmann, 1899), 11. – Johannes Secundus, *Csókok könyve,* ford. Mészöly Gedeon,

Balassi szerelmi lírájában is gyakoriak a halált, a megöletést, sebesülést, kínlódást és a fájdalmat emlegető mondatok, miként a nagyciklus XXIII. számú, Krusith Ilonának írt udvarló versében, a szerelmi együttlét burkolt körülírása végett:

> Semmit mert nem gondolok immár szernyő halálommal,
> Csak hogy ölessem meg te liliomszínő karoddal,
> Én szerelmem, gyilkosom, boldog lészek azzal,
> Ha az én kínaimnak végét éred halálommal![34]

Balassi Bálint *Szép magyar komédiá*jában, Julia elutasító viselkedése és barátját illető gyanakvása miatt, a végsőkig elkeseredett Credulus az öngyilkosságra készülve metszi fel a fiatal fa kérgére ezt a verset:

> Credulus bújában, itt ez nagy pusztában azért ölé meg magát,
> Hogy Sylvanus tőle, kit soha nem véle, elcsalta szép Juliát,
> Kiért, mint ezelőtt, most is ezen helyött nem szánta ő halálát.[35]

Morisot elégiájában a szerelmi kínok elől menekülő férfi számára az öngyilkosság vállalása metaforikus értelemben az önmaga kényeztetését jelenti. Ennek dicsérete tehát nem más, mint a szerelmi költészet addigra már igencsak elcsépelt toposzain való, nagy frázissal álcázott, csintalankodó gúnyolódás.

A francia szerző könyvének prózai szövegét sok további verssel is megtűzdelte. Ezek többnyire a sajátjai, ám sűrűn szemelgetett, sőt kompilálgatott az antik szerzők, kiváltképpen Ovidius, Vergilius, Lucanus és Statius műveiből is. Az Eurybatus szájába adott epigrammához pedig antik előképet használt fel, mégpedig a római szerelmi költő, Propertius egyik nevezetes elégiájának bevezető részét (II, 30, 1–12), amely ugyancsak a szerelmi szenvedés elől menekülés reménytelen voltát járja körül. Azt, hogy ez az elégia volt Morisot mintája, jól bizonyítja szinte azonos kezdősoruk is. Az egybevetés kedvéért az antik vers első 12 sorát latinul és magyarul idézzünk:

(Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1921), 25. – Csehy Zoltán, *Hárman az ágyban: Görög és latin erotikus versek* (Pozsony: Kalligram, 2000), 185–186.

[34] Balassi Bálint, *Összes versei*, kiad. Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Osiris Diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 54.

[35] Balassi Bálint, *Szép magyar komédia,* kiad. Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Osiris Diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 64.

Quo fugis, ah, demens? Nulla est fuga: tu licet usque
Ad Tanain fugias, usque sequetur Amor.
Non si Pegaseo vecteris in aere dorso,
Nec tibi si Persei moverit ala pedes,
Vel si te sectae rapiant talaribus aurae,
Nil tibi Mercurii proderit alta via.
Instat semper Amor supra caput, instat amanti,
Et gravis ipse super libera colla sedet.
Excubat ille acer custos et tollere nusquam
Te patietur humo lumina capta semel.
Et, iam si pecces, deus exorabilis ille est,
Si modo praesentes viderit esse preces.

Bede Anna (1926–2009) műfordításában:[36]

Esztelen, ó, hova futsz? Nem vár menedék e világon
Bár Tanaishoz fuss, Ámor utánad ered.
Bár a magas levegőbe repülj, Pegasust lovagolva,
Bár a bokád Perseus szárnya röpítse tova,
Vagy szárnyas sarukon szárnyalj el az éteri úton;
Mercurius szédült útja mit érne neked?
Egyre fölötted száll Ámor, zaklatja a lelked,
És minden terhét büszke nyakadba veti.
Őrködik, oly zord őr, fölemelni se hagyja a földről
Pilláid többé, hogyha a foglya szived.
És ha hibáztál, nem könyörül meg rajtad ez isten,
Csak ha a bánatodat látja s az esdekelést.

Nem lehet kétséges, hogy Morisot szatirikus epigrammájának gondolatmenete, a csattanós befejezéstől eltekintve, tartalmilag követi Propertius elégiájának itt idézett sorait. Az egybevetés egyúttal jól szemlélteti azt is, hogy a francia neolatin költő elégiája mennyire gyöngécske alkotás egy magas színvonalú, valódi toposzokkal és mitológiai utalásokkal gazdagított antik elégiához képest.

Nem érdemes tehát túlbecsülnünk a Zrínyi által Morisot epigrammájából kiemelt, félreérthető verssorok poétikai értékét. Ha azonban a feleségét megölő, majd a szerelmi bánatában őrjöngő Eurybatusról szóló kerettörténettel is összekapcsoljuk az epigrammát, akkor talán értelmet nyerhet, hogy miért irányult rá Zrínyi figyelme.

[36] Tibullus és Propertius, *Összes költeményei,* szerk. Komoróczy Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 201.

Őt is kísértette a korán meghalt első feleségére való fájdalmas emlékezés, vagy talán volt benne némi önvád is. Draskovics Mária Eusébia, akivel 1646. február 11-én keltek egybe, 1650. szeptember 24-én halt meg.[37] A Batthyány Ádámnak küldött temetési meghívó szerint a fiatalasszonyt betegségének felettébb nagy gyötrelmei után (post enormes morbi cruciatus) érte a korai halál.[38] Zrínyi Miklós második feleségével, Löbl Mária Zsófiával, 1652. április 30-án, Bécsben kötött házasságot.[39]

Zrínyi számára a gyász elviselését az is megnehezítette, hogy a Draskovicsok, a temetést követő birtokviták közepette, azzal is meggyanúsították, hogy megmérgezte feleségét, aki valójában emiatt halt volna meg.[40] A Draskovics család krónikása, Ladányi Ferenc, 1675-ben azt írta, hogy az apósnak, Draskovics Gáspárnak látnia kellett, amint leánya gyermektelenül, jóllehet méreggel való megitatásnak gyanújától sem mentesen, lelte halálát („filiam, sine prole, licet non sine suspicione propinati veneni fato functam […] conspexisset).[41] Egy magánlevél is igazolja, hogy az erről szóló pletykák mennyire messzire terjedtek, ugyanis egy ismert erdélyi politikus, Macskási Boldizsár 1682. október 1-én, Búzásbocsárdon kelt levelében ezt írta Teleki Mihálynak: „De Zerényi Miklós példáját addálom, az is az feleségét az lovászával tapasztalta: kurválkodott. Vitézi módon az fegyvert is elébe tette, s az mérget is, s az asszony az mérget választotta. Vétkét megvallván érdemes reája."[42] Rátkay György (1612–1666) zágrábi kanonok is kitért horvát történeti művében a Zrínyi Miklós és Draskovics Gáspár közötti dúló háborúságra, ám ő nem említette meg ezt a hamis vádaskodást.[43] Rövid mondatot írt csupán a feleség haláláról:

---

[37] A kortárs Keglevics Péter (1603–1665) naplójában, meglepő módon, azt jegyezte fel, hogy Zríni Miklós gróf neje, Draskovics Mária Eusébia, 1651 áprilisában halt meg. Bizonyára nem tudta a valódi dátumot, ezért Zrínyi második házasságkötésének dátumától visszaszámolt egy esztendőnyi gyászévet. Lásd: Keglevich Péter „Naplója", közli Deák Farkas, *Magyar Történelmi Tár* 13 (1867): 246.

[38] Zrínyi Miklós levele Batthyány Ádámnak (Fordítás latinból), Csáktornya, 1650. december 6., in Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 2: 137–138, (Az eredeti latin szöveg: uo., 441–442.) A mára elveszett levelet közölte: Iványi Béla, *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei* (Budapest: Magyarságtudományi Intézet, 1943), 96; 177.

[39] Zrínyi Miklós végrendelete, Csáktornya, 1662. április 6., in Zrinyi, *Összes művei*, 2: 385, 604.

[40] Bene Sándor, „A vadász és Viola (Zrínyi Miklós első házassága)", *Irodalmi Magazin* 2, 4. sz. (2014): 42.

[41] Bene Sándor, „Constantinus és Victoria: Zrínyi Miklós első házasságának története", in *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Prekretnice u suživotu Hrvata i Madara: Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, szerk. Fodor Pál, Sokcsevits Dénes és Jasna Turkalj, Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések, 618–629 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet, 2015), 625.

[42] Herner János és Orlovszky Géza, „Macskási Boldizsár levele Teleki Mihálynak, felesége hűtlenségéről", *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2 (2004): 79–83.

[43] Georgius Rattkay, *Memoria regum et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, inchoata ab*

„Eusebiâ nullis ex se relictis liberis fatis concedente", azaz: „Amikor Eusébia önmagától hátrahagyott gyermekek híján halt meg". Ráttkay közeli és kortárs szemlélője volt az eseményeknek, hiszen a Zrínyi fivérekkel jó kapcsolatokat ápolt, történeti könyvét 1652-ben az ő költségükön és nekik ajánlva adta ki.[44]

A méreg, kísérteties módon, a *Syrena*-kötetben is szerepet kapott. A jóval a feleség halála előtt megírt *Szigeti veszedelem* Kumillájának tragikus halálában, illetve a vélhetőleg a feleség halála idején szerzett *Orfeus és Euridice* antik eredetű történetében.[45] Az előbbiben a véletlenül megmérgeződött ital, az utóbbiban egy vipera mérges marása okozta a szeretett asszony halálát. Szándékosság tehát egyikben sincs, mindkettő sorstragédia.

Mindezek után úgy véljük, hogy Morisot epigrammájának záró sorpárját, amely eredetileg a szenvedést megváltó öngyilkosságot dicsérte, Zrínyi úgy próbálta az önként vállalt hősi halálra vonatkoztatni, hogy azt a dédapját ábrázoló metszet mellé jegyezte fel.

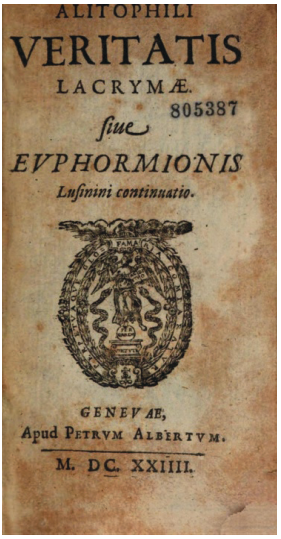

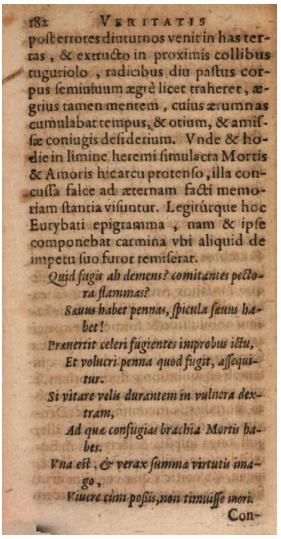

Origine sua, et usque ad praesentem annum M.D.CLII. deducta (Viennae: Cosmerovius), 1652, 262–264.

[44] Bene Sándor, *Egy kanonok három királysága: Ráttkay György horvát históriája,* Irodalomtörténeti füzetek 148 (Budapest, Argumentum Kiadó, 2000).

[45] Nagy Levente, „Túlvilágjárás a Syrena-kötetben" in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról,* szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József (Budapest: MTA Bölcsészettudomány Kutatóközpont, 2017), 465–470.

Fazekas Sándor

„Hálát Istennek ad, verssel imádkozik”
Zrínyi Miklós Elégiájának *értelmezéséhez*[1]

A jelen tanulmányban először felidézem a Zrínyi utolsó versével foglalkozó legfontosabb szakirodalmat, majd ismertetem a kutatók által eddig nem vizsgált toposzvariánst, és ilyen összefüggésben új szövegek segítségével igyekszem kontextusba helyezni a verset.

1. Az *Elégia* olvasatai

1.1. Filológiai bevezető

Már a vers megtalálásának története is regényes. Kende Zsigmond[2] munkájából megtudhatjuk, hogy a vers felfedezését Albert Roth nevű munkatársának köszönhetjük, aki Blaeu *Theatrum orbis terrarum* című munkájába csúsztatva találta meg a kéziratot (Amsterdam, 1645 pl. az egyik kiadása). Az atlasz Ortelius munkájának későbbi változata (Atlas Maior). Egyetlen ok miatt kerülhetett bele: az egyik legnagyobb alakú kötet lehetett a könyvtárban. Klaniczay Zrínyi-monográfiájában kételyének ad hangot a művel kapcsolatban: „Egyenetlen ez a vers, talán nincs is befejezve, a versformát is váltogatja közben”.[3] Ötvös Péternek mindenesetre

[1] Az alábbi előadás egy hosszabb dolgozat része, amely a fülemüle-toposz eddig nem vizsgált változatát dolgozza fel, a régi magyar és klasszikus magyar irodalomra koncentrálva, világirodalmi párhuzamok bevonásával. A tervezett kötetben helyet kap majd az itt elemzett változatok teljes szövege, Jakob Balde *Philomelá*ját is beleértve, Szabó Ádám fordításában, amelyet formahű versfordítássá alakítunk majd.

[2] A szerző keresztneve több változatban is kering; mi a Kovács Sándor Iván által megerősített variánst fogadjuk el, mivel több korabeli forrás is megerősíti. Nem Széchy Károly, Zrínyi első monográfusa, hanem Kende Sámuel nevezte elsőként *Elégia*nak a verset: Samuel Kende, *Bibliotheca Zrinyiana: Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi* (Wien: Verlag von S. Kende, 1893), XVII; bár ez Kendénél még inkább műfaji meghatározásként szerepel *(„Unbekannte Elegie Nicolaus Zrínyi's”)*. Széchy Károly hét évvel Kende után, 1900-ban jelentette meg életrajzának negyedik kötetét: Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós* (1620–1664), 4, Magyar történeti életrajzok (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900): https://mek.oszk.hu/05800/05842/html/4kotet/index.htm, hozzáférés: 2021.01.07).

[3] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2., átdolgozott kiadás), 625.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.233

igaza van, amikor ezzel szemben a verset befejezett, szándékosan strófaváltó szerkezettel élő, és szándékosan egyenetlen költeményként írja le.[4] Klaniczay Tibor munkája persze így is iránymutató volt a kutatás számára: meggyőzően elemezte azt a generációkon átívelő koncepciót, amely a dédapától a dédunokáig, sőt, annak fiáig, Izsákig terjed.[5] Eszerint a szigetvári hős, Zrínyi Miklós 1566-os hőstette úgy nyerte el méltó helyét a nemzeti emlékezetben, hogy a dédunoka – a történetírók és krónikások anyagai nyomán – ércnél maradandóbb emléket állít annak. A költő Zrínyi szintén jeles tetteket visz véghez a törökellenes küzdelmekben (a legjelesebb a téli hadjárat, s benne az eszéki híd felgyújtása, amellyel ellenséges területre mélyen benyomulva vágta el a törökök utánpótlási útvonalát), és tetteivel ő is megérdemli, hogy verses emléket állítson neki utóda – akit Izsák alakjában vélt megtalálni: ez a nagy ívű koncepció vall kudarcot Zrínyi kisfiának halálával. „Nemcsak fiát, de egy új hőst, egy új Zrínyit gyászol a költő", írja, és igaza van, de talán még ennél is többről lehet szó.

1.2. Kovács Sándor Iván: a rímtoposzok tanulságai

Kovács Sándor Iván két nagyszerű könyve, *A lírikus Zrínyi* és *Az író Zrínyi Miklós* az *Elégiá*ról szólva javarészt Klaniczay gondolatmenete nyomán halad; éppen az ő és Komlovszki Tibor munkájára is építve kifejti, mennyi hasonlóság van Rimay és Zrínyi saját fiát gyászoló verse között.[6] Fontos kiegészítéseket tesz azonban a szöveg kontextusával kapcsolatban; ezek közül itt most csak kettőt emelnénk ki. Másik könyvében, *Az író Zrínyi Miklós* című̈ben az egész életmű egyik alapgondolatához is alapvető fontosságú megfigyelést fűz: kimutatja, hogy az eposz alapeszméje nem mástól ered, mint magától a dédapától, a szigetvári hőstől, aki Cserenkó Ferenctől ránk maradt, eredetileg horvát nyelvű, majd Budina Sámuel által 1568-ban latinra is lefordított beszámolójában Szigetvár áldozatát a magyar nemzet megváltásával hozza párhuzamba:

> Az Isten bűneinkért büntet bennünket [...]. Úgy illik, hogy utolsó óránkban az Istentől ezt a ránk bocsájtott büntetést alázatos lélekkel és hálás szívvel viseljük, mert ezzel nemcsak a magunk bűneiért, hanem az egész országnak gyalázatos tetteiért is fogunk vezekelni.[7]

---

[4] Ötvös Péter, „Zrínyi Miklós cím nélküli verséről", in *Mint sok fát gyümölccsel: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére,* szerk. Orlovszky Géza (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1997), 34–42.

[5] Klaniczay, *Zrínyi...*, 625–627. Az alább következő idézet a 627. oldalon található.

[6] Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985), 257–258.

[7] *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok,* 1–2, szerk. Barabás Samu (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898–1899), idézi Kovács Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Nemzeti klasszikusok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 108–109.

(Zrínyinek az eposz utáni, annak alapeszméjével összhangban álló megnyilatkozására a dolgozat végén fogunk kitérni.)

A másik számunkra fontos, gondolatébresztő megjegyzése a rímtoposzok kutatására vonatkozik. Imre Mihály Rimay-dolgozata mutatja,[8] hogy mennyire termékeny lehet ez az irány, és Kovács Sándor Iván a Zrínyi-korpuszra vonatkozólag is sürgeti egy ilyen vizsgálat elvégzését. Ő maga idéz fel egy szép párhuzamot Zrínyi utolsó verséhez. Idézzük fel ennek nevezetes záróstrófáját:

> Ah, szép fülemilét az irigy halál
> Lecsapá kebelemben szörnyü kaszával,
> Izsákot, mely vala mint egy szép virágszál,
> Kertek szépségére mely oly gyönyörűn áll.[9]

Ezzel párhuzamos hely az életműben egy, a *Syrena*-kódexben szereplő szakasz, amely Homonnai Gyurkó haláláról szól. Itt a költő ugyanazt a rímtoposzt használja. A strófa, amely végül nem került be az eposz nyomtatott változatába, a következő:

> Ahun van az parton egy gyönge virágszál,
> Melynek reménsége nevelkedésben áll,
> Homonai Gyurko benned Pallas talál
> Eszt és bátorságot, melyet rosda nem száll.[10]

A Kecskeméti Istvánnak tulajdonítható[11] *Tintinnabulum tripudiantium* egyik strófája a rímtoposz újabb megjelenése, még a Zrínyi-műveket megelőzően keletkezett. Komlovszki Tibor[12] más összefüggésben említi a szövegrészletet, és a strófa

---

[8] A „Querela és rímtoposz" című zárófejezetet ld. Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae-toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 239–274.

[9] A teljes szöveg az első mellékletben található. A versnek ezt az átiratát Ötvös Péter készítette, szemináriumi használatra; munkáját Vadai István ellenőrizte. A verssel kapcsolatban számos olvasati nehézség merülhet fel, így már a tanulmányom címében foglalt is; ezekről külön tanulmányt lehetne (és kellene) írni.

[10] Kovács, *A lírikus...*, 260. A strófa a *Syrena*-kódex 133. oldalán található. Homonnai Gyurkót említi még Kovács Sándor Iván, „Mikor írta Zrínyi a *Szigeti veszedelm*et?", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 189–196.

[11] A mű írójának problematikájához ld. Pap Balázs, „A *Tintinnabulum tripudiantium* szerzőségéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 585–590, ill. Réger Ádám, „A *Tintinnabulum tripudiantium* szerzője és forrása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 77–98. Nézetünk szerint utóbbi a perdöntő: a művet vélhetőleg Kecskeméti István készítette.

[12] Komlovszki Tibor, „Rimay és a Balassi-hagyomány", *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 599–600.

Rimay versével való rokonságát hangsúlyozza, pedig az *Elégiá*hoz fűződő kapcsolata sokkal markánsabb. A *Tintinnabulum* vonatkozó sorai:

> Ez a' kellemetes szép gyenge Virág-szál,
> Kit Éden mezején gyakran harmatoztál,
> Imé most előtted nagy bátorságban áll;
> Kit sem dér, sem ragya nem bántott, vagy halál.[13]

A példák száma azonban a Zrínyi-életműből tovább gyarapítható. Juranics halála így jelenik meg az eposzban (a párhuzamra tudomásom szerint elsőként szintén Kovács Sándor Iván[14] hívta fel a figyelmet):

> Leesik Juranics, mint egy szép virágszál,
> Kit kegyetlen munkás nagy vassal lekaszál,
> Avagy ha tövébül kidül liliumszál,
> Mely szép növésében tavaszi mezőn áll.[15]

Ezzel azonban a sorozatnak nincs vége; a sort mi magunk is gyarapíthatjuk. Az *Euridicét így siratta Orfeus* címen ismeretes[16] versben bukkan elő a rímtoposz egy újabb kontextusba illesztve: feleségének, Draskovich Mária Euzébiának halálára írott versében, szintén a legmagasabb fájdalom és veszteség kifejezésére alkalmazza ennek egy variációját, amelyet a halál-talál rímpár bevonásával még kifejezőbbé tett:

> Euridice oly volt, mint egy szép virágszál,
> Mint legszebbik csillag, mely sokak között áll.
> Ezt elvitte az irigy s kegyetlen halál,
> És ezért nyugodalmat szüvem nem talál.[17]

---

[13] Klaniczay Tibor és Stoll Béla, szerk., *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei,* Régi magyar költők tára, 17. század, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 213.

[14] Kovács, *Az író Zrínyi*, 184. Vö. Ács Pál, „A »helyettes áldozat« allegóriái a Zrínyiász IX. énekében", in Ács Pál, *„Elváltozott idők": Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 6, 140–157 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

[15] A *Syrena*-kódexben a IX. rész 73. strófájaként szerepel. A kódex digitálisan elérhető: https://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf/ (hozzáférés: 2020.08.08)

[16] Teljes címe inkább argumentumszerű: *„Orfeus az szép Euridice után futván, Euridicét egy vipera megcsípte, az mely mérges sebben megholt Euridice. Így siratta Orfeus."* Zrínyi Miklós, *Összes művei,* szerk. Hausner Gábor, Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, Magyar remekírók: Új folyam (Budapest: Kortárs Kiadó, 2003), 237–241.

[17] Zrínyi, *Összes művei,* 237.

A rímtoposz tehát áthatja Zrínyi költészetét: Kovács Sándor Iványnak ismét igaza van, amikor ezek vizsgálatát fontos és termékeny iránynak gondolja.[18] Ezt a rímbokrot használja Zrínyi, ha egy fiatal, ártatlan lény halálát írja le: Homonnai Gyurkóét, Juranicsét, Eurydicéét és Izsákét egyaránt. Rímtoposzai gyökerezhetnek az őt megelőző költők életművében is, de mint mindig, Zrínyi a maga képére alakítja eszközeit. A rímtoposzt tudatosan alkalmazza és invenciója minden alkalommal valamelyest átformálja azt, a megjelenített tartalmaknak megfelelően.

1.3. Retorikai olvasatok

Ötvös Péter tanulmányának[19] retorikai elemzése sok szempontból fontos számunkra, bár a következtetéseivel nem mindig érthetünk teljesen egyet. Módszertanát tekintve nagyon fontos szempontot adott az eddigiekhez: a szöveg retorikai struktúrájától nem lehet eltekinteni. Megkerüli azonban azt a kérdést, amellyel kapcsolatban azóta már Merényi-Metzger Gábor révén[20] új adatokhoz jutottunk: volt-e Zrínyinek Izsák nevű fia? Igen: 1659. máj. 20-án halt meg Zrínyi Izsák, négyéves korában. Ötvös metafora helyett exemplumként olvassa Izsákot; az új adatok fényében mindkét olvasat egyaránt érvényes lehet. Szilasi László elemzése[21] a lélektani szituációból indul ki, ugyanakkor Ötvös nyomvonalán haladva a retorikai olvasatot igyekszik további megfigyelésekkel gazdagítani. Nála az Ábrahám-komplexum válik hangsúlyossá, amelyet az imitatio gyakorlatának egyik fontos mintázataként azonosít be: Szilasinál a követő – némely modern elméletekkel (mint Harold Bloom hatásiszony-teóriája) ellentétben – nem akarja legyilkolni elődjét, hanem éppen gyönyörködik a vele való küzdelemben, és az imitatióról és az aemulatióról a Balassa-kódex kéziratos megjegyzésével összhangban megállapítja: „egyike is kétség". Szilasi idézete vonatkozhat Zrínyire és mintáira, de saját magára és Ötvösre is: a barokk imitációs technika és a modern irodalomértelmezés természete e dolgozatban megfeleltethető egymásnak.

Legújabban Laczházi Gyula elemezte[22] az *Elégiá*t, saját szempontjait, a műben a benne foglalt érzelmek kifejezésmódjait, illetve annak a halottsirató műfajától való eltéréseit, és a barokk és a felvilágosodás hasonló tárgyú verseinek különbségeit vizsgálva. A dolgozat bekapcsolja az értelmezésbe Csokonai Földi Jánost sirató

---

[18] Kovács, *A lírikus...*, 260.

[19] Ötvös Péter, „Zrínyi Miklós cím nélküli verséről", in *„Mint sok fát gyümölccsel...": Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. Csillag István, 34–42 (Budapest: ELTE BTK, 1997).

[20] Merényi-Metzger Gábor, „Zrínyi Miklós elsőszülött fiának születése és halála", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 395–398.

[21] Szilasi László, „»Egyike is kétség«: az Ábrahám-komplexumról", in *Ötvös Péter Festschrift*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 29 (2006): 239–250.

[22] Laczházi Gyula, „Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori költészet értelmezési stratégiája, Zrínyi Miklós *Elégiá*ja kapcsán", *Verso: Irodalomtörténeti Folyóirat* (2019/2): 21–37. http://www.versofolyoirat.hu/verso2019_2.pdf (hozzáférés: 2021. 01. 09).

versének tanulságait is: Csokonai valóban azonosul az elhunyttal, és ez Laczházi szerint különbség Zrínyi verséhez képest. Nézetem szerint ez, bár másfajta retorikai eljárással, Zrínyinél is megtörténik: reményeinek letéteményese hal meg, így Zrínyi nem csupán gyermekét, hanem mintegy saját jövőjét – ideális, jövőbeli önmagát is siratja. Helyzete – bár első pillantásra nagyon különbözhet –, valójában éppen olyan, mint elsiratott gyermekéé. Ő él, tervei, reményei azonban gyermeke halálával – úgy érzi –, teljesen összeomlottak. Egy másik vitatható állítása, hogy a vallásos képzetkörből származik a vigasztalás: nos, ebben a versben éppen az a tragikus, hogy nincs vigasztalás, mert nem is lehet. Háromszor próbál nyugalomra lelni a szöveg a három különböző strófaforma végén: a strófaváltásra, és a vers folytatására a megnyugvás hiánya miatt van szükség (innen a Klaniczay által szóvátett szabálytalanság): sem a gyermek túlvilági öröklétének tudata, sem az Isten akaratába való belenyugvás kereszténi kötelessége nem nyújt feloldást: az utolsó strófa fájdalma, mely mindkét vigaszt elutasítja, talán még mélyebb a verskezdethez képest. (A lezárást tágabb kontextusban gondolatmenetünk végén fogjuk elemezni.) Szörényi László iránymutató tanulmányai óta többen[23] elemezték az áldozat szerepét a *Szigeti veszedelem*ben; nos, az áldozat-pozíció biblikus, vallási kontextusban és más értelmezésben a cím nélküli versben is felbukkan.

Laczházi tanulmánya más nyomvonalon halad, mint a miénk: ő a vers egyediségét, mi pedig éppen topikus beágyazottságát szeretnénk hangsúlyozni. Zrínyi eredetisége a toposzok egyedi módon való applikációjában áll: ez azonban nem csökkenti műveinek érzelmi kifejezőerejét, illetve értékét. Az eredetiséget is történeti poétikai értelembe kell vennünk, s erről gyakran megfeledkezünk, ha a felvilágosodás előtti alkotókat későbbi korok szerzőivel vetjük össze.

1.4. A fülemüle-toposz variánsai: Ács Pál tanulmánya

Ács Pál[24] a fülemüle-toposz alakváltozatait bemutatva több évszázadnyi anyagról nyújt áttekintést; az antik mitológiai előzmények ismertetése után a középkori költészetet vizsgálja. Elsősorban a középkori szerelmi költészetre jellemző fülemüle-variánsra koncentrál, hiszen ez hatott Wathay, illetve Balassi fülemüle-versére, ugyanakkor munkáját hasznos az *Elégia* felől olvasnunk: jelzi, hogy a fülemüle-toposznak más változatai is vannak.

Munkáját így olvasva látható, hogy a Zrínyi-vers szövegének felszíne alatt ott munkálkodnak igen-igen ősi toposzok is. Ács idézi például a *Carmina Burana* egyik versét:

---

[23] Például Ács Pál is, a jegyzetekben már említett, a helyettes áldozat toposzáról szóló tanulmányában.

[24] Ács Pál, „Wathay Ferenc: Áldott filemile...: Allegória és invenció", *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 173–186.

Jókor zendül pacsirta,
Ijjog-vijjog varjacska.
Természet a csalogányt
Panaszszóra bírja,
Régi búját sírja."[25]

Az *Elégia* kilencedik strófájában az alábbi részletet olvashatjuk:

Az szép fülemile sírással úgy tetszik,
Régi bánatjáért hogy panaszolkodik,
De nem, hanem még inkább ű vigadozik,
Hálát Istennek ad, verssel imádkozik.

Nos, ez a bánat a középkoron át az ókorból öröklődik Zrínyi versébe. A későbbi szakirodalomból Jeni Williams[26] ad egy javaslatot arra, hogy ez melyik bánat lehet: Vergilius Orpheus panaszát Eurydicéért a fülemüle panaszához hasonlítja *Georgicá*jának 4. könyvében, de Catullus is említést tesz a fülemüle veszteségről szóló elégiáiról.

Ács Pál idézi Apáczai Csere János *Enciklopédiá*ját is, amely (a tanulmány szerint Alsted nyomán) így ír a fülemüléről: „A filemile egész étszaka énekel, és éneklésében oly szorgalmatos, hogy gyakorta, ha másnak éneklését hallja, meghal inkább, mint annak engedne".[27]

Ezt az információt megtaláljuk a Nyulak szigetén, a Domonkos-rendi apácák kolostorában az 1510-es években keletkezett *Cornides-kódex*ben is,[28] noha más formában, éppen a bennünket érdeklő vallásos képzetkörben megjelenítve:

Egy fráter Argentinában néma szerzetből ül vala az fráterekneknek gyümölcskertjében egy fának alatta. Ez fráternek vala jó szava, és kezde énekleni. Ezt meghallá egy fülemüle madár, odarepüle, és szálla egy fára. És kezde természet szerént ez fülemüle énekleni erősen ez fráter ellen. Melyet hallván az fráter kezdé az ő szavát feljebb felemelni.

---

[25] Kardos Tibor, szerk., *Carmina Burana,* ford. Csorba Győző, Garay Gábor, Jékely Zoltán (Budapest: Magyar Helikon, 1979), idézi Ács, „Wathay Ferenc…", 180.

[26] Jeni Williams, *Interpreting Nightingales: Gender, Class and Histories* (Sheffield: Academic Press, 1997), 31.

[27] Apáczai Csere János, *Magyar Enciklopédia* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1959), 244, idézi Ács, „Wathay Ferenc…", 182.

[28] A kódex leírása: *Látjátok feleim, magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az OSZK kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009, URL: http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/cornideskodex (hozzáférés: 2020.01.06).

> Az madár is feljebb kezdé ő szavát emelni, és annyira kiálta, üvölte, énekle az fülemüle, hogy megfojtatván leesék az fáról az fráternek ölébe. Íme azért ha ennyire gyönyörködik egy oktalan madárka embernek éneklésében, tehát minemű gyönyörűség leszen Mennyországban, holott annyi sok angyalok, szentek és szüzek énekelnek. Mindezekben és ezekhez hasonlatosokban, kiket látunk és hallunk, megérthetjük az felsőket és az mennyeieket. De vannak némelyek oly igen parasztok, gorombák, hogy ez ilyeneknek miatta semmit nem értnek, hanem miképpen oktalan barom, csak az földiekben foglaltatnak, kikről úgymond Szent Dávid próféta az zsoltárában: Ne akarjatok lenni olyanok, miként ló és szamár, kiknek nincsen értelmük.[29]

A versengést már a középkori Magyarországon is a fülemüle egyik alaptulajdonságaként tartották számon. A madárnak ez a vonása már Pliniusnál is megvan: a fülemüle megtanítja fiókáját énekelni, de azt nem tűri el, ha valaki szebben énekel nála; inkább belepusztul, de nem engedi, hogy legyőzzék.[30] Leginkább azért idéztem fel ezt a részletet, mert mutatja, hogy a szerzetes és a fülemüle közötti párhuzam magyar nyelven már kódexeink korában is megjelent. Természetes, hogy a toposz egy másik alváltozatáról van szó, de példánk jól jelzi a Philomela Sacra középkori magyarországi jelenlétét. Itt jámbor és istenes tanulság is fűződik hozzá: ha egy oktalan madárka gyönyörködik a szerzetes énekében, mennyivel inkább fogunk majd mi az angyalok karának hangjaiban?

Ács Pál tanulmányában a következő, az *Elégia* szempontjából fontos adalék Miskolci Gáspár munkája, az *Egy jeles Vad-kert*, ebben a fülemüle különös jelentésben szerepel:

> Őszre kelve nem mégyen ugyan el tőlünk a messze tartományokra, de azért itthon is egész tavaszig elrejtezik, és az idő alatt színét is megváltoztatja. Ezeknek a Madaraknak elrejtezések pedig jeles ki-ábrázolója a Halottak feltámadásának: a minthogy színek meg-változtatása is, példázója lehet bűneinkből való kifeslésünknek.[31]

---

[29] Az idézet az ELTE Exemplum-adatbázisából származik (Bartók Zsófia munkája), amely az interneten jelenleg nem elérhető. Az idézet nyomtatott forrása: *Nyelvemléktár*, 7, szerk. Volf György (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1878), 161–162.

[30] Plinius *Természethistóriájának* vonatkozó fejezetét Williams elemzi: *Interpreting Nightingales,* 233.

[31] Miskolczi Gáspár, *Egy jeles Vad-kert,* 702, II, XVII. rész; idézi Ács, „Wathay Ferenc…", 181.

Mint látni fogjuk, Zrínyi verse, illetve az azzal párhuzamos, általunk ismertetendő szöveg (Szent Bonaventura és Jakob Balde műve) ezt a jelentést is hasznosítja. Izgalmas, ahogy ezekben a kora újkori szövegekben az ókori eredetű és a középkori ismeretek szinte szétválaszthatatlanul keverednek az újabb információkkal: a fülemüle a mi számunkra már igen furcsának tűnő színváltoztatási képességét Plinius említi először, *Természethistória*jának vonatkozó részében.[32] Ez a hiedelem abból a tényből származhat, hogy költöző madár, így télen teljesen eltűnik, csak tavasszal jelenik meg. Természetesen a feltámadást a fülemüle viselkedéséhez kapcsoló keresztény olvasat a középkorban tapadt a szöveghez, hiszen ezt az Ovidius *Metamorphoses*ében még igen véres történet főhőseként szereplő madarat ez a korszak teljesen krisztianizálta.

A Miskolczi Gáspár-idézethez fűzött jegyzet talán a tanulmány számunkra legfontosabb része: Ács Pál „fülemüle motívumokkal ékes istenes verseket" említ, s idézi Szepsi Csombor Márton „Egekben lakozó szentséges háromság..." kezdősorú versét:

> Áldást az kemény föld egyedül tőled vár,
> Reád veti szemét Philemile madár,
> Felségedben bízik megszálláskor vég vár,
> Nálad nélkül mindent követ siralmas kár.[33]

A fülemüle itt az Istenhez imádkozó lélek metaforája, akárcsak a Philomela Sacra-változatban.

Ugyanebben a jegyzetben felsorolja azt a verset is, amely Ácstól függetlenül a mi egész gondolatmenetünk kiindulópontjául szolgált: az Erdődy-énekeskönyv „Fülemüle éneklése kénszeríti"… kezdetű darabját. Nézetem szerint az itt említett szövegek e toposznak egy új, a hazai szakirodalomban részletesen nem elemzett válfaját jelentik. Egy olyan toposztípust, amelyből Zrínyi nevezetes költeménye is építkezik.

Nézzük tehát ennek a vallásos képzetkörben mozgó fülemülének egyéb magyarországi nyomait, illetve az *Elégiá*ban való jelenlétét, és annak esetleges forrásait!

---

[32] Plinius, *Historia naturalis,* X. 43. Az angol fordítást használtam: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D10%3Achapter%3D43 (hozzáférés: 2021. 01. 09).

[33] Komlovszki Tibor, szerk., *Bethlen Gábor korának költészete,* Régi magyar költők tára, 17. század, 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 198; idézi Ács, „Wathay Ferenc…", 181; valamint Kovács Sándor Iván, „Zrínyi és Rimay", *Irodalomtörténeti Közlemények* 86(1982): 682.

2. A fülemüle-toposz új változata: a Philomela Sacra

2.1. Az Erdődy-énekeskönyv változata[34]

A problémára nem Ács Pál tanulmánya nyomán, hanem a 17. századi verses repertórium munkálatai folyamán figyeltünk föl. A már említett "Fülemile éneklése kényszeríti..." kezdősorú szöveg (2. melléklet) az *Erdődy-énekeskönyv*ben szerepel, amely 17. századi énekeskönyveink sok érdekes kérdést felvető darabja; Szelestei Nagy László fedezte föl és ismertette[35] a kéziratot, melybe ez a vers is tartozik. Már akkor, amikor először beszéltem a szövegkorpuszról a szekszárdi Rebakucs-konferencián,[36] a szemembe tűnt, hogy jóval nagyobb problémába botlottam, és a szöveggel kapcsolatban további kutatásokra van szükség. Ehhez az első impulzust Jankovits Lászlótól kaptam, aki felhívta a figyelmemet a sokáig Szent Bonaventurának tulajdonított, de valójában John Peckham által megalkotott Philomela-himnuszra[37]. A Philomela Sacraként megjelölhető fülemüle-típust kutatva nekem jutott az a szerencse, hogy rátalálhattam a Philomela-vers komplexebb 17. század eleji feldolgozására is, amely a jezsuita Jakob Balde költeménye.

Az Erdődy-énekeskönyv szóban forgó verse, a középkori latin himnusz és a barokk parafrázis összevetése azt az eredményt hozta, hogy maga a lírai alaphelyzet nagyon hasonló Peckham és az ismeretlen költő művében. (Az előbbi alkotó talán az akrosztichonban szereplő Széchy Fruzsina férje, Sibrik István lehet, akiről néhány levéltári adatot sikerült találnunk.)[38] Peckham költeményében ugyanis a fülemülét ugyanúgy egy barátjához küldi a költő, hogy átadja neki üzenetét, mint a 17. század eleji költeményben; a különbség annyi, hogy az akrosztichon elárulja: ez a barát nőnemű, és az is elképzelhető, hogy több, mint puszta barát. A vers ugyanis többször céloz egy megnevezhetetlen, nagy bánatra: ez nyilván a szerelmesek egymástól való távolléte miatti fájdalom lehet. Maga a fülemüle által énekelt vers azonban javarészt a zsoltárokból táplálkozik, hálát ad Isten iránta való jótéteményeiért, egy-egy *Ferendum et sperandum*ra emlékeztető momentummal (e vers egy változata szintén

---

[34] A vers modern átírásomban a második mellékletben olvasható; köszönet Szelestei Nagy Lászlónak, hogy a kézirat fotómásolatát is a rendelkezésemre bocsájtotta.

[35] Szelestei Nagy László, „Az Erdődy-énekeskönyv", *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 83–94.

[36] *Rejtett értelem és fikció a régi magyar szövegek peritextusaiban*, elhangzott a *Jelentem versben mesémet: Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban* című ReBaKucs-konferencián (Szekszárd, 2014. május 21–23).

[37] A vers szövege a 3. mellékletben található, Sík Sándor fordításában.

[38] Szarvaskendi Sibrik Istánról a Királyi Könyvek MOL-adatbázisából egyelőre annyit sikerült kideríteni, hogy a nyugat-magyarországi nemes a harmincéves háborúban III. Ferdinánd híve volt, aki birtokot adományozott neki 1648. július 1-jén, Nádasdy Ferenccel, Homonnay Drugeth Györggyel és apósával, Rimaszéchy Széchy Tamással együtt (az adományozó irat jelzete: Királyi Könyvek 10.114). URL: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_10_0114/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzaWJyaWsifQ (hozzáférés: 2020.08.14).

a kézirathoz tartozik). A szöveg más tehát, mint akár a középkori, akár a kora újkori variáns. A szerző által saját helyzetére applikált alapszituáció, illetve lélek és a madár azonosítása azonban azt mutatja, hogy a szerzőben ott munkálkodnak a fülemüle-toposz variánsai, s ezek közül is legfőképpen a Philomela Sacra, de a madár által énekelt himnusz tartalma más, mint Peckham és Balde verséé, amelyek a hívő-Krisztus párhuzamra, illetve a szerzetes-fülemüle párhuzamra épülnek. Az Erdődy-énekeskönyv idézett változata tehát, amely vélhetőleg néhány évtizeddel Zrínyi verse előtt keletkezett, a hagyomány hasonló rétegeit hozza működésbe: az elégikus-gyászos ókorit és a vallásos hangvételű középkorit; a középkori vulgáris nyelvű hagyomány, a szerelmes fülemüle részletesen kifejtve nincs benne a szövegben, bár mindkét szöveg más-más módon utal erre az alternatív hagyományra – Zrínyi a versbeli beszélő tévedéseként említi, az Erdődy-énekeskönyv verse mindösszesen a megnevezhetetlen bánat motívumával, illetve egyetlen akrosztichonnal – amely vélhetőleg szerelmesének neve.

2.2. Vallásos fülemülék: a Philomela Sacra a szakirodalomban

A külföldi szakirodalom természetesen már rengeteget foglalkozott a fülemüle-toposz különböző alakváltozataival. Az Ovidius által is megénekelt Philomela-mítosz továbbélését,[39] a középkori vulgáris nyelvű tavaszdicsérő és/vagy szerelmi tematikájú változatokat egyaránt sokan elemezték, és szerencsére közülük néhányan a Philomela Sacra-hagyományra, illetve annak alapművére, Peckham *Philomelá*jára is kitértek.[40] Elisabeth Eva Leach a középkori, hallatlanul gazdag népnyelvű, elsősorban francia hagyományról ír, de regisztrálja a bennünket érdeklő toposzvariánst is, és fontos megállapításokat tesz ezzel kapcsolatban. A dolgozat szerint van a Philomela-toposznak a középkorban egy anyanyelvű, főképpen az oralitásban élő, szerelmi változata (Vogelweide, illetve, tehetnénk hozzá, Balassi és Wathay, sőt Zrínyi egyéb verseiben is). Itt a fülemüle hímnemű madárként panaszkodik. Van ugyanakkor ezzel párhuzamosan egy a középkorban még latin, később azonban nemzeti nyelvekre fordított, írott változata is, amely a vallásos irodalom képzetkörébe tartozik; ide sorolható a most közelebbről vizsgált anyag, az Erdődy-énekeskönyv verse, illetve Zrínyi Elégiája is. A krisztianizált, latin középkori változatban Philomela gyakran nőnemű, és a lélek rokona, amely himnuszokat énekel (a hórák rendjének megfelelően), dallal dicsőíti Istent, majd végül meghal. Így vált a madár a személyes imádságok, illetve a keresztényi meditáció allegorikus kifejezőjévé. Arra is akad példa a hagyományban, hogy hangtalanul, csak szívével énekel.[41]

---

[39] Lena Behmenburg, *Philomela: Metamorphosen eines Mythos in der deutschen und französischen Literatur des Mittelalters*, Trends in Medieval Philology 15 (Berlin: De Gruyter, 2009.)

[40] Elisabeth Eva Leach, *Sung Birds, Music, Nature and Poetry in the Later Middle Ages* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

[41] William Hodapp, „The Via Mystica in John Pecham's Philomena: Affective Meditation and Songs

Különösen John Peckham (megh. 1292) variánsa volt népszerű, amelyben a madár a hívő költővel egyesül, és így a szerzetesi élet metaforája lesz; Peckham hatására a tizenötödik század elején egy óangol változat is született, John Lydgate tollából.[42] Mi is a legnagyobb hatásúnak bizonyult Peckham-féle változatot mutatjuk be, részben azért, mert a későbbi változatok java része, köztük Lydgate is belőle dolgozik, részben pedig azért, mert Jakob Balde is ezt vette alapul, a Philomela Sacra-toposz legkomplexebb változatának megalkotásához.[43]

A szakirodalom egy része hasadást, eltávolodást érzékel a 13. században, a világi nyelvek irodalmában lévő, tavaszénekekhez és szerelmi tematikához kapcsolódó fülemüle-toposzvariáns és a latin nyelvű, vallásos tematikához kapcsolódó fülemüle-típus között. Ez vélhetőleg így van, ám a folyamat a vallásos irodalom termékeinek anyanyelvűvé válásával, Magyarországon körülbelül a 17. század elejétől megbonyolódik: lehetőség van a két toposz együttélésére és találkozására egy versben – Zrínyi elégiája ennek szép példája. Idézzük föl a versnek azt a strófáját, amely a folyamatnak éppen ezt a fázisát rögzíti:

> Az szép fülemile sírással úgy tetszik,
> Régi bánatjáért hogy panaszolkodik,
> De nem, hanem még inkább ű vigadozik,
> Hálát Istennek ad, verssel imádkozik.

Itt tehát a szerelmes fülemüle-toposzvariáns találkozik az istenessel – hogy pontosan hogyan, arról a Philomela Sacra két szövegének részletes bemutatása után fogunk visszatérni.

Jeni Williams munkája[44] egy hosszabb fejezetet szentel kötetében ennek a toposzváltozatnak. Megemlíti a középkori latin Philomela Sacra-hagyomány egy olyan változatát, amelyben a madár hálát ad Teremtőjének azért, hogy megteremtette, és magát az Urat is dicsőíti. Ez a tartalmi elem az Erdődy-énekeskönyv változatában kimutatható; azt azonban, hogy a számos kora középkori forrás közül pontosan

---

of Love", *Mystics Quarterly* 21, 3. sz. (1995): 80–90. Az írást munkánk hosszabb változatában bővebben tárgyaljuk majd.

[42] John Lydgate, *Minor Poems: The Two Nightingale Poems (A. D. 1446),* ed. by Otto Glauning (London: Keegan Paul, 1900).

[43] Több variánsa is van a toposznak, amelyre most nem térünk ki részletesen; Hodapp idézett munkájában említi, hogy az *Ovide Moralisée*-ben Philomela mint a világi kísértés figurája jelenik meg, mely elcsábítja Téreuszt (a testet), illetve Proknét (a lelket): ez a változat a későbbi korokban nem lesz olyan erős hatású, mint a Philomela Sacra-variáns.

[44] Williams, *Interpreting Nightingales….* A vonatkozó fejezet a 34. oldalon kezdődik, de maga az egész könyv is izgalmas megfontolásokat tartalmaz az egész toposzcsoport vizsgálatával kapcsolatban. A kötet részletes ismertetését e tanulmány hosszabb változatában tervezzük.

melyik hatott a szerzőre, nehéz lenne megmondani. Az ókeresztény költészet egyik megteremtője, Nolai Szent Paulinus (353–431) éppen a fülemülét választja egyik költeménye központi motívumául, amellyel a költő versenyre kel Isten dicsőítése által. Az Isten férfi princípiuma és a fülemüle női lelke harmóniája egyszerre az *Énekek éneke* és a *Venus virrasztása* szellemét követve íródik újra, keresztényi értelmű nászdal formájában. Balde biztos kézzel elegyíti a pogány és keresztény hagyományt: a mű a szeretet és a vágy ihletésére születik, amelyhez Balde az invokációt intézi. Nolánál a természetes szépséget haladja meg az ember, Isten segítségével; innentől a korai középkorban a Philomela Sacra-hagyomány számos átiratban terjedt Európa-szerte (Williams sok egyéb példa mellett Eugenius és Alcuin változatát elemzi részletesen). Míg a fülemüle-toposz tavaszdicsérő, illetve szerelmi változatát gyakran megtalálhatjuk Zrínyi költészetében, a Philomela Sacra-variánsát azonban mindösszesen egyetlen alkalommal, az *Elégiá*ban használja, itt azonban egyesíti a pogány és a keresztény hagyományt. Hogy ez a fogás nem állt messze tőle, azt régóta tudjuk, a legrészletesebben talán Király Erzsébet és Szörényi László kutatásaiból. Sokkal gyakrabban az ovidiusi motívum nyomán keletkezett középkori és reneszánsz tavaszdicséretek fülemüléit építi be verseibe, amely Balassinál is megvan, és amelyet Wathay verse kapcsán Ács Pál elemez említett tanulmányában.[45]

2.3. Balde Philomela-parafrázisa

Jacob Balde (1604–1668)[46] német költő, protestáns családból származott, majd a harmincéves háború alatt katolizált és a jezsuita rendbe lépett; tanulmányai után a bajor választófejedelem, I. Miksa udvari lelkészeként, illetve udvari történetírójaként is működött amellett, hogy az innsbrucki és a müncheni jezsuita egyetemen a retorika és klasszikus nyelvek oktatója volt. Horatiusi versmértékben írott költeményei az egyik legismertebb német neolatin költővé tették Európában; műveit kortársai közül Andreas Gryphius és Sigmund von Birken, később Herder fordította németre. A költő magyarországi recepciójáról eddig csak szórványos áttekintés áll rendelkezésre, de a kezdeményező lépések már megtörténtek.[47] Balde sok szállal kötődik nem csupán a magyarországi neolatin, hanem a magyar nyelvű költészethez is: *Béka-egérharc*-átiratát például Csokonai Vitéz Mihály is felhasználta saját változatának elkészítéséhez. Magyarul már a 19. században megjelent egy válogatás Balde magyar érdekű

[45] Ács, „Wathay Ferenc…". A Zrínyi-versek szerelmes fülemüle-említéseit e tanulmány hosszabb, forráskiadással ellátott változatában fogjuk egyenként bemutatni.

[46] Walther Killy, *Literaturlexikon,* 12 voll. (München: Bertelsmann,1991), 9: 296–298; ill. Király István, főszerk., *Világirodalmi Lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970): 1: 647. A szócikk szerzője Zsolt Angéla.

[47] Összefoglalás Balde eddig feltárt magyarországi hatásáról: Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Német–magyar kapcsolatok a 17. századi latin irodalomban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 568–583.

P. IACOBI BALDE
è Societate IESV.
PARAPHRASIS LYRICA
IN
PHILOMELAM
D. BONAVENTVRÆ DOCT.
ECCLESIÆ.

műveiből, Kászon Ferenc tollából;[48] emellett eddig Faludy György fordításában egy,[49] Szedő Dénes fordításában három verse jelent meg.[50]

A Philomela-vers Balde költészetének igen izgalmas darabja, amely a toposz antik és középkori variánsainak barokk szintézisét adja.

Kiindulópontul a 3. mellékletben látható John Peckham-szöveg szolgál, amely, mint említettük, a középkori Philomela Sacra-variánsok talán legelterjedtebb darabja. Peckham versében (amelyet Balde még a Peckhamnél mintegy fél évszázaddal korábban élt Szent Bonaventurának tulajdonít) még nincs helye az ovidiusi utalásoknak: a fülemüle mint a szerzetesi élet metaforája jelenik meg, és a vers nem ad helyet a pogány mítosznak, amely az antik mitológia egyik legvéresebb epizódja. Balde verse huszonkilenc részben írja tovább Peckham költeményét. Kétféle módon teszi ezt: egyfelől kibővíti és részletgazdaggá teszi a Krisztus életére és halálára vonatkozó motívumokat, másfelől pedig hallatlan invencióval beépíti versébe az antik mitológiai hagyományt is, amely látszólag áthidalhatatlan messzeségben van a keresztény Passiótörténethez képest. A vers írásakor még huszonéves Balde koncepciója igen figyelemreméltó Zrínyi versének értelmezéséhez is.

A szöveg önállóan, kézben viselő könyvecske formájában is megjelent, de előszeretettel kötötték egybe Balde egyéb műveivel (mint a Szegedi Egyetemi Könyvtár példánya esetében, amelyben Balde Mária-himnuszaival került egy kötésbe).[51] A formátum messzemenően indokolt, hiszen a vers egyfajta *Imitatio Christi*ként, Krisztus életén és halálán való meditációként is olvasható. Már a Peckham-vers is ilyen; mint ahogyan azt az újabb szakirodalom[52] részletesen elemzi, a vers a ferences meditációk sorába illik. Hogyan fér meg egymással Krisztus kínszenvedése és halála, illetve Téreus,

[48] Fojtényi [Kászon Ferenc], „Balde Jakab, a nagy német–latin költő", in *Tudósítvány a pannonhegyi Sz. Bene-Rend győri Fő-gymnásiumáról 1859/60–diki Tanévben,* 1–23, idézi Tüskés és Knapp, „Német–magyar…", 581.

[49] *Dícsértessék: A katolikus líra remekei: Műfordítások,* ford. Faludy György (Budapest: Singer és Wolfner, 1938.)

[50] Keresztury Dezső, szerk., *Német költők antológiája* (Budapest: Móra, 1963.)

[51] Balde, Jakob, *De laudibus Beatae Virginis, odae Partheniae* (München: Wagner, 1648) c. kötettel egybekötve. A fülemüle-vers kötetének adatai: *Paraphrasis Lyrica in Philomelam D. Bonaventurae […]* (München: k. n., 1645). Jelzete a szegedi egyetemi könyvtárban: RA 1091. A, ill. B.

[52] Hodapp, „The Via Mystica…"

Philomela és Prokné szomorú és véres története? Philomela a versben – Peckham nyomán haladva – Isten dicsőségét zengő madárkaként jelenik meg, aki Krisztus életén, szenvedésein, halálán és feltámadásán elmélkedik. A madár, mint ahogyan azt a költemény egyértelműen jelzi, a hitben üdvözült lélek metaforájaként beszél, amely már megszabadult a test és a bűnök nyűgeitől. Balde madárkája elrettentő alapossággal írja le Krisztus szenvedéseinek eszközeit, a harminc ezüstpénztől a töviskoszorúig és a kockáig, amellyel a katonák eldöntötték, kihez kerüljön Krisztus köpenye. Balde ebben is továbbírja Peckhamet, mint ahogyan abban is, hogy Philomela a szöveg végén, az utolsó, 29. részben levelet ír nővéréhez, Proknéhoz. Balde játékosan megfeddi itt Ovidiust, hogy madártollba öltöztette szereplőit; itt bár könnyed formában, de tetten érhető az a távolságtartás, amely az antik világnézettel szemben egy mélyen vallásos mondanivalójú szövegben gyakran megfigyelhető. Ebben a mennyek országának városait, erdeit és mezeit dicsőíti a földi világgal szemben, és arra biztatja Proknét, aki fecske alakban van, hogy hagyja itt a fecskefészkek módjára sárból készült világi városokat, és jusson el az Isten országába, amely gyémántokból épült. Itt kerül elő az antik mitológiai történet: Prokné a barbár Trákia királyának, a rettentő tetteket elkövető Téreusznak a felesége, aki borzalmas vadságával nem tűnik ki e barbár ország lakói közül. Buzdítja tehát Philomela a nővérét, hogy vesse le tollruháját, és váljon emberré újra – azazhogy vesse le a földi testet és ezzel együtt a saját bűneit is, és költözzön át a mennybe, égi lélekként csatlakozva az angyalok kilenc karához. Ezt a csatlakozást természetesen egy súlyos bűnbánati fázis előzi meg, amelyen Philomela már keresztülment: a testtel együtt levetette magáról földi bűneit, és az égbe kerül, a Krisztus életén való meditáció pedig segít ebben. A verset furcsa módon egy rejtélyes göndör hajú kisfiúhoz írott fohászkodás indítja el, aki virágokból koszorút fon Úrnője fejére.

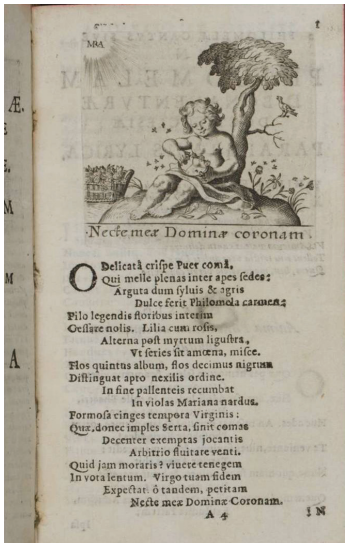
Necte mea Dominæ coronam.

O Delicatâ crispe Puer comâ,
Qui melle plenas inter apes sedes:
Arguta dum syluis & agris
Dulce ferit Philomela carmen;
Pilo legendis floribus interim
Oeslare nolis. Lilia cum rosis,
Alterna post myrtum ligustra,
Vt series sit amœna, misce.
Flos quintus album, flos decimus nigrum
Distinguat apto nexilis ordine.
In fine pallenteis recumbat
In violas Mariana nardus.
Formosa cinges tempora Virginis:
Quæ, donec imples serta, finit comas
Decenter exemptas jocantis
Arbitrio fluitare venti.
Quid jam moraris? viuere tenegem
In vota lentum. Virgo tuam fidem
Expectat: ô tandem, petitam
Necte meæ Dominæ Coronam.

A 4

Az Úrnőben pedig, ahogyan az egész versben is, egyesül az antik és a keresztényi mitológia. A keresztényi olvasat szerint Mária számára készülhet a koszorú, azt pedig a vágy és a szeretet allegorikus alakja (Zrínyi szép szavát a szereplőre alkalmazva: egy kisded angyalka) köti. Ha a gyermeket azonban Ámorként olvassuk, édesanyja, Venus fejére készíthet virágkoszorút. Egyáltalán nem önkényes itt említenünk az antik istennőt, hiszen Balde maga is utal egy Venust dicsőítő szövegre: a Pervigilium Veneris[53] (Vénusz

[53] William M. Barton, ed., *The Pervigilium Veneris: A New Critical Text, Translation and Commentary* (London–Oxford–New York–New Delhi–Sidney: Bloomsbury, 2018), 55–58.

virrasztása) refrénjét emeli be saját művének utolsó szakaszába, az isteni szeretet győzelmi énekébe. Az antik Venus-óda Lucretius nevezetes tankölteményének első könyvéhez hasonlóan dicsőíti a szerelem istennőjét, mint a világ megújulását, újjászületését idéző erőt, s ennek tavaszleírásából nem maradhat ki a fülemüle és a fecske sem; a vers zárlatában felbukkan ez a két madárka. A Philomela lélek női princípiuma és az Isten férfi princípiuma egyesül egymással, s ehhez Balde a Vénusz-dicsőítés mintájára nászdalt ír: a *Pervigilium* evilági, testies szerelem-koncepcióját a lélek és az Istenség (illetve képviselője, Mária) égi szerelmévé írva át.

2.4. Balde és Zrínyi?

A Zrínyi-könyvtár katalógusában ugyan nem szerepel a Balde-könyv, tudjuk azonban, hogy számos példány nyomtalanul elveszett az idők során.[54] Zrínyi versének Balde művével való összevetéséhez nézzük a cím nélküli vers alábbi strófáját, amely már többször is szóba került:

> Az szép fülemile sírással úgy tetszik,
> Régi bánatjáért hogy panaszolkodik,
> De nem, hanem még inkább ű vigadozik,
> Hálát Istennek ad, verssel imádkozik.

Zrínyi tudatosan megidézi az antik Philomela-hagyományt, a vers beszélője azonban elutasítja a madár ovidiusi, szerelmi tematikához kapcsolódó olvasatát: csupán a természet tavaszi megújulása miatt gondolta úgy egy pillanatig, hogy az antik fülemülével találkozik. A vers ezután az előadásunkban bemutatott Philomela Sacra-ként értelmezi a madarat. A világi és vallásos fülemüle kettőssége egyébként vissza-visszatérő eleme a fülemüle-verseknek; legkimunkáltabb formában Baldénál találjuk meg. Ennek a kettősségnek, illetve a madár motivációival kapcsolatos kételynek az a döbbenet lehet a lélektani alapja, amellyel az ember szembesül egy május végi éjjelen azzal a hihetetlenül erős és dallamgazdag énekkel: a sötétből tör elő (nem csoda, hogy az indokban a kételkedés motívuma már Pliniusnál is megvan), s nem tudja: vajon fájdalmában, vagy örömében énekel a madárka? Rendszeres megfigyelések híján csak találgatni lehetett, hogy milyen motivációja van ennek a kicsi, de földöntúli hangerejű madárnak a megszólalásra. (Azóta persze tudjuk, hogy a hím fülemüle párzási időszakában, májusban éjszakai dallal udvarol a nősténynek.)

Érdekesen tükrözi a madár állapota a beszélőét: ha a madár szomorú, felidézi Zrínyi gyászát, ha viszont vidám, akkor a Mennybe érkező lélek himnuszaként kell

[54] Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya — History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991).

értenie, tehát az üdvözülése miatt örvendező gyermekre vonatkoztatható. (Baldénál szintén megtörténik ez az átértelmezés, hiszen a madárka özvegyből menyasszonnyá értelmeződik újra.) Az örvendezés azonban Zrínyinél csak a madárkára, s nem a beszélőre vonatkozik: az utolsó strófa fájdalma semmivel sem enyhébb, mint az elsőé! A vers radikálisan eltér ebben minden korabeli gyászverstől: a gyermek túlvilági életének ígérete, illetve a sztoikus tűrés vigasza, amelyet az első, illetve második szakaszban mutat fel a költő, s amelyek közhelyszerűen zárják az ilyen típusú verseket, a harmadik szakasz végére semmissé válnak az apai fájdalommal és a több generáción végigvonuló nagy koncepció bukásával szemben. A fájdalom tehát erősebb a hit és a vallás parancsánál is. Zrínyi ugyanakkor képes arra, hogy a fülemüle evangéliumi párhuzamát egyetlen szóval sejtesse, hozzákapcsolva az *Elégiá*t is az eposz koncepciójához:

> Így számlálom vala az én jövendőmet,
> Hogy sok üdő mulván ez megvált engemet,
> Hogy követi, meg is haladja versemet,
> És szegény hazánkért igyekezetemet.

Ez a sajátos, evilági megváltás vall kudarcot Izsák halálával. Kovács Sándor Iván nagyon fontos dologra tapintott rá, amikor azt mondta, Zrínyinél minden a nagy műegész része, s nincs ez másképp az *Elégia* esetében sem: a vers koncepciója izgalmas összefüggést mutat az eposzéval.

Balde a Krisztus iránti szeretetet írja le, mely voltaképpen elveszíthetetlen, bár halála (Húsvét) siratható, a szenteket nincs értelme siratni, hiszen ők a mennybe kerülnek. Zrínyi versében a megváltásra született, de gyermekként elhalt utódról benne van az evangéliumi életrajz teljes párhuzama, de úgy, hogy ha lehet, az evangéliumi szituáció tragikumát is felülmúlja: Zrínyi úgy siratja gyermekét, mintha Krisztus még a megváltás művének végbevitele előtt meghalt volna. Peckham és Balde versének Krisztus-párhuzama tehát a Zrínyire jellemző erővel van jelen itt is.

A madár a testét már levetett, az égbe került lélek szimbóluma lesz. Izsákot „kar-angyalok köziben viteté" az Úr, s ezt az utat járja be Balde Philomelája is.

A párhuzamoknak nincs vége ezzel. Nem csupán Zrínyi, hanem Rimay fiát sirató verséhez is izgalmas lehet a Peckham-szöveg alábbi strófája, amely természetesen Baldénál is szerepel:

Édes lélek, üdvözlégy,
Üdv, te édes rózsa,
Üdvözlégy, szép liliom,
Kies völgy lakója!
Földi szenny és rothadás
Visszapergett róla.
Boldog halál, szent halál
Lett a búcsúzója.[55]

A szöveg így a kereszthalált szenvedett Krisztushoz fordul, és amellett érvel, hogy a szentek halálán nem szabad szomorkodni; ekkorra pedig az Isten dicsőítésébe belehalt fülemüle és Krisztus alakja teljesen összemosódik:

Édes lélek, ugyan mondd,
Tovább miért sírnál?
Itt vagy már a mennyei
Boldogságos célnál.
Tied az Egyetlenegy,
S te övé vagy immár,
Ennél többet, különbet
Kívánni se bírnál.[56]

(Izgalmas kontextust ad még a versnek ugyanakkor a kortárs halottas énekek csoportja, amelyek között az elhalt gyermek nevében megszólaló versek szívesen visszhangozzák ugyanezt az érvet.)[57]

Összefoglalás

A verset a fentiek tükrében mi magunk nem pusztán a hit megingásaként fogjuk fel: a helyzet ennél is tragikusabb. A költő a versben nem tagadja Istent, hanem egyenesen a hívő saját szándékaival, életcéljával ellenséges Istenséget tételez. Nem tehetnénk ilyen merész állítást, ha nem lenne más forrásunk erre, ám ugyanilyen radikális olvasatot enged meg Zrínyi Miklós nevezetes, 1663 májusában

[55] *Himnuszok könyve*, ford., szerk. Sík Sándor (Budapest: Szent István Társulat, 1943), 429.
[56] Uo, 431.
[57] H. Hubert Gabriella, Vadai István és Ecsedi Zsuzsanna, s. a. r., *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, Régi magyar költők tára 17. század, 17 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016). A példákat a rövidség kedvéért most elhagyjuk.

ismeretlenhez írott levele, amelynek elemzését egy konferencia-előadásában Szörényi László végezte el.[58] Ez az a levél, amelyben Zrínyi korábbi (és az eposzban részletesen megfogalmazott) világképénél jóval sötétebben látja sors, szerencse, gondviselés és Isten viszonyát. Így nyilatkozik: „ultro provocálom az Fátumot",[59] azaz önként hívja ki a végzetet elkeseredésében: az uralkodó seregei nem akadályozták meg, hogy a török elfoglalja és lerombolja Zrínyiújvárt, s általában is igyekeznek kivonni magukat a török elleni további küzdelmekből, és magára hagyják Zrínyit, akárcsak annak idején a dédapával tették. Ebben a levélben a költő-hadvezér elkeseredésében azt állítja, hogy túl mélyre süllyedtek a bűnbe ahhoz, hogy az Isten megsegítse őket. Zrínyi sorsa szimbolikus halál: egy vadkanvadászat áldozata lesz, a vadászat pedig a mitológiában a harc metaforája. E haláleset csodálatos krónikásra talált Bethlen Miklós személyében. Ekkor azonban már élt Zrínyi második fia: az a Zrínyi Ádám (1662–1691), aki Izsák helyett végül mégis továbbviszi az *Elégiá*ban foglalt koncepciót, és a szalánkeméni csatában életét adja Magyarország felszabadításáért, beteljesítve a Zrínyiek áldozatát. Zrínyi végső álma, az önálló magyar nemzeti királyság azonban nem valósulhat meg: az ország utána Habsburg-uralom alá kerül.

De költészet és valóság összeelegyítésével már talán eltértünk tárgyunktól; ezt azért tettük, mert a befogadás nem függetlenítheti magát a szöveg életrajzi és történeti kontextusától.[60] A gyermeket, mint láttuk, a Philomela Sacra-toposz segítségével jeleníti meg a vers, amely a gyermek Istennel való harmóniáját fejezi ki. Habár többször visszatér az isteni akarat elfogadásának gondolata, mint a keresztény hívő alapvető kötelessége, ez mégsem képes enyhíteni a költő-apa fájdalmát, aki az eljövendő hős és költő-gyermek mellett egész életstratégiájának bukását siratja az öröklétbe távozott gyermekben. Philomela üdvözülése a hátrahagyottat nem juttatja el a Mennybe, sőt: mintha a vers által kifejezett lelkiállapot szerint éppen a földi Pokolra juttatná. Hasonló lelkiállapot vesz erőt Zrínyin mintegy négy évvel később, az említett, ismeretlennek szóló levél írása közben is. Egy lehetséges kárpótlás számára leveleiből kiolvasható: a hírnév. Klaniczay idézi a vers kapcsán a Ruchich János alispánnak írt levelét, amely 1658. augusztus 24-én kelt, s amelyben leánya halála kapcsán előre megsejti Izsák halálát is:

---

[58] Szörényi László, „Sasok és szarvasok: Magyarázatok Zrínyi egy 1663 májusában ismeretlennek írott leveléhez", elhangzott a *Szolgálatomat írom kegyelmednek, misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések* címmel megrendezett ReBaKucs-konferencián, 2010 májusában, Körmenden.

[59] Zrínyi, *Összes művei*, 753.

[60] Az *Obsidio Szigetiana* magyar címadásával kapcsolatban hasonló módon működött a recepció, csak ellenkező előjellel: a magyarság megváltását tematizáló eposz történeti kontextusa miatt pesszimista olvasatot nyert, ld. Fazekas Sándor, „»Obsidio Szigetiana«: Meditáció a Zrínyiász magyar címadásáról", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 29 (2006): 59–63.

„Keserűen bánt velem a szerencse. Egyforma értékű csereként: megsegített a törökkel szemben, de elvette szeretett leányomat és a fiamra is ugyanezt a végzetet várom, mert végtelenül gyönge. Ha azért teszik ezt az égiek, hogy a dicsőség örökkévalósága pótolja az utód hiányát, nem fogok bánkódni, mert szabadabb is leszek és egészen az Isten szolgálatának szentelhetem magamat!”[61]

Ezen a ponton tehát Zrínyi az Isten akaratába belenyugvó hős mártír pozíciójával teljes mértékben azonosulni látszik. A cím nélküli versből ez a fajta vigasztalás teljességgel hiányzik. A levélidézet mintha egyesítené az eposz és a vers pozícióját: a végső áldozatvállalás és az emberi veszteség érzése egyaránt kifejezésre jut.

[61] Idézi Klaniczay, *Zrínyi*, 625. A teljes levelet ld. Zrínyi, *Összes művei,* 696–697.

Mellékletek

1. Zrínyi Miklós *Elégiá*jának szövege[62]

1. Elég volt Istennél Ábrahám jó kedve,
Fiának halála mert meg volt engedve:
Másképpen vagyok én Istentől büntetve,
Avagy talán inkább Istentől szeretve.

2. Meglátá kis Izsákot és megszereté,
Kar-angyalok köziben el is viteté,
Ezt az áldozatot menyben helyhezteté,
Paradicsom kertiben űtet teteté.

3. Tudom, miért köllött most szintén az Urnak
Paradicsom kertiben kis virág Izsák,
Tavasszal ugyanis virágot plántálják,
Ütet is most ültetik kisded angyalkák.

4. Virágjában megmarad mindenkor ottan,
Itt penig az földön lett volna hervadtan,
Ottan örök öröme neki az Urban,
Itt búbánat űtet verné világban.

5. Ebben csak egy ok van,
Az kit én szüvem bán,
Hogy nem éltem gyümölcsét;
Urának, hazának
És nagy Jehovának
Had talált volna kedvét.
Mint pálmafa termett,
Ugy ő neki köllött
Elröndölni menését.

6. De heában sirok,
Utánna ohajtok,
Fatum irigy énnekem;
Hogy ha ember korban

[62] A mellékelt szöveg a vers Ötvös Péter Vadai István által ellenőrzött átirata.

Ő gyuthatott volna,
Azt bizonnyal elhittem,
Ő Zriny jó névvel,
Vitéz magyar kézzel
Kedvet tett volna nékem.

7. Igy akarta Isten,
Az ember mit tegyen?
Vele nem pörölhetni.
Az mi dolgunk nem más,
Csak mint pironkodás,
Mindent el kell szenvedni;
Mind jóért, körösztért,
És bal szöröncséjért
Az Istent köll áldani.

8. Im mast iffiadik megvénűlt esztendő,
Tavaszra fordula téli kemény üdő,
Ujul föld, frissül viz, vigadik az erdő,
Teli szép madarakkal magas levegő.

9. Az szép fülemile sirással ugy tetszik,
Régi bánatjáért hogy panaszolkodik,
De nem, hanem még inkább ű vigadozik,
Hálát Istennek ad, verssel imádkozik.

10. Ah, az én tavaszomat irigy elrontá
Szerencse, sőt még inkább télre fordítá;
Derűlt szemeimet essőnek bocsátá,
Jéggel én szüvemet s buval beburitá.

11. Gyönyörü madárkám, kicsin fülemilém,
Ah, igen hirtelen elröpüle tülem,
Az énnékem vala minden reménségem;
De mint könnyű árnyék, elkele előlem.

12. Igy számlálom vala az én jövendőmet,
Hogy sok üdő mulván ez megvált engemet,
Hogy követi, meg is haladja versemet,
És szegény hazánkért igyekezetemet.

13. S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
Fogja énekleni erős kar erejét.
És hogy ű is osztán érdemeljen illyet,
Kinek énekelhessék cselekedetét.

14. Ah, szép fülemilét az irigy halál
Lecsapá kebelemben szörnyü kaszával,
Izsákot, mely vala mint egy szép virágszál,
Kertek szépségére mely oly gyönyörün áll.

2. Az Erdődy-énekeskönyv változata[63]

Alia.

Fülemile éneklése készeríti
Búval teljes bús szívemet fölgörjeszti,
Jó idein könyörgésre sörkengeti,
Azért lölköm imátságát imígy kezdi:[64]

Reám, íme, Istenemnek mely nagy gondgya,
Kisírt szívnek én testemben gyógyítója,
Nem külömben mint jó orvos orvoslója,
Szép tavasszal mint lágy vérrel újítója.[65]

Vala nekem rakva szívem nagy gondokkal,
De megmente es megálda nagy sok jókkal,
Megérdemli, hogy dicsérjem áldásokkal,
Meg idvözljem, magasztallyam sok szép szókkal.

Szent Úr Isten, seregeknek jó Istene,
Kinek vigyáz és reám néz szeme fénye,
Ki nem hadgya, hogy én szívem búban égne,
Ki volna hát? az ki ezért ne dicsérne.

---

[63] Erdődy-kódex, ism. Szelestey Nagy László, „Az Erdődy-énekeskönyv", *Irodalomtörténeti Közlemények,* 82(1978) 83–94.
[64] K: kezde (rímhiba)
[65] K gyógyítója (szóismétlés)

Istenemnek, teremtőmnek természeti,
Könyörgő szívet szükségében meg segíti,
Azért hiszem, hogy kérésem meg nem veti,
De fölsége kegyesebben[66] el beveszi.

Noha reám sok irigynek torkok tátva,
Életemre, szerencsémre szemek nyitva,
Öelőttök noha vagyok meg utálva,
De az Isten szerencsémnek fő oltalma.

Az nagy Úrnak ha gondgya van madarakra,
Gondot visel, eledelt ad táplálásra,
Sokkal inkább vigyáz reám, árvájára,
Megoltalmaz és fölviszen szárnyaira.

Szegény lölköm semmit nem félsz, sőt örvendesz,
Mint szép zöld fán szép madárka, úgy énekelsz,
Újulásnak, szép tavasznak vígan örülsz,
Nyavalyától, minden bútul meg üresülsz.

Ebben minden reám nézvén példát vegyen,
Mely nagy gondgya az Istennek arra legyen,
Ki ráhadgya magát s[67] bízza, szerencséjén
Meg nem indul, de meg vidul Istenében.

Téged áldlak, én Uramat, hogy megáldál,
Mint ékes fát szép virággal, úgy táplálál,
Sok búm után víg örömmel mégis látál,
Szegény fejem, noha ebben megpróbáltál.

Szívem örül s ugyan indul áldásokkal,
Mint szép mező, úgy tündöklik virágokkal,
Magasztalom én Uramat mind azokkal,
Kikkel jól tett, mint énvelem, árvájával.

[66] K: edesben (szótagszámhiba)
[67] K ráhadgya s magát bízza (értelmi zavar)

Így éneklé ez verseket ő magában,
Mikor hallá fülemilét vig szóllásban,
Egyik ágrul az másikra ugrálásban,
Vigasztalá így ö magát bánattyában.

3. melléklet

John Peckham (1230k.-1292)
Fülemile[68]

Fülemile, hírnöke
Tavasz eljöttének,
Ki jelented, hogy eső
S lucsok eltűnének,
Édes-lágyan hízeleg
Szájadból az ének.
Okosságos kismadár,
Gyere hozzám, kérlek!

Jöjj hamar, magam helyett
Barátomhoz küldlek,
Simogató zenéddel
Nála települj meg,
Dalaiddal bánatát,
Könnyeit törüljed,
Jaj, hogy még az én szavam
Oda nem repülhet!

Hát jó szívvel megsegítsd
Az én gyarlóságom,
És köszöntsed édesen
Egyetlen barátom.
Mondd el neki: a szívem
Széles e világon
Nyugodalmat nem talál
Míg viszont nem látom.

Ha valaki kérdené,
Miért éppen téged
Választalak, hogy értem
Ezeket elvégezd,
Tudja meg: olvastam én
Rólad oly igéket,
Hogy törvényt vagy tisztelő
És tetsző az égnek.

Azért édes jóbarát,
Jól figyelmezz kérlek:
Mert ha e madár dalát
Szívvel jól fölérted,
Ha példáját követed,
És sugall a Lélek:
Leszel immár mestere
Mennyei zenének.

E madárról írva van:
Amikor halála
Közeledtét érezi,
Fölrepül egy fára,
Torkát dalra nyitja meg
Hajnal virradtára,
És a lelkét teszi rá
Sokszerű dalára.

[68] Sík Sándor, szerk., *Himnuszok könyve* (Budapest: Szent István Társulat, 1943), 390–433. (a latin- magyar kétnyelvű kiadás magyar szövege).

Megelőzi éneke
Hajnal hasadását,
Ám ha látja príma-tájt
Nappal pirulását,
Édesebb hang váltja fel
Dala harsogását,
Nem ismeri pihentét,
Sem elfáradását.

Mikor jő a tertia,
Nem hogy csendesedne,
Inkább még nagyobbra nő
Szíve dalos kedve,
Torka szinte kiszakad,
Mégis egyre szebbre,
Magasabbra tör dala
Neki tüzesedve.

Ám a forró déli nap
Izzó sugarával
Majd a szívét veti szét,
Szinte tűzhalált hal.
„Óci, óci" – így kiált
Ő szokott szavával,
S elhagyják érzékei
Éneke fogytával.

Szegény fülemile így
Elfogy énekestül
Egy hang tör még remegő
Kis csőrén keresztül.
De mikor a nóna jő,
Többé meg se rezdül,
Szívecskéje meghasad,
Meghal mindenestül.

Meghallottad, jóbarát,
A fülemilének
Milyen szép szokása van.
Szómban egy a lényeg:
Ez a kis dalos madár,
Ez az édes ének
Misztikus példázata
Krisztus törvényének.

Nos, a Fülemile hát
(Mindenek belátják):
Lélek, akit az erény
S a szeretet átjár,
Ki ha szívben szemléli
Mennyei hazáját,
Épp eléggé tetszetős
Dalra nyitja száját.

Szítani a szent reményt,
Mely lelkében támad,
Egy titokzatos napot
Gondol el magának,
S nagy jótéteményeit
Isten irgalmának
Képzeli e drága nap
Órái sorának.

Hajnal, avagy szürkület
Az a boldog öltő,
Mit ősszülőnk az Isten
Kegyelmében töltött,
Príma: mikor az Isten
Embertestet öltött,
Tertiának mondatik:
Amíg élt a földön.

Sexta: hogy a gonoszság
Kötelet vet rája,
Gyötri, veri, pökdösi,
Húzza, taszigálja,
Átszegezi tagjait,
Feszíti a fára,
Vérbe vonja szent fejét
Töviskoronája.

Haldoklik a keresztfán
Krisztus: ez a Nóna.
Mondja: „Beteljesedett",
Mi megírva róla.
Megzavarta a pokolt,
S a Sátánt ez óra.
Vecsernyére: Urunkat
Teszik nyugovóra.

*

Jutván órájára így
Napja végszakának,
Veti végét immáron
Lelki halálának,
S keresztjére száll amaz
Erős Oroszlánnak,
Ki megtörte kapuit
Immár a halálnak.

S íme tüstént fölzeneg
Szíve muzsikája:
Hajnal-órán kezdve el,
Buzgón intonálja,
Ő teremtő Istenét
Áldja és imádja,
Kinek létrehozta őt
Kegyelmes csodája.

„Én kegyelmes Alkotóm,"
(Töri meg a csendet)
„Engem a Te jóságod
Bősége teremtett.
Dicsőséged fényében
Sorsossá teszen meg,
Engem, boldog részesét
Ingyen szerelmednek.

Ó mily csoda méltóság
Lőn kiszabott sorsom:
Lelkemben az Istennek
Képe mását hordom.
Sőt ez a nagy méltóság
Még nőtt volna folyton,
Ha az Isten törvényét
Láb alá nem oldom.

Mert akartad, örökre,
Megsimuljak hozzád,
Ó te legfőbb Szeretet,
S ama boldog Ország
Legyen édes otthonom,
Ahol csak Te oltnád
Gyermekednek testi és
Lelki éhe-szomját.

Gyermekedről továbbá
Azt végzéd kegyesen,
Hogy az égi seregek
Közé jusson egyszer.
Ekkora kegyelmekért
Hálás hogy lehessen?
Nincsen erre módja más,
Csak egy: hogy szeressen.

Ó, egyetlen édesség,
Életünk zamatja,
Üdvös Rabló, ki szívünk
Magához ragadja!
Ami vagyok, amim van,
Lelkem neked adja,
Mindenestül magamat
Bízván egymagadra!"

Óci! – mondja ez a szív
Szorongás közt zengvén
Örvendező éneket.
Érzi, úgy van rendjén,
Hogy szeresse Istenét
A szegény teremtmény,
Aki annyi gonddal őt
Óvta, mint a szemfényt.

*

Így a lélek meditál
Hajnalvirradóra,
De mikor a Príma jő,
A kellemes óra,
Akkor a nagy dolgokat
Veszi fontolóra:
Hogy az Ige testet ölt
S lesz a föld lakója.

Átjár rajta tűzesen
A szeretet tőre.
Szíve-lelke megremeg,
Néz a Csecsemőre:
Embermódra sirdogál
A világ szerzője.
Így tiporja le a bűnt,
S megszabadít tőle.

„Ó, kegyelmek kútfeje",
Sírva ezt kiáltja,
„Hogy került rád a kemény
Szegénység gúnyája?
Ki mondta, hogy lealázd
Magad a világra?
Semmi más: a szeretet
Olthatatlan lángja.

Olthatatlan szeretet
Lángol itt lobogva!
Szeretetnek lett az ég
Fejedelme foglya,
Körülveszi szentséges
Kötelei bogja:
Szegény ember fiának
Pólyácskáit hordja.

Édes, édes kisfiú,
Kinek nincsen párja!
Boldog, aki testecskéd
Karjaiba zárja,
Kezed-lábad csókolja,
S ha valamid fájna,
Becézgetve melletted
A reggelt kivárja.

Jaj, hogy mért nem szabadott
Jászolánál lennem,
Sírva, hogyha sírdogált,
Karjaimba vennem,
Gyönge teste tagjait
Melengetve mellen,
Betakarni, védeni
Mind a világ ellen.

Nem húzódna tőlem Ő,
Bizony, én úgy vélem,
Tán még mosolyogna is,
Sőt, ha szerencsétlen
Árva, sírni kezdenék,
Még ő sírna vélem,
S bűnöm megbocsátaná,
Erősen remélem.

Boldog lettem volna én,
Hogyha akkorában
Sürögthettem volna ott
Ő szolgálatában
Segíteni Máriát,
Csak egyszer napjában
Megcsókolnom engedné
Jutalom fiában.

Szorgoskodtam volna, ha
Fürdőjét csinálják,
Vittem volna vállamon
Kútra kis kannáját,
Könnyítgetném boldogan
Mária munkáját,
Ó, de mosnám szívesen
Pici pelenkáját."

Kél a jámbor szívben így
A szegénység vágya.
Szűkös kosztra éhezik
És hitvány ruhákra,
Gyönyörűség lesz neki
Munka izzadsága,
S e világnak ékei:
Hívságok hívsága.

*

Így a Príma énekét
Buzgón recitálva
Az Úr Jézus kiskorát
Szépen végigjárja,
S hangot váltva átmegyen
Már a Tertiára:
Krisztus szenvedése jő,
Szív okulására.

Sírva veszi sorra most
Annyi fáradását,
Éhét, szomját, hév-fagyot,
Arca izzadását,
Mindezt: hogy a bűnösök
Példa gyanánt lássák,
S ne késsenek kezdeni
Éltük jobbulását.

Tüzesítvén szavait
A szeretet lángja,
Óci, óci, zengedez
E boldog madárka,
Kívánkozik meghalni
Erre a világra,
Szemét immár szemében
Annak minden csábja.

Zengi azért: „Én Uram,
Édes prédikátor,
Atyja vagy a szegénynek,
Száműzöttnek sátor,
El nem fordulsz bűnbánók
Könnyhullatásától.
Fusson Uram, utánad
Bűnös és a jámbor.

Mérték vagy az igaznak,
Élete zsinórja,
Tükre vagy a bűnösnek,
Szelíd megrovója,
Fáradtaknak, gyengéknek
Felfrissítő sója,
Orvosság vagy, hathatós,
Betegségre, kórra.

Megnyitád a szeretet
Első iskoláját:
Ne keressünk semmi mást:
Isten glóriáját,
Hajítsuk el e világ
Malomkő-igáját;
Lelkünk vissza így nyeri
Hófehér ruháját.

Iskolád az esztelen
Világ csúfra vette,
Üdvös tanításait
Megvetvén felette;
Mégsem fizettél neki
Rosszal rossz helyett Te,
Sőt a bűnöst Atyáddal
Még kibékítetted.

Mivelhogy tulajdonod
Irgalmas ítélet,
Szereted, ha szeretnek,
Jobban, mint ha félnek.
Szépszerével szereted
Ha tehozzád térnek,
Nem ha vesszőzés alatt
Hajlítanak térdet.

Irgalmadnak részesült
Véghetetlenében,
Kit házasságtörésnek
Értek rajt bűnében.
S Magdolna is, akinek
Bánata fejében
Annyi megbocsáttatott
S adatott helyében.

De hogy is számláljam el
Valamennyit végül,
Ki elindult szavadon
S bűnéből kiszépült,
Akinek kegyelmeden
Jobb erkölcse épült,
S kiszabadult a kaján
Ellenség cselébül.

Boldog, akit a Mester
Maga mellé híván,
Lábainál ülhetett,
Mint buzgó tanítvány,
S ajakáról mennyei
Édes mézet szíván,
Lőn számára minden más
Keserű és hitvány." –

Ezeket és ilyeket
Mikor végigéli,
Már a lélek hangjait
Nagyobbakra méri,
Egyre tisztább tűzre gyúl
Az Urat dicséri:
Így aztán a Tertia
Véget is fog érni.

*

„Óci, óci" – kiáltoz
Már a lélek aztán
Nagykeserves könnyeket
Hullatván a Sextán,
Dicsőítő dalával
Krisztust siratozván,
Aki annyit szenvedett
Ő bűnét lemosván.

Szinte részeggé teszi
A lelket ez óra,
Buzgósága délre hág,
Déli fordulóra.
S hogy szerelme lángjait
Szítsa lobogóra,
Elmélkedni átmegyen
Már a Passióra.

Könnyhullatva kesereg
Ama drága Bárány:
A Szeplőtlen Áldozat
Töviskoronáján,
Átszegezett tagjain,
Ostortépte vállán,
És a tátongó seben
Átvert szíve táján.

„Óci" – hangzik újra fel
Jámbor zokogása,
„Óci, óci, nyomorult
Lelkemet megrázza
Megfeszített Istenem
Arca sápadása,
S megtört drága két szeme
Végső hervadása.

Így kellett hát Teneked,
Kegyesszívű Bárány,
Ily méltatlan halni meg
A gyötrelmek fáján!
Te akartál győzni így,
Ilyen kínok árán!
A szeretet nagy Jele
Ez a véres látvány!

A szeretet jele ez,
Szeretet szokása,
Hogy a legnagyobbat is
Semmiségnek lássa.
Szeretetből így magad
Adod pusztulásra:
Tanúsítja sebeid
Sűrű vérhullása.

Új barát vagy, gyenge must,
Új szőlő virága;
Megmondotta már a Bölcs
Igaz tanúsága,
Új bor vagy Te, valóban:
Édessége lángja
Drága tested szétveti:
Nem fér hordajába.

Aki bánja bűneit,
Mindebből láthatja,
Hogy az Úr Jézus magát
Szívből neki adja.
E jelektől menekül
A Hazugság Attya,
És lohad a lázadó
Bűnnek indulatja.

Óci, óci, kiáltok
Láttán e jeleknek.
Édes Jézus, jaj, de fáj,
Hogy csak így szeretlek!
Bár a béklyó fegyelem
Fogná lelkemet meg,
Hiszen értem foglya vagy
Te is szeretetnek.

Halászhorgot így vetett
A szeretet néked;
Hogy a bűnös emberért
Megszenvedni késztett.
Tűzött horga hegyére
Tetszetős csalétket:
Hogy a bűnös lelkeket
Ez szerzi meg néked.

Nem volt e horog hegye
Néked ismeretlen,
Téged elriasztani
Nem elég kegyetlen.
Sőt, elébe siettél,
Kívánván szívedben
E csalétket, mivelhogy
Drága volt szemedben.

Mivel tehát szerettél
Engem nyomorultat,
A halálos nyílhegyet
Öntestedbe szúrtad,
Áldozatul ajánlván
Magadat az Úrnak,
S tetted így, hogy bűneim
Láncai lehulltak.

Persze, hogy sóhajtozom,
Sóvárgok utánad,
Ki méltatlan szívemet
Oly nagyon kívánod.
Egyre égőbb vágyra gyújt
Érettem kiállott
Embertelen passiód
S gyötrelmes halálod.

Bizony immár nem elég
Sóhajokban égnem,
De sőt Jób igéjeként
Hajamat kell tépnem,
Raknom kell már fészkemet
Oldalad sebében,
S kilehelni lelkem ott
Szeretet tüzében.

Míg veled meg nem halok,
Nincs számomra béke.
Óci, óci – jajomnak
Soha nem lesz vége,
Vágy nyilától szívemnek
Soha menedéke,
Legyek érte balga bár
A világ szemében."

S kiált, mint az eszelős:
„Nosza, hóhér, jöszte,
Odaszögezz engem is
Ahol az Ő teste!
Édes halál énnekem
Krisztusom keresztje,
Csak haldokló két karom
Általölelhesse.

Semmi ádáz kínjaim
El nem símogatja,
De sőt minden óra még
Mélyebbre maratja;
Egy csak ennek orvosa:
Hogyha megáztatja
Szíved buzgó kútfeje
Édes áradatja.

Édes orvos, szívemet
Nem késsel riasztod,
Bűnök daganatjait
Szépen lelohasztod,
És magadhoz öleled,
Benne felgyulasztod
A szeretet szent tüzét,
Gyógyító malasztot.

Jaj, halálos hályog ült
A világ szemére:
Nincsen írja bűn-ütött
Végzetes sebére,
Mégsem adja életét
Orvosa kezére,
Pedig átvert oldalán
Érte csordul vére.

Jaj, hogy ezt a szenvedést,
S amit kaptál tőle,
Balga ember, nem veszed
Már elmélkedőre!
Hiszen itt szaggattatott
Szét a Rabló tőre,
S ezer áldás származott
Számodra belőle.

Testét adta, hogy legyen
Feltápláló étked,
Kicsorduló vérivel
Mosogatta vétked,
Édes szíve belsejét
Feltakarta néked,
Bizonyságot így adott,
Hogyan szeret téged.

Drága fürdő ez a vér,
Ez az étel édes.
Aki méltón ízleli,
Kulcs annak az éghez.
Munka annak nincs nehéz,
Aki benne részes.
Hitvány lélek, kinek ez
Nem gyönyörűséges.

Hitvány lélek az, aki
Könny nélkül megállja,
Hogy jóságos szent szívét
Krisztus így kitárja,
Hogy öleli karjait
A kereszt két szára,
Hogy lehajtja szent fejét
Ily ágy vánkosára."

Jámbor lélek valahány
Nézi ezt az ágyat,
Tüstént rája szállani
Érez égő vágyat,
Mint az éh sólyommadár
Zsákmányára rácsap:
Véres hússal fogja meg
Madárfogó rácsa.

Itt a lélek felkiált,
Szinte eszét vesztvén:
„Ó te véres bíborágy!
Ó szerelme s testén
Értem vérző szent sebek!
Hogy nem érzem ezt én?
Mért nem függök én is itt
Halálos keresztjén!

Már ha megtagadtatott
Tőlem e halál itt,
Szegény szívem legalább
Más keresztet áhít:
Sóhajtozni Krisztusért,
Sírni mindhalálig,
Míg lelkem e keserű
Világtól elválik." –

Sóhajtozás, nyögdelés,
Könny és keserűség:
Kenyere lesz már neki
S édes gyönyörűség.
Vértanúvá teszi már
A lelket a hűség,
Egyre jobban érezi
Annak keserűjét.

Ekkor mindent, ami föld,
Megvet immár végkép,
Mert méregnek érzi már
Világ édességét.
De a Nóna hozza el
Életének végét:
A testnek a szeretet
Kettétöri fékét.

Mert már: „Elvégeztetett"
Hallja a keresztrül:
Nónakor az Úr végső
Sóhajtása rezdül.
Mintha vele halna meg
Ő is mindenestül,
Szívét veri mint a nyíl
Ez a szó keresztül.

Ezt a gyilkos nyíllövést
Immár ki nem állja:
Érte jő (mint mondva volt)
Boldogok halála.
Kapuit a mennyország
Azonnal kitárja,
Láttatja már, hogy övé
Szentek koronája.

Rékviem nem illeti,
Sem sirató ének:
„Vigadozzunk" kezdete
Az ő miséjének.
Mert akik egy mártírért
Istent esdenének,
– A Dekrétum mondja így –
Méltatlant tennének.

Édes lélek, üdvözlégy,
Üdv, te édes rózsa,
Üdvözlégy, szép liliom,
Kies völgy lakója!
Földi szenny és rothadás
Visszapergett róla.
Boldog halál, szent halál
Lett a búcsúzója.

Az óhajtott nyugalom
Immár boldog részed.
Jegyesednek karja közt
Van a pihenésed.
Átadhatod magad e
Lelki ölelésnek
S édes ajka csókjából
Szívhatod a mézet.

Szemed csatornái már
Nedvüket ne öntsék,
Szedheted már szabadon
Reményed gyümölcsét,
Mert akivel megúsztad
Világ vízözönjét,
Csókjaival mossa le
Fájdalmaid könnyét.

Édes lélek, ugyan mondd,
Tovább miért sírnál?
Itt vagy már a mennyei
Boldogságos célnál.
Tied az Egyetlenegy,
S te övé vagy immár,
Ennél többet, különbet
Kívánni se bírnál.

*

De már végzem versemet,
Ne legyek unalmas.
Mert ha mind elmondanám,
Milyen nyugodalmas,
Milyen édes ott a lét,
Milyen diadalmas,
A kaján még csalónak
S hazugnak szidalmaz.

Drága testvér, higgy nekem:
Mondjon bárki bármit:
Te szívedből, szorgosan
Kövesd ez új mártírt.
És ha útad mind az ő
Nyomaiban járt itt:
Megtanulhadd zengeni
Vértanúk dalát is.

Sűrűn mondjuk ezt a dalt,
Én jámbor nővérkém,
Így az élet útjait
Meglábolju k békén,
Mert, aki e dallamnak
Örvend édességén,
Befogadja Jézus és
Mária a végén.

Hát a szíved, nővérkém,
Úgy citarizáljon,
Könnyel keresztelődjék
És mártírizáljon,
Egész szívvel Krisztusnak
Addig muzsikáljon,
Hogy vele majd örökké
Együtt jubiláljon.

Panasz ott már véget ér,
És a könny leszárad,
Mert választott tagja léssz
Angyalok karának.
A mennyei kórusba
Énekelve szállhatsz,
Boldog szép menyasszonya
Az örök Királynak.

Förköli Gábor

Zrínyi félreismert olvasmánya: Nicolas Caussin*

Az elhanyagolt olvasmány

Nicolas Caussin (1583–1651) *La Cour sainte* (A szent udvar) című monumentális műve politika és vallás összeegyeztetésének nagyszabású kísérlete volt XIII. Lajos Franciaországában, és ehhez a szerző mind elméleti alapvetéseket, mind pedig bőséges történelmi és életrajzi példaanyagot is kínált. Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárában három kötet is megvolt belőle olasz fordításban, a kutatás mégsem foglalkozott velük részletesebben.[1] Klaniczay Tibor megállapította, hogy Caussin szövegszerű hatása nem mutatható ki Zrínyi politikai-katonai értekezésein, amiben minden bizonnyal igaza is volt.[2] Viszont Caussin művének és Zrínyi prózájának a lehetséges tematikus összefüggéseit, a szöveggenezisnél tágabban értelmezett kapcsolódási pontjaikat sem vizsgálta. Ennek mindenekelőtt az lehetett az oka, hogy Nicolas Caussin jezsuita szerzetesként a katolikus érdekeket szem előtt tartó *dévot* ('áhítatos') párthoz húzott, és magát Richelieu politikájával szemben határozta meg. Márpedig a politikus Zrínyi elsősorban a francia abszolutizmus története és elmélete felé tájékozódott, műveiben előszeretettel idézte jelölve vagy jelöletlenül Pierre Matthieu, Gabriel Barthélemy de Gramond és Jean de Silhon munkáit – utóbbi mint a *Vitéz hadnagy* diskurzusainak forrása és egyenesen Richelieu apologétájaként ismert.[3] Klaniczay érdektelenségét az magyarázhatja, hogy az abszolutizmus politikai elméletével kapcsolatban többek között Friedrich Meinecke, valamint francia részről Étienne Thuau munkásságán keresztül tájékozódott, akik hagyományteremtő könyveikben élesen elválasztották egymástól a modern államelméletet a *dévot*-k

* A szerző a tanulmány elkészítésekor Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

[1] Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, — History and Stock of the Bibliotheca Zriniana, összeáll. Klaniczay Tibor, Hausner Gábor, Kovács Sándor Iván, Monok István és Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1991), 351–352 (455, 456, 457. sz.).

[2] Klaniczay Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában", in Uő, *Pallas magyar ivadékai*, 153–211 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 186–187.

[3] Uo., passim.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.269

által képviselt, archaikusnak tartott, valláserkölcsi alapokon nyugvó politizálástól.[4] A modernek az államrezont, a hétköznapi erkölcs és a politikum elválasztását képviselték, a tacitizmus vagy más egyéb irányzat köntösében megszelídített machiavellizmust, míg ellenfeleik a pozitív uralkodói erénytant erőltették, azt a naiv álláspontot, amely szerint a vallás érdekeinek szem előtt tartása, a magánerkölcsi tisztaság az uralkodóban garanciát jelentenek a sikeres politikához. A Richelieu abszolutizmusa és a *dévot* párt ellentétét azonban a mai francia historiográfia már másképpen látja. Az újabb eredmények szerint a két tábor között nem volt meg a fent vázolt éles elméleti ellentét, Richelieu katolikus főpapként az egyház érdekeit szem előtt tartva politizált, a politikai hatalom elméletét teológiai alapokra helyezve, ugyannakkor a *dévot*-kra sem volt feltétlenül jellemző a teljes politikai naivitás, így a *prudentia (prudence)* erényét ők is nagyra tartották. Amiben véleményük eltért, az a főminiszteri pozíció megítélése volt: személyes ellenszenveiken és eltérő politikai érdekeiken túl a *dévot*-k szerint ugyanis ennek a tisztségnek a megléte és Richelieu kormányzása sértette az uralkodó isteni jogát.[5] Érdemes tehát ennek tükrében újra elővenni ennek a pártnak az elméleti szerzőit, akiknek Zrínyi könyvtárában a legnagyobb nevű képviselője kétségtelenül Caussin atya volt.

Már csak azért is érdemes foglalkozni vele, mivel Zrínyi nemcsak beszerezte, hanem bizonyíthatóan forgatta is könyvét. Az első kötetben ugyanis szerepel tőle egy saját kezű bejegyzés, egy olasz *adagium* – „I fiumi sono triburtarij al mare sino al ultima goccola [recte: gocciola] di aqua" –, amelyet Kovács Sándor Iván Zrínyi egyik versével is összefüggésbe hozott.[6] Érdemes felfigyelni arra is, hogy míg az első kötet kiadója az a velencei Marco Ginammi volt, akinél a Zrínyi számára olyannyira fontos Silhon *Il Ministro di Stato*ja is megjelent, addig a birtokában lévő másik két kötetet már a bolognai Carlo Zenero adta ki. Vagyis Zrínyi nem elégedett meg kedvelt velencei könyvkereskedőjének kínálatával, hanem a bolognai kiadásokat is beszerezte. Ez természetesen már a kor viszonyai között sem

[4] Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, hg. Walther Hofer (München: R. Oldenbourg Verlag, 1963, 3. kiad.); Étienne Thuau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu* (Paris: Athènes, 1966).

[5] Caroline Maillet-Rao, „Dévots", valamint Orest Ranum, „Machiavélisme", mindkettő in *Dictionnaire Richelieu*, sous la dir. Françoise Hildesheimer et Dénes Harai, Dictionnaires et références 33, 95–99, 239–241 (Paris: Honoré Champion, 2015); Caroline Maillet-Rao, *La Pensée politique des dévots: Mathieu de Morgues et Michel de Marillac: Une opposition au ministériat du cardinal de Richelieu*, Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine 49 (Paris: Honoré Champion, 2015).

[6] A hátsó kötéstábla belső oldalán: Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 351 (455. sz.). Kovács Sándor Iván, „»Mert szerencse vigasztal«: Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 179–184, itt: 184; Kovács Sándor Iván, „Utószó: a Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága", in Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 465–505, itt: 493. A párhuzamos Zrínyi-verssorok: „Kifut Tebrus partra, hon maga folyását / Tengerben adóul önti, hamarságát." (*Arianna sírása*, 16.)

lehetett különösebben nehézkes, de talán ez az apróság is valószínűsíti, hogy Zrínyi odafigyelhetett a szerzőre, műveit tudatosan igyekezett összegyűjteni.

Nicolas Caussin Habsburg Birodalom-beli recepcióját nemrég Marie-Élizabeth Ducreux alapos tanulmányban dolgozta fel. Caussin könyveinek magyarországi példányait összegyűjtve csupa olyan nevet említ, amelyeket Zrínyivel összefüggésbe hozhatunk:[7] Lobkowitz-Poppel Éva, a Zrínyi-fiúk nevelőanyja fiától, a Zrínyi által szinte testvérként tekintett Batthyány Ádámtól kapta saját példányát; Caussin ott volt annak a Csáky Istvánnak könyvespolcán is, akihez Zrínyi 1663–64 között szép és gondolatgazdag leveleket írt politikai hírekről, a hazai hadtudomány szomorú helyzetéről, a személyes önfeláldozás szükségességéről;[8] végül pedig Caussin megvolt Pázmány Miklósnak, a bíboros unokaöccsének is, akinek saját *Syrena*-kötete volt, sőt talán még a *Mátyás-elmélkedések*et is olvasta.[9] Ezért sem lehet érdektelen vállalkozás, ha most újra felütjük Caussint.

Nicolas Caussin és a politikai karrierek példázatossága

Ki volt Nicolas Caussin, és miért lehetett érdekes Zrínyi számára? Troyes-i és párizsi tanulmányai után 1607-ben lépett be a jezsuita rendbe. Rouenban retorikát tanított, majd a jezsuiták híres La Flèche-i kollégiumába alkalmazta, ezt követően pedig 1618-tól a párizsi Collège de Clermont-ban, a ma is működő Lycée Louis-le-Grand elődjében oktatott. 1637 márciusában aztán nagy megtiszteltetés érte: Richelieu őt választotta ki, hogy többedmagával XIII. Lajos gyóntatója legyen. Decemberben azonban hirtelen megromlott a viszonya a főminiszterrel, és el kellett hagynia az udvart. Bretagne-ba ment, Rennes-ben, majd Quimperben élt, és a halál is az utóbbi városban érte 1651-ben. Az először 1624-ben publikált *La Cour sainte* című műve után a leghíresebb munkája az 1620-as *Tragoediae sacrae* című kötete, amely öt latin nyelvű történelmi drámát tartalmaz – tartós népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy a 18. századi magyarországi jezsuita színjátszás

[7] Marie-Elizabeth Ducreux, „Le Politique et l'Homme chrétien: Les jésuites et la pédagogie des vertus au xviie siècle dans la Monarchie des Habsbourg : Nicolas Caussin, Henri et Guillaume Lamormaini", *L'Atelier du Centre de recherches historiques: Revue électronique du CRH*, 08 (2011. június 3.), https://doi.org/10.4000/acrh.4173 (hozzáférés: 2020.05.02).

[8] Zrínyi Miklós, *Válogatott levelei*, s. a. r. Bene Sándor és Hausner Gábor, Régi Magyar Könyvtár: Források 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 133–134, 139, 144–145, 149–150.

[9] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2. átdolg. kiad.), 595; Kovács Sándor Iván, „Zrínyi Miklós verseskönyvének kiadástörténete és példányai: Utószó az Adriai tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához", in Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia, Bécs, 1651*, hasonmás kiadás, 5–79 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980), itt: 34–37.

számára is fontos minta volt Caussin.[10] Ugyan eredeti bemutatóikról nem tudunk, de az biztos, hogy a La Flèche-ben töltött évek alatt írta ezeket, és valószínűleg az iskolai színjátszás számára akart velük anyagot nyújtani. A drámákban megidézett történelmi alakok közül több a *La Cour sainte*-ben is visszaköszön. A két műben az is közös, hogy mindkettő a jámbor és az istenfélő ember számára ellenséges környezetként mutatja be az udvart, ahol négy veszedelmes szenvedély uralkodik: a szerelem, a megbecsültség *(honneur)* és a vagyon *(fortune)* utáni vágy, a harag és a bosszúvágy, valamint az irigység. Caussin ezeknek a szisztematikus bemutatásához saját bevallása szerint is korának egyik bestsellerét, Nicolas Coëffeteau *Tableau des passions humaines* (Az emberi szenvedélyek tablója) forgatta.[11]

A *La Cour sainte* eredetileg két vaskos kötetből álló mű. Az első kötetben Caussin atya elméleti jellegű tanításait fejti ki, a másodikban pedig életrajzokkal illusztrálja fő meglátásait. Ez utóbbi részben ó- és újszövetségi, illetve antik és modern történelmi alakok szerepelnek, elsőként az uralkodók, majd a királynék és a nemes hölgyek, majd a hadvezérek és az államférfiak, végül pedig az udvarban megforduló egyházi emberek, köztük próféták és püspökök. Akár a *Tragoedia sacrae*ben, Caussin itt is exemplum-szerű történetekkel igazolja alapvető tanítását, amely szerint a vallásos maximákat be kell tartani az udvarban és a politikában is, különben Isten büntetése nem marad el. Ezekben a történetekben az udvar a vallásos és még inkább az egyházi ember számára idegen közegként jelenik meg, ugyanakkor erre a problémára a megoldás nem a világtól való elhúzódás, hanem a bátor és tudatos helytállás, ahogy azt Caussin atya rendtársa, Szalézi Szent Ferenc *A jámborság útja (L'Introduction à la vie dévote)* című művében is olvashatta.[12] Szabad és kell is tehát arra törekedni, hogy a szent udvart itt a földön is megvalósítsuk. Ennek az ideológiának a kimunkálása más francia jezsuita szerzőktől sem volt idegen. Hubert Mugnier, Caussin tanítványa is lehetségesnek

---

[10] Márta Zsuzsanna Pintér, „Le théâtre jésuite dans le Royaume de Hongrie", in Uő, *Le théâtre dans le Royaume de Hongrie aux XVIIe et XVIIIe siècles*, trad. Krisztina Kalo et Krisztina Seres, 35–51 (Nagyvárad: Partium Kiadó, 2015), 41–42. (A tanulmány szerzőjének ezúton mondok köszönetet, amiért erre az adatra fölhívta a figyelmemet.)

[11] Jean-Frédéric Chevalier, „Contextualizing Nicolas Caussin's Tragoedia Sacrae (1620): Moral Issues in the Portrayal of Passions", in *Drama, Performance and Debate: Theatre and Public Opinion in the Early Modern Period*, ed. Jan Bloemendal, Peter Eversmann and Elsa Strietman, 253–268 (Leiden–Boston: Brill, 2012), 257–261, illetve életrajzi összefoglaló: 254. A tanulmány további bibliográfiát tartalmaz Caussin tanulmányozásához.

[12] Szalézi Szent Ferenc hatásáról ld. Raymond Darricau, „Saint François de Sales d'après l'oeuvre du père Nicolas Caussin jésuite (1583-1651)", in *L'Univers salésien: Saint François de Sales hier et aujourd'hui*, sous la dir. Hélène Bordes et Jacques Hennequin, 345–361 (Paris: Université de Metz, 1994); Patrick Goujon, „Nicolas Caussin et le Traité de la conduite spirituelle selon l'esprit du B. François de Sales", in *Nicolas Caussin: Rhétorique et spiritualité à l'époque de Louis XIII*, sous la dir. Sophie Conte, Ars Rhetorica 19, 189–205 (Berlin: LIT Verlag, 2007); Chevalier, „Contextualizing Nicolas Caussin's *Tragoedia Sacrae...*", 257.

tartotta az istenfélő, sőt az Isten dicsősége által beragyogott udvar ideálját. 1647-ben adta ki *La Véritable politique du prince chrestienne* (A keresztény fejedelem valódi politikája) című értekezését, amelyet Louis de Bourbonnak, a később Mazarin hatalma ellen föllázadó „nagy Condé"-nak is nevezett hercegnek ajánlott, akinek a család dijoni udvarában a nevelőjeként tevékenykedett.[13] Mugnier vaskos értekezésében egyenesen a hagyomány által tévesen Szent Pál tanítványának, Areopagita Dénesnek tulajdonított mű, *A mennyei hierarchia* című értekezés angeológiai fejtegetései alapján vezette le, hogy a királyi hatalom az udvarban az isteni fény tükröződéseként és kisugárzásaként, a király és az alattvalóinak a viszonya pedig az angyali hierarchia földi másaként képzelhető el.[14] A szerző nem véletlenül választotta az Aeropagitát, ugyanis a hagyomány minden probléma nélkül azonosította őt a franciák egyik legnagyobb nemzeti szentjével, az ókori Lutécia első püspökével, Szent Dénessel, aki halála után a saját levágott fejével egészen a francia királyok temetkezési helyéül szolgáló bazilikáig sétált.[15] Ez a nemzeti szempont Caussinnél is megjelenik, mivel a *La Cour sainte*-ben szerepeltetett ószövetségi királyok, így Dávid, valamint Júda királyságának a próféták történetében megidézett uralkodói a francia király előképeinek számítottak, a francia uralkodókat ugyanis az ószövetségi királyok mintájára nemcsak megkoronázták, hanem fel is kenték, sőt ez utóbbi ceremónia volt a fontosabbik a kettő közül.

Caussin példázatszerű életrajzainak recepcióját jól jellemzi az a tény, hogy a *La Cour sainte* egyik fejezete (*Le Politique malheureux* – A balszerencsés politikus), amely Nagy Heródesről szólt, olaszul önálló könyvként is megjelent. Ugyanaz a Marco Ginammi adta ki, mint a *La Cour sainte* első kötetét.[16] Sajnos Zrínyi könyvjegyzékében nem találjuk a nyomát. Caussin Josephus Flaviust követi, és a történet pozitív hősének Heródes türelmes és állhatatos feleségét, Mirjamot teszi meg. A negatív példa természetesen Heródes maga, aki kezdetben tehetséges és sikeres uralkodónak bizonyult, ám a vallás maximáit megvetette, és végül szerencsétlenül járt. A címben szereplő *politikus* szó is erre vonatkozik: a XVI–XVII. századi Franciaországban azokat nevezték így, akik a *dévot*-kkal ellentétben a politikai józanság és a vallásbéke érdekében félretették

---

[13] Hubert Mugnier, *La Véritable politique du prince chrestien, à la confusion des sages du monde et pour la condamnation des politiques du siècle* (Paris: S. Piquet, 1647). A szerző életéről: Henri Fouqueray S. J., *Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528–1762)*, 5 voll. (Paris: Picard – Bureau des Études, 1910–1925), 5: 201–206.

[14] Mugnier, *La Véritable politique...*, 3, 25.

[15] Pszeudo-Aeropagita Dénes angeológiájának a dinasztikus reprezentációban betöltött szerepét a művészettörténeti kutatás a chambord-i királyi kastély dekorációja kapcsán vizsgálta: Thibaud Fourrier et François Parot, „Qu'est-ce que Chambord ? Étude du décor sculpté et nouvelles d'interprétations", *Mémoires de la Société des Sciences et Lettres de Loir-et-Cher*, Comprendre Chambord à travers son décor sculpté 65 (2010): 25–55.

[16] Nicolas Caussin, *Il politico infelice del padre Caussino*, trad. Carlo Antonio Coccastello (Venetia: Marco Ginammi, 1642).

a felekezeti aggályaikat, az intranzigensebb Caussin viszont azokra használja ezt a szót, akik csak az emberi *prudentia* maximáit veszik figyelembe, és megfeledkeznek a vallás magasabb rendű igazságairól. A *politikus* szót Zrínyi a *Vitéz hadnagy*ban a politikai elméletíró értelmében használta, de nála is megvan a terminus pejoratív jelentésárnyalata, és bizonyos rosszhiszeműséget ő is feltételez a „politikus" írók részéről.[17]

A szerencsétlenül járt udvari ember legérdekesebb példája Caussin könyvében Boëthius életrajza. Az egész mű egyik legterjedelmesebb példázatáról van szó, ráadásul az iskoladrámák egyike, a *Theodoricus* is Boëthius és apósa, Symmachus tragédiájának állít emléket. A jól ismert történet szerint a római szenátor és filozófus Nagy Theodorik gót király legfőbb tanácsadójaként sikeres politikusi pályát járt be, azonban a pozícióba emelt gót udvaroncok, köztük egy bizonyos Trigilla irigysége miatt árulás vádjával apósával együtt fővesztésre ítélték. Caussin érdekes módon a római elit és a gót jövevények közötti érdekkonfliktust vallási ellentétként fogalmazza meg, és Boëthiusból katolikus mártírt csinál. Mindaddig, amíg az amúgy ariánus uralkodó minisztere tanácsára tiszteletben tartotta a katolikus egyház érdekeit, addig virágzott uralma alatt Itália, maga pedig jó királynak bizonyult, aminek Boëthius halálra ítélésével vége szakadt. Caussin valósággal szentté avatja, amikor ugyanis (elmondása alapján) Boëthiust lefejezték, egy ideig Szent Dénes módjára a kezében tartotta a fejét, amíg el nem ért egy közeli kápolnába, hogy ott lehelje ki a lelkét.[18] Az isteni büntetés sem maradt el: Theodorik megőrült, és amikor egy lakoma során halfejet szolgáltak fel neki, azt Symmachus fejének hitte – az epizód a *Theodoricus* című drámában is szerepel.[19] Halála után fia, Athalarik követte őt a trónon, de a dinasztia uralmának azonban a hűbérúr, Justinianus császár hadvezére, Belizár egyszer s mindenkorra véget vetett.

Sajnos Zrínyi valószínűleg nem olvasta Boëthiusnak ezt az életrajzát, ugyanis abból az olasz kötetből, ahol a helye lett volna, (talán a terjedelme miatt) egyszerűen kihagyták.[20] Pedig Zrínyit már csak a gót vonatkozások miatt is érdekelhette volna

---

[17] Zrínyi Miklós, „Vitéz hadnagy", in Zrínyi Miklós, *Prózai munkái*, s. a. r. Kulcsár Péter, 61–167 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 83: „Még két dolgot tanultam a' politicusoktól in ista materia, de en egy általán véggel nemis javallom, nemis igazlom. Edgyik, hogy az igen okossok nem nyerhetnek nagy szerentsét. Másik, hogy a' hazája és ura szeretők azok sem lehetnek igen szerentsések."

[18] A legenda ismertetésekor Caussin egyébként Boëthius összes műveinek kiadójára, Giulio Marziano Rotára hivatkozik: Nicolas Caussin, *La Cour sainte du père Nicolas Caussin de la Compagnie de Jésus: Tome second* (Paris: Jean du Bray, 1645), 469.

[19] Uo., 470; Nicolas Caussin, *Tragoediae sacrae* (Coloniae Agrippinae: Joannes Kinchius, 1621), 311–316.

[20] A kihagyás ennek ellenére is elég furcsa, mivel az olasz fordító meghagyja a következő fejezet bevezetőjében (Reginald Pole bíboros életrajzában) a Boëthiusra történő visszautalást: „Io voglio congiungere a Severino Boetio il Cardinal Polo, uno dei più eccelenti huomini del secolo passato [...]". Nicolas Caussin, *Gli huomini di stato et di Dio della corte santa del M. R. padre Nicolò Causini della Comp. di Giesù: Parte seconda*, trad. Teofilo Forni (Bologna: Carlo Zenero, 1650), 247; Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 352 (457. sz.). A teljes olasz nyelvű sorozat, a Velencében és a Bolognában

Theodorik története, hiszen a Marcus Forstalltól megrendelt genealógiája a családját egészen Totila osztrogót királyig vezette vissza, aki történetesen annak a Theudisnak volt a rokona, aki Theodorik fegyverhordozója, a vizigótok későbbi királya volt. Totila nemcsak a Zrínyiek számára fontos dalmát partokat uralta, hanem Itáliát is végigdúlta, miközben a már említett Belizár, noha a csatatéren legyőzte őt, nem igazán tudott eredményesen védekezni ellene.[21] De ha Zrínyi nem figyelt is fel Caussin gót vonatkozásaira, Forstall bizonyosan tudatában volt ezeknek: amikor az ír szerzetes a Rómát felforgató Totila tisztességes magatartásáról, a nőkkel erőszakoskodó katonák ellen hozott szankcióiról beszél, margójegyzetén a *Szent udvar*ban olvasható Justinianus-életrajzra hivatkozik, vagyis igen kényes ügyben fordul Caussin atya művéhez: ahhoz keres adatokat, hogy a véres és barbár hódítót a dicső leszármazott igényeinek megfelelően heroizálhassa.[22]

De talán fontosabb Caussin történeteiben az életrajzot exemplummá tevő narratív szerkezet: az erkölcsös, ráadásul politikai tehetséggel és kompetenciákkal is bíró miniszter felvirágoztatja a királyságot, ám az udvaroncok irigysége és mesterkedései, valamint a rászedhető király gyengesége miatt elbukik. Nyilvánvalóan azért is lehetett kedvelt példázat Boëthius története, mivel a börtönben írt művében, *A filozófia vigasztalásá*ban saját sorsára, a szerencse forgandóságára és a balsorssal szembeni állhatatosságra is reflektált.[23] Az uralkodó hálátlanságát megszenvedő tanácsadóknak Silhon több fejezetet is szentelt a *Ministre d'Estat*ban, ahol Belizárt, illetve a Gran Capitanóként ismert Gonsalvo de Cordova és Alba herceg esetét is hosszan tárgyalja.[24] Zrínyi a *Vitéz hadnagy*ban szintén kitér a hálátlanságtól szenvedő hadvezérek problémájára.[25] Bár egyszer sem említi a római szenátor nevét, Silhon egészen érdekes módon *A filozófia vigasztalása* hagyományát folytatta *Les deux vérités* (1626) című

---

megjelent könyvekkel együtt öt kötetet tett volna ki.

[21] Bene Sándor, „Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere", *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 3–42, itt. 35–42; Uő, „A Zrínyiek: egy családtörténet története", in *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, szerk. Bene Sándor és Hausner Gábor, 271–319 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007), itt. 289–291. Totila Theodorik házának bukása után lépett a trónra; életrajzához lásd: Ian Hughes, *Belisarius: The Last Roman General* (Yardley: Westholme, 2009), 204–230, 232–233; Peter Heather, *Rome Resurgent: War and Empire in the Age of Justinian*, Ancient Warfare and Civilization (Oxford: Oxford University Press, 2018), 251–268.

[22] Marcus Forstall, „A Zrínyi grófok hősi családjának története", ford. Bene Sándor, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, 321–378, itt: 339, 374 (46. végjegyzet).

[23] A történet középkori recepciójáról és a szerencse allegóriájáról: Pierre Courcelle, *La Consolation de Philosophie dans la tradition littéraire: Antécédents et postérité de Boèce* (Paris: Études augustiniennes, 1967); Catherine Attwood, *Fortune la contrefaite: L'envers de l'écriture médiévale*, Études Christiniennes 9 (Paris: Honoré Champion, 2007), 87–117.

[24] Jean de Silhon, *Le ministre d'Estat avec le véritable usage de la politique moderne* (Amsterdam: Michilis, 1664), 30–51.

[25] Zrínyi, „Vitéz hadnagy", 85: „néha jó lóis hám alat nyomorodik megh".

korai művével: a narratív keretbe helyezett műben a narrátor a kegyetlen Fortuna csapásaival szemben *két igazság* bizonyításával vigasztalja barátját, a Gondviselés létezésének és a lélek halhatatlanságának a levezetésével.[26] Zrínyi valószínűleg nem ismerte Silhonnak ezt a művét, de az udvaroncok és miniszterek jó és rossz szerencséje könyvgyűjtőként is foglalkoztatta. Silhon és Antoine Aubéry Richelieu-t és Mazarint védő művein kívül[27] megvolt neki franciául Edmond Breuché de La Croix különös filozófiai regénye: ennek főhőse Ergaste, az uralkodója kegyéből kiesett miniszter, aki sztoikus tanítását Langiuséhoz hasonló kertjében osztja meg hallgatóságával.[28] Sőt a csáktornyai könyvtár kéziratai között még egy *mazarinade* – Mazarint gúnyoló, a Fronde idején írt költemény – olasz fordítását is megtaláljuk, amely nem keresztény exemplumként, nem tragikus vagy sztoikus értelmezés keretében, hanem malíciózus éllel mutatja be a bukott államminisztert.[29]

Boëthius kínálkozó történetéről tehát le kell mondanunk, viszont a Csáktornyán meglévő olasz kiadásban megtaláljuk Seneca életrajzát. Hogy mennyire kedves szerzője volt Seneca Zrínyinek, azt nemrég Bene Sándor tárta fel, rámutatva arra, hogy milyen szerepet töltött be Zrínyi elkeseredett heroikus sztoicizmusának – „ultro provokálom a fátumot" – kimunkálásában Seneca olvasása.[30] Caussin Senecát egy fejezetben szerepelteti Pál apostollal, felelevenítve azt a hagyományt, amely szerint a nagy bölcselő és a pogányok apostola Rómában, Néró udvarában találkozott, sőt levelet is váltott egymással, amely levélváltást egykor állítólag Szent Jeromos is idézte valahol.[31] A *Seneca*

---

[26] Modern kiadása: Jean de Silhon, *Les Deux vérités*, éd. Jean Robert Armogathe, Corpus des oeuvres de philosophie en langue française (Paris: Fayard, 1991). A boëthiusi hagyomány továbbéléséről mind a keresztény apologetikában, mind a politikai példázatok terén részletesebben lásd Gábor Förköli, „Une «Consolation philosophique» méconnue: Les deux Vérités de Jean de Silhon (1626)", in *Boèce au fil du temps: Son influence sur les lettres européennes du Moyen Âge à nos jours*, sous la dir. Sophie Conte, Alicia Oïffer-Bomsel et María Elena Cantarino-Suñer, 545–559 (Paris: Classiques Garnier, 2019).

[27] Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 211–212, 218–220 (165, 166, 174, 177, 178. sz.).

[28] Edmond Breuché de la Croix, *Entretien du sage ministre d'Estat sur l'egalité de sa conduite en faveur et en disgrace* (Leiden: Elzeviers, 1645). Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 226–227 (190. sz.). A példány már nincs meg. Elképzelhető, hogy Zrínyinek a betűről betűre egyező, ugyanott megjelent 1652-es kiadás volt meg.

[29] „Raggioni di stato contro il ministero forestiere", in „Miscellanea historico-politica — Italice", Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3584, fol. 179r–184r. Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 337–338 (427 Ms.). Eredetije: *Raisons d'Estat, contre le ministere estranger* (Paris: Arnould Cotinet, 1649).

[30] Zrínyi Seneca *Hercules az Oeta hegyén*, illetve a *Trójai nők* című tragédiáit idézi a Rucsics Jánoshoz írott levelekben, az *Idő és hírnév* című ciklusban, valamint a prózai értekezések több helyén is: Bene Sándor, „A sztoikus Zrínyi", in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina, 69–86 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 76–85.

[31] Caussin, *Gli huomini di stato...*, 550–562. Caussin Seneca-értelmezéséről és keresztény sztoicizmusáról ld. Julien-Eymard d'Angers, „Sénèque et le stoïcisme dans la «Cour sainte» du jésuite N.

Christianus tradícióját folytatva Caussin nem talán olyan érvet, amely ellentmondana a feltételezésnek, amely szerint Seneca keresztényként halt meg, sőt szerinte még halála sem volt igazi öngyilkosság, hiszen Néró parancsára vágta fel az ereit.[32] Ha Zrínyit Seneca mint államférfi érdekelte, akkor Caussin szövege nem okozhatott csalódást. A francia jezsuita a filozófusnak Néró és Agrippina mellett betöltött tisztségét a korban divatos és már emlegetett államminiszter *(ministro di Stato; ministre d'Estat)* szóval írja le, amely terminust a margóra nyomtatott jegyzet is kiemel.[33] Caussin Seneca-életrajzát olvasva az lehet a benyomásunk, hogy a szerző a politikát a kompromisszumok művészetének tartotta. Seneca politikai elveit bemutatva jegyzi meg a következőket: „Ennek [az állam helyreállítása] érdekében a sztoikus filozófia maximáit használta, de nem a legzordabb és legvadabb sztoicizmusét, hanem egy olyanét, amelyet előtte alaposan megválogatott és megédesített, hogy mindenki ízlését megnyerje vele."[34] A kompromisszumos megoldások legjobb példája az a részlet, amelyben Seneca rájön, hogy Néró és anyja, Agrippina vérfertőzésre készülnek. Éppen ezért a filozófus a kisebbik rosszat választja: gyorsan kerít egy fiatal rabszolgalányt, hogy Néró rajta vezethesse le szexuális vágyait. Eljárását a jezsuita szerző bibliai példával legitimálja:

> Seneca ennek hírére elborzadt, és hogy megakadályozza a nagyobb bajt, rávett egy Acte nevű fiatal udvarhölgyet, egy korábbi Ázsiából érkezett, tökéletesen szép rabszolganőt, hogy Néróval szerelmeskedjen, és térítse el őt ettől a gyalázatos szenvedélytől; Seneca ebben éppúgy járt el, mint Lót, aki odaadta a lányait a felajzott szodomaiaknak, így véve elejét annak, hogy másképpen is kitombolják állatiasságukat.[35]

Caussin (1583–1651)", *Revue des Sciences Religieuses* 28 (1954): 258–285. Seneca mint drámaíró is megihlette Caussint, aki sok tekintetben a senecai tragédia intrikáját, poétikai eszköztárát és az isteni igazságszolgáltatás senecai működtetését utánozta: Jean-Frédéric Chevalier, „Nicolas Caussin héritier de Sénèque et de Boèce dans Theodoricus", in *Nicolas Caussin: Rhétorique et spiritualité à l'époque de Louis XIII*, sous la dir. Sophie Conte, 79–102 (Berlin: LIT Verlag, 2007).

[32] Linus pápa, Flavius Dexter, Szent Jeromos és Szent Ágoston tanúságát idézi Seneca kereszténysége mellett, és csak Tacitus leírásában talál ellenérvet: Seneca a halála előtt a fürdővízből a megszabadító Jupiternek *(Iuppiter Liberator)* hintett áldozatot, ám Caussin szerint elképzelhető, hogy Seneca ekkor a megváltó Krisztusra gondolt (Caussin, *Gli huomini di stato...*, 582–588.).

[33] Caussin, *Gli huomini di stato...*, 511, 524.

[34] Uo., 514: „Egli si servi per questo delle massime della Filosofia Stoica, non però della più fastidiosa, ma di quella, ch'egli havea cavata, ed accomodata a questo disegno, per farla gustare al mondo tutto."

[35] Uo., 475: „Seneca per tanto ne concepì horrore, e per evitare un più gran male, suscito una giovane Damigella chiamata Acte, che altre volte era stata schiava venuta dall'Asia, e ch'era perfettamente bella per dar esca d'amore a Nerone, et divertirlo da questa infame passione, ne che si portò come Loth, il quale presentò le sue proprie figliuole a quei arrabiati di Sodoma, per impedire altre furie della loro brutalità."

Akkor viszont, amikor kifejezetten a katolicizmus ügyéről van szó, Caussin sokkal intranzigensebb elveket fogalmaz meg. Boëthius kapcsán elmondja például, hogy amikor Justinus bizánci császár elvette az ariánusoktól a templomaikat, Theodorik a rómaiakat kegyetlen vérengzéssel fenyegette, és János pápát akarta rávenni, hogy Konstantinápolyba utazva képviselje az ügyét, amit Róma püspöke meg is tett azért, „hogy megoldást találjon az ügyek elsimítására, anélkül azonban, hogy bármiben is lelkiismerete ellenére cselekedne".[36] Persze a templomokat végül nem adták vissza az ariánusoknak. Még egyértelműbb az angol Reginald Pole bíboros esete, akiről Zrínyi is olvashatott az olasz nyelvű kiadásban. Amikor a válni készülő VIII. Henrik kikéri a véleményét, Pole először valamilyen középutas megoldáson töri a fejét, hogy a király akarata is meglegyen, de a saját lelkiismerete se szenvedjen sérelmet, végül azonban isteni ihletésre a sutba vágja a „tetszetős emberi érveket", és a katolikus igazsággal szembesíti az uralkodót.[37]

Az emberi prudentia haszna és esendősége

A fentiekből is talán világos, hogy a kora újkori politikai irodalomban tárgyalt erények legfontosabbikának, a gyakorlati okosságnak *(prudentia)* a státusza Caussinnél meglehetősen kérdéses, hiszen az isteni bölcsességgel és a vallás maximáival szemben rendre alulmarad. Úgy tűnik, hogy ennyiben Caussin pozíciója diametrális ellentétben van Zrínyiével, aki szerint Isten tervének, az általa létrehozott világrendnek a szerves része az emberi okosság, így a Gondviselés bölcsessége és a *prudentia* nem állnak egymással ellentétes viszonyban. A *Vitéz hadnagy* VI. diskurzusában a témát annak a kérdésnek az összefüggésében tárgyalja, hogy miért lehetnek szerencsések a gonoszok vagy az igaz hit ellenségei is, ha egyszer Isten tartja a kezében a szerencse gyeplőjét. A válasza erre az, hogy az Isten által meghatározott természeti törvény szerint az erős legyőzi a gyengét, az okos a bolondot, ezért Istennek minden egyes alkalommal csodát kellene tennie, hogy a jámbor, ámde gyenge vagy ostoba embereket megmentse: „ha tsak a' jámborság és ártatlanság volna ezen e' világon szerentsés, számkivetés volna az okosság és emberi társaságbeli rend."[38]

---

[36] Caussin, *La Cour sainte [...] Tome second*, 458: „voila pourquoy le Pape fut supplié de se transporter à Constantinople, et trouver quelque expedient d'adoucir les affaires, sans toutefois rien passer au prejudice de sa conscience […]".

[37] Caussin, *Gli huomini di stato...*, 252: „Lo Spirito di Dio s'impadronì del cuore, e della lingua di questo savio Consigliere, egli si scordò tutto quello, c'haveva preparato di ragioni humane, e compiacenti, per aprire solo gli occhi alla verità."

[38] Zrínyi, „Vitéz hadnagy", 81.

Nemrég Bene Sándor vetette fel, hogy Zrínyi magyarázatának forrása a tacitista szerzőnél, Virgilio Malvezzinél keresendő, akiről amúgy is tudható, hogy Zrínyi telejegyzetelte Tacitus-kommentárját, a *Vitéz hadnagy* számos aforizmájának a forrását. Bene kétségtelen érdeme, hogy Malvezzi többi, a Zrínyi-kutatásban elhanyagolt könyvét is átnézte, és a *Davide perseguitato*ban (Üldözött Dávid) rá is bukkant egy érdekes szövegpárhuzamra.[39] A kérdéses szöveghelyről azonban már Klaniczay pontosan megállapította, hogy annak közvetlen forrása Silhon *Ministre d'Estat* című művének olasz fordítása, amely egyébként is a diskurzusok alapjául szolgált.[40] Ha egymás mellé tesszük Zrínyi, Silhon és Malvezzi szövegét, rögtön látszani fog, hogy Zrínyi mondatszerkesztése Silhonét követi, mégpedig szorosan:

Zrínyi	**Silhon**	**Malvezzi**
Oka ennek a' külömbségnek az, hogj az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, es nem bontja fel a' dolgoknak rendit az emberek jámborsága miat. Es továb, valamint hogy szükséges a' jámboroknak hiti erőssítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra, úgy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebbüléséhez, hogy engedgyen a' következendő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint […][41]	La ragione di questa diversità è, che Iddio no[n] adopra ogni giorno miracoli, nè confonde punto l'ordine delle cose in riguardo degl'huomini da bene, si come è molto ragionevole, che per dare essercitio al loro coraggio, e stabilire le loro speranze, ei venga alle volte visibilmente in loro soccorso, è anco molto convenevole alle leggi della sua provide[n]za, ed alla dolcezza del di lui Governo, ch'egli lasci sovente operare le cause seconde conforme la loro forza, e potere […][42]	Se egli [Iddio] ponesse sempre mano a'miracoli, si crederebbe che avesse avuta poca providenza nella creazione delle cause seconde, e se mai vi ricorresse, non si conoscerebbe forse onnipotente. Dove Iddio fa miracoli, ve n'è per ordinario gran bisogno, e dove n'è gran bisogno, ivi è poca fede. Quando non viene conosciuto per le immagini che ha create, allora fa di mestieri che si lasci veder egli stesso nelle opere della onnipotenza.[43]

Silhon a szerencse és a történelem látszólagos immoralitásának problémáját két hagyomány szintézisével oldja fel: soraiban ott visszhangzik Szent Ágoston, aki szerint a pogány rómaiak birodalomépítő sikere azzal magyarázható, hogy az evilági dolgok törvényszerűségei szerint földi erényeik jutalmául földi dicsőséget kaptak,

[39] Bene Sándor, „Szigeti veszedelem: fikció, valóság és a halál pedagógiája", in *„Vár állott…": Tudományos történeti konferenciák, Vajdahunyadvár, 2013—2016*, szerk. Hermann Róbert, 131–162 (Budapest: Line Design, 2017), itt: 160–161.

[40] Klaniczay, „Zrínyi helye…", 168.

[41] Zrínyi, „Vitéz hadnagy", 81.

[42] Jean de Silhon, *Il Ministro di Stato con il vero uso della politica moderna*, ford. Ziccatta Muzio (Venetia: Marco Ginammi, 1639), 4.

[43] Idézi: Bene, „Szigeti veszedelem...", 161.

ami azonban eltörpül majd a keresztények égi jutalmához képest.[44] A másik fontos hagyomány Aquinói Szent Tamásé és a skolasztikáé, amely a történelem kontingenciáját azzal magyarázza, hogy az elsődleges ok – Isten – a teremtett dolgokon, a másodlagos okokon keresztül hajtja a történelmet az általa kijelölt végső cél felé, és csak ritkán cselekszik közvetlenül.[45]

A Bene által felfedezett párhuzam ettől még tanulságos, és Silhon és Malvezzi érve több ponton kétségtelenül hasonló: a másodlagos okok említése és a jámborok hitét erősítő csoda mindkettőben megtalálható. Talán maga Zrínyi is észrevette ezt a párhuzamosságát. Könyvtárában Malvezzinak a Dávid király és Saul ellenségeskedéséről szóló könyve egybe volt kötve Malvezzi más hasonló életrajzi munkájával, nevezetesen a *Tarquinio Superbó*val, és az *Il Romuló*val.[46] Utóbbiról Klaniczay jegyezte meg, hogy esetleg hathatott a *Mátyás-elmélkedések* egy Romolusszal és Remusszal kapcsolatos példájára.[47] Hozzátehetjük, hogy az *Áfium* egyik példáját talán a Dávid ihlette: ahogy Dávid is megette ínségében a felajánlott áldozati kenyeret, úgy kellene a törökök elleni háborúért a templomi kincseket is feláldozni.[48] Ha egyébként a másodlagos okokkal kapcsolatos idézeteket nézzük, elképzelhető, hogy Silhon és Malvezzi gondolatmenete közös forrásra megy vissza, vagy akár az is, hogy Malvezzi Silhonnál olvasta. A *Ministre d'Estat* olaszul ugyan csak 1639-ben jelent meg, és a *Davide* első kiadása 1634-ből való, Silhon műve franciául már 1631-ben napvilágot látott. A bolognai származású Malvezzi katonai karrierje Milano spanyol kormányzója alatt kezdődött, és végül 1636-ban Madridban találta magát a spanyol főminiszter, Olivares meghívására. Márpedig a spanyol politikai köröket élénken foglalkoztatta Silhon könyve, mivel annak számos olyan kijelentése volt, amely rossz fényt vetett a spanyol uralkodókra. Később Nápolyban még egy részletes cáfolatot is közöltek.[49] A Zrínyi-szakirodalom nem húzta alá eléggé a tényt, hogy Malvezzi, a katolikus király hű embere tacitista létére az államrezon ellensége volt, műveiben a politikum és a vallás elválasztása ellen érvelt. *Dávid*ja, *Romuló*ja és *Tarquinio Superbó*ja Caussin életrajzaihoz hasonló vallásos szellemiségű, meditatív, példázatos életrajzok voltak.[50]

---

[44] *Isten városa*, V, 9–10.

[45] *Summa theologiae*, 1a, quaest. 103, art. 3.

[46] Klaniczay, *A Bibliotheca Zriniana...*, 366 (485 sz.).

[47] Klaniczay, „Zrínyi helye…", 188–189.

[48] Zrínyi, „Az török áfium ellen való orvosság", in Zrínyi, *Prózai munkái*, 202–227, itt: 223. Vö. az általam használt kiadásban: Virgilio Malvezzi, *Davide perseguitato* (Felippo Alberto, 1636), 113–114.

[49] Flavio Fieschi, *Il Perfetto Ministro con l'uso della vera Politica [...] con le risposte a quanto il Ministro di Stato, con l'uso della Politica Moderna hà detto contra le Corone di Spagna, e Natione Spagnola* (Napoli: Ottavio Beltrano, 1644).

[50] Ebből a szempontból Malvezziről jó áttekintést nyújt az alábbi két tanulmány: José Luis Colomer, „La France et l'Espagne en guerre: Virgilio Malvezzi dans la polémique française sur le style «coupé»", in *L'Âge d'or de l'influence espagnole: La France et l'Espagne à l'époque d'Anne d'Autriche (1615–1666)*, sous la dir. Mazouer Charles, 229–240 (Mont-de-Marsan: Éditions InterUniversitaires, 1991); José Luis

Ez után a kitérő után kell megállapítanunk, hogy a gondviselés és a szerencse problematikája szempontjából Caussinnél is találunk több releváns idézetet is. Silhon és Malvezzi későbbi kimunkált érveléséhez képest Caussin gondolatmenete egyszerűbb, ám a *prudentia* fogalma szempontjából nagyban árnyalja a fentebb bemutatott, elítélő véleményt.

A Seneca-életrajz egy helyén a római filozófusnak *A gondviselés*ről írott értekezésére reflektál, bizonyítva Senecának a kereszténységgel való összeegyeztethetőségét. Jellemző, hogy Caussin a jó embereket érő csapások felől veti fel a problémát: „értekezésében, amelyet írt – mondja a jezsuita – [Seneca] hathatós választ ad azoknak, akik csodálkoznak, hogy miért éri rossz a jó embereket, ha egyszer a hatalmas és tökéletes Isten tartja kézben dolgaikat […]".[51] A legérdekesebb részek viszont az ószövetségi prófétákról szóló fejezetekben találhatóak. Az egyik Elizeusról szól. Amikor az arámiak betörnek Izraelbe, a zsidókat Isten sugallatára Elizeus értesíti a veszélyről. Ezért az arámi király meg akarja őt öletni, ám Isten tüzes lovasokat és szekereket küld, hogy megmentse a prófétát (2 Kir 6, 8–23). Caussin ezekkel a szavakkal kommentálja a csodát:

> Istennek olykor úgy tetszik, hogy rendkívüli csodákkal mentse meg szolgáit üldözőik kezéből, máskor viszont engedi, hogy a sötétség erői hatalmukba kerítsék a fényt, és hogy az istentelenek üldözzék és elfogják az igazakat, mégpedig azért, hogy szenvedéseik révén megdicsőüljenek.[52]

Egy másik szöveghelyen azonban a gonosz Achab király fia, Jorám azt tervezi, hogy elfogatja Elizeust, akit az országot sújtó éhségért vádol. Isten ezúttal viszont nem siet csodát tenni, hogy megmentse prófétáját (2 Kir 6, 24–33):

> […] lám, ugyanannak a prófétának, akinek a parancsát az imént még tüzes légiók követték, most alig van ereje ahhoz, hogy megvédje magát és ellenálljon egy király erejének. Ebből megtanulhatjuk, hogy Isten nem mindig ad szentjeinek csodás erőt, ahogy a prófétálás

---

Colomer, „Traité politique, exercise spirituel: L'art de la méditation chez Virgilio Malvezzi", *Rivista di Letterature moderne e comparate* 45 (1992): 245–262.

[51] Caussin, *Gli huomini di stato...*, 516–517: „e nel trattato da se composto egli risponde molto bene a quelli, che si maravigliano, perche accada del male alle genti da bene, già che un Dio così grande, e così buono si piglia cura de' loro affari […]"

[52] Uo., 359: „Così piace qualche volta a Dio di liberare i suoi servi dalle mani de' persecutori, con straordinarie maraviglie, ed altre volte permette alle tenebre d'esercitare la loro pote[n]za contro i splendori della luce, ed agli empi di perseguitare i giusti, per rendergli gloriosi con i patimenti." A margón: „Dio non impedisce sempre il male."]

> lelkével sem ajándékozza meg mindig őket, így ennek híján ők is kénytelenek a hétköznapi okossághoz *[prudence ordinaire; ordinaria prudenza]* fordulni.[53]

A fenti téma a Jeremiásról szóló fejezetben is megjelenik. Caussin itt leírja, hogy az istenfélő Jósiás király nem akarja átengedni országán Nékó fáraó hadseregét, aki az asszír uralkodó ellen indulna. Végül a fáraó seregei a zsidók ellen indulnak, és Jósiás a csatában elesik (2 Kir 23, 29). Az ember megbántva érzi magát igazságérzetében, amiért Isten engedte, hogy a jámbor királyt pogány kéz ölje meg. Caussin azonban szónoki kérdések sorával igyekszik elcsendesíteni az olvasó felháborodását, köztük ezzel: „Ugyan miként is lehetne Istent arra kötelezni, hogy szolgáit mindig hozzásegítse a győzelemhez a játékban és a háborúban? Talán köteles lenne folyton-folyvást csodákat tenni, hogy az emberek belássák, kivel is van dolguk?"[54] Caussin itt nemcsak a csodatevés kötelességének abszurditásában közösködik a Silhonnál és a Zrínyinél olvasható gondolatmenettel, hanem abban is, hogy a jámborok felett sikert arató, majd békés öregkort megérő istentelenek példáját a muszlim sikerekre alkalmazza, megemlítve Mohamedet.[55]

A jezsuita, a hispanofil tacitista és a „modern" francia politikus tehát ugyanazokon a kérdéseken töprengtek, némileg hasonló példaanyag segítségével. Nem csoda, ha ezek az egymással szembenálló politikai táborok, ha alkalmuk nyílik rá, egymás szövegeit is felhasználják. Ezt látjuk a fent emlegetett Hubert Mugnier, Caussin rendtársa és tanítványa esetében is, aki a szerencse fogalmát és a történelmi esetlegességek okait a *dévot* körökben egyáltalán nem kedvelt Jean de Silhontól jelöletlenül átvett idézetek segítségével értelmezi, és Richelieu propagandistájához hasonlóan ő is arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért lehetnek időnként sikeresek és szerencsések a rosszakaratú politikai vezetők, illetve a keresztény hit ellenségei.[56] Bár Mugnier teodíceája kevésbé eredeti, mint Silhoné – lényegében beéri azzal a banalitással, hogy Isten útjai kifürkészhetetlenek –, és nem kíván a *prudentia* földi erényének prókátorává szegődni, Richelieu apologétájától ő is

---

[53] Uo., 365: „vediamo, che il medesimo Profeta, il quale havea prima havute a suo comando legioni di fuoco, hora si trova in termine di difendersi, con un modo assai debole per resistere alle forze d'un Rè. Ma questo è per insegnarci, che Dio non concede sempre ai Santi la potenza de' miracoli, non più, che lo spirito della Profetia, e che mancando questi devono servirsi de' lumi dell'ordinaria prudenza." A margón: „Dio non concede sempre la potenza effettiva de' miracoli a quelli, che ne hanno il dono."

[54] Uo., 412: „In che modo, e con qual'instrumento s'è obligato Dio a fare, che i suoi guadagnino sempre al giuoco, ed alla guerra? Bisogna dunque, ch'egli faccia sempre de' miracoli per farsi stimar quello, ch'egli è?"

[55] Uo.; 413.

[56] A Silhonhoz köthető átvételeket két jellemző hellyel tudjuk illusztrálni:

azokat a mondatokat veszi át, amelyeket Zrínyi a *Vitéz hadnagy*ban. Úgy látszik tehát, hogy Silhon szavai a bíboros miniszterek politikai ellenlábasait emulációra, kreatív és versengő újraértelmezésre sarkallták.

„En un mot l'Ouvrier qui garde le [sic] regles de son art, n'est jamais frustré de son intention. Le peintre qui entend parfaitement le meslange des couleurs, et la proportion des choses, fait quand il veut des tableaux admirables. L'Architecte qui forme des desseins selon les regles de l'Architecture, les voit heureusement reüssir. Et les plus belles operations de lřhomme, et où sa partie la plus noble a plus de part, ne sont pas seules capables de parvenir à leur fin, et à l'effect où elles tendent." Silhon, *Le ministre d'Estat...*, 2–3.	„Quand un Architecte forme ses desseins selon les Regles de l'architecture, il les voit tousjours heureusement reussir : Quand un peintre garde la proportion des choses, fait un bon mélange des couleurs, et observe le reste des preceptes que la peinture enseigne, il fait infailliblement des Tableaux achevez, et qui sont dans la perfection : Quand un Philosophe ou mathematicien à [sic] verifié deux propositions de son Syllogisme, il fait un demonstration, et tire une consequence necessaire qui ne se peùt nier, et que les plus opiniatres sont obligez de recevoir : Tout ouvrier qui garde les Regles de son art n'est jamais frustré de son intention, et vient à bout de ce qu'il pretend : Il faut toutefois excepter l'Art de la Politique qui represente le gouvernement des peuples, et le maniment des grandes affaires, soit en paix, soit en guerre." Mugnier, *La Véritable politique...*, 79–80.
„Il est certain que dans le cour des affaires, il n'y a que les desseins qui soient au pouvoir de l'Homme, et qu'il y a quelque Puissance au dessus de luy qui dispose des evenemens, et qui estant infiniment sage ne fait rien à l'avanture. Le hasard auquel on donne tant de choses, est un ouvrage de nostre esprit, & non pas un des principes du gouvernement du monde : hors de nous tout est conduit avec lumiere et avec justice, et cette Deesse sans yeux, qu'on a appellée Fortune, est un Fantosme que la Philosophie n'a jamais adoré, et que la Religion à aboli en defaisant l'Idolatrie [...] Mais pour en dire ce qui en est, la Puissance dont nous parlons n'est autre chose que Dieu mesme, entant qu'il se mesle du gouvernement des causes libres, et qu'il les fait arriver au point qu'il a resolu, soit que ce soit leur dessein, ou qu'elles en ayent un autre." Silhon, *Le ministre d'Estat...*, 1–2.	„Quand je dy que le bon-heur dispose de l'evenement, je ne pretens pas remettre, sur l'Autel ce phantôme sans yeux, que lřon nous represente sur une Roüe, cette fausse Deesse qu'on appelle Fortune ; la Religion Chrestienne l'a abolie, en détruisant l'Idolatrie, et jamais la Philosophie ne l'a adorée, encore que les malheureux luy ayent Souvent attribué les causes de leurs miseres, et les ignorans, les effets de leur mauvaise conduite. J'entend par le bon-heur, Dieu mesme entant qu'il se méle de nos affaires, et qu'il les fait reussir selon nos desirs, faisant naistre les occasions, et donnant les moyens, pour les conduire à la fin que nous pretendons : Ce qu'il ménage de telle sorte, qu'il n'apporte point de violence à la liberté, ny de changement à l'ordre, qu'il à étably dans la nature." Mugnier, *La Véritable politique...*, 80–81.

Caussin az egyházi emberek politikai szerepéről

E tanulmány konklúziójában meg kell említeni egy olyan témát is, amelyben Zrínyi egészen biztosan nem értett egyet Caussinnel: az egyházi személyek politikai szerepvállalásáról van szó. Ismertek azok a passzusok, amelyben Zrínyi Tomori Pál érseknek a mohácsi csatában betöltött szerepét kárhoztatja, illetve amelyben annak a Giuliano bíborosnak és pápai legátusnak az ármánykodását bírálja, akinek biztatására II. Ulászló megszegte a törökökkel kötött szegedi békét – ennek a hadjáratnak az eredménye lett a tragikus várnai csata.[57] Zrínyi egyértelműen fogalmaz: a papságnak nincs keresnivalója a világ „politicus administratiójában".[58] Caussin ennek az ellenkezőjét állítja: szerinte az uralkodó legjobb tanácsadója a gyóntatója. Mivel a jezsuita maga is XIII. Lajos gyóntatója volt, ez az állítása – noha jóval gyóntatói kinevezése előtt fogalmazta meg – minden bizonnyal felkelthette Richelieu gyanakvását és féltékenységét, így ennek a merész kijelentésének köze lehetett az udvarból való eltávolításához is.[59] Ugyanakkor a politikai és az egyházi karrier kapcsolata Caussinnél sem problémamentes, és nemcsak az udvar romlottsága miatt. Az egyházi emberekről szóló rész bevezetőjében – ami az olasz fordításból kimaradt – arról értekezik, hogy milyen veszélyeket rejt magában az, hogy a világi hivatalok magas ára miatt az elszegényedett nemesek kénytelenek egyházi pályát választani, mégpedig nem valódi hivatásból, hanem egyházi javadalmakért.[60] Érdekes módon francia tárgyú olvasmányainak köszönhetően Zrínyi is tisztában volt ezzel a problémával. E tárgyban a Mátyás-elmélkedésekben Gabriel Barthélemy de Gramond-t, XIII. Lajos korának történetíróját idézi:

> A régi szokások visszaélésbe züllöttek, úgyhogy az egyház jövedelmét, a nép vérét és verejtékét a leghitványabb módon elherdálják, tudniillik vadászatra, luxusra, fölösleges és kétes hadakozásra, a rokonság gyarapítására, négyesfogatokra, csinos apródokra, felcicomázott paripákra, arany kacatokra, mind effélére rogyásig, óriási költségen, míg a szegény, akinek a vérén híznak, fagyoskodik és beledöglik a nyomorba. Emiatt az eretnekek botránkozása, a Szentszék megvetése, és ezért megy tönkre az egyházi rend – és így tovább.[61]

---

[57] Zrínyi, „Vitéz hadnagy", 70 (III. diskurzus); „Mátyás király életéről való elmélkedések", in Zrínyi, *Prózai munkái*, 168–201, 178–179.

[58] Uo., 180.

[59] Volker Kapp, „Skandalöse Orthodoxie bei Nicolas Caussin", in *Heterodoxie in der frühen Neuzeit*, Hg. Hartmut Laufhütte und Michael Titzmann, 191–200 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2006).

[60] Caussin, *La Cour sainte […] Tome second*, 488.

[61] Zrínyi, „Mátyás király életéről való elmélkedések", 180, 338–339 (a latin idézetet fordította Kulcsár Péter).

Caussin és Zrínyi is tehát az egyházi és a világi szféra hatékonyabb elválasztása mellett érvel, csak míg a jezsuitát az egyházi hivatás tisztaságának megőrzése motiválja, addig Zrínyi – noha mint a Gramond-idézet mutatja, az előbbi célról szem feledkezik el – a politikai és hadászati döntéshozatalból szeretné kizárni az arra szerinte a kontemplatív életmódjuk és a férfias *virtù* hiánya miatt alkalmatlan egyháziakat.

Nem mehetünk el szó nélkül a mellett a zavarba ejtő tény mellett sem, hogy Zrínyi a maga antiklerikálisnak tartott politikai elméletét mégiscsak olyan elméleti művekre támaszkodva alkotta meg, amelyek két bíboros-főminisztert, Richelieu-t és Mazarint dicsőítettek, és politikájukat bemutatva egyházi státuszuk értelmezéséről sem feledkeztek meg. Abban, hogy Richelieu az államrezon mély ismeretét, az emberi *prudentia* adományát használva a Francia Királyság felemelkedéséért munkálkodik, Silhon a Gondviselés művét, a bíboros isteni kiválasztottságának a jelét látta, sőt kiemelte, hogy Richelieu-t egyházi státusza különösen alkalmassá teszi politikai szerepére, mivel így olyan ember tölti be a király mellett a legfőbb tanácsadó posztját, aki a világias bűnöktől és szenvedélyektől távol tudja tartani magát.[62] Mondani sem kell, a kiválasztottság tudata Zrínyi politikai elméletében és önreprezentációjában is megjelenik.[63] Ahogy dédapja előtt is meghajol a kereszt, úgy a költőt szintén isteni fuvallat sarkallja munkára.[64] Sőt az *Áfium*ban Ezékiel könyvéből és Debóra énekéből vett intertextusok segítségével egyenesen egyfajta prófétai szerepbe helyezi magát a szerzői én.[65] Ennek a prófétai identifikációnak a kialakításában éppenséggel Caussin életrajzaiból – Illés, Elizeus, Izajás, Jeremiás, Keresztelő Szent János életéből – is ihletett meríthetett Zrínyi.

A fentiekben azt kívántam bemutatni, hogy helytelen volna Zrínyi olvasmányait állítólagos modernségük és elavultságuk szerint kategorizálni, és a meghaladottnak minősített szövegeket kizárni az irodalomtörténeti vizsgálatainkból. A *dévot* és a *politique* művek nyilvánvaló ellentmondásaik ellenére is egymással párbeszédben álló szövegek voltak, ugyanazokra a kihívásokra keresték a választ gyakran zavarba ejtően hasonló eredménnyel, és ezt figyelmes olvasóként Zrínyinek is fel kellett ismernie.

---

[62] Silhon providencialista történelemfelfogását hangsúlyozza: Robert Damien, „Silhon, conseiller de Richelieu, l'homme-providence", *Corpus: Revue de philosophie*, 42 (2002): 11–22.

[63] Silhont fordítva írja a „Vitéz hadnagy"-ban (82): „De mikor osztán választ valakit [Isten], hogy ez világnak vétkeit ő általa meg orvosollya, avagy valamely országnak nyomorúságit meg jobbítsa, akkor bizonyára magára veszi annak a' gondgyát […], akkor ő ont a szívében bátorságot, elméjében értelmet" stb. Vö. Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 418.

[64] Laczházi Gyula, „»Mellyet Isten lölke elmémben befuja«: Az isteni inspiráció Zrínyi Szigeti veszedelmében", *Irodalomtörténet* 87 (2006): 565–576.

[65] A bibliai szerepmintákról ld. Pafkó Tamás, „Bibliai szerepek Zrínyi Miklós életművében", doktori disszertáció (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015).

III. Barokk-változatok
(Műfajok, hatás, kontextus)

Pintér Márta Zsuzsanna

A verses barokk színjáték poétikája*

A 18. századi magyar nyelvű drámaszövegek száma megsokszorozódott a rendszeres, több évtizede tartó kutatások során, a 17. századi magyar barokk színjátékok számában azonban nem következett be változás. Jelenleg is csak alig több mint egy tucatnyi drámaszöveget ismerünk, legutóbb Kilián István egészítette ki az anyagot a *Jaj, én hüt régentén mint virágzom vala* címmel közölt kantai (minorita) allegorikus passiójátékkal.[1] A 17. századi drámák egy-két kivétellel versesek,[2] és nemcsak azért van helyük – remélhetőleg – a magyar barokk költészettel foglalkozó konferencián, mert különböző versmértékekben íródtak, hanem azért is, mert általában egy nagyobb költői életmű részeként születtek meg (mint gróf Balassa Bálint allegorikus színjátéka, Gyöngyösi *Florentiná*ja vagy Felvinczy György *Comico-tragoediá*ja), és ettől függetlenül is szervesen kapcsolódnak a korszak költészeti hagyományához.

Ez a drámakorpusz mennyiségileg megegyezik a 16. századi magyar nyelvű drámák korpuszával,[3] de szellemiségét, tematikáját és a drámaformát tekintve is nagyon komoly eltéréseket mutat a humanista hagyományt követő 16. századi anyagtól. Pirnát Antal megfogalmazása szerint „XVI. századi drámai emlékeink – Sztáraitól Balassi Bálintig – formai, műfaji sajátságaik szempontjából rendkívül élesen elhatárolódó korpuszt alkotnak. Nemcsak a középkori színjátszás világától választja el őket igen éles határvonal, hanem – a *Constantinus és Victoria* kivételével –

* A tanulmány az OTKA-NKFI K119865 számú pályázatának támogatásával készült.

[1] Kilián István, s. a. r., *Minorita iskoladrámák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 16–50.

[2] A kivételek közé tartozik a *Constantinus és Victoria* és a dramatikus dialógusként definiálható *Actio Curiosa.* Az előbbiről újabban: Bene Sándor „Constantinus és Victoria (Zrínyi Miklós első házasságának története)", in *A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Prekretnice u suživotu hrvata i mađara. ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura* (Budapest: MTA BTK – Horvát Történettudományi Intézet, 2015) 618–629; Bene Sándor, „Az ajándék", in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére,* 2 köt., szerk. Horn Ildikó és mások (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016), 2: 253–278; hálózati hozzáférés (2020. 12. 27): http://real.mtak.hu/33805/1/Bene_S_Ajandek.pdf .

[3] Érdemes azonban még egy drámaszöveget bevonni a vizsgálatba: Pápai Páriz Ferenc *Izsák és Rebeka házassága* című bibliai játéka ugyan 1702-ben keletkezett, de jellemzőit tekintve a 17. századi hagyományhoz kapcsolható; kiadás: Varga Imre, s. a. r., *Protestáns iskoladrámák,* 2 köt. Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 2: 823–885.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.289

a következő század színműveitől is."[4] Míg a 16. századi darabok többsége nyomtatásban is megjelent (bár valószínűleg nagyon kevés példányban, mivel jelenleg csak egy-egy unikális példányt őrzünk belőlük), addig a 17. századi szövegek a kéziratosságban hagyományozódtak ránk, a nyomtatott szöveg státuszába csak kettő jutott el közülük.[5]

Közös jellemzője a 16. századi drámáknak, hogy nincsenek bennük mitológiai vagy allegorikus szereplők, szabályos szerkezetűek, legtöbbször öt felvonásosak, van prológusuk és epilógusuk, egyértelmű műfaji megjelölésük van (tragédiaként vagy komédiaként definiálják őket a szerzőik) és – a *Segesvári töredék / A három zsidó ifjú története* kivételével – mind prózában íródtak, még akkor is, ha a forrásuk verses volt.[6] Pirnát Antal máig érvényes megállapításain az azóta előkerült *Iphigénia*-fordítás sem változtatott, s az újabb kutatások inkább csak kiegészítették az általa összegyűjtött poétikai jellemzőket. Ezek egy része azonban alapvető jelentőségű: egyre jobban látszik, hogy a 16. századi magyar drámairodalom *német* humanista mintákat követett,[7] s céljain, témaválasztásán keresztül (hitvitázó drámaként vagy iskolai színjátékként is) a protestantizmus kulturális modelljébe illeszkedett bele. A bibliai történeti dráma a 16. századi drámairodalom reprezentatív műfaja volt, színpadra kerülve (Luther és Melanchthon elveinek megfelelően) a protestáns iskolák pedagógiai céljait és a propagandát szolgálta, a kinyomtatott szöveg pedig tanító jellegű, kegyes olvasmányként funkcionált.[8]

---

[4] Pirnát Antal, „A magyar reneszánsz dráma poétikája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 527–555, 527.

[5] *Comico-Tragoedia, constans scenis quatuor, az-az négy szakaszokból álló, rész-szerint víg, rész-szerint szomorú historia,* Várad, 1646 (RMK I. 787b, RMNy 2157); Lőcse, 1683 (RMK I. 1305); Kolozsvár, 1699 (RMK I. 1539); Felvinczy György, *Comico-tragoedia,* Kolozsvár, 1692, 1693. 17. századi kiadásairól nem tudunk bizonyosat, de több adat is amellett szól, hogy a szöveg a 17. század végén már megjelent: Kardos Tibor, Dömötör Tekla, szerk., *Régi magyar drámai emlékek,* 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 2: 472–473. Műveinek modern kiadása: Régi magyar költők tára: XVII. század, 13, kiad. Varga Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 81–417, 573–638.

[6] „A közelmúltban Segesváron előkerült töredék kivételével minden magyar reneszánsz dráma prózai. A próza a magyar drámában akkor is megmarad, ha a szerző verses idegen nyelvű példát követ, és egyébként olyan virtuóz verselési készséggel rendelkezik, mint például Balassi Bálint." Pirnát, „A magyar reneszánsz dráma…", 529. A dráma szövege: Jakó Zsigmond, „Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből", *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 313–328.

[7] Székely György, „Az átmenet dramaturgiája", in Uő, *Mozaikok: Hét évtized színháztörténeti írásaiból* (Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2009), 58–74; Bognár Péter, „A Segesvári töredék és a 16. századi német nyelvű drámaköltészet", in *A szövegtől a szcenikáig,* szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna (Eger: Líceum Kiadó, 2016), 194–203.

[8] Pintér Márta Zsuzsanna, „A felekezeti identitás megjelenése a protestáns iskolai színjátszásban", in *Reformáció 500: A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5-6 között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye,* szerk. Kulcsár Árpád (Nagyvárad–Komárom: Partium Egyetem, Partium Kiadó– Selye János Egyetem–Calvin J. Teológiai Akadémia, 2018), 159–173.

Ezek a jellemzők szinte kivétel nélkül eltűnnek a 17. századi anyagnál, s a változás nem független a katolikus restaurációtól, és az új, jezsuita gimnáziumok színjátszásának másféle (bár a humanista hagyományt meg nem tagadó) jellegétől. A paradigmaváltás (az olasz jezsuita drámaköltők mintája nyomán) elsősorban a témaválasztásban, a műfaj-megjelölésben és a dramatikus formaváltásban a legfeltűnőbb, mind a magyar, mind a latin nyelvű drámák esetében. A témaválasztásban megmarad ugyan a bibliai témák elsődlegessége, de a katolikus iskolai színjátszásban az úrnapi játékok térnyerésével az újszövetségi bibliai témák: passiók és példázatok (dramatikus példabeszédek) kerülnek előtérbe (közjátékokkal, ószövetségi előképekkel kibővítve), emellett pedig megjelennek a mitológiai és a magyar történelmi témák is.[9] A műfajmegjelöléseknek a korai reneszánsz drámaelméletekben megjelenő szigorú rendje megváltozik, a 17. századi darabok egy részét *comico-tragoedia*ként definiálja a szerzője, de találunk eklogát, verses játékot, históriát is a műfajnevek között.[10] Ami a prózaforma megváltozását illeti, a 17. század első felének drámái változatos strófaszerkezetűek, de a század utolsó harmadától egyeduralkodóvá válik a felező tizenkettes, bokorrímű strófa, mint a verses drámák létmódja,[11] s egyeduralkodó marad egészen a 18. század közepéig, sőt a protestáns kollégiumokban egészen a század végéig.[12] A latin nyelvű verses drámák hexameteres, disztichonos vagy egyéb időmértékes formát követnek,[13] de a kétnyelvű (latin–magyar) drámáknál gyakori az a kettősség, hogy az antik formát követő latin nyelvű szövegrészek Zrínyi strófában írt magyar jelenetekkel váltakoznak.[14] A 17. századból fennmaradt *Mártoni drámagyűjtemény* latin nyelvű evangélikus iskolai darabjai szinte mind versesek, de a prózai darabokban is van (változatos antik metrummal) versbetét, ének.[15] Mindez valószínűleg az iskolai poétikaoktatással függ össze, és azzal a kompilációs

---

[9] Néhány jezsuita nagygimnázium témarendjére vonatkozóan lásd: Kilián István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 66, 76, 97, 106.

[10] Dömötör Tekla szerint „XVII. századi magyar drámaíróink valójában a vegyes műfajú darabokat részesítik előnyben." Kardos és Dömötör, *Régi magyar drámai emlékek,* 2: 99 (a 3. jegyzetben).

[11] *Comoedia Erdély siralmas állapatjáról;* Miskolczi Zsigmond, *Cyrus; Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum; Jaj én hüt régentén;* Pápai Páriz Ferenc, *Rebeka és Izsák házassága.*

[12] Demeter Júlia, „Vers vagy próza? A 18. századi magyar nyelvű színjátékszövegek átalakulása", in *Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára,* szerk. Szilágyi Márton és Völgyesi Orsolya (Budapest: Ráció Kiadó, 2005), 162–170.

[13] Alszeghy Zsoltné, Lóránt István és Varga Imre, s. a. r., *Ludi scaenici linguae latinae protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. – Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005): *Schola triumphata* 115–154, *Fatum austriacum* 155–233, *Religio periclitans* 517–548, *Petrus paenitens* 615–645, *Jesus desiderium* 647–671.

[14] Demeter, „Vers vagy próza?", 167–168.

[15] *Eleazar Constans* (Eperjes, 1668), modern kiadása: Alszeghyné, Lóránt és Varga, *Ludi scaenici...,* 285–401; *Papininanus* (Eperjes, 1669), modern kiadása: uo., 403–507; *Pallas Victrix* (Bártfa, 1660–1670), modern kiadása: uo., 561–613.

gyakorlattal, amely sokféle, akár már korábban, verstani vagy retorikai gyakorlatként született szöveget fűzött egybe a színjátékokban.

A 17. századi drámák többségének már komoly szakirodalma van;[16] tanulmányomban én most két olyan színjátékról szólnék részletesebben, amelyekről eddig nem született elemzés. Mindkét szöveg – ha csak nagyon távolról is – Zrínyi Miklóshoz is hozzákapcsolható, s bemutatásukkal Klaniczay Tiborra és Varga Imrére is szeretnék emlékezni.

Az első drámaszöveg gróf Balassa Bálinté,[17] akinek a teljes költői életművét Varga Imre rendezte sajtó alá, s az ő érdeme a színjátékszöveg máig egyetlen modern kiadása is.[18] A figyelem eddig csak Balassa verseire irányult, ezek milyenségéről több tanulmány is született,[19] de maga a „műfaji és tematikai tekintetben egyaránt jelentős színjáték"[20] elkerülte a kutatók figyelmét. A szöveg újdonsága, hogy a régi magyar irodalom egyetlen drámai formájú önéletírása. Annak ellenére, hogy a kutatók is

---

[16] Latzkovits Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon,* Irodalomtörténeti füzetek 161 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007); Kaposi Krisztina, „A Névtelen *Comico-Tragoedia* műfaji komplexitása és összefüggése a *Drei Lebende und drei Tote*-szövegcsoporttal" in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből,* szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna (Eger: Líceum Kiadó, 2016) 204–230; Kaposi Krisztina, „Kölcsönhatás, újraírás és kulturális egymásra rétegződés: Átjárások és áthallások a dél-német és a lutheránus játékok, valamint a Névtelen *Comico-Tragoedia* között", in *Átjárások–áthallások,* szerk. Hantó Réka, Muntag Vince, Melhardt Gergő, Varga Nóra (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2016) 33–51; Kaposi Krisztina, „A Névtelen Comico-Tragoedia datálása a nótajelzések és a forráskutatás tükrében", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5,* szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 25–45.

[17] A korábbi szövegközlések: Balassa Antal, „II. Balassa Bálint legújabban felfedezett költeményei", *Hazánk* 1 (1858): 72–74, 215–218. – Toldy Ferenc, kiad., *Magyar költői régiségek (A' császárlyány vagy is Szilágyi Mihály' és Hajmási László' históriája: tizenhatodik századbeli magyar költemény, Gróf Balassa Bálint' Átkával 's Báró Amade László' némelly dalaival, régi kézirásokból)* (Pest–Bécs: Kilian–Gerold, 1828). – Balassa Bálint, *Minden munkái,* kiad. Dézsi Lajos, 2 köt. Nagy írók – nagy írások, 3/1 (Budapest: Genius, 1923): Nyolcadik rész, A kékkői kézirat Balassa-énekei, 381–411.

[18] Varga Imre, „A Balassákról, Balassi Bálintról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 362–365; Varga Imre, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű önéletrajz-drámája 1643-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 427–446; Varga Imre, „Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotásairól", *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 378–381; Varga Imre, Cs. Havas Ágnes és Stoll Béla, s. a. r., *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei,* Régi magyar költők tára: XVII. század, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 221–260, jegyzetek: 753–770.

[19] Orlovszky Géza, „Balassa Bálint", *Irodalomismeret* 10 (1999): 16–18, Maróthy Szilvia, *Gróf Balassa Bálint költészete a lussoni ritmuselmélet felől* (OTDK dolgozat, Debrecen 2013): https://www.academia.edu/19719191/ (hozzáférés: 2020. 12. 28); Fc-csoport, „A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 250–255; Horváth Karina, „Balassa Bálint (1626–1684) rímszótára" *Irodalomismeret* 16 (2007): 29–35.

[20] Varga, „Balassa Bálint gróf újabban…", 379.

felfigyeltek az önéletírás eredendően dramatikus jellegére,[21] a műfajra a narratív elbeszélés és a tisztán irodalmi műfajoktól való távolságtartás a jellemző, tisztán drámai formában való megalkotása kivételesnek számít. Tartalmára azonban tökéletesen igaz S. Sárdi Margit megfogalmazása:

> Az önéletrajzi emlékezésnek nem is az a szerepe, hogy a múltat megőrizze, hanem hogy átalakítsa (re-konstruálja): ezzel adaptív funkciót lát el, mert miközben az önéletrajzi szelf […] szakadatlanul újraírja magát (részben a belső, részben a külső publikum számára), egyrészt sajátos én-erősítő, fenntartó, legitimáló szerepet tölt be, másrészt hozzákapcsolja az emlékezőt a család / rokonság / generáció / politikai csoport/nemzet kollektív szubjektumához.[22]

Balassa esetében saját gyermekkorának traumatikus élményei után (az anya elvesztése, szeretetlenség, mostohagyermekként való felnövekedés) ez a fajta önéletírás valóban egy pozitív énkép megerősítésének, a saját identitás kiharcolásának és felmutatásának az eszköze, s ugyanakkor nagyon szoros elkötelezettséget mutat a család kollektív emlékezetében élő események és személyek, köztük elsősorban a költő Balassi Bálint iránt. Balassa beilleszti saját alakját a családi mitológiába, újabb elemekkel gazdagítva azt. Balassa drámája (ahogy az önéletírások többsége) „nyitott a jövő irányába is; nyíltan vagy rejtett módon szándékokat, terveket, reményeket – vagyis anticipatív mozzanatokat – rejt magában".[23] A drámában az utolsó versszakok sugalmazzák a dicső jövőt (az ősök nagyszerűségéből és a gyermek kiváló képességeiből, „sok szép talentumából" eredően), de önmagában az a tény, hogy mitologikus erők mozdulnak meg érte, végig azt sugallja, hogy kivételes és nagyra hivatott gyermek az, akiért a küzdelem folyik.

Érdekes, hogy míg a gyermekkori élet-események, emlékek nem túl gyakoriak az önéletírásokban, mivel „a gyermekkori, főleg a korai, nonverbális természetű emlékek nem épülnek sémába (ezért is oly nehéz fölidézni őket)",[24] Balassa éppen korai (nem-verbális) emlék-élményekkel, pl. a büntetésből bezárt kisgyermek

---

[21] „Egyébként is: az önéletrajz rendszerint nem sorolható be valamely tiszta irodalmi típusba. Inkább elegyes műfajt – színjátékot – képvisel. Emellett jobbára az epikus történetszövés logikája – nem pedig a színpadi dramaturgia szabályai – szerint szerveződik." Pataki Ferenc, „Az önéletírás »dramaturgiája«: Az élettörténeti forgatókönyvek", *Pszichológia* 17 (1997), 339–389, itt: 345; http://real-j.mtak.hu/4947/1/Pszichologia_17.pdf (hozzáférés: 2020. 12. 28).

[22] S. Sárdi Margit, „Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások" in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 209–222; itt: 211.

[23] Pataki, „Az önéletírás…", 344.

[24] S. Sárdi, „Az önéletrajzi szelf", 215.

rettegésével, éhezéssel, megalázottsággal idézi fel a gyermekkorát. Önéletrajza egyben megtérés-élmény is (ami szintén gyakori a 17–18. századi önéletírások típusai között), a katolikus hit és Mária alakja jelenti a szilárd kapaszkodót, ő vezeti át sértetlenül az ifjút Szkülla és Kharübdisz (a rá váró kísértések) között. Gróf Balassa Bálint (1626–1684) Kékkő várában született Balassa András (1595 után – 1649) és Bakos Mária (megh. 1626) fiaként. Anyja a szülés után nem sokkal meghalt, apja Szunyogh Ilonát vette feleségül, aki nagyon rossz mostohának bizonyult.[25] Balassa 1642. február 16-án panaszlevelet intézett a Nógrád megyei rendekhez. Ebben szerepel az a vád, hogy több mint egy évig éheztették (Balassa Imréné jobbágyai adtak neki enni könyörületből), nem kapott ruhát, mezítláb járt, „utoljára tanítani sem akartanak, az atyámtol el kellett jönnöm, mert Kékkőbenis egy boltban rekesztvén egyedül magamat csupa padimentumon hálattanak, holott csaknem desperáltam, mint gyermek, félvén éjszakának idején".[26] Ez a panaszlevél már nagyszombati gimnáziumi éveiben íródott, s létrejöttében nagy szerepe lehetett nagybátyjának, Balassa (V.) Ferencnek, aki nem önzetlenül vállalta a fiú ügyeinek intézését: cserébe végrendeletileg anyai örökségének, birtokainak egy részét kérte (később ebből per is lett közöttük, mert felnőtt fejjel Balassa Bálint visszavonta a szerződést). Balassa Bálint 1640-ben elszökött otthonról. Ez év januárjában meghalt anyai nagyanyja, Dersffy Borbála. Bakos Gábor, anyjának a rokona kérte az apát, hogy adja hozzá a fiút, mert „az erdélyi fejedelmi úrfiak mellé vinné tanításra, és mint édes őtsének viselné gondját."[27] Az apa azonban nem egyezett bele a kérésbe, s talán ez lehetett az utolsó csepp, ami a szökést kiváltotta. Varga Imre csak sejtésként írja le, hogy talán ekkor került Balassa Bálint a nagyszombati jezsuita kollégiumba, az ottani anyakönyv közzététele után azonban már bizonyítani is tudjuk, hogy sejtése helyes volt. Eszerint Balassa/Balasa, Valentinus/Valentinus Nicolaus 1640-ben lett principista, 1641-ben a grammatika, 1642-ben a syntaxis, 1643-ban a poétika, 1644-ben a retorika évfolyamát végezte.[28] Bizonyára a nemesi convictus diákja volt,

---

[25] Báró Szunyogh Ilona Szunyogh Mózes és Osztrosith Bora lánya volt: Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (Pest: Ráth Mór, 1857–1868): https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/szunyogh-csalad-jeszeniczei-es-budetini-grof-es-nemes-B229/

[26] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 753. A kéziratos források lelőhelye: MNL P 1761. 2. cs. 4. tétel.

[27] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 754.

[28] Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovácz Bálint, összeáll., *Jezsuita gimnáziumok diákjai, 17–18. század: A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773),* Anyakönyvi adattár 1–3, 2: 214. A neve mellett 1642-ben a „liber baro", 1643-ban az „Ung. liber baro" megjegyzés olvasható: https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=0&layout=s
A Cat. Tyrn. I. lelőhelye: Matricula Gymnasii Academiae Tyrnaviensis, 1616–1693. Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthány. Cat. IX. Lit. Tit. I. d.

az intézményt Pázmány Péter alapította 1624-ben. Életkorát tekintve már valóban kissé elkésett az első osztály elvégzésével, de a gimnázium diákjai között jóval idősebbeket is találunk: 1643-ban Nagyszombatban a legfelső, retorikai osztályban a diákok 15–29, a pozsonyi gimnáziumban pedig (1650 és 1652 között) 15–25 évesek voltak.[29] Ekkor már itt tanult rokona, Balassa (III.) Imre is, aki 1638-ban került a gimnáziumba.[30] A matricula szerint Balassa Bálint iskolatársa volt Listius László is (1628–1662), aki egy évvel fölötte járt: 1641-ben syntaxista volt Nagyszombatban,[31] majd 1641. november 22-én átiratkozott a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályába. Nevét néhány hónappal később, 1642. március 23-án bejegyezték a bécsi egyetem anyakönyvébe is.[32] A nagyszombati diákok több mint a fele ment egyetemre a gimnáziumi tanulmányok után,[33] így tett Balassa Bálint is, aki a bécsi egyetemen folytatott filozófiai tanulmányokat 1644-től. Apja halála után, 1649-ben elfoglalta a birtokait, elűzte a mostoháját és a mostohatestvéreit, s 1651-ben elindult hivatalbeli és katonai karrierje, ami 1664-ben a grófi címhez vezetett.[34] Megkonstruált életrajzának drámai elemei (gonosz mostoha, szökés, áttérés a katolikus vallásra, harca az örökségért) valóságosak ugyan, de egyrészt nem mondhatóak kivételesnek, másrészt az életrajzi tények némiképpen relativizálják a drámai fordulatokat: bár apja evangelikus volt, de az apai ág jórészt katolikusokból állt, és a mostohaanyja, Szunyogh Ilona is katolikus volt, így az áttérés nem jelentett akkora traumát a család számára. Mostohaöccsei ugyanúgy a nagyszombati kollégiumba mentek tanulni, ahogy ő: a matricula szerint Balassa Ádám 1648 és 1654 között, Balassa Gábor és Balassa Pál pedig egy időben, 1652 és 1661 között voltak a gimnázium diákjai.[35] Közülük a legkisebb, Pál (1644–1705) egyházi pályára lépett, esztergomi érseki helynök, majd rosoni címzetes püspök lett.[36] Balassa mindkét lánytestvére apáca lett: Balassa Erzsébet Viktória (1641–1699) a nagyszombati, Balassa Éva Borbála pedig a pozsonyi kolostor rendfőnöknője volt (1702-ben).[37] Apai nagynénje, Balassa Zsuzsanna buzgó katolikus volt, az ő alapítványából jött létre a kassai jezsuita

[29] Frederik Federmayer, „A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában", *Történelmi Szemle* 60 (2018): 215–236.

[30] *Jezsuita gimnáziumok diákjai,* 2: 193.

[31] Uo., 2: 216.

[32] Knapp Éva, „Volucris rota, vertitur anni": Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–28, 5.

[33] Federmayer, „A jezsuita iskolákban végzett…", 217 (5. sz. jegyzet).

[34] Nagy Iván, *i.m.* https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyar orszag-csaladai-1/elso-kotet-2/balassa-csalad-balassa-gyarmati-grof-es-baro-3BC/

[35] *Jezsuita gimnáziumok diákjai,* 2: 216, 319, 386, 392, 487–488.

[36] Szentmártoni Szabó Géza, „Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi", *Lymbus*: *Magyarságtudományi Forrásközlemények* (2006): 307–315, 309. https://epa.oszk.hu/01500/01500/00004/pdf/00004_301.pdf,

[37] Uo., 311.

nemesi convictus 1647-ben.[38] Két idősebb fiútestvére ugyanúgy katonai érdemeket szerzett, ahogy ő maga is: Ádám (1635 körül – 1709) – akivel komoly birtokperei voltak – császári kamarás, Korpona várának kapitánya volt 1686–1701 között, Gábor (1642–1700) királyi táblai ülnök, Kékkő és Divény örökös kapitánya, aki részt vett Buda és Eger visszafoglalásában is. Az apa és négy fia portréjáról Szentmártoni Szabó Géza közölt tanulmányt.[39] Bár a mostohaanyjával való rossz viszony nagy hangsúlyt kap a drámában, Balassa Bálint Szunyogh Ilona féltestvérének a lányát, Szunyogh Katalint, özvegy Jakussich Jánosnét vette feleségül, s a házasság 1668-ig, az asszony haláláig tartott. [40]

Balassa Bálint a jezsuita kollégium diákjaként kezdett verselni, Varga Imre a legkorábbi versét és a verses drámáját is 1643-ra teszi. Mivel ebben az évben éppen a poétikai osztály diákja volt, minden bizonnyal saját költészettani tanulmányai vezettek ahhoz, hogy életének eseményeit egy fikciós keretbe illesztve átpoetizálja. Ennek a költői magatartásnak első nagy vállalkozása az a barokk életrajzi, verses színjáték, amit valószínűleg iskolai feladatként készített, de ami – személyességénél és Balassa jó verselési képességeinél fogva –, jóval több lett annál. Ahogy Varga Imre fogalmaz, az „önéletrajz-dráma" „allegorikus küzdelem az életútja keresztező pontjánál álló ifjúért" pogány és keresztény elemek keveredésével. A Balassa Bálint lelkéért folyó certamen (vetélkedés, psychomachia) szereplői Mars, Pallas, Bacchus, Plutos (a szövegben Pluto!), Cupido, Venus, Apollo és a múzsák. Hasonló iskolai játékot többet is ismerünk a 17. századból, de mindegyik latin nyelvű, ezért is kivételes ez a szöveg (bár Balassa maga is beillesztette a játékba hosszú latin költeményét Szűz Máriához, és természetesen a szerzői utasítások is latin nyelvűek). 1637-ben került színpadra Gyulafehérváron a *Schola triumphata* című udvari látványosság (a Bethlen Gábor által Erdélybe hívott Johannes Henricus Alstedius műve), amelyben a Pallasnak öltözött Rákóczi Zsigmondhoz megérkezik Mars követe, aki bátyját, Rákóczi Györgyöt kéri a maga seregébe. Rákóczi György Minerva helyett Marsot választja, elbúcsúzik tanáraitól és tanulótársaitól, s búcsúzóul 41 disztichont olvas

[38] Uo., 310.

[39] Szentmártoni Szabó Géza, „Balassi Bálint képmása és a Balassa család ősgaléria", in *Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. Kecskeméti Gábor, Historia Litteraria 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996) 255–259.
Uő, „A Balassa család egykori képgaléria a kékkői várkastélyban – Niekdajšia galéria obrazov rodiny Balašovcov (Balassa) v kaštieli Modrokamenského hradu", in: *Zborník z medzinarodnej konferencia: Rod Balašovcov v 13. až 19. storoči Modrý Kameň.*, ed. Helena Ferencová, Erika Antolová (Slovenske Narodne Muzeum, Múzeum bábkarských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013), 93–112.

[40] Szunyogh Katalin báró Szunyogh Gáspárnak, Ilona mostohabátyjának volt a lánya, 1649-ben halt meg az első férje, Jakussich János, 1659-ben kötött házasságot Balassa Bálinttal. Balassa Bálint második felesége gróf Altha-Thillner Anna Mária, harmadik felesége gróf Esterházy Ilona volt: Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 754–755 (3. jegyzetben).

fel az ünnepség nézőinek.[41] 1660-körül Bártfán volt egy színjáték *Pallas victrix* címmel, ebben a Parnasszusra igyekvő diákokat a lustaság, az álom és a részegség allegorikus figurái igyekeznek visszatartani a tudományoktól.[42]

Balassa színjátékának nincs címe, és a kéziratos anyagban sincs a lehetséges címre való utalás. Egy dialógussal kezdődik a Balassa Bálintot megszemélyesítő Genius és Trivio között. Ebben a szerző mint egy költői életmű öntudatos birtokosa jelenik meg (aki azért rejti el a versfőkben a nevét, hogy senki se tulajdoníthassa magáénak a verseit),[43] s ez az életmű több részből áll: első „könyve" szerelmes verseket, a második egyéb világi verseket, a harmadik pedig istenfélő és egyéb verseket tartalmaz. („Talál az, ki tekint utolsó rendemre, Sok istenfélőt is és mást is nevemre.")[44] Azok a megjegyzések, miszerint sok verse elveszett („de sok veszett, ki már nincs kezemben"), illetve, hogy a szerelmes versek nem Cupidóra, hanem Hymenre, a Házasság istenére céloznak (vagyis Balassi szavaival szólva: "tisztességes szerelemről" szólnak), illetve a versek tematikus felosztása egyértelműen Balassi Bálint „maga kezével írt könyvének" imitációjára utalnak. Az utolsó versszakokban már explicit módon megjelenik Balassi Bálint, így a játékot mintegy keretbe foglalja Balassi költői hagyománya. Ha elfogadjuk, hogy az önéletrajzi játékot Balassa Bálint 17 évesen írta, azt kell feltételeznünk, hogy ez a szövegrész később, már az 1650-es években került a darab elé (az akrosztichonnak egy színpadi előadásban nem is lenne értelme) már csak azért is, mert ezután következik a tulajdonképpeni Prológus. A szöveggel kapcsolatban már Maróthy Szilvia is felvetette, hogy „nem feltétlenül egy időben keletkezett a dráma egésze, egyes versek talán már korábban, mások később íródtak. Ezt támasztják alá a betétek és a dráma dialogizáló részei közötti tartalmi rések, ill. egyáltalán a szövegegész nehézkessége, mely nem annyira a fiatalkori ügyetlenségnek, mint a kompiláló technikának tudható be."[45]

Érdekes a bevezető dialógusnak *(Versus Praefativi)* a költői játékra, a saját képében, illetve a nem saját képében megírt versekre, a szerepjátékra való utalása. Ezzel mintegy kulcsot ad az életmű értelmezéséhez is („Bujaságnak senki versemet ne vélje, Ki képében vannak, szabadnak ítélje", „Szerelmes verseim nem képemben vadnak, De lesznek, kik békét ezeknek sem hadnak.") Így tehát, miközben az életrajzi dráma főhőse jól azonosíthatóan önmaga, szereplői pedig saját családjának (csak egy anagrammával rejtjelezett) tagjai,[46] versei szabadon értelmezhetőek és (a névvel

---

[41] Alszeghyné, Lóránt és Varga, *Ludi scaenici...,* 152–153.

[42] Uo., 561–613.

[43] „Ez a kijelentés nem csak a szerzői jogi szándék felől erősít meg minket, hanem az akrosztichonnal ellátott versek betétszerűségéről is, továbbá arról, hogy a drámát az önigazolás szándéka mellett ezek a kiemelkedő versek is szervezik." Maróthy, *Gróf Balassa Bálint költészete...,* 22.

[44] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 221.; Varga, *„Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...,"* 430.

[45] Maróthy, *Gróf Balassa Bálint költészete...,* 22.

[46] Armia-Mária, Nolia-Ilona, Radenas-Andreas.

jelzetteken kívül), nem tekinthetőek lírai önéletrajznak. Balassa vers-korpuszában a 24 versből összesen 12 tartalmazza a szerző nevét,[47] a szerelmes verseknél viszont csak egy,[48] az istenes versekből pedig mindig hiányzik az akrosztichon. Nagyon változatos szótagszámú (6-os, 7-es, 8-as, 9-es, 12-es) és rímelésű (4-es és 3-as bokorrím, páros rím, keresztrím, a Balassi strófa variációi) versek alkotják ezt az életművet,[49] amelynek a Zrínyi-versekkel való rokonságára, a török elleni harcra buzdító versének a Zrínyi-röpiratokkal való párhuzamaira már Orlovszky Géza is felfigyelt.[50] Balassa többször él a strófaváltás eszközével is.[51] A színjátékba beemelt három magyar nyelvű verse is változatos: az első egy kétütemű 12-es párrímes vers (amelyben többször is három ütemre vált) és enjambement is oldja a merev formát („Azokat az első rendben ez könyvemben, / írtam, de sok veszett, ki már nincs kezemben").[52] A második, refrénes szerkezetű, 15 versszakos ének a drámai monológ szerepét tölti be, a szökni készülő Genius énekli el, s három elemből áll egy-egy strófája (két felező 12-es, két felező nyolcas, és a végén egy tizenkettes félsor). Többször visszatér benne a szerencse motívuma („Szerencsétlenségem, ugy látom, nem forog, / Mert állandó bennem az keserves horog"; „Ifjúságomat sok bánat keseríti, / S mostoha szerencse nyilaival sérti"),[53] amit már az első jelenetben előrevetített Tempus szerepeltetése: „Szerencse kerekét én untig forgatom, / Idővel, ki alul volt, majd ott fent látom."[54] A kolofonja szerint „Ezt szerzem tizenhét esztendős időmben, / Indulván tanulni gyermekesztendőmben; / *Mert eddig mind buban éltem, / Szivem vig napját sem értem, / S több eséstől féltem.*"

A harmadik vers megint egy drámai monológ szerepét tölti be (nyolcas és hetes szótagszámú, keresztrímes versszakokból áll), és a Mars és Pallas közti vívódásról, majd a Venus általi legyőzetésről szól. Balassa itt egy olyan Balassi-verset idéz meg, amelyet éppen Cupido, Mars és Pallas vitája tesz dramatikussá, s amelyet Rimay is

---

[47] „Az identitáskeresés a szülői szeretetből való kirekesztettség következményeként (mint majd József Attilánál) a saját nevéhez tapadó névmágiában nyilvánult meg: szinte minden fennmaradt költeményének elengedhetetlen tartozéka a versfőkbe gondosan beleszőtt BALASSA BÁLINTH akrosztichon" – írja Orlovszky Géza. Orlovszky, „Balassa Bálint", 16.

[48] A 98-as vers versfőiből a gróf Tarnovska Zsófia név olvasható ki, a szerelem azonban nem végződött házassággal. Talán emiatt is, Balassa csak 33 évesen nősült meg; RMKT, XVII, 12: 754.

[49] Maróthy, *Gróf Balassa Bálint költészete...,* 11–12.

[50] Orlovszky, „Balassa Bálint", 18.

[51] Pl. *Gyöngynél kegyesb szépet...* A szöveg 14 strófából áll, az 1–13. strófa metrumképlete a6 a6 a6 a6, a záróstrófáé a reprezentatív Balassi-strófa képlete: a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7.Varga, Cs. Havas és Stoll, ., *Madách Gáspár...,* 245–246. Fc-csoport, „ A strófaváltás…", 253.

[52] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 221.; Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…," 430.

[53] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 223.; Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…," 436–437.

[54] Uo., 431.

átdolgoz.[55] A Célia-ciklus 9. költeményében (*Kilencedik, kiben Juliához hasonlítja Céliát minden állapatjában, Cupidóval is feddik, hogy (holott hazájából is ő kergette ki) ott sincs nyugalma miatta*) Balassi végleg szakítani akar Cupidóval, hogy ezentúl Pallas és vitéz Mars fennhatósága alatt álljon, azonban végül meggyőzi magát, hogy haszontalan a Cupido elleni küzdelem: „Mert se Mars Cupidónak / Nem árt vitézséggel, sem Pallas elmével / úgy mint világbírónak". Genius is belátja, hogy sem Marsra, sem Pallasra nem számíthat Cupido ellen, de fogadkozik, hogy az ő szerelme „mérsékli magát", „nem lesz mocskos", s holtig fog tartani („Holtig fogom én szeretni egy phoenix madaramat").[56] A negyedik vers latin nyelvű, szintén Genius énekli el, s a versfők ismét csak Balassa nevét rejtik, de már latinos alakban.[57]

PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény, 98.68.1 ltsz. Invidia

Maga a színjáték szabálytalan szerkezetű: a *Prológus* az első felvonásnak felel meg, prológusként való feltüntetése igazából csak amiatt lehet indokolt, hogy a dráma jelen idejéhez képest az előzményeket beszéli el. A drámai szituáció már a gyermek születésekor kialakul, a viszonyváltozás az anya halálával indul el, aki szinte a fia helyett vállalja a halált. A gyermek születése fölötti öröm gyásszá változik: megjelenik Invidia. Leírása: „rut fene állat, Haja kígyó, halvány, nincs mása ég alatt" pontosan megfelel Invidia korabeli ikonológiai ábrázolásának. A *Soproni díszletkönyv* egyik lapján is szerepel: sovány, félig meztelen férfialak, hajában zöldeskék kígyók tekergőznek, kezében égő fáklya, amire sziszegő kígyó tekeredik, mellette egy piros szív, amit kígyók fonnak körül.[58]

---

[55] Jankovits László, „Rimay János elválik", in *Tárgyi, nyelvi és dramaturgiai magyarázatok, konkordanciák. Tanulmányok a 80 éves Nagy Imre tiszteletére,* szerk. Jankovits László, Pálfy eszter, Pap Balázs, Tóth Orsolya, 189–201. (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet–Verso) http://versofolyoirat.hu/NagyImre_80.pdf (hozzáférés: 2021. 01.10.)

[56] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...,* 227. Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…," 442. Balassa a főnixmadár-metafora mellett „galambocskának", „sólymocskának" nevezi a versben kedvesét. A vers Balassi Célia-ciklusának 9. versére reflektál: "Medgyek? Hová légyek? Jobb-é, hogy engedjek? / Mert se Mars Cupidónak / Nem árt vitézséggel, / sem Pallas elmével / úgy mint világbírónak, / No tehát engedek (mert vélek sem érek) / én is hát ez rontónak." http://www.mek.oszk.hu/00600/00609/00609.htm#77

[57] Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…," 445–446.

[58] Lelőhelye: PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet/ Szcenikai gyűjtemény, modern kiadása: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs,* preface by Marcello Fagiolo, studies by Éva Knapp, István Kilián, iconography by Terézia Bardi, edited by József Jankovics (Budapest: Enciklopédia Publishing House, 1999), 214 (70–71. kép).

Invidia először a gyermeket szeretné elpusztítani, de mivel őt a gráciák és védőangyala védik, ezért Armiára küldi a Halált, hogy ne legyen védelmezője a megszületett Balassa Bálintnak („Te halál, mindjárást lődd meg szép Armiát, Más ne őrizhesse hogy oly jól az fiát"),[59] a gyermekre pedig betegségeket küld (himlőt, vérhast, hideglelést), de isten ereje nem hagyja őt megölni. Maga Invidia választja ki a gyermek mostohaanyjának Noliát, aki megígéri, hogy a fúriák segítségével tovább gyötri majd a fiút. De még a fúriákat is ámulatba ejti a gyerek hite: „Gyönge kezecskével mint hány kereszteket, S nem retteg. Még nagy is nem győzné ezeket, Az ki ez gyermekben megnéz mindeneket, Nagyot jövendölhet, mert lát sok jeleket."[60] A *Prológus* végén megjelenik Minerva, aki visszaűzi a pokolba a szörnyeket, és a védőangyalokra bízza a gyermeket, hogy felneveljék. A dráma első egységét, a barokk ikonográfia allegorikus alakjai (Invidia, Tempus) és a római istenek (Bacchus, Minerva) mellett Párkák, Nimfák, Gráciák, Fúriák, Betegségek, Zephyrek teszik látványos, drámai feszültséggel teli, jól megkoreografálható színpadi jelenetté. Az ezt követő *Actus primus* első jelenetében Trivio már a felserdült ifjúhoz beszél, a Balassa család genealógiáját sorolja fel neki (és a nézőknek):

Bán Illyriumban,[61] vajda is Erdélyben,[62]
Király is Bosznában mert volt nemzetedben;[63]
Lengyel királyoknak sógorsága is benn,[64]
Atyád után vérség sok lengyel hercegben.
Volt anyád is Dersffy Borbálának lánya[65]
És régi tündöklő háznak alkotmánya;
Derencsényi bánig az nemzetét hányja,[66]

[59] Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…," 432.

[60] Uo., 434.

[61] Az ősökre való utalásokat Nagy Iván *i.m.* és Kőszeghy Péter monográfiája – *Balassi Bálint: Magyar Alkibiádész* (Budapest: Balassi kiadó, 2008), 48–50 – alapján pontosítottam: Balassa (I.) Ferenc (1471 előtt – 1526) szörényi (1492) és horvát bán (1504) volt.

[62] Balassa (I.) Imre (megh. 1550) 1534-től erdélyi vajda.

[63] Balassa (I.) Ferenc 3. felesége Perényi Orsolya, Ujlaki Miklós macsói és szlavón bán, erdélyi vajda, később bosnyák király (1471–77) unokája volt, Balassa Ferenc 8 gyermeke ebből a házasságból született.

[64] Balassa (III.) Zsigmond (1570 k. – megh. 1623), Balassa Bálint nagyapja, gróf Zborovszky Erzsébetet vette feleségül 1595-ben Krakkóban, az esküvőn a lengyel király is részt vett.

[65] Dersffy (III.) István kassai főkapitánynak az Erdődy Annától született lánya, Dersffy Borbála osgyáni Bakos János felesége lett, lányuk Bakos Mária, Balassa Bálint édesanyja: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/dersffy-csalad-zerdahelyi-1E6F/

[66] Balassa László (1465 előtt – 1485 után) 5. felesége Derencsényi Borbála volt, aki Derencsényi Imre horvát bán (megh. 1493), és Szapolyai Orsolya leánya.

Onnan János király vérségét sem bánja.
Legközelebb vére Lórántffy Zsuzsanna,[67]
Mely kincses Erdélynek fejdelemasszonya.
Fejdelmi fiát is az vér hozzád vonja,
Anyád nemzetében másokkal befonja,
Ki nagyob (de csak egy Seleméri ágon,
Több Seleméri is mert volt ez világon).
Paleologusig hágsz Görögországba […][68]

Ezután azt tanácsolja Geniusnak, hogy szökjön el tanulni. De hiába jelenik meg az őrzőangyala, hogy elvezesse Minervához, mert útközben meglepi Morpheus, az álom (s Invidia ármánykodásának köszönhetően), amikorra felébred, már nem találja a helyes utat. A drámai feszültséget a késleltetés adja. A gyermek előtt nem fizikai akadályok, hanem jellembeli próbák állnak. Először Mars kerül az útjába, aki katonájának hívja, de azzal biztatja, hogy a tanulást sem kell emiatt elhanyagolnia: „Tanulhatsz, kedvelem mert az okos vitézt, / Inkább, mint tudatlant, mely nem szenved intést, / *A penna nem tészen kardban semmi sértést.* [Kiemelés tőlem – P. M. Zs.]"[69] Amikor továbbindul, Vénusszal és Cupidóval találkozik, de szerencséjére megjelenik a Virtus, aki meggyőzi őt: „Csak rövidnek higyed Venus édességét, / Édes kezdetében kevesiti mérgét. / Végében vég nélkül nézd keserűségét."[70]

PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény, 98.74.1 ltsz. Venus

[67] Derencsényi Imre horvát bán (fiától, Györgytől származó) unokája, Derencsényi Borbála Lórántffy Jánoshoz ment férjhez. Fiuk, Lórántffy Mihály, Zeleméry Borbálát vette feleségül. Az ő lányuk Lórántffy Zsuzsanna (1600 k. –1660): https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/derencsenyi-csalad-kihalt-1E40/

[68] V. István (1270–1272) és Erzsébet kun hercegnő lányát, Annát 1272-ben feleségül vette II. (Palaiologosz) Andronikosz, későbbi bizánci császár. Bár Anna nem érte meg férje egyeduralmát, tőle származnak a későbbi Palaiologosz uralkodók.

[69] Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…", 438.

[70] Uo., 439.

Hiába küzdött érte Mars és Pallas, Cupido mégis megsebezte Geniust, aki hosszú versben fohászkodik pártfogóihoz, és végül úgy dönt, hogy csak az okos és bátor ember tud jól szeretni, tehát a szerelemtől nem idegen sem Mars sem Pallas.[71] Végül már csak Plutónak (helyesen: Plutosnak), a gazdagság istenének a csábítását kell leküzdenie, s elindulhat célja felé. „VIRTUS: Cyprist és az Bacchust Plútóval megvessed, / Engemet Pallassal hagyom, hogy kövessed."Az utolsó nagyobb egység egy latin vers Szűz Máriához, aki, mint Ariadné tette, kivezeti a labirintusból a tévelygőket, és a földi Mária, a halott édesanya helyett oltalmába veszi a fiát. Mária a felhők közül intéz szózatot a Geniushoz: „okos és fegyveres Pallast te kövessed!" Végül két főpap fogadja az iskolába megérkezett fiút: „Isten hozott, úrfi, a mi kezünk alá, Igaz hitre, légyen az Istennek hála."A második párhuzamot von a költő-előd és az ifjú Balassa között:

Ki hasonló nevet viselt nemzetedben,
Tudomány, vitézség, szerelem volt ebben.
Tizenegy bajt egy nap vitt erős fegyverben,
Annyiszor részesült az győzedelmekben,
És annyi kópia vitéz törésekben.
Mássá sem volt eddig az magyar versekben,
Mars, Pallas hívének irják az könyvekben.
Annak képét látom lenni személyedben,
Successora leszel, de nem csak nevedben.[72]

Ugyanakkor arra is inti, hogy Balassi Bálint követője legyen Mars és Pallas híveként, de a szerelemben ne kövesse őt, és soha se engedje Cupidót a szívébe.

A Varga Imre által megtalált, 17. század végi (és talán Balassa Páltól származó) tíz oldalnyi latin genealógia *(Historia Geneologiae Familiae Balassa)*[73] Balassi leírása pontosan egybeesik a színjátékban megrajzolt képpel, tehát ez a családi hagyomány jelenik meg a drámában is – Istvánffy nyomán:

---

[71] „Nem ártalmas hív szerelem / Jó szivű emberekben, / Csak ne legyen késedelem/Miatta fegyverekben. / Kedvesebb is állása / Vidám okos szivekben, / Hogysem volna szállása / Félénk bolond keblekben." VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…", 442.

[72] Uo., 446.

[73] Historia Geneologiae Balassa uti ex conclusione patet saeculo 17° aut sub initium saeculi 18° confecta cum aduersis pluribus Tabellis Genealogicis. Absque dato. Vágbesztercei levéltár XI. fasciculusának első darabja. Panstvo Povazská Bystrica. Pisomnosti rodové. Majetkovo prave. Fasc. I. (117 db.), Fasc. X I. (64 db.). VARGA „A Balassákról, Balassi…", 362.

> Jánosnak másik, nagyobbik fia pedig Bálint volt, kiváló bajvívó a törökkel szemben, aki igen gyakori párviadalokban ismételten, néha egy és ugyanazon a napon kétszeri, háromszori párbajban győzedelmeskedett. Mint költőnek, Ovidiushoz hasonló híre volt Magyarországon. A történetírók egyszerre hívják őt Mars és Pallas tanítványának.[74]

Jól látható, hogy a jezsuita poétikaoktatás és az elsajátítandó költői gyakorlat egy olyan közös szemléleti és gyakorlati tudást adott, ami a 17. század minden főrangú költőjének sajátja volt.[75] A különböző versformák megjelenése a színjátékban, a latin és magyar nyelv egymásra reflektálása azt erősíti, hogy a szöveg egyfajta poétikai példatár is, a szerző verselési készségének, formagazdagságának, poétikai tudásának összefoglalása: a Balassi strófától a latin disztichonig minden benne van, amit a nagyszombati diák elsajátított. Ráadásul bemutatta azt a könnyed latin-magyar nyelvhasználatot is, ami alapkövetelmény volt a poétikai-retorikai osztály diákjainál:

> Trivio: Deákul is mondd meg, magyarul mit mondasz,/ Mi haszna, hogy tótra magyar szókat hordasz.
> Genius: Nocte gemo, tota redeunt suspiria mane,/ Imperium totum moeror acerbus habet.[76]

A nagyszombati jezsuita poétika-oktatás elsősorban a verses műfajok ismeretét és gyakorlását írta elő, s a *Ratio Studiorum*nak megfelelően a diákok verselményeit nyilvánosan kifüggesztették vagy felolvasták, tehát egyfajta nyilvánosságot is biztosítottak a költői próbálkozásoknak.[77] Ezután joggal vetődik fel a kérdés, hogy színpadra

---

[74] „Alterum autem filium seniorem hie Joannes habuit Valentinum, insignem contra Turcas Atletam et frequentissimis et nonnumqvam una eademque die secundario, tertiarioque iteratis duellis triumphantem. Poetamque tamqvam Ovidium totä Hungária celeberrimum, quem Historici Martis simul et Palladis alumnum compellant." Varga, „A Balassákról, Balassi…" 364–365. Amikor III. Ferdinánd 1653. jan. 3-án Balassa Imre nógrádi főkapitányt grófi rangra emelte, Balassi Menyhért és Ferenc érdemeire hivatkozott, „hogy ne is szóljunk Balassi Bálintról, ki Mars és Pallas művelésében rendkívüli hírt szerzett magának" Varga, „A Balassákról, Balassi…", 365.

[75] Zrínyi, Lipsius és Esterházy költészetét vizsgálva Knapp Éva hangsúlyozza, hogy költészetükre nagy hatással volt a jezsuita poétikaoktatás: „Az ilyen jellegű megjegyzések feltételezik az egykori költészettani feladatok meglétét, és egyértelműen utalnak azok penzumszerű teljesítésére. Úgy tűnik fel, hogy az iskolai verstémák a tanulmányi évek befejezése után vagy azokkal párhuzamosan továbbra is foglalkoztatták mind Zrínyit, mind Listiust és Esterházyt, mivel ezek a művelt arisztokrácia számára a kor divatos témái voltak Magyarországon is, az antik és a humanista hagyományt követő mitologizáló költészeti megoldásokkal együtt." Knapp, „Volucris rota…", 7.

[76] Varga, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…", 437.

[77] Erről lásd: Szabó Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485.

került-e valaha Balassa Bálint színjátéka? Véleményem szerint igen. Arra, hogy már a 17. század első felében is szervesen hozzátartozik a jezsuita gimnáziumokhoz az iskolai színjátszás, Drugeth János országbíró, Felső-Magyarország főkapitánya 1640. július 31-i adománylevele az egyik bizonyíték. Ebben egy olyan „illendő tisztességhes" collégium felépítésére tesz ígéretet, „melyben kápolnán, bibliothékán, konyhán, sáfárházon, pinczén, refectoriumon, vestiariumon, téli közmuseumon, infirmarián, patikán és egyéb efféle közönséges házakon kívül huszonnégy szerzetes ember, külön-külön féle kamarákban tághassan el lakhassék, együtt az hét Iskolákkal, és azokon felyül egy öregh auditóriummal, melly mind a poéták és rhetorok gyakorlásaira heted szaka, mind pedigh níha disputatiokra és *az elmés comoediáknak is tisztességhes játékira helyessen szolgálhasson* [kiemelés tőlem]."[78]

A nagyszombati jezsuita gimnáziumból 1617-ből tudjuk dokumentálni az első színielőadást, amelyen Pázmány Péter is részt vett.[79] Megtekintette a körmenet során előadott két színdarabot, melyek Illés prófétáról, illetve Szent Imre hercegről szóltak,[80] és később is figyelemmel kísérte az előadásokat.[81] Azokban az években, amikor Balassa a gimnázium diákja volt, tehát 1740–1745 között, összesen 9 bemutatóra került sor.[82] Az elsőn Balassa még csak mint néző vehetett részt: a Loyolai Szent Ignác életéről szóló ünnepi darabot általában a felsőbb évesek játszották.[83]

---

[78] Mészáros István, „Pázmány Péter oktatáspolitikája", *Magyar Tudomány* 35 (1990): 420–432, itt: 426. Az irat lelőhelye: Országos Levéltár, Archivum Budense, Coll. S. J. Ungvariense, fasc. 14. n. 17.

[79] Ettől kezdve folyamatosak az előadások, 1711-ig 174, 1773-ig összesen 448 adatot tudunk dokumentálni.
Staud Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum scenicorum in scholis SJ Hungariae,* 4 köt. (Budapest: MTAK, 1984), 1: 83. A nagyszombati adattár: ui., 83–236. A nagyszombati színjátszásról lásd még: Kilián István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 43–70.

[80] „Non mediocri plausu et approbatione data idem dramata duo praesentibus Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi aliisque Praelatis et Magnatibus. Alterum de Elia cum in solenni circumgestatione Sanctissimi Corporis Christi ante nostrum templum stationem haberet. Alterum de Sancto Emerico in praemiorum distributione." (Staud, *A magyarországi jezsuita...,* 1: 83.) Pázmány és a nagyszombati színjátszás kapcsolatáról lásd részletesen: Kilián István, „Pázmány és a színjáték", in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita (Vác: Mondat Kft, 2013), 259–282; https://btk.ppke.hu/uploads/articles/115865/file/259_282_Kilian.pdf (hozzáférés: 2020. 12. 28).

[81] „Ac alias alijs per classes singulas Dialogismus juventuti. Accessio novae Academiae seu Gymnasij universalis erecti ac instituti autoritate Caeasarea, munificentia Cardinalis Petri Pazmani Archiepiscopi Strigoniensis Fundatoris, qui centum millium summam aeris novae huic fundationi deputavit." (Staud, *A magyarországi jezsuita...,* 1: 91). „Decembris in scenam datus Beniaminus Cardinalem Fundatorem recreavit, quod novellam hunc Academiam dicat suum." (Uo.)

[82] Uo., 93–96.

[83] *Vita Sancti Ignatii;* Staud, *A magyarországi jezsuita...,* 1: 93.

A következő évben három bemutató is volt: 1641. január 1-jén Krisztus születéstörténetéről játszottak egy darabot az ungvári püspök és kísérete tiszteletére.[84] Nagypénteken és úrnapján *sub solemni pompa* rendezték meg a körmenetet, amihez látványos jelenetek kapcsolódtak.[85] Ezen már az alsóbb évesek is szerepelhettek, mivel az előadások a szélesebb közönség miatt anyanyelvűek (1631-ben pl. magyarul, szlovákul és németül adtak elő jeleneteket a körmenet idején.)[86] A szimbolikus, elsősorban a vizualitásra épülő jelenetek nem igényeltek komolyabb szereptudást. (1649-ben pl. a nagyszombati körmenetben Esterházy Pál az isteni szeretet Geniusát személyesítette meg.)[87] Az évzáró, ünnepi előadáson Szent Adalbert életét mutatták be a diákok.[88] 1642-ben is három előadás volt Nagyszombatban, az első Corvin Mátyásról szólt.[89] A mi számunkra a legfontosabb, 1643-as évben az adattár szerint a Nemesi Convictus diákjai előadtak egy színjátékot az ebédlőben az újonnan kinevezett esztergomi érsek, Lippay György tiszteletére: „Nobilis Convictus Hungaricus Domi extra consueta in triclinio ingenii specimina drama dedere una omnes Illustrissimo novo Archiepiscopo".[90] Véleményem szerint ekkor kerülhetett színre Balassa drámája, a feltevést megerősítik a darab részletes, és jól követhető szerzői utasításai,[91] a vizuális megjelenítésre vonatkozó szövegrészek (Mária például a felhőkből szól alá), az emblémákra, a kellékekre való utalások:

> Magadot sértésbe, vigyázz, ne sülyeszszed,
> Syrtis és Charybdis közébe ne vessed. *Dat crucem.*
> Ugy vigyázz magadra, köztök ne veszeszszed,
> Az ellenző dolgot *ily jellel* kergessed,
> Fegyveres és okos Pallast csak kövessed![92]

---

[84] Uo., 99.

[85] Uo., 94.

[86] „Die quo supplicatio Eucharistica iuxta Collegium ducitur ad parietum ornatum pietati excitandae in occurrenti populo symbola varia Hungarice, Slavice ac Germanice in scenam data, magna nostrarum commendatione." Uo., 88.

[87] „A nagyhétben pedig, úgymint nagypénteken, a processióban az isteni szeretetnek geniussa voltam, a hol a theatrumon köllött bizonyos verseket mondanom: ugy a comoediában is a szent koporsó előtt egy zöld leveles fára voltak kezeim fölfüggesztve, ugyanazon isteni szeretetnek képit viseltem." Uo., 102.

[88] Uo., 94.

[89] Uo., 95.

[90] Uo., 96.

[91] „Trivio saltitat. Genius quaerit; via obstructa est. Aliae patent cum vocibus invitativis ex lateribus, ille consistit in bivio."

[92] Varga „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű…", 446. (Kiemelés tőlem. – P. M. Zs.)

Az allegorikus vagy mitológiai szereplők vizuális megjelenítésére sok minta állt a szerzők, színpadra vivők előtt, a *Soproni díszletkönyv*ben is megtalálható szinte minden figura képe Minervától és Venustól Mars istenig és a Fúriákig.[93]

PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény, 98.77.1 ltsz. Mars és Fama

PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet/ Szcenikai gyűjtemény, 98.33.1 ltsz. A tűz allegóriája, másodlagos értelmezése: fúria

Az előadás ténye mellett szól az utolsó jelenet is, amelyben a régi és az új esztergomi prímás köszönti az iskolába érkező, katolikus hitre áttért főrangú diákot. [94]

Sok tekintetben hasonló ehhez a szöveghez az az allegorikus játék, amit Klaniczay Tibor talált meg 1954 őszén, amikor alkalma volt kéthónapos tanulmányút keretében számba venni a Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban őrzött magyar nyelvű verses kéziratokat, kéziratos énekeskönyveket. Az erről beszámoló cikkben több mint hatvan versgyűjteményt sorolt fel,[95] de ezek mellett fontos új eredményként emelte ki – a Balassi Bálintra vonatkozó új adatok és egy ismeretlen Zrínyi levél mellett – annak a két XVII. századi drámakéziratnak az előkerülését is, amelyre a versek kutatása között

[93] Jankovics, *The Sopron Collection...*,146, 216, 227, 232.

[94] Ennek nem mond ellent a magyar nyelvűség sem, 1648-ban is magyar nyelvű misztériumjátékot adtak elő a kollégium diákjai az esztergomi érsek tiszteletére. Staud, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 99.

[95] Klaniczay Tibor, „Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban", *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7 (1955): 429–442.

rábukkant.[96] Az egyik, az *Actio Curiosa* szövegvariánsa, a másik pedig egy allegorikus színjáték a Világ és a Szerencse beszélgetésével.[97] A két szöveg a kéziratok tanúsága szerint ugyanabban a kis alakú, tizenkettedrét füzetben volt összefűzve, bár a leltárba vételkor (és a felvétel készítésekor) már külön választották őket. Azonos a jelzetük is, és az is jól látszik, hogy a két szöveg ugyanannak a kéznek az írásában maradt ránk.[98] Az anyag a Rakovszky család levéltárából került be egy pozsonyi közgyűjteménybe.[99] A füzet első fele hiányzik, de az utolsó lapok és a borító (összefirkálva, tollpróbákkal) fennmaradt. Itt olvasható néhány név is: pl. „Michael Molitoris possessor," „Lacko Makonyi," „Lacko Bossanyi". Ennek az allegorikus játéknak sincs címe és ez is hirtelen, az első felvonás után ér véget. Ezért is adta neki első szövegközlője, Dömötör Tekla a *Moralitás-töredék* címet. Feltételezése szerint a játék egy nagyobb történelmi dráma „allegorikus előjátéka" volt.[100] Valóban csak az *Actus Primus* maradt ránk, de maga a játék kerek egész, és allegorikus jellegénél fogva egy alsóbb osztály teljes előadása is lehetett. Mundus és a Fortuna vetélkedéséről szól, mellettük Tristitia, Consolatio és Gaudium a darab szereplői. Bár hasonló dialógusokat, vetélkedéseket szép számmal találunk a 17. században, a szövegben megjelenő szerzői utasítások, a színpadi előadásra vonatkozó kellékek és az „*Actus primus*" jelzés egyértelművé teszik, hogy színpadi játékról van szó. Az allegorikus figurák saját attributumaikkal vannak jelen a színpadon, Fortuna pl. így szólítja meg Mundust: „Nem látod e ez kereket? / Rád fordítom s el kell veszned."[101]

---

[96] „Munkám során nem szűkítettem le érdeklődésemet kizárólag a verses kéziratok kérdésére, hanem igyekeztem a régi magyar irodalommal kapcsolatos más emlékeket is felkutatni. Ennek során sikerült megtalálnom és lefényképeztetnem több Balassi életével kapcsolatos – eddig csak hírből ismert – dokumentumot: a nyitrai káptalan levéltárából előkerült Balassi Bálint Zamaria Ferdinánd elleni becsületsértési perének teljes jegyzőkönyve, a Selmecbányai városi levéltárból pedig Balassi és a városi tanács viszálykodásának számos eddig nem ismert érdekes irata 1578- és 1583-ból. Ezenfelül két ismeretlen XVII. századi drámakézirat (az egyik az *Actio Curiosa* másolata), egy kiemelkedő Zrínyi-levél, Sínai Miklós diariuma, Bessenyei több művének egykorú másolata és számos – a régi magyar irodalom szempontjából nem érdektelen – kisebb-nagyobb adalék tekinthető még gyűjtőutam eredményének." Uo., 429.

[97] Modern szövegkiadása: Kardos és Dömötör, *Régi magyar drámai emlékek*, 2: 227–237. A szöveget Dömötör Tekla rendezte sajtó alá.

[98] A teljes anyag mikrofilm másolata: Budapest, MTA Könyvtára, B 1078/X, B 1078/XI.

[99] Jelzete: P. A. Rakovsky Archiv X lad. 17. Fasc. Zaujimavesti. Akkoriban az anyag a Mezőgazdasági és Földreformot Végrehajtó Megbízott Hivatalának Levéltárában volt, amely a feloszlatott nagybirtokok és egykori uradalmak, családok levéltárait vette át. 1954. október 1-jén azonban megalakult az Állami Központi Levéltár, ami 1991-től Szlovák Nemzeti Levéltár. Az anyagot a Rakovszky család levéltára ll. (1267) 1300–1876 című egység őrizte. A Radvánszky család története jól láthatóan összefonódik a többi középnemesi felvidéki családéval, a Kubinyi, Révay, Beniczky, Szmrecsányi, Bossányi családdal álltak rokoni kapcsolatban. Birtokaik Túróc, Zólyom és Nógrád vármegyében voltak, ahol szerepet játszottak a vármegye életében is szolgabíróként, országgyűlési követként.

[100] Kardos és Dömötör, *Régi magyar drámai emlékek*, 1: 221.

[101] Uo., 2: 230.

A Fortuna-motívum, ahogy Balassa Bálintnál is láttuk, a 17 századi költészet egyik legfontosabb eleme, s nagyon különböző Fortuna-értelmezésekre ad lehetőséget, miközben felhasználja az emblematikában megjelenő Fortuna-képet is.[102] A mindennapi élet gondtalanságát, örömeit biztosító Szerencse mellett feltűnik (Listiusnál, Esterházy Pálnál) a félelmetes, a világot uraló Szerencse képe is."[103] Ez a színjáték a Világot legyőző Szerencsét állítja elénk. Az első megszólaló Mundus, aki büszkén meséli el, hogy az Istentől teremtett Világban mennyi szépség van, s Isten mindent az ő kebelébe helyezett, hogy gyönyörködjön bennük. Erre megjelenik Fortuna, akit Mundus kihagyott a felsorolásból, pedig ő Világ „fele", s bosszúból tűzzel-vassal megy a Világ ellen.

Én sok szegényt gazdagságra,
Kik becsülnek, Uraságra
Viszek, nagy birodalomra
És királyi méltóságra.
Az, kik pedig nem becsülnek,
Vagy kevélyek és megvetnek
Azokat az méltóságból
Levetem birodalomból.[104]

Mundus belátja a hibáját, de hiába könyörög, a Szerencse a katonáival elfogja és „levetteti" a Világot *(„Hic deponitur Mundus".)* Megjelenik a Szomorúság, aki elpanaszolja, hogy nem becsülte meg a Szerencsét, ezért nagyon rossz sorsra jutott. Eddig Laetitia volt a neve, de már csak Tristitiának hívják, olyan, mint az aszú ág, mindenki elhagyta. Ekkor lép a színpadra a Vigasztalás (Consolatio), aki arra kéri, hogy bízzék Istenben, aki gondviselője lesz, és jó szerencsét ad majd. Jóhéhány bibliai példát sorol fel azokról, akiket Isten megpróbált, de aztán megvigasztalt:

Jónást mikor az cethalnak
Gyomrába esik, halálnak
Dániel is Oroszlánnak
Torkában vala, barlangnak,
Sidragh, Misag, Abenago,
Ez három ékes szép ifjú
Az nagy tűz láng képében
Vettetnek kemencében

[102] Knapp, „Volucris rota…", 9.
[103] Uo., 23.
[104] Kardos és Dömötör, *Régi magyar drámai emlékek*, 2: 230.

Sőt Szent János az olajban
Midőn főznék vas fazékban,
Szent Jóbnak is csak egy napon
Az mije volt ez világon
Mindenestül oda vagyon
S ő maga fekélyes lévén
Isten ezeket nagy szépen
Megtartá, mint csudaképpen,
Minden féle veszedelmet
Tőlük elveszi gyötrelmet
És őket megszabadítá
S nagy szép vigasságra hozá.[105]

Tristitia hálásan köszöni a jó tanácsot, cserébe egy tál pecsenyére invitálja meg Consolatiót, s miután együtt távoznak, Gaudium hívja közös örvendezésre a nézőket.

A bibliai példák mellett egy mitológiai példa is van a szövegben – a nehezen érthető utalás talán arra vonatkozik, hogy a szerencse kereke Sziszüphosz kőszikláját hasonlóan sosem ér célt, és hamis ígérettel, a szenvedések végével kecsegteti a földi halandót:

Oh te forgandó Szerencse
Olyan vagy mint Sziszipus köve
Gyakran sokaknak jót ígérsz
És helyette rosszat küldesz.[106]

Ahogy látszik, a játék verselése páros rímű felező nyolcas, de sok enjambementet használ, és „verselése elég ügyes".[107] Szerzője ugyanúgy az iskolai oktatás keretében sajátította el a különböző versformák használatát, mint Balassa Bálint, csak az a kérdés, hogy hol. Az *Actio Curiosa* (*„Gaude avagy Csernel István beszélgetése"*) keletkezési helyéről, idejéről, szerzőjéről már sok vita folyt a szakirodalomban, biztosat ma sem tudunk róla, de valószínűleg a 17. század utolsó harmadában (1678) és a Dunántúlon keletkezett a szöveg, ami nem mutat igazán drámai jegyeket, csak prózában írt szatirikus dialógus-sorozat.[108] Egy dunántúli katolikus főnemes (Achastes) udvarában játszódik a nyolc dialógus, de a főhősük Gaude uram (vagyis, ha az azonosítás

[105] Uo., 2: 233.
[106] Uo., 2: 232.
[107] Uo., 2: 235.
[108] Uo., 2: 220–223.

valódi), chernelházi Chernel István Vas megyei kisnemes.[109] A szövegről nem lehet megállapítani, hogy katolikus vagy protestáns környezetben keletkezett, másolatai viszont azt bizonyítják, hogy nagyon népszerű volt, így bárhol lejegyezhették a – szabadszájúsága miatt – diákok körében is népszerű dialógust. Mivel a két szöveg ugyanabban a füzetben volt eredetileg, így a *Mundus és Fortuna beszélgetése* sem lehet korábbi, valamikor a 17. század utolsó évtizedeiben másolhatták egybe mind a kettőt. A possessor-bejegyzések, tollpróbák alapján akár a nagyszombati jezsuita iskolához is köthetjük a tulajdonost: Molitoris családnévvel jó néhány diákot találunk a 17. században, egy Molitoris Mihály pl. 1671-ben kezdte az első osztályt, Bossányi László pedig 1687-89 között volt a poétikai és a retorikai osztály diákja,[110] bár ettől még semmi bizonyosat sem állíthatunk a két szöveg másolási helyéről. Azt azonban igen, hogy a magyar nyelvű verses dialógus mindenképpen iskolai környezetben keletkezett, és – valószínűleg jezsuita – iskolai színjáték lehetett. Bár sem a katolikus sem a protestáns dráma-adattárakban nincs Fortuna, Mundus, Tristitia, Laetitia, Gaudium cím-elemet tartalmazó színjáték, amellyel azonosíthatnánk, ennek valószínűleg csak az az oka, hogy a rövid, anyanyelvű kis játékot nem tartották érdemesnek arra, hogy a háztörténetbe teljes címmel, leírással bejegyezzék. Valószínűleg csak annyit írtak róla, mint oly sok más esetben: „Habita in super actio."[111] De az is lehet, hogy valóban egy történelmi dráma első felvonását találta meg Klaniczay Tibor, amelyet a teljes cím nélkül nem tudunk azonosítani.[112] A *Soproni díszletkönyv* lapjai között van olyan, ami valószínűvé is teheti ezt az állítást: a Virtust és a Szerencsét ábrázoló, 1700 körüli színes díszletképen négy allegorikus (római) királyi figura ül a trónszéken, a háttérben pedig a *Fortuna malus* és a *Fortuna bonus* alakja látható, közöttük egy szárnyas gömb szimbolizálja a szerencse forgandóságát.[113]

---

[109] Nagy Iván, *i.m.* Chernelházy (IV.) István 1665-ben kapott nagyobb birtokadományt, így az 1670-es években lejegyzett vaskos dialogus-sorozat valóban készülhetett az ő mondásai, adomái lejegyzésével. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/chernel-csalad-chernelhazi-14DE/

[110] Fazekas, Kádár, Kökényesi és Ternovácz, *Jezsuita gimnáziumok diákjai...,* 759.

[111] Staud, *A magyarországi jezsuita...,* 1: 111–112.

[112] Az eddig kiadott magyar nyelvű történelmi drámáknál nincs példa hasonló, allegorikus bevezető jelenetre, de allegorikus közjátékokra annál több. Pintér Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatúra* (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 43–56.

[113] Jankovics, *The Sopron Collection...,* 154–155 (39. kép).

PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény. 98.38.1 ltsz.
Fortuna mala, fortuna bona

Mindez jól mutatja, hogy a 17–18. századi színjátékok esetében nem vonatkoztathatunk el a színpadi megjelenítés vizuális közegétől, sőt, a szöveg értelmezési horizontja csak akkor válhat teljessé, ha figyelembe vesszük azt. Az emblémagyűjtemények, díszletkönyvek, barokk színházi kézikönyvek mellett éppen ezért nagyon fontos a drámaprogramok, színlapok bevonása is az irodalomtörténeti diskurzusba. A 17–18. századi színlapok – bár a *dráma* szövegteste hiányzik belőlük –, a *színjáték* vizuális megjelenítéséről, szöveg és kép, szöveg és zene, szöveg és közönség kapcsolatáról olyan információkat tartalmaznak, amelyek nélkül éppen a barokk drámai műfajok mibenlétét, lényegiségét nem tudnánk megragadni. A színlapok – akár egy konkrét darab előadására vonatkozóan, akár csak analógiák segítségével – a drámai műfajok alapvető létmódját reprezentálják a számunkra, azt az intermediális és allegorikus látásmódot, és azt a gazdag formai (verses) megjelenítést, ami a barokk színjátékok sajátja, s amelynek – a teljes 17. századi magyar drámakorpuszra vonatkozó – vizsgálatát tovább kell folytatnunk.

Csehy Zoltán

„Róka maga farkát szokta csak dicsérni”
Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban

Kétnyelvű szerző-e Beniczky?

Horányi Elek Beniczky Pétert „felicissimus Hungaricarum odarum conditor”-nak, illetve „alter Lyricus Horatius”-nak nevezte, akiben a gondolat súlya és a kifejezés eleganciája egyaránt hatásosan érvényesült.[1] Beniczky egykor ragyogó fénye mára alaposan elhalványodott, versbe szedett közmondásai, életbölcsességei a didaktikus irodalom szinte teljes arzenáljával együtt pusztán irodalomtörténeti érdekességgé degradálódtak, poétikatörténeti küldetésüket úgyszólván beteljesítve, kiestek a közvetlen moralizálást, a szentenciózus költői nyelvet nem igazán vagy csak mértékkel kedvelő modern olvasáskultúra eleven ritmusából. Szerb Antal irodalomtörténete már például szóba sem hozza. A Szegedy-Maszák Mihály nevével fémjelzett *A magyar irodalom történeteiben* mindössze háromszor említik meg, ezek egyike pusztán formális (utalás a többszerzős RMKT-kiadásra), a másik két helyen hatástörténeti vonatkozásban bukkan fel a nőköltőkről szóló fejezetben.[2] Beniczky „jelentősége” a könyv kontextusában üres adat marad, mivel önálló fejezet sem a didaktikus költészettel, sem a többnyelvű vagy transzkulturális irodalommal, sem Beniczkyvel nem foglalkozik.

Ez annál inkább érdekes jelenség, mert Bán Imre Beniczkyt „a magyar barokk egyik legnépszerűbb költőjének” nevezi,[3] és egykori státuszát műveinek szapora kiadásai is alátámasztják. A népszerűség okát Bán a Balassi-strófákra szabott életbölcsességekben látja, a *Magyar példabeszédek*ben, holott szerinte „az udvari életbölcsesség lapos közhelyeit ismételgetik”.[4] Bán ugyanitt tér ki arra is, hogy Beniczky

[1] Alexius Horányi, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum,* Pars I. (Viennae: Impensis Antonii Loewii, Bibliopolae Posoniensis, 1775), 274–275.

[2] *A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig,* szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, A magyar irodalom történetei, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, 1 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 436, 547, 551.

[3] Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 197.

[4] Klaniczay, *A magyar irodalom...,* 198.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.313

szlovák versei „előkelő helyet biztosítanak számára a régi szlovák irodalomban". Beniczky, noha az irodalom egyik lassan elhaló ágát képviselte, a maga korában diskurzusteremtő és diskurzusformáló egyéniség lehetett.

Az ÚMIL-ban Varga Imre Bán nyomán Beniczky költészetének ezt a regiszterét, vagyis a *Magyar rithmusok* második részét, a 250 példabeszédet „Balassi-strófákba tömörített epigrammáknak" tartja, melyek – és itt ő sem kertel – szerinte „közhelyes életbölcsességeket fogalmaznak meg". Azt is hozzáteszi, hogy a népszerű szövegeket a költő „szlovákul is megverselte'".[5] A MAMŰL címszava (Csillag István munkája) kíméletesebb, kiemeli, hogy Beniczkyt a 18. század végéig Balassi és Zrínyi kaliberű szerzőnek tartották. Itt is a kétnyelvű költő profilja rajzolódik meg.[6]

Orlovszky Géza 2010-ben Beniczkyt a Balassi-követők rajába sorolva a „szentenciaköltészet kiteljesítőjének" mondja, aki „Rimay sztoicizmusát poétikailag adekvát köntösbe öltöztette", s aki minden manierista hatás ellenére „higgadt metaforákat" és „feltűnésmentesen korrekt rímeket" használ. [7] A horatiusi *decorum* mint alapelv itt is megjelenik, mint a „ kellemes, kulturált, formailag lecsiszolt, jól befogadható" költészet biztonsági játékának esztétikai alapelve, de épp ez a biztonsági játék teszi a szerzőt – ezt ugyan Orlovszky nem mondja ki, legfeljebb sejteti – igencsak közepes költővé, modern értelemben: tulajdonképpen érdektelenné.[8] A decens verselés nívóját már Bod Péter is kiemelte: „jó magyar versszerző, kinek versei szépen és erőltetés nélkül folynak".[9]

Kétnyelvű költő volt-e Beniczky? A szerzői önreprezentáció releváns bizonyíték híján maga nem vall erre. A terméketlen szerzőtulajdonítási, kézirattulajdonítási, szerzőkonstruálási viták sorozatát itt csak kimenetelében érintem. A magyar versek keletkezéstörténeti, poétikai és szövegkritikai hátterét feltérképezte az RMKT-ban publikált szövegkiadás kommentár- és jegyzetanyaga.[10] A leglényegesebb momentum, hogy a magyar Beniczky-versek kézirata nincs meg; a szerző végrendeletének szellemében a kéziratot Bartók István adta ki Nagyszombatban 1664-ben, a szerző halálának évében. A szövegben bevallottan végzett apróbb javításokat, ezek a klérusra vonatkozó „problematikus" megfogalmazások enyhítését, a morális értelemben szabadosságnak tartott elemek megszelídítését és a lapos rímelés technikai megjobbítását érintették. Kiemelten fontos variáns Pongrácz Ferenc 1668-as másolata: ez a kézirat valószínűsíthetően az eredeti Beniczky-kézirat nyomán keletkezett, vagyis hitelesebbnek minősíthető a Bartók-féle feljavítottnál. Az egyéb kéziratos másolatok

---

[5] Péter László, szerk., Új magyar irodalmi lexikon, A–GY (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 209.
[6] Kőszeghy Péter, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon I.* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 345–346.
[7] Gintli Tibor, főszerk., *Magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 193–194.
[8] Gintli, *Magyar irodalom…*, 195.
[9] Bod Péter, *Magyar Athenas* (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 275.
[10] Varga Imre, Cs. havas Ágnes és Stoll Béla, *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 738–752.

és nyomtatott kiadások korrekcióinak hálózata lényegében e két szerkesztői-kiadói koncepciót árnyalja. A nagyszombati első kiadásból nincs példány (bár hibás példányazonosításra is sor került), a kiadás tényét Szabó Károly következtette ki az előszó keltéből.[11] Az első fennmaradt nyomtatvány tehát az 1670-es kolozsvári kötet.

Noha Bartók előszava Beniczkyt iskolázatlan, latinul is alig tudó szerzőnek, ugyanakkor a természetből és a gyakorlatból okuló bölcsnek mondja, ez a megállapítás inkább a captatio benevolentiae olvasócsábító, toposz értékű retorikai alakzatának tulajdonítható, mintsem valóságnak,[12] hiszen Toldy Ferenc a család görög–latin szótárában (mely önmagában is jelzi a műveltségigényt) Beniczky két 1619-ben saját kézzel írt magyar és egy 1623-ban írt latin nyelvű versére is rábukkant.[13]

A szlovák versanyag kéziratának története különösen kalandos. Ezt Gizela Gáfriková kiváló, hatványozottan kritikai élű tanulmánya foglalta össze a legalaposabban. [14] A szlovák verskorpuszról először 1847-ben Jozef Miloslav Hurban tudósított, aki a szláv forrásokat módszeresen gyűjtő Michal Rešetka (Michal Ressetka, Resetka Mihály) felsőszúcsi katolikus plébános, egyházi író, szövegkiadó és szerkesztő gyűjteményében ismerkedett meg (elég felületesen) a kézirattal. Hurban a szövegre nem a ma használatos *Slovenské verše*, hanem a redukált *Verše* címen hivatkozik.[15] A kézirat Rešetka halála után (1864) gyűjteményének jelentős darabjaival együtt a Matica Slovenská birtokába került. 1873-ban a kéziratot František Víťazoslav Sasinek, a romantikus, különösen termékeny történetíró publikálta, majd a Matica Slovenská 1875-ös betiltása után nyoma veszett (Tisza Kálmán kormánya rendelettel számolta fel az intézményt, vagyonát elkobozták). A Sasinek-féle szövegkiadás modern átdolgozását Michal Eliáš végezte el, az ő kiadása 1981-ben jelent meg.[16] 1985 a fordulat éve: egy prágai orvos, Ladislav Peknik megtalálta az elveszettnek hitt kéziratot. Eva Frimmová cikke szerint az az addig lappangó művet Peknik személyesen vitte be a pozsonyi egyetemi könyvtárba, mint „a szlovák barokk költészet" regiszteréhez sorolható alkotást.[17] A kézirat ismeretében Michal Eliáš 1994-ben revideálta korábbi szövegkiadását, és a kézirat hasonmását is közölte az átiratok mellett.[18] Gáfriková szerint azonban Eliáš

---

[11] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár …*, 741.

[12] Erről lásd pl.: Szigeti Csaba, „Az magyar verseknek annya: Egy levél a Batthány-udvarból 1630 körül", *Vasi Szemle* 47 (2013): 393–411, 396; Beniczkyről (is): 394–409.

[13] Toldy Ferenc, „Beniczky Péter kora s némely fontos kicsiség", Új Magyar Muzeum 3, 1. sz., (1853): 352–356.

[14] Gizela Gáfriková, „Benického Slovenské verše z heuristického a textovokritického hľadiska", in Zuzana Kákošová, Miloslav Vojtech ed., *Slovenský literárny barok: Venované 340. výročiu smrti Petra Benického* (Bratislava: Univerzita Komenského, 2005): 20–35.

[15] Gáfriková, „Benického Slovenské verše …", 21–23.

[16] Peter Benický, *Slovenské verše*, ed., Michal Eliáš (Bratislava: Tatran, 1981).

[17] Eva Frimmová, „Našli sa Slovenské verše Petra Benického", *Nové slovo, Nedeľa*, 1985. máj. 16, VI.

[18] Peter Benický, *Slovenské verše,* ed., Michal Eliáš (Trnava: Západoslovenské múzeum, 1994).

első szövegkiadása „helyenként korrektebb nyelvi és irodalmi képet kínál, mint az új".[19] Eliáš, noha Beniczkyt kétnyelvű szerzőnek ismeri el, a 19. századi nemzetértelmezés fantazmagórikus bűvöletében marad, s úgy véli, hogy Beniczky, akárcsak Madách Gáspár vagy Rimay János „szlovák nemesek" voltak, akik fokozatosan magyarosodtak el, s „részleges nemzeti öntudatuk" (!) épp szlovák munkáikban ölt testet, noha magyarul is „verselnek".[20] A korabeli többnyelvűség ennél sokkal természetesebb jelenség lehetett, s nem helyes, ha anakronikus módon feláldozzuk a 19. századi sérelemretorika meghaladott aspektusainak. Ahogy a mai kétnyelvű szlovák–magyar szerzők, pl. Mila Haugová vagy Peter Macsovszky magyarul írt kötetei a magyar irodalom részeinek tekinthetők (s kétlem, hogy bármelyikük is magyarnak vallaná magát), Beniczky valós vagy feltételezett szlovák versei is természetes részei a szlovák irodalomnak, attól függetlenül, hogy a szerző miként gondolkodott teljes vagy „részleges nemzeti öntudatáról", ha gondolkodott ilyesmiről egyáltalán.

Beniczkyt eleve kétnyelvű költőként tartotta számon a szlovák anyagot először ismertető Gáspár Imre, [21] miközben igyekezett mérsékelni (olykor szinte komikusan) Sasinek fokozottan nemzetire hangolt Beniczky-reprezentációját, melyben – Gáspár szavaival élve – Sasinek „egyszerűen »reklamálja« magának Beniczkyt a magyaroktól", s melyben, mai szemmel nézve a kor romantikus közhelyeihez tartozó versengő kisajátítás variánsai működtek. Ennek a tradíciónak az alig kozmetikázott nyomai sejlenek át Eliáš szövegkiadásokat kísérő tanulmányainak háttérmintázatain is. Gáspár Imre a szlovák változatot érdekes adalékként kezeli, mely szerinte nem jobb a magyarnál, ugyanakkor a szlovák nyelvű irodalom nyelvi dimenziói szempontjából kulcsfontosságú, s a szerző magyar tájékozódása mellé újabb, gazdagító dimenziót is felvesz. A szlovák változatot egyfajta főúri kedvtelésként, nem közönségnek szánt irodalmi tettként értékeli.

A lap a cikk alatt, lábjegyzetben közli Toldy Ferenc levelét is, melyben az irodalomtörténész a szlovák szöveget fordításnak tartja. Gáspár udvarias válaszában inkább a kétnyelvű szerző profiljának megteremtésére hajlik. Komáromy Sándor egy 1887-es tanulmányában[22] mindössze egy lábjegyzetet szentel a szlovák versek kérdésének, ő is Sasinek kisajátító tónusát kárhoztatja, és szembeszáll azzal az elképzeléssel, miszerint a szöveg „eredeti", és Sasinek mellett Gáspárt is kritizálva megjegyzi, hogy „csak egy futó pillantás is meggyőzhet bennünket arról, hogy az egész gyűjtemény Beniczky rhythmusainak simplex fordítása"[23].

---

[19] Gáfriková, „Benického Slovenské verše...", 30.

[20] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 124.

[21] Gáspár Imre, „Beniczky Péter XVII-dik századi magyar költő tót versei", *Vasárnapi Ujság* 20 (1873): 538–539.

[22] Komáromy András,„Thurzó Mária végrendelete és Beniczky Péter a költő", *Századok* 21 (1887): 321–347.

[23] Komáromy,„Thurzó Mária végrendelete…" 336.

Kovács Dénes értekezésében[24] viszont már teljes meggyőződéssel hangoztatta, hogy a szlovák verseket maga Beniczky Péter alkotta meg, s emellett két „érvet" hozott fel. Az első az, hogy „a tót versek között akad olyan is, melynek nincsen egész megfelelője a magyar rigmusok között", a második pedig az, hogy a költő a végrendeletében kifejezetten a *magyar* versek kiadásáról rendelkezik, ami azt sugallja, hogy más nyelvűek is vannak, ám azokat kevéssé becsüli.[25] A barokk-manierista fordítási stratégiák történeti poétikai aspektusai felől nézve már az első érv is meglehetősen labilis.[26] Kovács utal Gáspár Imre és Toldy Ferenc nézeteire, akik „úgy vélekedtek, hogy itt egyszerűen Beniczky verseinek tót fordításával van dolgunk, de eldöntetlenül hagyták a kérdést, hogy ő maga vagy más fordította-e verseit tótra".[27] A dilemma népszerű irodalomtörténetekbe is bekerül, a kétnyelvű szerzőség presztízse egyre jobban felértékelődik.[28]

Käfer István nagy ívű tanulmányába ágyazva[29] Beniczky kétnyelvűségében részint a teljes harmóniát, részint a barokk helyi és nemzeti színezetét véli felfedezni a reneszánsz kozmopolitizmusával szemben, s ezt a korstílus alapjellegzetességeként kezeli.[30] Szalatnai Rezső egy évvel korábbi szlovák irodalomtörténete viszont épp a natio Hungarica fogalmára hivatkozva óvatosságra int a kétnyelvűnek feltüntetett írók politikai kihasználhatóságával: „Mondják, Amade László is írt szlovák verset, s maradt fenn szlovák levél Rimay Jánostól, akit egy időben ugyancsak kétnyelvű költőnek hívtak, holott bizonyíthatóan csak magyarul írta verseit. Mindenesetre a »natio Hungarica« nem ismerte az uralkodó nemzet nyelvi féltékenységét, s nem restellte a szlovák igét, kedvesebb volt neki a latinnál is."[31] Szalatnai a nagy versengő

---

[24] Kovács Dénes, „Beniczky Péter élete és költészete", *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 385–424. A doktori értekezés könyvváltozata: Kovács Dénes, *Beniczky Péter élete és költészete* (Budapest: Athaeneum, 1906). A könyvről írt kritikák, sajnos, nem térnek ki a szlovák versek kérdéskörére, elsősorban a szerző életrajzi vonatkozású kutatásait, illetve a Pázmány-hatás kimutatását méltatják. Bajza József „Kovács Dénes: Beniczky Péter élete és költészete", *Egyetemes Philológiai Közlöny* 31 (1907): 420–421. Gálos Rezső, „Kovács Dénes: Beniczky Péter élete és költészete", *Századok* 41 (1907), 563–564.

[25] Kovács, „Beniczky Péter…", 404–405. A második érvet sajátként hozza fel később Michal Eliáš is: Benický, *Slovenské verše...*, 1994, 131.

[26] A cáfolathoz lásd pl.: Csanda Sándor, „Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédeinek változatai", in Csanda Sándor, *Nemzetiségi irodalmunk és kapcsolatai,* 141–164 (Bratislava: Madách, 1985), 141–142.

[27] Kovács, „Beniczky Péter …", 404.

[28] Pl. „Versei tót nyelven is elterjedtek, még pedig máig is eldöntetlen, hogy saját átdolgozásában-e, vagy másnak a fordításában"– írja Kardos Albert, aki a szerzőt a Balassi-követők csoportjához sorolja. Ferenczi Zoltán, szerk., *A magyar irodalom története 1900-ig* (Budapest: Athenaeum, 1913), 185.

[29] Käfer István, „Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz", *Filológiai Közlöny* 11 (1965): 380–386.

[30] Käfer, „Adalékok a barokk…", 385.

[31] Szalatnai Rezső, *A szlovák irodalom története* (Budapest: Gondolat, 1964), 23.

konszenzus közepén Beniczky szlovák verseivel kapcsolatban őrzi a filológiailag könnyen indokolható bizonytalanságot: „szinte kispolgári ízlésre való verseit valaki szlovákra fordíthatta, talán maga a szerző".[32]

„Két önálló szerkesztéssel állunk szemben, melyet egy szerző párhuzamosan írt. Beniczky Péter kétnyelvű költő volt" – összegzi végül a *Magyar Rithmusok* és a *Slovenské verše* textuális viszonyát, szerzőtulajdonítási vitáit az RMKT 1987-ben Kovács Dezső, Ján Mišianik és Sziklay László nyomán.[33] Ebben a kontextusban a két szövegvilág az önfordítás lazán értelmezett modern kategóriájával lenne rokonítható. Stanislav Šmatlák szlovák irodalomtörténetében ezt így fogalmazza meg: „[...] nem a magyar versek utólagos fordításáról van szó, se nem azok mechanikus átköltéséről, hanem egy saját szerzői elgondolást tükröző verskötetről, mely értelemszerűen sok tartalmi és formai egyezést mutat a magyarral, ám ha összevetjük vele, ugyancsak sok az eltérés is".[34]

Michal Eliáš 1994-ben már odáig merészkedett, hogy a *Slovenské verše* kéziratát autográfnak minősítette.[35] Gáfriková ezt a „felfedezést" nem tartja meggyőzőnek, és a kérdést a hathatós paleográfiai szakvizsgálat elvégzéséig nyitottnak tekinti.[36] Ugyancsak ő írja le a legalaposabban a szlovák kézirat mai állapotát, s arra a következtetésre jut, hogy a kézirat mai alakjából aligha lehet teljes bizonyossággal visszakövetkeztetni az eredeti szerzői, szerkesztői koncepcióra, terjedelemre. A címlapot Rešetka illesztette a bekötött anyaghoz, melyre sajátkezűleg írta fel a mű ma ismert címét és keltezési évét (1652). „217 oldalon 217 tizenkét soros strófa szerepel, s a címlap hiánya miatt, illetve a oldalszám későbbi bizonytalansága miatt hiányzik a mű eredeti címe is" – írja Gáfriková.[37] Ezután az évszakvers, a színek magyarázatáról szóló költemény következik,[38] majd a *Coronides*-sorozat (csonkán). A lapok nincsenek számozva, viszont a versek igen: ebbe a számozásba több hiba is csúszik, a 135, 136 és a 137. pozíciót a másoló kétszer is kiosztja, a 209. vers után pedig a 220. következik.[39] Gáfriková a kéziratot „záró" két vallásos költeményt mint evangélikus szellemiségű alkotást leválasztja a korpuszról és annak értelmezési kontextusáról is.[40] A kéziratban

---

[32] Szalatnai, *A szlovák irodalom története...,* 23.

[33] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár* …, 745.

[34] Stanislav Šmatlák, *Dejiny slovenskej literatúry I.* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002), 270.

[35] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 131.

[36] Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 30–31.

[37] Uo., 31.

[38] Érdekesség, hogy Véghelyi Balázs Beniczky szlovák évszakversét modern magyarra fordította: Véghelyi Balázs, *Kötelék* (Budapest: Hungarovox, 2008), 47.

[39] Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 32.

[40] Gáfriková Gizela, „K dvom duchovným piesňam v zošite s rukopisom Benického Slovenských veršov", *Slovenská literatúra* 54 (2007): 329-337.

szereplő matematikai művelet, egy feltehetőleg véletlenszerűen feljegyzett kivonás ([1]685-1652=33) alapján szerinte nem vezethető le meggyőzően a keletkezés és a versekhez később írt index más kézzel való bejegyzésének dátuma.[41] Összegzésként Gáfriková teljes joggal bizonytalanítja el a szerzőséget is, hangsúlyozza, hogy a szlovák szöveg elsődlegességének terméketlen bizonygatása, illetve különféle kevéssé vagy végképp nem bizonyítható elgondolások kanonizálódása elvette az energiát a textológiai munkától és a szerzőség szükségszerű problematizálásától. Végül is mi származna abból, ha kiderülne, hogy a Slovenské verše szerzője nem Beniczky, hanem valaki más? – teszi fel a kérdést. „Egyrészt azt jelentené – adja meg a választ –, hogy »elvesztenénk« egy kétnyelvű szerzőt, másrészt viszont azt, hogy minden kétséget kizáróan létezett egy másik, ismeretlen, meglehetősen kultivált szlovák szerző."[42]

Szövegek párbeszéde

A magyar és szlovák szövegkorpusz összevetése lényegében már Gáspár Imrénél, 1873-ban elkezdődik, anélkül, hogy egyetlen szlovák sort is idézne. Gáspár a szlovák korpuszt ismertetve szűk keretek között máris felállított egy minitipológiát: hozott példát a szó szerintinek tartható egyezésekre, s olyan szövegre is, amikor két szlovák vers egy magyar versbe tömörítve jelent meg. [43] Három szöveget formahűen, a szlovák mértékkel egyező hangzással, archaizáló ízzel, több-kevesebb sikerrel magyarra is fordított, hogy érzékeltesse az evidens rokonságot. Álljon itt az első:

Nem lévén ma dolgom,
És nem lévén módom
Sétálni urimódra:
Jó olvasást tenni
Hasznosat, és lenni
A te mulatságodra!
A mit természetes
Módom, s becsületes,
Hozott, legyen hasznodra;
Hogy legyen ültödben,
És vig beszédedben
Több bölcseség te szódra.

[41] Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 34. Lásd még: Csanda, „Beniczky Péter …", 142.
[42] Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 34.
[43] Gáspár, „Beniczky Péter XVII-dik századi …", 539.

A szlovák szöveg így hangzik:

Nemajíce práce
panské na prekážce,
lenivý nechtíc bytí,
umínil jsem sobe
k vúli však̃e tobe
čtenári neco vzití.
Co me prirození
prineslo myšlení
krátce vyložiti,
abys v posezení
v častem rozmlúvání
mohl vícej mluviti.[44]

A magyar „példabeszéd" szövege a következő:

Mas dolgom nem lévén,
Henyélést kerülvén,
Fogtam ez Rithmusimhoz,
Nem-is tanulásbol,
S' Elme mutatásbul
Kezdettem e' munkámhoz,
Hanem a' természet,
Mennyire segített,
Ugy nyultam irásimhoz.[45]

A három sorral kurtább magyar szöveg tipikusabb ciklusnyitó vers, hiszen világosan utal a mű címére is, a *Magyar Rithmusok*ra, míg a szlovák változat az általános olvasói okulás hangoztatásának szintjén marad. Gáspár magyarításában a „sétálni urimódra" alighanem félreértés (a prekážka = akadály, és a prechádzka = séta szavak keveredéséből adódóan), a szlovák szöveg ugyanis az idézett változatban ezt jelenti: „semmiféle úri/uradalmi munka / kötelesség nem akadályozott". Eliáš 1994-es trivializáló (alighanem hibásra javított) olvasatát figyelembe véve a fordítás kb. így hangzana: „semmilyen más munka nem akadályozott". A szerző

[44] Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 7. Az 1994-es kiadás a szövegen két változást is eszközöl: a 2. sor: „jinše na prekážce" lesz, a 6. sor „čtenári" szava a csehesebb „čtenáři" alakváltozatot nyeri el. Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 5.

[45] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár*..., 139.

ezután leszögezi, hogy nem tanult és elmeél-mutogató példatárat kínál, hanem a természet törvényeiből a gyakorlati ész világa mellett fellelhető tudást. Pázmány Péter szintén a „természetbe oltatott okosság vezérléséből" magyarázza tanait, s nem egyszer hivatkozik a szerénységi toposzoknak megfelelően saját „tudatlanságára".[46] A henyélés kerülésére tett célzás ősforrása a szentenciaköltészetben a *Catonis disticha* alábbi szakasza: „Plus vigila semper nec somno deditus esto; / Nam diuturna quies vitiis alimenta magistrat."[47] A szlovák vers plusz három sora ezt a szerénységi toposzokkal indokolt pragmatizmust az olvasóhoz köti: mindez az ő hasznára lesz, hiszen a társasági élet hasznos készségeinek fejlesztéséhez járul hozzá. A szlovák vers igazi *ad lectorem* típusú szöveg, míg a magyar nem szólítja meg közvetlenül az olvasóját, s ha az 1981-es olvasatot fogadjuk el, a szövegben megképződő én társadalmi státuszára is utal.

Fontos kiindulási pont volt Horváth Etel 1978-as szakdolgozata, melyet a Comenius Egyetemen írt a tárgyról: a szlovák irodalomtudomány nagyrészt az ő eredményeire építette következtetéseit, melynek lényege, hogy a 217 szlovák strófából 128 hasonlít a magyarhoz, és a 250 magyarból 130 rokonítható a szlovák szöveggel, a szlovák versekben 22 olyan elem szerepel, mely nincs meg a magyarban, a magyarban 35 „teljesen" eltérő strófát találni.[48] A rokonítások a szó szerinti és a motivikus egyezésekre egyaránt vonatkoznak, olykor képlékenyek. A szövegösszefüggések értelmezései, mint ahogy azt a korábbiakból is láthattuk, különféle irányokat vettek: vagy a szlovák szövegek önálló koncepciójának igazolására szolgáltak, vagy épphogy azok fordítás jellegét látszottak igazolni. Azonnal le kell szögeznünk, hogy a modern fordításfogalmak és stratégiák nem vetíthetők vissza Beniczky korának elgondolásaira. Vagy el kell vetni a fordítás fogalmát, vagy kitágítani abban az értelemben, ahogy azt pl. Marino vagy Dryden a maga korában leírta,[49] vagy más szerző, például Balassi Bálint Marullus- vagy Angerianus feldolgozott verseire alkalmazta, vagyis a tudatos szövegalakítás természetes eszköztárába bevonni a parafrázist, a bővítés- vagy épp szűkítésalakzatokat, az imitációt, az aktualizálhatóságot, a domesztikálást, a szabad variálást.

---

[46] Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz* (Pozsony, 1637), XII., XI.

[47] *Dicta* Catonis, Publilii Syri *sententiae*. Cato *mondásai*, Publilius Syrus *szentenciái*, ford. Nagyillés János (Szeged: Lazi Kiadó, 2001), 18. Magyarul Nagyillés János fordításában: „Inkább légy éber, ne aludj mindig, amikor tudsz: / nappali szunnyadozás ugyanis csak a bűn melegágya". A témát Cato nyomán Madách Gáspár egyik töredékes szentenciája is feldolgozta: Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár* …, 33.

[48] Benický, *Slovenské verše...*, 1981, 129–131. P. Benický, *Slovenské verše...*, 1994, 130. Csanda, „Beniczky Péter …", 142–143. Gáfriková, „Benického Slovenské verše...", 28.

[49] „Giambattista Marino levele Claudio Achillinek"; John DRYDEN, „A fordításról", in Bán Imre, szerk. *A barokk* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), 60–65; Józan Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter, szerk. *Kettős megvilágítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 54–71.

Az RMKT-kommentárban megfogalmazott konszenzus közös szerzőségű, önálló szerkesztésű kompozíciókként tekint a szövegekre. „A szlovák nyelvű példabeszédek témaköre, eszmei felfogása, stílusa, versformája ugyanaz, mint a magyar nyelvűeké. A szlovákban azonban csak a versek egyharmada felel meg szó szerint a magyar példabeszédeknek, de még ezekben is csak bizonyos versszorokról állapítható meg egyezés" – konstatálja a szöveg. [50] Valóban mindkét esetben a szentenciaköltészet közhelyrendszere dominál, az eszmei felfogás mindkét esetben manierista karakterű, ám a versforma inkább csak hasonló, mint azonos. A szlovák strófák 12 soros továbbfejlesztései a Balassi-strófának: rímképlete vagy 6a6a7b6c6c7b6d6d7b6e6e7b, vagy 6a6a7b6c6c7b6d6d7e6f6f7e. A szentenciák gyakran 19 szótagnyi egységekre tagolódnak belső rímekkel ellátva.

Az összevető szövegvizsgálatot újra elvégző Csanda Sándor szerint „a költemények többsége nem pontos fordítás, hanem szabad variálgatás".[51] Kiemeli, hogy a fölütést jelentő első három sor szorosabb egyezése rendkívül gyakori, s innen vagy az asszociativitás, vagy a mai értelemben vett fordítás technikája érvényesül. Csanda a hosszabb szlovák szövegeket gyakorta kritizálja bőbeszédűség miatt, s nem egyszer „toldalékossá" tett szövegekként tekint rájuk.[52] Statisztikai alapú vizsgálatokat végez különös tekintettel a kompozíciók sorrendiségére, majd a kétnyelvűségből fakadó nyelvi-stiláris megfigyeléseit rendszerezi, hiszen Beniczkyben ő is bilingvis, két szöveghez rendelhető közös szerzőt lát. Birtokomban van az a szlovák Beniczky-kötet (Eliáš 1981-es kiadásának egyik példánya), melybe Csanda saját kezűleg, hihetetlen szorgalommal másolta be a szlovák strófák és sorok mellé azok tényleges vagy közeli magyar párhuzamait: ebből a hatalmas munkából a közreadott tanulmányban csak a lényegi, Horváth Etel adatait alapvetően megerősítő statisztikai eredmény finom árnyalása látszik. Csanda sokkal jobban figyelt a formális-tartalmi egyezésekre és különbségekre, mint a szövegek művészi kvalitásaira vagy esztétikai vonatkozásaira. A Csanda Sándor szorgalmának köszönhetően létrejött, párhuzamosan kialakított szöveguniverzumok alapján kiváló strukturalista-pozitivista táblázatot készíthetnénk egy kvantitatív elemzéshez, ha lenne feltétlen bizalmunk az ilyesmiben. Ezt nyilván ő is azért mulasztotta el, mert a korabeli fordítás- és szövegvariálási technikák intarziássága és asszociatív jellege gyakorta erőteljesen szubjektivizálja a megfeleléseket kereső tudós biztos ítéletét, hiszen az imitálás akár az *oppositio in imitando* vagy a domesztikálás e műfajban különösen szükséges (hiszen a szentenciákat közelíteni kell pl. a használatos köz- vagy szokásmondásokhoz) alakzatát vagy a többszörös felhasználás modalitásváltozatait is magába foglalhatja, hogy

[50] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár*…, 745.
[51] Csanda, „Beniczky Péter…", 144.
[52] Uo., 148.

csak néhány problémát soroljunk fel. Talán egy hálózatelméleti gráfrendszer e tekintetben sikeresen mutatná az összefüggéseket. Csakhogy az összefüggésrend feltárásához alighanem kevés a magyar és a szlovák szövegek ismerete: a latin szövegvariánsokkal, átköltésekkel, parafrázisokkal való kontextusbővítésre már Gáfriková is felhívta a figyelmet.[53] Jelen pillanatban a szlovák kézirat és a magyar kritikai kiadás ismeretében egyelőre az értelmező-elemző, tágabb kulturális és nyelvi kontextusba ágyazott aprómunkában látom a továbblépés lehetőségeit.

Az alábbiakban néhány konkrét elemzés következik, melyek akár egy szöveg-összevetési, párhuzamos szoros olvasási stratégiák alapján kialakítandó tipológiának is megfeleltethetőek lennének.

A magyar és szlovák versek egy jelentős csoportját a szakirodalom a szinte szó szerinti fordításvariáns vagy megfelelés kategóriájába sorolja. Ez a kategória, mihelyt konkrét szövegvizsgálatokba bocsátkozunk, máris igen képlékenynek látszik. Ide sorolható a már részletesebben elemzett, Gáspár Imre és valamennyi kutató által is így azonosított 1. számú magyar és szlovák vers fenti elemzése is. Újabb példaként lássuk a magyar 71. költemény latin fordítását és szlovák rokonát:

71.
Sással fedett házban,
S' gyakran nád hajlékban
Találsz csendes nyugovást,
De friss Palotában,
Szép kárpitos házban
Láthatsz nagy visszsza vonást,
Mert nem szegénységért,
Hanem nagy értekért
Szerzenek kardoskodást.[54]

1752-ben a strófát Pottornyai Simon így fordította (viszonylag hűen) latinra:

Saepe in casula
Arudine tecta
Reperitur requies;
Ast in palatiis,
Aedibus superbis

[53] Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 35.

[54] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár*…, 160. Érdemes megjegyezni, hogy a magyar szövegek tipográfiája a hármas egységek kiemelését az első sorral jelzi, a szlovák szövegek következetesen a harmadikkal.

Magna est litis seges;
Non enim paupertas,
Sed ampla facultas[55]
Parit altercationes.[56]

A 71. magyar szövegnek a 80. szlovák költemény feleltethető meg:

Pod slameným dachem
spokojnejším duchem
nájdeš odpočinutí,
než v palote slávnej
karpity obtáhlej,
kde nesmíš i mluviti.
Žádný chudobnému
žebráku núznému
nezávidí chudoby.
Ale lidem vzácným
a zvlášte udatným
odjímají jich hrady.[57]

A sással fedett ház és a nádkunyhó „redundanciáját" sem a latin, sem a szlovák szöveg nem vette át, a kárpitokkal ékes palota konkrét képe viszont csak a magyarban és a szlovákban szerepel, ráadásul a szlovákban meglehetősen magyarosnak ható módon (a palota, illetve a kárpit szó is szerepel benne). Ugyancsak érdekes a német „Dach" (tető) szó felbukkanása. A latin leleménye a „magna est litis seges" (nagy a perpatvar/viszály vetése/tömege) fordulat, mely a „seges" szó erős primer jelentésének köszönhetően (a paloták hivalkodó épületeiben metaforikus vetésként elképzelt viszályok sora) itt kissé bizarr metaforának hat. Beniczky magyar szövegének személytelen, szentenciózus zárlata helyett a szlovákban a koldus és a kiváltságos gazdag úr ellentétes példája jelenik meg pompás kettős anaforás

[55] A latin szöveg nyelvi megformálásában talán szerepe lehetett Venantius Fortunatus egyik, a motívumokat másként használó, de teljes skálán felvonultató versrészletének is (*Carminum libri* 4, 26, 149–150): „Nullum paupertas, non eripit ampla facultas, / Hoc commune simul dives, egenus habet."

[56] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár* …, 745.

[57] Benický, *Slovenské verše…*, 1981, 43. Az 1994-es szlovák olvasat csak a negyedik sor „v palote" fordulatát közli „v palate" alakban, a szöveg többi része változatlan maradt. Benický, *Slovenské verše…*, 1994, 44. Magyarul prózában: „A szalmatető alatt nyugodtabb lélekkel találsz pihenést, mint a híres, kárpittal bevont palotában, ahol szóhoz se juthatsz. Senki sem irigyli a szegény, ínségben szenvedő koldus nyomorúságát. Bezzeg a kiváltságos és a kivált rátermett emberektől elveszik a váraikat."

ritmikai szerkezetbe ágyazva. Mindhárom szöveg egészen közel áll egymáshoz, ám valamennyi tartalmaz „egyéni", a szó szoros értelmében véve rokontalan elemeket is.

A 153. számú szlovák költemény (valójában az elvételt számozásnak köszönhetően a 150.) tudós mitológiai és kultúrtörténeti példatár:

Ne vždycky Diannu
preroskošnú pannu
z Acteonem dostaneš.
Byt bys co chtel myslil,
vo dne v noci tesknil,
na chuti tež prestaneš.
Zdáliš Lucretia,
jsúc pani spanilá,
vždy s Furialem byla?
Jiste pro Priama,
Lucretia sama
smrti milost pomstila.[58]

A szakaszt Zubová a körmönfont manierizmus egyik legfőbb stiláris bizonyítékaként hozza fel, afféle elmeélfitogtató kiskatalógusként. [59] Ez a szöveg nyilvánvalóan ellentmond a nyitóversben (a magyarban és a szlovákban is az 1. költeményben) megfogalmazott poétikai programnak, a „tudatlanság" természeti bölcsességgel helyettesített alternatívájának. A szöveg három tragikusan végződő szerelem történetéhez köthető szerelmespárt rendel egymás mellé (Diana és Acteon, Euryalus és Lucretia, illetve Pyramus és Thisbes. A szövegkritikai

[58] Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 76. Az 1994-es olvasat pár apróság mellett több jelentős ponton eltér az 1981-estől: a „vždy s Furialem byla?" sorban szereplő nevet és írásjelet Eliáš immár másként olvasta: „vždy s Euroalem byla." A „Jiste pro Priama" sor helyére pedig a „Tisba pro Pirama" változat került.
Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 81. A Priamos helyét átvevő Tisbe és Pyramus páros beiktatása, akárcsak a Furialis név lecserélése nyilvánvalóan helyes. Az „Euroalus" alakot azonban csak Zuzana Kákošová és Ľubica Zubová olvassák helyesen „Eurialusnak", azaz náluk a sor így hangzik: „vždy s Eurialem byla". Zuzana Kákošová, „Antické motívy v Slovenských veršoch Petra Benického", in Kákošová, Vojtech, *Slovenský literárny barok...,* 45–56, 50. Ľubica Zubová, „Slovenské verše v kontexte umeleckých smerov 17. storočia", in Kákošová, Vojtech, *Slovenský literárny barok...,* 36–44, 41. A legvalószínűbb szlovák verzió alapján készült hozzávetőleges magyar fordítás: „Nem mindig kapod meg Acteonhoz hasonlóan (ahogy Acteon sem) Dianát, ezt a pajkos szüzet. Ha azon rágódnál, hogy mit akarsz, és éjjel-nappal bánkódnál, végül elmenne a kedved /étvágyad. Ha úgy tűnt volna is, hogy Lucretia, ez a kecses úrhölgy mindig Euryalusszal maradt, Thisbe Pyramus után halt, Lucretia pedig saját halálával bosszulta meg, hogy kegyes volt."

[59] Zubová, „Slovenské verše v kontexte …", 41.

bizonytalanságokat nagyszerűen eloszlató Kákošová szélesebb kontextust is bevon az értelmezési lehetőségekbe, pl. a Vergiliusnál szereplő Nisus és Euryalus epizódot), és megemlíti a római Lucretia erényes, Liviusnál is megörökített öngyilkosságát is, ám véleményem szerint ezek a szálak a vers szempontjából irrelevánsak.

Ezzel ellentétben Beniczky *A' szerencsének tündéres mi vóltárúl* című versében valóban a római Lucretia szerepel. A költő a forgandó szerencsének panaszolja fel: „Mint vesztetted szép Lucretiát; / Kis örömért, egy s két csókért metczéd meg torkát".[60]

Kákošová jól ismeri fel Enea Silvio Piccolomini *De duobus amantibus*ának, illetve valószínűsíti a Pataki Névtelen magyar széphistóriájának hatását.[61] A szlovák szövegnek nincs magyar rokona Beniczky magyar ritmusai között.

Az *Euryalusnak és Lucretiának szép históriája* című magyar verses széphistória már verselésében is igen közel áll mind a Balassi-strófához, mind a szlovák szöveg versmértékéhez: 6x6x7a6x6x7a6x6x7a. Actaeon és Diana történetét a költeményben maga Euryalus hozza fel, miközben Lucretia szépségét magasztalja a 4. rész 133. strófájában:

> Ilyennek látta volt Actaeon Dianát kútfőn az feredésben,
> Semmi tag itt nincsen, kit nem dicsérhetnék ez asszonynak testében,
> Mi lehet szebb, fejérb ennél ez asszonynál földnek kerekségében?[62]

Actaeon saját hibájából esett bűnbe, amikor fürdés közben megleste a meztelen istennőt, Dianát. Szarvassá változott, és saját vadászebei tépték szét (Ovidius: Metam. III, 138–252). A költemény a női kegyetlenség példájaként villantja fel a mítoszt. Versdramaturgiai szerepe az, hogy ellenpontozza Lucretia és Euryalus történetét, melyben egy férfi, azaz Euryalus dönti sírba a házasságtörő Lucretiát, aki elsorvad bánatában, miután Euryalus egy küldetés miatt elhagyja Sienát. Euryalus ugyan bánkódik a nő halála miatt, de később új szeretőre talál. A két szerelmes története a szerelemkatalógusok részét képezte már Balassi Bálintnál is, a befejezetlenül fennmaradt 30. költeményében *(Mire most, barátom, azon kérdezkedel)*: „Szénás városbéli hol szép Lucretia?", kérdezi az ubi sunt? formula modorában a költő, majd

---

[60] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár…*, 124.

[61] Kákošová, „Antické motívy…", 50–51.

[62] Jankovics József, Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza szerk., *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma,* Régi magyar szöveggyűjtemény 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 399. A latin prózában ugyanez így hangzik: „Talem lavantem vidit Actaeon in fonte Dianam. Quid his membris formosius, quid candidius?" Enea Silvio Piccolomini, *Euryalus und Lucretia* (Stuttgart: Reclam, 1993), 102.

arra a következtetésre jut, hogy „csak az szerelem volt gyilkosa". [63] Ez utóbbira utal vissza a szlovák vers vége, és nem feltétlenül vonja közvetlen diskurzusba a római erényes Lucretia történetét. A szlovák költő remek arányérzékét mutatja, hogy a nő miatt elpusztult, vágyaktól túlfűtött férfi, majd a férfi miatt tönkrement, a sóvárgásba belehalt nő szimbolikus párosai után egy egyenlő szerelmet, Pyramus és Thisbe történetét is felvillantja. Pyramus és Thisbe a véletlen sorsfordulatok és a tiltott szerelem áldozatai, akik bizonyos jelek félreértelmezése miatt pusztulnak el (Ovidius: *Metam.*, IV, 55–166). Pyramus és Thisbe ugyancsak szerepel a már említett Balassi-vers katalógusában: „Pyramust és Thisbét, az igen szép leánt / Szerelem ölé meg, látod-é nagy hatalmát?"[64]

A szerelembe belepusztult férfiak és nők katalógusszerű rendszerezésének kontrasztja szintén rokon a széphistória második részében szereplő, Lucretia és Euryalus között zajló levélváltások retorikai koncepciójával. Lucretia az elhagyott és elpusztult nőket idézi meg (2. rész 49–52. strófa), majd válaszul Euryalus levele listázza a nők által megcsalt vagy elárult férfiakat (2. rész, 72. strófa). Euryalus arra a következtetésre jut, hogy „egyenlő vétek az mind az férfiakban, mind az asszonynépekben" (2. rész, 71, 1), s konklúzióként az egyenlő és harmonikus szerelemre is hoz fel egy példát, konkrétan Antonius és Cleopatra szerelmét, noha annak tragikus végét elhallgatja.[65]

A Diana-diskurzushoz kívánkozik a 198. Beniczky-vers is (ez az egyetlen, melyben Diana neve szerepel):

Nem lát a' szerelem,
Nincs nálla értelem,
Nem néz Iffiat, sem aggot,
Bolyongva kit talál,
Ottan kedve meg-száll,
Véli Diánát látott,
Mint a' torma féreg,
Nem rija hogy méreg.
Hanem mézbe harapott.[66]

E szövegnek van egy meglehetősen távoli szlovák rokona, a 150. költemény (a helyes számozás szerint a 147.):

---

[63] Balassi Bálint *versei* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 62.
[64] Balassi *versei...*, 61.
[65] Jankovics, Kőszeghy, Szentmártoni Szabó, *A 16. század magyar nyelvű ...*, 373–375.
[66] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár*…, 197–198.

Nemá milost oči,
skúšenost to svečí,
že pekná škaredého,
pekný tež škaredú
vekem zešlú babu
bere času dnešního.
Nech jen dukáty má,
hned bude Dianna
nad jiné vše peknejší.
Láska bude v mešci,
ne na jeho srdci.
Tak beží svet nynejší.[67]

A közös motívum a vak szerelem (*Amor caecus*) klasszikus képzetének megidézésében (a mozzanat megjelenik a Lucrétiáról és Euryalusról szóló széphistória hozzáillesztett Cupido-versében is: „szeme vak őnéki"),[68] a Diana név említésében, illetve az életkori szempontok mellőzésének hangsúlyozásában ki is merül. A szlovák vers Dianája tulajdonképpen ál- vagy ellen-Diana, akit csak a pénze tesz széppé. A magyar rokon nélküli 122. szlovák versben is a felékszerezés miatt Dianának ható nő alakja kerül előtérbe.[69] A szlovák szöveg holdudvarába kívánkozik a 199. Beniczky-vers is, noha itt elsősorban a látszat, a benyomások alapján leszűrt rossz következtetések kerülnek előtérbe, s nem az evidens előnyök miatti színjáték: „Az nöszö legénnek, / S' kincses erszényének / Nagyobb híre sommanál, / Férjhez menő lyánnak, / S' drága ruhájának / Több szekrénnye számánál, / Mert pecsenye füsti / Nagyobb szokott lenni / Mindenkor magánál."[70] Diana és Acteon megjelenik a 76., szintén közelebbi magyar párhuzam nélküli szlovák szövegben is, ezúttal az ideális (és veszélyes) szépség mitológiai kódjaként.

Zuzana Kákošová Horváth Etel szakdolgozatára utalva állapítja meg, hogy a *Magyar rithmusok* antik mitológiai és történeti utalásokban „sokkal szegényebb", mint a szlovák anyag, hiszen a magyar versekben mindössze hat (!) antik alak szerepel.[71] Ha a teljes magyar kötetre vonatkoztatjuk, ez az adat korántsem helytálló, hiszen csak *A' szerencse tündéres mi vóltárul* című versben kilenc antiknak

---

[67] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 79. Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 75. A vers magyar fordítása: „A szerelemnek nincs szeme, ezt bizonyítja a tapasztalat, hogy manapság a szép nő ronda férfihoz megy, a szép férfi pedig elaggott korú nőt vesz el. Legyen csak pénze, máris Diana lesz, szebb, mint bármely más nő. A szerelem az erszényben lesz majd, és nem a férfi szívében. A mai világ így halad előre."

[68] 5. rész, 65, 2. Jankovics, Kőszeghy, Szentmártoni Szabó, *A 16. század magyar nyelvű ...,* 405.

[69] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 65.

[70] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár* …,198.

[71] Z. Kákošová, „Antické motívy …", 51.

minősíthető karakter van (Szerencse–Fortuna, Görög Ilona – Helena, Lucretia, Pompeius, Croesus, Brutus, Crassus, Caius és Marcus), ha az állítás viszont csak a 250 magyar példabeszédre vonatkozik, akkor igaz. Sőt a szakdolgozó által felsorolt hat helyett valójában csak öt adattal számolhatunk (20: Mars, 150: Esopus, 198: Diana, 201: Vénus, 226: Bacchus), mert a listáján szereplő „Lauras" alighanem értelmezési és olvasási hiba: a 146. versben a költő „Laurus Coronát", azaz babérkoszorút említ, és nem istenalakot (a babérfává vált Laurát). Ugyanakkor a 121. versben szereplő Virtus is tekinthető istenségnek, a 226. vers egy részének van olyan változata is, melyben Nagy Sándor is szerepel, és a magyarra fordított mitológiai nevekkel is lehet számolni (pl. 23: Tanács: Suadela, vagy 29, 33, 49, 105: Szerencse: Fortuna), de a szlovák szöveg így is feltűnően gazdagabb e vonatkozásban.

181.
S pití nemírného
zřídka co dobrého
na svete se nachází.
Pro veliké pití
ctnost se musí krytí,
zlost se sem i tam vrází.
Nejen vzácnému pánu
králi Alexandru
ožhralství uškodilo,
též Aristotelovi
slávnému philosofovi,
neb byl žene za sedlo.[72]

A vers magyar rokona a 226. szöveg:

Részegség olly étek,
Kibül minden vétek
Terjed egész világon,
Még az szenteket is
Mocskolta őket is,

[72] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 95. Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 89. Magyarul: „A mérhetetlen ivászatból csak ritkán származik valami jó a világon. A nagy ivászat miatt az erény rejtőzni kénytelen, miközben a bosszúság ide is, oda is beférkőzik. A falánkság/tobzódás nemcsak Nagy Sándor királynak, a kivételes úrnak ártott, hanem Arisztotelésznek, a híres filozófusnak is, akit egy nő nyergelt meg."

Mint történt jámbor Lóton,
Ha Bacchus poharát
Gyakran töltöd, s' borát,
Gázolsz te-is ez uton.[73]

Az első három sor könnyen rokonítható a szlovák szöveg első hat sorával: a gondolati egyezés szembetűnő. A szlovák szöveg ezután két antik példával hozakodik elő: Nagy Sándoréval, a hadvezérével, és Arisztotelészével, a filozófuséval.

Nagy Sándor halálához a bor is hozzájárult: Curtius Rufus életrajza szerint a mérget a király utolsó italában adták be neki.[74] Ilosvai Selymes Péter Curtius Rufus nyomán Nagy Sándorról írt históriás énekében a királyt egy „lakodalom", azaz egy fékeveszett mulatozás kellős közepén mérgezték meg: „Tétete a Sándor egy lakodalmat / Szívéből kiveté nagy bánatokat, / És ő hátra hagyá gondolatokat, / Vitézivel tészen nagy vighasságokat. // Vitézi Sándorral ott mulatának, / Mind egy félig vele ők vigadának, / De az pohárnoki az kik valának, / Mérget az Sándornak innya adának."[75] Plutarkhosz az uralkodót evésben és ivásban is mértékletesnek mondja, de az ivás említésénél megjegyzi, hogy a bort „kevésbé szerette a látszatnál, amely abból keletkezett, hogy sok időt töltött nem annyira az ivással, mint beszélgetéssel" (23.)[76] Később azonban mégis leírja azt a nevezetes ivóversenyt, melyben 41-en vesztették életüket: „Alexandrosz a máglyától hazatérőben meghívta sok barátját és hadvezérét vacsorára, s ivóversenyt rendezett; versenydíjul koszorút tűzött ki a legjobb ivónak. Promakhosz ivott a legtöbbet, eljutott egészen négy khoéig. Meg is kapta a versenydíjat, egy talentum értékű koszorút, de csak három napig élt utána. A többi ivó közül – Kharész szerint – negyvenegyen haltak meg; a dorbézolás után ugyanis heves hideglázba estek".[77] Ennek a hatalmas dorbézolásnak a legendája alakíthatta ki a szlovák versben megfogalmazódó Nagy Sándor-képet. Az RMKT tud olyan magyar változatról, melyben szintén szerepel Nagy Sándor. Ennek értelmében a 226. strófa közepe így hangzik:

Jó vitézeknek árt,
Rájok hoz bút és kárt,
Mint történt Nagy Sándoron.[78]

---

[73] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár…*, 206.
[74] Curtius Rufus, *Nagy Sándor*, ford. Kárpáty Csilla (Budapest: Európa Kiadó, 1967), 310.
[75] Historia Alexandri Magni (Kolozsvár: Heltai Gáspár nyomdája, 1591), 81–82.
[76] Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok I.*, ford. Máthé Elek (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 605.
[77] Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok I.*, 655.
[78] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár…*, 206.

Nyilvánvalóan ez a szövegváltozat sokkal közelebb áll a szlovák költeményhez.

Zuzana Kákošová az Arisztotelész-példát „kuriózumszámba menő tévedésnek" véli, s a költő által felvázolt történetet a Szókratész feleségét, Xantippét övező rossz hírnév hagyományának holdudvarába utalja. Arisztotelész és Szókratész összekeverését ráadásul a szerző felületes filozófiai és történelmi műveltségének tulajdonítja.[79] Erről nincs szó: a költő a korban rögzültnek tekinthető hagyományhoz ragaszkodik, mely szerepel már Balassi Bálint fentebb is idézett 30. versében: „Arisztotelésznek mit használ bölcs esze, / Hogy szép felesége őtet megnyergelte?"[80] A dominatrix által megnyergelt filozófus esete Phyllis és Arisztotelész történeteként ismeretes, mely az abszolút intellektuson diadalt arató érzékiség (illetve nőiség) allegóriájaként számos műalkotás tárgyát képezte (a leghíresebb ábrázolások: Hans Baldung 1515-ös metszete, illetve Lucas Cranach 1530-as festménye, de még középkori templomokban is találkozni a témában született munkákkal), illetve öröklődött irodalmi toposzként is a szerelmi rémtettek katalógusaiban. Hazai vonatkozásban érdekes, hogy a jelenetet nyomokban egy 16. század elejéről származó selmecbányai zöldmázas kályhacsempe is őrzi.[81]

Az alaptörténet szerint Arisztotelész óva inti Nagy Sándort attól, hogy szerelembe bonyolódjon a szép Phyllisszel, ám a nő szerét ejti, hogy megcsúfolja a filozófust, felhergeli a vágyát, majd úgy intézi, hogy Nagy Sándor tanúja legyen a gőgös intellektus megaláztatásának, miközben a felkantározott filozófus hátán lovagol. [82]

A magyar szövegből Arisztotelész hiányzik, a kritikai kiadás fő helyén a lányai által lerészegített Lót bibliai példája szerepel. Nagy Sándor és Arisztotelész allegorikus egybekapcsolása nemcsak két szélsőséges és kontrasztív példa, nemcsak a világuralom és az emberi bölcsesség szembeállítása, hanem a felsejlő háttérmintázatok miatt a különösen figyelemreméltó költői szerkesztés szép példája is. A magyar és a szlovák szövegek legjelentősebb része ilyen módon intarziás jellegű: vannak közös elemek, de a szövegek nem feltétlenül azonos vagy hasonló megformáltságúak. A fenti szlovák szövegek ugyanakkor jól magyarázhatóak a magyar irodalmi tradícióból (is) levezethető háttérmintázatokkal. A példázatokon belül akár csoportképző erejűnek is tekinthetők a fabulaszerű elemeket feldolgozó strófák: a szentenciaköltészet e régi ága a magyar irodalomban Pesti Gáborral nyer polgárjogot és

---

[79] Kákošová, „Antické motívy …", 48–49.

[80] Balassi *versei*, 61.

[81] Mezei Emese, „A szerelem bolondjai. Egy toposz megjelenései a középkori Magyarországon", in Déri Eszter, Dóbék Ágnes, Görög Dániel, Markó Anita, Maróthy Szilvia szerk., *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben* (Budapest: Reciti Kiadó, 2016), 45–61, 51.

[82] „Aristiteles und Phyllis", in John M. Jeep, ed., *Routledge Revivals: Medieval Germany* (New York: Taylor & Francis Group, 2016), 21–22.

az Aesopus-fordítások nyomán alakul ki.[83] Beniczky 150. költeménye konkrétan meg is idézi a nagy meseírót és az egyik legjellegzetesebb meséjét is:

Ne örüly bitangnak,
S' hamis majorságnak,
Melly csak kedved gerjeszti,
Száz igaz pinz között
Egy hamisan szerzett
Többit-is meg-emészti:
Mert Esopus ebe
Arnyéknak örülve
Az konczot-is el-veszti.[84]

A szöveg igen közeli rokona a 195. (a helyes számozás szerint 192.) szlovák versnek:

Neraduj se statku,
cizímu nabitku,
  kterys neprávem nabyl.
Neb jeden mizerný
peníz zlorečený
  deset jiných by zkazil.
Pes take Esopu
pro stín pustil kost svú,
  pres vodu jdúc upustil.
Stínu se zradoval,
kost pro stín zanechal,
  darmo se vode močil.[85]

A két szöveg közti rokonság meglehetősen evidens és szoros. Jól látszik a szlovák szerző küzdelme a versforma kitöltésével: az utolsó három sor lényegében az előző három megismétlése, nem különösen innovatív duplum. „A forma uralkodik a tartalmon, s az utolsó sorok gyakran bőbeszédűekké, toldalékossá teszik a legtöbbször

[83] Vö. Horváth Iván, „A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában" in Szegedy-Maszák, *A magyar irodalom történetei...*, 236–249.

[84] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár* …, 183.

[85] Benický, *Slovenské verše...*, 1994, 102. Benický, *Slovenské verše...*, 1981, 95. Magyarul: „Ne örülj a birtoknak, az idegen vagyonnak, melyet jogtalanul szereztél. Mert egyetlen nyomorult pénz tíz mást beszennyez. Aesopus kutyája is az árnyék kedvéért a csontját elengedte, elvesztette átkelvén a vízen. Az árnyéknak örült, a csontot az árnyék kedvéért elhagyta, mely fölöslegesen ázott a vízben."

egy mondatban kifejezhető lényeget" – állapította meg Csanda Sándor. [86] A fenti szöveg is erre példa, de legalább olyan gyakori az is, amikor toldalékolás helyett az utolsó hármas új, gyakran eredeti gondolatot vet fel, s olykor a többszörös variabilis felhasználásra is lehet példát találni.

130.
Vlk dost lačný býva,
však se radnej díva
na psa, kterýž dost jest má.
Nebo vlk svobodný,
pes z lancem pod vozy
na hrdle lanc nosíva.
Vzácnejší svoboda,
komu se spodobá,
nad všelijaké zboží.
Svobodný jako pták
nesmyká se co rak,
nechodí, kde mu hrozí.[87]

189.
Vlk dost lačný býva,
však se radnej díva
na psa, který dost jest má.
Vlk všudy svobodný,
krámský pes nevolný
na hrdle lanc nosíva.
Častokráte bití
musí pretrpeti,
neb nemúže utíkat.
Kdy neco sám chytá,
vlk snadno utíka,
ví se z ovcami vítat.[88]

---

[86] Csanda, „Beniczky Péter…", 146.

[87] Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 65–66. Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 69. Magyarul: „A farkas gyakran koplal, mégis csodálkozva néz a kutyára, noha annak van bőven eledele. Mert a farkas szabad, a szekér alá láncolt kutya pedig a torkán láncot hord. A szabadság, akinek kijut, értékesebb minden más vagyonnál. A szabad olyan, akár a madár, nem csúszik, akár a rák, s nem jár oda, ahol ártanak neki."

[88] Benický, *Slovenské verše...,* 1994, 99. Benický, *Slovenské verše...,* 1981, 93. Magyarul: A vers első szakasza szó szerint megegyezik a 130. vers elejével. „A farkas mindenütt szabad, a bolti /a kalmár

A két szövegvariánshoz egy Beniczky-vers rendelhető hozzá, a 139.:

Farkas ha koplal-is,
Nem cserélne még-is
Az kalmárok ebével:
Ebnek vas láncz nyakán,
Kötve szekér farkán,
Noha lakik jó lével,
Farkas úr magának,
Örül szabadságának,
Ritkán ütik vesszővel.[89]

Csanda kiemeli a lánc szó szó szerinti átvételének tényét a magyarból, s a „kötve szekér farkán" fordulat szlovák variánsának nyelvi megformálása alapján arra a szerinte nyilvánvaló következtetésre jut, hogy Beniczky „magyarul jobban tudott", mert a „jellegzetes hungarizmus" leképezése helyett „az egyszerű szekér alá szavakat használja".[90] Nos, ez nem dönthető el ilyen egyszerűen már csak azért sem, mert a szlovakizált, irodalmias cseh nyelv és a Nagyszombat környéki szlovák dialektus kombinációjában írt szlovák szövegeknek nincs olyan jelentős viszonyítási korpusza, hogy egy-egy nyelvi jelenség szokatlansága vagy „anomáliája" egyértelműen megállapítható legyen. A „szekér farka" valóban magyaros, közmondásokban is gyakran előforduló fordulat, de a szekér alá kötözés sem feltétlenül egyszerűsítő ügyetlenkedés. A szlovák versek egy dinamikusan alakuló, nem kodifikált szlovák nyelvváltozat eleven dokumentumai.[91] A nyelvhasználat speciális rétegződése és szociolingvisztikai tágassága megengedi a magyar, német vagy latin, illetve ezek valamiféleképp módosított változatainak természetes használatát, s a modern nyelvi idegenség és purizmus ideológiája nem tűnik alkalmazhatónak e szövegek korára, ráadásul az átvételek iránya sem mindig evidens, hiszen egy latin szó adaptált alakja akár magyar közvetítéssel is eljuthatott a szlovák szövegbe. Eliáš az idegennek ható és idegen etimológiájú elemeket (a latin, görög, német és magyar eredetű, holdudvarú szavakat) radikálisan konzervatív nyelvszemléletéből kifolyólag egyenesen barbarizmusoknak nevezi, s megállapítja, hogy a szlovák szövegben kétszer annyi „barbarizmus" szerepel, mint a magyarban.[92] Természetesen ezek

kutya nem az, a torkán láncot hord. Gyakran kénytelen elviselni a verést, mert nem tud elszaladni. Ha zsákmányt ejt magának a farkas, könnyen elszalad, tudja, hogyan lepje meg a juhokat."

[89] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár…*, 180.

[90] Csanda, „Beniczky Péter…", 149–150.

[91] Pavol Žigo, „Jazyková analýza Slovenských veršov Petra Benického" in Kákošová, Vojtech, *Slovenský literárny barok…*, 64–69.

[92] Benický, *Slovenské verše…*, 1994, 130.

korántsem barbarizmusok, hiszen aligha képzelhető el, hogy egy ilyen hajlékony nyelvet használó szlovák szerző ne tudta volna elmondani, mit akar. A lényeg az, hogy alighanem pontosan így, ilyen színesen, olykor egyik nyelvből a másikba csapva akarta elmondani a mondandóját. Mind a szlovák, mind a magyar versek egy különösen érdekes, sokirányú nyelvi inspirációból táplálkozó nyelvhasználat izgalmas rétegeit építik magukba. Ráadásul a nyelvek korabeli presztízse és használati köre is eltér a maitól: a latin és a görög nyilván a magas műveltség nyelve is, a latin pedig olykor bírhat szakrális többletjelentéssel is. Meggyőződésem, hogy az „idegen" elemek fokozott stílusértékkel és költői többlettel is rendelkezhetnek. Nem stílustörésekről van itt szó, hanem a stílus utánozhatatlan hangulatú, egyedi színezéséről. Ennek fényében különösen izgalmas tapasztalat, hogy gyakorta pl. a szlovák eredetű szavakat tartalmazó magyar verseknek nincs mindig pontosan helyhez, strófához kötött megfelelőjük. A 228. Beniczky-versben szereplő 'koldus' jelentésű 'sobrák' szó nem szerepel a verssel részlegesen párba állítható 183. szlovák szövegben, de pl. a 77. versben szereplő 'légy' jelentésű 'muska' a 87. szlovák versben már megjelenik hasonló kontextusban. A 31. szlovák vers magyar eredetű, 'bírság' jelentésű 'biršák' szavának nincs kontextuálisan releváns magyar párja (a szó használata nyilván szociokulturális többlettel is bírhatott), ugyanakkor számos magyar elem (mint többször is láthattuk) párhuzamos viszonyrendszereket kialakítva bukkan fel a szlovák szöveg testén. A 141. szlovák versben szereplő különös hangzású, magyar eredetű, vajkészítőt és vajárust jelentő 'vajír' szónak a verssel párhuzamba állítható 189. Beniczky-versben nincs nyoma: „Z mléka dobrý vajír / pozná, bude-li syr /anebo sirovátka."[93] „A' tehennek tején / Meg-tetszik idején, / Lészszé túró bellőle".[94] Természetesen a kérdés önálló, sokkal mélyebb nyelvészeti alapozottságú kutatást igényelne.

Visszatérve a kutya és farkas fabuláján alapuló példabeszédhez: a két változat felfogható két variációs-adaptációs kísérletként. A 189. költemény sokkal közelebb áll Beniczky 139. verséhez mind motívumaiban, mind koncepciójában: a 130. vershez viszonyítva tartalmazza a kereskedőnél szolgáló eb képét, az ütlegelés motívumát. Mindkét szlovák szöveg a magyarhoz képest betoldásos és intarziás: az első két hasonlatot told be (a szabad ember akár a madár, a szabad nem csúszik, mint a rák – a két hasonlatot a szerző a 31. vers kezdetén már egyszer hasonló módon elsütötte), a második a juhokat szabadon dézsmáló farkas képét teszi oda (etikailag kissé elbizonytalanító) zárlatként. Pesti Gábor *Az farkasról és az ebről*

---

[93] Benický, *Slovenské verše...*, 1981, 71. A szót az 1994-es kiadás a „magír" alakra változtatta, amit Gáfriková egyértelműen hibás döntésnek tart: Gáfriková, „Benického Slovenské verše ...", 30. Az olvasat nyilván hirtelen döntésből vagy elírásból született, mert a *vajír* szó mind a szójegyzékben, mind az utószóban benne maradt. Benický, *Slovenské verše...*, 1994, 135.

[94] Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár*…, 195.

című fordítása (56. fabula) után írt saját versében hasonló tanulságot fogalmaz meg, mint a 130. szlovák vers 7–9. szakasza: „Bölcsek mindenek, nekönk nyilván mondják, / Hogy az szabadságot aranyon sem adják, / Mert mindeneket ezért ők sokszor el hagyják."[95]

Összegzés

A magyar irodalomtudományi diskurzus elfogadta Beniczky Pétert kétnyelvű szerzőként, s a *Magyar rithmusok*, illetve a *Slovenské verše* címeken ismert munkákat összefüggő, ám költői megformálásukat – alapvetően az önfordítás modern terminusához hasonló töltettel – önálló szerzői kompozícióknak tartja. A szlovák irodalomtudomány legprogresszívebb ága viszont szigorúan értelmezett filológiai és textológiai alapállásból a *Slovenské verše* esetében potenciálisan meg is kérdőjelezi Beniczky szerzőségét, sőt folyamatosan felülvizsgálja a korábbi kutatás irányait, axiómáit, valós vagy vélt eredményeit. A kritikai attitűdöt tudomány- és módszertantörténeti kutatások erősítik, ennek köszönhetően újraértelmeződnek mind a datálási, mind a szövegkritikai kérdések. A legégetőbb szükség talán az, hogy elkészüljön a *Slovenské verše* releváns kritikai kiadása. Magyar részről talán az esztétikai szempontokat érvényesítő szövegelemzések hiánya a legégetőbb. Az ideális az lenne, ha mind a magyar, mind a szlovák filológiai, hatástörténeti vizsgálódások együttesen tárnák fel a magyar, szlovák és latin szövegváltozatok, sőt a közép-európai szentenciaköltészet a maga korában feltűnően intenzív, színes, izgalmasan heterogén, ám a lényegét tekintve azonos nyelvet beszélő diskurzusát.

[95] Pesti Gábor, *Esopus fabulái* (Budapest: Magvető Kiadó, 1980): 82. Heltai *A farkasról és komondorról* címmel fordította le a mesét, és Pesti vélekedésével ellentétesen a farkas által képviselt szabadságot testi szabadságként allegorizálva veti el, ugyanakkor a nyájőrző eb allegorikus szerepét pozitívan nagyítja fel. Heltai Gáspár, *Száz fabula* (Bratislava: Madách Kiadó, 1987), 70–72.

Tóth Gergely

„Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”

Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében (1653)

Hitvány ember hitvány műve? A felemás Listius-recepció

Embernek aljas gonosztevő és többszörös gyilkos, költőnek tehetségtelen Zrínyi-epigon és Brodaricsot versbe szedő plagizátor – körülbelül így lehet összefoglalni a Listius Lászlóval (1628–1662) és művével, az 1653-ban megjelent *Magyar Márs*sal, avagy *Clades Mohachianá*val[1] foglalkozó szakirodalom főbb megállapításait. Ez a kikristályosodott nézőpont gyakorlatilag már több mint egy évszázada változatlan, köszönhetően két kutató szorgos munkájának. Az egyikőjük Komáromy András, aki egy kismonográfiában és több tanulmányban tárgyalta Listius László életét – talán senki sem gyűlölte annyira kutatása tárgyát, mint ő.[2] A másik szerző pedig Pintér Jenő, aki minuciózus munkával kimutatta, hogy a mohácsi csatáról szóló költemény egyes részei, fordulatai milyen egyéb művekre vezethetők

[1] Kritikai kiadása: Listius László, „Magyar Márs, avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete”, in *Madách Gáspár, Egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Régi Magyar Költők Tára (RMKT) XVII. század 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 263–416. A műből származó idézeteket a kritikai kiadás alapján közlöm, a rész („pars”) és a strófa száma szerint. Itt jegyzem meg, hogy számos alkalommal hibásan *Cladis Mohachianae*, vagy *Clades Mohachianae* alakban idézik a mű címét, az első rész elején található címadás alapján (*Cladis Mohachianae pars prima,* ld. uo. 267). A helyes hivatkozási forma természetesen a nominativusi alak, a *Clades Mohachiana.* Egyébként már ebben is Zrínyit imitálja Listius, aki az *Obsidio Szigetiana* latin címet adta munkájának, s hasonló módon kezdi a munkáját *(Obsidionis Szigetianae pars prima)*. Ld. Zrínyi Miklós, „Obsidio Szigetiana”, in Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia* (Béchben: Cosmerovius, 1651), C2r.

[2] Komáromy András, „Köpcsényi gróf Listius László”, *Századok* 20 (1886): 32–53, 122–140; Komáromy András, *Listi László élete* (Budapest: Heisler J., 1887); Komáromy András, „Adatok Listi László életéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 7 (1897): 335–345, 451–470.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.337

vissza – s eközben ő is a lehető megmélyebb megvetéssel szólt a szerzőről és alkotásáról.[3] A későbbi recepció ezen a nyomvonalon futott tovább.[4]

A meglehetősen egysíkú képet csak itt-ott színesíti néhány elismerő gesztus: Babits Mihály Listius-centója, vagy éppen Radnóti Miklós írása, amelyben kiemeli a költő „könnyedségét", képei „szépségét".[5] Talán a legjelentősebb elmozdulás Kovács Sándor Iván tanulmányában tapasztalható. Ő már megpróbálta leválasztani a bűnlajstromot az életműről: kijelentette, hogy Listius az igazán rettenetes gazságait a műve megjelenése után követte el. Ezzel a megoldással, ha nem is teljesen, de jobbára sikerült kikerülnie a folyamatos moralizálás és szemforgatás zsákutcáját, ami az addigi kutatást jellemezte. A jeles kutató így már rátérhetett Listius költészetére, amelyet hosszú elemzésben vizsgált és méltatott (elsősorban verselését és rímeit), rámutatva ugyanakkor a „Mohács-eposz" szerkesztésbeli és egyéb gyarlóságaira is.[6]

Ha már a gyarlóságoknál tartunk, érdemes rámutatni a Listius-recepció másik fő jellemzőjére is. A kutatók ugyanis, miután végigjárták a szerző életének gyászos stációit, és rámutattak a *Magyar Márs* vélt vagy valós hibáira, illetve kétségtelen gyengeségeire, általában felmentve érezték magukat az alól, hogy a mű keletkezésének okait, a szerzői szándékot és a mű egyéb sajátosságait feltárják – megelégedve azzal a következtetéssel, miszerint hitvány ember tolla alól csak hitvány alkotás születhet. Természetesen mi sem tudunk teljesen elvonatkoztatni a szerző rettenetes életétől, a tanúvallomásokban szereplő rémtetteitől. De ha kutatói tekintetünket foglyul ejti Listius, a szerző borzongató figurája – ahogy annyi más kutatóét is előttünk –, akkor soha nem fogunk eljutni a műhöz. Mi egyébként is fordított irányban haladnánk: a műből akarunk eljutni a szerzőhöz, illetve a mű kontextusához. Tanulmányunkban ugyanis azt szeretnénk bemutatni, hogy a Zrínyi-imitáción, illetve Brodarics művének Balassi-strófákba alakításán kívül, Listiusnak más céljai is voltak a *Magyar Márs* megírásával – s e célok jól kivehetők a szövegből. Emellett arról is kívánunk írni, hogy a műnek sok olyan egyéni vonása van, amelyek szoros kapcsolatban állnak szerzőnk saját társadalmi helyzetével, iskoláztatásával, esetleges politikai törekvéseivel és kapcsolataival,

---

[3] Pintér Jenő, „Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 152–171, 280–291.

[4] Ld. például Bán Imre rövid ismertetését Listius életművéről: B. I., „Liszti László", in Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 199–200., illetve Varga Imre jól adatolt, de hasonló hangvételű összefoglalását a kritikai kiadásban: Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 771–779.

[5] Babits Mihály, „Régi magyar irodalom", in B. M., *Összegyűjtött versei,* közread. Belia György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 207; Radnóti Miklós, „Egy kalandorköltő a 17. században", in R. M., *Művei,* közread. Réz Pál (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 903–910.

[6] Kovács Sándor Iván, „»Dunán-inneni« íróarcok VII.: Listius László (1628–1662)", *Vasi Szemle* 58 (2004): 1:56–76.

illetve korának politikai irodalmával, eszmei áramlataival. Ennyit, úgy véljük, megérdemel ez a 4242 soros magyar nyelvű költemény, bármilyen ember is volt a szerzője.

„Vér bennek buzdullyon, s Törökre tódúllyon” – történelmi háttér és szerzői szándék

Ahogy azt jeleztük, az eddigi kutatás nem vizsgálta meg alaposabban a *Magyar Márs* genezisének kiváltó okait, így a keletkezés időpontjának kérdését sem – csupán azt rögzítették, hogy Listius a nagy pályatársat imitálva, két évvel a *Syrena*-kötet megjelenése után adta ki saját versgyűjteményét, benne a Mohács-eposszal.[7] Nyilvánvalóan Zrínyi munkája volt az elsődleges ösztönzője Listiusnak: ezt a korábbi kutatás már bőségesen igazolta. Csakhogy nem elégedhetünk meg a nagy előd hatásával, mert Listius műve – amint azt látni fogjuk – néhány alapvető vonásában eltér a *Szigeti veszedelem*től, továbbá a hasonló elemek sem feltétlenül csupán Zrínyi munkájából vezethetők le. Az alábbiakban tehát azt tekintjük át, hogy milyen szellemi áramlatok fedezhetők fel a *Magyar Márs* szövegében, vagyis hogyan lehet kontextualizálni a művet a kor politikai és szépirodalmában; emellett elnagyolt ecsetvonásokkal a történelmi színpadot is felvázoljuk, amelynek történései véleményünk szerint ugyancsak fontos szerepet játszottak a keletkezésben.

A lehetséges motivációk közül először egy általánosabb jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. A korábbi kutatásokból kiderült, hogy a 17. század elejétől felerősödő katolikus megújulás irodalmában, argumentációjában az oszmánok elleni küzdelem fontos szerepet kapott; így a sorra katolizáló magyar főrendek reprezentációjában és mecenatúrájában is erősen érvényesült.[8] A katolikus álláspontot jól összefoglalja a Nádasdy Ferenc által jegyzett ajánlás, amelyet Révay Péter *Commentarius*ának 1652. évi kiadása elé írt. Ebben ugyanis a magyar főrend azt írja: bár a haza igen megfogyatkozott állapotban van az oszmán hódítás miatt, lehet okunk a reményre, mert a Szent Korona a mi kezünkben van: ha egyetértés lesz közöttünk, és minden magyar visszatér a katolikus hitre, lerázhatjuk a török zsarnok igáját.[9]

---

[7] Ld. Komáromy, *Listi László...,* 13–14; Bán, „Liszti László”, 199; Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 775.

[8] Ld. erre Galavics *Géza, Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 73–90.

[9] „Nam quamvis regni nostri quondam florentissimi res atque vires insolentibus Turcarum victoriis succisae admodum sint, eiusque immane iugum, quod praecipuae Regni partes ferre coguntur, non facile sistendas lachrymas patriae amantibus elicere debeat: tamen cum Angelica Corona, a qua tanquam a fonte in nos felicitas omnis olim manavit, manus hostium evaserit, inque suum redux regnum apud nos sit, ea nos bene sperare iubet, aliquando fore, ut excusso tyranni infensissimi iugo

De nemcsak a katolikus propaganda állt az erősödő oszmánellenes hangulat mögött, hanem a mindennapi tapasztalatok. Példaként állíthatjuk Listius négy főrendű kortársát, Esterházy Lászlót, Zrínyi Miklóst, Batthyány Ádámot és a már említett Nádasdy Ferencet, akik maguk is várkapitányok, katonai tisztségek betöltői voltak, és az életük nem kis részben az oszmánok elleni védekezés szervezéséből állt. Nem csoda, hogy türelmetlenül várták és óhajtották a török kiűzését. Bene Sándor a korabeli közvéleményt vizsgálva rámutat, hogy a Zrínyiász, a *Mátyás-elmélkedés*, a főúri (Batthyány, Nádasdy, Zrínyi stb.) rezidenciák török csatajelenetei, vagy a Nádasdy által kiadott *Mausoleum* hasonló mentalitást tükröznek: miközben kendőzetlenül bemutatják az oszmánok elleni évszázados küzdelem rettenetes pusztítását, mindent betöltő valóságát, egyben az ősellenség legyőzhetőségét is propagálják. Alkotóik, megrendelőik bizakodtak a jövőben.[10]

Listiust emellett befolyásolhatta a mű írása alatti gyakori csatazaj is. Az 1650-es évek elején a Magyar Királyság határvidékét sűrűsödő török támadások érték, amelyre a királyi haderők is keményen reagáltak – annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalom és a Fényes Porta 1649-ben meghosszabbította a fennálló békét. A súlyos összecsapások miatt sokan gondolták úgy, hogy rövidesen újabb háború robban ki a két nagyhatalom között[11] – Zrínyi pedig később azt írta a *Vitéz hadnagy*ban, hogy ez az időszak (az 1651. év, a „conjunctura" esztendeje) igen alkalmas volt „a török ellen való hadakozásra", és egy nagy nemzetközi összefogás biztos sikert hozott volna ellenük.[12] Az első komoly incidens a kanizsai oszmán végváriak akciója volt, akik 1651

in pristinam vendicemur fortunam, si modo, qui sub una vincimur Angelica Corona, in huius gloria integra illibataque conservanda animis semper uniti fuerimus." Franciscus de Nadasd [Nádasdy Ferenc], „Universis Inclytis Statibus Regni Hungariae", in Petrus de Rewa, *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Viennae Austriae: Cosmerovius, 1652), †[1]r–[†4]v, †1v–†2r; még ld. alább †3r–v (támadó szavak a protestánsok és a felekezeti megosztottság ellen). Az ajánlásra még ld. Kees Teszelszky, A*z ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás,* szerk. Czibere Mária; ford. Trostovszky Gabriella (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 318–321; Tóth Gergely, „Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659): Történelmi érdeklődés, imázsépítés, vagy politikai tett?" in *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről,* szerk. Nagy Gábor és Viskolcz Noémi, Miskolci Történelmi Tanulmányok (Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019), 150–171.

[10] Ld. Bene Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban,* Csokonai Könyvtár 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 388; a török csataképekre ld. Koltai András, *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások 14 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012), 173–174.

[11] Vö. B. Szabó János és Sudár Balázs, „»Independens fejedelem az Portán kívül«: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai: Esettanulmány az Erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész)", *Századok* 147 (2013): 931–999, 945–946; Szabados János, „Újabb javaslat a vezekényi csata értelmezéséhez", *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019): 783–808, 783–785.

[12] Ld. Zrínyi Miklós, „Vitéz hadnagy" in Zrínyi Miklós *Prózai művei,* Négyesy László hagyatékából

augusztusának elején ágyúkkal vonultak fel Kiskomárom ellen, de nem sikerült elfoglalniuk.[13] Válaszul a magyar végvári és főúri seregek, Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Keglevich Péter, Esterházy László, sőt Christoph Puchheim komáromi várkapitány, a haditanács alelnöke vezetésével Segesd oszmán végvár külvárosát pusztították el.[14] Mindkét esetben tekintélyes haderők, több ezer fős seregek indultak támadásra. 1651 őszén török sereg fosztogatta a Muraközt, de Zrínyi szétverte őket; ugyancsak ősszel Felső-Magyarországot pusztította jelentős oszmán portyázó csapat. 1652 tavaszán Isaszeg oszmán erődjének építése miatt voltak komolyabb harcok.[15] Nevezetes összecsapás volt még az 1652. augusztus 26-án lezajlott vezekényi csata, amelynek oka szintén az volt, hogy Musztafa esztergomi bég Nyitra vármegyébe tört és magyar falvakat hódoltatott, illetve fosztogatott, ám a visszatérő oszmán sereget Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitány megtámadta.[16] Habár a csatában nagy valószínűséggel a törökök szenvedték el a tetemesebb embervesztességet, a négy Esterházy-családtag eleste és országos hírű temetése miatt az esemény inkább tragikus színezetet nyert, illetve hatalmas visszhangot kapott, és nemcsak a főúri família reprezentációjában, hanem a korabeli publicisztikában is állandó hivatkozási pont lett, mint a török elleni önfeláldozó küzdelem új példája.[17]

Listius dunántúli székhelyű főúrként, nap mint nap tapasztalhatta a háborús állapotokat és a törökellenes hangulatot – a műve egyértelműen erről tanúskodik. Emellett, mint látni fogjuk, igen jól ismerhette a katolikus megújhodás történelemképét és oszmánellenes retorikáját, sőt, amint arra alább ugyancsak kitérünk, ennek eszköztárát határozottabban alkalmazta, mint Zrínyi a saját eposzában. Végül az is szembeötlő, hogy Listius perorációja sokkal explicitebben fejezi ki a török elleni

---

s. a. r. Kovács Sándor Iván és mások, Zrínyi-könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 101–176, 119. Vö. Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós,* 2., átdolg. kiad., Irodalomtörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 347.

[13] Ld. Szvitek Róbert József, *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli végvári rendszerben,* Doktori (PhD) disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2008), 61–63.

[14] Ld. Perjés Géza, *Zrínyi Miklós és kora,* 2. bőv. kiad. (Budapest: Osiris, 2002), 132–135.

[15] Uo., 122; Szabados, „Újabb javaslat...”, 784.

[16] A csatára újabban, a korábbi irodalom részletes ismertetésével ld. Újváry Zsuzsanna, „»De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll«”: A vezekényi csata és Esterházy László halála”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006): 943–972; Szabados, „Újabb javaslat...”, 785–800.

[17] Péter Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei: A Siralmas Panasz keletkezéstörténete,* Irodalomtörténeti Füzetek 83 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 11–12; Galavics, *Kössünk kardot...,* 80–88; Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században”, *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009): 245–269, 249–253; Martí Tibor, „Az Esterházyak vitézi ethosza a 17. században”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* szerk. Ács Pál, Székely Júlia (Budapest: Balassi, 2012), 398–409; Szilágyi András, „Clipeus sive propugnaculum Christianitatis: Egy európai szállóige időszerűsége és képi megjelenítésének változatai a 17. század második felében”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára,* szerk. Papp Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti, 2020), 231–250, 240–245.

küzdelemre való felhívást, mint epikus mintája. Szerzőnk a műve végén egyrészt világosan megnevezi a célközönségét: a magyar végvári katonaságot, a vitézlő rendet, illetve osztályos társait, a várkapitányi, főkapitányi tisztségeket viselő főrendeket. Másrészt azt is világosan artikulálja, hogy mi a célja művével: az oszmán hódítók elleni támadásra való ösztönzés.

> A' Magyar hiveknek, s hazám Vitézinek, irásomot ayánlom
> Kik fegyvert viselnek, s Török vért eresztnek, ezt azoknak czinálom,
> Es a' Magyar Mársot, mint hüseges társot verseimmel ayánlom.
> (Peroratio, 9)
> [...]
> Vér bennek buzdullyon, s Törökre tódúllyon, mezöt magának végyen,
> A' Pogány határán, s régi diadalman, hasonlo czapást tégyen,
> Szerem föld Várait, és töb határait, a' Töröktöl megh-végyen.
> (Peroratio, 11)

Listius az utóbbi strófában sokkal messzebb megy, mint Zrínyi: törökellenes háborúra bíztat, amelynek a szerémségi várak visszaszerzésével, tehát gyakorlatilag a török kiűzésével kell véget érnie. Valószínűnek tartom, hogy Listius harcias felhívását az 1650-es évek elejének egyre hevesebbé váló végvári harcai váltották ki.

A fenti buzdításból ugyanakkor egy másik nagyon fontos következtetés is adódik. Mégpedig az, hogy a *Magyar Márs*ot is teljes joggal említhetjük ama művek sorában, amelyekben a fent említett váradalom, a török iga lerázásának óhaja megnyilvánul. Bár Listius egy vereséget tárgyal, a fő üzenete nem az önvád és a panasz, hanem az aktivizálás, a harcvágy, sőt a bosszúvágy felszítása. Az is kijelenthető (és az alábbiakban reményeink szerint bőségesen bizonyítást nyer), hogy szerzőnk alkotása általában a korabeli fokozódó törökellenes hangulatra – és ennek különféle (irodalmi, képzőművészeti, egyházi) megnyilvánulásaira – rezonál, nem csupán a Zrínyiászra.

A Mohács-tematika problémája

De miért éppen a mohácsi csatát választotta témaként? Ezt a kérdést már többen feltették, de a választ nem igazán keresték rá, csupán értetlenségüket fejezték ki Listius döntése kapcsán. Komáromy szerint „már a tárgy megválasztása oly szerencsétlen, hogy a legjobb feldolgozás mellett sem lehetett volna vele hatást idéznie elő."[18] De vajon valóban így van? Listius eposzi témájának kidolgozásakor kétségkívül Zrínyit imitálta, hiszen Mohácsnál – legalábbis szerzőnk előadásában – ugyanaz történik,

[18] Komáromy, *Listi László...,* 14.

mint Szigetvárnál: a magyarság betölti a feladatát, védelmezi a kereszténység bástyáját, s elvérzik ugyan, de vereségében is felmagasztosul, s elnyeri a mártírok koronáját.[19] A vértanúságot igen szép képekkel és hasonlatokkal jeleníti meg Listius, így például ebben a strófában:

> Hazáiok örzöi, és oltalmazoi, megh-tetczik hogy vóltanak,
> Vérek hullásával, s magok romlásával, szeretöi vóltanak,
> Curtius modgyára, s ennek példáiara, minnyáian megh-hóltanak (XI. 91)

A magyar sereg mártíromsága egyébként már Brodarics művében is több alkalommal megjelenik, kiegészülve a védőbástya-toposszal: előbb a Perényi-jóslatban, a húszezer magyar vértanú szomorú víziójának elbeszélésekor, később pedig akkor, amikor az egykori kancellár keserű haraggal visszautasítja Cuspinianus árulás-vádját.[20] Listius részben egyenesen innen kölcsönzi a mártír-tematikát, részben pedig Zrínyitől, de a kibontás, a bibliai és antik mitizáló képek sorjázása az ő leleménye és elvitathatatlan érdeme.[21]

Ami Lajos mártíromságát, illetve apoteózisát illeti, ez Brodaricsnál nem található meg. Szerzőnk természetesen a Zrínyiász mintájára dolgozza ki ezt az epizódot, de sokkal terjengősebben írja meg, mint Zrínyi a várkapitány-ős mennybevitelét.[22] Itt Listius nyilván verseng a nagy példaképpel. Ugyanakkor Lajos effajta felmagasztalása sem előzmény nélküli. Már Brodarics is eszményíti az ifjú királyt, s később a nyugat-európai képzőművészeti, irodalmi alkotásokban is gyakran mártírként, martyr Christiként szerepel.[23]

---

[19] A témára legutóbb bőségesen, Zrínyi és katonái halálának ábrázolásához kapcsolható analógiákkal, illetve további irodalommal: Bene Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 746–779, 752, 764–766, et passim.

[20] Ld. erre Tóth Zsombor, „The Making of ...: Hogyan készül(t) Mohács?" in Tóth Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, 2006), 9–52, 14–17; Uő, „Fons vs. Memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához: Esettanulmány", in Uo., 53–81, 67–69; Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe,* Sziluett – korszerű történelmi életrajzok (Pécs–Budapest: Kronosz, 2015), 197; Tóth Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)" in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben,* szerk. Fodor Pál és Varga Szabolcs, Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és Emlékezet (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 75–148, 75, 84.

[21] Listius, *Magyar Márs...,* XII. 99–108. Még ld. Kovács, „Listius László", 64.

[22] Listius, *Magyar Márs...,* XII. 1–46.

[23] Ld. Papp Júlia, „Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója", in Fodor és Varga, *Több mint egy csata...,* 149–193, 154–164.

Úgy vélem egyébként, hogy a mohácsi csata történetében megvolt az eposz lehetősége, de ehhez egy sokkal nagyobb formátumú, anyagához bátrabban nyúló költő szükségeltetett volna. Listius azonban túlságosan ragaszkodott a Brodarics-alapanyaghoz, a cselekmény kidolgozásánál alig tért el tőle.[24] Amilyen kiváló volt költői, lírai tolla, olyan ötlettelen és bátortalan volt epikus szerzőként. Ebben Zrínyi sokszorosan felülmúlta, aki fikciós eljárásaival valódi eposzt gyúrt a szigetvári ostromból.[25] Így aztán, ami a Szigeti veszedelemben működik, az a *Magyar Márs*ban nem: az olvasó kevésbé képes átérezni a Mohácsnál elesettek heroikus küzdelmét.

Csakhogy Listius nem csupán az epikus formával és a mártírium-tematikával operál, hogy üzenetét – a török elleni szakadatlan, megalkuvás nélküli harcra való felhívást – eljuttassa a célközönségéhez. Más eszközei is vannak, és ezek alkalmazásakor már részben elkanyarodik a nagy mintától. Az alábbiakban ezeket az eszközöket vesszük sorra.

Attila, az „igaz magyar vér" és a vitézi ethosz

Listius a „nemes Magyarország státusihoz", vagyis a rendekhez szól az ajánlásban – megegyezőleg Nádasdy Ferenccel, aki ugyanígy tett a Révay-féle *Commentarius* ajánlásában, illetve hasonlóan Zrínyihez, aki a magyar nemességnek dedikálta munkáját.[26] Szerzőnk tehát ebben is igazodik a kortársak gesztusaihoz. Listius

[24] Ld. erre elsősorban Pintér, „Listius László…", 156–171.

[25] Ld. erre újabban Bene Sándor, „Szigeti veszedelem: fikció, valóság és a halál pedagógiája", in *„Vár állott…" Tudományos történeti konferenciák,* Vajdahunyadvár, 2013–2016, szerk. Hermann Róbert (Budapest: LineDesign, 2017), 131–162, 148–159. Még ld. Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan, 2012), 155–263.

[26] Listius ajánlását ld. Listius, *Magyar Márs…,* 263. A Nádasdy-ajánlás vonatkozó részét ld. Nádasdy, „Universis inclytis…", †[1]r; Zrínyi ajánlása: Zrínyi, „Obsidio Szigetiana…", [a címlap verzóján.] A jelenségre még ld. Bene, *Theatrum politicum…,* 388–389. Magam igen valószínűnek tartom, hogy Listius ismerte a Nádasdy-féle kötetet, illetve onnan vette a státusokhoz szóló ajánlás ötletét is. Egyébként szerzőnk „üzleti" kapcsolatban is állt Nádasdyval 1647-ben. Vö. Komáromy, *Listi László…,* 10. Megjegyzendő még, hogy később Esterházy Pál (1635–1713) szintén a „statusoknak" ajánlotta *Mars Hungaricus* (!) című művét („Universis Inclyti Hungariae regni statibus"). Ld. Esterházy Pál, *Mars Hungaricus,* s. a. r., ford. Iványi Emma, szerk. Hausner Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1989), 205. (Köszönöm Hernády Juditnak, hogy segített a kötethez való hozzáférésben.) Valószínű, hogy Esterházy a műve címéhez hasonlóan a címzést is Listius munkájából kölcsönözte (bár az is lehet, hogy Nádasdytól). A műre még ld. Hernády Judit tanulmányát ugyanebben a kötetben. Esterházy tudvalevőleg ismerte Listius kötetét, egy versében imitálta is. Erre legújabban, további irodalommal ld. Hernády Judit, „Imitáció-típusok és önparafrázis Esterházy Pál lírájában", in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25,* szerk. Bartók István, Jankovits László és Papp Balázs (Pécs: PTE BTK–Verso, 2020), 285–303, 288, 298.

ugyanakkor az egész művében érvényre juttatja a saját korára jellemző nemesi múltszemléletet, illetve nemesi nacionalizmust, amelynek része a szittya és hun elődök emlegetése, a nemesi virtus dicsérete. Amint írja, Magógtól fogva vitézkedik a magyarság, vérrel szerzi meg a jussát, ahogy Attila is birodalmát; a magyar nemes olyan szabadsággal bír, mint senki a világon.[27] Mindez keveredik a Turcica-, illetve querela-irodalom toposzaival is, így a török elleni régi győzelmek felemlegetésével, Hunyadiakkal, Mátyás-kultusszal – amely ekkor már a katolikus múltszemléletnek is szilárd pontja volt –, illetve Magyarország hajdani gazdagságának, illetve hatalmának elsiratásával.[28] Fontosabb viszont az a kijelentése, hogy a Mohácsnál felsorakozó magyar katonák nem fajzottak el a Hunyadiaktól, azaz Jánostól és Mátyástól, illetve Kinizsitől, hanem ugyanolyan vitéz, kiváló katonák voltak.

> Azoktól származtak, s ezek-is faizottak, bennek van a’ Magyar vér,
> Ki mellyekben gyulad, s magábann-is vigad, hogy ha ellenséghez fér,
> Ninczen oly nemzetségh, kinél az vitézségh, illy örömest fészket vér,
>
> Táborban születtek, s hadban nevelkedtek, Bellona vólt daykájok,
> Szablya forgatásban, s kopia rontásban, véresült-megh szablyájok,
> A’ Pogány nemzetnek, vérében ebeknek, ásztattatot ruhájok (IX. 54–55)

Listius költeményében tehát a mohácsi sereg nem valami mészárszékre induló, szánakozásra méltó sokaság – amint az Brodaricsnál, illetve egyéb történeti munkákban olvasható –, hanem Mátyás és Kinizsi leszármazottjai, kiváló katonák, akik miatt az utódoknak, vagyis Listiusnak és kortársainak sem kell szégyenkezniük.[29] Erre a fontos tanulságra alább még visszatérünk, mert a mű lényegi mondandójához vezetnek el. Előbb viszont két másik sokatmondó részletre kell felhívnom a figyelmet az idézetből: a „magyar vérre” és a „kopja rontásra”.

---

[27] Vö. Listius, *Magyar Márs…,* IX. 7–13.

[28] Hunyadiak, Mátyás-kultusz: uo., IX. 48–51. Mátyásnak a katolikus múltszemléletben betöltött szerepére ld. Tóth Gergely, „»Matthias Augusto similis«: Mátyás király a kora újkori protestáns múltszemléletben”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma,* szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Lázár István és Molnár Dávid, Convivia Neolatina 3 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019), 45–56, 55–56. Magyarország hajdani gazdagságáról szerzőnk több helyen is ír, részben Brodarics nyomán, de íróelődje szavait sokszorosan kibontva: Listius, *Magyar Márs…,* III. 35–39, 41–64 (Erdély dicsérete!), 95–99. Az országdicséretre még ld. Kovács, „Listius László…”, 65–67. Az ország pusztulásának siratása: Listius, *Magyar Márs…,* VIII. 5–7.

[29] Az ajánlásban szerzőnk a magyar rendek „nemes elejeknek” azaz nemes elődeinek nevezi a mohácsi sereg katonáit. Listius, *Magyar Márs…,* 266.

A 17. századi magyar szöveganyagban igen gyakran feltűnik „az igaz magyarság", illetve „igaz magyar vér" kifejezés – amint arra Szabó András Péter nemrég felfigyelt. E fogalompár, illetve variációi a korabeli nemesi nacionalizmus kulcsfogalmaként, hívószavaként funkcionáltak, s egy felekezetek feletti nemzeti közösséget céloztak: a levélírók, politikai szereplők ilyen értelemben használták az egymás közötti kommunikációban. Az „igaz magyarság" egyben „tiszta" származást jelentett, és együtt járt vele a dicső ősöknek és a hadi virtusnak az emlegetése.[30] A fenti idézetben pontosan megtalálható mindez, és számos más helyen is a *Magyar Márs*ban – így a Szabó által más forrásokból hozott példák bőséggel gyarapíthatók Listius-idézetekkel.

Szerzőnk úgy tekint e fogalomra, mint valami immanens, örökletes tulajdonságra. Mint láttuk, a Mohácsnál harcoló katonákban „benne van" (IX. 54); korábban erre hivatkozik a király, amikor a Dráva védelmére ad parancsot („az igaz magyar vér, ha ki beléjek fér, e' dologban megh tessék," V. 38.); Tomori katonái pedig azt mondják, hogy aki eltanácsolja a királyt a két tábor egyesítésétől, az „magyari szép vérét" megszégyeníti (VII. 65). Báthory ugyancsak arra buzdítja a katonákat, hogy a „magyar vért megmutassák", vagyis harcoljanak hősiesen (X. 46). És természetesen Listius szerint saját korának magyarjaiban is ott van ez az „igaz magyar vér", csak éppen szunnyad: hiszen arra bíztatja a „Magyar Márs"-ot, azaz saját korának magyar katonáit, hogy „Buzduljon fel benned igaz magyar véred" (I. 40).[31] A kifejezés hangsúlyos szerepeltetésével szerzőnk élesen különbözik a nagy mintaképtől. Zrínyi ugyanis az „igaz magyar vér" fogalommal egyáltalán nem él, ahogy a magyar nemesi nacionalizmus szólamait is jóval visszafogottabban alkalmazza[32] – vélhetőleg kettős, horvát-magyar identitása, és eltérő politikai programja, vagyis a horvát és magyar rendiség integrációjára való törekvés miatt.[33]

Listiusnál az „igaz magyarság" és a vele járó katonai virtus a Balassi által megformált vitézi ethosz eszköztárával, nyelvezetével jelenik meg. Elég csak elolvasni a mohácsi síkon felvonuló, „igaz magyar vérű" sereg dicséretét: mintha saját kora végvári katonáiról írna.

> Ki-beszélhetlenségh, ezekben vitézségh vólt, mert hozzá tanultak,
> Tábor, és bay-vívás, miként egy jo lakás, közönségessek vóltak,
> Mert az ellenségtöl, s rájok ütésétöl ritkán megh-futamodtak. (IX. 47)

---

[30] Szabó András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában", *Századok* 146 (2012): 1085–1160, 1117–1131. A szerző a *Magyar Márs*ot nem vizsgálta tanulmányában.

[31] További példák: III. 54; X. 85.

[32] Szabó, „»De profundis«...", 1131.

[33] Ld. erre Bene Sándor, „Szirének a térképen: Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza", in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor és Padányi József (Budapest: MTA BTK, 2017), 37–78, 57–58.

Bajvívás, rajtaütés: a végvári élet mindennapjait jelzik. Még erősebb a párhuzam, a tudatos allúzió az alábbi strófákban, ahol szintén a török ellen 1526-ban felvonuló magyar sereg katonáit jellemzi:

> Serények mint solymok, szükségkor vilámok, sok Török vért ontottak,
> A' kik országokért, s édes hazájokért, nagy probákon forgottak,
> Tulaydon konczokért, s magok javaiért, Pogánnyal meghmordultak
> (VIII. 71)
>
> Egygyül eggyigh probált, s viadalhoz számlált, s Vítézséget tanultak.
> Vér-szomjúzo Márshoz, mint szarvas forráshoz, a' vér-ontáshoz szoktak
> Karíok vérrel vídúlt, s testek sebtül úijult, sok Törököt rontottak;
>
> Hegy, s völgy strása helységh, czata, és mezöségh, tánuló iskolájok,
> Utakon harczolás, kergetés, s nyargalás, vólt kincz-tarto bányájok,
> Oszpora Török pénz, s vérrel kereset kincz gyakran eset praedájok
> (IX. 56–57)

A Balassi-reminiszcenciák igen szembeötlőek e strófákban (sólymok, strázsa, tanuló iskolájuk, seb, mezőség, nyargalás stb.). Egyértelműen a „Vitézek mi lehet..." lüktet Listius soraiban, ahogy számos más helyen is a műben.[34] Az utánzás mégsem annyira szolgai, inkább versengő. Az nyilvánvalónak tetszik, hogy Listius szándékosan zengi a magyar vitézek dicséretét a nagy költőelőd modorában – megkockáztatjuk a feltevést, hogy a Balassi-strófa mint versforma választása mögött is ez a tudatos imitációs törekvés áll.[35]

A másik mintakép, a *Szigeti veszedelem* ugyancsak a vitézi ethoszt állítja elénk: bizonyára ez is hatott Listiusra. Vannak azonban lényeges különbségek. Amíg Zrínyinél a végvári élet megannyi apró mozzanatának ábrázolása (lesvetés, portya,

---

[34] A költőelőd versét ld. Balassi Bálint, *Összes verse,* szerk. Horváth Iván, Tóth Tünde és Vadai István, hálózati kritikai kiadás (Budapest: ELTE BTK – CHER–BIÖP, 1998–2002) http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm (ld. a tartalomjegyzékben, a kezdősor szerint a megfelelő helyen); hozzáférés: 2021. 01. 30.

[35] Legalábbis a versforma választása a korban már nem magától értetődő; a fiatalabb pályatárs, Esterházy Pál a 32 verséből már csak kettőnél alkalmazza a Balassi-strófát, és ehelyett húsz esetben a felező tizenkettest választja (amelyben a Zrínyiász is íródott), megfelelve ezzel a 17. század közepétől teret nyerő poétikai hagyománynak. Vö. Hargittay Emil, „Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén,* Szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 389–406, 391–392. A Listiusnál jelentkező erős Balassi-hatásra természetesen már korábban is felfigyeltek, ám nem kerestek rá magyarázatot. Vö. Pintér, „Listius László...", 289.; Bán, „Liszti László", 200.

túszejtés, „nyelv" fogása stb.) többé-kevésbé hiteles történelmileg, és a leírások a költő saját tapasztalatain, mindennapi életén alapulnak,[36] addig Listiusnál mindez inkább olvasmányélménynek, Balassi-utánzásnak tetszik, ráadásul az 1526-ban felvonult magyar sereget végvári lovas vitézekként jellemezni anakronizmus. Nem gondolnánk ugyanakkor, hogy szerzőnk tudatosan ferdít, hiszen aligha lehetett tisztában a 16. század eleji hadviseléssel. Inkább talán arról lehet szó, hogy a magyar katonai virtus a 17. századi közvéleményben már egyenlő volt a végvári katonák harcmodorával.

A Balassi-strófa és a nagyon intenzív Balassi-reminiszcenciák mindenesetre azt jelzik, hogy Listius szándékosan heroizálta a Mohácsnál felsorakozott magyar katonákat, s ehhez saját korának elvárásai szerint végvári vitézekként ábrázolta őket. Ezzel talán olvasóiban azt is tudatosítani kívánta, hogy a végzetes csatában saját elődeik estek el – így jobban át tudták érezni a vereség tragikumát, és (legalábbis a szerzői szándék szerint) könnyebben felhorgadhatott bennük a vágy a visszavágásra. Listius vágyott célközönsége ugyanis – amint azt fentebb láttuk – a „török vért eresztő" végváriak, illetve a fegyverforgató nemesek és főurak voltak: vagyis a versformával és a Balassi-féle vitéz-ethosz imitációjával vélhetőleg az ő ízlésüknek és eszményeiknek kívánt megfelelni.

Magyarország patrónája, Szent István és az összes magyar szentek

A fentiek mellett Listius művének fontos vonása a korszakban egyre inkább teret nyerő katolikus múltszemlélet. Ahogy jeleztem, itt sem pusztán Zrínyi-imitációról van szó, mivel szerzőnk jóval többször, illetve sokkal nyomatékosabban alkalmazza annak eszköztárát. A két legfontosabb vallási komponense e múltszemléletnek a Patróna- és a Szent István-kultusz volt, amely a 17. század első felében erősödött fel a honi egyházi és világi irodalomban, képzőművészetben egyaránt, elsősorban jezsuita hatásra.[37] Szerzőnk pontosan követi ennek alaptételeit. Így nyilvánvalóvá

[36] Ld. erre Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 193–194; Perjés, *Zrínyi Miklós...*, 146–154.

[37] Galavics, *Kössünk kardot...*, 73–76; Tüskés Gábor, „Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa", in *„Hol vagy, István király?" A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. Bene Sándor (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006), 237–267, 249–258; Bene *Sándor*, „A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány fordulópontja", uo., 89–124; Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 13–42; Uő, „Történelmi szimbólumok a magyarországi rekatolizáció szolgálatában: Régi témák új vonásokkal" (kézirat); az iskolai színjátszás és a magyar históriai tárgyú drámák vonatkozásában a korszakban jelentkező Szent István- és Patróna-kultuszra ld. Pintér Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2019), 53, 197, 235–236, 239–240.

teszi, több helyen is, hogy a török elleni küzdelem csak akkor vezethet sikerre, ha a Szűzanya és az első magyar király pártfogolja az országot, amihez pedig a magyarságnak vissza kell térnie az anyaszentegyházhoz. Mindezt igen szépen illusztrálja a költő imája a patrónához:

> Te áldot, s szentséges, égben düchöséges, Angyalok Kiralyneja!
> Tekénch seregedre! s megh ritkúlt népedre, Magyarok Patronája!
> Ne szenved Pogánynak, s dühöt haragiának, országod rabolnia! (II. 56)

Fontos ebből a szempontból Báthory csata előtti szónoklata is. A szöveg magja itt is Brodarics alkotása, aki szerint a nádor azt mondta, „Maga Isten is alászáll a magasból azok mellé, akik az ő szent hitéért harcolnak”.[38] Listius azonban kibontja ezt az egy mondatot, és az új katolikus történelemszemléletnek megfelelően már hangsúlyosan szerepel Isten mellett Szent István, Szűz Mária, illetve az országfelajánlás is.

> Maga-is az Isten, magas égböl itten, ielen lesz hiveiért,
> Maga fogh harczolni, s népét oltalmazni, szent irgalmasságáért,
> Megh-bátorit minket, s nem hadgya lelkünket, végtelen ió-vóltáért;
>
> Angyalit el-küldi, s szent Mihály a’ rendi, egész legioival,
> Maydan körül veszi, s sziveket el-veszi, Szultánnak hadaival,
> Ama boldogh szüz-is, esedezik ez-is, Fiánál irgalmával.
>
> A’ boldogh szent István, még mikor megh-halván, ennek hadgya országát,
> Gondviselésére, s Annya kegyelmére, ajánlá kis ioszágát,
> A’ Magyar-Országot, s mind a’ Magyarságot, nemzetinek Világát (X. 53–55)

A magyarok harc előtti imáját Listius már nem a brodaricsi mű alapján, hanem saját leleményből alkotja meg. Az Atyaistenhez ószövetségi nyelvezetű ima száll, de utána rögtön a Szent Szűzhöz fohászkodnak, majd Szent Istvánhoz és az összes magyar szenthez.

---

[38] Ld. Brodarics István, „Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről”, ford. Kulcsár Péter, in *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*, szerk. B. Szabó János és Farkas Gábor Farkas (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020), 301–325, 318 (Kulcsár Péter fordítása); eredeti szöveg: Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Ed. Petrus Kulcsár, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova VI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 192. (Szakasz száma.)

Te-is áldot szép Szüz, ki tiszta mint láng tüz, vagy Fiad iobia felöl,
Te vagy szo-szollója Magyarok Aszszonya, vitezséggel végy elöl,
Rettentö fegyverrel, s fiad érdemével, Pogányt verd-megh egy felöl.

Te boldogh szent István, érdemes vagy méltán, végy esedezésedben,
A' miként Iudásnak, Iérémiás annak, adgy fegyvert job kezünkben,
Mellyel a' sereget, s Pogány ellenséget, verhessük-megh mindenben.

Ti-is Magyar szentek, a' kik könyörgéstek, mint egy arany chészékben,
Isten oltáránál, s arany bárányánál, egyenlö dichiretben,
Mint tömien illatot, drága áldozatot, mutatok kéréstekben (XI. 4–6)

Ugyancsak ide sorolandó, hogy Listius költeményében maga Szűz Mária jár közben Lajosért a fiánál, és szónoklatot mond az érdekében (XII. 37–42) – ez egyben bátortalan próbálkozás az epikai „csodás elem", az isteni beavatkozás alkalmazására.[39]

Végül említsük meg Listius egyik különálló versét, amely ugyancsak az 1653-ban publikált kötetben jelent meg. Címe: „A boldogságos Szűz Máriához, Magyarország patrónájához". A toposzokból építkező vers fő gondolata az a korabeli katolikus alaptétel, miszerint a magyar nemzet Mária tiszteletének elhanyagolása, és az új tanok követése miatt szenvedi el a csapásokat.[40] Ahogyan azt említettük, ez az alapgondolata számos korabeli katolikus történeti és hitvitázó munkának, így a jezsuita Inchoffer egyháztörténetének, illetve részben a már említett Nádasdy-féle ajánlásnak is.[41]

Ma már tudjuk, hogy ez a hangsúlyos Mária- és Szent István-kultusz, továbbá a harcos felekezeti nézőpont, amely a műben jelentkezik, nem csupán valami utánzott dolog, hanem Listius László iskolai tanulmányainak eredménye. Szerzőnk neveltetéséről sokáig semmilyen ismerete nem volt a kutatásnak, ám az utóbbi években-évtizedekben megjelenő iskolatörténeti adattárak róla is fontos adatokat hoztak felszínre. Kiderült ugyanis, hogy Listius 1641-ben, tizenhárom évesen a nagyszombati jezsuita gimnáziumban végezte a syntaxis- avagy a mondattan-osztályt,[42] s innen ment tovább a bécsi jezsuita gimnáziumba, ahová 1641. november

[39] Vö. Bán, „Liszti László", 199.

[40] A verset ld. Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 470–476, az említett rész uo., 474. A versre még ld. Tüskés, „Egy történelmi toposz...", 256–257.

[41] Inchofferre legújabban ld. Tóth, *Szent István...*, 26–31; a Nádasdy-ajánlásra ld. fentebb.

[42] A használt adatbázis: *A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773) (Anyakönyvi adattár I–III).* Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovácz Bálint. Internetes adatbázis: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/ (hozzáférés: 2021. 01. 30). A Listiusról szóló adat ugyanebben az adatbázisban: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár* (1616–1772), nr.

22-én iratkozott be a téli félévre, ugyancsak a syntaxis-osztályba; neve 1642. március 23-án bekerült az egyetemi magyar náció anyakönyvébe is.[43] Az antik költészetben való jártassága, és egyben határozott katolikus múltszemlélete tehát minden bizonnyal a jezsuita gimnáziumokban végzett stúdiumainak köszönhető.

Erdély, Horvátország és a nádor – aktuálpolitikai kiszólások a műben

Listiusnál több esetben megfigyelhetőek olyan részletek, amelyek saját korának közéleti viszonyaira vonatkoznak, illetve amelyekből saját politikai állásfoglalása körvonalazódik. Ilyen szakasz például a Szapolyai vezette erdélyi had dicsérete. Listius szerint ők is „Márs iskoláiban” nevelkedtek, s olyan vitéz harcosok, hogy „kétannyi töröknek” is megfelelhetnének. Ugyanakkor a leírásban ismét erős anakronizmus jelenik meg. Listius szerint, amikor az erdélyiek „hallják”, hogy a „magyarok” veszedelemben vannak, „szomszédjuk” segítségére sietnek. Szerzőnk tehát már a korabeli különálló Erdélyi Fejedelemséget ábrázolja, nem pedig az 1526. évi viszonyokat.

> Oly szép készülettel, s ékes fegyverekkel, indult az Erdélyi had
> Mind kinek Zázloián, irva kopiáián, vagyon egy kegyetlen vad,
> Márs Iskoláiában, s tanultak hadában, ö felöllök azt mondhad,
>
> Két annyi Töröknek, mondhatom de töbnek, ezek meghfelelhetnek,
> Fel gyulat elméiek, s szomiu a᾽ gégéiek, szárat ina nyelveknek,
> Török, vért ki-ontván, s ezt régen kivánván, tudom meghrészegesznek,
>
> [...]
>
> Halván Erdélyi nép, ki vitézséggel szép, hogy Török Magyarokra,
> Fogait megh fente, s körmeit törlötte, mint ölyü galambokra,
> Dühösül bé rohant, s kegyetlen praedát hánt, s el-teriett, határokra,

04750. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=218&layout=s&query=Listhius (Hozzáférés: 2021. 01. 30).

[43] Kissné Bognár Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789,* Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: ELTE Levéltára, 2004), nr. 1099. (A matrikula a gimnazisták neveit is tartalmazta.) A Listius bécsi tanulmányaival kapcsolatos adatokat már Knapp Éva is hasznosította. Ld. Knapp Éva, „Volucris rota vertitur anni”: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30, 5–6, et passim.

> Mint fene Oroszlány, praedáinak lest hány, akként Erdélyiek-is,
> Szomszédgyok kárára, s szabadulására, mozdulának ezek-is,
> Maidan számot vetnek, s Törökökböl vetnek, a' földre sokakat-is.
> (VI. 65–66, 69–70)

Szapolyai ábrázolása ugyancsak ebbe az irányba mutat. Listius természetesen pozitív szereplőként lépteti fel őt, ahogy forrása, Brodarics is.[44] Érdekesebb azonban, hogy róla is azt írja: kész a „magyarokkal" együtt meghalni.

> Erre nézve azért, házája Királyért, ott akart jelen lenni,
> Maga személyében, és vitézségében, véle eggyüt probálni,
> Mert nem szánta vólna, ha lehetet vólna, Magyarokkal megh-halni.
> (XIII. 6)

Erdélynek és vajdájának ilyen pozitív színben való feltüntetése biztosan nem csupán Brodarics hatása – erről éppen az anakronisztikus ábrázolás árulkodik. Itt részben egyfajta transzilvanizmusról, regionális tudatról lehet szó.[45] Listius kapcsolódása Erdélyhez többszörösen összetett. Először is felmenői, illetve származása miatt: édesapja, Listius (Listhi) Ferenc Bethlen Gábor bizalmi embere volt, édesanyja a törzsökös erdélyi famíliából származó Gyulaffi Zsuzsanna.[46] Másodszor egy ifjúkori „ballépés" miatt: 1644-ben nagybátyjával, Listius Jánossal együtt I. Rákóczi György mellé állt, és ezért III. Ferdinánd jószágvesztéssel sújtotta őket – később azonban kegyelemben részesültek.[47] Harmadszor pedig azért, mert bár Listius a család mosoni székhelyén, Köpcsényben rendezkedett be, családi és egyéb összeköttetései nem szakadtak meg Erdéllyel: erre mutat legalábbis, hogy anyai örökségének a maga részére való biztosítása érdekében 1655-ben felvette a kapcsolatot II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel.[48]

Lehet azonban, hogy a fentieken kívül más oka is van a pozitív Erdély-képnek a műben. A Habsburg Birodalom és Erdély viszonya a linzi béke megkötése és

---

[44] Vö. Kasza, *Egy korszakváltás...*, 197–200; Tóth, „Bűnbakképzés és propaganda...", 84–85.

[45] A kérdésről utóbb Tóth Zsombor publikált több tanulmányt. Így Heltai Gáspár transzilvanizmusára ld. Tóth Zsombor, „A Heltai Galaxis: Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában", in Tóth, *A történelmem terhe...*, 82–118, 108–111; Bethlen Miklóssal és Cserei Mihállyal kapcsolatban ugyanerről: Tóth Zsombor, „Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa", in Tóth Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában,* Irodalomtörténeti Füzetek 178 (Budapest: Reciti, 2017), 134–157.

[46] Ld. Varga, Cs. Havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 772.

[47] Az erre vonatkozó okiratot ld. Komáromy, „Adatok...", 339; még ld. uo. 336.

[48] A levelet ld. uo., 343–344.

törvénybe iktatása (1645, 1647) után többé-kevésbé nyugvópontra jutott. Ennek volt köszönhető, hogy a magyar királyságbeli rendek egy része, így Pálffy Pál nádor és szövetségesei – Zrínyi Miklós, illetve Nádasdy Ferenc is – jó viszonyt építettek ki a Rákócziakkal, s immár nem ellenségként, hanem politikai szövetségesként tekintettek egymásra.[49] Nem kizárt, hogy Listius ehhez a politikai széljáráshoz is alkalmazkodni kívánt.

Hasonló meggondolások, szimpátiák húzódhatnak meg a horvát bán és a nádor méltatása mögött. Az előbbi 1526-ban Batthyány Ferenc, aki Listiusnál „jeles vitéz”, „hűséges”, „kellemetes”, „serény”, ezért aztán „dichirhetem méltán” – amint írja. Vajon ez egy udvarias gesztus saját osztályos társa, Batthyány Ádám, a nagyhatalmú főrend felé? Vagy éppen Zrínyi Miklóst, a költői mintaképet, a korabeli horvát-szlavón bánt akarta megtisztelni ezzel? Magam nem zárnám ki egyiket sem. Ilyesfajta következtetéseket lehet tenni a nádori méltóság többszöri kiemelése kapcsán is, bár itt Listius elsősorban a hivatal fontosságát húzza alá, s azt a sarkalatos nemesi-rendi álláspontot hangsúlyozza, miszerint az ország, vagyis a rendek választják annak betöltőjét, és hogy ez a második tisztség a király után.[50] Hogy ez most az aktuális nádor, Pálffy Pál és csoportja felé való közeledést jelzi-e, vagy csak a nemesi-rendi szemléletet, egyelőre nehéz eldönteni, de bizonyosan tudatos tematizálásról van szó.

Mohács mint történelmi esemény értékelése Listiusnál

Listiusnál a mohácsi csata mint történelmi esemény már szilárdan korszakhatárként jelenik meg. Istvánffy Miklós volt az, aki a leghatásosabban kifejtette, miért volt fordulópont az ütközet; itt talán az ő hatásával számolhatunk.[51] Listius odáig megy, hogy megszemélyesíti, és megszólítja a csatamezőt:

---

[49] Ld. erre Anna Fundárková, „Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén: Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653)”, *Századok* 142 (2008): 943–966; Kármán Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 201–226; Toma Katalin, „Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György”, *Századok* 146 (2012): 1161–1188, 1162–1163.

[50] Báthory István nádorról: „Méltó volt e tisztre, országtól is erre, azért választatott volt” (Listius, *Magyar Márs...,* V. 43). A nádori méltósággal kapcsolatban kiemeli, hogy rangban a második a király után, és régi szokás szerint „kapitány” háborús időben. Ehhez még a vitatott hitelességű nádori cikkelyeket is idézi jegyzetben. Ld. uo., V. 73. A nádori méltóság kiemelt fontosságára a korabeli rendi politizálásban ld. Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* História Könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA TTI, 2010), 280–286.

[51] Istvánffy Mohács-képére, a csata korszakhatárként való bemutatására ld. Tóth, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 143–144.

Te Mohácz mezeje, sok vitéz veszélye, rajtad édes hazánknak!
Te szakasztád végét, s düchöséges Egét egész Magyar Országnak!
El-töréd virágjat, s megh-öléd Királyát, mi fényes Koronánknak!
(XI. 110)

A rendkívüli fontosság rendkívüli érdeklődéssel járt Listius részéről. Az utószóban elárulja, hogy komolyan foglalkoztatta a csata története és a király eleste, Brodaricsot többször végigolvasta, és sokat rágódott rajta.[52] Ez egyébként azt is jelzi, hogy talán nem csupán egy Zrínyiászhoz hasonló tárgyat keresett, hanem önmagában is érdekelte a téma.

Ami a csata értelmezését, a lehetséges magyarázatokat illeti, Listius először a kifürkészhetetlen isteni akaratban, illetve a magyarságot a bűneiért megbüntető Atyában találja meg a katasztrófa okát, amint Zrínyi is.[53] Emellett több helyen is sztoikus ízű elmélkedést olvashatunk az emberi dolgok mulandóságáról, a királyok vagy egész országok felett is pálcát törő istenségről.[54] Súlyos hibaként emlegeti továbbá szerzőnk a magyarok „hertelenségét", vakmerőségét[55] – bár ez a motívum a Brodarics-féle alapműben is jelen van. Listius egy helyen egyenesen megszólítja a katonákat, horatiusi modorban: „Mit siecz károdra, Magyar romlásodra? várd-megh segitségedet!"[56] Ez a módszer, a költői kérdés, a szereplőkhöz intézett tanácsok, közbevetések egyébként Zrínyi stílusára emlékeztetnek.[57]

A szorosan követett Brodarics-féle narratíván túl viszont egy csekélyke reményt is nyújt a költemény. A vereséget a „hertelenség" okozta, s egyben az isteni akarat, amely a szulejmáni világbirodalom görgetegét használta eszközül; de az isteni akarat volt az is, amely aztán elfordította Szulejmánt Magyarországról, s visszaszólította egyéb ügyek, belső zavargások miatt Isztambulba, s ezzel legalább részben megkönyörült a nyomorult hazán (XIII. 71–75). Mi adhat tehát reményt Listius szerint, 1653-ban? Egyrészt maga az isteni gondviselés, amely megkegyelmezhet most is, sőt megengedheti a bosszút a törökökön. („Fordicz ostorodat, rájok haragodat, s szánakozzál rajtunk már", XIII. 79.) De reményt adhat a sztoikus *translatio imperii* gondolata is, amely egykor a magyar birodalmat temette el, de ahogy Szulejmán hatalmának, úgy az Oszmán Birodalomnak is véget vethet. Mindez nincs kimondva, de a szultán mulandóságának, hatalma későbbi semmivé válásának hosszas

[52] Ld. Listius, *Magyar Márs...,* Peroratio 8.
[53] Uo. I. 72–79; XIII. 76–77. Zrínyi Miklósnál: Zrínyi, *Obsidio Szigetiana,* I. 7–27. A magyarok „Szkítiából" való kihozatala Listiusnál is szerepel, Zrínyi hatására: ennek egyértelmű 16. századi reformátori párhuzamaira (Farkas András stb.) ld. Klaniczay, *Zrínyi Miklós,* 98–111.
[54] Ld. pl. Listius, *Magyar Márs...,* X. 1–23.
[55] Uo. VI. 52, 56, 60, VII. 80, VIII. 1, 4, XII. 110.
[56] Uo., VIII. 16. Még ld. Horatius, Epod. 7, 1. („Quo quo scelesti ruitis?")
[57] Ld. Klaniczay, *Zrínyi Miklós,* 264–265.

ecsetelése – ami persze ismét Zrínyi műve felé mutat – ezt az érzetet kelti (XIII. 80–86). A *Szigeti veszedelem*ben azonban az elégtétel már részben az eposzban megtörténik, a szultán meghal, tábora szétzüllik, vagyis az isteni akarat a szigeti hősök vértanúságának köszönhetően új irányt ad a történelemnek[58] – Listiusnál a reménysugár halványabb, a bizakodás tartózkodóbb, de kétségkívül jelen van.

Van még emellett valami, ami szerzőnk szerint derűlátásra adhat okot: ez pedig a magyar hadi vitézség. Láthattuk, hogy Mohácsnál – legalábbis Listius előadásában – egy nagyszerű magyar sereg gyűlik össze, csupa bajnok vitéz főúrral, illetve katonával, akikben egyaránt ott van „az igaz magyari vér”, s akik éppen olyan vitézül harcolnak a török ellen, mint elődeik, a Hunyadiak és Kinizsi, és mint kései utódaik, a „török vért eresztő” kortárs katonák. A Magyar Mars, azaz a hadi virtus tehát állandó, a magyar nemzet legfőbb attribútuma. Fentebb azt is láttuk, hogy miben áll ez a vitézség: a török ellen való folytonos harcban, rajtaütésben, kopjatörésben, lesvetésben – ahogyan azt szerzőnk balassizáló modorban, a vitézi ethosz teljes kelléktárával megjeleníti.

Vélhetően nem is olyan életidegen ez a kép, hiszen a 17. századra a magyar társadalom erősen militarizálódott. A vitézlő renddel egy új társadalmi réteg alakult ki, nem beszélve a főúri magánhadseregekben katonáskodó egyéb katonaelemektől, vagy éppenséggel a hajdúkról.[59] Csak az volt a kérdés, hogy meddig bírja az ország a folyamatos hadiállapotot, a határmenti kis háborút, a portyákat, hódoltatásokat, a folyamatos bizonytalanságot.[60] A sok virtuskodás között Listius is érezteti, milyen rettenetes tehertétel ez a szakadatlan küzdelem, így amikor a török rabságba hurcolt magyarok sorsáról ír: ez az egyik legszebb és legszomorúbb része a műnek (XIII. 64–67). Az ország ellenálló képessége tehát csökkent, és voltak, akik feladták: újabb és újabb falvak, városok hódoltak meg a töröknek, noha éppen az 1655. évi országgyűlésen hoztak szigorú büntetést ellene.[61]

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy Listius magáévá tette azt a hitet és meggyőződést, amely saját korának magyar főrendjeit, katonai és világi vezetőit, a Zrínyieket, Nádasdyakat, Batthyányakat, Esterházyakat egyaránt jellemezte, s amely megjelent a főúri rezidenciák freskóin, templomok oltárképein, tézislapokon, prózai és költői művekben egyaránt: a kiábrándító közállapotok ellenére (vagy éppen azért) valósággá válhat a századéves álom – valósággá *kell* válnia –, tudniillik a török

[58] Vö. Bene Sándor, „Szigeti veszedelem...”, 158.

[59] Ld. erre újabban Koltai, *Batthyány Ádám...,* 292–293.

[60] Minderre részletes munka, a 17. század első feléből származó adatokkal, fontos megállapításokkal: Illik Péter, *Minden nap háború: A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642),* (Budapest: L'Harmattan, 2013.)

[61] Vö. Péter Katalin, „Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról”, *Századok* 106 (1972): 653–666, 661–663; a falvak oszmán hódoltatásra újabban ld. Illik, *Minden nap háború...,* 29–36.

legyőzése. Ennek Listius megjelölte a feltételeit is. Szerzőnk szerint a magyarságnak bíznia kell saját erejében és alkalmasságában, az „igaz magyari vérben”; össze kell fogni, és akarni kell a bosszúállást; továbbá az új katolikus nemesi ideológiának megfelelően a patrónához és Szent Istvánhoz kell fohászkodni, hogy mindez megvalósuljon. S hogy mennyire volt ez a bíztatás reális? Tudjuk, hogy Zrínyi, Listius és a magyarság álma csak harminc évvel később vette kezdetét, s akkor sem annyira a magyarok virtusának, mint inkább egy nemzetközi koalíciónak köszönhetően. Talán nem is a realitásban volt a lényeg, hanem abban, hogy legalább *legyen* valami bizakodás, hogy véget érhet a török uralom. Zrínyi nagy eposza mellett ezt a makacs reménykedést táplálta – részben más eszközökkel – a *Magyar Márs* is.

Hernády Judit

A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál *Mars Hungaricus*ában

Mint ismeretes, 1663–1664 telén Esterházy Pál is részt vett Zrínyi Miklós téli hadjáratában: *Mars Hungaricus* című, kéziratban maradt munkája ezt az időszakot dolgozza fel történeti értekezés formájában. A mű latin eredetije csak a 20. században jelent meg nyomatatásban a Zrínyi Kiadó Zrínyi-Könyvtár sorozatában, Iványi Emma magyar fordításával kísérve.[1] A szöveg három nagyobb szerkezeti egységre tagolható, minthogy benne a szerző a túlnyomórészt saját személyes élményeit rögzítő hadi események rajza mellett a téli hadjárat előzményeire és a vasvári béke körüli kérdésekre is kitér.

Ha közelebbről is szemügyre vesszük a szövegstruktúrát, azt látjuk, hogy a *Mars Hungaricus* egy olyan keretes szerkezetű történeti elbeszélés, amelynek központi szövegrészét dominánsan eszmetörténeti vonatkozású szakaszok ölelik körül. *Az olvasónak* a szerzés körülményeiről és indokáról tájékoztat, illetve a műben alkalmazott történetírói megközelítés alapelveit ismerteti. A magyar rendekhez szóló *Ajánlás* viszont már egy olyan eszmetörténeti vonatkozású felvezető, amelyben a magyar nemzet sorsalakulásának vázlatos áttekintése mellett a prédikátorok beszédhelyzetére emlékeztető szerzői szerepfelfogás is kifejezésre jut. Esterházynál ugyanis a gyászos történések felidézése, illetve rögzítése a bűnbánatra való felhívás közösségi vonatkozású gesztusával kapcsolódik össze.[2] Az első fejezet ugyan még mindig általános bevezetőként funkcionál, horizontja azonban már szűkebb: szerepe alapvetően az, hogy a tárgyalt eseményeket a nemzeti történelem keretében is elhelyezze.

Az alcímbeli műfajmegjelölés *(tractatus)* a téma objektív, módszeres tárgyalását ígéri, nem pedig a személyes élmények pusztán szubjektív írásba foglalását. A mű magyar vonatkozású lehetséges szövegpárhuzamaiként a történeti irodalom felől Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia*, Zay

[1] Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, ford. Iványi Emma, szerk. Hausner Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1989). A szövegben szereplő zárójeles oldalszámjelölések mind erre a kiadásra vonatkoznak.

[2] A bűnbánat jelentőségét húzza alá, hogy motívuma mind az *Ajánlás*ban, mind az utolsó fejezetben megjelenik, s így egyúttal keretessé is formálja az elbeszélést.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.357

Ferenc *Az Lándorfejírvár elveszésének oka e vót és így esött* és Mauritio Nitri azonos témájú, *Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria* című alkotása[3] tűnik figyelembe vehetőnek. Ezek mellett a történeti tárgyú költői munkák kevésbé szembeszökő hatásával is érdemes számolnunk, Hausner Gábor már utalt a *Szigeti veszedelem* felfogásbeli párhuzamaira,[4] de Listius László szintén Zrínyi-hatást tükröző *Magyar Márs*ának némely eleme is mintha felismerhető volna a szövegben.[5]

A felsorolt szövegpárhuzamok legfőbb közös vonása, hogy noha csupán egyetlen történelmi tárgy bemutatására vállalkoznak, mindegyik mű a történések láncolatának egy távolabbi pontjából indítja el az elbeszélés menetét. Vagyis úgy kerül sor a főtéma kibontására, hogy az bizonyos előzetes események következményeként válik értelmezhetővé. A lehetséges szövegminták – Brodarics, Zay, Zrínyi és Listius munkáinak – narrációja az előzmények bemutatása után viszont egyetlen kardinális jelentőségű esemény rajzába torkollik. Mivel a *Mars Hungaricus* elbeszélésének központi tárgya egy hadjárat, s a szöveg ennélfogva kisebb-nagyobb összeütközések váltakozó sikerű sorozatának történetét rögzíti, az említett példákkal ellentétben igazán centrális pont sem jelölhető ki benne. Lényeges sajátossága még Esterházy traktátusának, hogy bár történetmondása egyenes vonalú, az időben lineárisan kibomló eseménysort tár elénk, a mű szimultán időszemléletének köszönhetően helyenként mégis meg-megtörik a narráció linearitása, és az eltérő színtereken végbemenő hadi történésekre is rálátásunk nyílik.

Az értekezés elbeszélésmódja megfelel a történeti munkák iránt a korban támasztott három fő retorikus elvárásnak, a rövidség *(brevitas),* a világosság *(diluciditas)* és a valószerűség *(probabilitas)* elveinek.[6] Brodarics szintén tárgyilagosan ható írásmódjával ellentétben azonban Esterházy – Zayhoz hasonlóan – nyíltan is kifejezésre juttatja személyes véleményét.[7] Vagyis az *ars historica* azon ágának gyakorlatát követi, amely a szerző számára markáns értékítéletek megfogalmazására is lehetőséget nyújtott.[8] A történetmondást hosszabb-rövidebb kitérők *(digressio)* is

[3] Hausner Gábor, „Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcairól", in Esterházy, *Mars Hungaricus...*, 7–23, 16.

[4] Uo., 19.

[5] A mű egyik példánya megvolt Esterházy könyvtárában. Uo., 14.

[6] Vö. Tóth Zsombor, „Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához", in Tóth Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, 2006), 58–63.

[7] Kasza Péter hívta fel arra a figyelmet, hogy az említett sajátosság ellenére Brodarics műve sem mentes a célzatosságtól, a *Historia* burkoltan a Szapolyai-párt álláspontját képviseli. A kérdéshez lásd: Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe* (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2015), 192–200.

[8] Vö. Béatrice Guion, „Comment écrire l'histoire: l'ars historica à l'âge classique", *Dix-septième siècle,* n° 246 (2010/1): 9–25.

színesítik. Esterházy a leírások közül viszont jóformán csak a csataleírások típusát alkalmazza, meglepő módon még Zrínyi Miklós kapcsán sem él a jellemábrázolás retorikus mintáival. A jellemvonásokat *(animi natura)* érzékeltető szöveghelyek csupán elszórt, rövid közlésekre szorítkoznak, egyedül II. Rákóczi György alakja kap némileg összefüggőbb és részletesebb bemutatást, ám az ő esetében is inkább a történéses elemekre esik a hangsúly. A csataleírások azonban kifejezetten részletezőek, általában a helyszín és a hadrend ismertetésével kezdődnek, s gyakran tartalmaznak az elbeszélést élénkítő, a felek érzelmi állapotáról tudósító közléseket is.

Ami a szerző által felhasznált források kérdését illeti, Hausner Gábor alapos áttekintésének köszönhetően a szakirodalom már nagyrészt azonosította azokat a történeti munkákat, amelyek bizonyíthatóan hozzájárultak a mű történeti narratívájának létrejöttéhez.[9] A szövegben említett tanúk közléseivel szemben ezek a sokszor közel szó szerint idézett kútfők azonban többnyire jelöletlenül szerepelnek a műben: az Esterházy lírai költeményeiben is alkalmazott, kompilatív jellegű, hosszabb szövegegységeket kisebb-nagyobb módosításokkal saját művébe átemelő imitációs technika módszeréhez hasonlóan itt is több forrásból gondosan kiválogatott elemeket forrasztott szerves egységbe.[10]

A mű történelemszemléletének topikus összetevői

Esterházy a kor történelemszemléletét meghatározó, széles körben elterjedt topikus elemeket is beépítette műve narratívájába, melyben így egy összetett, világi és teológiai összetevőket egyaránt magába olvasztó történeti értelmezési mód jelenlétére figyelhetünk fel. Az alábbiakban ennek felvázolására teszek kísérletet.

A történések domináns világi szempontú magyarázó elvének a *fortuna—fatum*-koncepció tekinthető, mellette azonban meg kell még említeni a személyi felelősség, vagyis a jellembeli hibák és erények szerepét is, mint ami mindvégig közrejátszik az események alakulásában, s szintén a humanizmus történelemszemléletének hatására mutat.[11] A szerencse mint történetformáló tényező először az *Ajánlás* közepén jelenik meg, s így a szöveg dicső múltra és szerencsétlen jelenre vonatkozó

---

[9] Hausner, „Esterházy Pál…", 12–13; 19–20. Borián Elréd a korszak jezsuita történetírói és Esterházy szemléletmódja közötti rokonságot is felfedezni vél: Borián Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalmi Füzetek 50 (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2004), 45.

[10] Vö. Hargittay Emil, „Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 392; Orlovszky Géza, „Még egy posztmodern Esterházy?", in Ács, *Esterházy Pál…*, 375–388.

[11] Vö. *Magyarország története: 1526–1686*, I., szerkesztette R. Várkonyi Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 493–494.

szakaszait – az időszembesítés gesztusát kiemelve – éppen két arányos részre osztja. A történeti események síkján a mohácsi vereség képezi azt a határvonalat, mely a szerencse kedvezését még mutató, illetve a már balsors sújtotta időszakot egymástól elválasztja.[12] A mohácsi csata ilyen jellegű értelmezése nem volt előzmény nélküli: már Brodarics szófukar megfogalmazása is a szerencse-képzettel szoros rokonságban álló végzet akaratát jelölte meg Lajos király halála okaként.[13] Listius *Magyar Márs*ában szintén ezzel a koncepcióval találkozunk, Brodaricstól eltérően azonban nála – a *Mars Hungaricus*beli megközelítéssel egyezően – a csatavesztés már hangsúlyozottan a szerencse forgandóságát demonstrálja.[14] A szerencse-képzet Esterházynál igazán kiemelt szerephez a téli hadjárat előzményeinek bemutatása során jut, ezt követően viszont alkalmazása háttérbe szorul, s a toposz csupán elszórt utalások formájában jelentkezik.

A barokk idején az antik eredetű *fortuna*-koncepció középkori és humanista elemei is még elevenek voltak, irodalmi feldolgozásai pedig kifejezetten népszerűvé váltak, jól mutatja ezt, ha Brodarics igen mértékletes szerencse-utalásait összevetjük a 17. század szempontunkból releváns történeti és irodalmi munkáival. Az Esterházy által bizonyosan forgatott Bethlen János és Szalárdi-féle erdélyi történeti művekben is gyakran tűnik fel *fortuna*, de igazán jellegformáló erejűvé a *Szigeti veszedelem*ben, majd Listius Mohács-eposzában válik, ami nem meglepő, hiszen a Brodarics prózáját versbe szedő Listius is a *Szigeti veszedelm*et vette alapul műve megformálása során.[15] Listius *Magyar Márs*a külön verset is szentel a témának, alkotásában a szerencse forgandóságának bemutatása egyértelműen visszakapcsolódik a kiadvány első felében elhelyezett epikus költemény történeti narratívájához.[16]

A *Mars Hungaricus* érvrendszere II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát, illetve Várad ostromát jelöli ki a műben tárgyalt „török háborúk" kiindulópontjaként. Az események láncolatának logikus összefüggéseit az elbeszélő értékelő megjegyzései

---

[12] Esterházy műve a Brodarics–Istvánffy-féle Mohács-értelmezést viszi tovább. Vö. Tóth Zsombor, „The making of …: Hogyan készül(t) Mohács? avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása: Megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez", in Tóth, *A történelmem terhe...*, 9–52, 23–24.

[13] Tóth, „Fons vs. memoria…", 71.

[14] Listius a *Cladis Mohachianae* előtt írja: „Az szerenchének pedigh álhatatlanságárol nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh öket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végtére forgo kereke alá ezen harczon taszittotta." *(Az Olvasóhoz)* Listius László, „Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete", in Varga Imre, Cs. Havas Ágnes és Stoll Béla, s. a. r., *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 263–476, 267.

[15] Pintér Jenő, „Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 280–292, 281–284.

[16] *A' szerenchének álhatatlanságárúl*, Varga, Cs. havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 460–470.

világítják meg: ennek keretében kerül sor a külső történések hátterében meghúzódó személyi okok (nagyravágyás, önhittség) felfedésére is. A *Szigeti veszedelem* kapcsán az a szerkezeti jegy is feltűnő egyezést mutat, hogy mindkét műben a szerencse jelenik meg a felvezető funkciójú szakaszok történéseit magyarázó elvként: a körülmények kedvező – vagyis szerencsés – alakulásában való elbizakodott hit okozza mind Mehmed *(Szigeti veszedelem),* mind II. Rákóczi György és Barcsai Ákos bukását. A szerencse-tematika Esterházy történeti munkáján túl kéziratos versgyűjteményében is megtalálható, a költő „Ó mely Boldogh az ki mások kárán tanul" sorral kezdődő, *Az szerencse forgandóságának nem köll hinni* című verse a vizsgált szakasz tanulságait visszhangozva a szerencse állhatatlanságát a kedvező életbeli állapotok törékenységén keresztül mutatja be.[17] E megközelítésmód hátterében Gottfried Kirchner szerint az áll, hogy „a balszerencsét mint conditio humana-t a 16–17. században mindig belső egységben látták Fortuna kettős lényével és az emberek világára tett hatásával", ezért úgy vélték, hogy „aki jólétet és dicsőséget fogad el hálásan az istennőtől, mindig számítson arra, hogy a gyanús ajándék még bajt hoz rá."[18]

A fentiekkel szemben a vallási értelmezési réteg már jóval összetettebb képet mutat, ez ugyanis a különféle nemzetsors-toposzok egymással is gyakran szoros érintkezésben lévő összetevőinek egybekapcsolásával jön létre. Sőt, mint később látni fogjuk, voltaképpen a szerencse-koncepció is e keretbe illeszkedik.

Esterházy nemzeti múltszemlélete a katolicizmus világnézeti bázisán nyugszik: az apostoli királyok uralma és az apostoli királyság csak az apostoli hit keretében értelmezhető a számára. Az *Ajánlás*ban ezért a harcias ősök megidézése mellett elsősorban a Szent István-i gondolat hangsúlyozódik, ami a szöveg végén feltűnő *Regnum Marianum* eszméjével egészül még ki.[19] A csupán nagyvonalakban felvázolt múltbeli pozitívumok említése után kerül sor a Mohácsnál bekövetkezett történelmi fordulat értelmezésére: e ponttól kezdődően szenvedi el a magyarság a bűneik miatt megharagudott Isten jogos büntetését.

Esterházy az országvesztő török támadások sorozatát Isten büntető ostorával azonosítja, vagyis a *flagellum Dei* toposzát alkalmazza.[20] Noha a 16. században

---

[17] Listius szerencseversét Esterházy átdolgozva, évszakverssé alakítva vette fel versgyűjteményébe. Knapp Éva, „«Volucris rota, vertitur anni»: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez", *Irodalomtudományi Közlemények* 118 (2014): 3–30, 25.

[18] Gottfried Kirchner, „A fortuna-téma profán értelmezése", in *Az ikonológia elmélete*, szerkesztette Pál József, Ikonológia és műértelmezés 1 (Szeged: JATEPress, 1997), 267–295, 270.

[19] E történelmi toposz kapcsán lásd: Tüskés Gábor, Knapp Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 573–602.

[20] A törököt az isteni büntetés eszközével azonosító felfogás eszmetörténeti hátteréhez lásd: Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott*

főként protestáns szerzők használták a *flagellum Dei* gondolatát, annak alapelemei már a magyar késő középkor, majd a reneszánsz idején is jelen voltak.[21] A toposz Tinódi históriás énekeiben is megtalálható, ő azonban a vétkek lajstromozása, illetve a felekezeti polémia helyett a viszálykodás bűnét állítja kritikája homlokterébe.[22] Ez a momentum Esterházy felfogásának is központi elemét képezi: amikor művében rátér a történelmi fordulópontot követő események összegző, elsőként a magyarság megváltozott lelkületére hívja fel az olvasó figyelmét (107–108). Az egymás közötti gyűlölködés motívumának jelentőségét húzza alá a korabeli görögség történelme kapcsán megvont párhuzam is, a magyarok megosztottságát kihasználó török stratégia részben már megvalósult eredményét, vagyis az ország megdöbbentő területi csökkenését azután a rá következő sorok tárják elénk igen érzékletes formában, majd Esterházy még röviden utal azokra a konkrét személyekhez köthető, történelmi súlyú „viszályokra" is, melyek a szerző értelmezése szerint döntően hozzájárultak Magyarország jelenlegi állapotának létrejöttéhez. Vagyis az *Ajánlás*ban szereplő, vallási nézőpontú értelmezés általánosságban mozgó megjegyzései az első fejezetben telítődnek meg konkrét történelmi tartalommal.

Jóval később azonban, az utolsó előtti fejezet egyik szakaszában (47. fej.) világossá válik az *Ajánlás* katolicizmussal kapcsolatos utalásaiból is kiolvasható vétkek kettős aspektusa. Esterházy értelmezésében ugyanis a bevezetésben emlegetett apostoli hit *(apostolica fide)* megőrzése, az Isten egy vallás szerint való imádása („sub una religione verum Deum adorabat", 288.) és a nép Mária-tisztelete jelentette azt az ősök által követett irányulást, amelynek elhagyása a szerencsétlenségek sorozatát elindította. Vagyis míg a *Szigeti veszedelem* idevágó soraiban Zrínyi a bűnök felsorolásakor tudatosan mellőzi a konfesszionális szempontot, addig Esterházy szerint a sorsfordító szakadás *(scissio)* először éppen a vallás terén, a reformációval ment végbe („primum in religione", 288), miközben az okoknak csupán másodlagos vonulatát alkotják azok a vétkek, amelyek az ország Mohácsot követő politikai meghasonlottságához vezettek („ac paulatium etiam in politicis", 288).[23]

Az ostor *(flagellum)* és a vessző *(virga)* kifejezések elszórtan még több helyütt előfordulnak, de a narráció – egyetlen kivétellel – a fentiekhez hasonlóan mindig

---

egyházi irodalom alapján, A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991), 80–135.

[21] Szörényi László, „Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–88): 146; Őze, *„Bűneiért bünteti..."*, 17.

[22] Bitskey István, „»Én mast szóllok csak vitézlő dolgokról«: A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben", *Studia Litteraria* 36 (1998): 5–15, 11.

[23] Vö. Mercs István, „Nemzettoposzok – labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése", in Ács, *Esterházy Pál...,* 435–458, 447.

a török támadással azonosítja őket. Ezek az előfordulások nem véletlenszerűek, a toposz elemei közel azonos logika szerint tűnnek elő a szövegben. Két esetben egy-egy elítélt magatartás büntetéseként értelmeződik a török támadása: először az erdélyieknek a „iuga barbarico"-hoz való ragaszkodása képezi azt a mozzanatot, amely után a nagyvezír büntető hadjáratának ismertetésébe kezdve Esterházy a kifejezés használata mellett dönt, ezáltal is nyomatékosítva a „törökösség" stratégiájának helytelenségét (4. fej.). A tizedik fejezetben a toposz az előbbi történelmi helyzet súlyosbodása, az immár Erdély helyett Magyarország ellen induló, nagyobb szabású hadjárat kapcsán jelenik meg újra. Vagyis a mű első harmadában a történetmondás szempontjából kardinális jelentőségű pontokon találkozhatunk a *flagellum Dei* toposzát megidéző utalásokkal.

Ez a tendencia figyelhető meg az értekezés utolsó szerkezeti egységében is, miközben a közbülső szakaszban az ostorképzet egyszer sem tűnik fel. A következő előfordulás a 43. fejezetben regisztrálható, mégpedig a Zrínyi halálát ismertető fejezetrész után, a baljóslatú üstökös feltűnését tárgyaló szakaszban.[24] Ugyanez a minta ismétlődik a 48. fejezetben is, ahol a szerző szintén az üstökös megjelenése kapcsán használja a *virga* kifejezést. Az üstökös mindkét esetben a kiérdemelt isteni büntetés olyan jelét *(signum)* képezi, amely a magyarságra háramló újabb csapásokat mintegy figyelmeztetésképpen előre jelzi. Tehát a mű vége felé a kifejezés azonos funkciójú, fokozásos jellegű használata – a felvezető szakaszban észlelhető eljárásmódhoz hasonlóan – megismétlődik.

A 47. fejezet tartalmazza a toposz egyetlen nem török vonatkozású előfordulását: itt az éhínség szerepel az isteni büntetés eszközeként. Azonban éppen ennek a fejezetnek egy másik szakaszában a *flagellum* és a *virga* szavak használata a török támadás kontextusában együttesen is megjelenik. Ez a szöveghely – az *Ajánlás* és a 48. fejezet mellett – kulcsszerepet játszik a mű tágabb értelmezési keretének megteremtésében. S bár az ostor e helyütt is az isteni harag eszközét jelöli, funkciója már jósló jellegű: a török egy újabb, közeljövőbeli támadásának fenyegető lehetőségét vetíti elénk.

Az ostorozás motívuma mindeközben a fent elemzett szerencseképzettel is egybefonódik: a forgandó szerencse *(fortuna volubilis)* által a nemzetre mért számtalan csapás *(calamitas, malum)* magasabb szempontból az Isten akaratából eredő, kiérdemelt büntetés külsődleges következményeként fogható fel. Esterházy e tekintetben is a korszak szerencse-koncepciójának elemeit építi be magyarázatába, Zrínyi nézetét osztva, mely szerint a szerencse alatt azokat az isteni akarat alá rendelt külső körülményeket kell érteni, amelyek nem függenek az emberi szándéktól: „az Isten az, a ki a mi állapotunkat dirigálja, kit fel akar magasztalni,

[24] A *Szigeti veszedelem* tizenötödik énekének 56. strófájában az üstökös – Esterházy értelmezési módjával egyezően – szintén igen baljós eseményeket jelző asztrológiai fenoménként szerepel.

megáldja szerencsével, kit leverni, elvonja előle a szerencséket" *(Vitéz hadnagy)*.[25] Ugyanez a gondolat jelenik meg Listius szerencseversében is:

> Chak az Isten ostya a' jo szerencheket,
> Gyakran ostorozza-megh az Embereket,
> Ki-ért bochát rájok sulyos eseteket,
> Inti megh-jobbichák hamar életeket.[26]

A *flagellum Dei* gondolata Esterházy művében a *Querela Hungariae* toposszal is szoros kapcsolatban áll, noha annak összetevői szintén csak redukált formában lelhetőek fel a szövegben.[27] A „Magyarország panasza" toposz első latin nyelvű előfordulásai a Mohács utáni időkre tehetők, a 17. században pedig már magyarul is nagy számban jelentkeztek a különféle siratóénekek.[28] A toposzt alkalmazó latin versszövegek általában – az ovidiusi heroidák mintájára – a levélformát alkalmazták, ezekben Magyarország megszemélyesített alakban, feminin vonásokkal felruházva fordult panaszával Germaniához.[29] Noha Esterházy történeti munkájában a *querela* típusú beszédhelyzetnek csak halvány vonalai fedezhetőek fel, az mégis fontos érzelmi hatásténye zőként funkcionál a szövegben. A *querela* jellegű alaptónust az *Ajánlás* második fele adja meg, ahol az ország sírhalmai feletti könnyhullatás érzelmi gesztusa az emlékezés mentális tevékenységével fonódik össze.

A siratás mozzanata – a már ismert sémának megfelelően – az utolsó szerkezeti egységben tér újra vissza. E szakaszban Esterházy a cselekménymenetbe ágyazva a főrendek és a király levelezésének dokumentumait is közli. Ezek nemcsak a munka hitelét növelik és a körülmények jobb megismerhetőségét szolgálják, de a 47. fejezetben közzétett, alapos retorikai szerkesztettségre mutató emlékiratban azok a magyarság aktuális történeti-politikai helyzetével kapcsolatos problémák

---

[25] Zrínyi Miklós, *Prózai művei*, Négyesy László hagyatékából s. a. r. Kovács Sándor Iván és mások, Zrínyi-Könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 103. „Ihon tehát az, a kit Isten hozzá tészen a dolgoknak kezdetihez, a mellyeket megcsinál és könnyebít, akadályokat, mellyeket az mi könyörgésünkért elvész és veszt, és hogy egy szóval megmondjam, a mikor a maga hatalmasságának karját dolgainknak véghezvitelére és segítségére közbenteszi. Ezek azok, az kiket mi hivunk szerencsének, ez az a Fortuna." (Uo., 121.) Borián Elréd szerint „Zrínyi »jó szerencséje« irodalmi megfogalmazása a »kegyelem« teológiai fogalmának"; Borián, *Zrínyi Miklós...*, 134. Zrínyi szerencse-koncepciója azonban egészében tekintve összetettebb volt a korszakban általánosan jellemzőnél. A probléma kapcsán lásd: Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2., átdolg. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 460–467.

[26] Varga, Cs. havas és Stoll, *Madách Gáspár...*, 467.

[27] Mercs, „Nemzettoposzok…", 445.

[28] Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Quarela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 15–36; 7–8.

[29] Imre, *„Magyarország panasza..."*, 22.

is összegződnek, melyeket a szerző a mű történéses szakaszaiban már az olvasók elé tárt. Mivel az emlékirat címzettje az uralkodó, benne a panaszos hanghordozás dominál, a történetmondás toposzkészlete pedig egy további elemmel, a zsidó–magyar párhuzam Jeruzsálem-képével rokonítható Trója-motívummal egészül ki.[30] E szakaszt előlegezi meg Lippay érsek hasonló funkciójú, szintén *querelás* motívumokat magában foglaló meglátásainak közlése a 40. fejezetben.

A *Querela Hungariae* indokát képező országpusztítás vissza-visszatérő, rövid, tömör leírásokban jelenítődik meg. Az *Ajánlás* általános közlései után a 13. fejezet tartalmaz újra ilyen jellegű, immár konkrétabb részleteket. Esterházy először a törökök kegyetlen pusztításáról, a falvak felégetéséről és a lakosság elhurcolásáról tudósít, majd a keresztény közösség tagjainak megszólítása – a megindítás említése révén – a toposz latin nyelvű irodalmi példáinak kérő tónusát idézi. A szomszédos országok fenyegetettségére utaló argumentáció is a közös motívumok közé sorolható. Megemlíthető még, hogy néhány helység ismertetésében a toposz gyakori részét képező *fertilitas Pannoniae*-leírások nyomaira is rábukkanhatunk: a szöveg Pécs városának ábrázolásakor egy behatárolt térség gazdag természeti kincseit és építészeti értékeit a humanista deskripciók konvencióinak megfelelően veszi számba.[31]

Noha a mű megszólalásmódja alapvetően tartózkodik a prédikátori hanghordozás alkalmazásától, a figyelmeztetés és a jövendölés mozzanataiban felfedezhető a prófétai szerepkör némely elemének érvényesülése. A *Jeremiás siralma*iból vett négy idézet ezt a jelleget külön is kiemeli. Ismeretes, hogy a jeremiádok népszerűségét a magyarság és a zsidóság történelme közötti párhuzamok felfedezése alapozta meg.[32] Bár a zsidó–magyar sorsanalógiát a protestáns prédikátorok igehirdetése és a reformáció énekköltészete alkalmazta a leggyakrabban, annak fő motívumai – a *flagellum Dei* gondolatával gyakorta egybefonódva – már középkori forrásokban is fellelhetőek.[33] Másfelől Jeruzsálem siratása és siralma a *Querela Hungariae* toposz elemeivel is sokrétű átfedést mutatott. Az ország sajátos történelmi helyzetéből adódott az is, hogy itt különösen népszerűvé váltak azok a zsoltárparafrázisok, amelyek a jelen nyomorúságos állapotát az isteni büntetés perspektívájából szemlélték.[34] E szemléletmód olyannyira jellemzővé vált, hogy a 17. század derekán a „jajos előadásmód" az irodalmi feldolgozások mellett már a történeti munkákban

---

[30] Vö. Imre, *„Magyarország panasza..."*, 57.

[31] Vö. Uo., 42; 224.

[32] Vö. Győri L. János, „Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban", *Confessio* 22 (1998): 13–24, 17. A bibliai párhuzam történetéhez lásd még: Őze, *„Bűneiért bünteti..."*, 13–36.

[33] Dienes Dénes, „Farkas András: »Az zsidó és magyar nemzetről« című műve teológiája és kortársi párhuzamai", *Sárospataki Füzetek* 11 (2007): 65–78, 70–71; Győri, „Izrael és a magyar…", 13–14.

[34] R. Várkonyi, *Magyarország története...*, 480–481.

is megjelent,[35] így nem meglepő, hogy Esterházy értekezésében időnként szintén fel-feltűnnek a narrátori exklamációk fordulatai („proh dolor!", „ah! infelices Hungari", „o miseri Christiani!").

A jeremiási szöveghelyeket Esterházynál mindig a történetmondás ideiglenes felfüggesztése és az affektivitás előtérbe kerülése kíséri. Az első, nem szó szerinti bibliai idézet a 38. fejezetben olvasható, a második, immár szó szerinti citátum rögtön erre következik. Az ószövetségi *locus*ok előtt az elbeszélőnek a magyarok szerencsétlensége miatti elkeseredett felkiáltása már egy új problémakört von a történeti mű terébe: az idegen zsoldoscsapatok pusztításait, melyet szintén az égiek jogos büntetéseként értelmez. Az egyszerre hiperbolikus és gradációs retorikai alakzat a magyarok elhagyatottságát és siralmas állapotát a velük szemben állók elősorolásával érzékelteti (emberek – természet – égiek – önmaguk). Ebbe az erőteljesen retorikus szakaszba kapcsolja azután be a szerző a jeremiási perspektívát, az ószövetségi szövegből itt Jeruzsálem bukásának és az ellenség elhatalmasodásának motívumát emelve ki, miközben saját maga illeszkedik a próféta szerepébe: „joggal énekelhetném népemről Jeremiásnak azt a siralmát, hogy elhagyottan ül a néppel tele város, s a népek úrnője olyan lett, mint az özvegy, a tartományok úrnője adó alatt nyög" (178).[36] A török által a közelmúltban elfoglalt várak számbavétele, majd a meghódított térségek szenvedéseinek említése ismét egy gondos retorikus szerkesztettségről árulkodó részben kap helyet: az említett mozzanatok rögzítése ugyanis arra szolgál, hogy ezt követően Esterházy – az ország sorsa iránti kétségbeesést fokozandó – rátérhessen az újabb csapások elősorolására (a császári sereg fosztogatásai, a magyarok pártoskodása). A bibliai textus tehát e helyütt is megtervezett elgondolás szerint jelentkezik, megnövelve a közlés hatásosságát.

A 43. fejezetben a Zrínyi halála miatti gyász invokálja a jeremiási sorokat, itt azonban már nem az elbeszélő az, aki az idézett rész (Siral 1,15) újramondására hivatott, hanem maga az ország, minthogy az eredeti szövegben is a megszemélyesített Jeruzsálem szavai olvashatók. A szöveghely aláhúzza a narrátor Zrínyi halálát kommentáló, baljós előérzeteinek hangot adó sorait, az egyéni tragédiát mintegy a közelgő nemzeti pusztulás előjelévé avatva. A fejezet végén található, Jeremiás prófétára vonatkozó utalás pedig a szituációk között megvont párhuzam révén az elbeszélői hang profetikus vonásait erősíti.

Az utolsó citátumban – a megelőző, pusztán állapotrajzot nyújtó szakaszok után – már az okok felmutatására is sor kerül. Bár az idézet nem tartalmaz a vétkek mibenlétét közelebbről meghatározó elemet, e hiányt a szöveg folytatása rögtön

[35] Győri, „Izrael és a magyar…", 21.

[36] „[…] merito triste illud Ieremiae de gente mea canere possim, quomodo sedet sola civitas plena populo facta est quasi vidua domina gentium, princeps provinciarum facta est sub tributo" (267). A szakasz bibliai utalásainak forrásai: Siral 1,1 és Siral 1,5.

pótolja. A korábban már ismertetett sorokban Esterházy az ószövetségi előképre is visszautalva szól a hitbéli szakadásról, hiszen az isteni haraggal sújtott Júda és Izrael fő bűne is az volt, hogy elhagyva őseik vallását idegen isteneknek hódoltak.

A történetmondás argumentatív funkciója

Meglátásom szerint a Zrínyi-féle hadjárat történeti emlékezetének fenntartásánál sokkal inkább lehetett az értekezés megírásának fő célja az, hogy meggyőzze olvasóit az Esterházy által is képviselt magyar elképzelések jogosságáról.[37] Ha így tekintünk a műre, annak lényegében minden eleme argumentatív funkcióval bíróként mutatkozik meg előttünk.

Noha a mű befogadásában meghatározónak bizonyult a Zrínyi Miklós alakjára fókuszáló olvasat,[38] a *Mars Hungaricus* mégsem tűnik olyan történeti munkának, amely kifejezetten Zrínyi Miklós alakját állítaná az elbeszélés középpontjába. Igaz ugyan, hogy Zrínyi – a hadjárat vezetőjeként és a szerző közeli barátjaként – egyértelműen kiemelkedik az egyénileg megnevezett szereplők közül, és a szöveg terében valóban ő a „hősök hőse", a narráció voltaképpeni tárgyának mégis inkább a magyarság hadi tettei tekinthetők.[39] Éppúgy, ahogyan Listius azonos főcímű műve sem egyetlen személy hadi tetteinek, hanem a mohácsi csatában hősiesen küzdő s az égi megdicsőülésben is kollektíve részesülő magyaroknak állít emléket. A történések sodrában maga Zrínyi is úgy lép elénk, mint aki a magyar vitézség *par excellence* megtestesítője (a „magyar Mars"),[40] s éppen ebből kifolyólag tölt be alakja rendkívül fontos szerepet műben: az ő példája ugyanis nemcsak azt igazolja, hogy a magyarság képes saját harcait sikerrel megvívni, hanem egyúttal azt is, hogy képességei alapján a török elleni küzdelemben nem szorul idegen hadvezérek parancsnokságára. Zrínyi kiválóságában tehát mintegy összegződnek a nemzet harci erényei, halála ezért is jelenik olyan fájó, országos jelentőségű veszteség képében.

Ugyanakkor az, hogy Zrínyi teoretikus elképzelései milyen mértékben formálták a fiatal Esterházy felfogását, nehezen megválaszolható kérdésnek tűnik,

---

[37] Borián Elréd feltevése az újvári főkapitányságra való jelölés kapcsán nem tűnik meggyőzőnek, Esterházy saját alakjának ábrázolását meglehetősen háttérbe szorítja, noha a fenti cél elérését elsősorban ennek ellenkezője szolgálhatná. Vö. Borián, *Zrínyi Miklós...*, 46.

[38] Hausner, „Esterházy Pál…", 9–10; Kovács Sándor Iván, „»Kik Marsnak merészségét követik«: Esterházy Pál Zrínyi-élménye az »Egy csudálatos ének« tükrében", in Esterházy, *Mars Hungaricus...*, 409–427, 410.

[39] Vö. Bene Sándor, „Zrínyi mint »magyar Mars«", in Esterházy, *Mars Hungaricus...*, 387–407, 387–389.

[40] Az antik toposz általános használata kapcsán lásd: Hausner, „Esterházy Pál…", 14; Bene, „Zrínyi mint…", 388–389.

jóllehet nézetbeli egyezések sok tekintetben kimutathatóak a két szerző munkáiban. Esterházy felfogásának is sarokpontját képezte a Zrínyi által képviselt török-ellenesség, a törökkel szembeni háború igenlése.[41] Ezen túlmenően úgy tűnik, hogy Esterházy is osztotta a horvát bán nézeteit egy állandó magyar hadsereg felállításának szükségességéről.[42] Ez a felfogás tükröződik a tizedik fejezet szembetűnően retorizált szakaszaiban is. De ugyanezen okból kifolyólag tarthatta Esterházy különösen fontosnak a külföldön terjedő rágalmak megcáfolását is, hiszen azok nemcsak a nemzeti becsületet sértették, de az ilyen irányú jövőbeli aspirációk megvalósulását is megakadályozhatták volna.[43] Sőt az is innen válik érthetővé, hogy a mű harmadik szerkezeti egységében – az egyébként Habsburg-párti Esterházynál[44] – miért kap olyan éles kontúrokat és feltűnő hangsúlyt az idegen zsoldossereg pusztításainak rajza.

A tizedik fejezet azért bír egyébként is különös jelentőséggel, mert a téli hadjárat voltaképpeni kezdőpontját mutatja be: a rendi hadsereg felállítására önállóan, királyi parancs nélkül kerül sor, miközben a név szerint felsorolt magyar főurak tenniakarása (mely élesen ellenpontozza a túlnyomó többségnek az országra törő veszedelemmel szemben tanúsított bénultságát)[45] hangsúlyozottan a hazaszeretet érzéséből fakadó mozzanatként tételeződik. A hősi halál melletti érvek (*argumenta mortis*)[46] közül a szövegben végig a hazaszeretet motivációja kap nagyobb nyomatékot, noha a narrátor értékrendszerében nyilvánvalóan a teológiai érvek is jelen vannak. A fejezet kiemelt szerkezeti funkcióját húzza alá, hogy Zrínyi Miklós alakja is itt kapcsolódik be először a történések menetébe: a horvát bán úgy lép elénk, mint aki – észlelvén a fenyegető veszélyt – Esterházyékhoz hasonlóan csapatai egybegyűjtésével foglalatoskodik. Ugyanitt a szerző a Zrínyi alakjához

---

[41] Vö. „Nem használ itt senkinek az ártatlanság, nem a türés s együgyüség, annál készebb az török azt rontani, mentűl maga kára nélkül cselekedheti jobban azt. Több száz esztendejénél már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugotott, hanem rontott és ez alatt ugyan megromlánk; Erdélt az adózás s az alázatosság meg nem mentette, hanem ez az elhitel megrontotta." Zrínyi, *Prózai művei…*, 210.

[42] Vö. Zrínyi, *Prózai művei…*, 218. A megvalósítás részleteit illetően valószínűleg már eltérő felfogást képviseltek. Zrínyi hadsereg-terve kapcsán lásd: Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 665–673.

[43] A vádak kapcsán lásd: Köpeczi Béla, *»Magyarország a kereszténység ellensége«: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 113–114; Hausner, „Esterházy Pál…", 15–17.

[44] Mercs, „Nemzettoposzok…", 436.

[45] Vö. Zrínyi alábbi, szintén a tétlenségre utaló soraival: „De mi dolog ez, magyarok, hogy nem csak az őrállótok jelenségét hallván, hanem magatok szemével a veszedelmet látjátok, s mégis fel nem serkentek mély álmotokból?" Zrínyi, *Prózai művei…*, 209.

[46] Az elbeszélői kommentárokból a katonák körében megjelenő anyagias motiváció negatív megítélése is kiolvasható. Vö. Szilasi László, „Argumenta mortis: Érvek és ellenérvek a hősi halálra: Becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 217–234.

csatolt, epikus atmoszférát idéző hasonlattal az ideális harci attitűd iránymutató példáját is hatásos formában állítja az olvasók elé: „várta őket, rettenthetetlenül, mint a hős szívű oroszlán a vadászokat és kutyákat, készen arra, hogy ha a sors úgy akarja, örömmel meghaljon a hazáért" (122).[47]

A *Mars Hungaricus*ban elénk tárt helyzetkép és Zrínyi *Áfium*a kapcsán további gondolati párhuzamokra is ráismerhetünk.[48] Ilyen az az álláspont, mely szerint a magyarországi hadszíntéren a törökellenes háborúkat a magyarságra alapozva kellene megvívni, mivel a magyarok ismerik a helyi adottságokat, illetve csak tőlük várható, hogy életüket is feláldozzák hazájukért.[49] A mű eseménymenete több helyen is szemléletesen igazolja Zrínyi véleményét az idegen haderő megbízhatatlanságáról:[50] a császári zsoldossereg harctól való vonakodása vagy éppen késlekedése, illetve az erődítmények átadására és a várostromok feladására való hajlama gyakran jelenik meg a téli hadjárat sikertelenségeinek okaként. Ehhez járulnak még hozzá az idegen hadvezérekkel való nézetkülönbségek, melyek – a korábban már említett okokból kifolyólag – szintén előnytelen módon befolyásolják a történéseket. Esterházy ugyan nem ad nemzettipológiai indoklást, mégis jól kiolvasható a sorok mögül, hogy az *Áfium* kritikus nézeteit az idegen segítséget illetően ő is alapvetően osztja, noha az ország felszabadítása érdekében nem látja mellőzhetőnek a keresztény segédcsapatok támogatását sem.[51] (Az értekezés befejező részében ezért is kapott helyet az európai fejlemények értékelő bemutatása.)

Végezetül Zrínyi munkájában – mely éppen az 1657 után, vagyis a téli hadjáratot megelőző időszakban megnövekvő török veszélyre hívja fel a figyelmet – szintén az ország végveszedelmének fenyegető képzete formálódik át mozgósító erejű tényezővé.[52]

Rátérve a *Mars Hungaricus*ban kirajzolódó magyarságkép további összetevőinek vizsgálatára, azt látjuk, hogy ennek egyik meghatározó eleme a harcias lelkület („suo Martem spirans"), amely a hun-magyar eredettudat jelentkezésében is kifejeződik.[53] A hun-magyar azonosság képzete főként Thuróczy János *Chronica Hungarorum*

---

[47] „[…] magnanimus velut leo venatores canesque imperterritus expectabat, pro aris focisque cum gaudio, si fata ita volent, moriturus" (221).

[48] Klaniczay Tibor meglátása szerint Zrínyi „1661-től a vasvári békéig terjedő időszakban állandóan az *Áfium* szellemében cselekszik, azt mintegy vezérfonalnak tekinti" (Klaniczay, *Zrínyi Miklós...*, 692), így nem meglepő, hogy a *Mars Hungaricus* szövegén is leginkább Zrínyi e munkájának hatása érződik.

[49] Vö. Zrínyi, *Prózai művei…*, 211–213.

[50] Uo., 213.

[51] Zrínyi szavaival: „az idegenek ne legyenek szükségessek principaliter, hanem accessorie segitségképpen". Uo., 214.

[52] Klaniczay, *Zrínyi Miklós...*, 659.

[53] Esterházy *Az hadverés egyedöl Istentől van* című versében is megjelenik a hun-szkíta-magyar azonosság gondolata. Mercs István, „Nemzettoposzok…", 442.

című történeti műve nyomán vált a kora újkori műveltség alapjává, Thuróczy a hunoktól eredeztetett magyarok történelmének korai időszakát Kézai Simon *Gesta Hungarorumá*t követve jelenítette meg.[54] A félelmetes harci erejű hunoktól való származás nézete a *Mars Hungaricus* központi (noha implicit) állításához szolgáltat történeti érvet, minthogy a mű egy hadi szempontból viszonylag sikeres közelmúltbeli időszak megörökítésével voltaképpen a magyarok harci képességeinek meglétét kísérli meg a külföldi olvasók számára is meggyőző módon igazolni.[55]

De ezt nyomatékosítja a kereszténység védőbástyája toposzra történő helyenkénti utalás is. A toposz keletkezéstörténetét vizsgáló kutatások alapján a védőbástya-gondolat a 15. századi török-magyar harcok idején születhetett meg, majd az ország sajátos geográfiai elhelyezkedéséből kifolyólag idővel az egyes személyre vonatkoztatott kitétel az ország egészére, illetve annak lakosaira szállt át.[56] A kereszténység védelmezését mind a nyugat-európai közvélemény, mind a magyarság a nemzeti szereptudat összetevőjeként ismerte el.[57] S noha a katasztrofális mohácsi vereség és az ország három részre szakadása után a helyzet alapvetően megváltozott, a védőbástya-gondolat hangsúlyai pedig a múltba tevődtek át,[58] a toposz ezt követően is megtartotta sajátos szerepét a nyugati nemzetekhez segítségért forduló, egyre több területet elvesztő magyarság argumentációjában.[59]

Esterházy szövegében elszórtan több helyen is felfedezhető a védőbástya-gondolat jelentkezése, ezeknek az előfordulásoknak a szerepe azonban nem minden esetben azonos. A toposz használata egyfelől néhány kiemelkedő erősség jelentőségét hivatott kifejezni.[60] A téli hadjárat eseménysorozatát is elindító török támadás következtében elvesztett Várad jellemzésekor mind a két elterjedt képies kifejezésmód (védőbástya, illetve védőfal) szerepet játszik a történés súlyának érzékeltetésében: a toposz az ostrom felvezetése során mint „magno Christianitatis antemurali Varadino" (212), majd a vár feladását fájlaló sorokban „totius Christianitatis unum

---

[54] Szabados György, „A krónikáktól a Gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században", *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 615–641, 616–618. A hun-magyar időszak 17. századi szemléleti változásaihoz lásd uo. 619–624.

[55] Vö. az *Áfium* alábbi soraival: „De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, […] nem azoktul a vitéz magyaroktul származunk-é mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?" Zrínyi, *Prózai művei…*, 214. Brodarics *Historiá*jában is a magyarságkép ilyen irányú megerősítése figyelhető meg. Tóth, „The making of…", 16–17.

[56] Terbe Lajos, „Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája", *Egyetemes Filológiai Közlöny* 60 (1936): 297–351, 299–304; Imre, *„Magyarország panasza...",* 217.

[57] Terbe, „Egy európai szállóige…", 345; Imre, *„Magyarország panasza...",* 218.

[58] Terbe, Uo., 336.

[59] Imre, *„Magyarország panasza...",* 220. A toposz kialakulásának tényezőihez lásd még: Terbe, „Egy európai szállóige…", 344–350.

[60] A toposz történetében a fontosabb erősségek kapcsán gyakran találkozhatunk ezzel az alkalmazásmóddal. Terbe, „Egy európai szállóige…", 304; 312.

et maximus propugnaculum"-ként (215) jelenik meg. Ezzel egyező funkciót tölt be a kifejezés variált megismétlése Érsekújvár kapcsán is („validissimum Christianitatis propugnaculum", 280). Ezek az előfordulások a központi cselekménymenet szempontjából másodlagos jelentőségű, felvezető, illetve a vasvári békéhez kapcsolódó záró szakaszokban találhatók.

A toposz azonban a téli hadjárat eseménysorozatát rögzítő szövegrészben is feltűnik, méghozzá az előbbitől némileg eltérő formában: immár nem egy-egy konkrét erődítmény jellemzésére szolgál, hanem az egész országra vonatkozóan jelzi a magyarság történeti szereptudatát. Éppen ezért itt olyan közlések keretében jelenik meg, melyekben a szerző a közeli események elbeszélését megszakítja, s vagy távoli történésekről tudósít vagy saját nézeteinek ad hangot. A birodalmi gyűlésen katonai segítséget kérő királyról szóló szakaszban érthető indokokból hangsúlyozódik a megjelölés jogossága („Hungaria, quae Christianitatis antemurale iure merito dicitur", 233). A keresztény nemzetek közösségében betöltött sajátos szereptudat öntudatos hangja hallható ki a megszólalónak azokból a figyelemfelhívó kérdéseiből is, amelyek az ország felszabadításának mindeddig meghiúsuló kísérleteire reflektálnak (263).

A műben alkalmazott toposzkészlet elemzése alapján tehát megállapítható, hogy a *Mars Hungaricus* történelemszemlélete, illetve magyarságképe a korszaknak ugyanazokat a konvencionális mintáit követte, amelyek többek között a *Szigeti veszedelem* és a *Magyar Márs* nemzetképének is topikus összetevőit alkották.[61]

Összegzésként elmondható, hogy mind a mű makroszerkezetének, mind az egyes fejezeteknek a felépítése gondos retorikai megalkotottságról tanúskodik. Míg a bevezető szakaszokban a magyarság önszemléletét kifejező sorok az aktuális események rajzát a nemzeti történelem keretében helyezik el, a közelmúlt történéseinek ismertetése a téli hadjárat előzményeit vázolja fel, a törzsszövegre következő fejezetek pedig a békekötés körülményeinek tárgyalását az általános európai helyzetre való reflexiókkal fonják egybe, miközben a közelgő végveszedelem miatti szerzői aggodalmak jeremiási allúziókat is alkalmazó formában artikulálódnak.[62] Mint láttuk, Esterházy a fent vizsgált történeti magyarázó elvek

---

[61] Vö. Bitskey István, „Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben", in Bitskey István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Csokonai könyvtár, 37 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 219–230. Listius kapcsán lásd Tóth Gergely jelen kötetben olvasható tanulmányát: „»Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom«. Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László *Magyar Márs* című művében (1653)", 337–356.

[62] A hadi kudarcok magyarázatát megadó bűnök miatti büntetés képzete és az ország végromlásának víziója már a korai törökellenes küzdelmek közegében is jelentkezett. Fodor Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben", *Történelmi Szemle* 39 (1997): 21–49, 25–26.

szövegbe építésével a magyarság aktuális történelmi helyzetét bibliai előképeket is mozgósító értelmező keretbe illesztette. A mű argumentációja az elbeszélő részvételének hitelesítő mozzanatával ellátott történeti események hű megörökítése révén, a polemikus jegyeket kerülve kívánja meggyőzni olvasóját arról, hogy a magyarságot a külföldiek részéről érő vádak igaztalanok, a hadi állapotokat érintő kérdésekben szorgalmazott változtatások megtétele (ami nagyrészt „külső", udvari hatáskörbe tartozik), illetve a bűnbánat gyakorlása (ami viszont már a magyarság belső ügye) nélkül pedig az ország java részét hamarosan bekebelezheti a török Félhold. Úgy tűnik tehát, hogy Esterházy munkája az idegen nemzetek és saját országa vezető rétegeihez egyszerre kívánt szólni.

De vajon miért maradt a gondos formai kidolgozottság és befejezettség benyomását keltő szöveg mégis kéziratban? Az Esterházyak ekkor már az ország legvagyonosabb családjai közé tartoztak, így a kiadás elmaradását aligha indokolhatták anyagi okok. A kérdés kapcsán két eshetőség tűnik felvethetőnek. Ezek közül az a feltevés tűnik valószínűbbnek, hogy a megírást közvetlenül követő kiadásról Esterházy a műnek a császári-királyi hadvezetést, illetve haderőt illető kritikus felhangjai miatt tett le, tudva, hogy többen sértőnek találhatják egyes állításait. Később, Esterházy önálló nézeteinek kikristályosodása idején viszont már a Zrínyi felfogásától való távolodás is közrejátszhatott a kézirat nyomdába adásának feladásában. Mintha Esterházy költészete is arra látszana utalni, hogy a fiatalkori rajongás heve idővel csillapodott: a 21 éves ifjú még a csodált költő-hadvezér verseiből építkező költeményeket állított össze, a kéziratos versgyűjtemény újraszerkesztése és újraírása során, 1670-ben, immár érettebb fővel azonban a szoros Zrínyi-imitációk sorozatát már egyetlen új darabbal sem bővítette, így a saját szerzésű alkotások kerültek túlsúlyba.[63]

[63] Vö. Hargittay, „Esterházy Pál…", 393. Az újraírás során a korai szerzésű, szabálytalan imitációs technikával készült darabok saját strófákkal is bővültek.

Mercs István

„Tündér mivoltárul, s forgandóságárul”
Koháry István és a szerencse

1. Koháry István, a képír(at)ó

Koháry István (1649–1731) költészetével kapcsolatban általánosan elfogadott tény, hogy Fülek kapitányát, a későbbi országbírót a Thököly Imre börtöneiben eltöltött évek tették költővé. A várkapitány azután került a kuruc fejedelem fogságába, hogy emberei 1682. szeptember 10-én tudta nélkül átadták Fülek várat az ostromlóknak, s több mint három évvel később, 1685. november 6-án szabadulhatott.

Ez az időszak meghatározó mind Koháry életében, mind pedig versírói életművében. A fogság, rabság emléke, s annak költői megformálása visszatérő motívum számára. De szép számmal születtek versek még további három szakaszban. A börtönéveket követő első időszak az egri vár vívása (1687) után köszöntött rá, amikor súlyos sérülést szenvedett. A következőt azok az évek jelentik, amikor a Rákóczi-szabadságharc alatt a budai Víziárosban húzta meg magát. Míg az „utolsó stációt” a halálát megelőző esztendőkre tehetjük. (Tegyük hozzá, hogy ezek az időszakok nem csak új költemények alkotására nyújtottak lehetőséget, hanem egyben a korábbiak újrarendezéséhez is. De ehelyütt nem feladatunk a Koháry-versek datálása körüli problémák tárgyalása.)[1] A fent lajstromozott négy életszakaszban

[1] Szigeti Csaba problémafelvető dolgozatában azt hangoztatja, hogy „[e]gy mű akkor születik meg, amikor materiálisan és szellemi hatásával beérkezik az irodalom intézményébe.” Véleménye szerint tehát Koháry költészetét helyesebb lenne a kötetekben való megjelenés időpontjához igazodva XVIII. század első harmadába besorolni. Szigeti Csaba, »Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassit követő nemesi költészetben«, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89 (1985): 678. Erre a felvetésre válaszolva Varga Imre azt hangsúlyozza, hogy ez esetben nehezen értelmezhetővé válnának Kohárynak a török elleni és a kuruc-labanc küzdelmekről írt versei, ill. a fogság élményével szorosan összefüggő vizionális álomköltészete. Varga Imre, „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 90 (1986): 96. Az RMKT-ba Varga Imre érvelésével egyezően nyert besorolást. Vö. Komlovszki Tibor és S. Sárdi Margit, s. a. r., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: 17, 16 (Budapest, Balassi Kiadó, 2000).

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.373

közös, hogy a csábrági gróf valamilyen külső kényszerítő ok hatására kárhoztatott tétlenségre, s az idő teljesebb és hasznosabb eltöltésére a költészethez folyamodott. Az olyan előre nem látható, nem jósolható külső kényszerítő okot, mint a fogságba esés, a harci sebesülés vagy a „belső száműzetés" a véletlen, a szerencse művének, a sors, az élet játékának tekintjük. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy miként gondolkodott Koháry István saját életének tükrében a szerencse fogalmáról, életbeli szerepéről.

A Fortuna-hagyomány rendkívül gazdag és szerteágazó az irodalomban, ill. a jelképekkel dolgozó más művészeti ágakban. A szövegként kódolható képben, avagy kép és szöveg együttesében, avagy a képet felidézni képes szövegben megnyilvánuló Fortuna-emblematika számos módosulásának, át- és újraértelmeződésének párhuzamosan létező, egymást kiegészítő szólamai az antikvitástól a középkoron, a reneszánszon és a manierizmuson át vezethetők fel a mi szempontunkból fontos barokkig, Koháry István koráig. Ennek az évezredes tradíciónak egyes rétegei elválaszthatatlanul egymásra rakódtak, ezért rendkívül nehéz kideríteni, hogy a vizsgált alkotónál mi az, ami ezen gazdag hagyomány egy-egy szólamának továbbélése, s mi az, ami Koháry költészetében nyer egyéni színezetet. Ezek az egyéni színekkel rendelkező módosulások rendszerint apró eltérések csupán.

A huszonévesen katonai pályára lépő, de magas szintű jezsuita iskoláztatásban részesülő csábrági gróf otthonosan mozgott az allegorizáló emblematika területén. A nagyszombati és bécsi tanulmányait annak a jezsuita rendnek az irányítása alatt töltötte, amely a XVII. század során új lendületet adott Európában, s így Magyarországon is az emblematikus ábrázolásnak.[2] Bécsben kétszer tett disputációt, mely vizsgákhoz mindkétszer nagy költséggel készített II. Lipót császárt méltató míves, allegorizáló tézislapot. Az első vizsgára 1666. augusztus 20-a előtti héten került sor, mert az eseményről ekkor keletkezett levélben számolt be édesanyjának. Az disputációra készíttetett embléma elveszett vagy kallódik, az említett levélben viszont magyarázatokkal együtt részletesen leírja az ifjú gróf.[3] A leírt emblémában megmutatkozik Koháry királyhű szemlélete, ami az uralkodó dinasztia történetének pontos ismeretével társul. Emellett a korabeli koncepciózus allegorizáló gondolkodás fontos dokumentuma is. A második disputációra 1667. júniusában került sor. Ennek tézislapja fentmaradt.[4] Koháry idős korából is van adekvát bizonyítéka annak, hogy felfogásában a képírás ill. az írás szoros kapcsolatban volt. A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van az a fogadalmi kép, amelyen az ő versének

[2] Ld. Knapp Éva, „Elterjedt csatornák: A jezsuita emblémaoktatás példája", in Knapp Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 69–85.

[3] Ld. „Koháry István tanulókori leveleiből", közli Thaly Kálmán, *Századok* 10 (1876): 392–93.

[4] A tézislapot és annak bemutatását ld. Galavics Géza, „Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában", *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004): 62–68.

strófáit olvashatjuk, ill. rabsága és szabadulása figurális ábrázolását láthatjuk, s ami minden bizonnyal az ő instrukciói által készült, a kronosztikon szerint 1726-ban.[5]

2. Koháry szerencséje: attribútumok

Koháry István a Fortuna-toposz hagyományában is jártas volt. Versei erős nyelvisége láttató képekkel idézik meg a szerencsét. A költemények alapján egy változatos, sok külső és belső attribútumból álló katalógus állítható össze.

> **K**ereke forgását, s forgandó járását látó szerencsének,
> **ó**ránként változik, változással hízik, nincs nyugta kedvének,
> **h**amar fordul sarka, nincs pórázon nyaka, nem rabja senkinek.
>
> **Á**llhatatossága s ő tulajdonsága állhatatlanságában,
> **r**itkán hízelkedik, s gyakran mesterkedik, kit hogy ejtsen kárban,
> **j**avait ha osztja, azokat elfosztja, s embert veti porban.
>
> **J**ár, kél nyughatatlan, szaporán s untalan, kerekét forgatja,
> **s**oknak Uraságra, fejét méltóságra némelykor juttatja,
> **t**öbbeknek veszélyre s keserves ínségre s gyakortább fordítja.
>
> **V**íg kedvvel sokáig, senkinél mindétig nem szokott mulatni,
> **a**z mint vigasságot, úgy szomorúságot könnyen tud szerezni,
> **n**incs állapodása s egy nyomban hágása nem, is szokott lenni.[6]

Az akrosztikonban jelölt szerző szerencseábrázolásainál a legfontosabb attribútum a kerék. Van rá példa, hogy a kereket egy szerző egy-egy helyen nem említi, vagy egy metszeten nem szerepel, de Kohárynál ez elhagyhatatlan, ha szóba kerül a szerencse. Ha maga a kerék megjelölés nem is szerepel, de a forgás, a változás képzete vagy ezeknek szinonimája utal rá. A szerencse kereke ill. az idő kereke ábrázolások a középkorban átfedésbe kerültek. Így a kerék egyben vanitas-szimbólumként is szerepel, utal arra, hogy a földi életben nemcsak minden ingatag és változó, de mulandó is.[7]

---

[5] Buzási Enikő, „Koháry István fogadalmi képe", *Művészettörténeti Értesítő* 26 (1977): 292–96.

[6] 16. *A szerencse forgandó voltárúl*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 52. Az idézetek helyesírását, amennyiben nem jelent egyéni stiláris színezetet és/vagy nincs értelemmegkülönböztető szerepe, a mai helyesíráshoz igazítottam – M. I.

[7] Gottfried Kirchner, „A fortuna-téma profán értelmezése", in *Az ikonológia elmélete*, szerk. Pál József (Szeged: JATE Press, 1997): 450–483.

Koháry *Istenem, szabadics meg!* című versében az idő múlását az évszakok váltakozásával érzékelteti, s mindezt összekapcsolja a szerencse forgandóságának képzetével. Ugyanígy jár el Zrínyi a *Szigeti veszedelem* III. énekének 32–39. strófájában a török apród betétnekében. Zrínyi eposzának részletében a kobzos az évszakok adta áldomásokról beszélve fogalmazza meg életével való megelégedettségét, aminek nyomatékot ad dala utolsó strófájában.

De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz,
Mer elfuttál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál szabadon; de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz.[8]

Zrínyi Miklós eposzának betétdala költői körökben ismert és elterjedt volt, kimutathatóan hatással volt Listius *A' szerenchének álhatatlanságárúl* ill. Esterházy Pál *Az esztendönek négy részéről valo ének* című műveire,[9] s Koháry számára sem lehetett ismeretlen. A rabságban senyvedő füleki kapitány viszont a csáktornyai gróffal szemben negatív évszaktoposzt használ szerzeménye első 7 versszakában. S ennek a negatív évszaktoposznak konklúziójában is szembehelyezkedik Zrínyi művével.

Szintén hasonlóan vagyon szerencsének
változása, s fordít őszt s telet embernek,
hol tavaszt, hol nyarat, ha tetszik kedvének,
s mindenkor kedvére nem szolgál senkinek.

Zálogját hát ennek senki el nem kapja,
s kereke forgását soha el nem fogja,
ámbár mesterkedjék, s akárhogy akarja,
maga gallérához szerencsét nem varja.[10]

Koháry felfogásában a szerencse megköthetetlen. A korábban citált versben „nincs pórázon nyaka" utalt erre. Az emblémákban és Koháry verseiben egyaránt gyakran

[8] *Szigeti veszedelem*, III, 39; Zrínyi Miklós, *Összes versei*, kiad. Kovács Sándor Iván, A magyar költészet kincsestára 34 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1995), 49. Zrínyi szövegeit a továbbiakban e kiadás alapján, de csak a locusokat megjelölve hivatkozom.

[9] A három szerző verseiben az emblematika összefüggéseire, a motivikus párhuzamokra és különbségekre ld. Knapp Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30.

[10] 44. *Istenem, szabadics meg!*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 114.

fordulnak elő olyan attribútumok, amelyek arra utalnak, hogy a szerencsét nem lehet leláncolni. Ilyen kifejezés pl. a zabola, a fék, sőt e kettőt együtt is szerepelteti a szerző:

> **Z**abolázó féke s megkötött kereke nincs mert szerencsének.[11]

A féknélküliség, a zabola nélküli kantár szintén gyakori jellemzője a Fortuna-ábrázolásoknak. A legismertebb talán Dürer nyomata, amelynek alkotója a *Nemesis* címet adta, de *Fortuna* címmel is emlegetik. Az alak bal kezében tartott zabla nemcsak azt fejezi ki, hogy az ábrázolt alak maga zabolátlan, hanem hogy ennek az eszköznek a segítségével képes megregulázni az öntörvényű fennhéjázókat.

Dürer képe azért is szemléletes a mi vizsgálatunkban, mert rámutat arra, hogy az ikonográfiai-emblematikai hagyományban a XVI. század elejére átfedésbe kerül a fátumot megtestesítő Fortuna és a hübriszbe esőket megleckéztető Nemesis. S a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a humanista felfogásban jelentős szerepet kapó Occasiót is – bár a fék nála nincs jelen – hasonló attribútumokkal ruházták fel.[12] Koháry gondolkodásmódjában a Dürer kép címadásában szereplő Fortuna–Nemesis képzet egybemosódása figyelhető meg, a szerencse fordulását saját elbizakodottságának, önhittségének büntetéseként értékelte.

Fortuna (Die grosse Fortuna) – Nemesis Albrecht Dürer 1501–03 körül keletkezett metszetén

> **S**zerzette bűnömnek s hívságos éltemnek ezeket érdeme,
> **e**ngem de Istennek s mi üdvözítőnknek irgalma, kegyelme
> **g**yakorta bátorít, s azért nem keserít ezeknek gyötrelme.[13]

---

[11] 24. *Valaki kardot köt óldalára, vasat várhat az lábára*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 74.

[12] Vö. „A csaknem minden irodalmi és képzőművészeti műfajra kiterjedő reneszánsz Fortuna-recepció az antik attribútumok és a Fortunával rokon alakok további kontaminálódását hozta létre. Az Occasio-, Victoria-, Nemesis-, Tempus-, Venus-, Tyche-, Fors-, Nortia-ábrázolások egyes jellegzetességei sorra megjelentek a Fortuna-képzetkörben, s az Occasio a Fortuna szinonimájává vált." Knapp Éva, „Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 479.

[13] 17. *Uram Jesus, segilj, vigasztalj meg engem, oltalmaz, ne hagy el, viseld gondomat én rabságomba*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 53.

A „jár-kél nyughatatlan" szerkezet utal egy másik igen gyakori, Kohárynál is megjelenő attribútumra, a szárnyra. Koháry szerencse-képében még két elterjedt motívumot találunk. *Nagy sokat heverve, sokat is szunnyadva látott és versekben vett álomnak első része* című költeményében képzeletében egy pontosan meg nem nevezett „csuda dolgot" látott a világban,

> Melynek kerekségén hol csöttlött, s hol botlott,
> s mint egy golyóbison, csak fél lábbal állott,
> hol egyhez, hol máshoz botorkázva hajlott,
> de bezzeg nagy könnyen sokaktúl elszállott.
>
> Egy megvakult személy volt, akinek szárnya,
> erőt s bölcsességet győző tudománya,
> mind jóra s mind rosszra hamar találmánya,
> örömet és bánatot forgató kormánya.[14]

A golyóbis s a vakság szintén kedvelt attribútumai a Fortuna-ábrázolásoknak. A versnek ez a részlete tehát a szerencséről szól. A golyóbis egyrészt az ingatagság és az állhatatlanság jelképe, másrészt kifejezi, hogy működése kihatással van a világmindenségre. A vakság jelentése, hogy nincs tekintettel érdemre, erényre, így kiszámíthatatlan. A folytatás az emblematika elterjedt képeit mutatja. A szerencsének műhelye van, ahol kalapálnak, kovácsolnak:

> Forgott ott egy kerék hol hamar, hol lassan,
> amelyre némelyek fölötte csúfosan,
> magok kedve szerint felugordván gyorsan,
> könnyen felkaptanak, s hágtanak magosan.
>
> Némelyek ellenben igen nagy sokára,
> nehezen s fáradtan értenek aljára,
> sok köröm szakadva kaptanak talpára,
> s fejek veszélyével sem hágtak magosbra.[15]

A Boethius filozófiai vigasztalásáig visszavezethető, a középkorban különösen kedvelt rota Fortunae ábrázolásoknak alapvetően kétféle típusa van. Az egyik

---

[14] 65. *NAGY SOKAT HEVERVE, SOKATIS SZVNNYADVA LÁTOTT ÉS VERSEKBEN VETT ÁLOMNAK ELSÖ RÉSZE*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 196. (A kronosztikonos verscímeket nagybetűvel írom – M.I.)

[15] Uo., 196.

ugyanannak az egyénnek a sorsát követi az időben. Tipikus példa, hogy az illusztrátorok a felkapaszkodó, trónon ülő, lezuhanó és földön fekvő uralkodó ábrázolását gyakran a »regnabo« (uralkodni fogok), »regno« (uralkodom), »regnavi« (uralkodtam), »sum sine regno« (nem uralkodom) feliratokkal segítettek értelmezni. Az ábrázolás elterjedtségét mutatja, hogy középkori életszemléletet, életfelfogást az utókor számára híven reprezentáló, bár sokáig kéziratban lappangó *Carmina Burana* lapjain is megtaláljuk.

A másik típus kiragad egy időpillanatot, s a szerencse kerekére felkapni kívánó különféle embereket ábrázolja. Koháry ábrázolása az előbbi idézetben e két típust ötvözi, így egyszerre képes megjeleníteni az idő múlását és az adott pillanatban a szerencse kerekére felkapaszkodni vágyók türelmetlen tumultusát. Ezt figyelhetjük meg pl. Boccaccio híres férfiak emelkedéséről és bukásáról, végső soron a világi dicsőség múlásáról, a középkori vanitas-élmény továbbéléséről tanúskodódó művének illusztrációjában is.

Az idő múlásának ábrázolása és a halál említése által a Thököly rabságában szenvedő füleki kapitánynál a Fortuna kereke elválaszthatatlanul összemosódik az Élet kereke ikonográfiájával. A képi ábrázolás csupán négy stációt képes megragadni, azt is csak szigorú egymásutániságban. Koháry leírása viszont kifejezőbb, hiszen képes megmutatni, hogy az emelkedés és bukás korántsem ciklikus, hanem inkább kusza, kiszámíthatatlan.

Jutottak némelyek aljárúl fölire,
fölirül aljára, vagyhogy közepére,

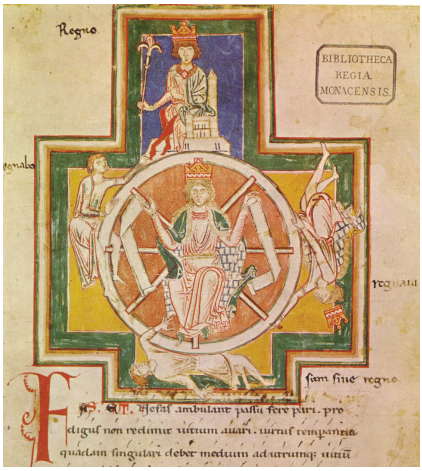

Regnabo – regno – regnavi – sum sine regno. Fortuna kereke, mint az egyéni sors megjelenítője a XIII. századi *Carmina Burana*-kódex lapján

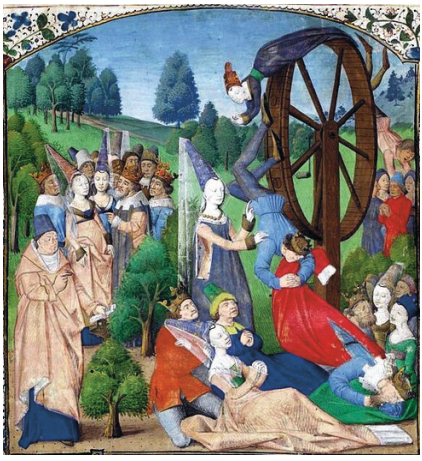

Fortuna kereke, mint a rangon kapni kívánók társadalmi katalógusa Boccaccio *De casibus virorum illustrium* című munkájának 1467-es párizsi kéziratában

s onnan is hol egyik, hol másik részére,
elvégre pediglen élteknek végére.[16]

A keréknek lapátjára kapni igyekvők katalógusát több szerzeményében tárgyalja a szerző. A legrészletesebb társadalmi felsorolást az *Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor bú nélkül nem élte* című versben olvashatjuk.[17] Az uralkodói sorsot Nagy Sándor és Dárius példáján keresztül érzékelteti, majd szót ejt az urakról, szegényekről, ifjakról, öregekről, vitézekről, deákokról, prókátorokról, papokról, szántókról, szőlősgazdákról, kalmárokról, vadászókról, halászókról, kockázással mulatókról, kántorokról, borivókról, zenével és tánccal szórakozókról. A halál fogalmának címben olvasható körülírása, a terjedelmes katalógus és a másvilág, mint végső állomás említése egyértelműen a középkorban népszerű, de a barokkban újjáéledő haláltánc motívumát idézi.

A fogságban senyvedő katona többször kitér a szerencsének vitézek életét befolyásoló voltára. A török elleni háborúban való emelkedés, a becsület és hírnév megszerzése miatt a szerencsén való kapás itt pozitív kontextusban szerepel. A Rákóczi-szabadságharc idején viszont a háborút elítéli, a szerencse kerekének megjelenítése itt politikai értelemmel dúsul.

Aki szerencsének földön kerültében,
vágyott nagyobb polcra lapáton ültében,
érvén fölségeshez szíve örültében,
jutott, s ült asagra[18] feje szédültében.

Láttuk, mi üdőnkben sokan mint jártanak,
háborút szerezve mire jutottanak,
magokra s hazánkra sok veszélyt hoztanak,
károkat, ínséget szaporítottanak.[19]

---

[16] Uo., 197.

[17] Jelenits István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...", in *Régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 351–364.

[18] Az 'asag' (változatai: 'azsag', 'arsag") magyarázatként a RMKT kiadás jegyzeteiben a következő szerepel: „zsarátnok; tüzpiszkáló rúd, átv. boszorkányeszköz." Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 625. A Koháry-vers szövegösszefüggése alapján a másodiként és harmadiként említett jelentés kizárható, a zsarátnok értelem a valószínűsíthető. A legújabb akadémiai kiadvány, *A magyar nyelv nagyszótára* „parázsban még égő, izzó tüzelőanyag, tüzes üszök" ill. „hamvadó tűz" jelentést is megad a szóhoz. Vö. http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=azsag&mode=normal Letöltés: 2020. 09. 13. Ezt figyelembe véve a költeményben szereplő „asagra ült" kifejezés a mai „megégeti magát" szókapcsolat jelentésével lehet rokon.

[19] 75. *KERESZTEL KI KOHOLT S-IRT VERSEIMNEK TOLDALÉKA*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 274.

A Thököly-időszakra való egyértelmű utalással, a felkelés bukásának ismeretében a költő anticipálja a Rákóczi-szabadságharc általa kívánt végkifejletét.

A külső attribútumok után nézzük a belső attribútumokat. Ezek közül a legfontosabb az inconstabilitas, azaz az állhatatlanság. Ennek három legfontosabb összetevője, egyben Fortuna három legfontosabb jellemzője: mobilis, azaz mozgó; varia, változó és levis, azaz könnyű. Mindezekre eddig is láthattunk példákat. Fontos belső attribútum még, hogy álnok, csalárd és megtévesztő. Amikor jól megy sorunk, képes elhitetni, hogy ez személyes érdemünk.

Az kik uraságra, jutnak méltóságra, dolgokat kedvelik,
Kiknek gazdagságban, részek hatalomban, sorsokat örülik,
Jó szerencséjekben s előmenetelben magokat ítélik.

Jó szerencséjeket s forgó kerekeket messzire fölviszik,
Szerencse forgását s változó járását kétségessé teszik,
Tévelygő s enyelgő, tétova dőlöngő mivoltát sem hiszik.[20]

A fentebb listázott tulajdonságok a *Fortuna mala*, azaz a rossz, gonosz szerencse alakját idézik, ami a *Fortuna bonáv*al, a jó, kedvező szerencsével közösen alkotja a *Fortuna bifron*st, a kétarcú szerencsét. Ahhoz, hogy pontosan feltérképezhessük, hogy Kohárynál a Fortuna bifrons képzete miként és mennyire artikulálódik, érdemes egy rövid összevetést tenni Rimay János Fortuna-felfogásával. „Rimay szemléletének alapja a jó és a gonosz szerencse kettőssége, megkülönböztetése és szembeállítása. A Rimay által összeállított és kinyomtatásra szánt, Klaniczay Tibor által rekonstruált verseskötetben a második rész első verse előtt álló argumentum kifejti, hogy az emberi élet vidám és gyönyörködtető dolgai a jó, a szomorúságok viszont a gonosz szerencsétől származnak."[21] Koháry megkülönbözteti a Fortuna bifrons aspektusait, viszont ezeket nem állítja mereven szembe, hanem a szerencse változékony természetéből adódó magatartásformaként kezeli. A kétarcú szerencsét organikus és megbonthatatlan egységként látja.

De semminek nincsen ott állandó fészke,
hol forgani szokott szerencse kereke,
nincsen szerencsének Zabolázó féke,
keserű, hol édes az ö nyújtott étke.[22]

---

[20] 22. *Valaki Istenben bízik, az soha meg nem csalatik*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 65.
[21] Knapp Éva, „Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében", 483.
[22] 42. *A kegyes olvasóhoz*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 110.

Knapp Éva rámutat, hogy „Rimay megállapítása korántsem jelenti a kétféle szerencse egyenrangú elismerését. A sztoikus Rimay a Fortuna mala képviselője; szerinte még a Fortuna bona sem jó, hiszen akit a szerencse kedvel, azt a többiek irigylik."[23] Rimaynál jóval maliciózusabb Koháry a szerencsével kapcsolatban. Amikor a szerencsétől kapunk, akkor is hitető és hazug.

Szerencse neveltet, tiszteltet, böcsültet, s vigasságra viszen,
zúrzavarban kerít, veszéllyel elborít, siralomra vészen,
javait el fogja, s azokat elkapja, sőt semmissé tészen.

Úri méltóságrúl, kincses gazdagságrúl ejthet koldulásra,
vitézi prédában s nyert diadalomban kötözhet rabságra,
ételrül, italrúl, friss, víg, jó lakásrúl hozhat koplalásra.

Látjuk, érdemére s jó viselésére senkinek nem füzet,
csalárd álnoksággal s teljes hamissággal bor helyet ád vizet,
szárnyát meg nem foghad, s gallérhoz sem varhad, s félhed, mint az tüzet.[24]

A csábrági gróf interpretációjában *Fortuna mala* képzete teljességgel negligálja a *Fortuna bonát*. Amikor a szerencse ad, akkor sem azért teszi, mert általában véve jó lenne, hanem mert épp akkor jó. Pont ezért Koháry számára nem központi kérdés a szerencse ambivalens viselkedése. A *Fortuna bifrons* képzete helyett a *Fortuna brevis*, azaz a gyorsan változó, ingatag, csapodár szerencse felfogás az erős nála.

A Koháry szerencse-ábrázolásainál összeszámlálható Fortuna-attribútumok áttekintésének zárásaként érdemes megjegyezni, hogy a 16. század elejétől megjelenő, újabb ismertetőjegyek – Knapp Éva ezek közé számlálja pl. a vitorlát vagy a delfint[25] – teljességgel hiányoznak, a csábrági verselő emblematikai eszköztárában az ezt megelőző korok megjelenítési vannak jelen. Embléma-leírásainak forrásvidéke részben az antikvitás, részben pedig a középkori keresztény ikonográfiában rejlik. Mindez pedig nagyszombati és bécsi alma matereinek, s a jezsuita oktatásnak a meghatározó voltára utal. Egyben kifejezi azt is, hogy a költő alapvetően az ott elsajátított keresztény stúdiumokon keresztül közelít a témához.

---

[23] Knapp, „Az irodalmi hagyományozódás…", 483.

[24] 26. *A' mivel kéntelenek vagyunk, örömest s-jó szivvel cselekegyük*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 79–80.

[25] Knapp Éva, „Az irodalmi hagyományozódás…", 477.

3. Koháry szerencséje: elmozdulások

Előzőleg számba vettük, hogy milyen emblematikai, ikonográfiai motívumok jelennek meg a Koháry-versekben. Most vegyük számba, mely gyakran használt attribútumok hiányoznak. Ehhez célszerű, ha Zrínyi Miklós Fortuna-Occasióról tett emblematikus reflexióit idézzük.

> Az bizony dolog, hogy aki a szerencsét asszonynak nevezte (ugymint Fortuna), és hogy elöl üstökös, hátul kopasz, és hogy szárnyas, és hogy golyóbison áll az egyik lábával, igen bölcsen csinálta azokat a találmányokat. Asszony, mert szereti a serény férfiakat, audaces fortuna juvat, elöl üstökös, hátul kopasz, fronte capillata, post haec occasio calva, annyit tészen, hogy aki a szerencsét üstökön nem ragadja, mikor jön, mikor megyen, híjába kapdozni utána. Hogy golyóbison áll, azt értsd rajta, hogy nem állhat egy nyomban sokáig…[26]

Zrínyi szerencsekoncepciójának forrásvidékét keresve Klaniczay Tibor megállapította, hogy Fortunát kiszámíthatatlannak tartotta, de felfogásában „az erő, a bátorság, a szorgalmatosság, vigyázás, fáradság, gyorsaság, azaz a machiavellista virtus értelmében felfogott vitézség alkotóelemei szinte csalogatják a szerencsét. Akik ezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznek, az eszerint könnyebben részesül a jó szerencsében."[27] Kohárynál teljességgel hiányoznak a szerencse azon tulajdonságai, melyek Zrínyi leírásában annak befolyásolhatóságára utalnak. Nem beszél arról, hogy a férfias kiállást, az illő módon történő udvarlást meghálálo asszony lenne. S nem szól arról sem, hogy a megfelelő pillanatban üstökön ragadható lenne. Az üstök eredetileg az Occasio ábrázolások sajátja volt, s csak a 16. századi humanista szemlélet kezdte használni a Fortuna-ábrázolások során. Az üstök hiánya közvetetten megint csak arra utal, hogy Koháry szerencse-felfogásában a humanista tradíció érezhetően alulreprezentált, azt megkerülve a korábbi korok hagyományából építkezik. S egyben azt is jelenti, hogy a humanista hagyományban közkedvelt, s Zrínyinél is hangsúlyosan artikulálódó kedvező alkalom észrevételén és kihasználásán, az időzítésen alapuló Fortuna-Occasio képzet hiányzik nála.

A Zrínyi-idézetben említetteken kívül még egy elterjedt Fortuna attribútum nem jelenik meg a füleki kapitány szerzeményeiben, a bőségszaru. Emögött két, egyszerre érvényes magyarázat rejlik. Egyrészt – mint már tárgyaltuk – nem ad

---

[26] *Vitéz hadnagy*, 22. aphorismus; Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Klaniczay Tibor és Csapodi Csaba, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 1: 485.

[27] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. átdolg. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 462.

örökül, csak általt, sőt amit ad, azt nem ritkán sokszorosan veszi. Amit a szerencsétől kap az ember, földi, tehát múlandó.

> **N**incs a szerencsének örök adománya,
> nem soká virágzik szép Zöld borostyánnya,
> elhervasztására ezer találmánnya,
> s-abban fejét törni soha el nem únnya.[28]

Másrészt a szerencse által adott javak, gazdagság nem a szeszélyes erő sajátja, mert az a legfőbb, egyetlen valódi és állandó jótól, az Istentől származik.

Zrínyi Fortunája ill. Koháry Szerencséje öntörvényű, de végső soron az isteni akarat teljesítője. A Teremtő szabadon engedi ténykedni mindaddig, míg a felsőbb üdvtörténeti célt nem veszélyezteti. Épp ezért – mint azt már több helyen is kifejtette – Koháry nem akarja befolyásolni, pártjára hajlítani a szerencsét. Az igazi és tartós jó csak az isteni kegyelem által, az Istenbe vetett töretlen hit által érhető el.

> Ki Istenben bízik, meg nem csalatkozik,
> kegyelmében soha meg nem fogyatkozik,
> bal szerencse sorsán nem is csudálkozik,
> mostoha ügyében se nem siránkozik.
>
> Gonosz szerencsének mérgét kerülheti,
> játéka próbáját semminek vélheti,
> öldöklő fullánkját méltán nem félheti,
> meg tartott hitének jovát reménlheti.[29]

A szerencse evilági erő, mely próbatételre készteti az embert, s melynek „öldeklő fúlánkja" bűn, melynek következménye a halál. A második idézett strófában Koháry evokálja Szent Pál levelének részletét: „[55]Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod? [56]A halál fullánkja a bűn, a bűn ereje pedig a törvény. [57]De hála Istennek, aki megadta nekünk a győzelmet a mi Urunk Jézus Krisztus által". (1Kor 15:55–57)[30] A Koháry versrészlet újabb példa, hogy nála a szerencse tematika nem ritkán összefonódik a halál és üdvözülés képével.

---

[28] 48. *Nulla calamitas sola*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...,* 126.

[29] 74. ***M****OSTOHA SZEREN****C****SÉNEK* ***LE****I****R****T FORGAN****D****OSÁGÁR****VL***, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...,* 270.

[30] A bibliai passzusnál a ma használatban lévő *Káldi-Neovulgátá*t idéztem: https://szentiras.hu/KNB/1Kor15 Letöltés: 2020. 09. 13.

Zrínyi aphorizmusa folytatásában Fortunának a vitézi életben való szerepét elemzi.

> De bár úgy légyen is, hogy hátot mutasson az embernek a szerencse, vitéz, nem kell azon megfélemleni; akkor válik meg az ő embersége, akkor vitézsége, akkor nevelkedik jó híre neve. Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelmében esmerszik meg."[31]

Zrínyi koncepciójában a vitéz a harcban szerencsét próbál, vitézsége mértéke pedig attól függ, abban ismerszik meg, hogy a szerencse fordultával mennyire képes helytállni. A rabságban sínylődő Koháry a szerencse elpártolását olyan próbatételként értékeli, amiből moralizáló tanulságot von le.

> **O**skola rabságom, taníta fogságom világos példára,
> **r**agyogó szép fénye s tündöklő víg színe mely hamar homályra,
> **s**zívünk fájdalmával s fejünk romlásával jusson változásra.
>
> **A**dok Istenemnek, hálát teremtőmnek, melyért mostanában,
> **t**udom, hogy elhinni, szerencsének hinni kedvező voltában,
> **k**éptelen embernek, nem is kell senkinek virágzó sorsában.
>
> **É**n mind kedvezését s mind hízelkedését tartom már semminek,
> **s**emminemű jovát, sem ámító szovát, nem is tartom kincsnek,
> **e**gyedül Istenben s nem az szerencsében reménye fejemnek.[32]

Míg Zrínyinél a Fortuna elpártolása a vitézség próbája, addig a szintén katona Kohárynál az ember Istenbe vetett hitének próbatétele. A szerencse kitüntetett szerepet kap Kohárynál, amikor saját sorsát, helyzetét földi síkon értékeli. Amikor viszont önnön életét eszkatologikus távlatból szemléli, a szerencse evilági nagy hatalma szertefoszlik. Az *interpretatio Christiana* hagyományát követve a szerencsét isteni akarat megtestesítőjeként kezeli, saját sorsát, emelkedését és bukását pedig morális példaként tárja mások elé.[33] Ez lehet adekvát magyarázata annak, hogy a rabság, kézsebesülése és a Rákóczi-szabadságharc kényszerű restsége után évtizedekkel, évekkel, szükségét látta versei megjelentetésének.

---

[31] *Vitéz hadnagy*, 22. aphorismus; Zrínyi Miklós, *Összes művei*, 1: 485.

[32] 16. *A' szerencse forgandó voltárúl*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 52–53.

[33] Az oktató-moralizáló jellegre Jelenits István is felfigyelt: „*Oskolának* látja a rabságot, mint Balassi a vitézi életet; verseiben nem panaszkodik, hanem elmélkedéseinek eredményeiről »ad jelenséget«, mint a diák arról, hogy mit tanult." Jelenits István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...", 353.

Rimaynál a *Fortuna mala*-felfogás a hangsúlyos, s a jellemző magatartás a tartózkodás, a sztoikus távolságtartás: „Ne fuss szerencsének / Híres vásárára".[34] A magyar irodalomtörténet legismertebb Fortuna-verse, a 18. század második felében alkotó jezsuita Faludi Ferenc *Forgandó szerencse* című verse azt sugallja, hogy a szerencse irányítható,[35] de a helyes viselkedés vele szemben mégis a sztoikus magatartás. Koháry, akinél a *Fortuna brevis* képzete van jelen, az önkényes forgandóság ellen csak a teljes elzárkózást látja hatásosnak. A Fortuna műhelyének leírását tartalmazó *Nagy sokat heverve, sokat is szunnyadva látott és versekben vett álomnak első része* című vers végén az állhatatlan szerencse ellenében megjelenik az Úr angyala, s szózatot intéz a rabhoz, amit a fogoly következőképp foglal össze:

> Mert már kitanultam, döghalál és éhség,
> hadbéli háború, rabság és betegség,
> kárvallás, szegénység és szerencsétlenség
> s más több egyéb féle világi sok ínség.
>
> Az élő Istennek szent Akaratjából
> származik emberre s látogatásból,
> s hogyha nem tanulunk ostorozásából,
> kirekeszt bennünket maga országából.[36]

A szerencse csapodár, forgandó és megbízhatatlan, de a földi lét mozgalmasságát megjelenítő barokk nyugtalanul vágyta, kereste, kutatta az állandót, a konstanst. Koháry barokk emberként ezzel a nyugtalansággal vágyott minderre. Még a változó szerencse megjelenítésében is megragadta mindezt:

> „**Á**llhatatossága, s ő tulajdonsága állhatatlanságában".

A gondolat egész Ovidiusig visszavezethető. Az ellentéten alapuló oximoront és paradoxont a kereszténység is érvényes kifejezési formának tartotta Fortuna ambivalenciájának megragadására. A kora újkor gondolkodásában szintén jelen van, mint azt a jezsuita Bernhard Bauhuis (1575–1619) *De Fortuna constantia* című epigrammája is mutatja.[37] A forgandó és állhatatlan szerencsével szemben

---

[34] Rimay költészete kapcsán Amedeo Di Francesco a klasszikus sztoicizmusnak a keresztény vallás keretein belüli megújulásáról szól. Vö. Amedeo Di Francesco, „Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983), 163–172, 170.

[35] Vö. Sárközy Péter, *Faludi Ferenc* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2005), 200.

[36] 65. *NAGY SOKAT HEVERVE, SOKATIS SZVNNYADVA LÁTOTT ÉS VERSEKBEN VETT ÁLOMNAK ELSÖ RÉSZE*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 205.

[37] Vö. Kirchner, „A fortuna-téma profán értelmezése", 287–288.

az állandót, a konstanst az Isten jelenti. Koháry szerencse és üdvözülés kérdését tárgyaló verseinek alapgondolata is egy paradoxonban gyökerezik: sorsa rosszra fordulása, szerencséje elvesztése az igazi szerencse, mert a próbában megmutatkozik lelkiereje, állhatatossága, s így Isten országába kerülhet.

A csábrági költő a sorsával nem pöröl, abban a Teremtő akaratát látja, s többször hivatkozik az isteni rendelésre. Van, hogy verscímben tette ezt: *Fölséges Istennek bölcs rendelésén, sorsunknak is folyásán meg kel embernek elméjét nyugtatni.* Van, hogy hosszabb szakaszon keresztül, s van, hogy egy strófában fejtegeti ezt.

> Az élő Istennek örök végzésébül
> rendeltetett mellém kegyelmességébül,
> hogy hozza fejemet minden veszéllyébül
> lelki, testi jómra bölcs vezérlésébül.[38]

Egyértelműen kifejezi azt is, hogy a szerencse az isteni rendelésnek alávetett. Beszél arról is, hogy nem a szerencse, hanem a Teremtő kegyeit kell keresni.

> **L**égyen de azonban minden dolgaimban tetszése Istennek,
> **m**int rendelni fogja, á szerint akarja folytát szerencsémnek,
> **e**lmém, eszem, kedvem s hozzája tért szívem mivoltát éltemnek.[39]

Folyamatosan hangoztatja, hogy az Úr akaratának aláveti magát. De ezzel együtt mégis előfordul, hogy Balassira emlékeztető módon érvel saját üdvözülése mellett.

> **M**agasztalásodra és imádásodra tartsd meg én erőmet,
> **a**djad egészségem s tűrő csendességem, s vigasztalj engemet,
> **t**enéked mint tetszik, s legjobbnak mint látszik, rendeljed ügyemet.
>
> **E**gy hajam szálára s inkább én magamra tudom jól gondodat,
> **n**em hagyod hát veszni, sem kétségben esni te bűnös szolgádat,
> **r**ab fejemre nyújtod, s tőlem meg sem tiltod te szent malasztodat.
>
> **A**karod, hogy éljek, és hogy üdvözüljek, s-ne essem pokolban,
> **b**oldogulásomat, s-nem kárhozatomat kévánod sorsomban,
> **s**zent Fiadnak vére, lelkemnek böv bére ne essék héaban.[40]

---

[38] Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 258.

[39] 18. *Fölséges Istennek bölcs rendelésén, sorsunknak is folyásán meg kel embernek elméjét nyugtatni*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 58.

[40] 17. *Uram Jesus, segilj, vigasztalj meg engem, oltalmaz, ne hagy el, viseld gondomat én rabságomba,*

Ez utóbbi passzusban az isteni rendelés mellett megjelenik a gondviselés és a kegyelem fogalma. E három teológiai alapvetés együttes említése mögött a katolikus felekezeten belül egyértelműen a Szent Ágoston-i predesztináció hatása sejlik fel.

Figyelemre méltó felvetés mutatkozik meg, ha Koháry szóhasználatának vizsgálatára fordítjuk tekintetünk. A szerzemények címeiben, szövegeiben 173-szer fordul elő a szerencse valamilyen formában, míg további 16-szor az ebből képzett „szerencsétlen" egyes alakjai. Bár a szerencse említésénél a jelentésekben vannak elmozdulások, de mindannyiszor az emberi sorsot befolyásolni képes erőként jelenik meg. Egyéni tulajdonságokkal felruházva, de következetes kisbetűsen, hatalmától mintegy megfosztva. Ugyanakkor a tekintélyes méretű életműben egyszer sem fordul elő a Fortuna megnevezés. A szerencsét az ókori görög és római, ill. a középkori Fortuna-ábrázolások attribútumaival ruházta fel, miközben az elfogadott gyakorlattal ellentétben nem használja antik megnevezését.

Egyértelmű, hogy tudatos és koncepciózus szóhasználattal állunk szemben. Kézenfekvő, de elégtelennek tetsző magyarázatnak tűnhet, ha mindezt annak tulajdonítanánk, hogy a füleki várkapitányként szolgáló, vitézi életben edződő, katonák közt élő Koháry nyelvezetével a leginkább Balassi fémjelezte végvári-vitézi nyelvhasználatot idézi. Kétségtelen, hogy ez a tradíció is jelen van és megmutatkozik Koháry versszerző repertoárjában.

> **M**érész, jó vitézek, kiknek erős kezek, dücsöségben élnek,
> **e**llenség határát, feldúlják Táborát, gazdag prédát nyernek,
> **l**esektül de tartván, szerencsét próbálván bú nélkül nincsenek.[41]

Vagy:

> **L**egnagyobb munkájok, sokféle próbájok van ez ilyeneknek,
> **é**letek veszélyben, forog szerencsében vitéz Embereknek,
> **l**ágy, puha párnákon s vetett nyoszolyákon ritkán heverhetnek.[42]

Ám ilyen mérvű tudatosság mögött fontosabb indok bújik meg. Sokkal valószínűbb, hogy a mitológiai név említésével, de még csak a magyarban használatos szerencse szó nagybetűs írásával sem akarta az istenség látszatát keltve felemelni ennek a sorfordító erőnek a jelentőségét. Emögött szintén joggal feltételezzük a nagyszombati és bécsi

---

Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 55.

[41] 31. *Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor bú nélkül nem élte,* Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 87.

[42] 33. *Igen szép dolog minden félelem nélkül, Istent szolgálván nyugodalomban lenni*, Komlovszki és S. Sárdi, *Rozsnyai Dávid...*, 91.

évek során megalapozott keresztény gondolkodásmódot. Az egyetemi tanulmányok meghatározó auktoritása Szent Ágoston volt. Megfontolandó egybeesés sejlik fel, ha a hippói püspök *Retractationum* című kései művében tett önkritikus megjegyzését idézzük fel. Arról beszél, hogy hibázott, amikor korábban a Fortuna megnevezést használta, mert sokan nem Istennek, hanem Fortunának mondanak köszönetet.[43] Bár ez az egyezőség a forrásként való azonításhoz kevés, de szemléletében mindenképp elgondolkodtató.

Klaniczay Tibor írta, hogy „Zrínyinek a szerencsével kapcsolatos elmélkedései egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a magyar filozófiai gondolkodás történetében helyet kell biztosítani számára. Filozófia-történetünknek is fel kell figyelnie Zrínyire."[44] A figyelemfelkeltő szándékú, kissé talán elrugaszkodott felvetés a filozófusok körében nem keltett visszhangot, holott kétségtelen, hogy a bölcselet irányából közelítő dolgozat izgalmas szempontokat vethetne fel. Bene Sándor kéziratban lévő munkájában viszont alaposan körbejárja Zrínyi szerencse-koncepciójának filozófiai hátterét az irodalomtörténet és forráskutatás szempontjából.[45] A két hadvezér-politikus és költő írásművészetében egy újabb sajátos átfedés, hogy Zrínyi – Kohárytól végeredményben gyökeresen eltérő – szerencse-felfogása mögött Bene Sándor is Szent Ágoston predesztináció-tanát véli felfedezni. Ha Koháry szerencse-verseire fordítjuk tekintünk, egyértelműen túlzás lenne, ha a teológiatörténetben kérnénk neki helyet. Az viszont kijelenthető, hogy az egykori jezsuita növendék, alapos teológiai tudás birtokában lévő csábrági gróf szerencse-költeményeinek ill. bizonyos más verstípusainak – mint pl. a halállal kapcsolatos szerzemények ill. vanitas-versek – interpretálásában a teológiai szempontok bevonása haszonnal jár.

[43] „verumtamen paenitet me sic illic nominasse fortunam, cum videam homines habere in pessima consuetudine, ubi dici debet: hoc Deus voluit, dicere: hoc voluit fortuna." *Retractationum,* I. 1. 2.; http://www.augustinus.it/latino/ritrattazioni/index2.htm (hozzáférés: 2021. 02. 04).

[44] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 467.

[45] Bene Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete és a modernség hagyománya*, Budapest: Gondolat Kiadó – Osiris Kiadó, 2021. (Megjelenés alatt.)

Polgár Anikó

„Az nagy monstrum pedig ráéhült gyomrával”[1]

Mitológiai szörnyek Gyöngyösi István költészetében

A barokkra jellemző dinamika tematikus síkon erőteljesen reprezentálódik azoknak a mitológiai történeteknek a felidézésében, melyekben istenek vagy héroszok hatalmas erejű szörnyekkel küzdenek meg. Írásomban a mitológiai szörnyekre (Minotaurus, Cacus, Hydra, Gerion, Typhon, az aranygyapjút őrző sárkány) utaló elemek s a hozzájuk kötődő (részben ovidiusi, részben vergiliusi és claudianusi eredetű) történetek felhasználását, retorikai és narratív struktúrákba történő beépítését vizsgálom Gyöngyösi István költői műveiben, az eseteket a felhasználási módok alapján rendezve csoportokba. Bán Imre Gyöngyösit „az utánzó, a feladatot mesteri technikával megoldó barokk költő legjobb magyar irodalmi példájá”-nak nevezi.[2] A Gyöngyösit saját kora poétikai-retorikai rendszerébe visszahelyező, s költészetét ez alapján újra felértékelő Jankovics József kutatásait szem előtt tartva[3] a mitológiai példákat lehetséges korabeli intertextusokkal együtt tárgyaljuk, bemutatva, hogy az átvett elemek kombinációja milyen magas fokú invencióval társul.

A szörnyek és a barokk csodálatkeltés

A csodálatkeltés (*il mirabile*) Emanuele Tesauro szerint verbális síkon úgy valósul meg, hogy „két, egymással nehezen összeilleszthető s éppen ezért módfelett csodálatos fogalom”[4] társul egymással. A csodálatkeltés nemcsak a nyelvi alakzatokból adódhat, hanem az ábrázolt dolgok jellegéből is, s néha ez a kettő össze is kapcsolódik.

---

[1] Gyöngyösi István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. Palinódia,* kiad. Jankovics József és Nyerges Judit, Régi Magyar Könyvtár Források 11 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 13.

[2] Bán Imre, *A barokk* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), 31.

[3] A művek újraértékelését megalapozó szövegkiadások (Régi Magyar Könyvtár Források 8, 10, 11, 12, 13, 14, Balassi Kiadó) és tudós utószavaik mellett a motívumkutatáshoz nagy segítséget nyújtanak az egyes kötetekhez Jankovics József és Nyerges Judit gondozásában készült részletes szövegmagyarázatok.

[4] Emanuele Tesauro, „Arisztotelészi messzelátó”, ford. Puskás István, in *Retorikák a barokk korból,* szerk. Bitskey István, 205–217 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 209.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.391

A „természettől csodálatot keltő",[5] vagyis az isteni dolgok mellett, a csodálatkeltést szolgálják „a természet ellenségei"[6] is, ilyenek a szörnyek, pl. a szatír vagy a Minotaurus.[7]

A barokkot a mitológiai szörnyek, a szörnyek allegorikus jelentése és a természeti rendellenességek révén létrejött szörnyszülöttek egyaránt foglalkoztatták. Alapkérdésnek számított (s Arisztotelész művei alapján próbálták meg megválaszolni), hogy vajon a szörny természettől való-e. Egy 16. századi Arisztotelész-kommentár megfogalmazása szerint: „Monstrum esse effectus naturalis a recta, et solita secundum speciem dispositione degenerans."[8] ('A szörny természeti jelenség, mely a szabályostól és a megszokottól kinézete alapján az elrendezést tekintve elfajzott.')

Egy, a monstrumok okairól, természetéről és különbségeiről szóló kézikönyv elválasztja egymástól a szörny metaforikus (Monstra metaforice)[9] és tulajdonképpeni jelentését (Monstra proprie dicta).[10] Az élőlényeknek három típusát különbözteti meg: az első típust alkotják a lelki lények, vagyis a mindenestül lelki értelemben létezők, a másik típushoz a testi lények tartoznak, vagyis a testi értelemben létezők, a harmadik típust pedig azok alkotják, akik testből és lélekből egyaránt állnak („primo quidem ut animatum est, atque omnino ratione animae; deinde vero ut corporeum quid est seu ratione corporis; deinceps autem ut tertium quid est ex anima, et corpore aeque constitutum"[11]). A monstrum lehetne a másik típushoz tartozó, hiszen csupán lélek nélküli test, de metaforikus és költői szempontból a szörny egy külön, negyedik minőséget alkot: élő test, lelki értelemben („corpus vivens ratione animae"[12]).

A továbbiakban a Gyöngyösi István műveiben előforduló szörnymotívumokat fogjuk tárgyalni, három csoportba sorolva. Az első kategóriába tartozó szörnyek tulajdonképpen lélek nélküli testek, vagyis „monstra proprie dicta", a másik kategóriában az átvitt értelemben előforduló szörnyekkel foglalkozunk (monstra metaforice), melyeknek ugyan élő testük is van, de az adott szöveghelyeken „ratione

---

[5] Tesauro, „Arisztotelészi…", 210.

[6] Tesauro, „Arisztotelészi…", 211.

[7] Zrínyinél a „természet ellenségei" mellett fontos szerepük van a „természettől csodálatot keltő" elemeknek, illetve a kettő ütköztetésének. Érdemes lenne egy összehasonlító vizsgálatot végezni Zrínyi és Gyöngyösi szörnyalakjairól. Zrínyinek a gigász „Enceladus volt egyik leggyakrabban megidézett költői szerepe", s ezt Kiss Farkas Gábor Francis Baconból kiindulva a gigászi lélekállapottal hozta összefüggésbe. Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 202.

[8] D. Francisci Toleti Societatis Iesv, *Commentaria vna cum quaestionibus in octo libros Aristotelis De Physica auscultatione* (Coloniae Agrippinae: Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni, 1574), 75.

[9] Fortvnivs Licetvs Genvensis, *De monstrorum cavssis, natvra, et differentiis libri dvo* (Patavii: Apud Paullum Frambottum, 1634), 3.

[10] Licetvs, *De monstrorum cavssis...*, 4.

[11] Uo., 35.

[12] Uo.

animae", vagyis lelki értelemben szerepelnek. A harmadik kategóriában a hiperbolé alakzata láttatja szörnyeknek az egyébként testből és lélekből (ex anima et corpore) összetevődő embereket vagy a pusztán testi lényeket (corporeum).

A szörnyek további alcsoportjairól egy 17. századi értekezés azt írja, hogy vagy teljességgel átváltoztatják az emberi alakot, vagy megtartják ugyan az emberi alakot, de valamilyen szabálytalanság vagy torzulás révén el is térnek tőle („Modo enim prorsus humanam mutant speciem, modo speciem servantia, alia qvadam enormitate et deformitate ab iis discrepant"[13]). Az eltérés érintheti a nemet (Hermaphroditus) vagy az egyes testrészek elrendezését, pl. szám tekintetében (valamelyik testrészből több van), méret tekintetében (pl. Gigászok és Pygmaeusok), egység vagy alak tekintetében (pl. kutyafej emberi testen), esetleg az elhelyezést illetően (pl. a szem a homlokon). Gyöngyösinél ritka a szörny külalakjának leírása (kivételt képez pl. a Minotaurus mint egy külön történet hőse), a költő többnyire arra számít, hogy a mitológiai név előhívja az olvasó által ismert alakot. A szörnyekre is érvényes, amit Jankovics József a mitológiai szerelmespárok említései kapcsán megállapít: „A 17–18. század műveltebb olvasója e nevek hallatán a klasszikus kontextust felidézve a hagyományt mozgósította képzeletében. Számára e költői univerzumot működésbe hozó ereje miatt volt értékekben oly gazdag Gyöngyösi költészete."[14]

Mítoszmesélés: a szörnyek mint mitikus szereplők

A mitológiai szörnyek előfordulhatnak Gyöngyösi mitológiai tárgyú elbeszéléseinek szereplőiként. Ilyenkor a narráció maguknak a „régi fabulás dolgoknak"[15] az elbeszélésére irányul. A *Cuma várasában építtetett Dédalus templomá*ban a Minotaurus története az ekphraszisz része: Aeneas Deiphobét, Apollón templomának Sybilláját kérdezi, „mit írtak le Phoebus templomában" (I/21).[16] Sybilla a képeken látható emberekhez és tájakhoz köthető történeteket meséli el, ám a narráció nem a képleírások sémáját követi, nincs utalás az ábrázolás módjára, a történetek tehát

[13] Martinus Pohlius, *Disputatio de quaestione an Esau fuerit monstrum* (Wittebergae: Daniel Schmatz, 1672), A2.

[14] Jankovics József, „»Gyöngyösi drága gyöngy versei«: A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése", in Gyöngyösi István, *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete,* kiad. Jankovics József és Nyerges Judit, Régi Magyar Könyvtár Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 273–297, 287.

[15] Gyöngyösi István, „Az olvasóhoz", in Gyöngyösi, *Porábúl megéledett...,* 197–200, 199.

[16] Gyöngyösi István, „Cuma várasában építtetett Dédalus temploma", in Gyöngyösi István, *Csalárd Cupido. Proserpina elragadtatása. Cuma várasában építtetett Dédalus temploma. Heroida-fordítások,* kiad. Jankovics József és Nyerges Judit, Régi Magyar Könyvtár Források 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 167–216, 173.

leválnak az ekphrasziszos keretről. Minotaurus története a forrásnak számító ovidiusi szövegnél[17] jóval részletezőbb. Míg Ovidius csak céloz Pasiphaé és a bika nászára, a Minotaurus megszületésének körülményeire (*Metam.*, VIII. 155–156), Gyöngyösi egyes részletekre is kitér: elmeséli, hogyan segít Dédalus Pasiphaénak („Fatehenet csinál szőke bikájának", III/21[18]), s hogyan szüli meg a szörnyet éppen férje hazaérkezésekor a királynő:

> Szülésnek ideje immár elérkezett,
> Cifra ruhájából asszony levetkezett,
> Régi vígságáról most elfelejtkezett,
> Sok kín s gondok között vérrel veréjtezett. (III/25) [19]

Keserves a szülés, az asszony kis híján belehal: „Úgy tetszik, hogy most jár a halálnak útján, / Acheron tavának hínárral nőtt partán" (III/27) [20]. Az ember-állat keveredés a negatív csodálatkeltés példája, hasonló esetek sorolásával a bizarr jelenségek iránt érdeklődő barokk kézikönyvekben is találkozhatunk. „Age, quando huc euasimus, aliquot belluini amoris exempla attingamus. Pasiphae se tauro supposuit vaccam mentita." – kezdi Balthasar Bonifacius *Ludicra historiá*jának *De brutorum amasiis* című alfejezetét.[21] Pasiphae esetén kívül többek közt a lóval egyesülő Semiramis, a medvével szeretkező Polyphonte, a sárkánnyal háló Olympias esetét említi.

Gyöngyösi a *Dédalus templomá*ban az antik forrásoknál részletesebben leírja, hogyan nézett ki a „született csuda" (III/29). Az alábbiak közül az első idézet a szörny megszületésének leírásához kapcsolódik, a második a történetnek arról a pontjáról való, amikor Theseus a labirintusban megtalálja az alvó Minotaurust:

> Ennek fele ember, fele bika vala,
> Melyet mihelyt meglát, mindjárt csak elhala,
> Ily rettentő csudát ki látott valaha?
> Kit majd őrizettel tart Minois fala. (III/30)[22]

> Itt Minotaurus is fektében fejérlik,
> Fejérsége miatt szép szőre tündöklik.

---

[17] „Minotaurus születése, a Labyrinthus, Minotaurus megölése, Theseus szökése: Ovidius *Metamorphoses*ének VIII. könyve, 152–175. sor." Jankovics József, „Gyöngyösi eroticus", in Gyöngyösi István, *Csalárd Cupido...*, 341–366, 353.

[18] Gyöngyösi, „Cuma városában…", 182.

[19] Uo., 183.

[20] Uo.

[21] Balthassaris Bonifacii, *Lvdicra historia* (Venetiis: Apud Paulum Baleonium, 1652), 53.

[22] Gyöngyösi, „Cuma városában…", 183.

Két magas szarvai fejét ékesgetik,
Theseust szemei igen rettegtetik,
Emberfarral s -lábbal hátul végeztetik,
Majd álma halállal megelegyíttetik. (IV/148–149)[23]

Ovidius sokkal szűkszavúbb a szörny külalakjával kapcsolatban: „Quo postquam tauri geminam iuvenisque figuram / clausit" (*Metam.*, VIII. 169–170.)[24]. A szörny megölése Gyöngyösinél feltehetőleg nem antik hagyományt követ, Dédalus ugyanis azt javasolja Theseusnak, hogy pörölyt és szöget vigyen a labirintusba:

Ragadja Theseus pörölyét kezében,
Vasszeget támasztja a bal vakszemében,
Pöröllyel béüti agya velejében,
A' földhöz ragadott általmenésében. (IV/150)[25]

A szörny megölésének módja a bibliai Sisera történetére emlékeztet (Bír 4), Káldi fordításának szövegével szószerinti egyezéseket is találunk: „Vévé azért a' Háber felesége Jáhel a' sátor szegét, fel-vévén egyetemben a' pörölt: és bé-menvén titkon és halkal, a' feje vak-szemére tévé a' szeget, és a' pöröllyel ütvén a' velejébe szegezé a' földig".[26]

A szörnyek, ahogy más mitikus lények is, a történet szereplőiként jelennek meg a mitológiai tárgyú *Proserpina elragadtatás*ában is. A Gyöngyösi szövegét Claudianus felől (elsősorban a latin szöveghez képest felmerülő hiányok irányából) olvasó Hajdu Péter „a mitológiai utalások működésének lefékezésé"-ről beszél,[27] s arra is utal, hogy ez a mitikus szörnyek szerepeltetését is befolyásolja[28]. A latin szöveggel való összevetésből nyilvánvaló, hogy „a mitológiai személyek többsége eltűnik […]

---

[23] Uo., 205.

[24] P. Ovidii Nasonis, *Operum tomus II. qui Metamorphoses complectitur,* ed. Nicolaus Heinsius (Amstelaedami: Officina Elzeviriana, 1659), 173. Az *Ars amatoriá*ban is csak a szörny kettős természetére van utalás: „Daedalus ut clausit conceptum crimine matris / Semibovemque virum semivirumque bovem". P. Ovidii Nasonis, *Operum Tomus I. scripta amatoria complexus,* ed. Nicolaus Heinsius (Amstelodami: Officina Elzeviriana, 1661), 217.

[25] Gyöngyösi , „Cuma városában…", 205.

[26] *Szent Biblia,* ford. Káldi György (Bécs: Formika Máté, 1626), 212.

[27] Hajdu Péter, „Claudianus és Gyöngyösi", in *Papírgaluska: Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról,* szerk. Hajdu Péter és Polgár Anikó (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 91–112, 107.

[28] „Gyöngyösi többnyire kiiktatja az elbeszélésből az ősidők mitikus óriásait. A gigászok, titánok és hekatonkheirek szerepe már a késő ókori költő számára sem volt teljesen világos […]. Ez a mitikus utalásrendszer magyar kontextusban, úgy látszik, nem volt, vagy nem lett volna érthető, ezért Gyöngyösi költeményéből nagyrészt kiiktatódott." Hajdu, „Claudianus és Gyöngyösi", 98.

vagy bonyolultabb, rafináltabb megnevezésük leegyszerűsödik",[29] az antikvitáshoz képest tehát nem beszélhetünk a barokk csodálatkeltés igényének túlzott érvényesüléséről. A Gyöngyösi-életmű kontextusában sem tűnnek ezek az elemek a maguk letompított, leegyszerűsített szörnyképzetével a barokk meraviglia emlékezetes megnyilvánulásainak. Ez elsősorban a retorikai-poétikai felerősítő eszközök nem túl erőteljes használatából eredeztethető.

Az *Első rész*ben Pluto zúgolódik, hogy az istenek közül csak neki nincs felesége, s vele együtt zúgolódnak az alvilági lények is (köztük a Fúriák és Aegeon, vagyis Briareósz, a százkezűek egyike), akik felindulnak Jupiter ellen, míg a Párkák meg nem állítják őket:

> Erebus lakosi mind felfegyverkeznek,
> Mindenfelől a rút Furiák érkeznek,
> Pokol fenekéről harcra igyekeznek.[30]

> Titán és Aegeon, kit megkötöztetett
> Jupiter láncokkal és oda vettetett,
> Haragos Plutótúl mind eleresztetett.[31]

Pluto, miután lenyugtatják a Párkák, Mercuriust hívatja, hogy üzenjen Jupiternek. Miután Pluto megnyugszik és leül, elcsendesülnek a felgerjedt szörnyek is: „A Cerberusoknak szörnyű ugatása / Csendesült. Styxnek is mérges zuhogása." (I/25)[32] Később, mikor Pluto elindul Proserpináért, vele mennek az alvilági lények is, Alecto, Megaera, a Fúriák (I/110).

Trinacria (Szicília) szigetének a leírásában (ide rejti Ceres Proserpinát) nagy szerepet kap az Aetna is, melynek mélyén ott van a Jupiter által mennykővel sújtott Enceladus: „Most is, megholt tagját mikor emelgeti, / Sok tüzes köveit égre Aetna veti." (I/64)[33] Enceladust szorítják a kínok, „tüzet okád, követ hány ki haragjában" (I/68).[34] A házat, melyben Ceres elrejti Proserpinát, Cyclopsok építették (I/92).

Ceres, mikor megtudja, hogy a lánya eltűnt, találgatja, ki rabolhatta el. A lehetséges elrablók sorában több szörny és alvilági lény is van – Typhon, Enceladus, Aegeon:

---

[29] Hajdu, „Claudianus és Gyöngyösi", 106.
[30] Gyöngyösi, „Proserpina elragadtatása", in Gyöngyösi, *Csalárd Cupido...*, 99–165, 105.
[31] Uo., 106.
[32] Uo., 108.
[33] Uo., 113.
[34] Gyöngyösi, „Proserpina elragadtatása", 113.

Talám inkább Typhon régi rabságából,
Inarime hegynek nehéz fogságából
Kiszabadult, és ő balgatagságából
Rontá leányomat nagy dühös voltából? (III/72)[35]

Vagy a szomszéd Aetna hegye borította,
Tüzes köveivel megháborította?
Enceladust onnan el-kiszorította,
Ő lehet, ki szívem megszomorította?

Vagy Aegeon viszont jött vissza éltére,
Megnőtt ötven feje száz számú kezére,
Régen igyekezett ez a nap fényére,
Ő hozhatott veszélyt lyányom személyére? (III/74–75)[36]

Az idézett szörnymotívumok forrása Claudianus: „rupitne Typhoia cervix / Inarimen" (183–184), „An vicina mihi quassatis faucibus Aetna / Protulit Enceladum? nostros an forte penates / Appetiit centum Briareia turba lacertis?" (186–188).[37] Gyöngyösi Claudianus egy-másfél sorát kerekíti négysoros versszakká, a bővítéssel néha eltérve a klasszikus mitológiától, pl. az Aegeonnal kapcsolatos kijelentései esetében, hiszen itt Gyöngyösit olvasva arra gondolhatunk, hogy a legyőzött Aegeonnak (Briareusnak) levágták az ötven fejét, s ezek a kezeire nőttek vissza.

A lányát kereső Ceres az Acis folyóhoz, ott egy barlanghoz ér, melyben fák állnak sűrűn, ezekre függesztette fel Zeusz az ellenfeleit, az előző generáció szörnyeit (Aegeont, Coeust, Mimást, Ophiont, Enceladust), akik az életére törtek (IV/40–45). A „veszett Óriások szörnyű tetemétűl / azoknak irtózó rút tekintetétűl" (IV/47)[38] mindenki fél, még a Cyclopsok is, ezért senki nem mert ezekhez a fákhoz nyúlni, Ceres viszont mérgében elkezdi kivágni őket. A mitikus szörnyóriások tetemei Ceres haragjának nagyságát hivatottak érzékeltetni.

[35] Uo., 142.
[36] Uo., 142.
[37] Cl. Claudiani, *Quae extant,* Nic. Heinsius recensuit ac notas addidit (Amstelodami: Ex Officina Elzeviriana, 1665), 777.
[38] Gyöngyösi, „Proserpina elragadtatása", 155.

Mitológiai szörnyek az ornátus részeként

Az előbbinél hatásosabb az az eset, amikor Gyöngyösi „holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével”[39] csupán színezi az egyébként nem mitológiai tárgyú elbeszélést.[40] A mitológia ezekben az esetekben, ahogy Bartók István megállapítja, a „colores vulgo exornationes”, „a megszínlelés”, az amplifikáció részét képezi.[41]

Gyöngyösi szövegeiben a mitológiai motívumok, köztük a mitikus szörnyek említései előfordulhatnak a történelmi vagy politikai események kontrasztjaként, ill. legitimációjaként, a rábeszéléshez, a dicsérethez (laus) vagy a rágalmazáshoz (vituperatio) kötődő argumentáció részeként, de találkozhatunk az antik mítoszoknak (a középkorban gyökerező, a barokkban is népszerű) keresztény allegóriákká alakításával is.

A *Murányi Vénus* első részében a mitológiai katalógus a téma kijelölését segíti, a szerző elhatárolja magát a mitológiai (köztük a szörnyek legyőzéséről szóló) témáktól.

A monstrumok említése s a hozzájuk kötődő történet rövid felidézése lehet az argumentációt erősítő katalógus része. A szörnyek leggyakrabban a veszélyek megtestesítői. A *Thököly és Zrínyi Ilona házasság*ában a szörnyek a Thökölyre leselkedő veszélyeket jelenítik meg, a hozzájuk kötődő történetek pedig a segítő társ szükségességét hangsúlyozzák. Ahogy a nagy hősöket, Thökölyt is egy nő mentheti ki a veszélyből Venus szerint.[42] Az érvelés alapján, ahogy Jasonnal is hiába volt sok vitéz férfi, semmire sem ment volna velük, ha nincs Medea, úgy Thököly sem győzhet, csak akkor, ha az ő Medeája mellette lesz:

---

[39] Gyöngyösi, „Az olvasóhoz”, 199.

[40] Gyöngyösi költészetfelfogásának sokat idézett összefoglalása a továbbiakban arra utal, hogy ezen toldalékok „nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan”, de neki jobban tetszett „azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” inkább megszínlelnie az említett dolgokkal, mintsem „Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát” kifejeznie. Gyöngyösi, „Az olvasóhoz”, 200. Bene Sándor szerint a Zrínyi és Gyöngyösi közti lényeges különbség épp abban rejlik, hogy Gyöngyösi „a költészet anyagának a nyelvet tekinti, a »leleményes toldalékok« tárházát, s a tassói enargeiát száműzi a narrációból az *ornatus*ba.” Bene Sándor, „Szigeti veszedelem: Fikció, valóság és a halál pedagógiája”, in *„Vár állott...”: Tudományos történeti konferenciák Vajdahunyadvár 2013–2016,* szerk. Hermann Róbert (Budapest: Line Design Kiadó, 2017), 131–162, 162.

[41] Bartók István, „História és poézis. Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 243–258, 253.

[42] Hasonló érveléssel Gyöngyösi más műveiben is találkozhatunk, a tűzokádó bikától és a sárkánytól Jásont megmentő Médeához hasonlóan segítheti Wesselényit is Mária. Gyöngyösi István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus,* kiad. Jankovics József és Nyerges Judit, Régi Magyar Könyvtár Források 8 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 30.

Vagyon elég sárkány s vad bika előtted,
Kik ellen kardodat noha felkötötted,
De hogyha Medea nem leszen melletted
Ott az gyűzedelem mást választ helyetted. (T36)[43]

Ugyanígy a nagy monstrumtól, a Minotaurustól, aki „ráéhült gyomrával ólálkodik" (T32),[44] sem menekülhet Ariadné nélkül: „Ariadna nélkül baj lész menekedned" (T38).[45] A jegyzetek szerint a „sárkány s vad bika" a bécsi udvar cselszövéseire céloz, a szörnyek említése itt tehát egy politikai allegóriába van beépítve.[46] A szörnyek legyőzése metaforikusan a lelki vívódásra is vonatkozhat, pl. a szövegnek azon a pontján, amikor Thököly fontolgatja Venus ajánlatát:

Hercules sem vala izzadtabb orcával,
Mikor szembenkele az sárkány Hydrával,
Mint ez fárad, kétes szíve nagy harcával. (T304)[47]

A szörnyek a veszélyt jelentik a *Porából megéledett Főnix*ben is. Ahogy az említett szörnyek, úgy a veszélyeket legyőző hős személye is a mitológiai párhuzamosság részeként váltakozik. A fogságban lévő, Annától elszakított Kemény például a Pénelopétól elszakított, sok veszedelemben forgó Ulysseshez hasonlít:

Igaz Pénelopé volt ily hűségében,
Bujdosó Ulysses sok veszedelmében,
Forogván Charybdis, Scylla örvényében,
Nagy Poliphémusnak s Circének kezében. (II/IV/6)[48]

A csatában viszont Kemény nem Ulysseshez, hanem a szörnyölő Herculeshez hasonlít. Az alábbi példában az attribútum, a használt fegyvernem alapozza meg a hasonlóságot, s ezáltal idéződik meg egy szörny legyőzésének vergiliusi története:

---

[43] Gyöngyösi, *Thököly Imre...,* 13.
[44] Uo., 13.
[45] Uo., 14.
[46] Jankovics József – Nyerges Judit, „Szövegmagyarázatok", in Gyöngyösi, *Thököly Imre...,* 91–120, 119.
[47] Gyöngyösi, *Thököly Imre...,* 47.
[48] Gyöngyösi, *Porából megéledett...,* 77.

Hercules lehetett ily: buzogányával,
Amikor Cacusnak buzdult lopásával,
Sietett ellene forró haragjával,
Aminémű Kemény, felvett dorongjával. (II/IX/31)[49]

Vergiliusnál Aeneas részt vesz egy Hercules-ünnepen Euandrus királynál, akit megnyer szövetségesnek. Az Aeneis 8. énekében mesélik el a Hercules-ünnep eredetét: nem messze tőlük volt Cacus barlangja, ott ölte meg a szörnyet Hercules, miután az Geryon gulyájából (amit a hős épp erre hajtott) elorozott párat. Hercules dühét így írja Vergilius:

Hic vero Alcidae furiis exarserat atro
Felle dolor. rapit arma manu, nodisque gravatum
Robur, et aerii cursu petit ardua montis. (Aen. VIII. 219–221)[50]

A szörnyek közül azok, amelyeknek több fejük vagy valamely megsokszorozódott testrészük van, a sokaságnak a megtestesítői. A *Porából megéledett Főnix*ben az ellenség nagy számát jelölik,[51] s a célzás a sokaság mellett az ellenség erejére, nehezen legyőzhető voltára is utal: pl. „Tíz-tíz jut egyre, több talám annál is, / számosb fejű sárkány ez a' Hydránál is, / rettenetesb csuda a Geryonnál is, / gondot adna, hogyha Hercules volnál is" (II/II/44).[52] A sokfejű Hydra, akárcsak a háromtestű szörny, Geryon olyan ellenfelek, akiket csak a később istenné vált hérosz, Hercules tud legyőzni. Mivel Kemény ebben a csatában alulmarad, Gyöngyösi ezúttal nem Herculeshez, hanem egy trójai hőshöz, a vitézül harcoló, ám a félisten Achillesszel szemben végül alulmaradó Hectorhoz hasonlítja őt: „Míg Kemény, Hectorunk lehetett közöttünk, / mint a trójaiak, többet cselekedtünk" (II/II/46).[53]

A fogságban Kemény Theseusszal, a fogság a labirintussal, a Keményre leselkedő veszély a Minotaurusszal azonosítódik, a fogságból őt kimentő Anna pedig Ariadnéval: „A Minotaurusnak ez menti szájából, / úgy, mint a tatárnak kénozó markából" (II/VIII/18).[54]

---

[49] Gyöngyösi, *Porából megéledett...,* 115.

[50] P. Virgilii Maronis, *Opera Omnia: Bucolica, Georgica, Aeneis; Ciris et Culex,* cum commentario Frid. Taubmanni curante et edente ([Wittembergae]: Zacharias Schurerus, 1618), 824.

[51] A *Charicliá*ban a szörny fejének megsokszorozódása a bánat megnövekedésére céloz: „A titkolt bú Hidra fejeként bokrozik." (IV. 175). Gyöngyösi István, Új életre hozatott Chariclia, kiad. Jankovics József és Nyerges Judit, Régi Magyar Könyvtár Források 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 155.

[52] Gyöngyösi, *Porából megéledett...,* 66.

[53] Uo., 66.

[54] Gyöngyösi, *Porából megéledett...,* 109.

A szörnyek említése a szeretet/szerelem és az érzéketlenség/kegyetlenség ellentétének kiemelését is szolgálhatja. A *Csalárd Cupidó*ban és a *Heroidák*ban a szörnykatalógus, a fenevadak okozta szenvedés a Cupido okozta kínokkal, illetve a szeretett nő kegyetlenségével összehasonlítva csekélységnek tűnik.[55] A szörnyek kegyetlensége az anyai szeretet ellentéte a *Proserpina elragadtatásá*ban.[56] A III. részben Ceres álmot lát Proserpináról, mely szerint Proserpina rabságban sínylődik, és szemrehányást tesz az anyjának. Olyan kegyetlenségnek tartja, hogy az anyja nem gondol rá, amilyenre csak a vadállatok és a szörnyszülöttek képesek:

> Emlékezzél reá, nékem anyám lettél,
> Azért tigrisektűl, hiszem, nem születtél,
> Sem sárkány tejétűl fel nem neveltettél,
> Mert, szentséges Ceres, hát elfelejtettél. (III/21)[57]

Ugyanezek a motívumok megtalálhatók *Paris Helenához* írt levelében, ám itt a szörnyek a kedvesén nem könyörülő nő kegyetlenségének kiemelését szolgálják:

> Gondolám, ó jaj, mely iszonyú az véred,
> Hydrák szörnyűségit módoddal feléred,
> Az én nyavalyámat ki magad ösméred,
> Mégis sebeimre ecetedet méred.
>
> Tigris volt az anyád, attúl születtettél,
> Méreg s sárkánytejet ömlő helyett ettél,
> Merő fenevadak között neveltettél,
> Az emberi vérben semmi részt nem vettél. (80–81)[58]

A következő versszak az előzők visszaéneklése, a kegyetlenséggel szemben áll a kegyesség, a vadaktól és szörnyektől születéssel az isteni származás. A két szöveghely, Proserpina és Paris monológjának összekapcsolása Gyöngyösi leleménye, a latin források közül ugyanis Ovidiusében ezt az érvet nem találjuk, a közös forrás tehát, melyet a barokk költő saját igényei szerint átalakított, Claudianus.

---

[55] Pl. Csalárd Cupido I/104. Gyöngyösi, *Csalárd Cupido...,* 5–98, 24.

[56] Itt olyan esetről van szó, amikor egy mitológiai tárgyú költeményben az ornatus is mitológiai. A szörnymotívum esetében ez nem okoz olyan zavart, mint a Hajdu Péter által idézett, a klasszikus mitológia szempontjából abszurd Proserpina = Diana azonosítás során, mely abból fakad, hogy „a »Diana« név Gyöngyösi szövegében elveszíti mitológiai referenciáját", allegóriává lesz. Hajdu, „Claudianus és Gyöngyösi", 111.

[57] Gyöngyösi, „Proserpina elragadtatása", 135.

[58] Gyöngyösi, „Paris Helenának", in Gyöngyösi, *Csalárd Cupido...,* 219–238, 229.

A *De raptu Proserpinae* című költeményben is, akárcsak Gyöngyösi átdolgozásában, egy vízióban megjelenik Ceres előtt a lánya és szemrehányást tesz:

> Illa refert: Heu dura parens, nataeque peremptae
> Immemor, heu fulvas animo transgressa leaenas!
> Tantane te nostri tenuere oblivia? (III/97–99)[59]

Egy 16. századi kommentár hozzáteszi, hogy a „pectoris duritia"-nak (a szív keménységének) a kifejezéséről van itt szó, s a leaenae (nőténoroszlánok) azért szereplenek itt ennek megtestesítőként, mert azok a legádázabbak.[60] Az idézett szövegrész nem a származás vadállati voltára céloz, hanem Ceres kegyetlenségéről állítja, hogy túltesz a nőstényoroszlánén. Egy későbbi szöveghelyen (*De raptu Proserpinae* III. 105–106) felbukkan a származás megkérdőjelezése is, Claudiusnál ugyan nem Ceresre, hanem Proserpinára vonatkozóan (Proserpina azzal érvel Ceresnek, hogy ha valóban ő szülte, s nem egy tigris az anyja, akkor jöjjön a lányát megmenteni), [61] ám Gyöngyösi feltehetőleg ezt a claudianusi szöveghelyet kombinálta össze egy vergiliusival:

> Si tu sancta Ceres: et non me Caspia tigris
> Edidit: his, oro, miseram defende catenis.[62]

A 16. századi kommentár is figyelmeztet rá, hogy Claudianusnál egy vergiliusi szöveghely imitációjáról van szó („Colorem traxit ex illo Vergiliano: Nec tibi diua parens generis, nec Dardanus autor Perfide, sed duris genuit te cautibus horrens Caucasus, hyrcanaeque admorunt ubera tigres."[63]) A magyarázó hozzáteszi, a hyrcaniai

---

[59] Cl. Claudiani, *Quae extant,* Nic. Heinsius recensuit ac notas addidit (Amstelodami: Officina Elzeviriana, 1665), 771.

[60] „Laeenas quae saeuissimae sunt." Iani Parrhasii Neopolitani, *In Cl. Claudiani de Raptu Proserpinae libros Commentarius* (Basilaee: Robertus Winter, 1539), 213.

[61] „[…] si tua nata, Ceres, et non me Caspia tigris / edidit, his, oro, miseram defende cavernis". *Claudian with an English translation* by Maurice Platnauer (Cambridge–London: Harvard University Press–William Heinemann LTD, 1956), 352. Magyar fordításban: „… hogyha, Cerés, lányodnak vallsz, s nem kaszpia tigris / vemhe vagyok, menekíts ki, könyörgök, e szörnyeteg éjből" Claudius Claudianus, *Versei,* ford. Mezei Balázs (Budapest: Európa Kiadó, 1988), 201.

[62] Parrhasii, *In Cl. Claudiani...,* 213. A kommentár ismer egy további olvasatot is (mely a fent idézett Heinsius-féle kiadásban tér majd vissza), ám lényegileg ez is hasonló helyzetet teremt: „Quod si legas: Si tu nota Ceres, et me non Caspia tigris Edidit: idem sensus erit. nam et hoc et illo modo crudelitatis Ceres arguitur." Parrhasii, *In Cl. Claudiani...,* 214. Hasonló olvasat egy 17. századi kiadásban: „Si tu nota Ceres, et non me Caspia tigris / Edidit; his, oro, miseram defende cavernis". Claudiani, *Quae extant...,* 772.

[63] Parrhasii, *In Cl. Claudiani...,* 214. Az idézett vergiliusi szöveghely: Aen. IV. 365–366. Magyarul: „Téged sem szült istennő! teneked, lator, ősöd / Dardanus, óh sose volt! meredek Kaukázuson

és a caspiai tigris gyakorlatilag ugyanazt jelenti, hiszen Hyrcania a Kaspi-tó mellett van: „Tigris quadrupedum perquam uelocissima, nascitur in Hyrcania, cui Caspii proximant"[64]. Gyöngyösi a tigris származási helyét elhagyja, s a vadságot kifejező tigrisek mellé az egzotikus, ugyanakkor a magyar hagyományban ismerős sárkányt és a vaddá tevő sárkánytej motívumát helyezi.

A szerelem hatalmának témája annak hangsúlyozásaként is megjelenik, hogy a szerelem még a szörnyeket is megszelídíti:

> Földön a bestyék is a csúszó férgekkel,
> Tengerben a halak sertés delfinekkel,
> A nagy balénák is a Syrenesekkel,
> Szelídek egymáshoz maguk szerelmekkel. (VI.189)[65]

Előfordul, hogy Gyöngyösi a szörny valamely lényegi tulajdonságát emeli ki egy jelzővel, majd a jelzős szerkezetet egy mitológiai párhuzam részévé teszi, például:

> De viselvén Kemény érzéken füleket,
> Százszemű Argusnál vigyázóbb szemeket,
> Fegyelme megtudja igyekezeteket. (II/IX/16)[66]

Sajátos hozzáállást képvisel a *Rózsakoszorú*, melyben a mitológia keresztény allegorikus értelmezésével találkozhatunk. *Az* Rózsakoszorú-*kötéséhez való készület*-ben, ahogy azt Gyöngyösi az olvasóhoz írt ajánlásban is hangsúlyozza, „sok fabulás régiségek és poëtai költeményes dolgok"[67] vannak. A narrátor felidézi az ifjabb, játékosabb időket, különböző istenekhez köthető antik helyszíneket jár be, kezdve a Helikonnal, ahol a Múzsák sorra bemutatják tudományukat, s Calliope, az epikus költészet Múzsája Hercules cselekedeteivel kezdi történeteit:

---

ellett / vad Hyrcánia tigrise, ott szoptattak a sziklán!" Vergilius, Összes művei, ford. Lakatos István (Budapest: Európa Kiadó, 1984), 188–189.

[64] Parrhasii, *In Cl. Claudiani...,* 214.

[65] Gyöngyösi, Új életre hozatott…, 194. Az idézett szakaszra feltehetőleg Zrínyi hatott, az első Idilium 33. versszakára hasonlít.

[66] Gyöngyösi, *Porábúl megéledett...,* 113.

[67] Gyöngyösi István, *Rózsakoszorú,* kiad. Jankovics József és az ELTE Eötvös József Collégiumának régi magyar irodalmi szakszemináriuma, Régi Magyar Könyvtár Források 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 21.

Az magas Óriásokkal,
Kegyetlen oroszlányokkal
Szállott szemben miképpen,
És azokot mint bírta el,
Cerberust mint hozta el
Pokolig menvén éppen.[68]

Ezek után említi a hidrát, az erymanthusi vadkant, a szarvast, Geriont és a stymphalusi madarakat (15–17. versszak). A Helicon után a további helyszínek Cyprus, Delos, Cythaeron, Nyssa, majd ezektől és a hozzájuk köthető antik témáktól elhatárolódva Názáretbe és egyéb bibliai helyszínekre kerülünk. Krisztus életének helyszíneit végigjárva jutunk a Kálváriára, s azokhoz a szenvedésekhez, melyekhez képest „semmi vére Medusának, / kígyókká léte hajának"[69], „semmi Hercules próbája, / Gerion hármas pofája, / sok feje az Hydrának"[70]. E párhuzam alapján a Krisztus ellen irányuló kegyetlenség a mitológiai szörnyek vadságán is túltett. Gyöngyösi a mitológiai szörnyek iszonyúságát a Krisztust keresztre feszítő zsidók kegyetlenségével hasonlítja össze:

Lássad, kit függesztett fel
Az kegyetlen zsidó nép:
Dühödt kegyetlenségében
Úgy megszaggatván testében,
Hogy nincs abban semmi ép.[71]

Azoknak kegyetlenségét,
Urok rontó feneségét
Ó, mihez hasonlítod?

Typhonnál istentelenebb,
Gerionnál kegyetlenebb,
S azoknak sok fejeknél.[72]

A fenevadak másrészt a halált, a poklot és a Sátánt is jelképezik, melynek hatalmát a „mennyei Hercules" megtörte: „Ez mennyei Herculesnek, / halálon-poklon

[68] Gyöngyösi, *Rózsakoszorú*, 25.
[69] Uo., 37.
[70] Uo., 38.
[71] Uo., 39.
[72] Gyöngyösi, *Rózsakoszorú*, 40.

nyertesnek / láttad nagy diadalmát."[73] Hercules kereszténnyiesítése már a késő antikvitás idején elkezdődött, a bibliai alakok közül Sámsonhoz és Jézushoz is hasonlították, s a középkorban alakja a miles Christianusszal mosódott össze.[74] Turóczi-Trostler József szerint érthető Herkules népszerűsége, „hiszen ellentmondás nélkül egyesíti magában a keresztény hősmonda két végletes eszményét: az emberfeletti cselekvő hősiességet s az emberfeletti szenvedő mártiromságot". [75] Hercules munkái a bűnök és a halál legyőzéseként értelmeződnek. Ez utóbbi aspektus különösen szembetűnő Cerberus napvilágra hozatalának allegóriájában, ahogy azt népszerű mitológiai kézikönyvében Natale Conti is kifejezi: „Dictus est Cerberus in obscura spelunca habitare, quoniam omnium prope vitiorum stultissimum sit avaritia […]. At Hercules, quae virtus est animi magnitudo, Cerberum in luce extrahit, sibique perpetuam gloriam comparauit."[76]

Hiperbola révén létrehozott szörnyek

A leírás során alkalmazott hiperbola, vagyis a túlzás, „a mérték határának átlépése (excessus), midőn a kijelentés a dolog megnövelése végett valamiképpen túllép saját hihetőségén",[77] hétköznapi jelenségekből, emberekből, állatokból hozhat létre mitikus szörnyeket. Ezekben az esetekben, amikor a legtávolabb kerülünk a mitológiai lények puszta leírásától, válik a barokk csodálatkeltés a leghatásosabbá. Néhány jellegzetes példát találunk erre a *Porábúl megéledett Főnix*ben, ilyen mitikus szörnyekké válnak pl. a Kemény láncait kovácsoló kovácsok vagy az erdélyi falukat és városokat pusztító tatár kám. Mikor Kemény a tatár kám fogságába esik, a láncokat, melyekkel meg akarják őt kötözni, óriási termetű kovácsok készítik, „melyek mintha jöttek volna az Aetnából, / Vulcanus művének szennyes barlangjából." (II/III/18)[78] Az arcukon vaspor, a nyakukon szén, szikra csípte a karjukat, a markukban pöröly, a szakállukat tűz ritkította, „éktelen homlokuk pörzsöllett szemekkel" (II/

[73] Uo., 44.

[74] Maria Moog-Grünewald, Hg, *Der neue Pauly Supplemente 5. Mythenrezeption: Der antike Mythologie in Literatur, Musik und Kunst von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2008), 335.

[75] Turóczi-Trostler József, „Keresztény Herkules: Ismeretlen fejezet az európai és magyar irodalom történetéből", *Irodalomtörténeti Közlemények* 45 (1935): 20–33, 31.

[76] Natalis Comitis, *Mythologiae, sive explicationis fabvlarvm libri decem* (Francoforti: Haeredes Andreae Wecheli, 1584), 206.

[77] Franciscus Pomeius, „A retorika tanulmányozója", ford. János István, in Bitskey, *Retorikák a barokk...*, 219–241, 225.

[78] Gyöngyösi, *Porábúl megéledett...*, 70.

III/20)[79], vagyis égetett szilánkokkal van tele. A kormos és sebekkel teli arcú, óriási termetű kovácsok kapcsán egyrészt a mitológiai óriások merülnek fel párhuzamként, másrészt a keresztény kultúrkör ördögei. Atlasra utal a „hegyeket bírnának emelni vállokkal" (II/III, 21)[80] kitétel, mesterségük révén viszont a sánta kovácsistenre és a Küklopszokra hasonlítanak: „Magát vélnéd itten Vulcánust mívelni, / Cyclops társaival a pörölt emelni." (II/III/23)[81]. Az ördögökhöz kormos arcuk révén hasonlítanak: „Merő félördögök kormos személyekkel" (II/III/20)[82]. A láncok kovácsolása a felnagyítások révén kozmikus távlatokat nyer, a kalapácsolás közben kiszökő szikrák üstökösök: „üstökös csillagot minden ütés csinál".[83] A láncokat a kám elé hozó tatárok is mitikus szörnyekre emlékeztetnek, a mitológiai Enceladus gigász (akit Jupiter legyőzött, és ráhelyezte az Etnát) itt megkettőződik: „Az üdvözlő sereg amint kétfelé vál, / Enceladus-forma két tatár előáll, / Általöltvén amaz nagy vasat egy tölgyszál, / Azt viszik, amelynek súlyát érzi a váll." (II/III/34).[84] Itt sem kell a szerzőnek Enceladus tulajdonságait külön ecsetelnie, a körülményekből kiderül, hogy az emberfeletti erő megtestesítője.

A seregszemlében a hiperbola az ellenfél erejének kiemelését szolgálja. A *Porából megéledett Főnix*ben Recep (vagyis Recsep pasa) válik metaforikus értelemben mitikus óriássá:

> Ez második Cacus erős mivoltában,
> Félmázsás buzogánt perget a markában,
> Nincs oly erős ökör, melyet futásában
> Meg nem tart, ha kaphat annak a farkában. (III/III/36).[85]

A mitikus magaslatokból lefokozásnak tűnik a farkánál fogva visszatartott ökör hétköznapi képe, ám ez is mitológiai utalás: arról a fentebb említett vergiliusi történetről van szó, melyben a szörnyeteg Cacust Hercules azután ölte meg, miután az ellopott néhány állatot Geryon gulyájából, s hogy ne lepleződjön le, úgy intézte, hogy a lábnyomok fordított irányba mutassanak, az állatokat a farkuknál fogva húzta magával a barlangjába.

---

[79] Uo., 71.
[80] Uo.
[81] Uo.
[82] Uo.
[83] Uo., 72.
[84] Uo.
[85] Gyöngyösi, *Porából megéledett...*, 42.

At furis Caci mens effera, ne quid inausum
Aut intentatum scelerisve dolive fuisset:
Quattuor a stabulis praestanti corpore tauros
Avertit, totidem forma superante juvencas.
Atque hos, ne qua forent pedibus vestigia rectis,
Cauda in speluncam tractos, versisque viarum
Indiciis raptos, saxo occultabat opaco. (Aen. VIII. 205–211)[86]

A prédáló kám metaforikusan olyan madárrá változik, mely éhes gyomrába hány sok falut és várost („a prédáló kám, mondjam inkább, kánya" II/VIII/22[87]), a gyomra olyan, mint az égő mészbánya, „új éhsége támad telhetlenségének, / ez vérszopó madár gyomra üregének" (II/VIII/23).[88] Nem is nyugszik, míg meg nem kapja Kemény váltságdíját is („ráéhezett gyomrát míg meg nem töltheti", II/VIII/25)[89], olyanná lesz, mint a Theseusra „ráéhült gyomrával"[90] leső Minotaurus, de ő Kemény helyett megelégszik az érte adott vagyon felfalásával.

A *Murányi Vénus*ban a kősziklákat dobáló, fákat döntögető medvék kerülnek mitikus dimenziókba, pokoli lényekké válnak: „Hallatlan bömbölést melyek indítának, / mintha az Árgilus ördögi vínának" (II/249).[91] Megjelenésük szinte egy új Gingantomachia előjelzése: „vélnéd, óriások más harca kezdetik" (II/250)[92]. A Máriára várakozó Wesselényiék, akiket a medvék a kövekkel majdnem eltalálnak, olyan helyzetbe kerülnek, mint Ulyssesék, mikor Polyphemus dobálta hajójuk irányába a köveket. Wesselényi kész lett volna megküzdeni a medvékkel, de azok közben maguktól elmennek – a túlzásokkal mitológiai magaslatokba emelt jelenet ezáltal válik parodisztikussá.

Előfordul, hogy egy szörnyszerű lény rövid idejű látszatként jön létre, akár egy megvalósult metafora: ilyen a *Csalárd Cupidó*ban a vadászat közben a medve fejébe lőtt nyíl révén létrejött unikornis (II/179), melyet a medve haragjában hamar meg is szüntet.

---

[86] Virgilii, *Opera Omnia...,* 823.
[87] Gyöngyösi, *Porábúl megéledett...,*109.
[88] Uo.,110.
[89] Uo.
[90] Gyöngyösi, *Thököly Imre...,* 13.
[91] Gyöngyösi, *Márssal társolkodó...,* 71.
[92] Uo.

Összegzés

Az antik szörnyekhez kötődő történetek tematikus elemként és az *ornatus* részeként is hozzájárulnak a Gyöngyösi-művek dinamikájához. A barokk jegyeket vizsgáló Nagy László Gyöngyösi antikizáló allegóriái lényegének a különböző elemek vegyítését tartotta: „Istenit és emberit, keresztényt és pogányt, jelenkort és régen letűnt múltat ötletszerűen kevert, a legváratlanabb fordulatokat, a legbizarrabb helyzeteket produkálta."[93] A mikroelemzések során előbukkant intertextusok (például Káldi György Biblia-fordításának szövege antik kontextusban) azt mutatják, hogy Gyöngyösi számára a nyelvi megformálás és az adott helyzet analógiája a lényeges, a mitológiai, antik, bibliai diskurzusból vett elemek egyformán az eszköztár részei. Ez az eljárás már a váratlansága révén is nagyobb költői potenciált rejt magában, minthogy puszta ötletszerűségként kezeljük, ehelyett inkább az intertertextusok egymásba fonódásának játékosságát, a hibriditásban rejlő kreatív, felszabadító energiákat kellene hangsúlyoznunk.

[93] Nagy László, *Gyöngyösi és a barokk* (Budapest: Sárkány-nyomda R.-T., 1929), 42.

Majoros Viktória

A Csalárd Cupido textológiája

1. A *Csalárd Cupido* szövegforrásai

Gyöngyösi István *Csalárd Cupido* című költeményének különböző szövegforrásait több, egymástól jelentősen eltérő csoportra lehet osztani. Az első, rövidebb verziót megőrző csoportnak (a továbbiakban RC) két szövegforrása ismeretes. Egyrészt az eddig leghitelesebb *Cupidó*nak tekintett Mérei Sándor-féle kézirat[1] (a továbbiakban M), valamint a ma lappangó, de Rupp Kornél által 1898-ban kiadott Barsszentkereszti kézirat[2] (a továbbiakban B). A költemény hosszabb verzióját örökítő szövegforrásokkal eddig nem foglalkozott mélyrehatóan a szakma, gyakorlatilag homogén halmazként beszélt róluk, jóllehet ezek maguk is két további csoportra oszthatók. Közülük az első (a továbbiakban H_1) három szövegforrásból áll. Ide sorolandó az 1734-es *editio princeps*[3] (a továbbiakban Ny), egy ma Kassán őrzött kézirat[4] (a továbbiakban K), valamint egy ismeretlen másoló munkája[5] (a továbbiakban A).[6] A második kéziratcsoport (a továb-

[1] Lelőhelye: Budapest, OSZK, Quart. Hung. 186.

[2] Gyöngyösi István, *A csalárd Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Géniusa,* kiad. Rupp Kornél, Régi Magyar Könyvtár 6 (Budapest: Franklin Társulat, 1898). Stoll Béla bibliográfiájának híradása szerint a kézirat valaha „a besztercebányai püspökség barsszentkereszti [ma garamszentkereszti] kastélyának könyvtárában volt. E könyvtár a turócszentmártoni Maticába került; a Gyöngyösi-kézirat azonban 1954-ben nem volt [ott] megtalálható". Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 130.

[3] A 18. századi nyomtatott kiadások mind az *editio princeps*en alapulnak.

[4] Lelőhelye: Východoslovenské múzeum (kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum), VSM P. č. 1085.

[5] Lelőhelye: OSZK, Quart. Hung. 4151. A lapszéleken több helyütt későbbi kéztől származó marginániák olvashatók, melyek a szöveget kommentálják.

[6] Elvben ide tartozhatna még Surányi György 1764-ben készített másolata is, mely Elefánton készült Nedecki Julianna (egy fiatal „kisasszony") számára. Surányi azonban (ezt ő maga mondja) erősen átdolgozta, cenzúrázta a mű szövegét, amiért is a kézirat textológiai szempontból használhatatlan. Erről bővebben ld. Majoros Viktória, „Egy cenzúrázott Cupido-kézirat 1764-ből", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 35 (2021): 83–99.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.409

biakban H_2) szintén három szövegforrásból áll, melyek az *editio princeps* megjelenésénél bizonyosan korábban kerültek lejegyzésre. Ide tartoznak Lossonczi László,[7] Palotai György[8] és Réthey Ádám[9] másolatai (a továbbiakban L, P és R):

RC	H_1	H_2
M B	Ny K A	L P R

Irodalomtörténetírásunk egészen a legutóbbi időkig az RC verzióit tekintette egyedül hiteles szövegnek (Badics kritikai edíciójában vagy a Jankovics József és Nyerges Judit által publikált legutóbbi népszerűsítő kiadásban is ez jelent meg), a többi szövegváltozatot egységesen a kiadók, a különféle másolók, imposztorok által továbbírt hamisítványnak minősítette. Orlovszky Géza ennek ellenére egy 2004-ben publikált tanulmányában a hosszú változatokkal kapcsolatban is felvetette Gyöngyösi szerzőségének lehetőségét, bár állítását semmiféle bizonyítékkal nem támasztotta alá. Mindössze annyit jegyzett meg, hogy „kompozicionálisan meggyőzőbb a hosszabb, öténekes változat, a kihagyásra ítélt strófákat pedig esztétikailag semmiképpen nem érzi rosszabb színvonalúnak az elfogulatlan elemző."[10] Bene Andreával és Juhász Milánnal közösen 2010-ben nyomtatásban is megjelentette az *editio princeps* legproblémásabbnak tartott részletét (a II. részt) s korábbi ötletét változatlan formában megismételte.[11] Latzkovits Miklós 2019-ben megjelent tanulmányában már konkrét bizonyítással állt elő. Dolgozatához a hosszú változatok közül Ny, L és R variánsait használta, s határozott állításként fogalmazta meg elképzelését, miszerint a Hosszú *Cupidó*kat is Gyöngyösi írta, s hogy „a komoly lektori-szerkesztői munkát is magukra vállaló, a vers szövegében régit és újat összecsiszoló imposztorok ideáját egyszer s mindenkorra el kell felejtenünk."[12] Dolgozatomban részben ehhez a kérdéshez szeretnék hozzászólni, részben pedig a Hosszú *Cupidó*k forrásait textológiai szempontból elemezve megkísérlem felvázolni a mű megírásának történetét.

---

[7] Lelőhelye: OSZK, Oct. Hung. 1079.

[8] Lelőhelye: OSZK, Oct. Hung. 762.

[9] Lelőhelye: Kecskemét, Református Egyházközség Könyvtára, K 188. A kézirat másolatáért szeretnék köszönetet mondani Bán Magdolnának és Lipóthné Gyulai Anikónak.

[10] Orlovszky Géza, „Gyöngyösi István művei", *Irodalomtörténet* 85 (2004): 421–425, 424. Orlovszky – érthetetlen módon, de következetesen – az „ének" kifejezést használja a költemény (Gyöngyösi által mindig „Rész"-nek nevezett) szerkezeti egységeinek jelölésére.

[11] Orlovszky Géza, Bene Andrea és Juhász Milán, A *Csalárd Cupido* kétes hitelű második éneke, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, 59–79 (Budapest: Reciti Kiadó, 2010).

[12] Latzkovits Miklós, „Gyöngyösi és az imposztorok: ki írta Gyöngyösi verseit?", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 263–300, 286.

1.1. A Rövid *Cupido*

RC szövegforrásai a költemény négyrészes változatát örökítették. Bizonyos, hogy sem M, sem pedig B variánsa nem autográf, habár ez a gondolat korábban már mindkét kézirattal kapcsolatban felmerült. E két szövegforrás között jobbára másolási hibákból adódó különbségek vannak csupán, ennek tudható be az is, hogy B öt strófával rövidebb szöveget tartalmaz M-nél.[13]

1.2. H_1 szövegforrásai (Ny, K, A)

A 18–19. századi olvasók (szinte kizárólag) a mű nyomtatott változatát ismerték, tehát Ny szövegét és annak későbbi variációit.[14] Ugyanezt a verziót tartalmazza K és A is, e két kéziratot azonban a szakma sosem vette részletesebben szemügyre. Előbbit Kőszeghy Péter fedezte fel, Stoll Béla pedig az ő szóbeli közlése alapján adott róla hírt bibliográfiájában. Leírása szerint a másolat a 18. század első felében készülhetett.[15] Bizonyos, hogy A szintén 18. századi szövegforrás, s a *Cupido* mellett még 14 rövidebb verset is őriz.[16]

1.3. H_2 szövegforrásai (L, P, R)

A csoport szövegei közül L 1724-ben készült másolata a legkorábbi. Hozzá rendkívül hasonló változatot őrzött meg P, amely két évvel később készült. Több szövegeltéréssel, de egyértelműen ugyanezt a variánst örökítette R is, a H_2 csoport ma ismert legkésőbbi 18. századi forrása. Ez utóbbit idézte Badics kritikai kiadásának apparátusában (L-t és P-t nem ismerte). H_2 szövegforrásai sosem jelentek meg nyomtatásban.

1.4. H_1 és H_2 terjedelme

H_1 és H_2 egyformán a vers ötrészes változatát őrizték meg. Ezekben a Rövid *Cupido* II. része kettéosztva, tehát II. és III. részként olvasható, nyilvánvalóan azért, mert a hosszú változatok II. része több mint száz olyan versszakot is tartalmaz, melyek a Rövid Cupido II. részéből hiányoznak. Hogy pontosan hány ilyen versszakról lehet beszélni, arról különböző módon nyilatkoznak a szakírók. Demeter Zsuzsa

---

[13] A B-ből hiányzó strófák száma részenként: II: 4, III: 1

[14] Mindegyik 18. századi nyomtatott kiadás az *editio princeps* szövegén alapszik. Dugonics összkiadását nem számítva ezek a következők: Buda, 1751.; Buda, 1752.; [Győr], 1754.; Buda, 1772. Nyerges Judit Gyöngyösi-bibliográfiájában vélhetőleg sajtóhiba okán, és vélhetőleg az 1754-es editio helyett egy 1764-es (szintén győrinek feltételezett) kiadásról történik említés. Nyerges bibliográfiájából az 1754-es kiadás hiányzik. *Gyöngyösi István (1629–1704): Bibliográfia*, összeáll. Nyerges Judit (Budapest: 2006), http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm (Hozzáférés: 2021. 01. 30.)

[15] Stoll, *A magyar kéziratos énekeskönyvek...,* 435.

[16] Uo., 437.

„majd félszáz" strófáról beszél,[17] Jankovics „40–50 strófával kibővített" szövegről ír,[18] az Orlovszky–Bene–Juhász szerzőtrió „103" versszakról számol be,[19] Latzkovits pedig „valamivel több, mint 105" strófányi betoldást emleget.[20] A bizonytalanság részben a fennmaradt szövegforrások különbözőségeiből adódik.

H_1 és H_2 különböző verzióiban összesen 103 olyan strófa található, amely hiányzik RC verzióiból, s melyet minden hosszú szövegforrás tartalmaz. Közülük 98 a vers II. részében olvasható. Ezek azok a versszakok, melyek a leginkább megbotránkoztatták a 18. századi elemzőket, s melyek egy házasságtörés-katalógust bővítenek ki. A maradék 5 versszak a Hosszú *Cupidó*k III., IV. és V. részében helyezkedik el.[21] Fontos még megemlíteni, hogy a Hosszú *Cupidó*k V. részében olvasható egy olyan strófa is, mely a Rövid *Cupido* két egymást követő strófájának kontaminálásából keletkezett:

RC[22]	H_1 és H_2[23]
A jó hit, reménség, isteni félelem,	
Szeretet, böjt, szegényt tápláló kegyelem,	
A szíves **könyörgés** s tűrő engedelem	**A' Jó Hit, szeretet, remény**, irgalmasság,
Az te oltalmodra derék segedelem.	**Böjt, Könyörgés,** józán **élet és tisztaság**
	Több jókkal, ISTENI-félelem 's-igazság
Úgy a mértékletes **élet és igazság,**	**Leszsz** te véled **erős segitő társasság.**
Erősség, kegyesség s az alázatosság,	
Okosság **több jókkal** és állhatatosság	(V/69, p. 90)
Lesz melletted **erős segítő társaság.**	
(IV/69–70)	

[17] Demeter Zsuzsa, *Költői tradíció és könyvkiadás: Gyöngyösi István példája*, Erdélyi Tudományos Füzetek 282 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 45.

[18] Gyöngyösi István, *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában építtetett Dédalus temploma – Heroida fordítások*, szöveggond. és jegyz. Jankovics József és Nyerges Judit, utószó Jankovics József, Régi Magyar Könyvtár, Források 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 343.

[19] Orlovszky, Bene és Juhász, A *Csalárd Cupido* kétes ..., 59.

[20] Latzkovits, „Gyöngyösi és az imposztorok...", 279.

[21] A strófák sorszámai Ny szövegében: III: 141, IV: 120, 121, V: 93, 94

[22] RC verziójából való idézés során (ha nem jelzek mást) mindig a Jankovics–Nyerges féle legújabb (félkritikai) kiadást használom.

[23] H_1 verziójából való idézés során (ha nem jelzek mást) mindig Ny, H_2 verziójából való idézés során pedig (ha nem jelzek mást) mindig R szövegét használom. Ha H_1 és H_2 verzióit együtt idézem, illetve ha az összes szövegforrást együtt idézem, akkor (ha nem jelzek mást) mindig Ny szövegét használom.

H_1 különböző verzióiból egységesen 5 olyan strófa hiányzik, amelyik megvan RC, illetve H_2 szövegforrásaiban, ugyanakkor Ny szövegéből még egy további ilyen versszak is kimaradt.[24] Ennek alapján megállapítható, hogy H_1 kéziratos szövegforrásai bizonyosan nem valamely nyomtatványról készült másolatok. H_1 különböző verzióiban (mindegyikben) 7 olyan strófa található, amely a többi szövegcsoport összes szövegforrásából hiányzik. Mind a 7 versszak a költemény második részében olvasható, 6 ráadásul egyetlen blokkban, tehát ezek a strófák is a házasságtörés-katalógust egészítik ki egy-egy új epizóddal.

H_2 szövegforrásaiból 10 olyan versszak hiányzik, ami olvasható a Rövid *Cupidó*ban.[25] E 10 versszakból 9 H_1 szövegforrásaiban is megtalálható. Megjegyzendő még, hogy P-ből 1, R-ből 2 olyan versszak is kimaradt, ami megvan az összes szövegcsoport összes más szövegforrásaiban.[26] H_2 persze olyan versszakokat is tartalmaz, melyek minden más forrásból egységesen hiányoznak. L és P 4 ilyen versszakot őrzött meg, ezek megtalálhatók R-ben is, de utóbbi további 5 olyan strófát is tartalmaz, melyek egyetlen szövegcsoport egyetlen más szövegforrásában sem szerepelnek.[27]

2. Két vagy három főváltozat?

A Rövid *Cupido* a mű egy önálló főváltozata, ezt eddig nem vitatta senki, sőt egészen a legutóbbi időkig kizárólag RC verzióit tekintették Gyöngyösi hiteles szövegének. Minthogy a legfrissebb kutatási eredmények szerint a költemény hosszú verzióit is Gyöngyösi írta, felmerül a kérdés, hogy ezen szövegeket egyetlen Hosszú *Cupido,* tehát egyetlen főváltozat másolási hibák révén keletkezett variációinak kell-e tartanunk, vagy a két csoport kapcsán inkább két önálló főváltozatról kell-e beszélnünk. A továbbiakban a fentebb leírt strófahiányok, strófatöbbletek, illetve bizonyos szöveghelyek hasonlósága és különbözősége, vagyis a közös hibák alapján próbálom megválaszolni ezt a kérdést.

2.1. H_1 leszármazási ága

Mint említettem, K és A tartalmaz egy más szövegforrásokból is ismert, tehát bizonyosan hiteles versszakot, ami Ny szövegéből (és persze a későbbi nyomtatványok

[24] A strófahiányok száma részenként: I: 2, II: 1, IV: kéziratos források: 1, nyomtatványok: 2, V: 1. Az *editio princeps*ből hiányzó hatodik strófa a rövid *Cupidó*ban így olvasható (III/64): „Azért Philomelát inkább kéri szépen, / Legyen atyja előtt azon mindenképpen, / Hogy harmadnap alatt elkészítse éppen, / És arrúl válaszát vegye ki végképpen."

[25] H_2 szövegéből hiányzó strófák száma részenként: II: 2, IV: 4, V: 4.

[26] Az említett strófahiányok P-ben: I: 1, R-ben: IV: 1, V:1.

[27] A strófatöbbletek száma részenként L-ben és P-ben: II: 4, R-ben: II: 5, IV: 4.

szövegéből is) hiányzik. Ez egyértelművé teszi, hogy a kéziratok nem valamely nyomtatvány másolatai. K és A ugyanakkor rendelkezik számos olyan közös hibával, amely nincs meg Ny verziójában. Íme néhány példa:

K, A[28]	Ny és az összes többi szövegforrás
Ah, ollyat maga-is e' földön létében (II/122, p. 43)	**A' mellyet** maga-is e' földön létében (II/122, p. 31)
Halható villámit valamelyre hánnya, (V/43, p. 122)	**Hatható** villámit valakire hánnya, (V/43, p. 87)
Egyenes **Cedrus fája** karcsú derekának (V/44, p. 123)	Egyenes **Czedrúsa** kartsú derekának, (V/44, p. 87)

Az efféle hibák egy része persze semmiképpen sem tekinthető perdöntőnek, akár a véletlen rovására is írhatnánk őket. Hibának is kizárólag azért minősíthetők, mert az összes többi forrásban valamely más, de azonos formula szerepel helyettük (pl. „A' mellyet" „Ah, ollyat" helyett). Más esetekben azonban a közös hiba révén sérült a szöveg értelme (pl. „Halható villám"), vagy a metrum (pl. „Cedrus fája"). Ugyanilyen értelemben tűnik árulkodónak számos, egyenként perdöntőnek ismét nem minősíthető szórendi eltérés is:

K, A	Ny és az összes többi szövegforrás
veszek által fel (I/34, p. 7)	által vészek-fel (I/34, p. 5)
kél fel (II/34, p. 28)	fel-kél (II/34, p. 20)
már mert fogy (II/107, p. 40)	mert fogy már (II/107, p. 29)
eppen talált (IV/141, p. 103)	talált éppen (IV/140, p. 75)

Mindebből logikusan következik, hogy K és A valamely közös forrásból eredeztethető.

Ugyanakkor néhány más szöveghely alapján az is megállapítható, hogy K, A és Ny szintén rendelkezik egy közös ősel. Mindezt már önmagában is bizonyossá

[28] Az idézett strófák K-ból valók.

teszi az a két, minden más szövegforrásban megtalálható strófa, mely K, A és Ny szövegéből úgy hiányzik, hogy az adott helyen követhetetlenné, értelmetlenné teszi a költemény egy-egy részletét.[29] De hasonló következtetésre juthatunk néhány olyan szöveghely vizsgálata révén is, melyek ugyan nem azonos megfogalmazásban szerepelnek a három szövegforrásban, de mindenképpen egy közösen öröklött hibára utalnak, melyet azonban Ny sajtó alá rendezője javítani próbált. Íme egy példa: RC és H_2 összes szövegforrásában megtalálható az „És a velem lévő Úr vezérlésére" verssor,[30] mely H_1 variációiban a következő hibás alakkal szerepel:

K, A	Ny
Es az velem lévő út vezérlésére (III/2, p. 51)	**'S ez előttem való út** vezérlésére (III/2, p. 38)

Nagyon úgy tűnik, hogy K és A egyszerűen másolta az örökölt, hibás szöveghelyet, s hogy Ny sajtó alá rendezője ugyanezt a hibát próbálta javítani. Mindezek alapján H_1 sztemmája így rajzolható fel:

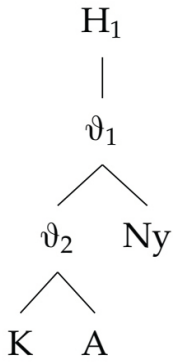

2.2. H_2 leszármazási ága

Nyilvánvaló, hogy a csoport összes szövegforrásának egyazon őstől kell származnia, minthogy a közös, csak e csoport szövegeire jellemző strófahiányokon és strófatöbbleteken túl rendelkeznek közösen örökölt másolási hibákkal is:

[29] M variációjában a két versszak: I/50, II/12
[30] M variációjában: II/70

L, P, R	Összes többi szövegforrás
Noha nehéz szerit tenni némellyeknek, A' tsontokban hatván szigonya **nyeleknek,** Nem-is lehet másként ki-jőni ezeknek, Hanem oda hagyván vasait **nyeleknek.** (III/137, p. 62)	Noha nehéz szerit tenni némellyeknek, A' tsontokban hatván szigonya **hegyeknek,** Nem-is lehet másként ki-jőni ezeknek, Hanem oda hagyván vasait **nyeleknek.** (III/137, p. 55)
Amaz igen vidam, ez Mord és **kedvetlen,** **Az penig tékozló, ez könyörületlen,** **Ki mod nélkül jadzó, ki igen kedvetlen,** Nemelly nyelves, nemely igen beszédetlen. (II/138, p. 39)	Amaz igen vídám, Ez mord és kedvetlen, **Ki mód-nélkül jádzó, ki igen értetlen,** **A' pedig tékozló, e' könyörületlen,** Némelly nyelves, némelly igen beszédetlen. (II/141, p. 34)

Első példánk egy olyan szöveghely, mely a közös forrásban értelmetlenné torzult („szigonya nyeleknek" „szigonya hegyeknek" helyett), s amely tipikus módon eredetileg rímszóismétlésből adódott. A második példa esetében szintén rímszóismétlés áll a hiba hátterében („kedvetlen" „könyörületlen" helyett), jóllehet a szöveg maga nem vált értelmetlenné.[31] Feltűnő ugyanakkor, hogy az idézett strófa mindegyik verssorában egy-egy ellentétes jelzőpár szerepel („vídám-kedvetlen", „jádzó-értetlen", „tékozló-könyörületlen", „nyelves-beszédetlen"), vagyis ez egy igen kimódolt, retorikai felépítését tekintve meglehetősen artisztikus szöveg, melyben a „kedvetlen" szó megismétlése, épp rímpozícióban, idegenül, tehát feltétlenül hibásnak hat.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy L-nek és P-nek olyan közös hibái is vannak, melyeket R nem örökölt, s ez L és P vonatkozásában megint csak egy közös forrást feltételez:

L, P[32]	R és az összes többi szövegforrás
Mint az el vert galamb az ölyű **szajában,** Vagj az el kapot juh farkasnak **labában,** Ugj forog nyavalyás sogora markában, És hever labánál az földnek porában. (IV/97, p. 44r)	Mint az el vert Galamb az ölyvnek **lábában,** Vagy az el-kapott Juh Farkasnak **szájában,** Ugy forog nyavalyás Sógora markában, Es hever lábánál a' földnek porában. (IV/97, p. 69)

[31] A 2. és 3. verssor cseréje itt nem feltétlenül tekintendő hibának.
[32] Az idézett strófák a L-ből valók.

L, P[32]	R és az összes többi szövegforrás
Pál mester is soká mulatoz az Czéhben, Nem éri a' Compant a' belső **pinczében,** Hol a' Gazdaszszonnyal ketten az **pinczében** Régen kostolgattyák, mi van az itzében. (II/51, p. 15v)	Pál-Mester-is soká múlatoz a' Czéhben, Nem éri a' Conpant a' belső **pintzében,** Hol a' Gazda-aszszonnyal ketten **a' setétben** Régen kóstolgatják, mi van az ittzében. (II/56, p. 23)
Attya étkeinek nints annyi falattya, Leanyát a' menyit elmején **forgattya,** Utánna szemeit mint sas ugj **forgattya,** Ha ez az gjomrának praedaját láthattya. (IV/52, p. 40v)	Attya étkeinek nints annyi falattya, Leányát elméjén a' mennyit **forgattya,** Utánna szemeit mint Sas úgy **jártattya,** Ha az éh gyomrának praedáját láthattya. (IV/53, p. 64)

Különösen beszédes az első példánk, ahol a rímszavak felcserélése okán igencsak zavarossá válik az első két verssor értelme. Ebből adódóan H_2 sztemmája így rajzolható fel:

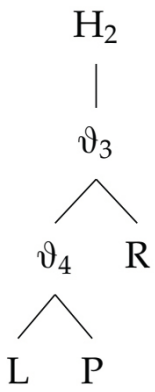

Most már csak azt kell eldöntenünk, hogy H_1 és H_2 különbségei adódhatnak-e másolási hibákból, melyek egy közös hosszú ősszöveg reprodukciói során keletkeztek, vagy két önálló fővváltozatnak kell-e a két hosszú csoport szövegeit tekintenünk. E kérdés megválaszolása tulajdonképpen rendkívül egyszerű. Ha H_1 és H_2 különbségeit tényleg egy közös hosszú ősszöveg (H_0) reprodukciója során elkövetett másolási hibákkal kívánjuk magyarázni, akkor először a következő sztemmát kell felrajzolnunk:

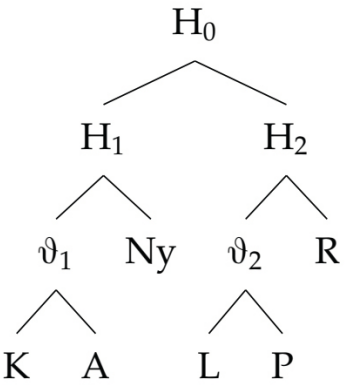

Ez a sztemma azonban biztosan hibás, méghozzá a kizárólag R verziójában található 5 többletstrófa miatt (közülük 4 egy blokkban, 1 pedig jóval előbb olvasható R szövegében), melyekről korábban már beszéltem. H_1 és ϑ_2 nyilván nem hagyhatták ki egymástól függetlenül pont ugyanezt az öt versszakot. Az pedig nagyon könnyen belátható, hogy részben H_1 saját többletstrófái miatt, részben pedig H_2 saját többletstrófái miatt H_1 variánsai semmiképpen nem származtathatók a H_2 csoportból, és ez fordítva sem képzelhető el. Mindez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy H_1 és H_2 szövegverzióit külön főváltozatoknak kell tekintenünk.

3. A főváltozatok keletkezési sorrendje

Gyöngyösi a strófabetoldásokon és strófaelhagyásokon kívül jelentős szövegátalakításokat is végzett az egyes főváltozatokon. Részben ezekre alapozva megállapításokat lehet tenni ezek keletkezési sorrendjéről is, ami már csak azért is indokolt, mert Orlovszky felvetette azt a lehetőséget, hogy a Rövid *Cupido* az utolsó átdolgozás eredménye, ami a húzásokon keresztül a szöveg illedelmesebbé tételét szolgálta.

A főváltozatok szoros összeolvasása során egyértelműen megállapítható, hogy H_1 szövege csaknem mindig közelebb áll RC szövegéhez, mint H_2 megfogalmazása:

RC

Hol le is bocsátom egy hontra **magamat,**
Nyugszom is, de tartom **azon nagy gondomat,**
Miként találhassam oly **kalahuzomat,**
Aki rendben vegye **tévelygő utamat.**
(I/73)

H_1[33]

Hol le-is bocsatom egy hantra **maghamat,**
Nyugszom-is, de tartom **azon nagy gondomat,**
Miként talalhassam olly **kalavussomat,**
A ki rendbe végye **tévelygő utomat.**
(I/71, p. 6v)

H_2

Hol le is botsáttom egy hantra **fejemet,**
Nyugszomis, de tartom **ezenis eszemet,**
Miként találhossam olly **jó Vezéremet,**
Ki jó rendbe vegye **sok tevelygesemet.**
(I/73, p. 15)

E strófák azért is érdekesek, mert Gyöngyösi szinte csak a rímszavakat változtatta meg H_2 verziójában. A következő esetben pedig szinte csak a rímszavakat hagyta meg:

RC

Szép szerelmem, ne vedd unva **kérésemet,**
Sőt ha ítélsz arra méltónak **engemet,**
Ne nehezteld abban **tölteni kedvemet,**
Hogy **atyám házához** engedd menésemet.
(III/10)

H_1

Szép szerelmem, ne vedd únva **kérésemet,**
Sőt ha itélsz arra méltónak **engemet,**
Ne nehezteld abban **tölteni kedvemet,**
Hogy **Atyám házához** engedjed mentemet.
(IV/10, p. 58)

H_2

Szép szerelmem, kérlek, ne vedd **kerésemet**
Unalmasan tőlem, sőt itélly **engemet**
Méltónak, ‚s ne sajnáld **tölteni kedvemet**
En **Atyám házához** enged el mentemet.
(IV/10, p. 66)

[33] Az idézett strófa A-ból való.

Többnyire azonban a dolog nem ennyire látványos, néha csak egy-egy kifejezés cseréjéről van szó:

RC és H_1	H_2
Tsókokat-is tészen **szemei** árjához, Es kúltsolvan **magat jajgatva Attyához,** **Szaporán raggattya mind két ortzájához,** Es az után sirva indúl a' Gállyához. (IV/80, p. 67)	Tsokokot is tészen **azoknak** árjához, Es kutsolván **kezét jajgatván Attyához,** **Magát is rángottya mind a két vállához,** Es az után sirva indul a Gállyához. (IV/83, p. 76)
A' melly egy Galambot hajtogat **sebesen,** Erdeklik-is immár körmei mérgesen, Diánna ölében tsap az egyenesen, **Es oda rejtezik szegény félelmesen.** (V/6, p. 82)	Amelly egy Galambot hajtogat **erőssen,** Es érdeklik is már körmei mergesen, Diána ölében tsap az egyenessen, **Reszket, és szemei forganak könyvessen.**[34] (V/6, p. 92)
Ha meg-tartod arra mostan vett kedvedet. (V/29, p. 85)	**Ha fogod tartani mostani hitedet.** (V/27, p. 95)
En híveim közzé ki akar állani, (V/57, p. 89)	**Magam seregében** ki akar állani, (V/54, p. 99)
Azért avagy házát **égetem nyakában,** (IV/150, p. 76)	Azért avagy **őtet egetem házában,** (IV/152, p. 85)
Es készített tüzét szívében **hintette.** (IV/35, p. 61)	Es készített tüzét szívében **ejtette.** (IV/38, p. 70)
Mellynek özönében **éppen el-olvadott.** (I/60, p. 8)	Mellynek özönében **ugyan el szárodott.** (I/62, p. 13)

A felsorolt eltérések közül épp ezért önmagában nem mindegyik feltétlenül meggyőző, hisz az esetek egy részében akár H_2 másolási hibájára is gyanakodhatunk, de az efféle különbségek nagy sokasága mégiscsak elgondolkodtató. Nem

[34] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy L és P (nyilvánvalóan közvetlen közös ősük hibáját megismételve) e verssor helyett egy valamivel később következő sorral fejezi be a strófát. Itt valójában tehát kizárólag R verziójára hivatkozhatok.

beszélve azokról az imént szintén adatolt eltérésekről, melyek viszont semmiképpen sem származhatnak másoló kezétől.

A fentiek alapján bizonyos, hogy H_1 a *Cupido* egy köztes változata. Kérdés viszont, hogy az egyes főváltozatok megírása milyen sorrendben történt. Vajon RC szövegei készültek el legelőször, vagy inkább – Orlovszky felvetésének megfelelően – H_2 variánsait kell kiindulópontnak tekintenünk? E kérdés megválaszolásakor véleményem szerint három szempontot kell figyelembe venni. Egyrészt azt, hogy miképpen formálódik a költemény struktúrája a rövid és hosszú változatokban. A Hosszú *Cupidó*k 5 részes felépítése egy szerkezeti egységeit tekintve logikusabb, a strófaszámok vonatkozásában pedig arányosabb szöveget eredményez, mint a Rövid *Cupidó*é. Ha az illedelmesebb szöveget létrehozni kívánó Gyöngyösi tényleg bő száz strófát húzott ki a korábbinak feltételezett Hosszú *Cupido* szövegéből (ami az eredetileg V részes szerkezet IV részessé válását indokolja), akkor is különös, hogy Diana vadászata a rövid verzió II. részében össze van mosva a már az I. részben elkezdődő házasságtörés-katalógus folytatásával, jóllehet ez a folytatás tematikai szempontból is jobban illene az I. rész végére, és a strófaszámok tekintetében is arányosabb szerkezetet eredményezne. Ebből a szempontból tehát a hosszú verziók kidolgozottabbnak látszanak. Szintén a Rövid *Cupido* korábbi voltát erősíti az a megfigyelés, miszerint az összes hosszú verzióból hiányzik az a strófa, melyben Progne fecskelétéről van szó. Ezt most az őt közvetlenül megelőző, minden szövegforrásban olvasható versszakkal együtt idézem:

> Hogy Progne, urának ugyan keze között
> Fecske ábrázatban hirtelen öltözött,
> És szárnyára kelvén, onnan elköltözött,
> Azhol nem fél tőle, oly helyre röjtözött.
>
> Azhol az hancsárral torka megsértetett,
> Megösmérszik most is, mert jele tétetett.
> Azmint akkor viselt gyászos öltözetet,
> Úgy jár most is, s mutat bánatos életet.
> (III/182–183)

Valójában mindkét versszak fordítás. Gyöngyösi itt Ovidius *Metamorphoses*éből magyarítja Philomela, Progne és Tereus történetét. A 183. strófa éppenséggel a *Metamorphoses* hatodik könyvének 669–670. sorainak magyarítása.[35] A hosszú verziókból nyilván nem másolási hiba okán hiányzik, hisz egyik főváltozatban sincs benne. Úgy vélem, kevéssé elképzelhető, hogy az utolsó átdolgozás során, utólag

[35] Ovidiusnál: „ ... neque adhuc de pectore caedis / excessere notae, signataque sanguine pluma est."

fordította volna bele Gyöngyösi az ominózus ovidiusi részletet az illedelmessé csiszolt verzióba. Ennél sokkal életszerűbb, hogy a némileg redundáns szöveghely az utólagos meghúzás áldozata lett. Azt, hogy a hosszú verziók keletkeztek később, szinte bizonyossá teszi az a sok (a Rövid *Cupidó*ból még hiányzó) önidézet, melyre dolgozatában Latzkovits hívta fel a figyelmet, s melyek nem a költemény illetlennek tartott szerkezeti egységében találhatók. Miért húzta volna ki utólag ezeket a szöveghelyeket Gyöngyösi, aki számára az önidézeteken keresztül való önreflexivitás különösen fontos volt? Mindezek alapján megállapítható, hogy (Orlovszky sejtésével épp ellentétben) a Rövid *Cupido* után keletkezett H_1 köztes változatnak tekinthető variánsa, s az utolsó átdolgozás eredményeképpen jött létre H_2 verziója.

3.1. A főváltozatok egymáshoz való viszonya

A *Cupidó*nak tehát legalább három főváltozata létezik, s ezek vizsgálata révén a szövegeket folyamatosan alakító költői szándék is kitapintható. Latzkovits dolgozatában már foglalkozott a kérdéssel. Megfogalmazása szerint Gyöngyösi „költői műhelyének" egyik jellemző sajátossága „egy adott költemény több, esetenként sokkal több"[36] verziójának létrehozása. E verziókat érdemes lenne alapos tanulmányozás alá vetni például a *Cupido* esetében is. Én most csupán néhány szempontot szeretnék felvetni a kérdést illetően.

Az eleve világos, hogy H_1 és H_2 változatai között nincsenek olyan markáns különbségek, mint rövid és hosszú verziók között. Ennek egyik nyilvánvaló oka a strófabetoldások nagy mennyisége, s a költemény struktúrájának látványos átdolgozása. A dolog tulajdonképpen rendkívül hasonlít a *Florentina*-dráma kapcsán megfigyelt jelenségekhez, melyekről szintén Latzkovits beszélt tanulmányában. A *Florentina* második és harmadik főváltozatát Gyöngyösi jelentősen átírta, az utolsó átdolgozás során strukturális változtatásokat foganatosított. A később keletkezett főváltozatok ezért markánsan különböznek a legkorábbitól, de természetesen egymástól is.[37] A *Cupido* második és harmadik főváltozatával pontosan ugyanez a helyzet.

A költemény hírhedt II. részén eddig nem végeztek mélyreható vizsgálatokat, jóllehet Gyöngyösi a harmadik főváltozatban is átírta a mű ezen részletét. Tartalmát tekintve a II. rész több kisebb tematikai egységre osztható fel. Különböző katalógusokról van szó, mint például házasságtörés-katalógus, ürügykatalógus, bosszúkatalógus, panaszkatalógus vagy szépséghiba-katalógus. Ezek közül a legterjedelmesebb a házasságtörés-katalógus, melyben többek között az alábbi két tematikus alegységet is el lehet különíteni. Egyrészt egy hosszabb, a megcsalt férjeket mindig valamilyen általános tulajdonsággal vagy tevékenységgel jelölő szakaszra:

---

[36] Latzkovits, „Gyöngyösi és az imposztorok...", 293.

[37] Uo., 287-288. Vö. még Latzkovits Miklós és Mészáros Zoltán, „Ki írta Gyöngyösi Florentináját?", *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 469–493.

Az elsők rendiből egy, nem-kis lármában
Azt kiáltja: ment vólt Király Udvarában,
Es onnat meg-térvén egy titkos órában,
Komornikját kapja a' maga ágyában.
(II/8, p. 17)

Másrészt egy jóval rövidebb, a megcsalt férjeket mindig valamilyen konkrét mesterség (pl. polgármester, katona, kovács, szabó stb.) szerint katalogizáló szakaszra:

Kalmár-is panaszol Iró-Deákjára,
Aszszonyának irkál pergamenájára,
Noha nem bízta azt az ő pennájára,
Mert nem azért vette hogy adja vásárra.
(II/51, p. 22)

Ez a két tematikus egység már RC verziójában is elkülönül. H_1 mindkét egységet megbővíti, de elsősorban mégis inkább az általános részt, míg H_2-ben a konkrét mesterségek szerint katalogizáló szakasz bővül úgy, hogy közben H_1 általános részt érintő kiegészítéseinek egy része az utolsó fővváltozatból egyszerűen kimarad. Úgy tűnik, H_2 bizonyos többletstrófái egyértelműen H_1 bizonyos többletstrófái helyett íródtak, ami természetesen H_1 és H_2 bizonyos strófahiányait és strófatöbbleteit is megmagyarázza.

Még egyetlen kiragadott példát szeretnék mutatni, ami illusztrálja a H_2-t létrehozó Gyöngyösi munkamódszerét:

H_1	H_2
Mert jóllehet dolgát most rajta vesztette,	Mert jol lehet dolgát most rajta vesztette,
Es a' mint érdemli, meg-fizet érette,	Es a mint erdemli, meg fizet érette,
De tudom, az előtt azt másként követte,	De tudom, az előtt azt maskint követte,
En előttem pedig mindenkor színlette.	**A miolta Kontzát meg izelitette.**
(II/47, p. 22)	(II/41, p. 26)

Az idézett rész egy 15 strófából álló betéttörténetből van kiragadva, melyben egy férj meséli el igen naturalisztikusan saját megcsalatása esetét. Az itt kiemelt verssor két változatából világosan kiderül, hogy H_2 verziója még jobban kidomborítja a történet pikáns voltát (a „kontzát" kifejezés egyértelműen a férfi nemi szervre utal), vagyis Gyöngyösi még provokatívabbá tette a strófát.

3.1.1. A rövid és hosszú főváltozatok egymáshoz való viszonya

A szöveget átdolgozó Gyöngyösi intenciói természetesen a rövid és hosszú verziók különbségeiben is megragadhatók. Már Latzkovits felhívta rá a figyelmet, hogy bizonyos strófák a Rövid *Cupidó*ból oly módon emelődnek át az új verzióba, hogy közben átírt szövegük révén össze is csiszolódnak az ott megjelenő strófatöbbletekkel.[38] Az átdolgozás jellegzetességei persze számos nézőpontból vizsgálhatók.

Úgy tűnik például, mintha a hosszú verziókban Gyöngyösi szándékosan kerülné a „szüzesség" szó használatát. Ennek egyik izgalmas példája Diana II. rész 117. strófájában megkezdett beszéde,[39] melyben az istennő megkísérli meggyőzni a főhőst, hogy az a szűzies élet helyett válassza a tisztes házasságot. Első alkalommal azonban nem jut mondandójának végére, mivel kezdetét veszi egy monumentális vadászat leírása, amit ráadásul Tereus, Philomela és Progne hosszan, külön részben elbeszélt története követ. Diana csak ezután, a IV. rész 28. strófájában veszi fel a korábban elejtett fonalat, természetesen utalva az előzményekre.[40] Megfigyelhető, hogy míg RC változatában Gyöngyösi a két részre szakadt szónoklat mindkét egységében a „szüzesség" szót használja, addig a hosszú verziókban mindkét helyen lecseréli azt, ráadásul következetesen az „egyesség" kifejezésre:

Diana beszéde először:

RC	H_1 és H_2
Ó, istenes szándék, nagy tekéletesség!	Oh, Istenes szándék, nagy tökélletesség,
Vagyon ugyan ebben sokféle nehézség:	Vagyon ugyan ebben sokféle nehézség,
Hogy amint feltetted, **a drága szüzesség**	Hogy a' mint fel-tetted, **a' tiszta egyesség**
Maga virágjában legyen végig épség.	Maga virágjában légyen végig épség.
(II/117)	(III/49, p. 44)

Diana beszéde másodszor:

RC	H_1 és H_2
Mondom ugyan most is, **drága a szüzesség,**	Mondom ugyan most-is; **a' tiszta egyesség,**
Nem ér azzal semmi jó feleségesség,	Drágább mint akármelly jó *feleségesség*,[41]
De minthogy amabban vagyon sok nehézség,	De minthogy amabban: vagyon sok nehézség,
Inkább hajol ehhez a testi gyöngeség.	Inkább hajol ehez: a' *testi*[42] gyengeség.
(IV/36)	(V/36, p. 86)

[38] Latzkovits, „Gyöngyösi és az imposztorok...", 286.

[39] A forrásadatok itt M verziójára utalnak.

[40] Itt is M verzióját idézem: „De minthogy beszédünk akkor megszakada, / És befejezete továbbra halada, / Vegyük mostan elé, ami elmarada, / Amikor az üdő abban módot ada." (IV/30)

[41] Ezt a szót nem Ny (hibás) verziójából idézem.

[42] Ezt a szót sem Ny (hibás) verziójából idézem. Erről ld. később.

A dolog azért különösen érdekes, mert az idézett strófák rendkívül messzire esnek egymástól a szövegben, ami – jóllehet ezt az argumentumot Latzkovits nem használja – ismételten az imposztorokkal kapcsolatos korábbi elméletek ellen szól, s egyúttal az átdolgozás rendkívül tudatos voltára utal. A „szüzesség" szó cseréje például „tisztaság"-ra, „egyesség"-re vagy „dicsőség"-re teljességgel tendenciózus a hosszú verziókban.

3.2. Több rövid főváltozat?

K egy érdekes tulajdonsága alapján nem elképzelhetetlen, hogy a műnek akár több rövid főváltozata is létezhetett. Állításomat K bizonyosan nem a másoló által beírt margináliáira alapozom, melyek egy-egy lapszélen, mindig két strófa közé vannak beszúrva.[43] Egyszerű betűjelekről van szó, összesen nyolcról („a", „b", „c", „d", „e", „f", „g", „h"). Közülük négy egyértelműen olyan strófákra utal, melyek H_1 összes szövegforrásából hiányoznak, de RC és H_2 szövegforrásaiban egyaránt megvannak. Minthogy azonban az egyik betűjel (a „g") egy kizárólag csak RC verzióiban olvasható versszakra vonatkozhat, megállapítható, hogy a margináliákat lejegyző olvasó K szövegét egy Rövid *Cupidó*val vetette össze. Csakhogy még így is maradt három betűjelünk („a", „e", „f"), melyhez egyetlen verzióból sem tudunk többletstrófát társítani. Mivel valószínűtlen, hogy M és B (vagy netán közös ősük) másolási hiba okán hagyta ki ezt a három versszakot, hisz a többi főváltozat ettől függetlenül tartalmazná őket, tulajdonképpen lehetséges, hogy a műnek létezett egy olyan rövid főváltozata, melyben az említett három strófa még benne volt, s melyet Gyöngyösi másolásra is kiadott. Minthogy a hosszú verziókban nem ezt dolgozta tovább, talán egy olyan rövid verzióról van szó, melyet akár a ma ismert rövid változat ősének lehet tekinteni.

3.3. Másolati példány volt M és B közös őse?

M és B szövegét (tudomásom szerint) eddig sohasem tekintette senki másolat másolatainak, viszont mindkét szövegforrást képzelték (tévesen) autográfnak. Említettem már, hogy a két variáns között többnyire másolási hibákból adódó különbségek vannak. Mindazonáltal található forrásainkban egy olyan szöveghely (úgy tűnik, tényleg csak egy), mely elvben örökölt közös hibának is elképzelhető:

[43] Köszönettel tartozom Uršula Ambrušovának, aki kérésemre lelőhelyén megnézte a kéziratot, és megállapította, hogy a mondott margináliák bizonyosan egy, a másolóétól idegen kéztől származnak, a használt tinta különbsége is egyértelmű.

M, B	Összes többi szövegforrás
S mondja: Híják ide édes gyermekemet, Hogy bővítsem vele kezdett örömemet. Azonban töltsék meg egyik sellyegemet, Hogy nevelje az is mai **örömemet.** (III/172)	Mondja: hívják elő kedves Gyermekemet, Hogy bővíttsem véle kezdett örömömet, Azomban töltsék-meg egyik sellegemet, Hogy nevelje az-is mái **jó-kedvemet.** (IV/173, p. 79)

A strófában M és B a második verssor rímszavát ismétli meg a negyedik verssorban. A dolgot tulajdoníthatjuk akár a véletlennek is (például egymástól függetlenül elkövetett azonos másolási hibának), de azért vélhetőleg tényleg hibáról van szó, ami egyrészt a hosszú verziók segítségével emendálható, másrészt esetleg a közös forrás másolati példány jellegére is utalhat.

M szövege egyébként B, illetve a hosszú verziók segítségével elvben más esetekben is javítható, annak ellenére, hogy M eleve emendált kézirat, sőt a szakirodalomban az is felmerült, hogy maga Gyöngyösi emendálta azt. Jankovics szerint talán „a költőtől származó apróbb javítások találhatók a szövegtesten. … Abból lehet sejteni Gyöngyösi kezenyomát, hogy az enjambement-ok működését akadályozó sorvégi vesszőket lehúzták, s a köznyelvi alaktól eltérő ejtésű, más szótagszámú szavak felett – mintegy figyelmeztetésül önmaga, a hajdani nyomdász, az olvasó számára? – apró jel, felfelé görbített szárú kis háztető látható.”[44]

M-ben ugyanakkor van még valami, ami Gyöngyösi-gyanússá teszi az emendáló kezet. A kéziratban az egyik bal oldali margón látható négy vízszintes vonás, mely két strófa közé van behúzva, épp oda, ahol a hosszú *Cupidó*k szövegében két többletstrófa olvasható.[45]

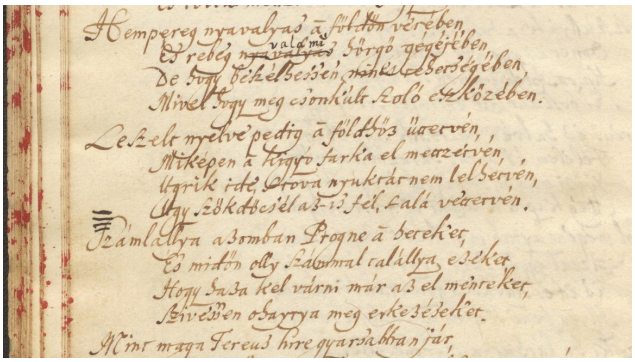

[44] Gyöngyösi, *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása…*, 327.

[45] Ld. a 4. ábrát. (A jelölő fölötti második strófa második sorában egyébként az emendáló kéz egy másik javítása is látható.)

E jelölő akár többféleképpen is értelmezhető. Egyrészt jelölhet hiányt is, a négy vonás leginkább egy strófányit, de utalhat akár arra is (persze csak ha tényleg Gyöngyösitől származik), hogy a szerző ezen a helyen bővíteni kívánta a költeményt. A hosszú verziókban ide beillesztett, kétsornyi önidézetet is tartalmazó két strófáról írt már Latzkovits is, aki ezeket a későbbi átdolgozás során keletkezett betoldásnak vélte, s mint ilyet, felhasználta az imposztorok létét cáfoló bizonyítása során.[46] Ha M és B közös forrása tényleg egy másolati példány volt (melyből a mondott két versszak épp a közös forrás hibája okán hiányzik), s az emendáló kéz a négy vonással valóban ennek a két (és nem egy) strófának a hiányát jelölte, akkor Latzkovits vonatkozó érvei hibásak, ami egyébként imposztorokkal kapcsolatos megállapításainak érvényét lényegesen nem befolyásolja.

4. Recensio clausa, recensio aperta

A vizsgált szövegekről eddig úgy beszéltem, mint amelyek kizárólag saját forrásukat másolják (recensio clausa), s a közös hibák révén egymástól jól elkülöníthető, zárt csoportokba rendeződnek. Ugyanakkor – ahogyan azt Vadai István *Lucretia hálójában* című dolgozata is bemutatja – régi szövegeink nem mindig ilyen zárt, hanem bizonyos esetekben nyitott rendszerben hagyományozódnak. A szövegek saját forrásukon kívüli egyéb szövegváltozatokkal is kontaminálódhatnak, ami horizontális variánsok létrejöttét eredményezi (recensio aperta). Ennek megfelelően a sztemma megszokott fa alakú elágazásai hálószerűvé változnak.[47] Nagyon úgy tűnik, hogy a *Cupido* szövegforrásainak egy része is ilyen, tehát nyitott rendszerben hagyományozódott.

4.1. Ny és B

Ny esetében mindez talán kevéssé meglepő, hiszen könnyű elképzelni, hogy a kiadó egy minél teljesebb, hibáktól mentes szöveg létrehozása érdekében több forrást is beszerzett munkájához, s ezeket – amikor ezt szükségesnek látta – egymással kontaminálta. Úgy tűnik, tisztában kellett lennie azzal, hogy a versnek létezik egy rövidebb, illedelmesebb verziója, minthogy Ny szövegét B-vel (vagy egy B-vel többé-kevésbé egyező másik forrással) is összevetette. (Persze az sem kizárható, hogy a kiadónak egy eleve kontaminált változat állt rendelkezésére.)

---

[46] Latzkovits, „Gyöngyösi és az imposztorok…", 280.

[47] Vadai István, „Lucretia hálójában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708, 685–686. Ld. még Vadai István és Sinka Zsófia, „Fától az erdőt: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról", in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX Balázs Mihály köszöntése*, összeáll. Font Zsuzsa, Ötvös Péter, 412–426 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011).

A szövegforrások szoros olvasása során egyértelműen kiderült, hogy Ny számos, B-vel szó szerint egyező olyan szöveghelyet tartalmaz, mely az összes többi szövegforrásban eltérő, de azonos megfogalmazásban szerepel. Jelentős részük persze csak apróság, amely akár véletlen egyezés is lehetne:

B, Ny	Összes többi szövegforrás[48]
Hogy **helyt találjanak,** lót-fút sok szolgája, (IV/40, p. 62)	Hogy **fel tálaljanak**, lott fut sok szolgája, (IV/40, p. 84)
Hogy az Annyának-is szabadúlt tüzétől, (V/83, p. 92)	**Hol** az Annyának is szabadúlt tűzétűl, (V/83, p. 130)
El-nem vetnek **tőlem** semmi forgószelek, (V/74, p. 91)	El nem vetnek **tűled** semmi forgo szelek, (V/74, p. 178)
Tsak hogy, a' mint **mondom**, magad-is légy készen, (V/75, p. 91)	Csak hogy a mint **mondám**, magad is légy készen, (V/75, p. 178)

De bizonyos esetekben már tényleg nem beszélhetünk véletlenről:

B, Ny	Összes többi szövegforrás
Es kérdezi, hogy-ha vagyon-é kedvemben (III/94, p. 49)	**És kérdi kedvesen,** vagyon é kedvemben, (III/94, p. 67)
Mert meg-tsonkíttatott szólló eszközében. (IV/118, p. 72)	**Mivel hogy meg csonkúlt** szólló eszközében. (IV/119, p. 98)
Kit-is mutogató jelekkel kér szépen, (IV/135, p. 74)	**A kit jelek által mivel hogy** kér szépen, (IV/136, p. 102)

Igen látványos példa az alább idézendő verssor, melyben K és A (közös forrásuk hibája okán) értelmét tekintve is sérült szöveget hoz. Az összes többi szövegforrásban (tehát M-ben is) ezen a helyen a „testi gyengeség" kifejezés áll. Kivéve B-ben és Ny-ben („gyarló gyengeség"):

[48] Az idézett verssorok K-ból valók.

B, Ny	K, A
Inkább hajol ehez a' **gyarló** gyengeség. (V/36, p. 86)	Inkább hajol ehez a **tiszta** gyengeség. (V/36, p. 171)

Minthogy ezek az egybeesések már semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül, így a korábban említett, egyenként talán véletlen elkövetett azonos másolási hibának tekinthető apróságokat is számba kell vennünk, már csak azért is, mert a költemény egészét tekintve összesen 106 ilyen egybeesés fordul elő.

4.2. L és H_1

Hasonlóképpen a *recensio aperta* esete áll fenn L vonatkozásában is. Úgy tűnik, a H_2 csoport legkorábbi szövegforrását másoló Lossonczi László munkájához egy még bizonyosan kéziratos olyan szövegforrást is felhasznált, melyben H_1 (akkor még kiadatlan) verziója volt olvasható. Íme egy látványos példa:

RC, H1	P, R
Hanem fel-vont íjját ragadván markában, Három mérges nyilat botsát ágyékában, Kik meg-szelidétik végre vadságában, **Ugyan ott meg-döglik az ebek szájában.** (III/89, p. 49)	**Hanem fel vont íjját ragadja kezében,** **Három mérges nyilat botsátt a szivében,** **Kik meg szelédittik vad természetiben,** Ott megdöglik, erő nintsen semmiében. (III/89, p. 55)

L
Hanem fel vont ijját ragadja kezében, **Három mérges nyilat botsát a' szivében,** **Kik meg szeliditik vad természetiben,** **Ugjan ot meg döglik az ebek szájában.** (III/89, p. 31v)

Látható, hogy míg a L verziójában az első három verssor egyezik a saját csoportjába (H_2) tartozó szövegforrások megfogalmazásával, addig a negyedik verssor RC és H_1 szövegét hozza. Ez a példa azért is érdekes, mert L épp egy olyan strófa esetében kontaminál, melyben Gyöngyösi kizárólag a rímszavakat változtatta meg. Míg RC és H_1 verziójában a *„markában–ágyékában–vadságában–szájában”,* addig P és

R szövegében a *„kezében–szivében–természetiben–semmiében”* rímszavak olvashatók. L itt vélhetőleg kényszerűségből, valószínűleg forrásának hibája miatt kontaminált.

Lossonczinak tehát mindenféleképpen egy olyan szövegforrást is használnia kellett, amelyik egy másik fővváltozat szövegét tartalmazta.[49] Bizonyos, hogy H_1 szövegét, hisz következő példánk a II. rész házasságtörés-katalógusának egy olyan epizódja, mely a Rövid *Cupidó*ból hiányzik:

H1	P, R
Magam mondom néki, nézd az árbotzfáját, Mint fel-sátorozta, 's ki-nyomta gatyáját, Kit látván, másfelé fordítja ortzáját, Mintha **utállaná** tetemes tsudáját. (II/45, p. 22)	Magam mondom néki, nézd az arbotz fáját, Mint fel sátorozta, 's ki tolta gatyáját, Kit látván más felé fordittya ortzáját, Mint ha **szegyenlené** tetemes tsudáját. (II/39, p. 25)

L
Magam néki nezd az arbocz fáját, Mint fel sátorozta, ki nyomta gallyáját, Kit látván mas fele fordittya orczáját, Mint ha **útállaná** tetemes csudáját. (II/39, p. 14v)

Úgy vélem, hogy – Ny és B nagyszámú egyezései, illetve L és H_1 erős közös hibái miatt – a *Csalárd Cupido* sztemmája így rajzolható fel:[50]

[49] A kontamináció egyéb szöveghelyei Lossonczi kéziratában: RC, H_1, L: „semmi korom” (P, R: „nincsen kétségem”); RC, H_1, L: „bizonyos hírt venni” (P, R: „kedves hirt izenni”); RC, H_1, L: „lót-fut” (P, R: „futkos”); RC, H_1, L: „elébb” (P, R: „inkáb”); RC, H_1, L: „úttyának” (P, R: „dolganak”); RC, H_1, L: „mihelyt fel-vehette” (P, R: „mihelyen fel Vette”); RC, H_1, L: „sorsát” (P, R: „dolgat”); RC, H_1, L: „végben nem ment” (P, R: „végben vittem”)

[50] A recensio aperta eseteit itt szaggatott vonal jelzi.

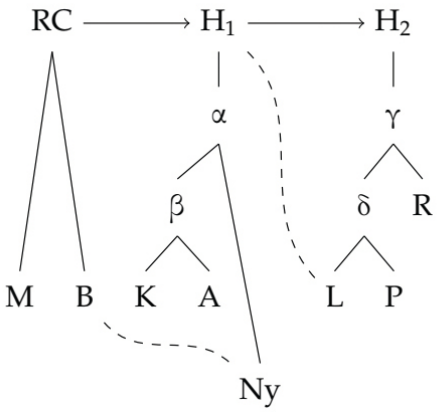

5. Összegzés

A *Csalárd Cupido* (a *Florentina*-drámához hasonlóan) egy három főváltozatban fennmaradt költemény, melynek minden főváltozatát Gyöngyösi írta. Alakulása a rövid verzió(k)tól halad a hosszú verziók felé. Mindez annak ellenére van így, hogy (mint tudjuk) Gyöngyösi dedikációt és előszót is írt a Rövid *Cupidó*hoz, melyet tehát kiadni tervezett, s hogy ilyen típusú szövegek a hosszú változatokban nem maradtak fent, jóllehet azok a Rövid *Cupidó*nál bizonyosan később keletkeztek. A legutolsó változat azonban befejezetlen. R verzióját vizsgálva már Latzkovits kimutatta, hogy annak négy többletstrófája (ez a blokk egyetlen más szövegforrásban sem szerepel) valójában nincs ténylegesen összedolgozva a szöveggel, de úgy vélte, hogy H_2 verziója nem a legutolsó átdolgozás eredménye.[51] Mindebben azonban nem volt igaza, hisz H_1 (ahogy ezt fentebb bemutattam) a vers egy korábbi állapotát örökítette. Feltevésem szerint a költőnek egészen egyszerűen már nem állt módjában véglegesíteni a *Cupido* utolsó verzióját. Egy majdani (kritikai) kiadásban nyilván mindhárom főváltozatot kötelező megjelentetni. M emendált szövegét, K-nak az amúgy is kontaminált *editio princeps*nél hitelesebb verzióját, és P változatát is, mely saját csoportja legjobb forrásának tűnik. Ez mindenképpen szerencsésebb megoldásnak látszik, mint az egyetlen, „legjobb" verzió kiválasztása, mivel a *Csalárd Cupido* esetében – úgy tűnik – nincs ilyen.

[51] Latzkovits, „Gyöngyösi és az imposztorok...", 284.

Fajt Anita

A madrigálforma (magyarországi német barokk) irodalmunkban[1]

Günter Grass fikciója szerint 1647-ben a harmincéves háború pusztításai közepette Vesztfáliában összegyűlt az összes jelentős német barokk poéta egy költői vetélkedésre, irodalmi szóváltásra: műveiket felolvasták, ki-ki elmondta véleményét a másik alkotásáról. Greflinger két szerelmes dalát olvasta fel az egybegyűltek számára, amelyekről a zeneszerző, Heinrich Schütz a következő ítéletet mondta:

> [N]em kétséges előtte, hogy Greflinger úr szerelemdalocskái […] megütik azt a mértéket, amelyet a madrigálok megkövetelnek. Ő a saját bőrén tapasztalhatja, hogy ebben a művészetben jószerivel egy német poéta sem jártas. Könnyű volt Monteverdinek, aki számára legcsinosabb remekeit ontotta Guarini, Marino nemkülönben. Ő, Schütz, hogy hasonlóan kedvező helyzetbe jusson, a fiatalembernek azt tanácsolja, hogy viselje gondját a német madrigálnak, ahogy annak idején a boldogult Opitz is megpróbálta. Az efféle laza, strófákba nem szedett versek szólhatnak derűsen, panaszosan, harciasan, sőt furcsa-tréfásan és bolondosan is, ha elég levegősek ahhoz, hogy tér maradjon bennük a muzsikának.[2]

Grass sorai a madrigál német nyelvű megjelenésével kapcsolatban irodalomtörténetileg is helytállóak. Az itáliai eredetű madrigálok kezdetben anyanyelvű, főként világi témájú, több szólamban énekelt zenés dalok voltak. A madrigál verstani jellemzője, hogy heterometrikus, különböző szótagszámú sorokból áll, de a 14. századtól megfigyelhető különböző formai tradíciók kialakulása (az olaszoknál 2-3 háromsoros versszakot követett egy záró sor vagy rímes sorpár, de idővel ez náluk is átalakult).

[1] A tanulmány a *Német barokk költőtársaságok magyar kapcsolatai és magyarországi tagjai* című pályázat keretében született. A 135322. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_20 „OTKA" Posztdoktori pályázati program finanszírozásában valósult meg.

[2] Günter Grass, *Vesztfál csevely*, ford. Márton László (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 76–77.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.433

A 17. század végére a formai kötöttségek fellazultak: szabálytalanságával, változékonyságával és játékosságával kedvelt formája volt Európában a század szinte minden nemzeti nyelvű irodalmának, és a század közepén – főként olasz mintára – a német költők is kísérleteztek meghonosításával. Ekkortól már párhuzamosan létezett ének- és szövegversként, utóbbi inkább működött versformaként, mint önálló műfajként. A magyar szakirodalom számára jól ismert, hogy Zrínyi Miklós is barátkozott ezzel a formával. 1643 előtt készített egy rövid, nyolc soros átiratot Tommaso Costo madrigáljából a sorok eredeti sorrendjének felcserélésével *(Io amo Chi mi struge...)*,[3] és az 1645-ös *Fantasia poeticá*val kapcsolatban is felmerül, hogy a költemény első nyolc versszaka madrigálstrófában íródott.[4] Kovács Sándor Iván sommás kijelentése szerint: „A madrigál és a canzonetta a *Fantasia poeticá*val vonul be a magyar barokk költészetbe."[5] Ezzel a kijelentéssel ugyanakkor legújabban Bene Sándor szembeszállt. Bene úgy látja, hogy Kovács tipográfiai és metrikai érvei nem elég meggyőzőek, hiszen a verssorok szótagszámai, valamint a strófákban található verssorok száma nem feleltethetők meg sem a klasszikus, petrarcai típusú madrigálnak – ahol elvárt a kötelező *endecasillabo* (10–11 jambikus szótagos) záró sorpár –, sem az újabb, 16–17. században kedvelt madrigálformáknak, mivel azoknak lényegi követelményei közé tartozik a kötetlen strófahosszúság.[6] Bene véleménye szerint a Kovács Sándor Iván által madrigálnak titulált strófák valójában ötsarkú tizenkettesek, ahol az első három sor két hatos félsorra tagolódik belsőrímek segítségével, illetve azt is felveti, hogy akár az olasz *ottava rima* versszak parodisztikus változataként is értelmezhetők ezek a szakaszok.[7] Kovács Sándor Iván kijelentéseit Bene Sándor kutatásai nyomán tehát már nem feltétlenül tartjuk érvényesnek, de az ügy megnyugtató tisztázásához talán nem érdektelen látnunk, hogy Zrínyi kortársainál, a magyarországi németek körében mennyire volt ismert és elterjedt ez a forma.

A feladat több okból sem egyszerű, a legnagyobb problémát talán az okozza, hogy bár sejthető – mivel a forma a német barokk irodalom kedvelt eszköze volt –, hogy a madrigált nálunk is használták, mivel nem rendelkezünk repertóriummal,

---

[3] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. jav. átdolg. kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 608; Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 104–107; Kovács Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 23–24.

[4] Kovács, *A lírikus Zrínyi...*, 24, 150–158.

[5] Uo., 35. Ennek a kijelentésnek az érvényességét nem tisztem itt eldönteni. Csak utalásként álljon itt, hogy már Balassi Bálint költészetével kapcsolatban is felmerült a madrigálforma hatásának kérdése ld. Fazekas Sándor, „Adalékok Balassi költészetének néhány kérdéséhez", in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2010), 317–334.

[6] Bene Sándor, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poeticá*ja és a Balassi-hagyomány", in *„Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szablyámot": végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. Heltai Bálint és Sipos Lajos (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2018), 189–190.

[7] Uo., 198–199.

szövegkiadással és általában semmilyen aktuális, a 17. századi magyarországi német szerzők verses műveiről átfogó képet nyújtó összefoglalással, ezért a forma megjelenésének vizsgálatához saját gyűjtőmunkára van szükség, számba kell venni a forrásokat. Azt előre le kell szögeznünk, hogy épp ezért, végérvényes kijelentések egyelőre nem tehetők. Eredményeim saját gyűjtőmunkámon alapulnak, amelynek során elsősorban nyomtatványokban kutatom fel 17. századi magyarországi német szerzők német nyelvű verses munkáit a Régi Magyar Könyvtár, a Régi Magyarországi Nyomtatványok kötetei és a *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienen Drucke des 17. Jahrhunderts (vd17)* adatbázis alapján.[8]

Az első általam ismert, magyarországi szerző által német nyelven szerzett madrigál 1662-ben jelent meg Lőcsén, a *Biga ecclesiastica charitatis et paritatis* című, alkalmi verseket tartalmazó nyomtatvány részeként.[9] A versfüzérben Daniel Klesch és Christoph Lang lelkészek szentgyörgyi lelkészi kinevezéseit ünnepelték barátaik és kollégáik. Daniel öccse, Christoph Klesch egy latin költeménnyel bátyját, majd közvetlenül ezt követően egy német madrigállal Christoph Langot üdvözölte ebből az alkalomból.[10] A következő három madrigál is Christoph Klesch nevéhez köthető. 1663-ben egy ilyen költeménnyel köszöntötte Andreas Günther szepesolaszi lelkészt esküvője alkalmából,[11] 1665-ben bátyját, Danielt szepesváraljai lelkészi kinevezése kapcsán,[12] 1668-ban pedig Christian Seelmann lőcsei lelkész házasságára szerzett madrigált.[13] Klesch a második és harmadik versben lábjegyzetet is fűz a „Madrigalische" kifejezéshez, az első esetben németül: „Madrigalen sind kurtze und am Ende Sinn-reich-geschlossene gedichte nach art der Italiänischen. Forté Epigrammata. Vid. Caspar Ziglern kurtzen bericht von Madrigalen Lips. A. 1653.", a másodikban latinul: „Quod Italianis MADRIGALE hoc Graecis ἐπίμικτεν et Latinus VAGUM est, quale HENISIVS ERMEGARDI suae fecit, ut CASPAR ZIEGLERUS meminit. GERMANIS in imitatione uberior Licentia concessa, quorum prolixior est Lingua". Ezek a jegyzetek egyértelműen mutatják: a madrigálforma ekkor még magyarázatra szorul. A hivatkozott

[8] www.vd17.de (hozzáférés: 2021. 01. 30).

[9] *Biga ecclesiastica charitatis et paritatis fraternae germano-evangelica* (Lőcse, 1662). RMNY 3038. RMK II 985a. Lásd 1. melléklet.

[10] A ruszti származású Christoph Lang 1651 és 1654 között tanult a wittenbergi egyetemen, 1655-ben Szakonyban ordinált, ezután lelkészként működött, életéről keveset tudunk. Csepregi Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon: Proszopográfiai rész. II. A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681). II/1. Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület)* (Budapest: MEDiT, 2018), 576. https://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-3987 (hozzáférés: 2020. 09. 15).

[11] *Madrigalische Frühlingslust in: Taedas Felices* (Lőcse, 1663). RMK II 1014. RMNY 3106. CK-25. Lásd 2. melléklet.

[12] *Salve Varaliense* (Kassa: 1665). Sztripszky II 2587/136. RMNY 3204. Lásd 3. melléklet.

[13] *Frölicher Schall* (Lőcse: 1668). RMK II 1148a. RMNY 3447. Lásd 4. melléklet.

munka Caspar Ziegler *Von den Madrigalen* című poétikájának első kiadása. Ez volt az első német munka, amely kifejezetten ennek a versformának a bemutatására vállalkozott.[14]

Caspar Ziegler kötete 1653-ban jelent meg Lipcsében, és már címében is utal arra, hogy az olasz költészet szolgált iránymutatójául: „*wie sie nach der italianer Manier in unserer deutschen Sprache auszuarbeiten*". Ziegler munkáját (egy ajánlás mellett) Heinrich Schütz egy hozzá írt levelével vezeti be,[15] amelyben a zeneszerző várakozását és elismerését fejezi ki irányába, amiért elsőként vállalkozik ennek a formának a német nyelvű átültetésére, hisz oly nagy szükségük lenne a német zeneszerzőknek szép szövegekre. Schütz tudja, hogy Ziegler milyen nehéz feladatot vállalt, mivel ő is próbálkozott madrigálok szerzésével, de ő csak olaszul alkotta ezeket.[16] Ziegler maga a munkában nem állítja, hogy ő lenne az első, aki a madrigálok német leírására vállalkozik, nem is tartja ezt fontos kérdésnek. Munkája jellege sokkal inkább leíró, mintsem előíró: rendkívül megengedő hangnem jellemző rá a költemények formájával kapcsolatban, inkább útmutatást kíván nyújtani a költők számára, mintsem szigorú értelemben vett szabályokat.

A mű elején a madrigálok definíciójában is elsősorban az olaszokra hivatkozik. Meghatározónak tartja – az epigrammához hasonlóan – a versek *éleselméjű* (scharfsinnig) voltát, tehát azt, hogy az olvasókat továbbgondolásra ösztönözzék.[17] A forma további jellemzőire vonatkozóan csak körülbelüli határvonalakat jelöl ki, eszerint a madrigál maximum tizenhat és minimum öt sorból állhat, de átlagosan 7, 8, 9, 10, illetve 11 sor hosszúságú. Fontos, hogy a sorok ne legyenek ugyanolyan szótagszámúak. Hogy melyik sor milyen hosszú, azt már a költő maga döntheti el, de azt javasolja, hogy a legrövidebb sor 6 vagy 7, a leghosszabb pedig 10 vagy 11

[14] Caspar Ziegler, *Von den Madrigalen: Einer schönen und zur Musik bequemsten Art Verse, wie sie nach der italianer Manier in unserer deutschen Sprache auszuarbeiten nebest etlichen Exempeln* (Leipzig: Christian Kirchner, 1653). VD 17 14:659609B. A második, latin magyarázat egyenesen a Ziegler-féle német definíció fordításának tűnik: „und were also ein Madrigal bey den Italianern nichts anders / als ein επίμιχον oder Vagum bey den Griechen und den Lateinern / dergleichen Dan. Heinsius ein trefflich schönes in Lateinischer Sprache auff seine Ermegardis gemacht." *Uo.*, [Bir]

[15] Ez pontosan az a Schütz, aki a dolgozatot bevezető Grass-idézetben is megjelenik.

[16] Az említett munka: *Il primo libro de madrigali* (Venetia: Gardano, 1611)

[17] „So ist demnach ein Madrigal bey den Italianern ein kurtzes Gedicht / darinnen sie ohne einige gewisse mensur der Reime etwas scharffsinnig fassen / und gemeiniglich dem Leser ferner nachzudencken an die Hand geben" Ziegler, *Von den Madrigalen...*,[A4v]. Kicsit később: „Weil es demnach kurtz gefaßt und nachdencklich gemacht sein muß / so ist es nichts anders als ein Epigramma, darinnen man offtermals mehr nachzudencken giebt und mehr verstanden haben wil / als man in den Worten gesetzt und begriffen hat. Denn das ist meines erachtens eines Epigrammatis und also auch eines Madrigals grösseste Zierde daß sie wenig Worte / und weitläufftige Meynungen mit sich führen" Uo., [A6r].

szótagú legyen (példaként itt már a francia költészetet is említi az olasz mellett).[18] A 10–11 szótagú verssorokban cezúra is elhelyezhető – hogy hova, a költő szabadon eldöntheti –, és ezt javasolja is, mert ékesíti a verset.[19] Rímképletet sem javasol a munka, annak fontosságát hangsúlyozza csupán, hogy nem szabad minden sornak rímelnie, egy, kettő, három rímtelen sor is szerepeljen egy költeményben. Összességében az írásból egy nagyon képlékeny forma rajzolódik ki, amitől kifejezetten idegen a szabályszerűség és fontos szerephez jut a költői intuíció.[20] A klasszikus petrarcai madrigálformától örökölt tulajdonság, hogy az utolsó két sornak ebben a variánsban is fontosabb szerep jut. Mint Ziegler írja, itt kell szerepelnie a vers velejének, mondanivalójának, véleménye szerint szebb, ha ez a két utolsó sor rímel, de ezt sem akarja senki számára előírni.[21] Ziegler írása tehát nem tartalmaz szigorú szabályokat, a formát végig egyfajta misztikus szabálytalanság lengi körül, illetve a nyelv természetes lejtésére koncentrál, a költőknek nagy egyéni szabadságot hagy. A kiadvány második fele egy madrigálgyűjtemény, Ziegler szövegéhez híven tehát szigorú szabályok helyett egy példagyűjteményt bocsát az olvasók rendelkezésére.

Christoph Kleschnek ezek a korai madrigáljai többé kevésbe megfelelnek Ziegler formai elvárásainak, illetve az elvárt formai sokszínűségnek és szabálytalanságnak. Valóban nagyon változó, hogy egy-egy költemény hány sorból áll, de Klesch több esetben is átlépi a Ziegler által javasolt maximum 16 sort.[22] Az egyes sorok hosszúsága is meghaladja olykor a tanácsosan maximális 11 szótagot, a minimális

---

[18] „so dörffen die Verse nicht gleich lang / oder einer so lang als der andere sein / sondern da steht es abermals in des Poeten wilkühr / welchen er kutz und welchen er lang machen will" Uo., B[1r]

[19] „Gleichwohl dünckt mich besser / wenn die caesur gemacht / damit der Vers nicht so gar simpel und glatt als eine gemeine Rede klinge. Es versuche es der günstige Leser nach seinem gefallen und erwehle Ihme selber was Ihm beliebt" Uo., [B1v].

[20] „Der günstige Leser dencke Ihme ferner nach / denn Ich kan ietzo weiter nichts sagen / als: das klingt nicht / und: so klingt es besser", illetve: „Die Vrsach ist / weil ein Madrigal so gar keinen zwang leiden kan […] Es ist auch nicht nöthig / daß Ich mir eben vornehme / den ersten oder den vierden Vers ungereimt zu lassen / sondern Ich kan es thun / bey welchen / wenn und wie Ich wil." Uo., B2[r]–[B2v].

[21] „So ist es auch nicht nöthig / daß die letzten 2 Verse / in welchem doch die intention des Poeten und der nervus des gantzen Madrigals beruhet / sich mit einander reimen / wiewohl / wenn sie sich reimen / solches meines erachtnes besser / und anmuthiger klinget / auch bey den Italianern am gebräuchlichsten ist. Doch muß es ohne zwang geschehen / und kan es der Poet leicht mercken / wie Ihm die Wort in die Feder fallen und wornach er sich achten sol." Uo., [B2v].

[22] A következőkben incipittel és évszámmal hivatkozom a versekre, a későbbiekben csak az incipittel: *Schon lang war mein Verlangen groß* (22 sor) [1662]; I. *Mit Vögeln sich ergetzen* (11 sor), II. *Herr Gönther / guther Gönner / werther Freund* (13 sor) III. *Ich bitte Gott für Euch* (12 sor) [1663]; I. *EI / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?* (11 sor), II. *Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellet* (17 sor), III. *Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für* (14 sor), IV. *Mein Bruder / dich hat GOTT von oben* (18 sor) [1665]*; Man sagt und singt der Welt* (17 sor) [1668].

6 szótagszámot viszont két kivétellel mindig tartja.[23] Christoph Klesch tehát 1663-tól kezdett a forma hazai terjesztésébe, de a kezdeti próbálkozásokat követően 1668 után néhány év szünet következik. 1674, mint a Magyar Királyság legtöbb protestánsának életében, a Klesch-fivérek számára is exiliumot hozott, ettől az évtől mindketten német területekre kényszerültek és egyikőjük sem térhetett végül haza. Az ez után szerzett madrigálok tehát már nem magyar közegben születtek. Az elsőben, 1676-ban Christoph bátyját köszöntötte annak alkalmából, hogy Jénában a városi gimnáziumban rektorként alkalmazták,[24] ezután viszont Daniel vette át testvérétől a stafétát, és ő nyúlt előszeretettel ehhez a formához. Használta 1677-ben üdvözlőversként[25] és egy teljes egészében madrigálokból álló gyűjteményben, amit vigasztalásképpen Sopron polgárainak ajánlott a várost sújtó tűzvész után *(Eiliger Vortrab)*.[26] Ez utóbbi már egy nagyobb lélegzetvételű, 27 madrigált tartalmazó vállalkozás. Klesch a gyűjteményt bevezető ajánló költemény (ami alexandrinusban íródott) egy lábjegyzetében elmondja, hogy a soproni tűzvész 1676 advent első vasárnapja előtti szombaton pusztított. Ezzel nyilvánvalóan összefügg, hogy madrigáljai az adventi és karácsonyi időszak vasárnapjaira íródtak, követve és megadva az adott vasárnapokhoz tartozó bibliai helyeket is. Daniel is betartja a Ziegler-féle formai javaslatokat, valamint a verseket nála is a legnagyobb formai változékonyság jellemzi. Az egyes szövegek hossza 8 és 17 sor között ingadozik, a leggyakoribbak a 14, 12 és 15 sorból állók. A sorok szótagszámainak hosszában határozottan követi, hogy azok 6 és 11 között váltakoznak, a sorhosszúságok eloszlásában semmilyen rendszer sem fedezhető fel.[27] A vers utolsó

---

[23] *Schon lang war mein Verlangen groß* (8, 9, 10, 11, 12, 9, 13, 8, 8, 11, 6, 11, 9, 11, 7, 13, 11, 11, 11, 8, 10, 9 szótag); *Mit Vögeln sich ergetzen* (7, 8, 8, 6, 8, 6, 7, 9, 11, 8, 5 szótag); *Herr Gönther / guther Gönner / werther Freund* (10, 6, 10, 11, 6, 10, 6, 7, 10, 8, 10, 6, 8 szótag); *Ich bitte Gott für Euch* (6, 9, 11, 8, 10, 11, 9, 10, 6, 7, 7, 8 szótag); *EI / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?* (10, 9, 6, 10, 10, 11, 10, 6, 10, 9, 7 szótag); *Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellet* (12, 10, 10, 6, 11, 10, 8, 11, 11, 10, 6, 9, 8, 9, 8, 9, 8 szótag); *Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für* (8, 10, 8, 6, 8, 8, 6, 11, 10, 6, 8, 10, 9, 7 szótag); *Mein Bruder / dich hat GOTT von oben* (9, 9, 10, 6, 10, 11, 9, 8, 8, 9, 11, 7, 9, 8, 10, 8, 7, 9 szótag); *Man sagt und singt der Welt* (6, 7, 7, 6, 6, 7, 9, 6, 5, 6, 6, 7, 6, 11, 6, 6, 6 szótag).

[24] *Das jämmerlich-ächzende / warnende und glückwünschende Ungerland* (Jena: 1676). VD17 27:735596L.

[25] A Catharina Regina Ziegner született Eckhart halálára készített nyomtatványban Klesch egy latin enodatiója, egy német alkaioszi ódája és két német madrigálja található. Daniel Klesch, *Alkaische Trauer-Oda* (Jena, 1677). DK-57. VD17 125:037706F.

[26] Daniel Klesch, *Eiliger Vortrab Geistlicher Madrigalischer Seelen-Lust / Oder Sontägl. Evangelischer Erquickungs-Stunden/ In welchem die darinnen enthaltenen sonderbahren Biblischen Kern- und Krafft-Sprüche in lustigen Madrigalien an- und ausgeführet werden* (Jena, 1677). VD17 7:686218A. RMK III 2820. DK-65. A nyomtatvány online hozzáférése: http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN594631351 (hozzáférés: 2020. 09. 15.)

[27] Egyetlen esetben fordul elő, hogy egy sor 13 szótagból áll, de ez annak köszönhető, hogy Klesch utolsó sorként az adott vasárnap bibliai textusával zárja a sort: „Denn aus Egypten hab ich meinen Sohn geruffen" Klesch, *Eiliger Vortrab...,* [B3v]. A Luther-bibliában: Matth. II. 15. „Aus Egypten hab ich meinen Sohn geruffen."

két sorának rímelését nagy százalékban betartja (illetve úgy módosítja, hogy az utolsó előtti és az előtte lévő sor alkotnak rímpárt) és a 8–11 hosszúságú sorokban nem ritka a cezúra alkalmazása sem. További törvényszerűségként az figyelhető meg (és erre Ziegler poétikájában egyébként nem utal), hogy az ugyanolyan hosszúságú sorok is sűrűn rímelnek egymásra, és Klesch gyakran foglalja rímmel keretbe a költeményt, tehát az első és utolsó sorok számos esetben ugyanolyan hosszúságúak és rímelnek egymásra.

Daniel az *Eiliger Vortrab* megjelenése után is előszeretettel alkalmazta ezt a formát, de elsősorban már csak alkalmi költeményekhez. Madrigállal köszöntötte – még szintén 1677-ben – Christian Ernst brandenburgi őrgrófot egy üdvözlő költeményben,[28] 1678-ban Catharina Regina von Greiffenberg költőnőt – három szonett mellett két madrigállal – abból az alkalomból, hogy a Deutschgesinnte Genossenschaftban a Liliom-céh céhmesterévé választották,[29] 1679-ben Philipp Jakob Zeitert és Johann Keßlert költőtársasági felvételükkor – a madrigálforma tradíciót megszegve, rímelő madrigállal[30] – és ugyanebben az évben Ernst Christian Zarvossi rabbit katolizálása alkalmából.[31] Az eddigi ismereteink szerinti utolsó madrigálok is ebben az évben születtek meg. Christoph Kleschnek ekkor megjelent egy vers- és énekgyűjteménye, illetve egy prédikációskötete is, ez előbbihez *(Andächtige Elends-Stimme)* Daniel több verssel is gratulált öccsének, ezek közül három (szintén trochaikus) madrigál.[32] Christop Klesch is visszanyúl a kötetben ehhez a formához, tizenkét madrigál-zsoltárparafrázis erejéig.[33] Végül a madrigál-szerzők sorához Daniel fia, Christoph Daniel is csatlakozott, amikor

---

[28] Daniel Klesch, *Cynosura Peregrinantium* (Jena, 1677). Ez az ajánló vers csak az erlangeni példányban található meg, az OSZK által őrzött variáns más paratextusokkal rendelkezik. VD17 29:731689Q. RMK III 2819. DK-61. Klesch itt már a Zesen-féle *Schattenlied* kifejezést használja a forma megjelölésére.

[29] *Lobklingende Ruhm und Nahmen-Reime* (Hamburg: 1678). DK-70. VD17 23:230123N. A nyomtatványban Klesch Philipp von Zesennel együtt köszöntötte a költőnőt. „Madrigal oder Schatten-Lied durch und durch gleichlautend oder einreimig"

[30] *Dreyfache Ruhm- und Ehren-Krohne* (Jena, 1679). VD17 23:322323F. DK-77.

[31] Három – szintén rendhagyó – trochaikus madrigállal. *Ein dreyfaches Hebräisches Band* (Jena: 1679). DK-81. VD17 23:320373E. A nyomtatványban a két testvér, Daniel és Christoph költeményei találhatók.

[32] Christoph Klesch, *Andächtige Elends-Stimme / Auf Davids Harfen-Spiel: Aus seinen Elends-Psalmen auf der Verfolgten Zustand / Nach Christus Redner-Stiel / über die An unterschiedlichen Orten gahltene und kurtz-entworfene Sonn- und Fest-Tägliche Evangelische Predigten des gantzen Jahrs* (Jena: 1679) VD17 39:157453H (Az adatbázisban helytelenül Christoph Daniel Klesch szerzőségével felvéve). RMK III 2978. A madrigálok valójában Christoph prédikációkötetét köszöntik („Auf die heilsamen Elends-Klauen drey Trochaische Trauer-Schatten-Lieder"), a két kötet nyilván ugyanakkor jelent meg.

[33] Klesch, *Andächtige Elends-Stimme…*, 23–28. („Unbeschränckte Schatten-Lieder.")

gratulált a hungarus Matthias Rosnernek, annak alkalmából, hogy kinevezték a szász választófejedelem udvari lelkészének. A versgyűjteményben egy madrigállal szerepel.[34]

Szembeötlő, hogy eddigi anyaggyűjtésem során kizárólag a Klesch-család tagjaitól találtam madrigált: az 1662 és 1679 közötti időszakból tizenhat költeményt. Hogy magyarázhatjuk ezt az eredményt? Az ismert, hogy Daniel és Christoph Klesch kapcsolatban álltak Philipp von Zesennel, 1676-tól költőtársaságának, a *Deutschgesinnte Genossenschaft*nak tagjai voltak, személyes ismeretség volt köztük. Daniel a magyar kör vezetőjeként magyarországi tagok toborzásáért volt felelős, és a társaság egyik alelnökeként Zesen nevében is eljárt.[35] Az is ismert, hogy a madrigálforma Zesen egyik kedvelt eszköze volt és gyakran használta,[36] így logikusnak tűnne azt feltételezni, hogy használata a Klesch-fivéreknél Zesen költészetének hatása lenne. A helyzet ennél – természetesen – mégiscsak bonyolultabb. Daniel 1670-es években szerzett madrigáljai ugyan már mutathatják ezt a közvetlen hatást, de Christophnak az 1660-as években még Magyarországon írt költeményei már kevésbé, és nem csak Zesen személyes ismeretségének hiánya miatt, hanem azért is, mivel Zesen először 1670-ben értekezett a madrigálról (az *Assenat* egy függelékében) és ő sokkal inkább a zenéhez szorosabban kötődő, bukolikus, kevésbé epigrammatikus madrigálok szerzésében volt jártas. A műfaj felívelése közvetlenül Ziegler poétikájának megjelenése után megkezdődött, és az 1660-as években a birodalmi területeken már sorra jelentek meg madrigálgyűjtemények is. Chistoph művei sokkal inkább ezek ismeretének, ennek a népszerűségnek köszönhetők.[37] Itt elérkezünk ahhoz a kérdéshez, hogy magyarországi származású költőink mikor ismerkedtek meg a német verselés új metrikai elveivel, általában mikor érintkeztek azzal, hogyan reagáltak rá, hogyan használták.

Christoph Klesch (1632–1706) már viszonylag fiatalon, 15 évesen peregrinált, ellátogatott több lengyel és német egyetemre, 1647 júniusában beiratkozott

---

[34] *Glück zu! Glück zu! Zu der Geistlichen Rosen-Pflege : Als der Durchlauchtigste Fürst und Herr Herr Friedrich / Hertzog zu Sachsen / Jülich Cleve und Bergen […] Den […] Herrn Matthias Rosnern / von Oedenburg aus NiederUngarn […] nun zum seligen Antritt dieses 1679. Jahrs / von dannen zur Fürstl. UnterHoffprediger-Stelle/ nach Altenburg in Meissen gnädigst beruffen* (Jena: 1679). VD17 39:126626H. A gyűjteményben Daniel Klesch [DK-78], Christoph Klesch [CK-55] és Christoph Daniel Klesch költeményei egyaránt megtalálhatók. Online: http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001B39900000000 (hozzáférés: 2020. 01. 30.)

[35] Karl F. Otto, „Daniel Klesch und die Deutschgesinneten", in *Brückenschläge: Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen,* Hg. Martin Bircher und Guillaume van Gemert, Chloe 23 (Amsterdam: Rodopi, 1995), 233–244; *Bibliographia Kleschiana: The Writings of a Baroque Family,* ed. Jonathan Clark and Karl F. Otto (Columbia, SC: Camden House, 1996), XV–XVIII.

[36] Gary C. Thomas, „Philipp von Zesen's German Madrigals", *Daphnis* 21 (1992): 641–672.

[37] Volker Meid, *Barocklyrik* (Stuttgart: Metzler, 2008), 74–75.

Wittenbergben,[38] de folytatta útját és végül 1648-tól két évig a boroszlói Magdalena akadémiai gimnáziumban (Magdalenaeum) tanult. 1650-ben ismét visszatért Wittenbergbe, ahol 1654-ben disputált. Hazatérése után a Magyar Királyság területén lett lelkész, 1674-ben menekülésre kényszerült. A jelen dolgozat szempontjából számunkra most Klesch tanulmányai fontosak; az, hogy hogyan és mikor ismerkedhetett meg a legújabb poétikai elvekkel. Több korai lexikon is említi, hogy Boroszlóban a költő Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau követői közé tartozott. Köztudott, hogy a 17. század első felében Szilézia a német költői megújulás egyik központja volt, maga Martin Opitz is innen származott, itt alkotott. Az általános összefüggéseken túl azonban konkrétabb adataink is vannak azzal kapcsolatban, hogy Christoph Klescht milyen környezet vette körül Boroszlóban.

A soproni származású Matthias Lang (1624–1682) – az első madrigálvers címzettjének, Christoph Langnak a bátyja –, aki Christoph Kleschhez hasonló utat bejárva wittenbergi tanulmányai előtt 1642–1643-ban a boroszlói gimnáziumban tanult, egy nyomtatványban röviden mesél az itteni élményeiről. Lang 1671-ben újra kiadta a német Martin Behm (1557–1622) egyházi énekeit *(Vergiß mein nicht)*,[39] a munka harminc oldalas bevezetőjében részletesen beszámol arról, milyen viszony fűzi őt Behm verseihez, hosszasan méltatja jócselekedetei részletes bemutatásával a Sopronban élő Margareta von Raumschüssel bárónőt, akinek a művet ajánlja, de számunkra a captatio benevolentiae az igazán érdekes: hosszan szabadkozik amiatt, hogy olyan énekeket ad közre, amelyek még a régi, nem opitzi formában íródtak. Mint írja, az énekekkel először még Boroszlóban találkozott, amikor ottani szállásadója és mentora, Michael Hermann lelkész arra kérte, olvassa fel neki azokat, mert nagy örömét leli bennük. Lang nem értette Hermann lelkesedését, az énekeket az akkoriban Boroszló-szerte népszerű Martin Opitz-féle versekhez mérten gyerekesnek és együgyűnek találta:

> [D]arüber ich unerfahrner junger Mensch nicht wenig mich verwunderte / in Betrachtung der neu außgeübeten und zur selbigen Zeit in allen Schulen zu Breßlau fleissig getriebenen Reimarten /

---

[38] Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon: 1526–1700 – Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Akademien*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011), 4256.

[39] Martin Behm, *Vergiß mein nicht: ruffet Jesus Christus Tag und Nacht/ durch alle 24. Stunden Seiner H. Passion/ zu einem bußfertigen Beicht-Kinde und Communicanten/ wie auch zu betrübten und angefochtenen Hertzen/ in allerley Zuständen/ Creutz und Leiden/ insonderheit in Kranckheiten und Todes-Schmertzen: welches Ihme hingegen andächtig antwortet/ nach Unterweisung Martini Bohemi, Lauba-Lusati* (Jena: 1671). VD17 7:685322N http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN786526963 (hozzáférés: 2021. 01. 30).

> nach Erfindung deß Edlen und Sinnreichen Herrn Martini Opitii etc. gegen welche ich des Seeligen Herrn Bohemi Reimweisen für kindisch und alber geschätzet.[40]

Lang tehát arról számol be, hogy már ekkor megismerkedett az újfajta, a szótagok számára és hangzására ügyelő verseléssel,[41] ami Boroszlóban ekkor (tehát az 1640-es években) már mindenki számára ismert és népszerű volt, sőt gyakorlatilag egy csapásra felülírta az addigi metrikai elveket.

Chistoph tehát nyilvánvalóan már legkésőbb az 1640-es évek végén, Boroszlóban találkozott ezzel az új metrikai világgal. Legkésőbb, mivel bátyjától, Danieltől már korábban is értesülhetett arról. Daniel pár évvel korábban, 1644 májusában a wittenbergi, ugyanezen év októberében a strassburgi egyetemre iratkozott be, végül Wittenbergben szerezte meg a magiszteri fokozatot 1649 áprilisában,[42] ekkor koszorús költővé is koronázták.[43] Ezt magától Kleschtől tudjuk, de egyéb korabeli források is utalnak erre.[44] Klesch wittenbergi éveiben az egyik legfontosabb német

---

[40] Uo., [5v]–6[r]. A szöveg hosszabb kontextusa: „Hier kan ich nicht unfüglich erzehlen / was ich vor 28. Jahren / in Schlesien / als ein Jüngling gehöret / und noch in meinem Gedächtniß wohl verwahre. Der weiland vornehme und hochbeliebte Prediger / Herr M. Michael Hermann / damals Probst und Pfarrer zu Breßlau in der Neustadt / (mein grosser Wohlthäter / der mich sehr geliebet / und über ein Jahr lang in seinem Hause / wie ein Vater seinen Sohn / gehalten) hatte auf eine Zeit ein beschwerliches Anligen und grossen Hertz-Kummer / dadurch auch seine Leibeskräfften geschwächet worden: Als Er sich nun / aus Mattigkeit / auff sein Bette / in seinen Kleidern / hinlegte / rieff er mir / und befahl mir / ich solte das Spectaculum etc. oder die Passions-Predigten Bohemi aus seiner Studier-Suben [!] holen / die Reim-Gebethe zu Ende der Predigten auffschlagen / und wie sie mir fürkommen würden / ihm fein langsam fürlesen. Ich that / wie mir befohlen war. Da hörete ich / von dem theuren Manne Gottes / viel tieffgeholete Seuffzer / und offtmahls auch diese Worte: Ach mein Gott! dir sey Dank für deinen Trost! Ey schöne Gedanken! O du lieber Boheme, wie hat dich der heilige Geist geregieret / und dergleichen Worte mehr.[5r–5v]

[41] Az előszó egy korábbi pontján is az újfajta verseléshez hasonlítja Behm énekeit: „Wie wohl der seelige Mann [értsd: Behm, F. A.] vielmehr auff den geistreichen Verstand und / nach dem Exempel Salviani auff die krancken Hertzen und Gemüther / als auff glatte Worte sich iederzeit geflissen / zumahlen die künstlich erdachten außgeübten neuen Reim-Arten zur selben Zeit unbekandt waren. Gleichwohl hat der Seelige Mann auff unterschidliche Weisen sich beflissen / die sich wol sehen und hören lassen / auch von einem neuen Poeten ohne Mühe können veränder werden: welche aber solche Poeterey oder Reimkunst nicht verstehen / die fragen nicht viel nach den Zahlen und Laut der Sylben / wenn sie nur den geistreichen Verstand / Sinn und Meinung ergriffen haben." [4v–5r]

[42] Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon...*, Nr. 2336, 4232.

[43] John Flood, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: a Bio-bibliographical Handbook* (Berlin–New York: De Gruyter, 2011) 1013–1018.

[44] A koronázásról pontosabb adataink nincsenek, az ismert, hogy 1676-ban, másodszor Philipp von Zesentől kapott babérkoszorút (ekkor öccsével, Christoph-fal együtt). Klesch magiszteri címének megszerzése után, 1649-ből ismert egy nyomtatvány, ami kizárólag az ő részére szerzett üdvözlő

barokk poétikus, August Buchner tanítványa volt, ezt a tényt a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyta. Daniel Klesch és Philipp von Zesen kapcsolatát – még ha csak nagy vonalakban is, mint azt korábban láthattuk – már vizsgálták, August Buchner neve viszont eddig még nem bukkant fel Klesch-sel összefüggésben.

Buchner (1591–1661) egész életében a wittenbergi egyetemen működött, már 1616-ben megkapta a poétika-professzori címet, 1632-től a retorika professzora volt. Elsősorban alkalmi költemények maradtak ránk tőle, fő hatását valójában poétika-előadásaival fejtette ki, ahol továbbfejlesztette a Martin Opitz által felállított költészeti szabályrendszert. Számos, később híressé vált barokk költő – Simon Dach, Paul Fleming, Johann Klaj, Andreas Tscherning, Philipp von Zesen – tartozott tanítványai közé, költészettana 1638-tól kéziratban, egyetemi tananyagként vált ismertté.[45] Zesen poétikájában (*Deutscher Helikon*, 1640–1641) is nagyban épített erre, Buchnerre kiemelten hivatkozik, mint az első költőre, aki meghonosította németül a daktilus és az anapesztus verslábakat.[46] Buchner Daniel Klescht is tanította egyetemi évei alatt, erről az is tanúskodik, hogy Buchner is üdvözlő verssel köszöntötte Klescht magiszteri fokozata elnyerésekor.[47] Daniel tehát legkésőbb már Wittenbergben megismerkedett az újfajta verselési elvekkel, erről egy későbbi szövegében is említést tesz: egy 1679-ben megjelent prédikációjában – August Buchnert is említve (szintén a daktilus verslábakkal kapcsolatban) – példákkal együtt

---

verseket tartalmaz (*Serta Triumphalia* (Wittenberg: 1649), RMK III 1735), ebben egy honfitársa, Johann Kotay is utal versében a koronázásra:
„Gar recht von dir gemeint. Wie aber ihm der schmied
den hammer fast / daß er das eisen / so da glüt/
in formen bringen kan; so hast du auch gedacht/
das Hauptwerck gibt sich leicht/ so nur zum schluß gebracht/
was ihm zustatten komt. Des mühes steht zeügnüß hier
weil Wittenberg dein Haupt gekrönt mit lorber-zier:
vnd weil du wolbekand da / wo die Musen sein /
nahm in die brüderschafft der Vater Phoebus ein
jüngsthin in PRAGE dich. Der wird mit recht gepreißt/
so fast zugleich Poet und auch Magister heißt."

[45] Ez végül 1663-ban jelent meg nyomtatásban: August Buchner, *Kurzer Weg-Weiser zur Deutschen Tichtkunst* (Jena, 1663). VD17 1:010688F.

[46] Martin Opitz véleménye szerint ugyanis a német nyelv csak a jambusok és trocheusok alkalmazására megfelelő.

[47] *Serta triumphalia...*, A2v.
„KLESCHIUS insigni praecinctus tempora lauru
Musarum dudum praemia clara gerit:
Nunc superimponit Sophie quoquo nobile sertum,
Tam doctum ut decoret hoc quoq; honore caput.
Felix quem Sophie quem docta amplexa Camena est,
Leucoris & pariter Caesar & ipse probat!"

arról számol be, hogy 1648-ban egy diáktársával közösen ők voltak az elsők, akik olyan egy szóból álló daktilusokkal kísérleteztek, amelyek rímpozícióban vannak: [48]

> Er [értsd Buchner, F. A.] soll die Rollende / oder so genante Dactylische Art erfunden haben. Welche der Hochwolgeborne Schmäkkende[49] nennet fertige Schritt. Der Edle Hr. Filip von Zesen aber nennet sie in seinem deutschen Helicon / Palmen oder Dattelschritt. Wiewohl keiner von ihnen dieselbe bey dreygliedrigen gleichen Reim-endungen gebrauchet / so viel mir wissend. Ich und Herr Enoch Gläser haben dieses im Jahr Christi 1648. zu allererst versuchet in denen Alkaischen Oden / in welchen es sich am allerfüglichsten thun lässet. Wie ich denn derselben mehr / als zwanzig Oden / ohne Ruhm zu melden allbereit im Druck gegeben.[50]
>
> Zum Beyspiel sey dieser Satz aus dem Spruch:
>
> Mein Freund ist der vom Himmel geflossene
> Und in des Wortes Weide Genossene
> Die Ros‘ ist seines Ordens Zeichen
> Dunckele Schatten die müssen weichen.
>
> Er ist mit seiner Rosen vereiniget
> Der uns mit seinem Blute gereiniget
> Er wendet von uns alle Plage
> Machet ergötzliche kühle Tage.

Úgy tűnik tehát, hogy Klesch nemcsak passzív befogadóként, hanem aktív résztvevőként állt az új metrikai kérdésekhez, és bizonyított, hogy legkésőbb az 1640-es évek második felében Wittenbergben megismerkedett azokkal. Klesch óda-költészetére és a német nyelvű verselésben végbevitt újításaira máskor is büszkén hivatkozik, például Peter Lambecknek, a híres bécsi császári udvari könyvtárosnak írt levelében 1677-ben:

---

[48] Daniel Klesch, *Die Höchst-Preiß-würdigste Sionische Rosen-Gesellschafft, oder die Himmels-verwandte, Gott bekante, so genante Geist- und Christ-gesinte Genossenschaff.* Rudolstadt: Fleischer, 1679, 40. [RMK III 2681a]

[49] Hans Adolf von Alewein („Der Schmäkkende” névvel a Fruchtbringende Gesellschaft tagja).

[50] A Klesch által itt említett Oda-kiadás sajnos ma már nem ismert, vagy nem jött létre vagy nem maradt belőle példány.

> Aus innliegenden und mit beÿgefügten deutschen Gedichten werden Eüre hochedle Magnificentz ersehen, daß ich unterschiedliche deütsche Reimarten (genera carminum), daran kein Deutscher jemals gedacht, zuerst erfunden, sonderlich das Alkaische und die pindarischen Oden, nach des Cardinals Maffaei, nachmahl in pontificatu Urbani VIII. latenischen [!] Abmessungen durchaus verfertiget.[51]

Előzetesen azt ígértem, hogy olyan kérdésekre keressük madj a választ: Milyen irányvonalak mentén érintkezett egymással a birodalmi és magyarországi német barokk irodalom? A hatástörténeti vizsgálatok mindig is biztos alapot szolgáltattak egymással érintkező nemzetek irodalmának párhuzamos elemzése során, hosszú múltja van annak a máig aktuális nézőpontnak, amely a magyarországi német irodalom alkotóira a Német-római Birodalom területén működő költők kistestvéreként tekint. A recepcióra koncentráló nézőpont már csak azért is tudott sokáig érvényes (ha nem kizárólagos) olvasásmód maradni, mert maguk a 17. századi magyarországi szerzők is hajlamosak voltak saját szerepüket német költőtársaik követőiként lát(tat)ni. Jól megmutatkozik ez Daniel Klesch egy írásában is, amelynek dedikációs előszavában önmagára is mint hattyúk közé keveredett házi lúdra hivatkozik: „Den lieblich-süssen Schwanen-Klang / Verdirb't der heiß're Ganß-gesang", illetve „da sahe ich anstatt meiner Menschlichen / einer Ungrischen Ganse-Gestalt […] man hatte schon das Gigak- und Gänse-geschrey gehöret".[52]

De igaz-e ez például a madrigálforma megjelenésével kapcsolatban? Előbb jelent meg ez a forma az alkalmi versek között a birodalmi német írók körében, mint a magyarországiakéban? A szakmabeliek jól tudják, hogy az alkalmi versek területére tévedni ingoványos terep, és egy ilyen jellegű összehasonlító vizsgálat az anyag terjedelme miatt szinte lehetetlen. A *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums im Europäischen Bibliotheken und Archiven* sorozat kötetei, amelyek 2001 és 2013 között 31 kötetnyi bibliográfiában adták közre különböző jelentős egyetemi városok régi könyves gyűjteményében fellelhető alkalmi nyomtatványok adatait,[53] ugyanakkor lehetőséget adnak arra, hogy a sziléziai területek alkalmi költeményeivel rövid összehasonlítást végezzünk. A sorozat sziléziai vonatkozású köteteit vizsgálva azt látjuk, hogy a madrigálok arányaiban nem fordulnak elő nagy számban,[54] időbeli eloszlásuk

---

[51] A kéziratot jelenleg Bécsben őrzik az Österreichische Nationalbibliothekben. ÖNB, Cod. 9517, 9v.

[52] Daniel Klesch, *Donorum dei bonorum [...] Die Siebenfältigen guten und vollkommenen Gaben Gottes* (Halle, 1676), RMK III 2746.

[53] A kötetek teljes listáját lásd az Olms-kiadó honlapján: http://www.olms.de/search/Detail.aspx?pr=13750 (hozzáférés: 2021. 01. 30).

[54] A boroszlói városi könyvtár egy gyűjteményében (Szent Erzsébet-templomban őrzött anyag) például

szerint először az 1650-es évek második felében fordulnak elő, majd az 1660-as évektől kezdenek népszerűvé válni.[55] Műfajilag leggyakrabban esküvői köszöntők, ritkábban használják még névnapok alkalmából és kinevezésekre készült üdvözlő versekként, témájukban és kronológiájukban tehát nagyon hasonló a költemények eloszlása, amint azt a Klesch-fivérek madrigáljai esetében is megfigyelhettük.[56]

A 17. század a német költészettörténet fontos korszaka. Ekkor fektették le egy újfajta verstan, a természetes nyelvi hangsúlyokhoz kötött alternáló verselés alapjait, ekkor fordították figyelmüket a költők az anyanyelv kiművelésére, és lettek népszerűek a különböző, német nyelvre irányuló nyelvfilozófiai elméletek. A német irodalmi barokkról való gondolkodás meglehetősen poétika-központú, a szakirodalomban alapvetően még mindig Martin Opitz *Buch von der deutschen Poeterey* poétikájának 1624-es első megjelenését tekintik a barokk irodalom szimbolikus kezdetének,[57] és az alternáló verselés lassú térnyerése meghatározó erővel

---

1978 darab költemény között 9 madrigált találni: Klaus Garber, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung I: Stadtbibliothek Breslau (Rhedigeriana / St. Elisabeth): Teil 1*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 1 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2001); Sefan Anders, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung I: Stadtbibliothek Breslau (Rhedigeriana / St. Elisabeth): Teil 2*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 2 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2001). Nr. 592 (1660), Nr. 595 (1659), Nr. 753 (1665), Nr. 897 (1663), Nr. 921 (1663), Nr. 1239 (1683), Nr. 1386 (1668), Nr. 1498 (1677).

[55] Stefan Anders, Sabine Beckmann, Martin Klöker und Klaus Garber, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung II: Stadtbibliothek Breslau (St. Bernhardin): Teil 3*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 11 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2003), Nr. 782 (1654), Nr. 783 (1654), Nr. 786 (1655), Nr. 1339 (1662), Nr. 2277 (1670), Nr. 2456 (1701).

[56] 1668-ban jelent meg Ernst Stockmann száz madrigált tartalmazó gyűjteménye – *Poetische Schrifft-Lust / Oder hundert Geistliche Madrigalen* (VD17 3:302708W) – amelynek előszavában a szerző még mindig a madrigálforma német nyelvű újszerűségét emeli ki: „Ob ich der andere / dritte oder vierdte sey / der Madrigalen in Deutscher Sprache abzufassen / und diese schöne Verß-Art oder frembde Poetische Frucht / so bißher nur dem Italiänischen Boden / als ihren natürlichen eigentlichen und herkünfftigen Sitze / vor andern ihr Wachsthumb gegönnt / auch bey uns fortzupflantzen / bedacht gewesen / ist meine geringste Sorge". Ernst Stockmann, *Poetischer Schrifft-Lust* (Leipzig: 1668), Aiiij[r]. Az előszóban Stockmann is visszautal Ziegler poétikájára, majd hosszasan beszél a madrigálformáról, arról, hogy bár az elmúlt években már többen próbálkoztak ilyen versek szerzésével, véleménye szerint ezek még nem hozták ki a formában rejlő lehetőségeket (főként a Ziegler által is említett epigrammatikus csattanókat és éleselméjűséget, körmönfontságot hiányolja). Az egész előszó gyakorlatilag egy rövid madrigál-poétika. https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:1-361175 (hozzáférés: 2021. 01. 30).

[57] Martin Opitz költeményeinek barokk voltát az elmúlt évtizedekben már sokan kétségbe vonták. Az minden kérdésen felül áll, hogy Opitz nagyon határozottan humanista hagyományokra építkezik, olyan határozottan, hogy kérdéses, művei egyáltalán elkülöníthetők-e a humanizmustól. Ezt a problémakört anno már Klaniczay Tibor is felvetette barokk-kutatásai során, ld. Klaniczay

hat az új korszak irodalmával kapcsolatban. Ha ennek kontextusában vizsgáljuk a magyarországi német írók tevékenységét – például a madrigálforma megjelenésén keresztül –,[58] azt látjuk, ők is ott vannak a frontvonalban, ugyanazokban az iskolákban, ugyanazoktól a tanároktól tanulják az új verstan alapjait. Nagy munka áll előttünk: folytatnunk kell a verses korpusz gyűjtését és vizsgálatát, a madrigál után megvizsgálható költőink szonett-gyakorlata, egyáltalán annak nyomon csípése, mikor jelent meg itthon az alternáló verselés. Talán érdemes felülvizsgálni a centrum és periféria viszonyát, azt, hogy a magyarországi írók valóban megkésve és alacsonyabb színvonalon űzték-e a poézist, mint birodalmi társaik, ahogy azt sokáig gondoltuk. Mint láttuk, a magyarországi német költők is előszeretettel láttatták magukat ilyen szerepben, de talán a szerénység toposzát is ideje lenne észrevenni ebben a gesztusban. Ne feledjük, bár az irodalomtörténeti elbeszélések középpontjában az Opitzok és Gryphiusok állnak, ott van mellettük az a számtalan 17. századi német költő is, akikről nem szólnak az irodalomtörténetek, és akik mellett, velük egyenrangúként állnak magyarországi társaik.

Tibor, „Zűrzavar a német barokk körül", in *A múlt nagy korszakai* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1973), 317–322. Azt ugyanakkor látnunk kell, hogy az elméleti megfontolások mellett a német irodalomtörténeti összefoglalások a mai napig nem tudják nem Martin Opitz alakjával kezdeni a barokk korszak bemutatását. A német barokk költői olyan nagy mértékben építenek az opitzi poétikai elvekre, hogy az építmény alól lehetetlen kihúzni a talapzatot.

[58] Dolgozatomban nem a zenés, énekelt madrigálokra, hanem kizárólag a szövegversekre koncentráltam. Nyilván jelen volt nálunk a forma zenés – bár elsősorban nem magyar nyelvű – változatában is. Giovanbattista Mosto Gyulafehérváron, Báthory Zsigmond udvarában szerzett madrigáljai 1595-ben nyomtatásban is megjelentek Velencében (*Il primo libro de madrigali*). A 17. század elejétől vannak adataink arra vonatkozóan, hogy a magyar toronyzenészek gyakran játszottak motettákat és madrigálokat. Caspar Ziegler *Von den Madrigalen*jének egy példánya a lőcsei zenei gyűjteményben is megvolt. Papp Ágnes, „Lőcsei zenei gyűjtemény, in *A magyar régiség művelődéstörténetének adatbázisa (a kezdetektől a 18. század végéig)*, főszerkesztő Kőszeghy Péter, szerkesztő, Tamás Zsuzsanna. http://mamul.btk.mta.hu/ ID: 6187. (hozzáférés: 2020. 09. 15.)

Mellékletek

1.[59]

Bigae hanc Bigam gratulatorii

I.
Mutationes ferre Periculum
Omnes ad unam, *naenia trita vult.*
Id quod protervus *experitur*
Sede sua temere recedens.
Quae, quanta, *qualis me* tua *Judice?*
Vin scire, Frater *cujus id aestimem?*
Mirum! relinquis, en! Cathedram
(tam cito) Güntzeniensis *Urbis!*
Vah! quanta Cordis Gaudia concitas!
Ah! quot Genarum millia conficis!
Pia Turba *plena Lacrumarum est,*
Pars mala *Calce tua resultat.*
Turbata vorsis Motibus haec fuit
Facies: Et ecquis id nihili putet?
Ast dissipaverit Jehovae,
Fortia visa Tibi, Voluntas.
Te vinifer sub Monte Georgius,
Me Rus colens in Monte Georgius
accersit improbos Athletas
ad sacra Castra jubente Christo.
Hic hic Georgus Danubii *ad ripam*
Fluviumque Poprad *Tela DEo litans*
Defensor est sui Gregis, quem
olligit hic et ubique fortis.
I, ergo promitus! Plebis ut et DEi
Vox *acris* instat: *commoda* Corporis
Animaeque Sanitas *requirit*:
Insidiaeque *volunt* Malorum,
Mutationem ferre Periculum
suam negamus; Labra procacia

[59] *Biga ecclesiastica charitatis* (Lőcse: 1662),[ ]2a. RMNY 3038, RMK II 985a.

en! obstupescunt, cum Lubido
omnis et Ambitio *facessant*
Subito prosper Munia mystica,
Diu doceto Dogmata coelica:
Remunera torem Jehovam
Et Populum precor obsequentem.

II. Madrigal

Schon lang war mein Verlangen groß
dich meinen Lang noch einmahl zu sehn;
Ich wündschete / wie offt zuvor geschehn /
mit freundlichem Gespräch mich zu ergetzen:
Was aber hilffts? GOtt lässt unß seines Diensts nicht loß /
darein Er unß hat wollen setzen.
Doch freü Ich mich / wenn Ich von deinem Wohlstand höre.
Daß dir ist wiederumb erlaubt /
was Ketzer nicht gar längst geraubt /
Im Kirchen-Ambt zu suchen Gottes Ehre /
Ist mir von Hertzen lieb;
Lieb / weil du meinen Bruder hat zur seiten.
Wohlan! Ich sehe schon beiden mich:
Dich Christofen wird Klesch vor Mich annehmen /
Du must dich auch beqvämen
und Ihn an meine stat mit Liebe stets begleiten.
Lehrt wohl / lebt brüderlich / thut beydes lange
Vereinigt unß die Zeit nicht / wie wir wollen /
In der die Welt den Lehrern machet bange /
So wirds einmahl bey GOTT geschehn /
Da wir unß wieder hören und auch sehn /
und ewig-lange freüen sollen.

Chrisophorus Klesch /
Indignus Mystes in Sacti Monte Georgi

2.[60]

Madrigalische (α)
Frühlings lust
nach Anleitung
aus den Nahmen der verehlichten versetzten
Buchstaben und Sprachen:

Andreas Gönther.	Susanna	Alauda
O! Er sah den Garten	Rose	Lerche

I. Vor-Satz

Mit Vögeln sich ergetzen /
die zarten Blumen brechen ab /
Daß der beliebten Farb' und Ruch (β)
Gehirn und Augen lab';
ist Geistlichen auch freygestell't.
Das schöne Lentzen-Feld
mit einem bunten Garten
wird jungen Leüten bald auffwarten /
wird rothe Rösgen liefern in die Händgen /
wird freundlich manche laden ein
zum Lerchen-Ständgen. (γ)

II. Nach-Satz.

Herr Gönther / gutter Gönner / werther Freund /
Ihr thut / wie Ich gemein't:
zu rechter Zeit fang't Ihr den Eh-Stand an.
Da man mir sag't / Ihr habt nach langem warten
Euch jetzt in Leutsch gemacht /
O! dacht' Ich / recht / gar recht hat Er's bedacht /
bedacht und auch gethan /
Er sah den Liebes-Garten
in dem man Blumen und auch Vögel find't.

[60] *Taedas Felices* (Lőcse: 1663), A1b–A2b. RMK II 1014. RMNY 3106.

Ihr habt die Ros' und Lerch' erwischt /
die andern vielen für zuziehen sind /
weil dort (δ) Geruch und Krafft
hier (ε) Stimm' und Fleisch das Hertz erfrischt.

(III.) Zu-Satz.

Ich bitte Gott für Eüch
umb seinen reichen Himmels-Segen /
den Vogel und die Blume wohl zupflegen.
Er mach' in guttem Wetter Sie
und Euch bey langem leben Gaben-reich /
und laß' an guttem Wachsthumm nicht entmangeln.
Er gebe Sonne / Lufft und Regen /
dem Herren Gönther Gunst zur Ehe-gunst /
daß jährlich eine Lerch
auff einem Rösgen singe /
und immer wohlgelinge
das Quasimodogeniti.

Christoph Klesch, P. in MG.

(α) Madrigalen sind kurtze und am Ende Sinn-reich-geschlossene gedichte nach art der Italiänischen. Forté Epigrammata. Vid. Caspar Ziglern kurtzen bericht von Madrigalen Lips. A. 1653
(β) Die / so bloß nach Schönheit freyen / und nicht zugleich auff Tugend und einen erhlichen Nahmen sehen / sind denen gleich / welche die Rosen können sehen aber nicht riechen / ut de his refert Harsdörff. im grossem SchauPlatz Lust- und Lehr-reicher Geschichte Centur. alter. p. 168. n. 6. ex Scaligeri Exercit. 153. contra Cardan.
(γ) Taubmannus, Illa suum tireli tireli tiretirlire tractim
Candida per vernum cantat Alauda solum.
wie lustig spatziert und meditiert sichs drunter.
(δ) Rosa in Hyeme est Ens in Potentia in Vere & Aestate reale. Ut Marita sit realis tempestive providendum. Eine Rose ist anmuthig zu schauen / lieblich im riechen / kräfftig im brauchen. Nicht alle Blumen können das.
(ε) Nicht alle Vögel / die lieblich singen / können in Speisen gebraucht werden und den Hunger stillen. Was singt lieblicher alß eine Nachtigal / daher sie auch

bey dem Griechen Philomela heißt; Es steckt im Schnäbelgen und Köpffgen grosse Kunst; Sie äffet mit der zarten Zungen der Menschen worte nach / wie jene dreye zu Regenspurg zwo Historien deß Nachts erzehlt / die sie deß Tags gehöret; referente (ex Gesnero) Rösero in Emblem. Epistol. Fest. Joh. Bapt. p. 135. Aber es bleibt doch darbey / was jener gesagt: Vox est praetereaque nihil, alß er versucht ob das Fleisch so lieblich sein würde alß die Stimme. Consultius ergo Dn. Sponsus Alaudam eligit. Es klingt und schmeckt gut. Prosit!

3.[61]

Daniel Lithercker
Ei / Land! Lad ein! An Leid
Erhellet
Madrigalisch: (α)

I.

EI / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?
Du bist mit Feinden gantz umbgeben/
Vnd hast das schwere Joch
So mancher Angst nicht abgeleget noch:
Es sieht wer sehen kann / nichts als Gefahr/
Wir können leichte Gütter / Leib und Leben/
Vnd / was noch werther ist / ACH! Gottes Wort
An diesem edlen Ort
Verliehen und verschertzen gantz und gar:
Vnd du / du neidest die dich lehren/
Vnd solcher Straffe wehren.

(α)
Quod Italianis MADRIGALE hoc Graecis ἐπίμικτεν et Latinus VAGUM est, quale HENISIVS ERMEGARDI suae fecit, ut CASPAR ZIEGLERUS meminit. GERMANIS in imitatione uberior Licentia concessa, quorum prolixior est Lingua.

[61] *Salve Varaliense* (Kassa: 1665), A3a–A4a. Sztripszky II 2587/136. RMNY 3204.

II.

Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellet/
Die STÜHLE / wenn man predigt / sind nicht lehr/
Die GEISTLICHEN bekommen ihren Lohn/
Was mangelt denn noch mehr?
O HEUCHELEY! die nimmer GOTT gefället!
Ein lauer Dunst ist euer Christenthumb/
Der Schein ohn Krafft ein blosser Ruhm;
Ihr kocht euch selbst behägliche Gerüchte/
Vnd solcher Welt-Witz macht das Werck zu nichte /
Die WAHL geschicht nach Freundschafft und nach Gunst /
Verachtet wird die Kunst/
Vnd die / so Kunst in Kopffe hegen/
Den Zennden liefert man aus Zwang/
Der Mißgunst folgt den vollen Wägen/
Mit STRAFFEN würckt man schlichten Danck
O! Vaterland! du neidest die dich lehren
Vnd mancher Straffe wehren!

III.

Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für/
Als eine sonderbahre LANDES-ZIER/
Wil ich dem andern zum verdruß
Nicht machen selbst den Schluß;
Doch muß man es gestehen/
Daß es mit GVTTHAT/ EHR und Leib
Auß Göttlichen Getrieb
Den GEISTLICHEN entgegen weiß zu gehen/
Vnd jetz auff ORDENTLICHE WAHL bedacht
Ein LAND-KIND nicht veracht.
So wird auch anderen gezeigt/
Wie den Gelahrten mann soll sein geneigt/
Vnd nicht beneiden die da lehren/
Wil man den Plagen wehren.

IV.

Mein Bruder / dich hat GOTT von oben
Dem REIFFEN WAHL-Schluß vorgeschoben/
Er hat dich endlich nach so langer Zeit
Auch wieder allen Neid
So wunderlich INS WATERLAND [!] gebracht:
Ich kann dir mein Hertz brüderlich behagen
In dieser Enge nicht fürtragen
Nur wündsch ich / DAS DIRS / GEHE WOHL!
LAD‘ EIN / wie Christus Diener soll
Zum Abendmahl des LAMBS die Gäste /
Bewirthe sie in deinen Ambt auffs beste.
Solt es ANLEID nicht fehlen/
Wer will sich denn zu Tode qvählen
Weils unser zustan [!] also will/
Es wird dir aber alles LEID zum Spiel/
Wenn KIRCHDRAVF / nach dem alten Ruhm/
Wird ihren Lehrer ehren/
So wird GOTT mancher Plagen wehren!

4.[62]

Christian Seelman
ἀνὰγρ.
Er mächt seins in LA
Madrigalische Erlaüterung

Man sagt und singt der Welt /
Man prediget / man lehret /
Man mahnet / tröstet / wehret /
Hört doch wie’s Ihr gefällt?
Man füllet Gottes Haus /
Man lauffet mit dem ruffen[63]
Biß auf das LA, die höchste Stuffen /
Man suchet Heil und Ruh

[62] *Frölicher Schall* (Lőcse: 1668), [ ]1b. RMK II 1148a. RMNY 3447.
[63] * Es. LVIII. 1.

Der armen Seelen:
Doch gehts in LA MI aus /
In dem Sie nur mit Müh
Die treüen Lehrer quählen.
Ein jeder sehe zu!
Herr Seelman ist ein Braütgam und ein Lehrer/
Er sagt uns singt der Welt /
Er stehet frölich da /
Er machet seins in LA!

Wie schuldig / so willig aus guttem Hertzen setzts eilend auf
Christoph Klesch
Pf. in Georgenberg u. derer XXIV. Reg. Not.

Koltai Kornélia

Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából*

Bevezetés

A 17. századi protestáns teológusok több nyelven alkottak, ám nem minden nyelven tudták vagy akarták követni a korszak uralkodó trendjét, a „barokkos" stílust. A stílus megválasztásában, művelésében ugyanakkor nemcsak a nyelvi jelleg, hanem az adott (nyelvű) műfajiság is meghatározó szerepet játszhatott, fontos tehát arra is figyelmet fordítani, hogy a szerzők az egyes nyelveken milyen műfajban tevékenykedtek. Kutatásaim a protestáns peregrinus teológusok héber üdvözlőverseire irányulnak, és az eddigi eredményeim azt mutatják, hogy a héber nyelvű *carmina gratulatoria*-korpusz gondolatisága és stiláris felépítése nem a barokk irodalmiságra jellemző jegyekből áll.

Tanulmányomban a fenti tézist (nem egészen) négy, Komáromi Csipkés Györgyhöz köthető vers bemutatásán keresztül szeretném illusztrálni. A négy vers Utrechtben lett kiadva, 1651 és 1654 között, s mindössze egyet alkotott közülük maga Komáromi, akit „a magyar barokk protestáns teológiai irodalom képviselőjeként" tartunk számon.[1] A három további *carmen* úgy kapcsolódik a személyéhez, hogy barátai, peregrinustársai – Szathmári Ötvös István és Alistáli Farkas Jakab – az ő tiszteletére írták, neki címezték, különböző jeles események alkalmából.[2]

* Előadásom az NKFIH K-125486 sz. kutatási pályázathoz kapcsolódik (vezető: Zsengellér József, munkatársak: Biró Tamás, Götz Andrea, Juhász Szandra, Koltai Kornélia).

[1] Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kom%C3%A1romi_Csipk%C3%A9s_Gy%C3%B6rgy

[2] Komáromi életrajzi adatait ld. Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977[3]), http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1526 (hozzáférés: 2020. 12. 28).; Zsengellér, József, „György Komáromi Csipkés (1628–1678) and the influence from the Netherlands on Christian Hebraism in Hungary" (*ms.*, megjelenés alatt); Márkus Mihály, *Komáromi Csipkés György: Egyháztörténeti értekezés* (Budapest: Református Sajtóosztály, 1990). Szathmári életrajzát ld. Zoványi, *Magyarországi protestáns…*, http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2707. Alistáli rövid életrajzát, jelentősebb műveinek listáját, illetve a vonatkozó cikkek jegyzékét ld. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*,

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.457

Elsőként nézzük is meg a kronológiai sorban elöl álló Szathmári-alkotást, melyet a kiváló utrechti diák: Komáromi *Disputatio Theologica De Clavibus Regni Coelorum* című disputációjára készített.

Szathmári Ötvös István üdvözlőverse Komáromi Csipkés Györgyhöz (1651) (RMK III. 1780)[3]

Az üdvözlővers a kötet végén kapott helyet, a kiadvány címlapjával együtt az alábbi formában került elrendezésre:

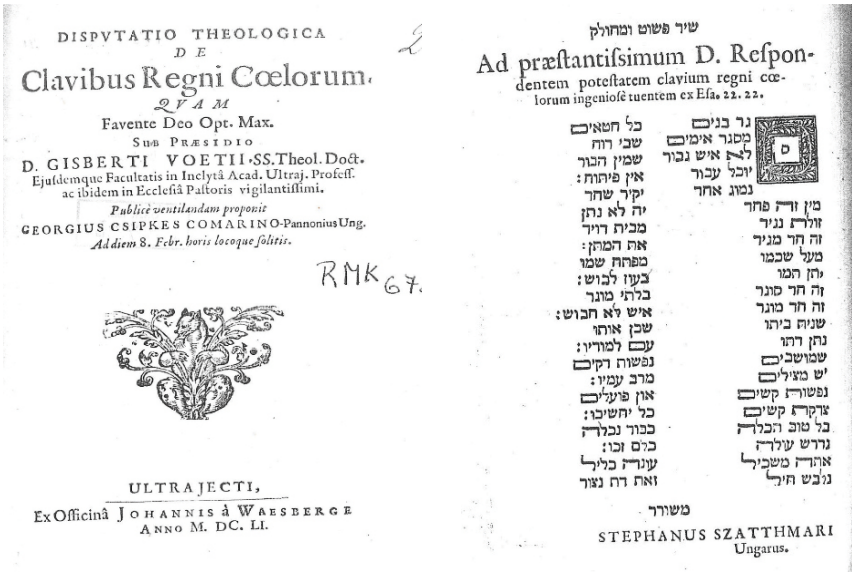

DISPVTATIO THEOLOGICA
DE
Clavibus Regni Cœlorum.
QVAM
Favente Deo Opt. Max.
SUB PRÆSIDIO
D. GISBERTI VOETII SS. Theol. Doct.
Ejusdemque Facultatis in Inclytâ Acad. Ultraj. Profess.
ac ibidem in Ecclesiâ Pastoris vigilantissimi.
Publicè ventilandam proponit
GEORGIUS CSIPKES COMARINO-Pannonius Ung.
Ad diem 8. Febr. horis locoque solitis.

ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOHANNIS à WAESBERGE
ANNO M. DC. LI.

שיר פשוט ומחולק
Ad præstantissimum D. Respondentem potestatem clavium regni cœlorum ingeniosè tuentem ex Esa. 22. 22.

ס
גר בנים
מסגר אימים
לא איש גבור
יוכל עבור
נמוג אחר
מין זה פחד
זולת נגיד
זה חד מגיד
מעל שכמו
יתן המו
זה חד סוגר
זה חד מוגר
שניה ביתו
נתן דתו
שמושבים
יש מצילים
נפשות קשים
צדקת קשים
בל טוב הכלה
גדרש עולה
אתה משכיל
נלבש חיל
כל חטאים
שבי רוח
שמין הבור
אין פיתוח:
יקיר שחר
יה לא נתן
מבית דויד
את המתן:
מפתח שמו
בעוז לבוש:
בלתי מוגר
איש לא חבוש:
שכן אותו
עם למוריו:
נפשות דקים
מרב עמיו:
און פועלים
כל יחשיכו:
כבוד נכלה
כלם זכו:
עונה כליל
זאת דת נצור

משורר
STEPHANUS SZATTHMARI
Ungarus.

A kiadvány címlapja és az üdvözlővers

A héber nyelvű *carmen* egy részben latin nyelvű feliratot és egy, ugyancsak részben latinos aláírást tartalmaz, és látszólag két oszlopba szerveződik. Valójában azonban kihagyásos metszetet, cezúrát foglalnak magukban a sorok, tehát egyetlen

14 köt. A magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülése utánnyomat-sorozata (Veszprém: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1981); (Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkiadóhivatala, 1897–1914), 3: 170–171. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/farkas-jakab-alistali-83596/.

[3] Lelőhelye: Debreceni Református Kollégium (két példányban) – Sárospataki Református Kollégium – OSZK B1.

strófát alkot a költemény, jóllehet négy, illetve két soronként feltűnik egy-egy gyenge elválasztásra utaló, kettőspontra, vagy még inkább *szóf pászúq*ra[4] emlékeztető írásjel. Átírása a következő:

שיר פשוט ומחולק

Ad PRAESTANTISSIMUM D. RESPONDENTEM *potestatem clavium regni coelorum ingeniosé tuentem ex Esa. 22.22.*

סגר בנים כל חטאים
מסגר אימים שבי רוח
לא איש גבור שמין הבור
יוכל עבור אין פיתוח:
נמוג אחד יקיר שחד
מין זה פחד יה לא נתן
זולת נגיד מבית דויד
זה חד מגיד את המתן:
מעל שכמו מפתח שמו
יתן תמו בעוז לבוש:
זה חד סוגר בלתי מוגר
זה חד מוגר איש לא חבוש:
שניח ביתו שבן אותו
נתן דתו עם למודיו:
שמושבים נפשות דקים
יש מצילים מרב עמיו:
נפשות קשים און פועלים
צדקת קשים כל יחשיבו:
בל טוב תכלה כבוד נכלה
נדרש עולה כלם זכו:
אתה משכיל עונה כליל
נלבש חיל זאת דת נצור

[4] Héberül: סוֹף פָּסוּק (’vers vége’) – a maszoréták (tudós zsidó szövegkritikusok, írásmagyarázók) által kifejlesztett kantillációs, illetve szövegtagoló jelek közül a bibliai vers lezárására szolgáló segédjel a Héber Bibliában. NB: a tudós maszoréták (amely szó a héber מסר ’[tradíciót] átadni’ gyökből származik) tevékenysége (többek között) arra irányult, hogy a bibliai könyvek keletkezése, illetve lejegyzése után sok-sok száz évvel az addig mássalhangzós formában létező szöveget ellássák magánhangzókkal és egyéb segédjelekkel, jegyzetekkel. A Héber Biblia azon szövegváltozata, amely leginkább elterjedt a zsidóság körében, s amelyet az utókor is használ, a tibériási maszorétáknak köszönhetően készült el az i. sz. I. évezred második felében-végére.

משורר

STEPHANUS SZATTHMARI
Ungarus.

Mivel a verset korábban már feldolgoztam és részben publikáltam is, korrigált, normatív átírás, fordítás, fordítástechnikai magyarázatok stb. kíséretében,[5] most a gondolati és stiláris szempontokra tekintettel (az elejéről és a közepéről) csupán néhány releváns részletet emelnék ki.

Szó szerinti fordítás	*Normatív átírás*		*Egyszerű átírás*		*Verssor*
Fiakat zárt be, minden bűnöst,	כָּל חַטָּאִים	סָגַר בָּנִים	כל חטאים	סגר בנים	1.
rettenetes börtönbe, lelki rabságba,	שִׁבִי רוּחַ	מַסְגֵּר אֵימִים	שבי רוח	מסגר אימים	2.
nincs oly vitéz férfi, aki a gödör-félén/ gödörből	שֶׁמִּין הַבּוֹר	לֹא אִישׁ גִּבּוֹר	שמין הבור	לא איש גבור	3.
át/ki tudna hatolni, vésés/kimenet sincs√.	אֵין פִּיתּוּחַ:	יוּכַל עֲבוֹר	אין פיתוח:	יוכל עבור	4.
Ez az egy zár be, azon kívül(, hogy) elvet,	זֶה חַד סוֹגֵר	בִּלְתִּי מוֹגֵר	בלתי מוגר	זה חד סוגר	11.
ez az egy vet el: (a) meg nem kötözött férfi,	זֶה חַד מוֹגֵר	אִישׁ לֹא חָבוּשׁ:	איש לא חבוש:	זה חד מוגר	12.
akinek nyugalom a háza, azt lakja,	שֶׁנָּיִחַ בֵּיתוֹ	שָׁכֵן אוֹתוֹ	שכן אותו	שניח ביתו	13.
átadta törvényét (a) nép az Őt dicsőítőknek.	נָתַן דָּתוֹ	עַם לְמוֹדָיו:	עם למודיו:	נתן דתו	14.

A nehezen értelmezhető szöveget a poétikai szabályok uralják: a szerzőt láthatóan jobban érdekli a ritmus és a rím: a kétütemű felező 8-as sorok, a sorokon belüli 4|4-es (2|2+2|2-es) ritmusképlet, valamint a bonyolult rímképlet alkalmazása – szisztematikusan váltakozó belső rímekkel, páros rímekkel és keresztrímekkel (A|A/

[5] Csorba Dávid és Koltai Kornélia, „Komáromi Csipkés György dedikált disputája", *Egyháztörténeti Szemle* 21, 2. sz. (2020): 144–155, https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szemle-20-2-144-155.pdf.

A|B, C|C/C|B, E|E/E|F, G|G/G|F stb.) –, mint a könnyen követhető, egyértelmű jelentés, világos tartalom létrehozása és kifejtése.

A „bűn-büntetés-lelkek megmentése"-tematika, a Messiás szuverenitását és a hatalom átruházását ábrázoló jelenetek szubjektív, egymással laza, asszociatív kapcsolatban álló gondolatokban öltenek testet: nem nyújt segítséget az értelmezésben direkt bibliai citátum vagy parafrázis sem, csupán a felirat, amely szövegszintű utalást rejt, pontos *locus*-megjelöléssel. Implikátumok és allúziók formájában bontakozik ki tehát a „cselekmény", a jelentés megragadásához ezek felfejtésére van szükség, amely komoly intellektuális terhet ró a befogadóra. S bár a 22 soros költemény részleteiben hordoz bizonyos értelmet, legfőbb értelmi fogódzóul éppen a versen kívüli felirat szolgál, így a tágabb kontextus – kiegészülve a pragmatikai síkkal: a beszédszituációval, vagyis a disputáció valóságával – jelenti azt a referenciát, amely tartalommal tölti meg az egymás mellé rendelt reflexív gondolatokat. A felirattal és a szövegen kívüli valósággal való megfeleltetés révén az allúziók, reflexiók kibontása ugyanakkor lehetővé válik, sőt, még egy (kvázi-)koherens narratívát is fel lehet fűzni a jelentésrétegekből (legalábbis az általam interpretált verzióhoz én megkíséreltem koherens narratívát csatolni).[6]

A homályos tartalmiság, a megszakításos képalkotás azonban az egész versre jellemző, s aligha lehet egyetlen jelentésre leszűkíteni a *carmen* mondanivalóját. Minimalizmus és töredékesség jellemzi a stílust: kevés vagy éppen ki nem mondott szó, uralkodó szófajiság, ismétlések, grammatikátlan-jelleg, befejezetlenség és metszetekkel is jelölt szünetek, kihagyásos szerkezetek alkotják a nyelvi realitást. A töredékes, tömör nyelvezet kifejezőerővel párosul: akárha modern verset olvasnánk.

A címzett, Komáromi Csipkés György nem hagyta megválaszolatlanul a költeményt, még ez évben tollat ragadott, és megírta ő is héber nyelvű üdvözlőversét Szathmárinak, amelyhez jó alkalmat kínált a barát *Disputatio Theologica, De Sepultura Mortuorum* című disputációja. S hogy mekkora hatással volt rá Szathmári *carmen*e, onnan tudhatjuk biztosan, hogy van mivel összevetnünk, és nemcsak Szathmári versével, hanem tulajdon első héber nyelvű üdvözlőverse is összehasonlításként szolgál.[7] A korábban elvégzett vizsgálatok alapján állíthatom:[8] a két Komáromi-vers között – mind stílusban, mind gondolatiságban – jelentős különbségek mutatkoznak, s e második biztosan nem így nézne ki, ha Szathmári nem írta volna meg köszöntését.

---

[6] Vö. Csorba és Koltai, „Komáromi Csipkés …", 153–155.

[7] Amely üdvözlőverset mecénásaihoz, Debrecen város előkelőihez címzett a *Disputatio Theologica De Clavibus Regni Coelorum* alkalmából, tehát 1651-ben, és amely – értelemszerűen – a Szathmári-féle *carmen*nek is helyet adó kötet élére került (RMK III. 1780).

[8] A mecénásokhoz írt *carmen* részletes bemutatásához vö. Koltai Kornélia, „Az utrechti *carmina gratulatoria:* Komáromi Csipkés György (1628–1678) nyomában", *Collegium Doctorum. Magyar református teológia* 16, 1. sz. (2020): 56–102.

Komáromi Csipkés György üdvözlőverse Szathmári Istvánhoz (1651) (RMK III. 1790)[9]

Tekintsük meg ismét a disputáció kiadványának címlapját, és külön a költeményt is.

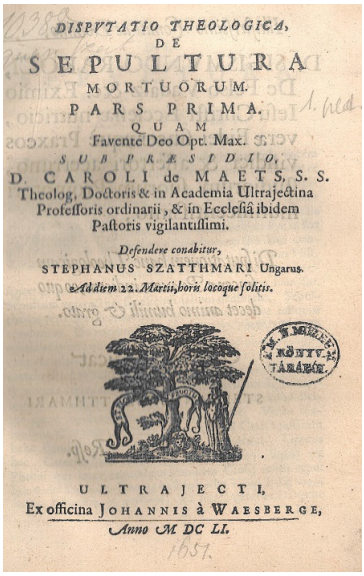

DISPVTATIO THEOLOGICA,
DE
SEPULTURA
MORTUORUM.
PARS PRIMA.
QUAM
Favente Deo Opt. Max.
SUB PRÆSIDIO,
D. CAROLI de MAETS, S. S.
Theolog, Doctoris & in Academia Ultrajectina
Professoris ordinarii, & in Ecclesiâ ibidem
Pastoris vigilantissimi.
Defendere conabitur,
STEPHANUS SZATTHMARI Ungarus.
Ad diem 22. Martii, horis locoque solitis.

ULTRAJECTI,
Ex officina JOHANNIS à WAESBERGE,
Anno M DC LI.

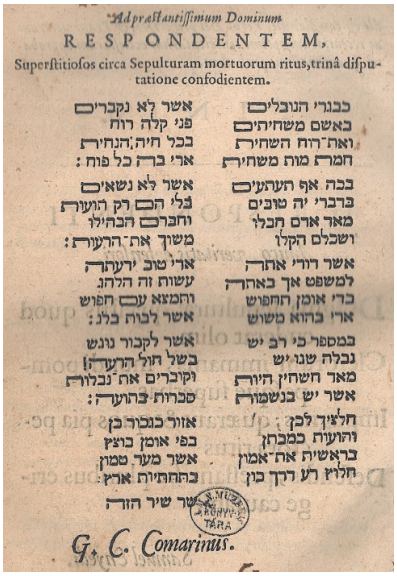

Ad præstantissimum Dominum
RESPONDENTEM,
Superstitiosos circa Sepulturam mortuorum ritus, trinâ disputatione confodientem.

כבגרי הנובלים
באשם משחיתים
ואת־רוח השחית
חמת מות משחית

בכה אף תעתעים
בדברי יה טובים
מאד אדם חכלו
ושכלם הקלו

אשר דורי אתה
למשפט אך באתה
כדי אומן תחפוש
ארי בהוא משוש

במספר כי רב יש
נבלה שנו יש
מאד חשחין היות
אשר יש בנשמות

חלציך לכן
והועות כמכתן
בראשית את־אמון
חלוץ רע דרך כון

אשר לא נקברים
פני קלה רוח
בכל חיה הנחית
ארי בה כל פוח:

אשר לא נשאים
בלי הם רק הועות
וחברם הבהילו
משוך את־הרעות:

ארי טוב ידעתה
עשות זה הלהג
וחמצא עם חפוש
אשר לבות בלג:

אשר לקבור נוגש
בשל חול הרעה!
וקוברים את־נבלות
סברות בתועה:

אזור כגבור כן
בפי אומן בוצץ
אשר מער טמון
בתחתיות ארץ

אשר שיר הזה

G. C. Comarinus.

A kiadvány címlapja és az üdvözlővers

A képről azonnal láthatjuk, hogy ha maga a *carmen* nem is hosszabb, mint az előző, de a verset felépítő sorok igen, s így terjedelmesebb, „testesebb" benyomást kelt. A két oszlopos elrendezés itt is adott, ugyanis a sorközepi metszetet ezúttal is térkihagyás jelzi. Ha alaposan szemügyre vesszük a nyomtatvány digitalizált másolatát, sorkihagyásokat is találunk, amelyek a szorosabban összetartozó egységeket, strófákat hivatottak egymástól elkülöníteni.

Átírásomban az eredeti tipográfiát hűen tükrözöm.

[9] Lelőhelye: Debreceni Református Kollégium – Sárospataki Református Kollégium.

Ad praestantissimum Dominum
RESPONDENTEM,
superstitiosos circa Sepulturam mortuorum ritus, trina disputatione confodientem

כבגרי הנובלים
באשם משחיתים
ואת־רוח השחית
חמת מות משחית

אשר לא נקברים
פני קלה רוח
בכל חיה הנחית
ארי בה כל פוח:

בכה אף תעתעים
בדברי יה טובים
מאד אדם חבלו
ושכלם הקלו

אשר לא נשאים
בלי הם רק תועות
וחברם הבהילו
משוך את־הרעות:

אשר דודי אתה
למשפט אך באתה
כדי אומן תחפוש
ארי בהוא משוש

ארי טוב ידעתה
עשות זה הלהג
ותמצא עם חפוש
אשר לבות בלג:

במספר כי רב יש
נבלה שגו יש
מאד חשחין היות
אשר יש בנשמות

אשר לקבור נוגש
בשל חול הרעה
וקוברים את־נבלות
סברות בתועה:

חלציך לכן
ותועות כמבתן
בראשית את־אמון
חלוץ רע דרך כון

אזור כגבור כן
בפי אומן בוצץ
אשר מער טמון
בתחתיות ארץ:

שר שיר הזה

G. C. Comarinus.

A gondolati tartalom és stílus (egységének) érzékeltetését ezúttal is néhány jellemző részlettel szeretném megvilágítani.[10]

[10] A teljes *carmen* fordítását és alapos, minden részletre kiterjedő (szövegkritikai, nyelvi, stiláris stb.) elemzését ld. Koltai, „Az utrechti *carmina gratulatoria*…."

Szó szerinti fordítás	*Normatív átírás*	*Egyszerű átírás*	*Verssor*
Mint a hervadók ruhái, melyek nincsenek eltemetve,	[כְּבְגְדִי] הַנּוֹבְלִים אֲשֶׁר לֹא נִקְבָּרִים	כבגרי הנובלים אשר לא נקברים	1.
tűzükben pusztítják el őket, könnyű szellő színén,	בְּאִשָּׁם מַשְׁחִיתִים פְּנֵי קַלָּה רוּחַ	באשם משחיתים פני קלה רוח	2.
és lelket pusztított, minden élőlényben, alávitt,	וְאֶת־רוּחַ הַשְּׁחִית בְּכֹל חַיָּה הִנָּחִית	ואת־רוח השחית בכל חיה הנחית	3.
(a) pusztító halál heve, mert benne (van) minden lélegzet.	חֲמַת מָוֶת מַשְׁחִית אֲרֵי בָהּ כֹּל פּוּחַ׃	חמת מות משחית ארי בה כל פוח׃	4.
Így is csúfot űznek, akik nincsenek elvíve,	בְּכֹה אַף תַּעְתִּעִים אֲשֶׁר לֹא נִשָּׂאִים	בכה אף תעתעים אשר לא נשאים	5.
az Úr jó szavaiból, nélkülük csak tévelygések.	בְּדִבְרֵי יְהֹוָה טוֹבִים בְּלִי הֵם רַק תּוֹעוֹת	בדברי יה טובים בלי הם רק תועות	6.
Sok ember zálogot vesz, barátjukat megfélemlítik,	מְאֹד אָדָם חָבְלוּ וְחַבְרָם הִבְהִילוּ	מאד אדם חבלו וחברם הבהילו	7.
és értelmüket becsmérlik, vonzván a gonoszságokat.	וְשִׂכְלָם הִקְלוּ מָשׁוֹךְ אֶת־הָרָעוֹת׃	ושכלם הקלו משוך את־הרעות׃	8.

A verset alapos vizsgálat alá vetve arra a megállapításra jutottam, hogy nem pusztán ihletet merített Komáromi a neki dedikált versből, hanem egyenesen túl is akarta szárnyalni azt. Szathmári verstani megoldásai ugyanis igen magas színvonalat képviseltek (talán hangos siker is kísérte szárnypróbálgatását), ám Komáromit nem véletlenül tekintették a legkiválóbb diákok egyikének Utrechtben, meg akarta védeni, rá akart szolgálni saját *carmen*ével is a megtisztelő címre.

Demonstratív szándékkal megőrizte tehát a Szathmári-féle ritmus- és rímképletet, de egyszersmind tökélyre is fejlesztette: nem elégedvén meg rövid sorokkal, hanem néhány plusz-szótaggal-ütemmel kiegészítve kétütemű felező 12-esekre növelte a hosszt, s a 6|6-os egységet további 3|3+3|3-as ütemekre bontotta. Megőrizte továbbá a négy soros verstani-gondolati egységet is, de már tényleges strófákra tagolta a költeményét, mégpedig ötre, tehát a mintául szolgáló vers 22 sorához képest kettővel rövidebbre, a versszakok teljessége jegyében, hogy se a rímképlet,

se a dinamikai egyensúly ne szenvedjen csorbát. A rendkívül bonyolult rímképletet (belső rímeket, páros rímeket, keresztrímeket) pedig tökéletesen lemásolta és újragyártotta (A|A/A|B, C|C/C|B, E|E/E|F, G|G/G|F stb.).

Költői párbaj és virtuskodás szemtanúi lehetünk tehát, melynek során Komáromi poétikatechnikai tekintetben felülmúlta a rivális alkotást. De egyúttal homályosság, érthetetlenség, töredezettség tekintetében is! A verstani tényezőkön kívül ugyanis minden egyebet: üzenetet, mondanivalót, gondolati harmóniát, esztétikumot, és *horribile dictu* héber nyelvtani szabályt is háttérbe szorított, mintha csupán az érdekelte volna, hogy bizonyítsa, ő is tud olyan virtuóz technikát alkalmazni a héber *carmina gratulatoria*-műfajban, mint amilyet társa produkált, sőt, annál még komplexebbet, tökéletesebbet is.

A homályosságnál maradva: mintha pusztán egymás mellé lennének helyezve a szavak, (szinte teljesen) figyelmen kívül hagyva szemantikát, szintaxist. A szavaknak ez az önmagáért való, meghökkentő használata erőteljes érzelmi hatást teremt: expresszivitást kölcsönöz, kifejezőerővel ruházza fel a sorokat, szövegrészeket. Az értelmezésben csupán egy-egy kulcsszó felbukkanása („halál", „hulla", „tűz", „tévelygés", „hűség") jelenti a támpontot, ezekből a kifejezésekből lehet következtetni arra, hogy – a Szathmári-disputáció témájával összhangban – a halál, a temetés, a tévelygések, vagyis a babonák a tárgya a versnek. Nagyon nehéz intellektuális háttérmunkával az a konklúzió is felállítható, hogy a szerző a babonák elleni egyetlen gyógyírnak az Istennek tetsző tudást tekinti, amely a hűséges élet záloga is. Ha azonban nem lennének kulcsszavak – melyek éppúgy egymás mellé vannak „vetve", mint az összes többi kifejezés –, és nem lenne információnk a keletkezési körülményekről, a versen kívüli valóságról, csak a sötétben tapogatóznánk. A kontextus siet ezúttal is a segítségünkre tehát: a felirat, illetve maga a disputáció. A vers inherens valóságából, befelé mutató szövetéből nehéz lenne a szorosabb és általánosabb jelentésről adatot „kinyerni". A kifelé tekintés: a *carmen Sitz im Leben*-jének mint a *carmen* tárgyának a megjelenítése azonban (beleértve a címzett megszólítását is) viszonylagos szövegösszetartó erővel ruházza fel a *carmen*t, a töredezett stílus, a szabálytalan, hibás grammatikai szerkezetek és a szemantikai anomáliák ellenére is.

Alistáli Farkas Jakab üdvözlőverse Komáromi Csipkés Györgyhöz (1652) **(RMK III. 1813)**[11]

Komáromi *Disputatio Scholastico-Theologica. De Speculo Trinitatis* című disputációja 1652 novemberében hangzott el, ez alkalomból jelentkezett egy újabb diáktárs: Alistáli Farkas Jakab egy újabb üdvözlőverssel.

[11] Lelőhelye: Sárospataki Református Kollégium – OSZK B1 (cop).

A nyomtatott formában megjelent *carmen* (sajnos, nem túl jó minőségben rendelkezésemre álló) szkennelt változata a következő:

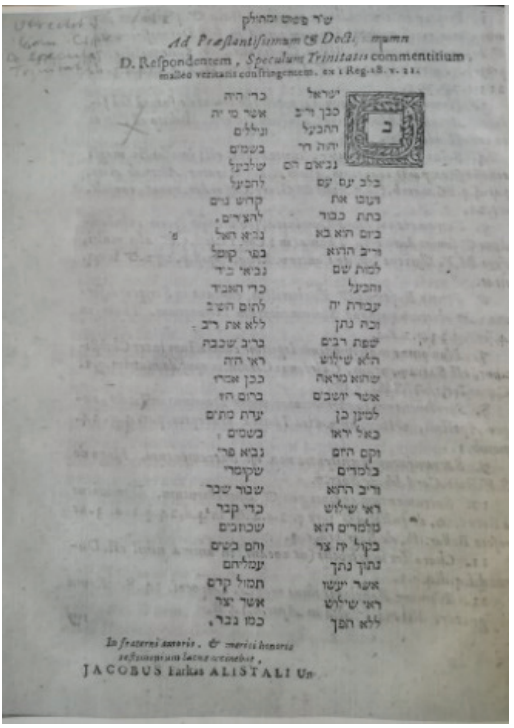

Az üdvözlővers

Héber címe megegyezik a Szathmári-féle, egy évvel korábban kiadott költemény címével, továbbá az a sajátosság is Szathmári hatását tükrözi (vagy talán valamely meglévő, a *carmina gratulatoria*-műfajhoz kötődő, „forgalomban lévő" közös hagyományra utal?), hogy a latin felirat bibliai szöveghelyet tartalmaz, amelyre a szerző a feliratban summázott mondanivalót visszavezeti. Ugyanakkor az eddigi utrechti gyakorlattól eltérően Alistáli a latin nyelvű felirathoz hasonló terjedelmű és szövegezésű, összefüggő (udvarias, kettejük kapcsolatának emléket állító) latin mondatot is közzétesz befejezés-aláírás gyanánt, amelybe beilleszti nevét is, nemzetiségét is.

Az átírásban ezúttal is pontosan közvetítem a két oszlopos technikával szedett szöveget, a kettőspontra vagy *szóf pászúq*ra hasonlító tagolójelekkel együtt, valamint természetesen a keretes szerkezetet is.

שיר פשוט ומחולק

Ad Praestantissimum et Doctissimum D. Respondentem, Speculum Trinitatis commentitium malleo veritatis consrigentem, ex 1 Reg. 18. v. 21.

בישראל	כדי היה
סבך וריב	אשר מי יה
ההבעל	וגיללים
יהוה דר	בשמים
נביאים הם	שלבעל
בלב עם עם	להבעל
ועזבו את	קדוש גוים
בתת כבוד	להצירים:
ביום הוא בא	נביא האל
וריב ההוא	בפר קוטל
למות שם	נביאי ביד
והבעל	כדי האביד
עבודת יה	לתום השיב
וכה נתן	ללא את ריב:
שפת רבים	בריב שכבה
הלא שילוש	ראי היה
שהוא מראה	כבן אמרו
אשר יושבים	ברום היו
למען כן	עדת מתים
כאל יראו	בשמים:
וקם היום	נביא פרי
בלמדים	שקומרי
וריב ההוא	שבור שבר
ראי שילוש	כדי קבר:
מלמדים הוא	שכוזבים
בקול יה צר	והם בשים
נתוך נתך	עמליהם
אשר יעשו	תמול קדם
ראי שילוש	אשר יצר
ללא הפך	כמו גבר.

In fraterni amoris et meriti honoris
testimonium laetus accinebat.

JACOBUS Farkas ALISTALI Ung.

Tanulmányom terjedelmi korlátai miatt az eddigi leghosszabb, 30 soros versből ismét csak néhány kifejező részletet szeretnék kiemelni, hogy a modern hangnemet és látásmódot megjelenítő stiláris és hangulati-gondolati ismertetőjegyeket közelebbről is megvizsgálhassuk.

Szó szerinti fordítás	*Normatív átírás*		*Egyszerű átírás*		*Verssor*
Izraelben, mikor lett	בְּיִשְׂרָאֵל	כְּדֵי הָיָה	בישראל	כדי היה	1.
zűrzavar és veszekedés, hogy ki az Úr,	סָבָךְ וְרִיב	אֲשֶׁר מִי יָהּ	סבך וריב	אשר מי יה	2.
a Baal-e és (a) bálványok,	הַהַבַּעַל	וְגִילֻלִים	ההבעל	וגיללים	3.
JHWH lakik a Mennyekben.	יְהוָה דָּר	בַּשָּׁמַיִם	יהוה דר	בשמים	4.
Próféták, akik Baal-éi	שֶׁלַּבַּעַל	נְבִיאִים הֵם	שלבעל	נביאים הם	5.
sok nép szívével a Baal-éi,	לְהַבַּעַל	בְּלֵב עַם עַם	להבעל	בלב עם עם	6.
És az ő vitája gyilkos bivalyban/ mikor megsemmisítik a gyilkost,[12]	וְרִיב הַהוּא	בְּפַר/בָּפֶר קוֹטֵל	וריב ההוא	בפר קוטל	10.
hogy meghaljanak ott a hamis[13] próféták.	לָמוּת שָׁם	נְבִיאֵי בִיד/בַּדִּים	למות שם	נביאי ביד	11.

[12] Attól függően, hogy a héber kifejezést főnévnek vagy *nonfinitum*nak (főnévi igenévnek) tekintjük.

[13] Alistáli itt egy olyan szóval operál, talán a rím miatt, amely nem adatolt: בִיד, s amelyet [בַּדִּים]-ként normalizálok. A korrigált változatot, amely a hamis prófétaság intézményére utal, a következő bibliai szöveghelyekre lehet visszavezetni: **בַּדִּים** וְקֹסְמִים יְהוֹלֵל מֵשִׁיב חֲכָמִים אָחוֹר וְדַעְתָּם יְשַׁכֵּל׃ מֵפֵר אֹתוֹת (Ézs. 44,25), magyarul: „A **jósok** jeleit semmivé teszem, és a varázslókat bolondokká, a bölcseket meghátrálásra kényszerítem, leleplezem, hogy tudományuk bolondság” (– kiemelés tőlem, *KK*). A magyar bibliai idézet forrása: *A Magyar Bibliatársulat Revideált Új Fordítása* (Budapest: Kálvin János Kiadó, 2014), https://abibliamindenkie.hu/uj/ISA/44/. Valamint a másik szöveghely:

Szó szerinti fordítás	*Normatív átírás*		*Egyszerű átírás*		*Verssor*
Hát nem (a) Szentháromság volt (a) külső?	רְאִי הָיָה	הֲלֹא שְׁלוּשׁ	ראי היה	הלא שילוש	16.
Akinek kinézetéről így mondták,	שֶׁהוּא מַרְאֶה	כֵּכֶן אָמְרוּ	שהוא מראה	ככן אמרו	17.
akik lakoztak odafent.	אֲשֶׁר יוֹשְׁבִים	בָּרוּם הָיוּ	אשר יושבים	ברום היו	18.
Így ezért (a) holtak gyülekezete	לְמַעַן כֵּן	עֲדַת מֵתִים	למען כן	עדת מתים	19.
mint az Isten néz ki a Mennyekben.	כְּאֵל יֵרָאוּ	בַּשָּׁמַיִם:	כאל יראו	בשמים:	20.

A szó szerinti fordításrészletekkel való összehasonlításképpen, s mivel még nem került publikálásra a vers (és az elemzése), megadom a teljes *carmen* – némiképpen a szó szerintiségtől már elrugaszkodó, értelmezői – fordítását is, hogy egészében lássuk, miként társítok jelentést az egyébként elég grammatikátlan és kevés szóval felépített szöveghez.[14] A stílus részletesebb bemutatása előtt nézzük tehát, hogyan lehet magyarra átültetni (relatíve érthetőbben) a homályos héber textust.

חֶרֶב אֶל־**הַבַּדִּים** וְנֹאָלוּ חֶרֶב אֶל־גִּבּוֹרֶיהָ וְחַתּוּ׃ (Jer. 50,36), és fordításban: „fegyvert a **hazugok** ellen, derüljön ki, hogy bolondok! Fegyvert vitézei ellen: hadd rettegjenek!" (a magyar bibliai idézet forrása: *A Magyar Bibliatársulat Revideált...*, https://abibliamindenkie.hu/uj/JER/50/ – kiemelés tőlem, *KK*).

[14] A kerek zárójelek, ahogy eddig is, a két nyelv rendszerszintű eltéréseiből adódó, kötelező nyelvhelyességi kiegészítéseket, a szögletes zárójelek pedig az értelmező jellegű betoldásokat foglalják magukban.

Egyszerű és meg-/felosztott ének

A legkiválóbb és legműveltebb Respondens Úrnak, aki a Speculum Trinitatis-szal, mint az igazság kalapácsával, széttöri a koholmányokat, (idézet) az 1Kir. 18,21-ből[15]

Izraelben,
zűrzavar és veszekedés támadt,
a Baal-e
[vagy] a Mennyekben
a próféták, akik [elköteleződtek]
sok nép szívét (is)
és elhagyták (a)
a hírvivőknek[17]
[De] azon a napon / [de] egy napon ő,
és az ő érvei[18] [akárha]
/ és az ő érvei [mint]
hogy meghaljanak ott [helyben]
amikor
hogy ki az Úr,
és a bálványok,
lakó JHWH:[16]
a Baal-nak,
[megnyerték] a Baal-nak,
népek szentjét,
adván meg (a) tiszteletet.
eljött/,/ az Isten prófétája,
gyilkos bivalyban [lettek volna] /
mikor megsemmisítik (a) gyilkost,[19]
a hamis próféták;

---

[15] Alistáli a következő bibliai idézetre hivatkozik:
וַיִּגַּשׁ אֵלִיָּהוּ אֶל־כָּל־הָעָם וַיֹּאמֶר עַד־מָתַי אַתֶּם פֹּסְחִים עַל־שְׁתֵּי הַסְּעִפִּים
אִם־יְהוָה הָאֱלֹהִים לְכוּ אַחֲרָיו וְאִם־הַבַּעַל לְכוּ אַחֲרָיו וְלֹא־עָנוּ הָעָם אֹתוֹ דָּבָר׃ – magyar fordításban pedig: „Illés pedig odalépett az egész nép elé, és így szólt: Meddig sántikáltok még kétfelé? Ha az Úr az Isten, kövessétek őt, ha pedig Baal, akkor őt kövessétek! De a nép nem felelt egy szót sem.” A magyar bibliai idézet forrása: *A Magyar Bibliatársulat Revideált…*, https://abibliamindenkie.hu/uj/1KI/18/. S bár a héber cím, ahogy említettem, Szathmárit követi vagy valamely közös címkészletből táplálkozik, a bibliai citátum fényében finom áthallással a nép „kétfelé sántikálására”, megosztottságára: a Baal-kultusz és a JHWH-kultusz, illetve képviselőik szembenállására is utal.

[16] A szerző jól alkalmazza a bibliai propaganda-szókészletet, a „mennyekben” határozószóval JHWH felsőbbrendűségét deklarálja Baallal szemben. A célnyelvi szövegben szándékosan hagytam meg a tetragrammatont, hiszen a bibliai narratívában külön nyomaték esik a névre.

[17] A „hírvivők” a kontextust tekintve többféleképpen is meghatározhatók. Vagy olyan lények, mint az angyalok: közvetítők Baal és hívei (a próféták vagy a Baal-kultuszt folytató nép) között, vagy maguk a Baal-próféták.

[18] A ריב jelentése: ’vita’, ’harc’, a posztbiblikus használat szerint: ’veszekedés’ is, de a kontextus szempontjából helytállóbb valamiféle érvrendszerre asszociálni, amelyet a vita során fejt ki Illés, vagyis Komáromi, akinek a disputációs megmérettetését párhuzamba állítja a szerző Illés Baal-prófétái elleni vitájával. Mivel azonban magyarul az „érv” egyes számban nem elégségesen fejez ki egy egész rendszert, ezért végig többes számban hozom az általam (a héberben) kollektívumként felfogott szót.

[19] A „gyilkos bivaly” metaforának, amellyel az ellenfelekkel szemben fellépő Illés-Komáromit festi le a szerző, ugyanúgy lehet létjogosultsága, mint a „megsemmisíti a gyilkost”-képnek, amely lágyítja, enyhíti a prófétai fellépést, s egyúttal az ellenfeleket állítja be gyilkosokként.

és hogy a Baal,
az Úrnak a tiszteletét,
És így elérte,
hogy sokak szája

Hát nem a Szentháromság[é]
Akinek kinézetéről
akik odafent
Ezért
az Istenhez hasonlatosan
És feltámadt a nap,
a tanítványokra,

és az ő *érvei*
[ez volt a] Szentháromság tükre,
Tanítványai közül azok [ellen],
az Úr hangján ostromot [indított],
bizony, kiborította
amelyeket korábban
Szentháromság tükre,
sose változzék;

mivel elpusztította
befejezze a válaszadást.
hogy ne legyen veszekedés,
[ne nyíljék] olyan vitára, amely
kialudt.
volt [ez] a külső?
így nyilatkoztak,
lakoztak.
néz ki a holtak gyülekezete
a Mennyekben.
prófétai, gyümölcsöző,
akik[-nek hangja] lázadás, /
/ aki [nem más, mint] Komáromi,[20]
törtek-zúztak:
mikor temetett.
akik hazudtak,
és ők megszégyenültek:
a munkáikat,
végeztek.
amelynek formája
[nem úgy,] mint (az) ember[é]![21]

A testvérek szeretetének és az érdemeknek a dicsőségében vidáman együtt-énekelte a bizonyságtételt

JACOBUS Farkas ALISTALI Ung.

A cím úgy is interpretálható, mint amely azt állítja a vers tartalmáról, hogy „egyszerű", ám ez a megállapítás sem szemantikai, sem szintaktikai síkon nem áll meg (miként Szathmárinál sem!). Alistáli kevés szóból építi fel a szöveget, nincsenek nehéz ragozások, bonyolult nyelvi struktúrák, ám a végeredmény mégsem „egyszerű", hiszen egyfelől a sűrítettség, másfelől a normaszegés mint állandósult

[20] Az itt álló héber שְׁקוֹמְרִי jelentése nem világos, viszont a szó hangzása nagyon emlékeztet Komáromi latin nevére, jóllehet rövidebb alakváltozatban. Mindenesetre egy alternatív olvasat alapján (kettéválasztva a szót) másik megoldást is feltüntetek ('amely lázadás hangja'), ha netán összevont szókapcsolat bújna meg a héber eredetiben, nem pedig tulajdonnév.

[21] Az utolsó két sor a *carmina gratulatoriá*ban szokványos jókívánság-formula is lehet. Ha ez így van, akkor rendhagyó befejezés ez az előző versekéhez képest, mert a tradíció szerint a címzettnek személyesen szól a buzdítás, itt viszont a disputáció tárgyával kapcsolatban fogalmazódik meg egy axióma.

nyelvi eljárás (akár eltérő regiszterek keverése, akár egyéni innovációk szintjén) egyáltalán nem teszi evidenssé a jelentést.[22]

Hasonlóan az előző *carmen* kapcsán Komáromiról elmondottakhoz: a szerző számára a nyelvtani szabályoknál fontosabbnak bizonyul a kreativitás, a szuverén alkotói tevékenység; a homály pedig, valamint a kétütemű felező 8-asok, 9-esek megszakításos metszetei révén a szaggatottság-töredezettség, a kezük alatt mármár állandó műfaji-stiláris kellékké növi ki magát. Természetesen az nem kizárt, hogy nem annyira tudatos alkotói döntés húzódik a háttérben, mint inkább az ifjú szerzők nyelvi korlátai: talán nem ismerték annyira behatóan a héber nyelvet, hogy képesek legyenek grammatikailag szabályos és többnyire homogén nyelvi állapotot tükröző – és legfőképpen is érthető – üdvözlőverset összeállítani.

S jóllehet nem „egyszerű" megérteni, rekonstruálni a lecsupaszított lexikai-morfológiai-szintaktikai készlettel bíró, szubjektív hangnemű *carmen* gondolati világát, most mégis megpróbálkozom egy lehetséges olvasat-narratíva felállításával (amelyet a fordításban már érzékeltettem, és amelyre már a fordítás kapcsán hivatkoztam is).

A tágabb kontextusról vagy beszédszituációról (s egyúttal a vers tárgyáról) ezúttal is a *carmen* feliratából értesülhetünk. A szerző a felütésben közli, hogy mi okból született a vers, és mindjárt elő is készíti a tartalmát, mégpedig oly módon, hogy a disputáció tárgyát kiemeli a megszokott keretek közül. Előbb megszemélyesíti, majd anyagi természettel ruházza föl: az értekezés intellektuális erejét egy kalapács képére vetíti, amely „tör-zúz" mindenfelé, de különösen is elvi ellenfelei, a „Szentháromság" tárgyában másként gondolkodók felé. Úgy csap le az ideológiai ellenfelekre, mint Illés a Kármel-hegyi istenítélet során Baal prófétáira. A respondens Komáromit tehát a nagy próféta: Illés bőrébe bújtatja. Még el sem kezdődik a vers, de máris kész a leltár. Elődeihez hasonlóan, a feliratban Alistáli is összegzi a respondens disputációjának erényeit: a mű minden kétséget kizáróan megsemmisíti („eltemeti") azokat a néphiedelmeket, „babonás rítusokat" és „koholmányokat", amelyeket ismertet, és amelyek ellen érveket vonultat fel.

A versben tehát, már a felirat tanúsága szerint is, többszörös fogalomátvitel történik: a szerző a fogalmi és képi sík folyamatos egymásra vetítésével játszik. Egyfelől Illést és Komáromit felelteti meg egymással, másfelől a Baal-prófétákat és a szentháromságtan kérdésében másként vélekedőket, továbbá magát a tudományos értekezést kelti életre, amely véghezviszi a megsemmisítő csapást az idegen kultusz képviselőin, a „hazug tanítványok"-on. Komáromi tehát Isten

[22] Ezt a nehézkességet láthattuk a szó szerinti megfelelőkben (szemben a kiegészítéses, értelmezőibb fordítással). NB: a versben keverednek a héber bibliai és posztbiblikus elemek – ez utóbbiak kissé önkényes jelentése is megfigyelhető –, továbbá egyéni morfológiai, szintaktikai és szemantikai újításokat is tartalmaz a szöveg.

prófétájaként a „Szentháromság tükré"-vel lecsap – ám a mű dramaturgiailag elválik a szerzőjétől, és független identitást nyer, miként a fogalom maga.

A költeményben megelevenedik a holtak gyülekezete is, „odafenn" a „menynyekben", tehát a mennyországba jutott közösség, akik Isten képére hasonlítanak: az Isten tükrei. Ők azok, akik alkalmasak arra, hogy meglássák a „Szentháromság tükré"-t a legigazabb létezőben.

A vers végén az önálló entitáshoz, a „Szentháromság tükré"-hez fordul a szerző, és a *carmen* formai előírásait betartva egy látszólagos kívánságot fogalmaz meg két tulajdonképpeni ténymegállapításban.

A tartalmi tényezők fogódzója tehát ismételten a versen kívüli világban jelölhető ki: ha a felirat, illetve a disputációval kapcsolatos ismeretek nem állnának rendelkezésünkre, a költeményből leginkább csak a stílusa, expresszív ereje, hangulata jutna el hozzánk. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy egyetlen téren valóban „egyszerű" a *carmen*, bár ez is csak viszonylagos egyszerűség: a rímek tekintetében. Nincsenek ugyanis belső rímek, keresztrímek, illetve ezek szokatlan-virtuóz kombinációi: Alistáli „egyszerű" páros rímeket vagy bokorrímeket használ.[23] A vers ütemhangsúlyos voltáról már szóltam, ugyanakkor a 30 sor egy lehetséges értelmezéséről még nem: a sorok száma a három és a tíz szorzata, amely a teljességet s egyszersmind a Szentháromságot szimbolizálja.

Alistáli Farkas Jakab üdvözlőverse Komáromi Csipkés Györgyhöz (1654) **(RMK III. 1904)**[24]

Alistáli két évvel később egy újabb *carmen*t írt Komáromi tiszteletére, debreceni tanári kinevezése alkalmából, amely a tanári székfoglaló előadással és a *Schola Hebraica* című héber grammatikával együtt került kiadásra 1654-ben, Utrechtben.[25]

---

[23] Bokorrímes megakasztást látunk középen, a 11–14. soroknál, és az utolsó négy esetében is, tehát a 27–30. sorvég összecsengésében. Ez a rímjáték szépen kettéosztja a verset (vertikális irányban), mint ahogy a sormetszet is kettéosztja a verssorokat (horizontálisan).

[24] Lelőhelye: Debreceni Református Kollégium – Sárospataki Református Kollégium – OSZK B1.

[25] A közös kiadvány: Komáromi *Oratio inauguralis. De linguae hebraeae utilitate, dignite, necessitate* című előadása, a *Schola Hebraica* című héber nyelvtana, valamint Alistáli üdvözlőverse online is elérhető: https://books.google.hu/books?id=bhgZzXEFHtAC&pg=PA58&lpg=PA58&dq=kom%C3%A1romi+csipk%C3%A9s+gy%C3%B6rgy+schola+hebraica&source=bl&ots=obRZBTeFY2&sig=ACfU3U3iUZrRvZ_xTH3Kuc1zLTAN_p5Luw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwixxLqxi_flAhVJ_CoKHeHrD-wQ6AEwBXoECAoQAQ#v=onepage&q=kom%C3%A1romi%20csipk%C3%A9s%20gy%C3%B6rgy%20schola%20hebraica&f=true. (hozzáférés: 2020. dec. 28.)

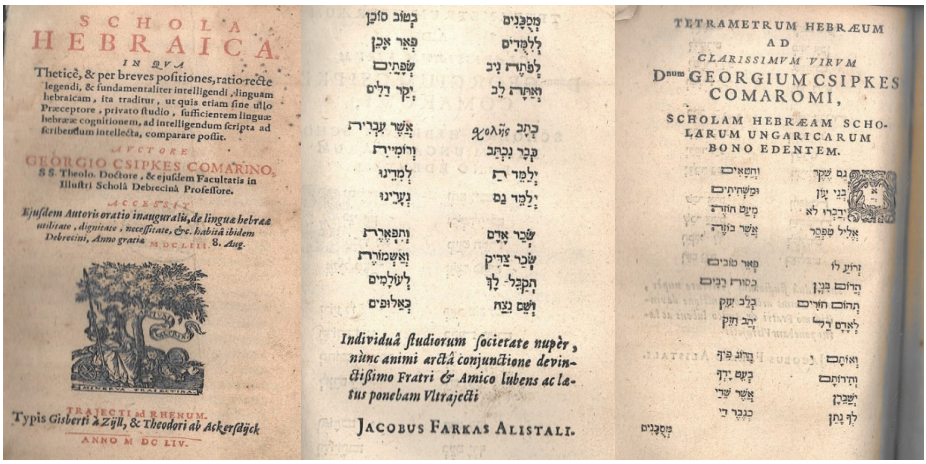
SCHOLA HEBRAICA.
IN QVA
Theticè, & per breves positiones, ratio rectè legendi, & fundamentaliter intelligendi, linguam hebraicam, ita traditur, ut quis etiam sine ullo Præceptore, privato studio, sufficientem linguæ hebraeæ cognitionem, ad intelligendum scripta ad fcribendum intellecta, comparare possit.
AVCTORE
GEORGIO CSIPKES COMARINO,
SS. Theolo. Doctore, & ejusdem Facultatis in Illustri Schola Debrecina Professore.
ACCESSIT
Ejusdem Autoris oratio inauguralis, de linguæ hebraeæ utilitate, dignitate, necessitate, &c. habita ibidem Debrecini, Anno gratiæ MDCLIII. 8. Aug.
TRAJECTI ad RHENUM.
Typis Gisberti à Zyll, & Theodori ab Ackersdijck
ANNO M DC LIV.
מִכְתָּם
לְלִמְּדִים
לִשְׁתֵּיהֶם נִיב
וְאִמְרֵי לֵב
כָּתַב מִשְׁכָּן
קָבַר נִכְתָּב
יְלַמְּדוּ רַב
יַלְמְדוּ נָם
שָׁכַר אָדָם
שָׁכַר צַדִּיק
תְּקַבֵּל־ לָךְ
וְשָׁם נֵצַח
Individuâ studiorum societate nuper, nunc animi arctâ conjunctione devinctissimo Fratri & Amico lubens ac latus ponebam Vltrajecti
JACOBUS FARKAS ALISTALI.
TETRAMETRUM HEBRÆUM
AD
CLARISSIMVM VIRVM
Dnum GEORGIUM CSIPKES
COMAROMI,
SCHOLAM HEBRÆAM SCHOLARUM UNGARICARUM
BONO EDENTEM.
גַּם שֶׁקֶר
בְּנֵי יָזֶן
וּבְרִיחַ לֹא
אֲשֶׁר מִפְּלָגִי
זָרִיעַ לוֹ
וְחוֹם בְּנֵן
וְהוֹם חֹרִים
לְאָדָם רֵעַ
וְאוֹיְבֵם
וְחֹרוֹתֵם
יַשְׁבְּרֵן
לְךָ יָתֵן
וְחָמְאִים
וּפְשָׁחִיתִים
מְקוֹם חוֹרִים
אֲשֶׁר הוֹפְרוּ
מָאֹר טוֹבִים
כְּסוּרֵי נְגִים
כָּלֵב עִקֵּשׁ
יָרֵב חָזֵק
בְּחֹנֵג פֶּרֶץ
כָּעֵשׂ יָרֵךְ
אֲשֶׁר שָׁרֵי
כְּנִגְרֵי כֵּי

A kiadvány címlapja és az üdvözlővers

Az előző köszöntővershez hasonlóan ez a *carmen* is latin nyelvű felirattal kezdődik, és hosszú latin szöveggel is zárul. A feliratból, címzésből ezúttal azonban hiányzik a bibliai szöveghely-feltüntetés, és az a merész, nyelvi leleménytől sem mentes elképzelés, amely az adott szellemi mű hatásaival számol. További eltérés, hogy a héber szöveg pontozott, tehát magánhangzókkal van ellátva, így világosabban körvonalazódik a szerző szándéka, hiszen információt szolgáltat arról, hogy az adott gyököt, tövet milyen hangalakkal ruházza fel.[26] Mindemellett Alistáli a verset nem egyetlen strófában jegyzi le, hanem – határozott térkihagyásokkal – több, összesen hat strófára tagolja. Ezzel az elrendezéssel szintén azt deklarálja, hogy végleg elszakadt Szathmári István költeményének utánzásától.

Az átírásban pontosan közvetítem a technikai sajátosságokat, de egyúttal némi javítást is végrehajtok, melyeket félkövér kiemeléssel jelzek.

[26] Tehát megnevezi a jelölőt, amely által könnyebben lehet a denotátumot, vagyis a jelölés tárgyát azonosítani. Az, hogy a fogalom birtokában a szöveg intencionált, tervezett jelentéséhez mennyivel jutunk közelebb, más kérdés, de az biztos, hogy a pontozás – teoretikusan – segíti a megértést.

Tetrametrum hebraeum
ad
clarissimum virum
D^num^ GEORGIUM CSIPKES COMAROMI,
scholam hebraeam scholarum ungaricum bono edentem.

אֲגַם שֶׁקֶר וְחַטָּאִים
בְּנֵי עָוֹן וּמַשְׁחִיתִים
יְדַבְּרוּ לֹא מְעַט חוֹזֶה
אֱלִיל טִפְסַר אֲשֶׁר **בּ**וֹזֶה

זְרוֹעַ לוֹ **פְּ**אֵר טוֹבִים
הֲדוֹם **בִּ**נְיָן **כְּ**סוּת רַ**בִּ**ים
תְּהוֹם חוֹרִים **בְּ**לֵב עִזֵּק
לְאָדָם **דַּ**ל יְהַב חִזֵּק

וְאוֹתָם יַ הֲרוֹג **פִּ**יךָ
וְחִידוֹתָם **בְּ**עֵט יָדְךָ
יְשַׁבֵּרָן אֲשֶׁר שַׁדַּי
לְךָ נָתַן **כְּ**גֶבֶר דַי

מְסֻכָּנִים **בְּ**טוֹב סוֹכֵן
לְלִמֻּדִים **פְּ**אֵר אָכֵן
לְפֹתֶת נִיב שְׂפָתַיִם
וְאַתָּה לֵב יְקַר **דַּ**לִּים

כְּתָב χολής אֲשֶׁר עִבְרִית
כְּבָר נִכְתַּב וְרוֹמִיִּית
יְלַמֵּד **תַּ** לְמִדֵינוּ
יְלַמֵּד **גַּ**ם נְעָרֵינוּ

שְׂכַר אָדָם וְתִפְאֶרֶת
שְׂכַר צַדִּיק וְאַשְׁמוֹרֶת
תְּקַבֵּל־לָךְ לְעוֹלָמִים
וְשֵׁם נֵצַח כְּאַלּוּפִים

Individua studiorum societate nuper, nunc animi arcta conjunctione devinctissimo[27]
Fratri et Amico lubens ac laetus ponebam Ultrajecti

A vers rövidebb, mint az előző. Rím- és ritmusképlet szempontjából azonban megegyeznek egymással,[28] jóllehet jelen esetben, ha az ütemhangsúlyos verselés megkívánja, a cezúra bizonyos szavakat is kettészel. A darabo(ló)s szerkesztés tehát nem csupán a szintagmák szintjén van jelen, hanem szavakon belül is.

Nézzük meg az egész verset szó szerinti fordításban, hiszen pusztán minimális kötelező rendszerszintű, illetve értelmi kiegészítéssel lehet élni az átültetés során.[29]

HÉBER NÉGYES VERSMÉRTÉKŰ[30] [KÖLTEMÉNY]
A LEGHÍRESEBB FÉRFINAK,
KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ÚRNAK,
AKI A HÉBER TANTÁRGYAT MAGYAR ELŐADÁSOKON / MAGYAR KOLLÉGIUMBAN, ISKOLÁBAN
/ TÁPLÁLTA / TANÍTOTTA[31]

Mocsár, hazugság
romlottság fiai
beszélik: nem,
bálvány, írnok

Neki karja van,
építmény zsámolya,
üregek mélysége,
szegény embernek

És őket, meg-
és a rejtvényeiket

és bűnösök,
és pusztítók,
keveset látnak,
egyaránt becsmérel.

jók fejdísze,
sokak fedele/öltözete,
szívbe ás,
biztosítja (a) jussát.

öli a száddal,
kezed íróvesszőjével!

[27] A fordításban a *devotissimo* (*devotissimus*) alakot alapul véve, nyomdahibára gyanakodva.
[28] NB: bokorrímet nem tartalmaz.
[29] A kettészelt szavak kettészelt magyar megfelelőjét nem szándékozom és nem is tudnám visszaadni (tehát ezeket egybeírva, normál helyesírással közlöm).
[30] A „négyes versmérték" mint *terminus technicus* talán a négysoros strófaszerkezetre utal, vagy a felező 8-as 4|4-es ütemeire.
[31] A feliratot az „edentem" (*edo*) ige zárja, amelyet felruházhatunk: 'táplál', 'ellát' jelentéssel is. Ebből a konkrét szemantikai körből kiindulva, az absztraktabb 'szellemiekkel táplál' átvitelen keresztül juthatunk el a 'taníť-hoz, amely jelentéssel a fordításban részben meg is feleltetem a kifejezést (ld. „tanította"). Mivel azonban a versben magában az ünnepelt Komáromi (ha jól fejtem meg a költeményt) megjelenik a diákok „gyümölcsaprító ajkai"-ként is (ld. 4. versszak), nem kizárt, hogy egy metaforával él itt a szerző. Eszerint tehát Komáromi ténylegesen „táplálja" a diákokat a héber betűk és nyelv gyümölcsével. A további megjegyzést ld. ott.

Összetöri őket,
(s) neked adja,

(Az) elszegényedetteket
(a) diákok számára
gyümölcsaprításra
szóval, te [csupa] szív vagy,

Méreg/mérgező növény írása,
már meg van írva
Tanítja
sőt tanítja

Emberi bért
(az) igaz bérét,
kapjál magad számára,
és kimagasló nevet,

aki Mindenható,
mint alkalmas férfinak.

jóval szolgálod,
fejdísz [vagy], bizony,
ajkak,[32]
szegények drága [kincse].

ami héber,
rómaiul [=latinul] is.
diákjainkat,
ifjainkat.

és tisztességet,
és őrséget,
mindörökké,
amilyen (a) vezetők(é)!

Én, aki elválaszthatatlan buzgósággal [ragaszkodtam] nemrég a társasághoz, most lelkem szoros kötelékével az igen elkötelezett Fivérhez és Baráthoz [ragaszkodva], készségesen és vidáman tartózkodva Utrechtben.

JACOBUS FARKAS ALISTALI.

Ha strófánként haladva próbáljuk megfejteni a *carmen* gondolatiságát, már az első versszaknál megtorpanunk. Nagyon negatív hangulatú a felütés, amelyben bűnösökről esik szó, de hogy kik ők pontosan, nem derül ki: destruktívak, hamis próféták, inszinuálók. Talán Komáromi rosszakarói, ellenlábasai. Ismét figyelemre méltó a szaggatott stílus, a sokszor véletlenszerű(nek tűnő) lajstroma a héber szavaknak, amelyről jelen esetben talán nem túlzás azt állítani, hogy egy héberül tanuló diák gyakorló feladatsoraként is hathat, bár a szakasz szoros hangulati és

[32] Már a középkorban elterjedt az a szokás, hogy a zsidó kisgyerekek betűit, palavesszőit mézbe mártották, hogy az *alefbét*-tanulás során az édes mézet nyalogathassák, és ily módon megízlelhessék a szó szoros értelmében, hogy milyen édesek a betűk, átvitt értelemben pedig: a tanulás, tudás, zsidó tanulmányok, hogy a Szentírás, a Tóra szavai édessé váljanak a szájukban, vö. Tikva S. Frymer and Louis Isaac Rabinowitz, „Honey", in *Encyclopaedia Judaica, 2nd Edition*, vol. 22. eds. Michael Berenbaum and Fred Skolnik (Macmillan Reference USA, 2006), 9: 517–518. Alistáli és köre nem biztos, hogy ismerte ezt a szokást, illetve az sem biztos, hogy a hollandiai közösségekben divatos volt ez a tanulási módszer. Mindenesetre figyelemreméltó párhuzam áll fenn a választott igehasználat és az érzékekre ható, zsidó hagyomány: az „édes" betűvetési gyakorlat között.

laza tematikai kohéziója kétségkívül ellene mond ennek a feltételezésnek. Az első versszak, a felütés stílusa egyébként elővételezi a teljes vers stílusát: a gyakorló jelleg és expresszivitás az egész költeményt uralja.

A második strófában alany- és hangulatváltásnak lehetünk tanúi: a szerző E/3.-ban méltat egy személyt – vagy az üdvözlővers címzettjét, vagy magát az Istent. Nem egyértelmű. Miként az előző szakaszt (ahol a belső jellemrajz a természeti világ képében elevenedik meg), e versrészletet is merész szótársítások, bizarr képzettársítások jellemzik (ahol a külső tárgyi kultúra képében kel életre a belső), melynek nyomán felmerül a kérdés: vajon ezt akarja-e kifejezni, vajon ezt a hatást akarja-e kiváltani a szerző? Vagy csak azért rakja így egymás mellé a szavakat, hogy a rím és a szótagszám kijöjjön? Az mindenesetre világos, hogy az első versszak negatív szereplőivel élesen szemben áll e második versszak „hőse", aki nemcsak hatalmi jelvényekkel rendelkezik, hanem még empátiával is: a lelkekre és a szegényekre is van gondja.

A harmadik versszak, ha lehet azt mondani, a leghomályosabb mind közül. Szabad asszociációval az „ölés", bizonyos „rejtvények" (esetleg a héber betűk lennének?) és az „összetörés" is említésre kerülnek. Ez utóbbi kifejezések óhatatlanul is a kőtáblákat juttatják eszünkbe, főként az „íróvessző" fényében, és egyszersmind valamely tanítói beavatási rítust vagy írói felruházó aktust idéznek meg. A második strófában méltatott személy azonosítása az Isten-értelmezés felé mozdul el. Az ünnepelt Komáromi itt E/2. személyben reprezentálódik, akit az E/3., azaz Isten ruház fel pusztító és építő, valamint közvetítő, Őt írói-tanítói szerepében helyettesítő hatalommal.

A negyedik strófa folytatja a laudációt, viszonylag közérthetően, bár nem közhelyesen, különösen is a „gyümölcsmorzsoló ajkak" (?) képe bír kissé provokatív, meghökkentő jelleggel. Komáromi – mint megszólított – a szegény diákok testi-lelki gyámolítójaként tűnik föl.

Az ötödik versszak első két sorában héber, görög és latin keveredik, a szó szoros értelmében. A mondat arra utalhat, hogy amely szöveget korábban leírt és előadott Komáromi héberül (ld. *Oratio Hebraea*),[33] azt megírta latinul is (ld. *Oratio inauguralis*).[34] De hogy miként jön ebbe a fogalomkörbe a görög 'keserűepe', 'mérgező növény'

[33] Komáromi a híres héber nyelvű szónoklatát (*Oratio hebraea continens elogium linguae hebraeae*) 1651-ben tartotta meg az utrechti egyetemi hallgatóság előtt, amelyben a héber nyelv szépségét és hasznosságát magasztalta. Bővebben ld. József Zsengellér, „The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism", in *Protestantism, Knowledge, and the World of Science*, ed. György Kurucz, 63–76 (Budapest: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary–L'Harmattan, 2017), 69.

[34] Amely, bár nagy sikerű utrechti szónoklatát, az *Oratio*-t idézte meg, attól különbözött, vö. Zsengellér, „The Hebrew Language…", 69. Ez a debreceni előadás szolgált tehát apropóul a *carmen* keletkezéséhez, s lett egybefűzve, a *Schola Hebraica*-val egyetemben. A *Schola Hebraica* leírását, bibliográfiai kiegészítéssel ld. Strbik Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Hungaria Judaica 10 (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999), 96–98.

fogalma, újabb kérdés, amelyre nem kapunk határozott választ. Az írásra alkalmas tintát jelöli a szerző vele? Esetlegesen az éles, karcos megfogalmazásokra utal, amely sokak számára okoz (majd) keserű perceket? Elképzelhető. Az azonban bizonyos, hogy Komáromi héber, görög és latin nyelvi-nyelvtanári repertoárját jól demonstrálja az adott nyelvek használatával, illetve a latinra történő hivatkozással.

Az utolsó versszakra már csak a jókívánságok maradnak, érthetően, különösen is az előzményekhez képest. Komárominak új állásában az „igazakat" megillető fizetséget kíván, de szintén nemcsak az anyagiakra gondolva, tehát nemcsak jövedelem formájában, hanem tiszteletadás, megbecsülés, védelem és hírnév tekintetében is.

A minimalizmus, a szaggatottság és a szokatlan képzettársítások erős érzelmi töltetet biztosítanak a versnek és szubjektív kifejezőerőről vallanak. Jóllehet a fegyelmezett verstani sajátosságok – a rím- és ritmusképlet – némi ellenpólust képeznek a mondanivaló zaklatott és töredezett felfűzésével szemben, az ellentételezés stilisztikai eszközeként ugyanakkor további feszültséget generálnak, és talán még erőteljesebbé teszik a vers érzelmi hatásmechanizmusát.

A *carmen* egy igyekvő, héberül feltehetően nem igazán tudó, de ambiciózus tanulótárs zavarba ejtően furcsa tisztelgése a már tanárrá kinevezett eminens diák előtt. Ugyanakkor, ha e 17. századi versünket nem a korszak uralkodó stílusának a mércéjével mérjük, hanem a modern, expresszionista versek előfutáraként tekintjük, mindjárt nem is annyira zavaróak a furcsaságai.

Befejezés

A tárgyalt utrechti *carmen*ekben feltűnően nagy számban vannak jelen grammatikai, szintaktikai hibák, szemantikai zérusok, ritka kifejezések, a szövegkörnyezetbe szervetlenül és motiválatlanul illeszkedő kifejezések. Nyelvezetüket a domináns szófajhasználat, partikula-túlsúly, valamint kihagyásos, darabos és tömör szerkesztésmód jellemzi – összefüggésben a választott rím- és ritmusképlettel. Mindehhez sötét témaválasztás, laza kohézió, a tartalom homályos, alluziv kibontása, valamint bizarr képzettársítások is társulnak.

Ezen attribútumok együttese – a korszakban – szokatlan stílust eredményezett és szokatlan stílusdivatot teremtett, legalábbis a héber nyelvű *carmina gratulatoria* művelői körében.

A 17. században uralkodó irodalmi irányzatok ugyanis a terjengősség, díszítettség és túlburjánzás divatját diktálták, e 17. századi héber nyelvű *carmen*ek azonban a maguk minimalista és szaggatott megformáltságában nagyon is távol estek a kurrens trendektől. Ám hogy az erős szubjektivitással, érzelmi töltettel és kifejezőerővel bíró versek megformálásában mekkora szerep jutott a tudatosságnak, nehéz megmondani. Talán nem tévedünk nagyot, ha komoly szerepet tulajdonítunk e stílusdivat kialakításában

és művelésében a fiatalemberek foghíjas nyelvtudásának, valamint ifjúkori virtuskodó önbizalmuknak, szenvedélyességüknek, amely negligálta az elégtelen tudást, illetve az afölötti szégyenérzést.

Bármi is legyen az indíték, a végeredmény ugyanaz, az alternatív lírai valóság létrejött. A tanulmányomban bemutatott *carmen*ek számos stílusjegyükben a 20. századi expresszionista versekre jobban hasonlítanak, mint amit a tudásunk vagy a józan eszünk alapján gondolnánk és elvárnánk.

Petrőczi Éva

Kívül a barokk kánonon, belül a hétköznapokon

A tizenhetedik századi magyar puritán költészet

Az egyház- és irodalomtörténet kutatói számára – tisztelet a kivételeknek! – a hazai puritán poézis egy írásjellel, egy hangsúllyal sem jelent többet az alkalmi költészet, az *applied poetry* egy különlegesen gyönge, minden eredetiséget nélkülöző műfajánál. Ez a tiszta költészettel, a *poesia pura*-val nem, vagy alig rokonítható, s felmérhetetlenül távol esik nem is annyira Anglia, mint Új-Anglia gazdag puritán költői világától.

Aki azonban nem siklik el a hazai hitmélyítő vagy éppen életvezetési könyvek és hitvita szövegek, peregrinustárs-dicsérő versezetek, esetleg éppen a halotti orációk versbetétei fölött, az valódi költészeti kincseket is találhat, igaz, csak abban az esetben, ha egy aranymosó türelmével és kitartásával lát munkához. Tekintettel arra, hogy a Magyarországon és Erdélyben született puritán lírai opuszok szakirodalma kevés tanulmány kivételével csak a Régi Magyar Költők Tára 17. századi köteteinek Varga Imre jóvoltából alapos, de inkább tényszerű, mintsem poétikai jellegű, s végképp nem szövegelemző típusú végjegyzeteire szorítkozik, ami érthető is, hiszen a versek kritikai kiadásának nem lehet a feladata semminemű esztétikai értékelő gesztus –, kénytelen voltam az angolszász – főleg Amerikát, de olykor az angliai vallásos versszerzőket is érintő szakirodalom legjobbjai közül néhányra támaszkodni. Az ő terminus technicusaikat kellett bizonyos hazai művekre alkalmaznom, természetesen lényegre törő magyar fordításban. Olyan alapműveket, mint a Peter White szerkesztésében megjelent *Puritan Poets and Poetics,* vagy Jeffrey A. Hammond két alapvető műve, a *Sinful Self, Saintly Self, The Puritan Experience of Poetry,* illetve a *The American Puritan Elegy* és további elméleti műveket.

E vizsgálódások végkövetkeztetése azonban egyáltalán nem mutatja vesztesnek – a kétségkívül zömében a korabeli barokk „kánonon kívül" daloló – lelkész-poétáinkat. Pontosan azért, mert teljesen hiányzott belőlük a „céhen belüli" versírók görcsös megfelelési kényszere, versengési vágya, s így a maguk természetességében, olykor egyenesen darabosságában nemegyszer számos szempontból többet kínálnak nekünk, mint angolul verselő céhbeli társaik. Amiben már első pillantásra túlszárnyalják őket, az a *couleur locale*, a helyszínteremtés színei és ízei, vagy éppen a humor. Gondoljunk csak – most csupán egy szerzőt

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.481

említve – Nógrádi Mátyás sokdimenziójú Debrecen- és Bihar ábrázolásaira, vagy éppen a peregrináció témáját hol komolyan, hol iróniával körbejáró verseire…

Tény és való, hogy Új-Anglia költőasszonya, Anne Bradstreet poézise (vagy éppen Edward Tayloré!) a világlíra szerves része, s hogy mindketten sokkal mélyebb költészettani ismeretekkel rendelkeztek, mint magyar versszerző társaik. Mégis elévülhetetlen érdemeik vannak, hiszen hazai pamfletirodalom, vagy éppen korai újságok híján egyedül általuk, nekik köszönhetően érezhetjük úgy, legalábbis legihletettebb soraikat olvasva, hogy a 17. századi hazai puritanizmus nem a távoli teóriák és zárványok világa számunkra, hanem olyan, sok elemből, sok apró mozzanatból összeálló eleven *valóság*, amelynek mi is szellemi örökösei és továbbvivői lehetünk.

A tizenhetedik századi magyar puritán költészet nem-valódi poézisként kezelésének okairól, noha e valóban gyakran paratextus-szerű és színvonalú műveket nem ismerik (néhány ilyen vers egy-egy részletének angolra fordítását jómagam is megkíséreltem ugyan, egy-egy külföldi előadásom-publikációm során, ám ezek csak cseppek a tengerben!), közvetve bár, de sokat megtudhatunk a téma angolszász szakirodalmából. Idézzünk elöljáróban Gerhardus van der Leeuwen *A szent és a profán szépség, A szentség a művészetben* című könyvéből:

> Bárki, aki a vallás és a művészetek viszonyáról ír, kétféle emberrel (olvasóval!) találkozik: különböző felekezetekhez tartozó keresztyénekkel és művészetbarátokkal. Vannak keresztyének, akik értékelik a művészetet, mi több, szeretik, de ugyanakkor (mégis) *meggyőzési eszközeik* szolgálatába szeretnék állítani; csakis akkor engedik be az életükbe, ha már *megszentelték.* Annyira megszokták már a térdeplést (protestánsok esetében ez természetesen szimbolikusan értendő!) hogy végül elfelejtenek felállni. Vannak művészetbarátok (fogyasztók, ínyencek!), akik a *consecratio*-ra úgy tekintenek, mint a bálványimádás legrosszabb fajtájára. Számukra [*a l'art pour l'art hívei számára! – P. É.*] nem létezik magasztosabb, mint a szépség… Ők büszkén és egyenesen, térdeplésre képtelenül állnak, s elfelejtik, hogyan kell leülni. Ezzel szemben ott vannak a keresztyének, akik számára a szép és a szent közötti összefüggés kérdése kimerül azokban a morális és pedagógiai elvárásokban, amelyek egy művészeti alkotás *szükségszerű* lényegét képezik.[1]

Huszonegyedik századi gyakorló költőként (is), vesztemre, sok pályatársammal együtt sokszor megélem e 2006-ban megfogalmazott gondolatokból következő gyakorlati nehézségeket. Egyfajta, folyamatos és szívós *kettős kitaszíttatást,* a hívő

[1] Gerhardus van der Leeuwen, *Sacred and Profane Beauty: The Holy in Art* (Oxford: OUP, 2006), 11–12.

és az ateista kritikusok részéről egyaránt. Profánul, de érzékletesen fogalmazva: mi, akik párhuzamosan írunk istenes és világias vereseket, vagyunk a mai magyar (és, úgy vélem, egyszersmind a világirodalmi!) kánon kétfelől bírált és kétfelől kirekesztett *sapkás nyulai.* Legalábbis, a hangadó, kánonfarigcsáló kritikusok szemében.

Leeuwen józan, tisztán látó, realista szavai után idézzünk másodikként egy legalább egy generációval korábbi, a témában mára klasszikusnak számító szerzőt, Von Ogden Vogt-ot:

> Egy olyan lelki mozgalom, amely nem tudja a művészetekben kifejezni magát, nem számíthat vezető szerepre, vagy túlélésre. Egy korszak (vagy annak embere), aki nem képes bármilyen ön-képviseletre, vagy egységes gondolkodásra és érzésvilág-kialakításra, amelyben megtalálja a saját művészeti kifejezésmódját, eltűnik.[2]

S még egy el- és kihagyhatatlan idézet a téma első számú szakértőjétől, Perry Millertől: „Semmi más nem tükrözi hívebben az idők [t. i. a tizenhetedik század] szavát, mint a költészetről vallott nézeteik… A reneszánsz továbbvivői és a metafizikusok úgy termékenyítették meg a puritánok költészetét, mint egy olyan tudományos és erkölcsfilozófiai örökség, amely az emberek által elérhető legmagasabb régiókat célozza meg; s mindennek hitében a puszta verselésre úgy tekintettek, mint a pihenés óráinak puszta eltöltésére."[3] Magyarán: ha már a metafizikusok is említésre kerültek a fentiekben: egy makulátlan puritán legfeljebb John Donne istenes verseit fogadhatta el, szerelmes szonettjeit idegenkedéssel lapozgatta – vagy félrehajította!

A puritán költészet, azaz inkább a hozzá kapcsolódó elméleti művek felvillantása után idézzünk most egy korabeli érintettet, egy amerikai teológus dinasztia több mint négyszáz művet „összegrafománkodó" sarjának, a hol rokon-, hol ellenszenves Cotton Mathernek a szavait. A most következő citátum, a szerző minden rigorozitása ellenére ezúttal valamelyes megengedést, elfogadást mutat, jelezve azonban, hogy a poézis csak másodrendű műfaj lehet a prózai hitmélyítő, hitépítő könyvek, a keresztyéni életre vezérlő conduct book-ok mögött:

> Fájdalmasabb (megerőltetőbb!) tanulmányaid közepette adj magadnak verses pihenőket [...] de […] a költészet inkább a mártás, mint maga az étek legyen számodra […]. Tartózkodj a mértéktelen és mohó

---

[2] Von Ogden Vogt, *Art and Religion* (New Haven–London: Yale University Press–OUP, 1921), 9.

[3] Miller szavait idézi: Mason J. Lowance Jr., „Religion in Puritan Poetry: The Doctrine of Accomodation", in Peter White, ed., *Puritan Poets and Poetics: Seventeenth Century Poetry and Poetics in Theory and Practice* (University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1985), 33.

> költészet-habzsolástól […] s ne hagyd, hogy Kirké pohara megmérgezzen téged. De különösen is őrizd meg lelked tisztaságát azoktól a veszélyektől, amelyek az azon múzsákkal való társalkodásban rejlenek, akik nem különbek a szajháknál.[4]

Cotton Mather, a híres-neves bostoni latin iskola eminens neveltje itt, ebben a költészetelmélettel is foglalkozó művében sem tagadta meg magát. Szinte mániákus klasszika-filológusként még szegény Kirkét[5] is előrángatta, az ős-szajhák egyik iskolapéldájaként.[6]

Tekintettel arra, hogy a jelen tanulmánykötet fő témája a magyarországi barokk irodalom, illő, hogy most egy olyan, nagyon szokatlan hazai puritán mű rövid bemutatására térjünk át, amely olyannyira színtiszta barokk alkotás, mint, berendezését tekintve a nyírbátori minorita templom, amely egy meghatározóan református környezetben, a Báthoriak temetkezési helyétől, a nyírbátori református templomtól néhány percnyi sétára – maga a megtestesült barokk, oltárképeivel és szobraival, különösen a felvidéki szobrászattal rokonítható Passiójával.[7]

A szín barokk magyar puritán eposz és egyben gyászvers, amelynek címét ideje elárulnunk, Pápai Borsáti Ferenc műve. A szerzőről csak annyit tudunk, hogy 1656-ban a nagyváradi gimnázium poétikai osztályában volt segédtanár, s tanítványaival verses iskoladrámákat adott elő. Egyetlen fennmaradt műve ez a Rákóczi Zsigmondot magasztaló vers, amelyet latinul is, magyarul is megírt. E két szöveg címe: *Metamorphosis Sigismundi Rakoci,* illetve *Változása a néhai […] Rákóci Zsigmondnak […]azaz az ő[…] életének és boldogul e világból való kimúlásának leírása.*[8] A mű első igazán hivatott elemzője Németh S. Katalin volt, *Borsáti Ferenc Metamorphosisa* című, máig mérvadó dolgozatával.[9]

---

[4] Cotton Mather, *Manuductio ad Ministerium* (Boston: Thomas Hancock, 1726), 34.

[5] Kirké istennő alakjának újramesélésére, s részben rehabilitálására vállalkozott 2008-ban Medeline Miller, a klasszika-filológusból lett amerikai regényíró. Műve magyarul 2019-ben jelent meg, Frei-Kovács Judit fordításában, a General Press Kiadónál.

[6] Matherről hosszabban: Petrőczi Éva, „Erzsébet az ő szent visszavonultságában: Női hitéleti és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban", in Petrőczi Éva, *„…mi lelkünknek éltető abraka": Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomról* (Budapest: Fekete Sas Kiadó–KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008), 43–63.

[7] A nyírbátori minorita templomról, egy meghatározóan református település „katolikus szigetéről", lásd: Entz Géza és Szalontai Barnabás, *Nyírbátor* (Budapest: Corvina Kiadó, 1982), 15–23.

[8] Pápai Borsáti Ferenc, „Változása az néhai tekéntetes és nagyságos boldog emlékezetű Rakoci Sigmondnak, Nagyvárad, 1656", in Varga Imre, kiad., *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660),* Régi magyar költők tára XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 366–375, 688–697.

[9] Németh S. Katalin, „Borsáti Ferenc Metamorphosisa: A protestáns barokk kérdéséhez", *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10–11 (1971): 125–131.

E hosszabb Rákóczi Zsigmond-sirató (formáját tekintve *minden-csak-nem-puritánus* eposz) a magyar puritanizmus egyik „pillér-embere" halálának valós körülményeit, hátterét, a teatralitás kedvéért egyenesen a sutba vágta, a szerző minden kétséget kizáróan valódi és mélységes gyásza ellenére. Az előadhatóság, az eljátszhatóság kedvéért és érdekében a szöveg mindvégig egyfajta szent és profán, puritánus és pogány keverék benyomását kelti a mai olvasóban, de valószínű, hogy már a korabeli közönségben is. Lássuk ezt a néhány, nyilvánvaló protestantizmusa ellenére szentkép-szerű, méghozzá Árpádházi szentek alakját, ikonográfiáját felidéző néhány sort. Ez a rövid részlet tizenhetedik századi helyesírással is közérthető, így átírására ezúttal nincs szükség:

> Mennyei szerelem azonban kézíját
> Meg-vonyá, s' sebheté Sigmondnak a' szivét,
> Kinek piros vére fogá kert zöld füvét,
> Ezzel is nevelé kertnek ékességét.
> Oh! Mely csudálatos iffiunak véréből
> Szép rosa fa neve nagy hirtelenségből.
> Borsony színnel telljes rosák ez tőkéből,
> Tündöklenek miként
> Rubint a gyürüből.[10]

Ebből a nagy hévvel *árpádháziasított*, virág-szimbolikával is jócskán teleszórt halál-jelenetből mégiscsak visszavisz bennünket a 17. századi sárospataki Rákóczi-udvarba az eposz egészének *élő botanikus kert* jellege, amely arra emlékeztet, hogy Zsigmond éppen a puritán eszméket támogató, s ugyanakkor botanikusnak, kertépítőnek, főrangú „füvesasszonynak" is jelentős Lorántffy Zsuzsanna dédelgetett kisebbik fia volt."[11]

Ami ezek után a már a barokk(os) bőségtől nagyon távoli, szükségszerűen, egy-egy véletlen nyelvi bravúrt kivéve jóval kopárabb magyar puritán költészetet illeti, arra maximálisan érvényes Jeffrey Hammond alapművének, a *Bűnös én, megmentett én – A költészet mint puritán tapasztalat* úgyszólván minden sora.[12] Egy nagyon jellegzetes, Hammond-alkotta kulcsszó, a sokból: „salvific experience" – „megváltási tapasztalat".[13] Nagyon tömör szókapcsolat ez, s benne van a puritán szellemiségű irodalmi művek egyik lényege: e tapasztalatok szüntelen megosztásának igénye, sőt, egyfajta megváltási receptgyűjtemény felkínálásának, másokkal való megosztásának szándéka.

---

[10] Pápai Borsáti, „Változása…" 367.

[11] Erről a szülő–gyermek kapcsolatról: Szabó András Péter, „II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond", *Sic itur ad astra* 13, 1. sz. (2002): 65–101.

[12] Jeffrey A. Hammond, *Sinful Self, Saintly Self: The Puritan Experience of Poetry* (Athens and London: The University of Georgia Press, 1993).

[13] Uo., 3.

S van itt egy számunkra, magyarok számára el nem hanyagolható, nagyon fájdalmas mondata is: „Mint a reneszánsz örököseit, a puritánokat nem kellett a költészet hatalmára emlékeztetni."[14] És ez a kijelentés szembesít bennünket egy olyan hátránnyal, amellyel a tizenhetedik, vagy akár már korábbi magyar vallásos költészet művelőinek, zömében papi személyeknek nehéz, vagy inkább szinte lehetetlen volt megbirkóznia. Nézzünk például egy viszonylag korai protestáns versfordítót, Prágai Andrást, aki a mára már jóformán agyontárgyalt *Sebes agynak késő sisak*-ban, ebben a történelmi vers-panorámában, egykori heidelbergi diákként, mitológiai ismereteit is meg tudta csillogtatni, a reformációhoz köthető históriai nagyságokat jellemezve.[15] A hősi eposz hosszúságú, erejéből csak olykor-olykor, éppen túldíszítettsége miatt veszítő vers-átdolgozáson érződik a magyar históriás énekek hatása, örök, s fülünknek és elménknek otthonos parlandója. Az angol, a francia és az olasz reneszánsz líra hatása, például a Sidney testvérek Wilton kastélyában működő költői körének kifinomultsága, azaz Kálvin és Castiglione *egyidejű* hatása azonban természetesen hiányzik az átdolgozásból.[16]

Prágai magyarul tehát így jellemezte Albertust, Friedland hercegét, aki egyben a Wallenstein grófja titulust birtokolta:

Ama jó szerencsés
Régi Policrates
Koczkájával én jadzom
Mert az gyözödelem
Nem távozik tülem,
Valahol hadakozom,
Nincz oly okos eszes,
Bár legyen Ulises,
Töviböl ki forditom.[17]

---

[14] Uo., 9.

[15] Bene Sándor, „Szinkretisták és szamaritánusok: Címszavak a kora újkori magyar politikai szótárból", in: *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán*, szerk. Kármán Gábor–Zászkaliczky Márton (Budapest: Reciti Kiadó, 2019), 327–379, itt: 337–370; Fazekas Sándor, „A *Sebes agynak késő sisak*", in Horváth Iván; Balázs Mihály, Bartók Zsófia Ágnes és Margócsy István, szerk., Magyar irodalomtörténet (Budapest: Gépeskönyv, 2020): https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Fazekas%20S%C3%A1ndor&chapter=1305FAZEAEMS (hozzáférés: 2021. 01. 30).

[16] A francia Pléiade rangjához közeli alkotókörről, s a Sidneyk „európéer" protestantizmusáról lásd Petrőczi Éva, „From the Gown of Calvin and Castiglione: Sir Philip Sidney's Version of Psalm 42" in Éva Petrőczi, *Puritans and Puritanicals,* Studia Humanitatis 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 21–31.

[17] Prágai András, „Sebes agynak késő sisak", in Komlovszki Tibor és Stoll Béla kiad., *Bethlen Gábor korának költészete,* Régi magyar költők tára XVII. század 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 55–56.; A szerzőséget is megkérdőjelező modern kiadása: „A harmincéves háború verses

Tekintettel arra, hogy az utóbbi évtizedekben számtalan magyar puritán elégiát, s – derűsebb műfajként – pályatársi-baráti opusz-köszöntőt és peregrinációs verset elemeztem, most egy kevéssé ismert költeményt szeretnék bemutatni, az 1643-ban Körösladányban született, s az egyértelműen puritán szellemiségű váradi iskolában tanult Nadányi János tollából. (Aki ős, elődje a két világháború között főleg szerelmes költeményeivel nagy sikereket arató poéta-levéltárosnak, a Nagyváradon és Berettyóújfaluban élt Nadányi Zoltánnak.)

Váradi tanulóéveit követően ez a tizenhetedik századi költő-ősatya, Nadányi János, svájci, angliai, franciaországi és elsősorban hollandiai – köztük éppen franekeri – studiumaihoz a II. Rákóczi György által 1659 őszén hűtlenség, Barcsai fejedelemhez való átpártolás miatt kivégeztetett apjától szokatlan, nagyon bölcs és szép útravalót kapott, amely híjával volt minden kritikátlanul túlhajtott nemzeti gőgnek és fölénynek. Ebben a parainesisben az apa a „moderata hilaritas", a „mérsékelt derű" elsajátítására inti fiát, a hagyományos magyar komorság és szűkszavú zárkózottság helyett, amely, ha itthon nem is, külföldön gyakran úrrá lett ifjainkon.[18]

A váradi és a franekeri puritán mentalitás fegyverzetében az igaztalanul elítélt mártír-apa fia jóval később, már megbecsült nagyenyedi tanár korában szokatlanul élénk, életteli, a hagyományos kálvinista „varjú"-nak csúfolt stílustól nagyon különböző versben foglalta össze az addigra már jócskán előretörő magyarországi protestánsüldözést, s benne Komáromi Csipkés György elévülhetetlen hit- és tanvédelmi érdemeit.[19]

Igaz, mint a korabeli vallásos költészet csaknem minden darabja, ez a verses laudáció is legfeljebb az alkalmi költészet (legjobb esetben a poétai iparművészet!) kategóriájába sorolható be, a kötelező tiszteletkörökön és fordulatokon azonban ezúttal valósággal átizzik a Komáromi Csipkés György iránti szeretet és megbecsülés. A korszak megszámlálhatatlan *athleta Christi*-portréja közül vitán felül ez a legsikerültebb, legszemélyesebb hangú, s érvelése nem nélkülözi a drámaiságot sem.

---

arcképcsarnoka. A „Sebes agynak késő sisak" és latin forrása." Fiatal filológusok füzetei, 6 (Szeged: SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2010), 196. S. a. r. Fazekas Sándor, Juhász Levente. Utószó Keserü Bálint.

[18] Nadányi Mihály, „Intő utasítás akadémiákra induló ifjú Nadányi János számára", kiad. Géresi Kálmán, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 9 (1878): 484–489.; Nadányi Mihály, „Utasítás az ifjú Nadányi Jánosnak", in Kovács Sándor Iván, vál., utószó, Monok István, s. a. r., *Magyar utazási irodalom, 15–18. század,* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990), 116–123.

[19] Nyomtatott kiadása, verses mellékletként: Komáromi Csipkés György *Pápistaság újsága,* Kolozsvár 1671. (RMK I. 1115)

Midőn nevezetes szomszéd országokban
Félelem, s üldözés látszik a vallásban:
Hogy mely része nem volt török igájában,
Teljességgel légyen pápa hatalmában.

És hogy erő nincsen ennek végzésére,
Láttassék más félnek titkos mestersége,
Mellyel hogy praktikált, jeles híre neve,
S méltóságos szava, szarvát emelhesse.

Lassan, lassan mégyen, minémű szokása
Hétfejű sárkánynak, s álnok indulatja:
Nem üldöz, hanem küld álnok praktikája
Keresztyént országból, s csendes mészárlása.

Fegyverrel és haddal, mintha nem fegyverrel
Űzetik igazság, s minden nép nyelvével
Gonosz imádtatik, halálos színével
Melynek mennyei könyv, s nem teljes nevével.

Akkor az Istennek Isten szerént való
Hatalmas erejét, apostolt követő
Renden, Komáromi Csipkés György mozdító:
Mint Krisztus kezdette, s terjesztette, metsző.

Ugyanis Krisztusnak fegyverrel országa
Krisztus által soha nem terjedt hatalma,
De tűrés és kiki igaz tanítása
Lett ok, hogy mehessünk elő a vallásba.

És noha haragos, képmutató állat
Leginkább régiség, kívül melyet tartat:
Ímé mindazáltal hogy ő régi utat
Nem követ ez könyvben, ki-ki feltalálhat.

Azért mind égiek, mind pedig földiek,
Új viadalt magok közt igen kevernek:
Komáromi György kell csak mindenikének,
Kedvelvén mivoltát jeles elméjének.

Istennek pártosit isteni beszéddel,
S régi históriák igaz értelmével,
Meggyőzni, ne légyen ellenségnek mivel
Magát mentegetni, de éljen élettel.

Isten, te szolgádat aki erre híttad,
S minden nap erődet benne kimutattad,
Továbbra is ily jó végre éltét tartsad,
Végezetre örök életét megadjad.[20]

Röviden összefoglalva e vers érdemeit, mi sem jellemezhetné jobban, mint az Ézsaiás 61, 1–2 szavai: „mert felkent engem az Úr. Elküldött, hogy örömhírt vigyek a szegényeknek, bekötözzem a megtört szíveket, szabadulást hirdessek a foglyoknak, és szabadon bocsátást a megkötözötteknek. Hirdetem az Úr kegyelmének esztendejét…"[21] Tekintettel arra, hogy az Úr 2020. esztendeje nem éppen az emberi jókedv éve volt, sokkal inkább a bezártságé és a szorongásé, a már többször említett puritán elégia-elemzések után ezúttal igyekeztem egy kis ízelítőt adni tizenhetedik századi puritán költészetünk kevésbé borongós hangneméből.

Tettem ezt már azért is, hogy egy olyan, legalábbis puritanizmus közeli szerzőről ejtsek szót, aki Miskolci Csulyak versénél két évvel korábban írt, *Kerti dolgoknak le-írása* című művében[22] nemcsak Mizaldusnak, az ismert francia orvos-antropológusnak tisztelgett, hanem még az apja lefejezésére parancsot adó II. Rákóczi György anyjának, a magyar hortikultúra egyik korabeli nagyasszonyának, Lorántffy Zsuzsannának is. Közvetett, tiszteletre méltó főhajtás volt ez, egy bosszú-iratokban gazdag, hitvitáktól hangos korban.[23] Számunkra pedig ritka megnyugtató és vigasztaló élmény, hogy a béke emberei a legzaklatottabb korokban is hangot tudtak adni a harmóniának. Igaz, nem elegáns reneszánsz, vagy barokk köntösben, de mindig a viszályokból, a küzdelmekből kivezető utat keresve. Iránytű lehet(ne) ez a – mélységes tisztelet és szeretet a kevés kivételnek – régi magyar költészetünket, s különösen annak kegyességi szerzőit kevésbé ismerő, jobbára harsány, vagy éppen szellemeskedő papírdoboz-szónoki szövegekre „szakosodott" jelenkori poétáknak.

---

[20] Varga Imre, kiad., *Az 1660-as évek költészete (1661–1671),* Régi magyar költők tára XVII. század 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 350–351, 736. – A verset mai helyesírásra átírva közlöm, a kritikai kiadás a megjelenés adatain kívül szinte semmilyen megjegyzést nem fűz a szöveghez.

[21] *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése,* magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat szöveggondozó bizottsága, (Budapest: Kálvin János Kiadó, 2014), 796.

[22] Nadányi János, *Kerti dolgoknak le-írása négy könyvben,* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály, 1669.) (RMNy 3542.) https://mek.oszk.hu/12500/12501/12501.pdf (hozzáférés: 2021. 01.30).

[23] Petrőczi Éva, „Nadányi János: egy 17. századi magyar poéta a latin nyelv maszkjában", in Petrőczi Éva, *Holt költők társaságában,* Nemzet, egyház, művelődés 9. (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2014), 37–49.

IV. „Zrínyi”
(Hatás és hagyomány)

G. Etényi Nóra

A politika és a poézis Zrínyi Miklós képe a 17. századi német nyomtatványokban*

Zrínyi Miklósról (1620–1664) a Német-római Birodalomban 1663-ban és 1664-ben közzétett nyomtatott információ mennyisége a kora újkori magyar politikai elit vonatkozásában egyedülállóan intenzív és pozitív.[1] A nyomtatott hetilapok, hírlevelek és röplapok elsősorban Zrínyi hadi sikereinek, 1663 augusztusában és őszén aratott győzelmeinek, 1664 telén a vakmerő téli hadjáratnak, 1664 késő tavaszán pedig Kanizsa ostromának a jelentőségét közvetítették.[2] A hadvezér Zrínyiről közzétett információkból a koncepciózus politikus és államférfi alakja rajzolódott ki.

Izgalmas, bár nehezen megválaszolható kérdés, hogy a költő és eposzszerző Zrínyi Miklós renoméja is megjelent-e a korabeli német nyelvű nyomtatványokban. Bár a problémafelvetésnek ellentmond a nyelvi korlát, mégis a korabeli sokközpontú birodalmi nyilvánosság működéséből fakadóan, a kulturális elit mozgékonysága, szerteágazó kapcsolati hálója révén, sokrétű életművek tükrében több kapcsolódási lehetőség is feltételezhető, hiszen Zrínyi széleskörű hírnevének formálásában a kortárs német barokk irodalom jelentős alkotói aktív szerepet vállaltak.

Az uralkodói udvarok, döntéshozási színterek és gazdasági centrumok mellett a Német-római Birodalom kulturális központjaihoz sok nyomtatvány köthető,

* Kutatásaimhoz köszönöm az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tematikus Kiválósági Program Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció című pályázatának támogatását.

[1] A Német-római Birodalom és a magyar főméltóságok politikai együttműködéséről: R. Várkonyi Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika* (Budapest: Magvető Kiadó, 1975); R. Várkonyi Ágnes, *Európa Zrínyije: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010); G. Etényi Nóra, *Hadszíntér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

[2] Perjés Géza, *Seregszemle: Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok* (Budapest: Balassi Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1999); B. Szabó János, „Miről mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „reneszánsza" 1630– 1670", *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014): 881–891; B. Szabó János, „Zrínyi Miklós nyugat-európai hírneve a 17. századi közepi európai hadügy állapotának tükrében" in Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor és Padányi József, szerk., *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017), 301–311.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.493

s bár az alkotók leginkább a névtelenség mögé rejtőztek, ennek ellenére kitapintható a művelt szerzők, kvalitásos metszők, nagy kapacitású nyomdák hatékony együttműködése. A 17. századi német barokk irodalom meghatározó jellegzetessége az irodalmi alkotások sokrétű közéletisége, hatékony normaközvetítő szerepe, a gyors reflexió az aktuális krízisekre. A német barokk költészet és próza virágzását elsősorban nem a kimagasló irodalmi alkotások, csúcsteljesítmények határozták meg, hanem a sokműfajúság és a széles befogadóközönség, kis túlzással: a hétköznapi jelenlét. A rivalizáló fejedelmi udvarok és a városi elit újdonságok iránti igénye biztos egzisztenciát teremtett a „fekete művészetből" élők számára, a nyomdász- és metsződinasztiák mellett kialakítva, szélesítve az írásból élők körét is. A meglepően nagy létszámú nyelvi- és irodalmi társaságok 17. századi virágkora az alkotók széleskörű társadalmi presztízsét jelzi. A változatos egzisztenciájú, de együttműködésben érdekelt tagság sokrétű kapcsolatrendszere a tájékozódáshoz és a szemléletformáláshoz is sok lehetőséget biztosított.

Zrínyi Miklós „Adriai-tenger Syrenaia"című, 1651-ben Bécsben kiadott kötetével egyszerre tette közzé költői életművét és a török elleni háború szükségességét hirdető politikai programját. A Német-római Birodalomban 1661-től nőtt látványosan az ismertsége és elismertsége, mely 1664 tavaszán érte el a csúcspontját, majd 1665-től meglepően gyorsan enyészett el, részben éppen a gyors kiadású nyomtatványok műfaji adottságaiból fakadóan.[3]

A barokk röplapok információt, normát, megújuló formanyelvet közvetítő szerepe

A barokk stílusjegyek újdonságait képviselő, kvalitásos metszetekkel közzétett röplapok rendszeresen jelentek meg barokk versekkel a 17. század második felében, az egyre nívósabb alkotások ellenére legtöbbször csak a kiadókat, majd a metszőket megnevezve, míg a verseket név nélkül közölve. A röplapok metszeteinél, s az alkalmi költeményeknél kimutatható átvételek délnémet kulturális központok, metszők, költők, kiadók szoros kapcsolatrendszerére világítanak rá. A figyelemfelkeltő és információsűrítő metszetek és a megjegyezhető szövegek szervesen beépültek a korabeli nyomtatott információáramlásba, gyorsan reagálva, mégis konstans módon képviselve az elit sokrétegű elvárásait, aktuális politikai koncepcióit.

[3] Bár egy Braunschweig-Lüneburg segélycsapatainak 1663– 1664-es katonai szerepvállalását középpontba állító beszélgetésjáték is 1665-ben jelent meg. Németh S. Katalin, „Zrínyi-Újvár és az istenek: Beszámoló 1664-ből", in Németh S. Katalin, *Magyar dolgokról: Magyar-német kapcsolattörténeti tanulmányok*. (Budapest, Universitas Kiadó,2014), 89–105.

A sok magyar vonatkozású nyomtatványt megjelentető augsburgi Elias Welhöffer (1642–1681) Zrínyi Miklóst lovasportréval és hosszabb költeménnyel dicsőítő röplapja 1663 őszén látott napvilágot.[4]

A nagy műveltséganyagot felvonultató ismeretlen költő Zrínyit, a korban bevett módon, az ókori világ politikai szereplőként is jelentőssé váló nagy hadvezéreihez, Julius Caesarhoz, Octavianushoz, Pompeiushoz és Nagy Sándorhoz hasonlította. A Magyar Királyság elitje által is sokat használt hatalomgyakorlási szimbólumok[5] mellett tanulságos a politikai olvasata a vers egy másik párhuzamának, mely a harmincéves háború egymással szembenálló sikeres stratégáit idézte fel, Zrínyi katonai tehetségét a Katolikus Liga tábornagyával, a császári seregeket is irányító, 1631-ben a breitenfeldi csatában a svéd királytól vereséget szenvedő Johann t'Serclaes Tillyvel (1559-1632) és a lützeni csatában halálos sebesülést szerző Gottfried Heinrich zu Pappenheim (1594-1632) lovassági tábornokával, valamint a szintén 1632. november 16-án elesett II. Gusztáv Adolféval (1594-1632) vetette össze. A biblikus mitizáció, a protestáns német szerző ószövetségi utalása Józsuára és Gedeonra, a magyarországi politikai diskurzusban szintén szokatlan egy katolikus aulikus magyar főméltóságra vonatkozóan.[6] Az „államférfiként" is jelentőssé

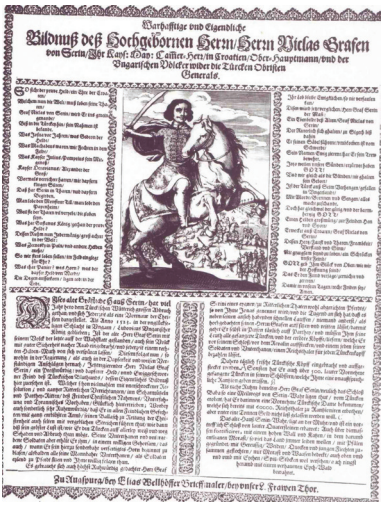

Elias Wellhöffer augsburgi lovas portréja (Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára Apponyi Metszet 481.)

[4] App. M. 481. „Warhafftige und Eigendliche Bildnuss dess Hochgebornen Herrn, Herrn Niclas Grafen von Serin, Ihr Kays. May. Camer-Herr, in Croatien, Ober-Hauptmann und der Ungarischen Völcker wider die Türcken Obristen Generals" Cennerné Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 127.D. 58. John Roger Paas meghatározó jelentőségű katalógusa 1664-re datálja, de nincs olyan aktualitás a röplapon, (pl. a téli hadjáratra utalás) mely 1664-ből származna. John Roger Paas, *The German Political Broadsheet 1600– 1700,* Vol. 9., 1662–1670 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007), P-2679., 138.

[5] Borzsák István, *A Nagy Sándor hagyomány Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); Borzsák István, „Nagy Sándor képének kétarcúságához", *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 101–111; Tarnóc Márton, *Művelődés Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984).

[6] Hargittay Emil, „Az uralkodói eszmény irodalmi kifejezési formái Magyarországon"in *Hatalom és kultúra*: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6– 10.) előadásai, szerk. Jankovics József és Nyerges Judit (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004); Fazakas Gergely Tamás, „Nemzet és/vagy Anyaszentegyház: Közösségképzetek a kora újkori

váló hadvezérek közösségképző szerepét a korabeli magyar költészet Bocskai István és Bethlen Gábor alakjához kapcsolta.[7] 1664-es német nyomtatványok viszont több alkalommal Gedeonként dicsőítették Zrínyit, mint a téli hadjárat sikereit megörökítő Israel Vodidiuss, s a frankfurti „Schauplatz Serinischen Hölden Thaten" kiadvány.[8]

Welhöffer a lovasportrét Zrínyi 1663. november 28-i győzelméről közérthető, rímes prózában tudósító nyomtatványa címlapján is közzétette.[9] A könyvkiadást tekintve is európai élvonalba tartozó Augsburg[10] a kora újkori Német-római Birodalomban a populáris képkiadás legnagyobb központjának számított.[11] A lokalizálható 17. századi röplapok negyedénél Augsburg a kiadási hely.[12] A röplapok viszonylag alacsony ára azt eredményezte, hogy lokálisan és regionálisan is jelentős befogadóközönség alakult ki,[13] sőt a birodalom szerte keresett Welhöffer kiadványok mintát adtak más kiadóknak, a kooperáció eredményességét hirdetve. Az augsburgi kiadók huszonhárom birodalmi és európai nagyvárossal, könyvvásárral álltak élénk kapcsolatban.[14]

---

református imádságirodalomban", *Studia Litteraria* 45 (2007): 190–14; Szabó András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában" *Századok* 146 (2012): 1085–1160.

[7] Bitskey István, „A Bocskai apológia előtörténete" in *„Frigy és békesség legyen...": A bécsi és a zsitvatoroki béke*, szerk. Papp Klára és Jeney Tóth Annamária (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2006), 177–182; Hargittay Emil, „A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben", in Jankovics József,Monok István és Nyerges Judit szerk., *A magyar művelődés és a kereszténység* (Budapest – Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Scriptum, 2004), 739; Király Erzsébet, Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tasso és Zrínyi eposzában, in Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván, szerk., *„Adria tengernek fönnforgó habjai": Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983), 118, 123; Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok,* Humanizmus és Reformáció 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994) 155.

[8] Nemeskürty Harriet, „Israel Voidiuss egykorú verse Zrínyi Miklós téli hadjáratáról", in *Prodromus. Tanulmányok a régi és újabb magyar irodalomról,* szerk., Kovács Sándor Iván (Budapest: 1985) 23–25; Hargittay, *„Az uralkodói eszmény..."* 739–740.

[9] Cennerné, *„A Zrínyi család..."* 118. D 34. OSZK RMK III. 2193. „Ein gantz Warhafftes Copey-schreiben an Ihre Kays. May: dess theuren Helden Graf Niclas von Sein de dato den 29. Nov. 1663".

[10] Helmut Gier, „Buchdruck und Verlagswesen in Ausgburg vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Ende der Reichsstadt", in *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart,* Hg. Helmut Gier und Johannes Janota (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997), 479–516.

[11] John Roger Paas, *Augsburg, die Bilderfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit.* (Ausgburg: Wissner, 2000); Silvia Serena Tschopp, „Augsburg" in *Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit: Städte und Residenzen,* Hg. Wolfgang Adam und Siegried Westphal (Berlin– Boston: De Gruyter, 2013), 1–50.

[12] Michael Schilling," Die Augsburger Einblattdruck" in Helmut Gier, Johann Janota, *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart,* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997) 381–404.

[13] Michael Schilling, *Bildpublizistik der Frühen Neuzeit: Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700,* (Tübingen: Niemeyer, 1990), 39–41.

[14] Gier, *„Buchdruck und Verlagswesen..."* 491.

Marc Antoni Hannas és Jeremias Renner lovasportréja Zrínyi Miklósról (OSzK Régi Nyomtatványok Tára Apponyi Metszet 486.)

Abraham Aubry Frankfurt am Main-i félalakos portréja, Johann Georg Schleder versével (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 13131_Arc)

A verses népénekek kiadására és aprónyomtatványok tömeges közzétételére specializálódott, szintén augsburgi Marc Antoni Hannas 1661-től adott ki a Zrínyi fivérek hadi tetteiről verses tudósítást, majd a Welhöffer kiadvány Zrínyi portréjával rokon metszetes röplapot. A protestáns Hannastól, aki becslések szerint legalább 1200 különböző kegyképet tett közzé,[15] hatvanegy metszetes röplap ismert. Kanizsa 1664-es ostromáról, a téli hadjáratról, sőt a Szigetvár elleni 1664-es támadásról készült képes beszámolóval járult hozzá, hogy az 1663–1664-es háború idején a német kiadású röplapok több, mint negyede Augsburghoz köthető.

A Marc Antoni Hannas által – a Welhöffer előképet felhasználó – Zrínyi Miklósról közzétett lovas portrénak rövid, de igényes barokk költeménye[16] eredetileg Frankfurt am Mainban jelent meg Abraham Aubrynál (1628–1682), egy szintén 1663-as reprezentatív félalakos Zrínyi portrén.[17]

---

[15] Gier *„Buchdruck und Verlagswesen..."* 488. Schilling, *„Die Augsburger Einblattdruck..."* 392.

[16] Paas, *„The German Political..."* 60. P-2600. Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára App.M.486

[17] Paas, *„The German Political..." 59.* P-2599. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 13131_Arc

Abraham Aubry, az 1650 és 1680 között meghatározó jelentőségű metsző és kiadó tizennégy kiváló minőségű ostromkép mellett több, nyolcsoros versekkel és kvalitásos metszetekkel megjelentetett, igényes portrésorozatot adott ki Lipót császárról, Raimondo Montecuccoliról, Zrínyi Miklósról és Péterről,[18] Apaffy Mihály erdélyi fejedelemről és Forgács Ádámról,[19] s a nagy ellenfélről.[20] Érsekújvár 1663-as másfél hónapig tartó ostroma folyamán három röplapot is közzétett hadmérnöki alaprajzot és hadi naplót is felhasználva.[21] Az 1664-es év fordulatairól, Kanizsa ostromáról[22] s a szentgotthárdi győzelemről is érdemi információkat közölt.[23] Míg a 16–17. századot vizsgálva a birodalmi röplapkiadásban 5%-nyi röplap köthető Frankfurt am Mainhoz,[24] addig az 1663–1664-es német röplapok 10%-a Frankfurt am Mainból származott.[25]

Abraham Aubry az 1664-es tavaszi frankfurti könyvvásárra hosszabb összegzést tett közzé Zrínyi hadi tetteiről 1663 őszétől, majd külön a téli hadjáratról, és egy tizenöt metszettel illusztrált változatot 1664 első felének hadi vállalkozásairól, Zrínyi Miklós, Péter és a birodalmi segélyhadakat irányító Wolfgang Julius Hohenlohe érdemeit megjegyezhető versekben összegezve. Bár csak szignó jelezte az Aubry röplapon a vers alkotóját, mégis azonosítható a Regensburgban született Johann Georg Schlederrel (1597-1685). A jó tollú történetíró és újságszerkesztő lényeglátó külpolitikai áttekintéseket készített, s ő szerkesztette a nagy ívű, már a korban etalonnak tekintett, Matthäus Merian által 1633-ban indított, majd fia, ifjabb Matthäus Merian (1659–1716) által irányított, végül 1738-ig folytatott *„Theatrum Europaeum"* 21 kötetéből az 1652-ben (1647–1651) és az 1663-ban (1651–1658) megjelenteket.[26]

Zrínyi Miklós aktuális hírneve alakításában még fontosabb, hogy Schleder adta ki 1639-től 1682-ig a száz-százhúsz oldalas *„Relationis Historicae. Historische Beschreibung der denckwürdigen Geschichten*" című frankfurti féléves vásári füzeteket, mely sorozatot 1591-ben az evangélikus városi lelkész, Konrad Lautenbach (1534–1595) Jacobus Francus álnév alatt indított el, a kevésbé tehetős kisvárosi befogadó közönségnek elérhető sajtótermékként.[27] A harmincéves háború után csak az igényes „újságkönyvek"

[18] Uo., 59. 141. 200. 213.
[19] Uo., 66. 97.
[20] Uo., 76. 159. 217. 224.
[21] Uo., 90. 95.
[22] Uo., 170.
[23] Uo., 237.
[24] Schilling, *„Bildpublizistik..."* 170.
[25] G. Etényi Nóra, „Hírnév és politika. A hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós híre a Német-római Birodalomban", in Bene, Fodor,Hausner, Padányi, *Határok fölött...,* 241–260, 256.
[26] John Roger Paas, „Johann Georg Schleder (1597–1685), Journalist, Chronickler and Broadsheet Author" in Andrew Pettigrew ed., *Broadsheets, Single-sheet, publishing in the first age of Print* (Leiden: Brill, 2017)316–334.
[27] Wolfgang Behringer. *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit,* (Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 2003), 312–318.

jelentek meg, mint a török háború híreit az 1590-es évektől[28] szisztematikusan közvetítő, 1806-ig működő frankfurti kiadvány. Schleder az 1664-es tavaszi vásárra külön összegzést tett közzé Zrínyi őszi hadi tetteiről, a téli hadjáratról, és egy tizenöt metszetes változatot 1664 tavaszi hadi vállalkozásairól Zrínyi Miklós, Péter és Wolfgang Julius Hohenlohe érdemeit versekkel, s címlap-lovasportrékkal kiemelve.[29] A Welhöffer-féle augsburgi Zrínyi lovas portré Csáktornyát és az épülő Zrínyi-Újvárat bemutató hosszabb szövegrésze nürnbergi röplapokkal mutat szoros kapcsolatot. A leírást 1663-ban öt változatban tette közzé Johann Hoffmann (1629–1698) Lucas Schnitzer Zrínyi rezidenciát és a védelmi rendszert érzékletesen ábrázoló metszetével.[30]

Az ismert háromszáz Hoffman-kiadvány mindegyike a gyors hírközlésre koncentrált, nagy hasznot eredményezve. Johann Hoffmann 1663-1664-ben harminchat magyar vonatkozású röplapot adott ki Zrínyi Miklós hadi tetteiről, a téli hadjáratról, Kanizsa ostromáról,[31] s a szentgotthárdi csatáról. Zrínyit dicsőítő verses lovas portrét is

Johann Hoffmann nürnbergi röplapja Csáktornyáról és Zrínyi-Újvárról (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 53901)

[28] Szalai Béla, „A 15 éves háború metszetábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban 1593– 1606", in Szalai Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515– 1800.* I. kötet: A mai Magyarország– Kiegészítések, I.(Budapest: Múzeum Antikvárium, 2003), 12–24.

[29] Denkmal Serinische Hölden-thaten: was nämlich Graf Niklas von Serin… seit sein im Herbstmonat 1663 angetreten dewalts in Hungaren… VD 17. 23:238511X, Mercurius Seriniano-Hohenloho-Turcicus VD 17 14:007967D, Höchst Ruhm- und denckwürdiger Verlauff dero Geschichten, so von Herrn Niklas Grafen von Serin, Generale in Hungarn… vollbracht worden. VD 17 14: 079032D Cennerné, „A Zrínyi család..." 133. Zrínyi Miklós és Péter lovas képmása mellett Montecuccoli képmásként azonosította, bár a szöveg Hohenlohe katonai szerepét emelte ki. Több korabeli lovasportré is hasonló vonásokkal ábrázolja Montecuccolit és Hohenlohet. G. Eténi Nóra, „Wolfgang Julius Hohenlohe Zrínyi-kultusza", in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. Eténi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008), 437–464; Paas, *„The German Political..."* 145. P 2686

[30] Warhaffte und eigentliche Geometrischer Grund-Riss, des alten Gräflichen Haus Serin-War, und der hernach neuerbauten Vestung Serin-War über der Traba liegend in Slavonien, nach der Scala durch einen Inschienör in Grundriss gemacht. Paas, *„The German Political..."* 127– 131. P-2668. P-2669, P-2670. P-2671, P-2672. MNM TKCS 53901

[31] Abbildung dess sehr festen Plazes Canischa und ausführliche Erzehlung dessen was unter währender Belägerung derselben sich zugetragen. Paas, *„The German Political..."* 180. P-2721

közölt,[32] s képes beszámolót tett közzé 1664 februárjában a regensburgi birodalmi gyűlésre bevonuló szász választófejedelemről, s menetében Zrínyi Péterről,[33] majd 1665-ben a vasvári béke ratifikálására Bécsbe érkező török követségről,[34] s a Krétáért vívott küzdelemről.[35] A Franekerben született, Nürnbergbe 1655-ben költöző Hoffmann aktívan kapcsolódott be abba a konjunktúrába, melyet a vizuális és nyomtatott információ modernizálásával a nürnbergi kulturális elit teremtett.[36]

A harmincéves háború alatt a gúnyképekkel devalválódott röplapok megújítójaként Paul Fürst (1608–1666) játszott kulcsszerepet,[37] 363 erkölcsnemesítő, közjót szolgáló röplapjával növelve a műfaj társadalmi presztízsét.[38] Az igényes kortárs gyűjtő, Johann Weichard Valvasor (1641-1693) 7921 darabos kollekciójában háromszáz szofisztikált metszettel és verses szöveggel közzétett, főként vallásos tárgyú Fürst kiadvány található.[39] Fürst röplapjain rendszeresen közölt verseket Georg Philipp Harsdörffertől (1607-1658), Johann Klajtól (?1616-1656) és Sigmund von Birkentől.[40] Az 1644-ben Harsdörffer által alapított nürnbergi Pegnitz-parti Költők Társasága missziónak tekintette az aktív közéletet, a társadalmi normák formálását.[41] Az 1662-ben a társaság elnökévé választott Sigmund von Birken

---

[32] Cennerné, „A Zrínyi család..." 118. D 33. Paas, *„The German Political..."* 84. P-2624. 82. P-2623

[33] Paas, *„The German Political..."* P-2701. 160.

[34] Uo., 288. P-2831

[35] Uo., 355. P-2898

[36] Gertie Deneke, „Johann Hoffmann: Ein Beitrag zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg", *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 1 (1957), 337– 364, 340– 341; Michael Diefenbacher und Wiltrud Fischer- Pache, Hg., *Das Nürnberger Buchgewerbe: Buch und Zeitungsdrucker, Verleger und Druckhändler vom 16. bis 18. Jahrhundert* (Nürnberg: Selbstverlag des Stadtarchiv Nürnberg, 2003), 378–394.

[37] John Roger Paas, „The Changing Landscape of the Competitive Nuremberger Print Trade: The Rise and Fall of Paulus Fürst (1608– 1668)" in *Specialist Markets in the Early Modern Book World: Library of the Written World* 40, eds. Richard Kirwan and Sophie Mullins (Leiden: Brill, 2015), 35– 64.

[38] Johannes Bolte, „Bilderbogen des 16. und 17. Jahrhunderts, der Kunsthändler Paul Fürst in Nürnberg", *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 20 (1910): 195– 202; Theodor Hampe, „Beiträge zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg II. Paulus Fürst und sein Kunstverlag II. Ergänzungen und Nachträge" in *Mittelungen aus dem Germanischen Nationalmuseum* 1914– 1915 (1915) 3–124, 1920– 21 (1921) 137–170. Manfred Grieb Hg., *Nürnberger Künstlerlexikon* (München: Saur, 2007) 436.

[39] Mirna Abaffy, „Nürnberški nakladnici grafika Paulus Fürst i Johann Hoffman u Valvasorovoj grafičkoj zbirci Nadbiskupije zagrebačke", *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 29 (2005): 157–170.

[40] John Roger Paas, „Sigmund von Birken anonyme Flugblattgedichte im Kunstverlag des Paul Fürst", *Philobiblon* 34 (1990): 321– 339; Hans-Otto Keunecke, „Buchverlag, Buchdruck und Buchhandel in Nürnberg 1640– 1650", in *Johann Klaj (um 1616-1656), Akteur – Werk-Umfeld,* Hg. Dirk Niefanger und Werner Wilhelm Schnabel (Berlin – Boston: De Gruyter, 2019), 212–214.

[41] John Roger Paas Hg., *Der Franken Rom:* Nürnberger Blütezeit in der zweiten Hälfte der 17. Jahrhunderts, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995); Blake Lee Spahr, „Nürnbergs Stellung im

(1626–1681) a kifinomult költői stílust és nyelvhasználat igényességét képviselte az elegáns kötetek mellett röplapokon is nívós verseket anonim módon publikálva.[42] Paul Fürst a jelentős barokk költők mellett a jónevű nürnbergi metszővel és kiadóval, Jakob von Sandrarttal (1630–1708) is intenzíven együttműködött.[43] A Sandrart metsződinasztia több generációja játszott kulcsszerepet a röplapmetszetek esztétikai színvonalának növelésében. A Jakob von Sandrart által 1662-ben alapított „Festészeti Akadémia" szerte a Német-római Birodalomban fontos művészeti katalizátornak számított. Nagybátyja, a neves festő és művészetelméleti író, Johann von Sandrart (1606–1688) kortárs német képzőművészeket bemutató többkötetes könyvének közreadásában is segédkezett.[44] Jakob von Sandrart négyszáz ismert metszete közül több hadmérnöki alaprajz és kvalitásos portré kapcsolható a török elleni háború nyomtatott híráramlásához. 1663–1664-ből hetven féle lovasportré maradt fent I. Lipótról, a császári és birodalmi seregek hadvezéreiről, a Zrínyi fivérekről, Batthyány Ádámról, IV. Mohamed szultánról vagy Köprülü Ahmed nagyvezírről. A Sigmund von Birken verseivel, Jakob von Sandrart metszeteivel készült, katonai érdemeket, politikai befolyást kifinomult eszköztárral érzékeltető lovasportré sorozat hosszútávon etalon jelentett.[45]

Jacob von Sandrart metszete és Sigmund von Birken verse nürnbergi lovasportrén (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T 4671)

literarischen Leben des 17. Jahrhunderts" in *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, Hg. A. Schöne (München: Beck, 1976), 73–84; Wolfgang Harms, Anonyme, „Texte bekannter Autoren auf illustrierten Flugblättern des 17. Jahrhunderts: Zu Beispielen von Logau, Birken und Harsdörffer", *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 12 (1985): 49–58.

[42] Sigmund von Birken, *Teutsche Rede-Bind und Dicht Kunst oder Kurze Anweisung tu Teutschen Poesie* (Nürnberg, 1679); Ötvös Péter, „Das Welt-Buch". Barthold Heinrich Brockes világképéről", in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650– 1750)*, szerk. Balázs Mihály és Bartók István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 83– 95, különösen 83– 84. John Roger Paas, „Sigmund von Birkens anonyme Flugblattgedichte im Kunstverlag des Paul Fürst", *Philobiblon* 34 (1990): 321–339.

[43] Paas, *„The Changing Landscape..."* 61–62.

[44] Joachim von Sandrart, *Teutsche Akademie der edlen Bau-, Bild- und Malereikünste* (Nürnberg 1675–1679.)

[45] John Roger Paas, „Jacob von Sandrarts gedruckte Reiterbildnisse mit Versen des Sigmund von

Az 1664-ben kiadott politikai vonatkozású német röplapok 60%-a Zrínyi hadi tetteivel foglalkozott.[46] A 17. század közepén információértékében, képanyagában és nyelvi-irodalmi stílusában megújuló műfaj elméletileg alkalmas lehetett volna a politikai érdemek mellett a poétikai Zrínyi-életmű reprezentálására, reflektálására, ennek azonban nincs nyoma az 1663–64-es időszakból ismert röplapokon.

A röplapokon közzétett irodalmi alkotások presztízsét bizonyítja Wilhelm Weber (1602–1661) koszorús nürnbergi költő, „újságíró" halálakor készült egész alakos státusképe, mely még akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a két változatot özvegye, Anna Weber,[47] valamint fia, Hans Weber tette közzé.[48] A két röplap rövid életrajzzal és dicsőítő emblémákkal méltatta Wilhelm Weber közéleti szerepét, aki évtizedeken át adott ki újévköszöntő, gondosan komponált emblémákkal díszített barokk költeményeket – Paul Fürsthöz hasonlóan – ízlést és erkölcsöt formálva a közjó érdekében. A figyelemfelkeltő, nagy mennyiségű, érdemi információt közvetítő, sűrítő röplapok korabeli közérthetőségéhez sokféle aktuális híralapú nyomtatvány járult hozzá, melyek esetében szintén érdemes szövegközpontú elemzést végezni.

Erasmus Francisci tradicionális és aktuális nyomtatott információi

A Német-római Birodalomban a 17. század közepén kibontakozó új kulturális virágzásnak Nürnberg volt az egyik legfontosabb fellegvára a művészeti, s különösen az irodalmi élet színvonala és széleskörű társadalmi beágyazottsága miatt.[49] A rangos nyomdászdinasztiákkal, kiadóvállalatokkal, metszőkkel rendelkező Nürnberg

Birken" *Philobiblon* 38 (1994): 16–32; John Roger Paas, „Unbekannte Gedichte und Lieder des Sigmund von Birken" *Chloe, Beihefte zum Daphnis*, Amsterdam– Atlanta, 1990, XI; John Roger Paas, „Unknown verses by Sigmund von Birken or maps by Jacob von Sandrart", in *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 21 (1994): 7– 9; John Roger Paas," Zusammenarbeit in der Herstellung illustrierter Werken im Barockzeitalter: Sigmund von Birken (1626– 1681) und Nürnberger Künstler und Verleger", *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten.* 24 (1997): 217–239. MNM TKCS T 4671.

[46] G. Etényi, „Hírnév és politika…" 250.

[47] Werner Wilhelm Schnabel, *Nichtakademisches Dichtern im 17. Jahrhundert: Wilhelm Weber Teutscher Poet und Spruchspecher in Nürnberg*, Frühe Neuzeit, 212 (Berlin– Boston: De Gruyter, 2017); John L. Flood, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire* (De Gruyter, Berlin – New York, 2011), 2206– 2207. „Dieses Bildnuss und kurzen Lebens-Lauff Wilhelm Webers." Graphik Arts Collection, Special Collections, Firestone Library Princeton University Q-000551. https://graphicarts.princeton.edu/2018/04/29/this-portrait-and-short-life-path-of-wilhelm-weber/ (hozzáférés: 2021. 01. 30).

[48] „Eigentliche Bildnuss, dess Ersamen Wilhelm Webers" VD17, HAB W Xb FM 246 Embl. YA 9227kl Berlin

[49] Martin H. Grieb, *Nürnberger Künstlerlexikon: Bildende Künstler, Kunsthandwerker, Gelehrte, Sammler, Kulturschaffende und Maezene vom 12. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts,* Hg. von Mafred H. Grieb 1. A-G. (München: Beck, 2007), 379.

az 1500-as évektől a könyvkiadást, kéziratos újságokat, röplapokat tekintve piacvezető szerepet játszott a Német-római Birodalomban.[50] A város tehetős és információéhes polgárai biztos megélhetést nyújtottak a korabeli „tudásmanegereknek", akik a kurrens ismereteket változatosan, bár nem csak magas esztétikai nívón közvetítették. Az 1660-as évektől Nürnbergben alkotott Erasmus Francisci (1627–1694), a korszak egyik legtöbbet citált kompilátora, aki elsősorban az Endter kiadónak dolgozott, de más jelentős nürnbergi kiadókkal is együttműködött.[51] Tipikus sajátos polihisztora a korszaknak, aki 1691-ben hatvanhat (korábban részben névtelenül írt) műve kapcsán nevezte meg magát szerzőként.[52] Változatos tematikájú és műfajú egyházi írásai, török háborúról írt történeti-politikai művei, egzotikus országokról nyújtott panorámái a szórakoztatásra és hasznosíthatóságra törekedtek, alkalmanként kifejezetten asztali beszélgetésekhez[53] társalgási témát és mintát nyújtva.[54] Az irodalmi közéletben 1661-től aktív szerző az 1663–1664-es török háborúra vonatkozó huszonegy nyomtatványnál működött közre, sokoldalúan „gazdálkodva" az információval: közismert 16. századi szerzők műveit aktuális nyomtatott hetilaphírekkel, relációkkal felújítva, műfajában korszerűsítve. Erasmus Francisci minden 1663–1664-es művében utalt Zrínyi Miklós személyére és hadi sikereire, így releváns kérdés, hogy ismerte-e Zrínyi költői szerepét, életművét. Nemeskürty Harriet elemezte elsőként Erasmus Francisci egy 1664

---

[50] Lore Sporhan-Krempel, *Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700,* Nürnberger Forschungen 10, Nürnberg, 1968.

[51] Gerhard Dünnhaupt, „Das Oeuvre Erasmus Francisci 1627– 1694 und sein Einfluss auf die deutsche Literatur", *Daphnis* 6 (1977): 359–364; Gerhard Dünnhaupt, Erasmus Francisci: Personalbibliographien zu dem Drucken des Barock Band 2. (Stuttgart: Hiersemann, 1990) 1514–1549; Francesca Ferraris, *Neue Welt und literarische Kuriositätensammlungen des 17. Jahrhundert Erasmus Francisci (1627–1694) und Eberhard Werner Happel (1647– 1690)* in *Von der Weltkarte zum Kuriositätenkabinett Amerika im deutschen Humanismus und Barock*, Hg. Karl Kohut (Frankfurt am Main: Vervuert Verlag, 1995), 79–92.

[52] Verzeichniss meiner Erasmi Francisci bisshero gedruckter Schriften. Nürnberg, 1691 VD17 12: 108956W

[53] Rosemarie Zeller, *Spiel und Konversation im Barock: Untersuchungen zu Harsdörffers „Geschprächspielen"* (Berlin–New York: 1974.); Németh S katalin," Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683)" in Németh *Magyar dolgokról...* 141–160.

[54] Christian Meierhofer, *Alles neu unter der Sonne: Das Sammelschrifttum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht,* 2010. Stefanie Stockhorst, „Wissensvermittlung im Dialog Literarische Pflanzenkunde und christliche Weltdeutung in den Rahmenstücken von Johann Rists, „Monatsgesprächen" und ihrer Fortsetzung durch Erasmus Francisci", in *Polyhistorismus und Buntschrifstellerei,* Hg. Flemming Schock (Berlin: De Gruyter, 2012), 67– 90. Roswitha Kramer, „Gespräch und Spiel in Lustgarten Literatur und Geselligkeit in Werk von Erasmus Francisci", in *Geselligkeit und Namen Gesellschaft im Barock Zeitalter*, Hg. Wolfgang Adam (Wiebaden: Harrasowitz, 1997) 505–530.

kora tavaszán jelöletlenül kiadott művében[55] kivastagítva szereplő Serini-Sirena szójáték jelentőségét, felvetve Zrínyi Miklós „Adria-tengernek Syrenaia" műve ismertségének lehetőségét a nürnbergi irodalmi elit vonatkozásában.[56] Az ötvenoldalnyi szöveg kerettörténete egy, a Rajna mentén utazó német katona, egy francia nemes és „urum Istvánffy" beszélgetése. A fiktív magyar szereplő beszédes neve mellett a szövegben többször, így a mohácsi csata kapcsán olvasható hivatkozás Istvánffy Miklós történetíró művére,[57] a felhasznált ismeretanyag megbízhatóságát bizonyítva. A nürnbergi kiadvány az 1663 januárjában megnyitott regensburgi birodalmi gyűlés segélycsapatokról döntő tárgyalásai időszakában látott napvilágot, amikor I. Lipót császár is a birodalmi gyűlésen tartózkodott, s a védekező vagy az offenzív háború koncepciója, s a birodalmi segélyhadak fővezérének személye állt a viták középpontjában. Az 1663-as év nagy veszteségei, Érsekújvár török kézre kerülése után, az 1664. január 14. és február 9. között a téli hadjárat sikerei kedvezőbbé tették a korábbi hadi és politikai helyzetértékelést. Az 1664 februári aktualitásokkal megjelent fiktív beszélgetésjátékban a német katona, Zrínyi nevét szójátékkal formálva, további „Zrínyivé váló" „Serinsierten" hadvezérekben látta az Oszmán Birodalommal való eredményes szembefordulás lehetőségét, Zrínyi katonai szerepét középpontba állítva.[58] Erasmus Francisci 1664-ben más címmel még két változatban közzétette az adatgazdag értekezést, mely sokoldalúan járta körül a gyors békekötés vagy egy törökellenes összefogásra építő támadó háború lehetőségét.[59] Erasmus Francisci polemikusan mutatta be a török háborút, Zrínyi személyes bátorsága és hadi szerencséje mellett az Oszmán Birodalom hadi potenciálját is hangsúlyozva. A beszélgetésben megjelenített német katona a békekötés mellett érvelve hangsúlyozta, hogy a „rettenetes sárkány" nem semmisíti meg a Magyar Királyságot jelképező Andromédát -- mely allegória 1663 augusztusában a nagyszombati egyetemen Forgács Ádám tiszteletére, Augsburgban Matthäus

[55] App.H. 935. Unlängst gepflogene Unterredung eines fürnehmen Ungarn, und Teutschen Cavalliers: Wobey zuforderst die Frage ob bey jetzigen Conjuncturen, der Krieg oder Friede mit dem Türcken, … durch Urum Isthuanfi, Herrn Leuenfusz und Monsieur Galliard unvorgreifflich abgehandelt… 1664.

[56] Nemeskürty Harriet, „Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 321–327.

[57] Nicolaus Isthvanfius, *Historiarum de rebus Ungaricis libri* XXXIV (Coloniae Agrippenae, 1622).

[58] Unlängst gepflogene Unterredung 1664. 9. „Levenfuess: Freylich! Ihr Herren Ungarn dörfft euch eures Herren Generalissimi nicht schämen. Es ist diesem Cavallier angebornen Ahnherren zubetreten. Wolte Gott, es Serinisirten alle andre hohe Officirer tapfer nach und nach theils unserer Sirenen würden in lauter Serinen verwandelt! als denn möchten sich die Sachen viel anders schicken."

[59] HAB 32,38, Pol (45) „Von dem Türcken-Krieg, Ob solcher Rathsamer fortzusetzen, oder aber Friedens-Mittel zusuchen: Anmuthiges Gespräch, Zwischen Zweyen fürnehmen Krieges-Cavalliers…, 1664. 5.

Küsel (1629–1681) metsző által készített Fabricius János tézislapon is szerepelt.[60] A magyarországi tapasztalatot képviselő „urum Istvánffy" a valódi fegyvernyugvást nem jelentő török békekultúrát kárhoztatta, ismét beemelve a magyarországi politikai diskurzus nyílt háborút sürgető érvrendszerét.[61] A Sirenen-Serinen kettősség a konkrét Zrínyi művön túl utalt a török elleni küzdelem lehetőségeinek eltérő megítélésére, a politikai és a katonai döntéshozók ellentétes helyzetértékelésére.

Erasmus Francisci, már egy korábbi, 1663 nyarán kiadott művében is elemezte a török háború esélyeit két művelt beszélgetőtárs, „Frischmuth" és „Wohlrath", „Friss Erő" és „Jó Tanács" diskurzusával, akik bár sokszor hivatkoztak újsághírekre, mégsem közvetlen az aktuális eseményekre reflektáltak, hanem a Német-római Birodalom politikai erőviszonyait, a birodalmi haderő felkészültségét, az Oszmán Birodalom haderejét elemezték száz oldalon.[62] Ebben a dialógusban is hangsúlyosan, sőt képszerűen jelent meg a tengeri szirénekre való utalás, az Oszmán Birodalomnak való behódolás kísértésének nevezve a szirének törökös hangszerekkel, sípokkal, citerákkal és hangzatos ígéretekkel kísért „édes énekét".[63] A dialógus mindkét fiktív szereplője a török hódoltatás veszélyeit a Magyar Királyság példájával támasztotta alá.[64]

Ismét feltételezhető, hogy Erasmus Francisci az „Adriai tengernek Syrenája" kötetre, illetve „koncepciósűrítő" díszcímlapjára utalt.[65] A jelenleg ismert példányok és a kortárs kéziratos másolatok száma alapján azonban úgy tűnik, hogy Matthäus Cosmerovius (1606–1674) 1640-től működő nyomdájában általánosnak

---

[60] Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és magyar képzőművészet*, (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 93– 94. Galavics Géza, „Perseus megszabadítja Andromédát", in *Történelem-Kép: Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2000) 3, 367–368.

[61] R. Várkonyi Ágnes, „A török elleni küzdelem eszméje a magyar politikai gondolkodásban", *Történelmi Szemle* 17 (1974): 495–501.

[62] Erasmus Francisci, *Die herandringende Türken-Gefahr: Das ist, Wohlgemeinete doch unvorgreffliche Erinnerung, in was hochbesorgtem das gantze Heil. Röm Reich jetziger Zeit stecke...* Nürnberg, 1663.

[63] Uo., 18. „Vielleicht jucken aber ihrer etlichen die Ohren nach der Türckischen Lock-Schalmey, und Sirenen-Pfeiffe, welche ihnen von einem hundert-jährigen Frieden und freyer Religion, gegen einem jährlichen Ducaten, von jeglichem Kopff vorsinget".

[64] Uo., „Wiewol der Türcken ihre Music sonst nicht zum lieblichsten, sondern gar wild und misslautend klinget, hat der Herr Bruder doch recht ihre Anerbietungen eine Sirenen-Pfeiffe genant. Dann wie man von den Meer-Sirenen gedichtet, dass sie mit ihrem süssen Gesinge und Citharspiel die ihnen Gehör gebende Schiffleute eingeschläffert, hernach dero Schiffe umgekehrt und die Leuthe gefressen: also pflegen diese verfluchte Erbfeinde der ganzen Christenheit, denen die sich mit ihnen einlassen, anfangs erleid- und annehmliche Bedingungen vortragen…"

[65] Klaniczay Tibor,"Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri", *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970) 684–689; Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 110–134; Bene Sándor, Szirének a térképen: Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza" in Bene, Fodor, Hausner és Padányi, *Határok fölött...,* 40–45; Nagy Levente, „Címlapmetszet és ambivalencia a horvát és a magyar Syrena-kötetben", *Irodalomismeret*, (2018) 4–20.

tekinthető kétszázas példányszámnál is kisebb számban jelent meg Zrínyi kötete.[66] A szerzők, kiadók mellett a metszők révén is terjedhetett az információ. Az 1651-es címlapot készítő, Bécsben 1644–1652 között rendszeresen alkotó Georg Subarich ismert művésznek számított.[67] Az is elképzelhető, hogy Zrínyi Péter Velencében 1660-ban kiadott horvát fordítása, s e kötet díszcímlapja juthatott el a nürnbergi szerzőhöz, hiszen a kép metszőjét, Giacomo Piccinit (1617–1669) már a mintát jelentő „Il Mercurio overo historia de' correnti tempi …" című Vittorio Siri (1608–1685) 1644 és 1682 között megjelenő 15 kötetes sorozatának 1647-es címlapjának készítésekor is számon tartották.[68] Piccini az 1660-as kompozícióhoz a jezsuita teológus Sylvester Maurus 1658-ban Rómában kiadott művének díszcímlapját is használta.[69]

Erasmus Francisci azonban irodalmi alkotásként nem nevezte meg sem Zrínyi Miklós kötetét, eposzát, sem Zrínyi Péter horvát eposzfordítását. A nürnbergi kiadvány a korabeli közkeletű szirén értelmezéshez nyújt fogódzókat. A török hódolás veszélyeit kárhoztató, s a török elleni háború programját hirdető „szirén-olvasat" megjelent az 1651-es Zrínyi-kötet címlapján is,[70] Zrínyi Miklóst nehézlovassági páncélban, gyalogos sisakban „miles Christianusként" ábrázolva.[71] A 16-17. századi emblémáskötetek több értelmezési keretet is kínáltak a szirének által képviselt

---

[66] V. Ecsedy Judit, „Egy ismeretlen „Syrena" variáns és Kazinczy: Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia" című művének kiadástörténetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 95(1991): 235–251; V. Ecsedy Judit, „Bécs 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása", *Magyar Könyvszemle* 121 (2005): 32. Szentmártoni Szabó Géza, „A Zrinyias és Csokonai Árpádiása", *Napút: Irodalom, művészet, környezet* 22, 4. sz. (2020): 28-43; Pintér Márta Zsuzsanna, „A »Szigeti Veszedelem« két XVII. századi másolata", in *Zrínyi-dolgozatok* 1 (1984): 169–191.

[67] Milan Pelc, „Georgius Subarich sculpsit Viennae – bakrorezac Juraj Šubaric u Becu oko 1650. godine: Djela i narucitelji", *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015): 55-74; Knapp Éva, „Zrínyi Miklós Adriai tengernek Syrenaia (Bécs, 1651) – a díszcímlap könyvészeti, ikonográfiai és irodalmi értelmezéséhez", in Knapp Éva, *Librum evolo: Eszme– és könyvtörténeti tanulmányok a XVI-XX. századból,* (Budapest: reciti, 2017), 35– 41; Tüskés Gábor, „A szigetvári és költő Zrínyi Miklós ábrázolásai", in Tüskés Gábor, Knapp Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK ITI, 2015) 225– 252.

[68] Cennerné Wilhelmb Gizella, „Zrínyi Péter arcképei" *Folia Archeologica* 21 (1970) 177– 192.; Klaniczay, *„Zrínyi olvasmányaihoz..."* 684– 689; Peták Eleonóra, „Illusztrált velencei röplap Zrínyi Péter 1663. október 16-i csatájáról", *Hadtörténelmi Közlemények* 32 (1985): 682– 689; Nagy, *„Címlapmetszet és ambivalencia..."* 7.

[69] Knapp, *„Zrínyi Miklós..."* 40.

[70] Galavics, *„Kössünk kardot..."* 79; Borián Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében,* Pannonhalmi Füzetek 50. (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2004) 336; Szilágyi András, „Önjellemzés és szerepvállalás: Az allegorikus portré műfajának néhány jellegzetes változata a 17–18. századból", in *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010), 293–294; Nagy, *„Címlapmetszet és ambivalencia..."* 16.

[71] Knapp, *„Zrínyi Miklós..."* 35– 41.

evilági kísértések, hívságok, megvesztegetések felismerésére, s a védekezésként üdvözítő magatartásformák elsajátítására.[72] A korabeli világtérképeken látható,[73] protestáns és katolikus „kötelező iskolai olvasmányokban" szereplő szirének az udvari reprezentációban is helyet kaptak. Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvői tortájára is készült „dereka alol hal leány képe" marcipánból.[74] 1663 júniusában a hampton court-i ünnepségen keltett feltűnést a szökőkutat díszítő négy szirén.[75] Ferdinand Maria bajor választófejedelem 1663-ban rendelt Velencében olyan díszhajót, melyet táncoló szirének díszítettek.[76] A Velencében kiadott metszetek iránti élénk délnémet érdeklődés, s a török elleni háborúban aktív szerepet vállaló bajor választófejedelem reprezentációs eszköztára felveti a kérdést, hogy miért nincs Erasmus Francisci diskurzusaiban direkt utalás Velence és a Porta között 1645-tól 1669-ig Kréta szigetéért zajló tengeri küzdelemre, melyről Nürnbergben is sok nyomtatvány tudósított, sőt az épülő Zrínyi-Újvárt bemutató nürnbergi röplapon is utaltak a tengeri hadszíntérre.[77]

A német barokk irodalom jelentős alkotói a döntéshozó elit útját veszélyeztető kísértések közérthető megjelenítéseként használták a szirén szimbólumot a 17. század közepén. A hosszú évekig Leidenben tanult és jogi ismereteket szerzett, a kortársak által költőként és drámaíróként is elismert Andreas Gryphius (1616–1664) a kivégzett I. Károly angol királyról 1657-ben írt és 1663-ban átdolgozva újra bemutatott darabjában meg is szólaltatta a szirének kórusát.[78] A Pegnitz-parti Költők Társaságát megszervező Georg Philipp Harsdörffer (1607-1658)[79] 1652-ben, az év vízkeresztjén, a reformátusból katolikus hitre tért I. Ernő Hessen-Rheinfels tartomány őrgrófja (1623–1693) és

---

[72] Borzsák István, „Adriai tengernek Syrenaia", *Irodalomtörténet* 47 (1959): 480– 488; Kiss, *„Imaginació és imitáció Zrínyi..."* 129– 130; Nagy, *„Címlapmetszet és ambivalencia..."* 11– 12; Bene, „Szirének a térképen…" 44; Bene Sándor, „Szigeti veszedelem: Fikció, valóság és a halál pedagógiája", in *Vár állott..."* Tudományos történeti konferenciák, Vajdahunyadvár 2013– 2016, szerk. Hermann Róbert (Budapest: LineDesign Kiadó, 2017) 148; Bene Sándor, „Orpheus és Hercules…", Balázs, Bartók, *A felvilágosodás előzményei...* 157– 172; Knapp, *„Zrínyi Miklós..."* 35– 41.

[73] R. Várkonyi Ágnes, „Zrínyi és Ortelius", *História* 1984. 4. 35; Bene, *Orpheus és Hercules..."* 164.

[74] Szabó Péter, „Bethlen Gábor lakodalmára czinált ékességek", in Uő, *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008), 289.

[75] Antoine Augustin Bruzen de la Martiniere, *Historisch– Politische– Geographischer Atlas der ganzen Welt, oder grosses und vollständiges Geographisch- und Critisches Lexikon* (Leipzig, 1746), 5. Theil (G-H) 1271.

[76] *Merkckwürdigkeiten oder vorzügliche Erscheinungen der Natur* 7. 1808, 104–105.

[77] Paas, *„The German Political..."* P-2667, 126.

[78] Stefanie Arend, „Figuren des Paradoxen in Andreas Gryphius' Trauerspielen: Catharina von Georgien und Papinian" in *Andreas Gryphius (1616– 1664) Zwischen Tradition und Aufbruch*, Hg. Oliver Bach und Astrid Dröse (Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2020).

[79] Anthony Alms, „Sound Theology, Musical Morality in the Opera Seelewig", *Jornal of Research online* 2011. 1– 17, http://www.jmro.org.au/index.php/mca2/article/view/46/23 (hozzáférés: 2021. 01. 30).

felesége, Eleonóra (1632–1689) udvari ünnepségére írt színdarabjában jelentek meg szirének.[80] Sigmund von Birken Christian Ernst brandenburgi őrgróf (1644–1712) francia, itáliai, németalföldi és spanyolországi utazásait örökítette meg a „brandenburgi Ulysses" útinaplójaként 1668-ban.[81] 1668-as hazatérésekor Sophia Elisabeth braunschweig-lüneburgi hercegnő (1613–1676) Ulissesről látott színdarabot.[82]

Erasmus Francisci sokat citálta kurrens művek bejáratott és elvárt ismeretanyagát, Nagy Sándor, Julius Caesar, valamint Tilly, Gusztáv Adolf hadvezéri stratégiai képességeit, s hadszervezési tevékenységét méltatva, Niccolo Machiavelli és Diego de Saavedra Fajardo közismert alapvetéseit inkább felidézve, mint behatóbban elemezve. Erasmus Francisci beszélgetésjátéka több fordulatában, utalásában, s szemléletében párhuzamot mutat a német barokk egyik kiemelkedően nagy hatású művével, Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen (1622–1676) fiktív kiadói név alatt, valószínűleg Nürnbergben, a Felssecker kiadónál 1668-ban közzétett, „A kalandos Simplicissimus" című művével, mely a harmincéves háborút követő erős békevágyat, háborúellenességet képviselte közérthető és népszerű módon a Német-római Birodalomban.[83] A jól tájékozott Erasmus Francisci számára kihívás lehetett a kétféle érdek, a békevágy és a török háború ügyének képviselete. A szirének a politika és a propaganda ambivalens viszonyait is jelképezték, mint Piccini Vittorio Siri 1647-es művéhez készített metszetén[84] vagy Zrínyi Péter 1660-ban közzétett fordításán.[85]

Erasmus Francisci hosszadalmas és szerteágazó, de valóban több szempontú 1663–1664-es eszmefuttatásai sokféle területet érintettek a korabeli törökellenes birodalmi publicisztikák jellegzetes problémái közül, a hadügyek modernizálását, a török adózás szükségességét, a birodalmi területek, sőt a legjelentősebb európai országok összefogásának lehetőségeit.[86]

---

[80] Nachbarlicher Streit und Irrung zwischen denn Flüssen dem Rhein und der Thonay und beede Fürsté Persohnen, München BSB 4 Po germ. 59m

[81] Sigmund von Birken, *Hochfürstlicher Brandenburgischer Ulysses: oder Verlauf der Länder Reise, W Elche Der... Christian Ernst, Marggaf zu Brndenburg... verrichtet,* 1668.

[82] „Poetisches Freuden-Spiel Von des Ulysses Wiederkunfft in Ithaken, Welches Der Durchleuchtigsten… Fr. Sophia Elisabeth, Verwittibten Hertzogin zu Braunschweig Lüneburg…" Güstrow, Christian Scheippel,1668.

[83] Tüskés Gábor, „Der Krieg bei Grimmelshausen im Spiegel der militärwissenschaftlichen Werke Miklós Zrínyi" in *Simpliciana: Schrieften der Grimmelshausen-Gesellschaft* XXVI. Jahrgang, 2004. (Berlin: Peter Lang) 29–59.

[84] Kiss, „Imagináció és imitáció…", 129–130.

[85] Zrinka Blazevic és Suzana Coha, „Zrínyi Péter – a hősteremtés irodalmi modelljei és stratégiái" in *A Zrínyiek a magyar és horvát históriában,* szerk. Bene Sándor és Hausner Gábor (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007), 137– 165, itt 138, 143. Kritikája: Nagy, *„Címlapmetszet és ambivalencia..."* 13– 17.

[86] Meike Hollenbeck, „Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert – Spiegel der Verhältnisse im Reich?" MIÖG 107 (1999): 111– 130.

Az 1663-as beszélgetésjátékot Henri de La Tour d'Anvergne-Bouillion, Turenne marsall 1663. augusztus 31-i török elleni háborút képviselő orációjának német és latin nyelvű változatával zárta. Turenne marsall beszéde külön nyomtatványként is több kiadást ért meg 1663-ban és 1664-ben,[87] a francia törökpolitika irányváltását a Német-római Birodalomban is reprezentálva.

A jó tollú Erasmus Francisci sokrétű tudást vonultatott fel olvasóinak, pontos adatokat a magyarországi török háborúk 16. századi történetéről, sőt az Oszmán Birodalom működését, hatalomgyakorlási technikáit külön vaskos kötetben foglalta össze,[88] egyaránt felidézve a bukását jósoló próféciákat és az V. Károly, II. Miksa és II. Rudolf császár uralkodása alatti török háborúk terveit. Zrínyi Miklós téli hadjárata kapcsán Lazarus von Schwendi (1522–1583) javaslataira, hadseregreformjaira emlékeztetett.[89] A kiváló hadvezér és hadtudós 1593-ban Frankfurt am Mainban kiadott „Kriegs Discurs"-át Zrínyi is használta, sőt le is fordíttatta.[90] Schwendi elméleti és gyakorlati kérdéseket elemző könyve a 17. század közepén közismert értekezésnek számított. Schwendi művéhez hasonlóan a Frankfurt am Mainban működő Wechel kiadónál jelent meg 1590-ben Johann Löwenklau (1541–1594) az „ősellenség" toposzokkal szemben „alternatív", elfogadó török képet közvetítő „*Neue Chronica Türckischer Nation*" című kötete,[91] melyet Zrínyi is használt az „Obsidio Szigetiana" megírásakor.[92] Löwenklau műveire Francisci sokszor hivatkozott, a hosszú értekezés mellett, közérthető párbeszédként[93] is többször kiadva a török szokások, rítusok árnyalt bemutatását.

---

[87] VD 14: 079276W Heinrichs von Tour/ Vice Comtens von Tourenne Rede/ So er gegen Denn aller-Christlichsten König über doe Türckischen Krieg zu Marsal den 30. Augusti lauffenden 1663. Jahre soll gehalten haben 1663. R. Várkonyi, „A török elleni küzdelem…", 498– 499.

[88] Erasmus Francisci, *Türckischen Staats und Regiments Beschreibungen: Das ist: Gründliche Nachricht von der Ottomannischen Monarchin Ursprung, Wachsthum derselben Form zu …* VD 17 23:238565L

[89] Francisci, *„Türckischen Staats und Regiment..."* 127, 166– 180.

[90] Lazarus von Schwendi, *Kriegs Discurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens und von den Kriegsamptern.* Frankfurt am Main 1593.; Pálffy Géza, „Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a XVI. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522– 1583)", in *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában: Tanulmányok Bariskai István 60. születésnapjára,* szerk. Mayer László és Tilcsik György (Szombathely: 2003), Hausner Gábor, *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom.* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), 80, 94, 103, 106, 113, 130– 131.

[91] Ács Pál, „»Pro Turcis« és »contra Turcos«: Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johann Löwenklau (1541– 1594) török históriájában", in *„Ez világ mint egy kert...": Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére,* szerk. Bubryák Orsolya (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010), 79– 94.

[92] Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. jav., átdolg. kiad. (Budapest: Akadémiai, 1964) 143; Ács, „Pro Turcis.." 80; *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. Klaniczay Tibor és mások, Zrínyi Könyvtár 4 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1991) 181, 313, 376.

[93] Tisch-Reden, Eines Fürnehmen Bassa zu Consantinopel. Mit einem Teutschen Connestabel, Christliche Religion, das jetzige Türckische Kriegswesen betreffend VD17: 3. 011693D

Erasmus Francisci nürnbergi városi tanácsosoknak ajánlva, Christian Minsicht álnév alatt hatféle változatban jelentette meg Johann Hoffmann könyvkereskedőnél és a Felssecker kiadónál a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség várairól és városairól készített történeti-földrajzi összefoglalását, az 1663-1664-es eseményekről metszetekkel és térképekkel segítve a tájékozódást.[94] A kötet első változatát 1664 tavaszán adták ki, Kanizsa ostromának kezdetére, s a nagy kaliberű ágyúkra való várakozásra aktualitásként utalva, Zrínyi-Újvárt a Zrínyi fivérek katonai akcióinak kiindulópontjaként bemutatva.[95] Erasmus Francisci információi forrásaként többször jelölte meg az ulmi Martin Zeiler először 1646-ban, majd 1661-ben és 1664-ben is kinyomtatott adatgazdag művét,[96] Hieronymus Ortelius 1602-ben Nürnbergben közzétett, bestsellernek számító, több kiadást megért, 1665-re is bővített összegzését,[97] s sokszor idézte (olykor Orteliussal összevetve), Istvánffy Miklós történetírását. Erasmus Francisci egyaránt citálta I. Ferdinánd flamand diplomatájának, Augerius Gislenius Busbequiusnak az 1554 és 1562 közötti portai követként szerzett tapasztalatait közvetítő írásait, mint az *„Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium"* művét,[98] de a háborús megoldás helyett más utakat kereső Löwenklau értekezéseket is. A városokra bontott történeti-politikai országismertetés a vármegyék és a magyar főméltóságok szerepét is bemutatta. Szigetvár jelentőségének hosszú méltatása, bár utalt az 1664 tavaszán elterjedt téves hírre: a vár visszafoglalására, elsősorban az 1566. évi török ostromot összegezte, Szulejmán szultán jó ideig eltitkolt halálát ismertetve, s még inkább a szigetvári hős, Zrínyi Miklós áldozatát felidézve. A visszatekintés felelevenítette a döntő roham előtt Zrínyi beszédét, a díszpáncél felöltését, az erszényébe tett aranyakat, a jobb kezében a kivont kardot és a bal kezében tartott címeres lobogót. A leírás annyira plasztikus, mintha egy konkrét szigetvári Zrínyi Miklós portrét látott volna maga előtt a szerző. A Szigetvárnál elesett Zrínyi Miklósról 1566-tól a Német-római Birodalomban kiugróan sok ábrázolás készült, melyek a 17. század közepén is jelenlévő képi tradíciót képviseltek.[99] A nürnbergi szerző számára könnyen hozzáférhető lehetett Matthias Zündt 1566-ban Nürnbergben

---

[94] Christian Minsicht (Erasmus Francisci), Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn: Dessen fürnehmsten Städten und Vestungen,… Nürnberg, In Verlegung Johann Hoffmanns Kunsthändlers, Gedruckt bey Wolf Eberhard Felsecker 1664. VD 17 23: 310603X

[95] Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung..."* 347– 349. VD 17 3 :698351R

[96] Németh S. Katalin, „Magyarságismeret a 17. században (Martin Zeiller példája)", in: Uő, *Magyar dolgokról...*, 167– 184.

[97] Hieronymus Ortelius, *Chronologia, Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belaegerungen der Stätte und Vestungen.. von Anno 1395 bis... gegenwertige Zeit* Nürnberg, Sibmacher 1602.

[98] Hausner, *„Mars könyvet olvas..."* 49– 51, 107, 139.

[99] Tüskés Gábor, A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós ábrázolásai, in Bene és Hausner,, *A Zrínyiek a magyar..."* 2007), 219– 268.

készített félalakos, magyar nemesi viseletet hangsúlyozó hitelességre törekvő portréja, mely a főúr jobb kezében a kivont kardot is megörökítette, bár a horvát bán bal kezében a vár kulcsait ábrázolta.[100] Egyetlen közismert szigetvári Zrínyi Miklós ábrázolásra sem illik rá teljes mértékben az Erasmus Francisci-féle leírás, leginkább a wittenbergi Zrínyi-album kettős egész alakos portréján szerepel minden részlet, a családi címer két oldalán a díszpáncélos, valamint a kivont kardot és a bal kezében zászlót tartó magyar főnemes alakja.[101] Erasmus Francisci hosszú Szigetvár leírása[102] sem konkrétan, sem adataiban nem utalt a költő és hadvezér Zrínyi művére. A Zrínyi Péter által Velencében 1660-ban kiadott horvát nyelvű *Szigeti veszedelem*ben szereplő Giacomo Piccini-féle szigeti Zrínyi portré sem hozható összefüggésbe az Erasmus Francisci által leírtakkal. Elképzelhető, hogy a szövegekhez hasonlóan, a leírt portré esetében is többféle adatot ötvözött a nürnbergi szerző, aki Zrínyi levágott fejének későbbi végtisztességét Istvánffy Miklós alapján mutatta be.[103] A családnak a török háborúkban vállalt szerepe Berzence leírásánál, Zrínyi György 1594-es győzelmének felidézéséből is kitűnt.

Erasmus Francisci harminc oldalon át elevenítette fel a mohácsi csatát Ortelius, Löwenklau, s Brodarics István műve alapján, II. Lajost és Habsburg Máriát ábrázoló emlékérmet is megemlítve.[104] A rövid vagy pontatlan utalásból azonban itt sem lehet azonosítani az érmét. Johannes Cuspinianushoz hasonlóan[105] Erasmus Francisci is a cannaei csatához hasonlította a mohácsi vereséget, amint Habsburg Mária által megrendelt körmöcbányai Mohács emlékérmen is megjelent a párhuzam.[106] Az Oszmán Birodalom fénykorából felidézett hadi események után Pécs városának leírásánál a szerző kitért a téli hadjáratra, a nagy

---

[100] Galavics, *„Kössünk kardot..."*, 15; Cennerné, *„A Zrínyi család..."* 48; Tüskés, *„A szigetvári és a költő..."* 223– 224.

[101] Albinus Petrus (red.), *De Sigetho Hungariae propugnacolo.* Witenbergae, 1587., és Johannes Sommer, *Vita Jacobi despotae Moldavorum,* Witenbergae, 1587. *De Sigetho Hungariae propugnaculo: Zrínyi-album, Wittenberg, 1587,* kiad. Szabó András és Kőszeghy Péter, Bibliotheca Hungarica antiqua 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987); Galavics, *„Kössünk kardot..."* 22– 23; Cennerné Wilhemb, *„A Zrínyi család..."* 65; Tüskés, *„A szigetvári és a költő..."* 219– 220.

[102] Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung..."* 1664, 260– 269.

[103] Galavics, *„Kössünk kardot..."* 15.

[104] Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung..."* 269– 297. A mohácsi csatáról Christoph Fuessl körmöcbányai éremverő is készített az uralkodópár kettős portréjával emlékérmet 1531 körül: Papp Júlia, „Az 1526. évi mohácsi csata 16-17. századi képzőművészeti recepciója", in *Több mint egy csata: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben,* szerk. Fodor Pál és Varga Szabolcs (Budapest, 2019), 175– 178.

[105] Tóth Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: A 16. század történetírása)", in Fodor és Varga, *Több mint egy csata...,* 75– 148.

[106] Papp, *„Az 1526. évi mohácsi csata…"* 168–174.

kereskedő- és ellátóközpont felégetésére. Az eszéki híd felégetése kapcsán is utalt Szulejmán 1529-es és 1566-os hadjáratára Wilhelm Dilich Magyar Krónikáját[107] és Caspar Ens művét citálva.[108]

A Magyar Királyságot bemutató kötet lezárásánál is megragadható Erasmus Francisci 1663–1664-es írásainak ambivalens helyzetértékelése, egyrészt a hadvezéri tehetség, személyes helytállás értékének elismerése, másrészt az oszmán hadseregben rejlő hadi potenciál hangsúlyozása. A kötet utolsó történeti példázata Kőszeg Jurisich Miklós által irányított 1532-es kitartó védelme Istvánffy Miklós műve alapján.[109] Függelékben Bécs 1529-es török ostroma olvasható, a császárvárost veszélyeztető, ám visszaszorított oszmán sereg példázatával.[110]

A nagy munkabírású szerző-szerkesztő 1664-ben több kiadásban is közzé tette híres hadvezérek életútját összegző, portrémetszetekkel illusztrált kötetét, melyben az 1663-64-es magyarországi török háború jelentős hadi tetteiről is megemlékezett.[111] Az 1665-ben kiadott változatban az 1657-től kibontakozó krízisben elesett erdélyi fejedelmeket, II. Rákóczi Györgyöt és Kemény Jánost is bemutatta. Az 1665-ös kötet 68., utolsó életrajzában Zrínyi Miklós horvát bán, a császári udvari titkos tanácsosa, magyar hadvezér életútját mutatta be tizenkét fejezetben Zrínyi-Újvár építésétől Kanizsa ostromán át, a szentgotthárdi csatát követően Bécsbe utazását is megemlítve, a végzetes vadászbalesetig. A húszoldalas összegzés a felső-magyarországi török hódoltatás veszélyét ismertetve növelte Zrínyi Miklós és Péter győzelmeinek katonai és politikai értékét. Kanizsa ostrománál Zrínyi hadmérnökének, Duboi d' Avaucourtnak a szakszerű tudását is kiemelte. Zrínyi Miklós nemzetközi elismertségét az aranygyapjas renddel, XIV. Lajos és VII. Sándor pápa diplomáciai ajándékainak felsorolásával érzékeltette.[112]

Erasmus Francisci az 1663-1664-es magyarországi török háború eseményeit közérthetően interpretáló művei igazolják a szerző széleskörű tájékozottságát Zrínyi Miklós katonai és politikai szerepéről, de nem bizonyítják, hogy reflektálna Zrínyi költői szerepére, műveire. Az 1663-1664-es nyomtatott információkból építkező

---

[107] Wilhelm Dilich, *„Ungarische Chronica... „* Cassel, 1600, Cassel, 1606.

[108] Caspar Ens, *Rerum Hungaricarum historia* Köln, 1604. Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung…"* 312– 315.

[109] Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung..."* 315– 345

[110] Francisci, *„Neue und kurtze Beschreibung..."* 355– 379.

[111] Francisci, *Historischer Lorbeer-Kranz, der Christlichen Rittersleute, So in Siebenbürgen, Ungarn, Steyermarck und in Africa für ihre Christlichen Namens gefochten und darüber den Tod erlitten,*J. Hoffmann, Nürnberg, 1664.

[112] Geschicht von dem Herren Grafen Niclas Serini… in, Erasmus Francisci, *Der Hohe Traul-Saal, oder Steigen und Fallen grosser Herren* Endter, Nürnberg 1665. 1157-1173 VD 17 1: 069070M. Pálffy Géza, „A politikus katona és a költő– író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitása" *Hadtörténelmi Közlemények* 127(2014): 867– 880.

Francisci-művek ötvözték a tradicionális ismereteket s a kurrens híreket, használva és alakítva a nyomtatott birodalmi nyilvánosságot.

A frankfurti és lipcsei könyvvásárokra kiadott nyomtatott katalógusok mellett alkalmanként német hetilapokban is megjelentek különleges könyvekre vonatkozó hírek. Diplomaták levelezése bizonyítja, hogy Gualdo Galeazzo Priorato I. Lipót császár uralkodását bemutató első kötetének megjelenését is már előzetesen nagy érdeklődés kísérte Bécsben 1670-ben. A Hessen-Kasselt képviselő követek marburgi újsághír gyűjteményében is szerepelt olyan 1671. augusztus 6-án közzétett hetilap, mely a bécsi Cosmerovius és nürnbergi Endter kiadó nyomtatványáról adott hírt. A metszetekkel gazdagon illusztrált kötetnek azonban a politikai értéke számított elsődlegesnek, a három magyar főnemes, Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc 1671. április 30-i kivégzésének hivatalos bécsi beszámolójaként.[113] Zrínyi Miklós horvát és magyar katonaság élén Pilzen környékén való felvonulásáról 1647 őszén is tudósítottak hetilapok.[114] A Cosmerovius kiadó bécsi hetilapja rendszeresen közölt híreket a magyar főméltóságok hadi és politikai tevékenységéről és a császári udvarban való jelenlétéről, ám e hetilap példányai csak töredékében maradtak fent az 1650-es évekből. Így nem bizonyítható, csak feltételezhető, hogy 1651-ben lehetett volna hírértéke a Cosmerovius hetilapban Zrínyi Miklós horvát bán reprezentatív kötetének, arra is lehetőséget nyitva, hogy a magyar főméltóság alkotásának híre eljusson a birodalmi kulturális elithez – hiszen Bécsben közzétett nyomtatványok gyakran jelentek meg új kiadásban, modernizálva a Német-római Birodalomban.[115] Német hetilapok esetében az 1680-as évektől figyelhető meg bevett gyakorlatként – főleg tudományos – könyvújdonságok „recenziója", kritikája.[116]

---

[113] Hessisches Landesarchiv Hessisches Staatsarchiv Marburg 4 g. Zeitungen NUM XXXIII. 1671. augusztus 6. Nunmehr ist eine Ausführliche und warhafftige Beschreibung mit allergnädigsten Befehl Ihr. Kayesrl. May. gedruckt herauss wie nemblich mit denen Criminap– Processen undd darauf erfolgten Execution wider die drey Grafen Frantz Nadasdy, Peter Serini und Franz Christoph Frangepani eygentlich hergangen sey.

[114] Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen, Anno 1647 Num. CLXXXII. Pilsen, 1647. szeptember 17.

[115] Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer, *Geschichte des Buchhandels in Österreich* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2000), (1520– 1648): 18-47; (1648– 1740): 52– 90; Paul Raabe, „Der Buchhändler im achtzehnten Jahrhundert in Deutschland", in *Buch und Buchhandel in Europa im achtzenhten Jahrhundert*, Hg. Giles Barber und Bernhard Fabian (Hamburg: Hauswedell, 1981), 271– 291.

[116] Detlef Döring, „Die res publica litteraria im mitteldeutschen Raum um 1700 im Spiegel ihrer Korrespondenz", in *Strukturen der deutschen Frühaufklärung 1680–1720*, Hg. Hans Erich Bödecker (Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht, 2008), 71– 98; Thomas Habel, „Wilhelm Ernst Tentzel as a Precursor of Learned Journalism in Germany: Monatliche Unterredungen and Curieuse Bibliothec", in *Scholars in Action: The Practice of Knowledge and the Figure*, eds. André Holenstein, Hubert Steinke and Martin Stuber (Leiden–Boston: Brill, 2013), 289– 317.

Gerard Bouttats Jan Thomas festménye alapján készült metszete, Zrínyi Miklós halála után Bécsben kiadott portrén Franz Schwaiger versével (Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára Apponyi Metszet 74.)

A Bécsben, Zrínyi Miklós hadi tetteiről 1664-ben kiadott verses-metszetes kiadványok archaikusabb képet mutatnak, mint a délnémet birodalmi városokban közzétett röplapok.[117] Bár az özvegy megrendelésére jelent meg metszetként a hitelességében és művészi kvalitásaiban is legkiválóbb Zrínyi portré, Jan Thomas festménye alapján, 1665-ben.

Esterházy Pál és Esterházy Orsolya 1664-es levélváltása is bizonyítja, hogy a magyar főnemesek a Cosmerovius nyomtatványokat nagy figyelemmel kísérték. A Zrínyi özvegye által a november 18-i tragédiára kiadatott gyászverseket és Zrínyi Miklós mára elveszett arcképét Esterházy Pál december 1-én már el is küldte a feleségének, Esterházy Orsolyának.[118]

Sigmund von Birken császári udvari kapcsolatai

Az Erasmus Francisci által nyújtott kép sokoldalú és adatgazdag, de igazán „bennfentes", politikailag különleges értékkel bíró, „exkluzív" információkkal a nürnbergi irodalmi elit tagjai közül Sigmund von Birken rendelkezett. Birken levelezése és naplója bizonyítja a szerző aktív szerepét az 1663–1664-es törökellenes propagandában. Birken gyorsan, nagy munkabírással és sokféle műfajban alkotott. Erasmus Franciscihez hasonlóan modernizált népszerű 16. századi törökellenes műveket.[119] A nürnbergi Endter kiadóval együttműködve, I. Lipót megrendelésére 1668-ban Jacob Fugger „Österreichische Ehrenwerk" című művét reprezentatív kötetben tette közzé.[120] 1664 januárjától készítette a Duna menti városokat bemutató kötetét,

[117] App.M. 356. Paas, *„The German Political..."* 192, P-2733.; Cennerné Wilhelmb, *„A Zrínyi-család..."* 175. D 179.

[118] Monok István, Zvara Edina, *Esterhasiana Bibliotheca. A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2020), 425. 2616. tétel. App.M. 74.

[119] Simon Wolder, *New Türckenbüchlein, oder Rathschlag, de Türcken zu überziechen*, 1558. Simon Wolder, *Türckischer Untergang*, 1664.

[120] Viskolcz Noémi, „Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról" in *Kultúra és közösség* 10 (2006) 75– 81;

mely aktuális értéke mellett hosszútávon is etalont teremtett, húsz német, több olasz és angol nyelvű bővített kiadásban napvilágot látva, Jacob von Sandrart kiváló metszeteivel.[121] Birken azonban csak alkalmanként adta meg a felhasznált magyar vonatkozású műveket, Kanizsa ostromának leírásakor utalt Istvánffy Miklósra.[122] Birken az altdorfi egyetemen tanuló magyarországi és erdélyi diákokkal is kapcsolatban állhatott, az 1666-ban Erdély történetet Nürnbergben megjelentető Johann Trösterrel bizonyos, hogy közvetlenül ismerték egymást.[123] 1662-ben az Endter kiadó révén került kapcsolatba Nádasdy Ferenc országbíróval a Magyar Királyok arcképcsarnokához készült versek fordítása miatt.[124] Az 1664 májusában kiadott kötet korabeli népszerűségét a királyportrékról Paul Fürst által gyorsan kiadott röplap is jelzi, mely azonban mélyreható konfliktust eredményezett a két kiadóvállalat között.[125]

Birken a Gottlieb Amadeus Windischgrätz (1630-1695) császári diplomatával 1655 és 1675 között sűrűn váltott levelek[126] révén jutott érdemi ismeretekhez a császári udvarból, a török elleni háborúról, a magyar országgyűlésekről, s főméltóságokról.[127] A Regensburgban született, 1682-ig evangélikus, növekvő presztízsű Windischgrätz gróf már az 1663–64-es török elleni háború segélykérő követeként, majd a svéd és dán uralkodói udvarban jelentős sikereket ért el, de a birodalmi

---

Enikő Buzási und Géza Pálffy, *Augsburg – Wien – München – Innsbruck: Die frühesten Darstellungen der Stephanskrone und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Budapest: Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2015), 112–133.

[121] Sigmund Birken, *Der Donau Strand mit allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provintzen, Herrschaffen und Städten auch derselben alten und neuen Namen... vorgestellet..* Jacob Sandrart, Kupferstecher und Kunsthandler in Nürnberg, 1664. Szalai, *„Magyar várak...",* 110– 116.

[122] Németh S. Katalin, „Sigmund von Birken magyar kapcsolatai", in Németh, *Magyar dolgokról...,* 133–139.

[123] Németh, „Sigmund von Birken…" 136.

[124] Friedrich Oldenbourg, *Die Endter: Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590– 1740),* (München-Berlin: Oldenburg, 1911), 101; Rózsa György, „A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini", *Irodalomtörténeti Közlemények,* 74 (1970): 466– 478 ;Németh, „Sigmund von Birken…", 136; Paas, „The Changing Landscape…" 36– 37.; Kőszeghy Péter, „A Nádasdy-Mausoleum (Fatum Pannoniae)" in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József, Jankovits László, Zászkaliczky Márton és Szilágyi Emőke Rita (Budapest: Reciti, 2015), 315– 327.

[125] Viskolcz, „Újabb adatok…", 76.

[126] Klaus Garber, *Private literarische Gebrauchsformen im 17. Jahrhundert: Autobiographika und Korrespondenz Sigmund von Birken.* Briefe deutscher Barockauthoren. Wolfenbütteler Arbeiten zur Baroschforschung 6. Hg. Hans-Henrik Krummacher, Hamburg, 1978. Renate Jürgensen, *Melos conspirant, singuli in unum: Repertorium bio-bibliographicum zur Geschichte des Pegenischen Blumenordens in Nürnberg 1644– 1744* (Wiesbaden: 2006), 66, 84,196– 197.

[127] G. EténYi Nóra, „A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum", in Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* (Budapest:MTA TKI, 2002), 121– 137.

gyűlésen is többször jelen volt a császári követség egyre fontosabb diplomatájaként. Windischgrätzet költőként a 890 tagú „Fruchtbringende Gesellschaft" tagjává választották.[128] Windischgrätz és Birken ideális közvetítői lehetnének a Német-római Birodalom felé a költő Zrínyi életművének, ennek azonban nem került elő bizonyítéka. Windischgrätz koncepciózus és tájékozott megrendelőként lépett fel a Zrínyi-Újvár török ostrománál 1664. június 5-én elhunyt Pietro Strozzi (1616-1664) grófról kért megemlékezés kapcsán. Windischgrätz gróf már június 19-én kilenc oldalas levélben kérte Birkent, hogy méltó irodalmi mementót készítsen róla, ehhez elküldte Strozzi firenzei őseire vonatkozó ismereteit, az ifjú gróf neveltetését, a brandenburgi választófejedelmi és a francia uralkodói udvarban teljesített diplomáciai küldetését, 1655-től a császári szolgálatban szerzett katonai érdemeit, harcolt az északi háborúban, majd Felső-Magyarországra és az Erdélyi Fejedelemségbe küldték. Június 21-én Windischgrätz gróf a frankfurti *Diarium Europäeum* információit és metszeteit ajánlotta Birken figyelmébe, aki naplója tanulsága szerint nagyon gyorsan dolgozott. Június 20-án jegyezte fel, hogy epicédiumot ír Strozziról, mellyel 23-án készült el, s erről 24-én tájékoztatta a grófot. Windischgrätz azonban még júliusi levelében is újabb részleteket küldött Kanizsa ostromáról, az ostrom felhagyásának körülményeiről Wolfgang Julius Hohenlohe gróftól szerezve információt. A mű irodalmi kvalitásai mellett a hadszíntérről szerzett érdemi, hiteles információ is lényeges szempont volt a császári diplomata számára, hiszen Kanizsa ostromának gyors félbehagyása feszültséget teremtett Zrínyi, Hohenlohe és Strozzi között, amint erről a szemtanú Esterházy Pál is beszámolt.[129] Mindezek tükrében feltűnő, hogy Birken naplójában kevés bejegyzést tett Zrínyi Miklós hadi tetteiről, mindössze 1664 márciusában és decemberében utalt a Zrínyi hadi sikerei kapcsán készített, s a nürnbergi Christoph Lochner és egy Endter kiadónál közzétett nyomtatványra.[130]

Sors bona...

A Német-római Birodalomban 1663-1664-ben kiadott gazdag nyomtatványanyagban szövegközpontú elemzéssel, kulcsfontosságú kiadók általában csak töredékesen fennmaradt levéltári anyagának szerencsés kutatásával, a magyarországi német barokk irodalom[131] és a városi értelmiségi elit kapcsolatrendszerének feltérképezésével

---

[128] Gottlieb Graf von Windischgrätz, *Die Gedichte. „Wie gerne wolt' auch ich, die höch des bergs ersteigen"* Hg. Almut und Hartmut Laufhütte (Tübingen: 1994).

[129] Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r. Iványi Emma, szerk. Hausner Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest:Zrínyi Kiadó, 1989), 158– 159.

[130] Németh, „Sigmund von Birken…", 135.

[131] Vö.: Fajt Anita tanulmánya ebben a kötetben a 433– oldalon.

felbukkanhat Zrínyi Miklós költői életművére reflektáló utalás a sokszereplős német barokk irodalmi közéletben. Az ismert, aktualitásra törekvő kiadványok alapján azonban kijelenthető, hogy a német barokk irodalom közéleti véleményformálásban aktív szereplői nem használták a hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós imázsának formálásához sem Zrínyi verseit, sem a politikai programját sűrítő kitűnő eposzát.

Boda Miklós

A Syrena-kötet címéről, címlapmetszetéről és pécsi példányáról

A Pécsi Egyetemi Könyvtár 1974-ben ünnepelte úgymond alapításának, valójában a történeti állomány alapját képező egykori püspöki könyvtár nyilvánossá tételének 200. évfordulóját. Ez alkalomból kiállítás nyílt a püspöki állományt különgyűjteményként befogadó termekben.[1] Nemcsak az alapító Klimó (Klimo) György és a püspök-utódok szerzeményeiből válogattunk, így lehetett egyik „főszereplője" kiállításunknak a *Syrena-kötet*, Zrínyi 1651-ben megjelent verseskönyvének pécsi példánya. Ennek léte igazából csak hat év múltán vált szélesebb körben ismertté, miután Kovács Sándor Iván a „mi Syrenánkat" is regisztrálta hasonmás-kiadásának utószavában.[2] Mint megjegyezte: a kötéstábla hátoldalán ex libris látható az egykori tulajdonos: *A váczi kegyes-tanítórendi ház könyvtára* nevével, a címlapon pedig áthúzott, ezért csak részben olvasható possessor-bejegyzés *Ex libris Michaelis N... 1720.* Hozzáteszem: magam is próbálkoztam a megfejtéssel. Sikertelenül, holott a possessor

PTE Egyetemi Könyvtár-Történeti Gyűjtemény

Syrena kötet (Pécs)-Ex libris (Vác) a borítón

[1] Boda Miklós, *„»Tisztelet Klimónak«*: A Pécsi Egyetemi Könyvtár jubileuma (1774–1974)", in *Klimo György püspök és kora: Egyház, művelődés, kultúra a 18. században: A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Pohánka Éva és Szilágyi Mariann, 61–69 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár, 1987).

[2] Kovács Sándor Iván, „Zrínyi Miklós verseskönyvének kiadástörténete és példányai: Utószó az *Adriai tengernek Syrenaia* hasonmás kiadásához", in Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia, Bécs, 1651*, hasonmás kiadás, 5–79 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980), itt: 33, 73–84.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.519

megismételte bejegyzését az egyik lapszélen, de ezt is „áthúzta" egy vigyázatlan, a bejegyzést hosszában megcsonkító beavatkozás.

Első gondolatom az volt, hogy talán a váci egyház- és művelődéstörténet jelentős egyéniségei. a 18. század első felében regnáló két Althann-püspök rokonságából került ki az ex librist jegyző Michael, mondhatjuk Mihály. Az Althann-család férfitagjai számára ugyanis kötelező volt a Michael-Mihály előkeresztnév viselése, tekintve, hogy a család látványos visszatérése a katolikus hitre Szent Mihály ünnepén történt, még a 17. században. A Mihályt minden esetben egy másik (azonosító) keresztnév követte és az Althann családnév, így be kellett látnom, hogy az utóbbi két névelem már semmiképpen sem fért volna el a lapszegéllyel határos bejegyzésben.[3] Ugyanakkor felfedezés volt, számomra mindenképpen, hogy Althann Mihály Frigyes váci püspök (1718–1734) közeli rokona volt (II.) Althann Mihály János gróf (1679–1722), aki a Zrínyiek örökébe lépett, miután 1719-ben, III. Károly király jóvoltából birtokosa lett egész Muraköznek, Csáktornya várának és a Zala megye örökös főispánja címnek. Többek által idézett történet, hogy Károly király az 1722-ben elhalálozott Mihály János özvegyének, Maria Anna Pignatelli grófnőnek, egykori udvarhölgyének és (úgy hírlett) szeretőjének a kérésére engedélyezte egy emlékoszlop felállítását Zrínyi halálának színhelyén, a kursaneci erdőben. A terv meg is valósult 1724-ben, fiának, (III.) Althann Mihály Jánosnak (1710–1778), illetve az őt nagykorúságáig képviselő gróf Batthyány Lajosnak köszönhetően.[4] (Az pedig a pécsi egyháztörténészeket is érdekelheti, hogy Althann Mihály Károly váci püspök (1734–1756) a Pécsi Püspökség adminisztrátoraként is tevékenykedett, éspedig Alvarez Cienfuegos püspök halálát (1739) követő, s a Berényi Zsigmond püspök (1740–1748) tényleges székfoglalását megelőző időszakban.[5]

Syrena-kötet (Pécs)-Címlapmetszet (sérült)

[3] Nagy J. Győző és Klekner Tibor, *A két Althann váci püspöksége (1717–1756),* A Váci Egyházmegye múltjából 1. (Vác: Kapisztrán nyomda, 1941); Pandula Attila, „A váci Althannok címerei", *Magyar Sion* 44, 1. sz. (2008): 120–139.

[4] Kiss Farkas Gábor és Laczházi Gyula, „A kursaneci emlékoszlop", *Irodalomismeret* 12, 1–2. sz. (2002): 177–178.

[5] Pandula, „A váci Althannok címerei", 130.

Zrínyi verseskönyvének szóban forgó példánya egyike a Rákosi-kor „könyves" áldozatainak. Az 1950-ben történt államosítást, illetve a váci *kegyes-tanítórendi* házat és könyvtárát is érintő rendfeloszlatást követően került (és nem is egyedül) a Pécsi Egyetemi Könyvtárba, a gazda nélkül maradt könyvanyag összegyűjtésével és elosztásával megbízott központi szervek útján.[6] Hogy Vácra mikor került, a piaristák 1714-ben történt megtelepedését követő évtizedekben, avagy később, további kutatást igényel. Az viszont ránézésre is megállapítható, hogy a kötet több évszázados pályafutása nem lehetett felhőtlen. A címlapmetszeten szerencsére csak a cím első szavát kellett pótolni kézírással, de a pótlás betűhiányosra sikeredett: ADRIAI helyett ADRIA lett a címkezdő szó. A szedett címlap jobb felső sarkából viszont egy jókora rész leszakadt, netán kifehéredett. Az oldal helyreállítását követően a betűhiányokat itt is kézírással pótolták, olyannyira, hogy a cím egy határozott névelővel bővült: AZ ADRIAI TENGENEK SYRENAIA olvashatjuk. A címlap verzóján csak egy eltűnt D betűt kellett beiktatni az EDICALOM elé, ez sikerült is az ismeretlen javítgatónak: DEDICALOM lett a végeredmény.

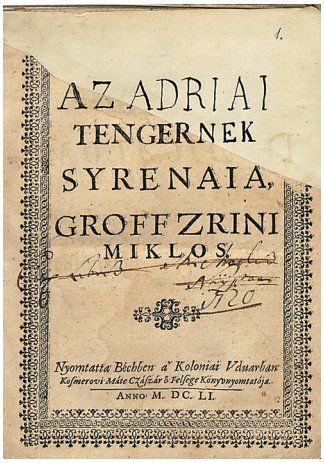
AZ ADRIAI
TENGERNEK
SYRENAIA,
GROFF ZRINI
MIKLOS
Nyomtatta Béchben a' Koloniai Véduvlban
Kósmerovi Máté Cs. Kir. és Felsége Könyvnyomtatója.
ANNO M. DC. LI.

Syrena-kötet (Pécs)-Címlap-possessor bejegyzés 1720

Az Althann-család címere

Az idézett sérüléseknél sajnálatosabb az eposzt megelőző, illetve követő szöveghiány. Az első IDILIUM teljességgel hiányzik, az *Arianna sírása* 6. versszakától az *Orfeus*-versek utolsó soráig terjedő rész ugyancsak. Mindösszesen 16 levél (32 oldal) „tűnt el" szövegestől példányunkból. Különös, hogy az *Arianna sírása* mindössze egyetlen oldalt kitevő „maradékát" 6, mindkét oldalán üres levél követi.

[6] Sonnevend Péter és Kégl Ferenc, szerk., *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945–1951)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), passim.

Valószínű, hogy ezeket hiánypótlás, bemásolás céljából utólag illesztették a kötetbe. Netán kötés- vagy nyomdahibás lenne a példány? Bevallom, kísértett ez a lehetőség. Miként az is, hogy a címlapmetszet eredetileg tán a szedett címlappal szemben volt látható, s csak utólag helyezték át a címlapot megelőző levél előlapjára, ahol most látható. Hozzáértő „könyvdoktor" segítségével bizonyára eldönthető mindkét kérdés. Annak viszont egyértelműen örültem, hogy a jelen előadásra készülve felfedeztem egy általam korábban nem észlelt, az *Ex libris Michaelis*-nél talán korábbi, magyar nyelvű bejegyzést a *Szigeti veszedelem* első részében. „Ötödik Károly volt ekkor a Római Császár, ki alatt Luther kezdte az eretnekséget" – írta a bejegyző, mintegy magyarázva Zrínyit, az V. Károlyt és a „hit dolgát" is érintő (63.) verset.[7]

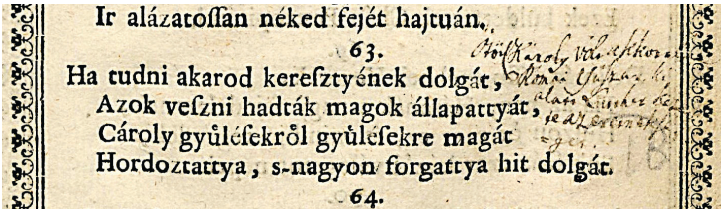
Ir alázatoſſan néked fejét hajtuán.
63.
Ha tudni akarod kereſztyének dolgát,
Azok veſzni hadták magok állapattyát,
Cároly gyűléſekről gyűléſekre magát
Hordoztattya, s-nagyon forgattya hit dolgát.
64.

Syrena-kötet (Pécs)-Bejegyzés (Zrínyiász, I, 63.)

A bevezetésben említett jubileumi kiállítás előkészítése során rácsodálkoztam ugyan a *Syrena*-kötet „bejáratának" metszetére, de Zrínyivel igazából csak egy évtized múltán kezdtem valamennyire foglalkozni, nem utolsó sorban Kovács Sándor Ivánnak köszönhetően, aki sajnos már nem lehet köztünk. Első igazi találkozásunk alkalmával, 1984-ben a Római Magyar Akadémián már felvetette, hogy Zrínyivel is foglalkozhatnék, nemcsak a középkori pécsi egyetemmel meg Janus Pannonius Itáliájával és hasonlókkal. 1989-ben, amikor – immár szobatársként – újra találkoztunk ugyanitt, megelégedéssel nyugtázta, hogy bekapcsolódtam a Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkájába, s mi több, már előadást is tartottam a Társaság 1987. évi konferenciáján.[8] Két évvel később, a szigetvári országos Zrínyi-konferencián immár a *Syrena*-kötetről tartott előadásomra mindig emlékeztetni fognak Kovács Sándor Iván következő sorai: „A hajó orrdísze szinte gyermek vagy fiatal férfi fürtös fejét formázza, a hajótat és a kormánylapát között megint

[7] Az említett versszak: „Ha tudni akarod keresztények dolgát, / Azok veszni hadták magok állapotytyát, / Cároly gyűlésekről magát / Hordoztattya, s-nagyon forgattya hit dolgát." Lásd Zrínyi Miklós, *Költői művei, 1, Források*, s. a. r., bev. Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 6/1 (Budapest: ELTE BTK, 2015), 97.

[8] Boda Miklós, „Vizkelety Imre Zrínyi-kultuszáról", in Uő, *Stúdium és literatúra*: *Művelődéstörténeti tanulmányok,* Pannónia Könyvek: Pécsi Tudománytár (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2002), 179–185.

egy arcél: öreg férfi vonásaival (ahogy Boda Miklós felismerte, de soha meg nem írta).”[9] Ha meggondolom, Iván ma is elégedetlen lenne velem, mivel most megjelent, az elmúlt évtized terméséből válogató könyvemben is csak egy Zrínyi-tanulmány olvasható *„Groff Zrini Miklos” költeményeinek bécsi kiadásáról* alcímmel. Eredetileg a *Jelenkor* folyóiratban látott napvilágot, mintegy a jelen előadás előzményeként.[10]

Syrena-kötet, címlapmetszet
Férfiarcél hátul (keretben kiemelve)

Érdeklődésem kezdetben Zrínyi verseskönyvének megnevezésére, tulajdonképpen a cím még ma is számos kutatót foglalkoztató kérdésére irányult. Annak idején azzal kezdtem a *Syrena*-kötet bemutatását kiállításunkon, hogy a tárlóban a költő Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenaia* című verseskötete látható. Könnyen elérhető forrásra, a *Magyar Irodalmi Lexikon* Zrínyi-szócikkére hivatkoztam, melyben arra is emlékeztet Klaniczay Tibor, hogy Zrínyi versei eposzával együtt, idézem: „mind megjelentek az *Adriai tenger Syrenaia* c(ímű), 1651-ben Bécsben kiadott verseskötetében.”[11] Meglehet, ha nem az idézett szócikkből, hanem Klaniczay Zrínyi-monográfiájából tájékozódom 1974-ben, *Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklos* címmel idéztem volna a verseskötetet. „A címben büszkén az Adriai tenger költőjének nevezi magát a s z i r é n a szóval” – írja Klaniczay. És most? Eltelt közel fél évszázad, tájékozottabb lettem valamivel, de igazából ma is azt gondolom, hogy a *Groff Zrini Miklos* mint büszkén vállalt szerzői név, az *Adriai tengernek Syrenaia* pedig mint a hős dédapa s az utód Zrínyi-testvérek hírnevének *syrenaia,* s mint Zrínyi költői programját szimbolizáló cím szerepel a magyar és a horvát kiadás címlapján és címlapmetszetén egyaránt. S ha ez valóban így van, akkor talán nem is kell mindenáron szirénnek tekintenünk a verseskönyv szerzőjét és – helyenként szerzői babérokra törő – fordítóját. Kivált, ha nem is Öszirénségük irányítja, jóllehet

[9] Kovács Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 114. Ld. Boda Miklós, „Vizkelety Imre Zrínyi-kultuszáról”, *Somogy* 18, 1. sz. (1990): 84–89.

[10] Boda Miklós, „»Adriai tengernek Syrenaia, Anno M.DC.LI.«: Groff Zrini Miklos” költeményeinek bécsi kiadásáról – kérdőjelekkel”, in Uő, *Itáliából Itáliába: Püspökök, professzorok, poéták (Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok)*, szerk. Szirtes Gábor, 89–98 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2020) Előzetes megjelenés ugyanezen címmel: *Jelenkor,* 59 (2016): 920–930.

[11] Klaniczay Tibor, „Zrínyi Miklós”, in *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Benedek Marcell, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 2: 600.

az ő csillagukat követve és minden csábítást elkerülve a hajót, hanem (mint Vittorio Siri Mercuriójának sokat idézett címlapmetszetén) a római mitológia egy jelentős személyisége. Megkockáztatom a feltevést: Mars (a görögöknél Arész) hadiisten ez a jelentős, tetőtől-talpig vasba öltözött, a *Zrínyiász*t és főszereplőjét tekintve valóban „testhezálló" személyiség.

Ez a lehetőség tulajdonképpen már akkor felmerült bennem, amikor a magyar és a délszláv irodalom történetében egyaránt otthonos Csuka Zoltán költő, műfordító könyvében – jóval a megjelenése (1963) után – a következőket olvastam:

> Az *Adriai tengernek syrenaia* 1651-ben jelent meg Bécsben, Petar Zrinski fordítása pedig kilenc évvel később, Velencében. A két mű első kiadásának címlapja is hasonló díszítő elemeket tartalmaz, a kor barokk ízlése szerint a gályán hajózó Mars hadiistennel, tengeri szirénekkel, s mindkettőn ott áll a magyar költő jól ismert jelmondata: „Sors bona nihil aliud".

Syrena-kötet, horvát kiadás. Címlapmetszet (G. Piccini)

Bene Sándor egyik korai írása, a *Zrínyi mint „Magyar* Mars*"* is elgondolkoztatott,[12] s nem utolsó sorban maga Zrínyi Miklós, eposzának következő, talán a legtöbbet idézett sorával: „Én az ki azelőtt ifiu elmével / Játszottam szerelemnek édes versével / Küszködtem Viola kegyetlenségével: / Mastan immár Mársnak hangassabb versével // Fegyvert, s vitézt éneklek..." Úgy gondolom, ha valóban Mars hadisten ül a hajón pácélos öltözetben s mondhatni Zrínyire és mindenkire emlékeztető arccal, az sokkal inkább idézi Zrínyi Miklós poétikájának harciasabb, a Zrínyiászban megvalósuló részét, mintha ő maga ülne ott. A hajó mellett magukat (részint maguknak) kellető kedves vízi lények pedig Zrínyi költészetéből „csendesebb", szerelmes vonulatnak lehetnek a megtestesítői. Egyébként a hadisten páncéllal borított, sisakos alakjába mindkét Zrínyi testvér úgymond behelyettesíthető, a hajóvitorlán és a címlapon a kötetcím alatt olvasható nevük, illetve a hajóárbóc körül tekergő szalagon látható jelmondatuk alapján. De a *Syrena*-kötet főszereplőjére, szigetvári Zrínyi Miklósra is gondolhatunk,

[12] Bene Sándor, „Zrínyi mint »Magyar Mars«", *Somogy* 16, 1. szám (1988): 69–73.

akinek azonosításához a vízből szigetszerűen kiemelkedő hajó látványa is hozzájárul. A hajó önmagában is jelkép. Zrínyi költői művének, és katona-politikai, a haza és a kereszténység védelmére irányuló törekvéseinek előrehaladását is jelképezi, mint sokszorosan bizonyítja az idevonatkozó Zrínyi-kutatás.

S hogy még egy feltételezéssel előmerészkedjek: Zrínyi Péter bátyjánál harciasabb, radikálisabb egyéniségére utal, hogy az ő *Adrianszkoga mora Sirenáj*ának címlapmetszetén – szerintem – nem az „egyszerű" Mars hadisten szerepel Vittorio Siri metszője, Giacomo Piccini megfogalmazásában, hanem Mars Gradivus, a „hadak élén járó". Erre utal a két ágyúsoros hajótest, fedélzetén fegyverek és csillogó pajzsok sorával. Kultuszáról, a tiszteletére alapított papi testületről Ovidius is megemlékezik a *Fasti* (Római naptár) harmadik énekében. Idevonatkozó jegyzetében a következőket írja a klasszika-filológus Bollók János:

> A Salius papok tizenkét tagból álló testületének megalakuiását a római hagyomány Numa Pompilius királynak tulajdonította. A testület létrehozásának állítólagos indoka az égből aláhullott szent pajzs volt, amelyhez az a jóslat fűződött, hogy Róma csak addig marad fönn, amíg ezt a pajzsot megőrzik. Ezért Numa – az esetleges lopást elkerülendő – tizenegy olyan másolatot készíttetett a pajzsról, amelyek mindegyike pontos megfelelője volt az eredetinek, – és az összesen tizenkét pajzs őrzésével a *Saliusok* testületét bízta meg. A *Salius papok minden év március 1-jén kezükben a pajzsokkal, rituális fegyvertáncot járva vonultak végig Rómán.*[13]

Syrena-kötet, horvát kiadás. Címlapmetszet részlete

Eddig az idézet. (Szívesen hozzátenném: mintha a hódoltságkori, Pécsett is jelen volt táncoló dervisek szerzetéről olvasnánk.) Ovidius idézett műve megvolt a Zrínyi-könyvtárban, de birtokolhatta Péter is.[14] Nekem viszont Jankovics Marcell *Jelkép-kalendáriumá*val volt

[13] Publius Ovidius Naso, *Római naptár: Fasti*, ford. Gaál László, jegyz., utószó Bollók János, Prométheusz könyvek 12 (Budapest: Helikon Kiadó, 1986), 158 (23. j.).

[14] Klaniczay Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, összeáll. Klaniczay Tibor, Hausner Gábor, Kovács Sándor Iván, Monok István és Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1991), 268 (276. sz.), 578 (78. sz.).

nem várt találkozásom: Jankovics a *Salius papok* pajzsaival és körmenetével kezdi a márciusi ünnepek felsorolását.[15]

Még csak annyit a horvát kiadás címlapmetszetéről, hogy a hajó körül csoportosuló vízi lények nem szépségükkel, szerelemre csábító természetükkel igyekeznek magukra irányítani a Zrínyi Péter bőrébe, vagy inkább páncélzatába bújt hadisten figyelmét, hanem hatalmi jelképek kínálgatásával. A háttérben a bécsi kiadás címlapmetszetének kicsinyített másolata látható. A hajóvitorlán itt csak a *Sors bona nihil aliud* utal a szerző személyére, a magyar cím, meglehet, Zrínyi Miklós beleegyezésével, nem olvasható a vitorlán. Érdekes jelenség a zászlós erődökkel jelzett horvát és magyar part közt a vízből széttárt karokkal kiemelkedő kis nőnemű vízi lény. Utasi Csilla szerint a hajókra várva (idézem) „tanácstalanul széttárja karját, hiába próbálna odaúszni, mindkét hajó túlságosan messze van tőle".[16] Engem ez a tündérke Justus Lipsius egyik, a különböző keresztábrázolásokat bemutató illusztrációjára emlékeztet, és – meglehet, vitathatóan – a szabadítóit váró kereszténységre. A *De cruce* – Lipsius összes művei egyik kiadásában – olvasható volt a Zrínyi-könyvtárban is. Megjegyzem, hogy Lipsius idézett illusztrációján nemcsak egy széttárt karokkal ábrázolt – történetesen férfiú – látható, hanem egy, a keresztvitorla rúdjával és az árbóccal keresztet formázó bárka is. Továbbá egy kis szállítókocsi, kereszt-alakban végződő vontatórúddal.[17]

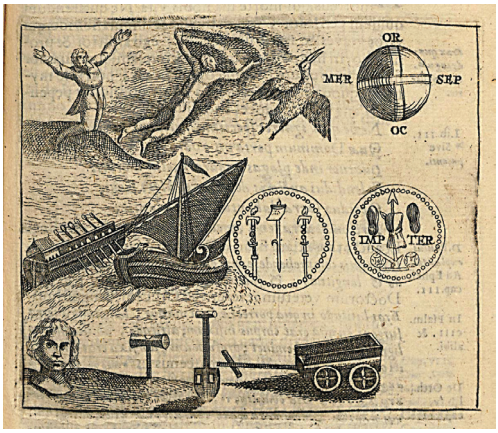

Justus Lipsius: *De crucis.* Kereszt-ábrázolások

[15] Jankovics Marcell, *Jelkép – Kalendárium*, Panoráma (Budapest: Medicina Könyvkiadó Vállalat, 1988), 75.

[16] Utasi Csilla, „Az Obsidio Szigetiana horvát fordítása", *Tanulmányok,* (Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 2016), 15–22, 17.

[17] Justus Lipsius, „De cruce libri tres", in *Opera omnia* (Vesaliae: Andreaa ab Hoogenhuysen, 1675), 1167. (A PTE Egyetemi Könyvtár példánya.) A Zrínyi-könyvtárban az *Opera omnia* 1637. évi kiadása is megvolt. Ld. Klaniczay, „A Bibliotheca Zriniana…", 398–399 (563–566. sz.).

Ez utóbbi ábrázolás arra ösztönöz, hogy néhány szóval emlékeztessek az olasz Vittorio Siri *Mercurio*jának címlapmetszetére, Giacomo Piccini a Zrínyi-testvéreket és a bécsi kiadás metszőjét egyaránt inspiráló művére. Piccini metszetének arra a „jelenetére" hívnám fel a figyelmet, melyben Mercurius, elfordítható kormánylapát *(pala del timone)* nem lévén a díszes bárkán, a kormányevező *(remo del timone)* keresztet formáló végződésének keresztrúdját markolva irányít. A hullámok közül kiemelkedő triton kagylókürtje, nyilván tudatos elhelyezésénél fogva, mintha a velenceiek díszesnél díszesebb evezőtartóját *(forcole)* idézné. Talán a szóban forgó metszet kormányevezőjének markolati része inspirálta mindkét *Syrena*-kiadás metszetének a „pálcáját", mely a nem látható kormányevező jelzése is lehet, ha mindkét hajón csak dísz a kormánylapát. Ha nem, hadvezéri pálca is lehet, netán irattekercs. Még csak annyit, hogy Vittorio Sirinek nem okozhatott gondot az olasz nyelvű cím és a szerző nevének elválasztása, hisz csak egy *di* viszonyszót kellett beiktatni neve és a cím közé. A magyar és a horvát nyelvű kiadás nyomdásza a betűméret változtatásával vagy egy írásjel (vessző, a horvát kiadás szedett címlapján kettőspont) közbeiktatásával oldotta meg a nyelvi sajátosságokból eredő problémát. A kettőspont láttán, ha nem lenne ott a betűméret-változtatás, azt is gondolhatnánk, hogy Zrínyi Péter mégiscsak szirén. (Itt jegyzem meg, hogy nemcsak a kötetkompozíció, hanem az eredeti írásmód, illetve betűméret jelentőségére is utal Bene Sándor, 2014-ben megjelent egyik írásában.)[18]

Vittorio Siri, *Il Mercurio.* Címlapmetszet (G. Piccini)

A továbbiakban essék szó Zrínyi Miklós jelmondatairól! Sok évvel ezelőtt, 1917-ben majd 1921-ben Ferenczi Zoltán (1857–1927) könyvtáros, irodalomtörténész, az 1918-as budapesti Zrínyi-kiállítás kurátora már értekezett Zrínyi jelmondatairól. Jóllehet a *Syrena* kötetcímlap-metszetén olvasható jelmondatot tartotta úgymond az igazinak, miután ezt Zrínyi „maga alkotta magának", az előzmény, a *Nemo me impune lacesset* foglalkoztatta elsősorban. Már 1917-ben, (az *Áfium* forrásairól írván) kimutatta, hogy ez volt a jelmondata a skót Szent András-rendnek, melyet 787-ben alapítottak egy nagy győzelem, illetve a skótokat segítő Szent András emlékére. S mint (időben) közelebbi példát, megemlítette azt is, hogy Francesco Sforza herceg, midőn (a 15. század elején) „Milánót elfoglalta, symbólumul egy kutyát festetett e

[18] Bene Sándor, „Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós – a kötetkompozíció", *Irodalmi Magazin* 2, 4. sz. (2014): 47–50, itt: 48.

jelszóval: »Nemo me quietum impune lacesset«." Utalt arra is, hogy Zrínyi forrása Alciati (Andrea Alciato) *Emblematája* (1567) lehetett, mely megvolt a könyvtárában is. Az „igazi" jelmondattal lényegében csak érintőlegesen foglalkozott Ferenczi, de kigyűjtötte az ehhez kapcsolódó locusokat Zrínyi műveiből.[19]

Már 1989-ben, a szigetvári konferencián is utaltam arra, hogy a *Sors bona nihil aliud* születése, s ez nyilván nemcsak az én leleményem, egybeesik azokkal a közéleti és magánéleti történésekkel, melyek 1651-ben a *Szigeti veszedelem* és az eposzt méltó keretbe foglaló kisebb költemények kiadásához vezettek. Elég, ha csupán a török elleni döntő fellépés halaszthatatlanságát Zrínyi központi gondolatává érlelő politikai és hadi eseményekre gondolunk. És a személyes tragédiára, miután jó sorsa *(sors altera)* hozzá minden tekintetben méltó képviselője, Draskovics Mária Eusébia 1650. szeptember 24-én meghalt, s a gyász minden mást kioltó hangulatában joggal érezhette úgy, hogy *non aliud:* mást nem, másik nem lesz. S jóllehet a szóban forgó Zrínyi-jelmondatban a kevésbé személyes *nihil aliud* szerepel, feltételezem, hogy a *Sors bona nihil aliud* megalkotásában inspiratív szerepe volt az Aranygyapjas Rend jelvényén olvasható *non aliud*nak. Ismeretes, hogy Zrínyi Miklósnak csak 1664. július 4-én ítélte oda IV. Fülöp spanyol király az Aranygyapjas Rendet, s hogy nem is vehette át, mivel az átadás tervezett napján már nem volt életben.[20] Viszont úgyszólván bizonyosra vehető, hogy 1650 novemberének első napjaiban kézbe vette Zrínyi Pálffy Pál kitüntetését, az Aranygyapjas Rendet, melyet október közepén vett át a nádor Bécsben a spanyol udvar követétől. „Tegnap indultunk el Bechbul, ott hagyva […] Zrinj Miklós urat", olvassuk a nádor november 5-én kelt, Batthyany Ádámnak címzett levelében.[21] S ha így történt, bizonyára nemcsak a rendjelvény első lapját tekintette meg Zrínyi, melyen a rendi jelmondat, a *Pretium laborum non vile* (A munkának nem kevés a jutalma) olvasható, hanem a „fogantyú" hátoldalát is. Itt csak ennyi áll: *Non aliud.* Ez mintegy örök fogadalomként arra utal a források szerint, hogy a rendalapító Jó Fülöp két elhunyt feleség után megállapodik a harmadiknál, akivel 1429. január 10-én kötött házasságot, mely a rendalapítás emléknapja azóta is.[22] Zrínyi számára szomorú valóság lehetett, hogy hitvese ekkor már nem volt életben, s még közel két hónapot kellett várni a temetésére. 1650.

---

[19] Ferenczi Zoltán, „Zrínyi jelszava", *Budapesti Szemle* 187 (1921): 25–36; Ferenczi Zoltán, „Zrínyi »Az török áfium ellen való orvosság« című művének forrásai", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 41 (1917): 329–336; Klaniczay, „A Bibliotheca Zriniana…", 279 (301. sz.).

[20] Martí Tibor, „A téli hadjárat kimagasló elismerése az Aranygyapjas Rend", *Irodalmi Magazin* 2, 4. sz. (2014): 17–18.

[21] S. Lauter Éva, s. a. r., *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653),* Régi magyar történelmi források 1 (Budapest: ELTE, 1989), 83 (78. sz.).

[22] Lakatos Sarolta, Rendjelek és kitüntetések a Jósa András Múzeumban (Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, 1994), 21–23; Zombori István, *Lovagok és lovagrendek* (Budapest, Kozmosz Könyvek, 1988), 117-126, 156-159.

december 21-én, Szent Tamás apostol („hitetlen Tamás") napján temették Eusébiát, miként 24 év multán Zrínyi Miklóst is. [23] Zrínyi természetesnek aligha tekinthető halála és az Eusébia halála körüli találgatások rossz irányba vihetik képzeletünket, tekintve, hogy a Muravidéken ezt a napot disznóölő Tamás napjaként tartja számon a néphit. „Ha ezen a napon nem ölnek disznót, Tamás öl", mondták és mondják arrafelé. Igazából a karácsonyi ünnepekre való készülődésre, a karácsonyi ünnepkör első napjára utal ez a megnevezés.[24]

Az Aranygyapjas Rend jelvénye

Befejezésként megemlítem, hogy a jelen tanulmány előadás-változatára készülve, az „időszámításunk" (Klaniczay Tibor és Kovács Sándor) utáni szerzők közül Szörényi László, Amedeo Di Francesco, Monok István, Orlovszky Géza, Bene Sándor, Knapp Éva, Kiss Farkas Gábor, Nagy Levente, Szilágyi András, Fazekas Sándor, Utasi Csilla, Varga Szabolcs (és még sorolhatnám) írásait olvastam visszatérően. A „Pécs-re szakadt" *Syrena*-kötet és társai áttekintését pedig a PTE Egyetemi Könyvtár történeti gyűjtemények osztályának munkatársai segítették. Orlovszky Gézára (1960–2017) visszatérve: miután elolvasta a *Jelenkor* 2016 szeptemberi számában megjelent írásomat a *Syrena*-kötetről, megtisztelt jólesően elismerő soraival. Levelét a következő mondattal zárta: „Ha van (lesz) Zrínyivel kapcsolatos újabb szöveged, nagyon szívesen közölnénk az újraindítani tervezett Zrínyi-dolgozatok sorozatban." Kedves Géza, íme a „szöveg". Emlékednek ajánlom.

[23] „Zrínyi Miklós levele (Csáktornya, 1650. december 6.) Batthyány Ádámhoz", in Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Klaniczay Tibor és Csapodi Csaba, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 137–138 (143. sz.).

[24] A muravidéki néphitről: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet digitális adattár: december 21. – Tamás – Disznóölő Tamás napja: http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=kalendarnap&id=9 (hozzáférés: 2021. 01. 10); Jankovics, „Jelkép – kalendárium ...", 308–309.

Suhai Pál

Egy Zrínyi-kiadás tanulságai

A Balassi Kiadó gondozásában csak nemrégiben megjelent *Zrínyi Miklós költői művei*[1] című, a versek teljes korpuszát magában foglaló, megjegyzetelő és tanulmánnyal is ellátó, már megjelent kötetről, illetve egy megjelenés előtt álló, az előzővel összefüggő, de az előzőnél nagyobb merítésű, s a költői életmű új szövegközlését is tartalmazó válogatásról, pontosabban a kidolgozása-kidolgozásuk során szerzett tapasztalataimról s ezek valamennyire is általánosítható tanulságairól szeretnék itt fölmérést készíteni. Első renden persze saját magamnak.

Talán nem fölösleges megjegyeznem, hogy kívülről jöttem (csöppentem bele!) a Zrínyi-életművel foglalkozók tisztes körébe és karába. De magam is látom, tudom, hogy a Zrínyi-kutatás nagy paradigmaváltásokkal halad előre. Milyen célok irányában – ez legyen a jövő zenéje. Ám hogy napjainkban milyen kinyomozandókkal, az nagyon is érdekes kérdés. Már csak azért is, mert a csak nemrégiben lezárult, és szememben máris klasszikusnak számító nagy életművek (Klaniczay Tibor, R. Várkonyi Ágnes, Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván) eredményei még alig vertek gyökeret a hozzám hasonlóan laikus közönség tudatában, máris egy új paradigma körvonalai bontakoztak ki a szemem előtt.

Ámulatomra – mert még jóformán be se teltem a másfél-két évtizeddel ezelőtti tudás jóérzésével (akkoriban, 2004-ben jelent meg *Irodalom, művészet az alteritás korában*[2] című középiskolai tankönyvcsaládom), jóformán még módom se volt iskolai népszerűsítésére, kiváló Zrínyi-kutatók fiatal csapata, jórészt Kovács Sándor Iván hajdani, azóta tudományos fokozatokat szerzett, mára egyetemeken oktató hallgatói a korábbihoz képest új és számomra nagyon is meggyőző Zrínyi-képpel álltak elő. Most, hogy a négyszázadik évfordulóra egykori vállalkozásom nagyobb anyagából a magam Zrínyijét külön is világra segíteni igyekeztem, meglepődve kellett tapasztalnom annak öreges vonásait. Meglepődve, de meggyőzve és meggyőződve is az új állítások igazáról – meggyőző voltáról. Így megy előre tehát a Zrínyi-kutatás, mondtam magamnak, a társadalomtudomány – a meglévőből kiindulva, de azt egyszerre állítva és tagadva. S még ezt is gondoltam: mintha csak vállvetve, közös igyekezettel. Igen ám, de ezt

[1] Zrínyi Miklós, Költői művei, kiad., tan., jegyz. Suhai Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 2019).

[2] Suhai Pál, *Irodalom, művészet az alteritás korában*, lektor Sárdi Margit és Tatai Erzsébet, szerk. Tarján Tamás, 3 köt. (Budapest: Holnap Kiadó, 2004).

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.531

mi hajtja? Az aemulatio vitézsége? Nyilván ez is (én is éreztem csábítását, azt, hogy a magamét a nagy egészhez hozzátehessem). Jól tudom azonban, hogy a tudomány, mégoly biztos legyen is magában, nem képes a saját lábán megállni. Sohasem csak a maga lábán. Hiszen a képletes megrendelő maga az élet, a kor mindig változó, sokszor sürgető feladatai és kihívásai. „Azért értelmezünk, vagyis hozunk szellemileg forgásba egy régesrég elkészült, tárgyiasult, betű szerinti valójában külsővé vált, rögzített és lezárt (értelme szerint azonban lezárhatatlan és rögzíthetetlen) szöveget, mert nekünk van és a jelenben van szükségünk értelmi (vagy akár tekintélyi) erejére" – olvasom Szilágyi Ákos könyvében.[3] A különböző korok „megrendeléseinek" megfelelően a „mi" Zrínyink is volt már minden: Habsburg-hű „labanc", szabadságharcos „kuruc", Gyöngyösivel szemben lesajnált versifikátor, az egymás közt megbomló nemzeti diskurzusok idején nemzeti hős, újrafelfedezésekor a nagy és követendő eposzíró, nem sokkal később idegen be- és kiütéseivel együtt is nemzeti klasszikus, de nemzeti elszigeteltségünk herderi víziójában a Sorssal reménytelenül vitázó ikonikus személy is, később pedig Tassóhoz méltán mérhető világirodalmi jelenség. És így tovább napjainkig, napjaink örömteli fölismeréseiig: Zrínyi többszemélyes énjéről, költészetéről szólván pedig összetett, de nagyon is végiggondolt koherenciájú, példázatos jelentésű *Syrena*-kötetének nagykoncepciójáról.

Számomra újabban meglehetősen groteszk találkozás. Válogatást szerettem volna közreadni Zrínyi Miklós költői és prózai műveiből. A lektor, Hausner Gábor kiváló tanácsaira ezt még fontos, valóban kihagyhatatlan részekkel kezdtem kiegészíteni. Majd, érzékelve a kiadás nehézségeit és ebből adódó lassúságát, mintegy a kiadó háta mögött elkezdtem duzzasztani az egyszer már elfogadott anyagot. Kiegészíteni és az új, a legújabb fölismerésekkel gazdagítani is, de úgy, hogy közben a korábbi paradigma eredményei se menjenek veszendőbe. Törekvésem arra irányult, hogy „a Zrínyiről szóló diskurzus jellegét is némileg érzékeltetve igyekezzem az olvasót a művek rejtelmeibe beavatni". A véletlenek eme összjátéka folytán végül előállt a „nagy mű" – egy meglehetősen terjedelmesre sikerült, tanulmányokkal, lábjegyzetekkel és képekkel is fölszerszámozott válogatás a Zrínyi-oeuvre egészéből, melynek publikálására éppen csak a megajánlott támogatás bizonyult kevésnek. Annyira viszont éppen elegendőnek, hogy az egészből kihasított rész, a teljes költői opus (*Zrínyi Miklós költői művei*) kiadásra kerülhessen. S hogy mi a groteszk ebben? Leginkább az, hogy mindez „véletlenül", a Zrínyi-jelmondat „jó szerencséjének" köszönhetően történt. (A *Vitéz hadnagy* szerzője által valószínűsített egytized vagy egyhatod jóvoltából – az is igaz, hogy ezt próbáltam két kézzel is megragadni.)

[3] Szilágyi Ákos, „A háború privatizálása", in *A szuverenitás fantomja avagy a képzelt hely* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012), 239–308; az általam használt hálózati változat: http://www.szilagyiakos.hu/tanulmanyok/A%20H%C3%81BOR%C3%9A%20PRIVATIZ%C3%81L%C3%81SA.pdf , 6 (hozzáférés: 2021. 01. 10).

Ha a föntiek tanulságát végiggondolom, a következőkre jutok. Ma már nyilvánvaló, hogy képtelenség lenne a „labanc", a „kuruc" vagy bármelyik történeti paradigma alapján álló Zrínyi-szövegkiadást készíteni. Ahogy annak idején Széchenyi István fogalmazta meg elvárását a Lánchíd építésével kapcsolatban: csak egyetlen helyes megoldás létezik. Becsületes. Ez pedig kizárólag jelenkorunk tudományos eredményeinek alapján állhat. De hogy valósítsam meg, ha egy ilyen népszerűsítő kiadványnak, mint amilyennek a sajátomat szántam, a szaktudományos feltételei csak részben kerültek kidolgozásra? Orlovszky Géza ugyan (a prózai művek Kulcsár Péter-féle korábbi kritikai kiadásához hasonlóan) elkezdte a költői művek kritikai kiadását, de csak elkezdte. A „tárgyi jegyzetek, magyarázatok, életrajzi jegyzetek, esetleges kiegészítő dokumentumok" és egyebek kidolgozását egy második, „csak csapatmunkával elvégezhető" kötetre hagyta örökül.[4] Ezzel tehát nem rendelkeztem – de csapattal sem. Vagy mégis? Rendelkezésemre álltak ugyanis korábbi kiváló népszerűsítő kiadások: Király Erzsébet 1993-as eposzkiadása és feldolgozása (a Matúra-sorozatban),[5] másfelől a Kortárs 2003-as összkiadása Kovács Sándor Iván szerkesztésében (illetve Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter és Hausner Gábor jegyzeteivel és szöveggondozásában).[6] S az időközben megjelent jobbnál jobb újabb tanulmányok-tanulmánykötetek (Bene Sándortól Kiss Farkas Gáboron át egészen Laczházi Gyuláig vagy Nagy Leventéig folytatva a névsorolvasást). Ezekből tudtam kiszűrni a magam számára is fontos mondanivalót. Hogy lesz-e, lehet-e folytatás, ez ismét csak a szerencsétől függ. Kapok-e újabb, immár a „teljesre" is elegendő támogatást. Annyi azonban a föntiek alapján számomra már most is nyilvánvaló: még az enyémhez hasonló magányos vállalkozás is csapatmunka, még akkor is, ha az értelmezés intuitív művelete minden mást kizár. (Miközben a korábbit és meghaladottat is, ha méltó rá, a maga helyén érvényben hagyja.)

***

Egy Zrínyi-kiadás tanulságai – kezdtem néhány hónappal ezelőtt szinopszisomat, s rá kellett jönnöm: lesz ebből (a könyvből) kettő is, csak jól fogjam meg a dolog végét. (Ha ezen az úton haladok tovább. S a beszámolóén.) De bajos megtennem anélkül, hogy az azóta eltelt idő néhány tanulságát bele ne fonjam mondandómba.

---

[4] Zrínyi Miklós, *Költői művei 1. kötet: Források,* kiad. és bev. Orlovszky Géza, Zrínyi-könyvtár 6/1 (Budapest: ELTE BTK, Régi magyar Irodalom Tanszék, 2015), 8.

[5] Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem* (teljes, gondozott szöveg), s. a. r. Király Erzsébet, Matúra Klasszikusok 10 (Budapest: Ikon Kiadó, 1993).

[6] Zrínyi Miklós, *Összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván, kiad. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter, Hausner Gábor, Magyar remekírók: Új folyam (Budapest: Kortárs Kiadó, 2003).

Már csak azért is, mert ami akkor is sejthető volt, a Corona-vírus elhatalmasodása, világjárvánnyá robbanása, azóta bekövetkezett. Nehéz, vagy egyenesen lehetetlen lenne tehát immár ennek tanulságait megúszni. Nekem is ki kellett lépnem komfortzónámból. Azazhogy inkább be, mert, gyanítom, egy valódi kutató ilyen-olyan pandémiáktól függetlenül is ezt az életmódot folytatja: bezárkózik lakásába, s rendelkezésre álló forrásaival (no meg a „nagyrabecsülttel") igyekszik párbeszédbe keveredni.

Be kell vallanom, nekem sikerült. A támogatás, a Zrínyi-emlékévben késlekedő támogatás kegyelmi idejében. Se pénz, se posztó, elvégzendő feladat azonban, mint a tenger. Panasz, hogy a költői műveknek nincs hű szövegkiadása. Ami van, már poros, legalábbis le kellene porolni. De kritikaink sincs e művelethez, ha van is, torzó. (Bár, látni kell, kiváló, s valahogy úgy, ahogy a Rilke-vers *Archaikus Apolló-torzó*ja is: „nincsen helye egy sem, / Mely rád ne nézne. Változtasd meg élted" – ezúttal új Zrínyi-szövegközléssel.) Igen, van idő rá bőven és mód is. A kölcsönkönyvek a járvány miatt szerencsére maradhattak birtokomban, a saját is persze, ami pedig hiányozna, részben a hálón, részben jó emberek leveleiben, a velük kezdeményezett levélváltásokban. Hadd említsek két nevet is: velük a *Napút Online* egyik szerkesztőjeként a négyszáz éves Zrínyi-megemlékezés előkészítése során ismerkedtem meg, illetve vettem föl a kapcsolatot. A Nényei Pállal folytatott levélváltásnak köszönhetem (s köszönöm is!) a költői művek nyelvi korszerűsítésének, új szövegközlésének a gondolatát – ő volt az, aki fölhívta ennek elvégzendő feladatára a figyelmemet. A másik név Szentmártoni Szabó Gézáé. Bár magát megrögzötten csak és kizárólag Balassi-kutatónak nevezi, tud ő Zrínyihez is (hozzátenni vagy elvenni belőle – de erről később). A *Napút Online*-ban két tanulmánya is jelzi Zrínyi iránti affinitását és vele kapcsolatos tudományát, az egyik a törökök *kizil elmá*járól (vörös, azaz aranyalmájáról),[7] a másik a magyarok szirénjeiről, vagy inkább tengeri nimfáiról szóló értekezése.[8] Zrínyi-témákkal gazdagította a *Napút* nyomtatott változatát is: részben Csokonai Vitéz Mihály eposztervének előkészületeiről,[9] szigetvári látogatásának hozadékáról, részben Kodály *Zrínyi szózat*áról szólván. S hogy a levélváltás során kiderült a költői művek új szövegkiadásával kapcsolatos szándékom, kezembe adta engem inspiráló egykori, máig aktuálisnak, megszívlelendőnek tartott, a textológiai kérdésekben ugyancsak járatos Vadai István által is visszaigazolt dolgozatát (*Szabálytalan elmélkedés a szövegkiadásokról*).[10]

---

[7] Szentmártoni Szabó Géza, „Zrínyi a törökök fátumáról: az aranyalmáról", in *Jankovics József 50. születésnapjára* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 16–18.

[8] Szentmártoni Szabó Géza, „Adalékok Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetének címlapmetszetéhez. Szentmártoni Szabó Géza levele Vergilius és Catullus tengeri nimfáiról", in *ZRÍNYI 400 (Levélfa, 41.)* Napút Online: http://www.naputonline.hu/2020/05/03/zrinyi-400-levelfa-41/ (hozzáférés: 2021. 01. 10).

[9] Szentmártoni Szabó Géza, „A *Zrinias* és Csokonai *Arpadias*a", *Napút* 4. (2020):28–43.

[10] Szentmártoni Szabó Géza, *Szabálytalan elmélkedés a szövegkiadásokról*, kézirat, a szerző szíves engedélyével (1995/2000).

Ebből idézem a gondolatmenet summáját tartalmazó mondatokat: „A betűhív kiadásnak csak egy esetben látom létjogát, a forráskiadásnál. De erre csak kéziratos szövegek esetében van szükség! Azért pedig, mert a régi korok kézírása, a maitól eltérő betűformálás és a ligatúrák miatt a járatlanoknak ma nehezen olvasható." A betűhív közlésnek azonban veszélyei is vannak: „A betűhív átírás veszélye az, hogy azt a kényelmes megoldást hozza magával, hogy használója feleslegesnek gondolja a fakszimile megnézését, hiszen az átírást tökéletesnek véli, így annak hibái meggyökeresednek. Lehetséges, hogy emiatt jobb a fakszimile után a modern átírás, amely nem spóroltatja meg az eredeti másának időnkénti fellapozását, de segítséget nyújt a kibetűzésben." Tehát, ha lehet, hasonmás alapján, s csak támasztékul a betűhív. Ha egyáltalán van ilyen. Zrínyi forráskiadás szerencsére van, Orlovszky Gézáé. Engem persze hogy bátorított Szentmártoni Szabó szövege – fölteszem, ez is volt vele, átadásával a célja. S amivel még igen, gondolatmenetének a szövegkiadásra vonatkozó passzusával. A mai helyesírásnak a történelmivel szembeni hasonlíthatatlanul tökéletesebb voltát hangsúlyozó megállapításával, másrészt elviek okán is, mely szerint „[i]llúzió […] azt hinni, hogy a betűhív átírás a valóságos nyelvet jobban megőrzi. […] [P]usztán csak a régi helyesírást konzerválja, a nyelvet magát nem képes rekonstruálni. Semmivel sem ad tehát hamisabb képet a modernizált helyesírás." S végül: „Mai helyesírásunkat csak akkor nem kell követni az átírásban, ha következetlen, vagy a nyelv változása miatt formálódott át. Például: *vajon – valyon (valjon); széjjel – széllyel (széljel); keresztény – keresztyén; csendes – csendesz; zűrzavar – zúrzavar,* stb. Ügyelni kell a kihalt szavakra is, pl. *alít, apol,* stb. A magánhangzók hosszúságát általában a mai helyesírás szerint kell jelölni." Az eposz I. énekének 72–79. versszakát egymástól független átírási próbának is alávetettük, ez nagyjából hasonló eredményt hozott – csak a „ifjú/ifiú", „szűvét/szüvét", „ettűl/ettül", „távulrúl/távulrul" szavakat írtuk másképp. (Megjegyzem, Szentmártoni Szabó tiszántúli származék, magam dunántúli vagyok.) Írása, és e kísérlet eredménye engem fölszabadított és támpontot is adott – saját hipotéziseimmel immár elkezdhettem az átírást, tapasztalataimmal pedig folyamatosan módosítani is tudtam a könyv előszavába került ún. „előzetes" szempontjaimat:

> Hogy e kötet összeállításának szempontjairól az eddigieken túl is essék még néhány szó, nem feledkezhetem meg a költői művek szövegközlési kérdéseiről sem. A rendelkezésünkre álló anyag alapos tatarozására („kiporolására"!) több mint egy évszázada nem került sor. Az újabb szövegközlések mind Négyesy László 1914-es kiadására mennek vissza. S még ha a korábbi, a kódexre alapozó Széchy-féle változattal szemben az ő vállalkozását, a *Syrena*-köteten nyugvó munkáját fogadjuk is el jó ideje érvényes kritikai kiadásnak, az általa felújított anyag korabeli helyesírása bizonyosan elavult már. Új kritikai kiadással nem

rendelkezünk ugyan, de mind a kódexről, mind a kötetről betűhű szinoptikus forráskiadással Orlovszky Géza 2015-ös edíciója[11] jóvoltából igen. S olyan szövegkiadásokkal is, mint amilyen Király Erzsébetnek a Matúra-sorozatban 1993-ban megjelent és alaposan kommentált eposzkiadása,[12] illetve Kovács Sándor Ivánnak a teljes költői opust felölelő és megjegyzetelő vállalkozása a *Zrínyi Miklós összes művei* 2003-as kiadásában.[13] Így aztán nemcsak a szükség kényszerített, de a lehetőség is csábított arra, hogy a meglévő publikációk birtokában (magad uram, ha szolgád nincsen!) a költői művek nyelvi korszerűsítését elvégezzem. Nem kritikai kiadást kínálok azonban, hanem olyan új szövegkiadást, mely az alapszövegeket az elmúlt száz év közléseinél nagyobb mértékben igyekszik a kortárs nyelvállapot és a tudományos kutatás igényeihez közelíteni. A változtatásoknak a korábbi kiadásokénál lényegesen nagyobb mértékéből következik, hogy az átírás elveit s ezekből adódó egyes eseteit – az eddigi gyakorlattal szemben – e könyv rögzíteni is igyekszik. Az előbbieket az előzetes szempontok itteni bekezdéseiben, az utóbbiakat a lábjegyzetekben. De minden egyes változtatást itt sem – hasonló részletességű beavatkozást csak egy újabb (egy új!) kritikai kiadástól lehetne remélni.

Egy csak félig is „kortárs Zrínyi" nem használná ma már a „megbusúlt", az „ugy bum", az „utában", a „kinait", az „écaka", az „oroszlány" vagy a „krimi tatár" szóalakokat – a versek szemléje mindenképpen korrekcióra szorul tehát. Annak ellenére is, hogy egy ilyen munka tökéletes nem lehet. Talán a legkényesebb feladat az előzetes: az átírás elveinek, előzetes szempontjainak meghatározása. Lehet ez megengedő és radikális – én a kettő közötti egyensúlyozást választottam. Amennyire csak lehetséges, tartani magam az eredeti (Zrínyi esetében csak közvetve autentikus) forrás nyelvhasználatához, s ugyanakkor hajlítani ezt mégis a mai helyesírás és olvasás igényeihez – annak ellenére is, hogy egy ilyen föltevés az egyes nyelvi-nyelvtani esetek néha bonyolultnak tűnő megkülönböztetését igényli. A kérdés viszont egyszerű: mi szolgálja a lehető legkézenfekvőbben a Zrínyi-szövegeknek a mai olvasóhoz való eljuttatását, ennek ügyét úgy, hogy közben a szöveg érdekei se sérüljenek.

[11] Zrínyi, *Költői művei 1.*, kiad. Orlovszky.
[12] Zrínyi, *Szigeti veszedelem*, s. a. r. Király.
[13] Zrínyi, *Összes művei*, kiad. Kovács és mások.

„Menjünk példákra." Könnyebb eset, amikor az íráskép változatainak nincs jelentés-megkülönböztető szerepe, ilyenkor a forráshoz való közelítés érdekében nyugodtan megtarthatók az alakváltozatok, mint pl. a „sárkán" – „sárkány", a „szüvedből" – „kezedbül" vagy a „musulmán" – „muszulmán" – „muszurmán" esetében. Igazságot nehéz is lenne itt tenni valamelyik alak (vagy a szedő?) javára vagy rovására – amikor a kisszámú Zrínyi-kézirat hangjelölése is meglehetősen vegyes képet mutat (bizonyos határok között vegyes képet). Ha a költő szótárában egy szónak a hangalakja eltér ugyan a mai helyesírási normától, jelentése nem, ezt is érdemes megtartani (pl. a „csendeszen" – „csendesen", a „penig" – „pedig", a „miát" – „miatt" esetében az előbbiek javára). Az „ifiú", „paizs" eredeti szótagszámát azonban nemcsak lehet, de kell is megtartani – mai alakra hozásuk prozódiai érdekeket sértene (az „ifjú", „pajzs" alak egy szótaggal megrövidítené a verssort). Máskor nincs alternatívája az eredeti hangalak megváltoztatásának: akkor, ha a Zrínyi által használt szó jelentése eltér a maitól. Ilyenkor célszerű a szó mai formáját használni, mint pl. az „oroszlány" – „oroszlán", a „meny" – „menny", a „hód" – „hold" esetében, az utóbbiakat előnyben részesítve. Néha a jelentés megváltozása ellenére is maradhat az eredeti alak: a szövegkörnyezet úgyis mutatja a maitól eltérő értelmet („jószágos", „széllel"). A fönti példák szinte mind a mássalhangzókra vonatkoznak. A magánhangzók esetében is fölmerülnek hasonló dilemmák – a mai helyesírási norma ezekre sem vihető át aggálytalanul. A költő nyelvhasználatára oly jellemző „esz" („ész") hangalak zárványa esetében bizonyosan nem. De megtartandónak ítélem a nyelvállással kapcsolatos hangtani változatok egy részét is (a dunántúli nyelvjárásban máig őrzött zárt magánhangzójú ragok, a „-bul, -bül", „-tul, -tül", „-rul, -rül" előnyben részesítését a középső nyelvállású köznyelvi „-ból, -ből", „-tól, -től", „-ról, -ről" ragos alakokkal szemben). Itt még azt is feltételeznünk kell, hogy a felső nyelvállás a toldalék rövid időtartamával jár együtt. A „szűv" („szű") főnév ragozott alakjaiban mutatkozó, a „fű – füvet" mintájára történő rövidülést szintén jelölendőnek tartom. Némelykor – mintegy hódolatul a költő nyelvi géniusza előtt – érdemesnek tűnik némely nyelvjárási jellegzetesség vagy különös hangalak megőrzése is („heuz", „fottig", „kuasz", „bial", „tahát", „sírnya"). Máskor azonban mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók terén a mai helyesírásé az előny („egy", „együtt", „számtalan", „kisebb", „tegzesen", „rossz", „bosszú", „iszonyú", „lágyít", „mágnes", „-ból", „-ből" – s igen: „megbúsult", „úgy búm", „útjában", „kínjait", „éjszaka", „oroszlán", „krími tatár"), miközben a „felül", „vajon" szavak „felyül", „valyon" alakú

írásmódja utalás kíván lenni az „ly”-nal hagyományosan jelölt hang egykori képességére. Az egységesülő nyugati norma, a fonetikus és szóelemző írásmód keveredésének érzékeltetésére megtartottam az „öszve” igekötői előtagot hasonulás előtti állapotában, mint pl. az „öszvecsingolódik” híressé vált szóösszetételében, a hangtani változásokat azonban általában a mai gyakorlat szerint, a szóelemzés elve alapján írtam át („nevéjért” > „nevéért”, „vattok” > „vagytok”, „egésség” > „egészség”, „maragy” > „maradj”, „láttya” > „látja”, „külömb” > „különb” stb.). Kivételt csak kivételesen tettem: megőrizve az „osztán” helyesírási szabályzat után kiáltó írásmódját. (De hol volt akkoriban még ilyen?) A Zrínyi nyelvhasználatára jellemző „az” névelői alakot szintén megtartottam, de már az „az ki”, „az mely”-féle, eredetileg még külön írt névmási szókapcsolatokat egybeírásukkal igyekeztem a mai helyesírási normához kötni („azki”, „azmely”). Dilemmát jelentett még a latin eredetű, részben tulajdonnévi szavak átírásának kérdése. Lehet-e, szabad-e ezeket a könnyebb fölismerhetőség érdekében átírni, áramvonalasítani. Végül úgy döntöttem, hogy a jövevényszóvá vált szavakat (amennyiben a verselés követelményei megengedik) mai helyesírásuknak megfelelően közlöm („múzsa”, „muzsika”, „próféta”), a többi, részben mitológiai, részben földrajzi elnevezést pedig általában megtartom Zrínyi, vagyis a szövegforrás írásmódjában. A versszakok külső képének elrendezésekor a forrásokban rögzített hagyományt igyekeztem a verselési sajátosságokat leginkább kifejező formával összhangba hozni, ennek eredményeként pedig a lehető legjobb megoldást választani (pl. a Balassi-strófák vagy a madrigálok bonyolultabb képletei esetében). Végül, de nem utolsósorban említem a forrásszöveg azon helyeit, amelyek eddigi átírásával szemben gyanú merülhet fel, s ezért legalábbis „perújrafelvételre” szorulnak. Ilyennek tekintem a kötetbeli *Arianna* második versszakában a „vérs-tajtékot” kifejezést – ezt az eddigi kiadások „vértajtékot” alakban szerepeltették az alternatív „vér- s tajtékot” helyett. A ragokra kötőszóval (vagy kötőszóval és kötőjellel) történő utalás ma már nem „divat”, de Zrínyi korában még szokásos eljárás volt. Rimay János pl. *Balassi-epicedium*ában[14] a Balassi fivérekre tett kijelentésével a következőképpen alkalmazta: „bűnökből

[14] Bene Sándor, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poetica*ja és a Balassi-hagyomány”, in *„Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szablyámot” : Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. Heltai Bálint és Sipos Lajos, Magyar Napló–Fokusz Egyesület (Budapest: 2019), 178–217. Az *Arianna* idézett szószerkezetének helyes olvasatát illetően Bene Sándor e tanulmányát olvasva világosodtam meg.

> *sebbel s vérrel* kiváltoztak, / Krisztusnak sebvérért *seb- s vérrel* áldoztak." Zrínyi is használta így a nyelvet, másutt is, itt is.
>
> Visszatérve az átírás általános kérdéseire, felfogásom lényege ez volt: ahol lehet, eredeti alakjában megtartani a szöveget (főleg a jellegadó mássalhangzók esetében), s mai alakjára hozni, amennyiben ezt az olvashatóság érdekei követelik (főleg a magánhangzók írásakor). Az átírás valamennyi esetére vonatkozó általános szabályt azonban lehetetlen hozni, az egyes esetekre vonatkozók pedig sohasem lehetnek teljesen ellentmondásmentesek. Aggályok mindenkor fölvethetők. „Miért így, miért nem inkább úgy?" A szakma szokott, tud okot találni az ilyen jellegű kifogásokra; még akkor is, ha e „következetlenségek" elvileg kiküszöbölhetetlenek. Ugyanakkor azonban, remélhetőleg, látja szándékom következetességét is, amellyel egy ilyen munka mindenkori korlátai között igyekeztem egy mára már többé-kevésbé megsárgult szövegkiadási gyakorlat helyébe a mai elvárásoknak inkább megfelelő, használhatóbb szövegtestet állítani.

Ez volt tehát „calamitám", mellyel, tengerjáró ember lévén (!), „compastumom" mutatóját „megkentem". Hogy általa „tramontana" csillagomat mennyire tudtam megközelíteni, annak érzékeltetésére álljon itt néhány újabb szemelvény, immár a könyv lábjegyzeteiből vagy kísérő tanulmányának szövegéből. Előbb azonban még egy vallomás is. A „mágneskű" szükséges, de nem elégséges feltétel. Négyesi Lajos hadtörténész az imént már utalt *Napút Online* Zrínyi-emlékezésében a *Syrena* címlapképével kapcsolatban, de egy általa fölismert és fölmutatott Rollenhagen-emblémáról írja: „Zrínyi könyvtárának emblémákkal foglalkozó művei között 313-as folyószámon szerepel Gabriel Rollenhagen *Nucleus emblematorum selectissimorum* (1611) című műve.[15] A 13. emblémáján […] egy magányos hajóst láthatunk, aki jó széllel vitorlázik célja felé, miközben az evezőt is húzza."[16] A „magányos hajós" e képében magamra ismerek – a szövegkiadás munkására. Nekem is húznom kellett az evezőket, miközben kaptam hátulról a jó szelet is. Az utóbbit illetően a rendelkezésemre álló forrásokat és kiadványokat említhetem: a zágrábi kézirat, a kódex[17] és

---

[15] Rollenhagen, Gabriel, *Nucleus emblematorum selectissimorum* (Coloniae Agrippinae: Crispinus Passaeus, 1611).

[16] Négyesi Lajos, „A *Syrena*-kötet díszcímlapjáról: Jelmondatok, sellők és szirének", in *ZRÍNYI 400 (Levélfa, 41.)* Napút Online, http://www.naputonline.hu/2020/05/03/zrinyi-400-levelfa-41/ (hozzáférés: 2021. 01. 10).

[17] Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia* (a zágrábi kódex), https://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf/ (hozzáférés: 2021. 01. 10).

az 1651-es bécsi kiadás elektronikus kópiáit[18] (mindkettőt Bene Sándor jóvoltából), s mellettük, immár könyv alakban Orlovszky Géza 2015-ös szinoptikus forráskiadását.[19] A világhálón érhettem el a kódexre alapozó Széchy–Badics-féle 1906-os összkiadást,[20] s ismét csak könyvben, saját polcomról Négyesy László 1914-es kritikai munkáját, a *Gróf Zrinyi Miklós művei* első köteteként kiadott költői művek opusát.[21] S a későbbieket, a Négyesyre alapozó, ezt legföljebb apróságokban korrigáló minden további munkát: a Szépirodalmi Kiadó 1958-as Klaniczay–Csapodi-kiadványát,[22] Király Erzsébet 1993-as eposzkiadását[23] s végül de nem utolsósorban Kovács Sándor Iván 1995-ös Unikornis-könyvét,[24] illetve ennek folytatásaként a költői műveknek a Kortárs Könyvkiadó 2003-as összkiadásában[25] általa sajtó alá rendezett fejezetét. Az együttműködés (jóformán) minden szakmai feltétele rendelkezésemre állt tehát. (Nem panaszkodhatom.) A többi már csak rajtam s az evezőkön múlott. Mert – szakmai konszenzus ide vagy oda – mindenkor magának kell az embernek a maga olvasatát – a maga értelmét – megkeresnie és meg is találnia a műben. Az alábbiakban ennek néhány példáját szeretném fölvillantani. Először egy lábjegyzetet a bécsi kötet díszcímlapjának, címlapjának s a kötet címének mibenlétéről.

> A *Syrena*-kötettel és a hozzá csatolt köteten kívüli versekkel Zrínyi Miklós költői műveinek teljes korpuszát tartja kézben az olvasó. A *Syrena*-kötet eredetileg cím nélküli ajánlását, a „magyar nemességnek", a rendi nemzetnek szóló üzenetét és az olvasónak címzett előszavát csak a nyomtatott kötet tartalmazza, az ennek alapját képező kéziratos másolat, az ún. *Syrena*-kódex nem. Természetesen a kötet sok találgatásra okot adó díszcímlapját sem. A találgatásoknak a kép és a kötetcím rejtvényszerű megoldása az alapja, mellyel Zrínyi csak kora divatjának hódolt: a bámulatkeltés, a mirabile 16–17. századi manierista–barokk kultuszának. (Miközben a leghosszabb mű, az eposz

[18] Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia* (az 1651-es bécsi kiadás): https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_842/ (hozzáférés: 2021. 01. 10).

[19] Zrínyi, *Költői művei 1.* kiad. Orlovszky.

[20] Zrinyi Miklós, *Költői művei*, kiad., jegyz. Széchy Károly, Széchy Károly jegyzeteit kiad. és bev. Badics Ferenc (Budapest: MTA, 1906). https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_241989/?pg=336&layout=s (hozzáférés: 2021. 01. 10).

[21] Gróf Zrinyi Miklós *Művei, 1, Költői művek*, kiad. Négyesy László, A Kisfaludy-Társaság nemzeti könyvtára, 14/1 (Budapest: Franklin Társulat, 1914).

[22] Zrínyi Miklós, *Összes művei*, kiad. Klaniczay Tibor és Csapodi Csaba, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi, 1958).

[23] Zrínyi, *Szigeti veszedelem*, s. a. r. Király.

[24] Zrínyi Miklós, *Összes versei*, utószó Kovács Sándor Iván, A magyar költészet kincsestára 34 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1995).

[25] Zrínyi, *Összes művei*, kiad. Kovács és mások.

> címadása a történet helyszínének és cselekményének megjelölésével még egy korábbi időszak megoldását követi.) E kettő mégis szoros kapcsolatban áll egymással: a címlapmetszet képi megoldása csak megismétli az eposz XIV. énekének kezdő szakaszaiban állítottakat a kikötéshez (a mű befejezéséhez) készülő költő figurájáról. Az 1651-ben Bécsben megjelentetett kötet díszcímlapjának állítása szerint is gróf Zrínyi Miklós a hajós: *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklos.* A díszcímlapot követő oldal címmegjelölése azonban ettől eltérő módon rendelkezik, s a nevet más funkcióban szerepelteti: vesszővel leválasztja és a kötet szerzőjeként nevezi meg. Ennek alapján (a kódex rövidebb címmeghatározására is figyelemmel) a kötetcím: *Adriai tengernek Syrenaia.* […] A szövegeket az eredeti hangalak lehetőség szerinti megtartása mellett is a mai helyesírás igényeihez igyekeztünk [igyekeztem!] közelíteni. Kivéve éppen a kötetcímet. Mai helyesírás szerinti átírása első ránézésre megoldás lenne, a „sziréna" szó homonímiája azonban ennek útját állja. Az eredetileg nagybetűs (kapitálisokkal írt) cím kisbetűs átírása többek között a *„Syrena – syrena"* kezdőbetűjét illetően hagy bizonytalanságban. Kapaszkodónak az utóbbi száz évben nagyjából megállapodó, Négyesy László felfogásának megfelelő forma marad. Kénytelenségből mi is ezt követjük: *Adriai tengernek Syrenaia*, rövidebben: *Syrena.*

Utólagos kommentárként ehhez már csak egy önironikusnak tűnő megjegyzés kívánkozik: valóban eredeti olvasatra vall a Négyesy által kanonizált hagyományra való hivatkozás. De aki tud jobbat, kérem, jelezze.

Egyáltalán nem könnyű a szerző nevének kérdése sem. Ezt feszegeti „Az olvasónak" szóló előszó aláírásával kapcsolatos – szintén lábjegyzetben hivatkozott – okfejtés:

> *Gróf Zrini Miklós:* a bécsi kiadásban „Groff Zrini Miklos". A név előfordul még a *Szigeti veszedelem*ben, a XV/100-ban is. Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván is követte az eposz e helyén a szigeti hős nevének Négyesy László által ajánlott[26] fonetikus írásmódját („Zrini Miklósnak"), de miközben az előszó alatt a dédunoka azonos nevét így („Zrini Miklós"), titulusát az 1651-es kötet hagyománya szerint úgy („Groff") rögzítették. E kontaminált alakkal („Groff Zrini Miklós") szemben mi ismét csak Négyesy László következetesebb írásmódját követjük, tehát: „Gróf Zrini Miklós." A költő nevének írásmódjában ettől (a *Syrena*-kötet előszavának aláírásától) függetlenül és általában is

[26] Zrínyi, *Művei, I, Költői...*, kiad. Négyesy, 332.

> nagy a bizonytalanság. A zavar okát egészen Kazinczy Ferenc 1817-es kiadásáig nyomozhatjuk vissza. Először ebben és ő nevezte „Zrini"-t „Zrínyinek" (*Zrínyinek minden munkáji*).[27] Ezt a mára megcsontosodott névadást sokszorosította a Kazinczy Gábor–Toldy Ferenc-féle 1853-as kiadás,[28] mely címében rövid, de képaláírásában hosszú í-vel írta a költő nevét (*Gróf Zrínyi Miklós, a költő*), majd Endrei Ákos 1901-es középiskolai célokat szolgáló eposzközlése,[29] s jóllehet a 20. század elején két klasszikus munka (Széchy Károlyé és Négyesy Lászlóé) is a rövid „i"-vel való írásmódot részesítette előnyben,[30] a múlt század második felének Klaniczay Tibor, Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván által képviselt nagy irodalomtörténeti hulláma a hosszú magánhangzójú írásképet honosította meg. A tanítványok, a mostani Zrínyi-kutatók egy-egy partizánakciótól eltekintve, ha berzenkednek vagy berzenkednének is ellene, ennek gyakorlatát („Zrínyi") viszik tovább. Lehet persze kardoskodni a korábbi, a klasszikusabbnak számító „Zrinyi"-alak mellett, de az eredeti, a tulajdonképpeni „Zrini" családnévvel szemben a következetlenségtől és belső ellentmondástól ez sem lehet mentes. Úgy tűnik, a tubusból a fogkrém rég kinyomatott. (Ez persze nem akadálya annak, hogy az amúgy sem rózsás helyzeten a különböző bibliográfiák pontatlan átírásai még mindig, utólag is rontsanak valamennyit.)

Nem könnyű, sőt, a legnehezebb a hagyományok ilyen vagy olyan ellentmondásai között navigálni. S a nehézségeknek ezzel még mindig nem akar vége szakadni. Az eddigieken túl itt van nyakunkon még az eposz címadásának, illetve fejezetcímeinek kérdése is. Erről ezúttal az eddigieknél rövidebb lábjegyzet tudósít:

> *Szigeti veszedelem:* E címet a bécsi kötet előszavának utalásából 1853-as kiadásában[31] Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc vonta el. Az *„Obsidionis Szigetianae"* szószerkezet „obsidio" szava azonban nem „veszedelmet", hanem 'ostrom'-ot jelent, mint ahogy a genitivusi alakkal előhívott „Pars" jelentése sem 'ének', hanem 'rész' („Pars prima" = 'Első rész' stb.) De mivel Kazinczy Ferenc nyomán két évszázad kiadási gyakorlata

[27] *Zrínyinek minden munkáji I–II*, kiadta Kazinczy Ferenc (Pest: Trattner, [1816] 1817).

[28] Zerinvári gróf Zrinyi Miklós, Ösz*ves munkái: Első, a szerző kiadatlan prózai műveivel kiegészített kiadás*, kiad. Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc, Újabb nemzeti könyvtár (Pest: Eisenfels, 1853).

[29] Zrinyi Miklós, gróf, *Szigeti veszedelem*: Hősköltemény tizenöt énekben, bev., magy., Endrei Ákos, Középiskolai olvasmányok tára 27 (Budapest: Franklin Társulat, 1901). https://mek.oszk.hu/10000/10054/10054.pdf (letöltés 2020.12.18.)

[30] Zrinyi, *Költői művei*, kiad. Széchy és Badics.

[31] Zrinyi Összves *munkái*, s. a. r. Kazinczy és Toldy.

az „ének" megnevezést honosította meg az egyes fejezetek jelölésére (s klasszikusaink is ezt alkalmazták eposzaikban-elbeszélő költeményeikben, pl. a *Zalán futásá*ban vagy a *Toldi*ban), nekünk sincs okunk e hagyomány feladására. (Ugyanígy a *Szigeti veszedelem* magyar címadása, vagy latin eredetijének bécsi kötetbeli írásmódja esetében sem – még akkor sem, ha az utóbbi esetében a latinosított szavak írásmódjának logikája esetleg mást diktálna. Lehetne persze kísérletezni vele – egy kritikai kiadásban. Szövegkiadás, még ha új is, ne tegye. A hagyomány már e kérdésben is szavazott.)

Az eddigiekhez képest még két könnyebb esettel szeretnék előhozakodni – egyúttal érzékeltetni a lábjegyzetek apparátusa és a tanulmány megállapításai közötti munkamegosztás lehetőségét. „Könnyű", ez persze megítélés, illetve átélés kérdése – nekem egyáltalán nem tűnt ilyennek, amikor a mai helyesíráshoz való közelítésnek némely (kényes) prozódiai következményével kellett szembesülnöm. Nevezetesen azzal, hogy a mai, „korszerűbb" alak esetleg elrontaná a hagyományosan rövid magánhangzókkal írt szavak rímelését. A feltételes mód rejtélyét hadd bízzam ezúttal is egy lábjegyzetre, illetve a tanulmány vele párhuzamos részletére. Előbb az Első ének 22. versszakával („Kiáltnak énhozzám, s nem hallom meg őket, / Hanem fogom nevetni nehéz ügyöket") kapcsolatos jegyzet: „a korábbi átírások »üket« alakja a mai nyelvérzék számára a szakasz jobb rímének tűnik – a 17. századi nyelvérzék azonban a hangzók egy-egy képzési sajátossága tekintetében, így az időtartamában mutatkozó különbségektől is nagyvonalúan eltekintett, rímpozícióban is: az »ü – ű«, »ö – ő«, »e – é«, »a – á« párok egymás variánsainak számítottak (mint pl. az I/28-as versszak »Istennek / égnek« rímpárja esetében is)."[32] Ezen a nyomvonalon halad a tanulmány is, amikor A RÍMELÉS: A „NÉGYSARKOS" ÁTALAKULÁSA" című alfejezetben a következőket állapítja meg: „A gazdag, egyhangúságot oldó verselési megoldásokban a rímelésnek is fontos szerep jutott. Ráadásul mindvégig az alapját képező hangtani jelenségek szokásostól eltérő rendje, a mai fül számára váratlan megoldásai folytán. A 17. századi versérzék a rímtől a maihoz képest viszonylag keveset várt: megelégedett a hangok néhány képzési sajátosságának az egybeesésével, a többitől eltekintett, pl. elfogadta rímnek az »é« és az »e«, az »ű« és az »ü«, de még az »u« és az »ü« vagy az »a« és az »á« minimális egybecsengését – ezeket variánsoknak tekintette (mint pl. az eposz VII. 66-ban is az »utána« / »levágá« rímpár esetében). Időnként mégis meglepően tiszta rímek – a hangzó elemeknek egy láthatatlan erőközpont körüli szüntelen keringése, tánca. A rímeknek ez a furcsa játéka ma a meglepetés erejével hat, s nemcsak fellazítja a felező tizenkettesek hosszú, végtelenbe vesző sorának amúgy

[32] SIMOR Ágnes, „A rím kérdése Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című művében", *Ezredvég* 18, 6–7. sz. (2008): 69–83.

sem eseménytelen ritmikáját, hanem mozgalmassága révén a vers szabad erőinek szervezőjévé, sűrűsödési pontjává is válik. Teheti, hiszen Zrínyi verselése egyebekben is a készen kapott, s meglehetősen merev formáktól való lassú elszakadást mutatja: az egyhangú, bokorrímű »négysarkos« (aaaa) *átalakulását* a páros (aabb), a kereszt (abab) és az ölelkező (abba) rímű verselés kifejlődése irányában. Ide számíthatjuk a verssor tagolását is meghatározó betűrím, az alliteráció, vagy a sormetszet előtt elhelyezett belső rím hatását is."

Az előzőekhez kapcsolódva még egy elejtett, de általam el nem felejtett megjegyzés. Hogy ti. Szentmártoni Szabó Géza nemcsak hozzátenni, de elvenni is tudott „találmányaival" (a Zrínyi- recepcióhoz, illetve a Zrínyi-művekből). Az előbbihez sorolom a *Zrínyi szózata* című Kodály-kantátáról írt tanulmányának[33] megállapítását arról, hogy (ez ugyan már a próza) – hogy az Á*fium* végének „pontatlan" *Debóra*-idézete nagyon is pontos. Nem közvetlenül a *Bibliá*ból ered ugyanis, hanem egy Petrus Nannius nevű holland humanistától. A Szentmártoni Szabóra hivatkozó lábjegyzet bővebb utalása szerint:

> A *Vulgata* latinja a prózai művek idézeteiben általában az írói szándékot hitelesítő szent nyelv rangját és funkcióját kapja, de ha szükséges, a vendégszövegeket Zrínyi mondandójához igazítja, mint ezúttal is: törökellenes műbe törökellenes műből idéz. Itt nevezetesen Petrus Nannius (1500–1557) holland humanista filológus és költő *Declamatio de bello Turcis inferendo* (1536, Leuven)[34] című művéből. Az idézet „offertis" szava a *Vulgata* „obtulistis" szava helyén szerepel, a kiemelt mondatok rendje is eltér a bibliaitól, a Nannius-szöveget azonban pontosan követi.

Ugyancsak Szentmártoni fölfedezése, hogy Jacob Schrenck kötetébe,[35] a híres emberek képmásait tartalmazó metszetgyűjteménybe másolt kétsoros, az *Una est et verax…*, a mindeddig Zrínyinek tulajdonított epigramma eredetileg nem is az övé: egy latin nyelvű kötet nyolcsoros versbetétjének a költő által csupán kiemelt utolsó két sora. Szentmártoni fölfedezése komolyan elgondolkoztatott. Vajon nem kellene-e elhagynom a készülő szövegkiadásból e „kölcsönbe vett" költeményt? De még ennél is nagyobb változtatásokra indított. A kétsorost megtartottam ugyan, de „Az egyéb versek" felosztásának eddigi, szokásosan aggályos rendjétől („A *Vitéz hadnagy* kéziratának versei", „Köteten kívüliek", „Kétes hitelűek" – több a szempont, mint a vers!) el kellett térnem.

---

[33] Szentmártoni Szabó Géza, „Kodály Zoltán: *Zrínyi szózata*", *Napút* 4. sz.(2020): 51–53.

[34] Petrus Nannius, *Declamatio de bello Turcis inferendo* (Lovanii: Rutgerus Rescius, 1536).

[35] Jacob Schrenck von Notzing, *Augustissimorum Imperatorum serenissimorum regum atque archiducum...* (Oeniponti [Innsbruck]: Agricola, 1601).

> Az ide sorolható versek különböző esztétikai értéket képviselnek – némelyikük az önálló szerzés és a versminimum határán, miközben több érett, sőt kiemelkedő jelentőségű Zrínyi-költemény is itt olvasható. Egyébként is heterogén gyűjtemény: a szerzőség szempontjából kérdéses verseket éppúgy tartalmaz, mint nem magyar nyelvűeket, illetve alkalmi marginá liákat, velük szemben pedig láthatóan sajátos rendet tartó, külön kisciklusba rendezett költeményeket. E fejezet verseinek minősítése nézőpont és további kutatási eredmények függvénye is – itt meg kell elégednünk a versek egyetlen cím alá foglalásával, a kategorizálás további szempontjait illetően pedig ezek lábjegyzetekben történő jelzésével.

Mint az *Una est et verax...* esetében a „kétes hitelű" jelző szerepeltetésével. E kétsoroshoz tehát, ha megszorítással is, ragaszkodtam. Mert lehet (bizonyos!), hogy eredetileg nem Zrínyi írta ezt a nem akármilyen epigrammát, két sorát azonban magáénak tekintette. Különben miért másolta volna be saját kezűleg a Schrenck-kötet megszentelt helyére, dédapja képe mellé, e módon is nyomatékot adva eszmei összetartozásuknak? Befejezésül engedtessék meg a disztichon bővebb kontextusának közlése, saját fordításomban:

> Óh, minek is futsz űződ lángja elől, te bolond szív?
> Irgalom ebben nincs, ám nyila, szárnya röpül.
> Gyorsan szúr, a futókat szívtelenül lerohanja,
> Fusson bármi után, szárnya eléri hamar.
> Hogyha sebedbe merült jobbját kikerülni akarnád,
> Marsnak a karja tiéd, őneki szánd magadat.
> Egyetlen s hiteles képmása a teljes erénynek:
> Jóllehet élhetnél, halni se félj sohasem.[*]

E részlet utolsó két sora tehát a fönti, immár idézőjeles „Zrínyi-költemény". De mindehhez azt is illendő hozzátenni, hogy a költő már csupán a kiemelés, az új kontextusba helyezés e műveletével is új értelmet adott a vers záró sorainak – s ki tudja, talán új verset is egy új értelemnek. Ilyenformán mégiscsak övé e disztichon. S ha az Amor hatalma elől Mars karjába menekülő ember képére gondolunk, azt sem zárhatjuk ki: talán a *Syrena*-kötet nagykoncepciójának születéséhez is van némi köze e soroknak.[**]

---

[*] E sorok eredetijét lásd Szentmártoni Szabó Géza kötetünkben közölt tanulmányában.

[**] A tanulmányban ismertetett kötet időközben megjelent: *Tollal és kézzel: Zrínyi Miklós költői és prózai művei,* s. a. r., vál., Suhai Pál (Budapest: Balassi, 2020).

Papp Ingrid

Kié Zrínyi Miklós?

Történeti és műformai hagyomány a szlovák nemzeti ideológiában és irodalomban a 19. század közepén

A szigetvári Zrínyi Miklós és az ő hőstettét megörökítő, azonos nevű dédunokája személyéről és cselekedeteiről formált értelmezések hosszú időn keresztül központi helyet foglaltak el a magyarországi magyar és nem magyar ajkú nemzetek politikai ideológiájának és nemzettudatának kialakításában.[1] A két Zrínyit a Habsburg birodalmi patriotizmus és a magyarországi Hungarus patriotizmus egyaránt sajátjának tekintette. A birodalmi ideológiában betöltött helyük szempontjából a 18. századi katolikus történetíróknak volt előkészítő szerepük, akik a Zrínyiket egyszerre mutatták be a katolikus hit és a bécsi központtal megszervezett egységes Habsburg monarchia védelmezőiként. A 19. századi összbirodalmi identitást kifejező munkák a szigetvári hőst és költő-hadvezér dédunokáját a híres osztrákok közé sorolták, akik etnikailag ugyan nem, de birodalmi értelemben osztráknak számítottak, hiszen kiemelkedő alakjai voltak a Habsburg Birodalomnak és feltétlen hűséggel szolgálták a császárt. Ezzel a nézettel összhangban jelentette meg 1807-ben Joseph Hormayr a szigeti Zrínyi életrajzát német nyelven, és festette meg Bécsben Johann Peter Krafft a szigetvári kirohanást. Theodor Körner 1812-es Zrínyi-drámája a legmaradandóbb és legnagyobb hatású irodalmi feldolgozása a halált a szülőföldje helyett a dinasztikus érdekekért felvállaló, és a bécsi császár őt is sújtó intézkedéseit töretlen lojalitással helyeslő várvédő alakjának.[2] Néhány évtizeddel később már csak a szigeti Zrínyi alakja volt vállalható a bécsi birodalmi nemzettudat számára, dédunokáját megfosztotta ettől a szereptől a bécsi hadvezetéssel, mindenekelőtt Raimundo Montecuccolival való konfliktusának,[3] nagyobb távlatban pedig a Habsburg udvarral

[1] Az alábbi áttekintés elsődleges forrása Hausner Gábor, „Zrínyi Miklós emlékezete – The Echoes of Miklós Zrínyi", in *Zrínyi-album – Zrínyi Album*, szerk. Hausner Gábor, 338–379 (Budapest: Zrínyi Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016).

[2] John Neubauer, „Zrinyi, Zriny, Zrinski or: In Which Direction Does the Gate of Vienna Open?", *Neohelicon* 29, 1. sz. (2002): 219–234, 226–229.

[3] Klaniczay Tibor, „Bevezető", in Zrínyi Miklós, *Válogatott művei*, szerk. Klaniczay Tibor, 7–66 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952), 64.

https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.547

kialakult feszültségeinek, a francia udvarral kiépített kapcsolatainak,[4] összességében egy önálló nemzeti politika vitelére való alkalmasságának és hajlandóságának hangsúlyozása. A bécsi Hadtörténeti Múzeum hősi csarnoka már csak a szigeti Zrínyinek adott helyet, a magyar szobrászok, Vay Miklós és Izsó Miklós azonban úgy mintázták meg az alakját 1864–65-ben, hogy arcvonásaival a dédunokát is becsempészték a panteonba.

A költő Zrínyi ugyanis ekkorra már a magyar rendi nacionalizmus ideológiája szempontjából bírt elsődleges fontossággal. A soknemzetiségű Habsburg Birodalomnak, illetve a Magyar és Horvát Királyság többnemzetiségű és többnyelvű értelmiségi rétegének Zrínyi-tradíciója – az Európa-szerte lezajló kulturális paradigmaváltások következményeképpen – a 19. század első felében felbomlott, helyette párhuzamos nemzeti diskurzusok jöttek létre. A magyar nemzetről szóló modern politikai eszmék megformálásában a történetírás, az irodalom és a filológia kapott elsődleges szerepet. A két Zrínyi Miklós alakja Kazinczy Ferenc kezdeményezése nyomán vált a nemzeti szimbólumrendszer fontos elemévé, aki 1816-ban kiadta a dédunoka *Szigeti veszedelem* című eposzát, 1825-ben pedig a szigeti dédapa életrajzát. Szemere Pál 1818. évi Körner-fordítása is tartalmazta már a főhős áldozatvállalásának a nemzeti célokra áttolódó hangsúlyváltásait.[5] A Zrínyi-hagyomány jelentősége ezek révén vált nyilvánvalóvá a reformkor írói és gondolkodói számára: Jósika Miklós, Eötvös József és Szalay László a költő Zrínyiben a politikust látták, akit saját reformtörekvéseik elődjének tartottak. Ennek a Zrínyinek az alakja Habsburg-ellenes politikai vonásokat kapott. Az 1848–49-es forradalom időszakában Zrínyi a Habsburg politikai törekvésekkel szembeállítva, a magyar függetlenség szimbólumaként jelent meg. A szabadságharc bukását követően ez a kép még inkább megerősödött, amikor 1853-ban kiadták Zrínyi politikai publicisztikai műveit is.

Zrínyi és a Zrínyik magyar nemzeti hősökként való értelmezése nem csak az osztrák, hanem a horvát felfogással is szemben állott. Horvátországban erős volt ugyan a szigeti Zrínyi Miklós, azaz Nikola Šubić Zrinski kultusza, ám hősies várvédelmét

---

[4] Bethlen Miklós jegyezte le a tragikus végű vadászat elbeszélésekor: „A francia király küldött volt néki tízezer tallért ajándékon híre és jószága pusztulásáért, melyet noha a császár hírével vett volt el és Bécsben vendégeskedett el, mégis gyanúban volt miatta. Vitnyédi dissvasiójára hallám, hogy mondá: Conscia mens recti famae mendacia ridet [A jó lelkiismeret neveti a hír hazugságait]; semmit sem vétettem, ha veszek, ártatlan, tisztességesen, az igazságért, nemzetemért veszek, hogy ezt a törökkel való gyalázatos békességet nem javallottam, melyben nem voltam egyedül etc." Bethlen Miklós, „Élete leírása magától", in Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, kiad., jegyz. V. Windisch Éva, Magyar remekírók, 399–981 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 601. A francia kapcsolatnak a bécsi megítélést befolyásoló voltára Jankovics József hívta fel a figyelmemet, köszönet érte. A francia szövetkezés gyanúja a Wesselényi-mozgalom leleplezését követően, Vitnyédi és mások vallatása során is előkerült.

[5] Neubauer, „Zrinyi, Zriny, Zrinski…", 230.

mindinkább az aulikus politikai érdekek egyoldalú kiszolgálásaként ítélték meg.[6] A kezdetben az illírizmus, majd a pánszlávizmus platformjára helyezkedő Ante Starčević (1823–1896) fellépését követően a politikai szemlélet egyre radikálisabban osztrák-, kiegyezés- és magyar-ellenessé vált. Zágráb 1873-ban kialakított közparkját még Zrinjevacnak nevezték el, ám a bécsi érdekekért magát feláldozó várvédő Zrínyié helyett a Habsburgok által kivégeztetett Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter kultusza erősödött fel, s a parkba végül Frangepán szobra került.[7] A szigeti várvédő Zrínyit Ivan Zajc (1832–1914) 1876-os operája akként igyekezett az új ideológiai keretekhez áramvonalasítani, hogy a librettónak még ekkor is alapjául szolgáló Körner-szöveget számos helyen a horvát hazaszeretetre tett utalásokkal korrigálta.[8]

A Magyar Királyság szláv lakóinak történelmi emlékezetében a 16. századtól jelen volt a várvédő Zrínyi alakja, mégpedig nemcsak a délszlávoknál. Már 1566-ban egy névtelen szerző – lehetséges, hogy az ostrom résztvevője – szlovakizáló cseh nyelven, *O Sigetskom zámku* (A szigeti várról) címmel énekelte meg a várvédők hősies kitartását, majd Szigetvár török kézre kerülését.[9] A 20. századi kutatások rámutattak arra, hogy az ének tartalmi hasonlóságot mutat a szintén névtelen szerzőjű *História az Szigetvárnak veszéséről* című magyar verssel.[10] A 19. században a szláv kölcsönösség illetve a pánszlávizmus ideológiáinak megerősödésével vált döntő jelentőségűvé Zrínyi alakja a szlovák irodalomban. A 16. századi szlovák éneket, mégpedig annak két különféle változatát Ján Kollár (1793–1852) *Národnie zpevanky*jának két kötete (1834–1835) tette közismertté az 1830-as években. Közlésük nyilvánvaló fontossággal bírt Kollár számára, aki a *Slávy dcera* című ciklusának verseiben is háromszori említést tett a Zrínyiekről. Egy szonettjében a szlávság által lakott terület földrajzi körülhatárolásának egyik pontjaként, az északi és a keleti kiterjedés jelzése után a Zrínyiek ősi várbirtokának a nevével utalt a délszlávokra (274. sz.: „Torun, kde jsou kosti Koperníka, / prahy Dněpru, chobot Chvalinský, Zrin, / Plač – to vše rázem v oku zniká" – „Toruń, ahol Kopernikusz csontjai vannak, a Dnyeper

---

[6] Davor Dukić, „The Zrinski–Frankopan Conspiracy as a National Sacrificial Narrative", *Frontiers of Narrative Studies* 4, 1. sz. (2018): 146–157, 148.

[7] Ján Jankovič, szerk., *Legenda o grófovi Zrínskom II.: Chrestomatia* (Bratislava: Veda, 2010), 164.

[8] Neubauer, „Zrinyi, Zriny, Zrinski…", 226, 230–233.

[9] Szövegkiadása: „Pjseň o Sigetském zámku", in Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom II.*, 33–46. Két változat magyar fordítása: Kiss Károly, ford., *Zrínyi énekek: A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében*, bev. Ortutay Gyula, jegyz. Vujicsics D. Sztoján (Budapest: Katonai Kiadó, 1956), 56–73, 155–167; az előbbi változat fordításának szemelvényes újrakiadása: Csanda Sándor, *Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok* (Bratislava: Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1963[2]), 55–63.

[10] Sziklay László, *A szlovák irodalom története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 73, 78; Csanda, *Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok*, 64. A magyar vers kiadása: Varjas Béla, szerk., vál., kiad., jegyz., *Balassi Bálint és a 16. század költői*, 2 köt. Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 1:849–861.

lépcsős partja, a [Volga-parti] Chvalinsk nyúlványa, Zrin – minden alkalommal könny gyűlik a szembe"). Egy másikban megemlítette Črenkót, Zrínyi szolgáját (491. sz.: „Črenko čeledínem Zríniho"). Végül Kollár a legnevezetesebb helyen nagy nyomatékot adott annak a tételének, hogy „mi adtuk Zrínyit a magyaroknak" (329. sz.: „My jsme dali Uhrům Zríniho"),[11] vagyis a szláv közösség lemondott a horvát hősről, mint saját eszményeként való tisztelet tárgyáról, akárcsak Husz Jánosról a németek, Kopernikuszról az olaszok javára. A Zrínyi család horvát származása, így a pánszláv körbe való tartozása Kollár után nagy hangsúlyt kapott a 19. század számos szlovák alkotójánál,[12] de a Kolláréhoz mérhető, jelentős szerepet a szlovák Zrínyi-kultusz további alakításában alighanem Štefan Moyzes játszott.[13]

A katolikus Štefan Moyzes (1797–1869) Nagyszombatban végezte a gimnáziumi tanulmányait, majd a bölcseleti képzését is. 1815–1819 között Pesten járta ki a teológiát. 1821-ben avatták pappá. Segédlelkészként tevékenykedett Szentendrén, Bozókon, Taszáron, Tölgyesen és Pesten. 1828-ban bölcseleti doktorátust szerzett. Pesten ismerkedett meg Ján Kollárral, akinek össz-szláv tudata nagy hatást gyakorolt Moyzesre. 1830-tól Zágrábban az akadémia professzora, 1837–1843 között cenzor. Moyzest jó kapcsolat fűzte az illírizmus vezető személyiségeihez, Ljudevit Gajhoz (1809–1872) és Stanko Vrazhoz (1810–1851). Horvátországi tartózkodása alatt nagy hatással volt rá a horvát Zrínyi-hagyomány, részt vett például Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) *Odiljenje Sigetsko* című lírai verskötete 1836. évi zágrábi új kiadásában. A kötet bevezetőjében Moyzes a horvát nemzeti ideológiai szempontoknak megfelelően beszélte el Szigetvár elestét, Zrínyi Miklós és a várvédők tetteit.[14] Forrásai között említette Samuel Budinát, Istvánffyt és Kollárt, sőt Kollár Zrínyit előhozó legfontosabb sorát idézte is: „My jsme dali Uhrům Zríniho". 1847-ben a zágrábi káptalan kanonokjának nevezték ki, és ezzel egy időben országgyűlési követ lett. 1849–1850-ben Bécsben tartózkodott, mint Josip Jelačić bizalmasa, és részt vett a horvát ügyeket érintő tárgyalásokon.[15] 1850. augusztus

[11] A versek sorszámai az utolsó és legbővebb autorizált változat alapján: Jan Kollár, *Sláwy dcera: Báseň lyricko-epická w pěti zpevích, s přidawkem basní drobnějších* (Viedeň, 1852).

[12] Ján Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom I.: Súvislosti* (Bratislava: Veda, 2011), 7–23, 48–53 (Pavol Országh-Hviezdoslav, Jozef Miloslav Hurban, Martin Hamuliak, Ján Hollý stb.).

[13] Ján Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom II., Chrestomatia* (Bratislava: Veda, 2010), 163–170; Michaela Šátková, *Ilyrizmus a myšlienka slovanskej vzájomnosti* (magisterská diplomová práca, Brno, 2013), 29–43.

[14] Štefan Moyses, „Mikuláš, knieža Zrínsky", in Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom II.*, 7–22, 20–22. Moysesnek ez az írása az alább tárgyalandó Sládkovič-mű szempontjából is számba veendő: kétségtelennek tartom, hogy az epikus költemény egyik forrása volt, ahonnét például Zrínyi lovának nevét (Perún) is meríthette Sládkovič.

[15] Rastislav Molda, „Štefan Moyzes, od predsedníckeho postu Matice k národnému hrdinovi", in *Štefan Moyzes: za života a v historickej pamäti. Zborník vydaný pri príležitosti 220. výročia narodenia*, zost. Ján Golian et al., 87–95 (Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum, 2018), 95.

30-án nevezték ki besztercebányai püspökké, 1851. július 23-án foglalta el a püspöki széket. Horvátországi tapasztalatait azonban felső-magyarországi működése során is érvényesítette. 1861. december 12-én a szlovák küldöttség vezetőjeként járult Ferenc József elé, hogy átnyújtsa neki a szlovák nemzet turócszentmártoni memorandumát. Az az intézmény pedig, amelynek 1863. augusztus 3-án Moyzes az első elnöke lett, a Matica slovenská, az 1842-ben, Moyzes ottani tartózkodása idején Zágrábban megalapított Matica ilirska (az 1870-es évektől: Matica hrvatska) mintájára jött létre.

A Magyar Királyság szlovák etnikuma körében erősödő illírizmus és szlovák-tudat kapcsolata tehát a Horvátországból hazatérő Štefan Moyzes hatásával hozható összefüggésbe.[16] Tevékenységével elősegítette az önálló szlovák nemzettudat megerősödését, amely egyesítette a 17–18. században még vallási küzdelmek által katolikus és lutheránus táborra tagolt szlovákokat. Nagy tisztelet övezte a szlovák közösségekben, magyar részről viszont felforgatónak tekintették, aki pánszláv eszmékkel fertőzte meg a szlávokat.[17]

A szigeti Zrínyi Miklós halálának 300. évfordulója a délszláv és az északi szláv világban egyaránt élénk érdeklődést keltett az 1860-as évek közepén. Zágrábban Matija Mesić (1826–1878) történeti monográfiát publikált a várvédő Zrínyi életéről;[18] Ljudevit Gaj fia, Velimir (1845–1902) Zrínyi-verset írt *(Nikola Zrinski)* és apjával együtt megjelentette Brne Krnarutić költeményét; míg a nyelvész-filológus Vatroslav Jagić (1838–1923) a Zrínyi Péter-féle eposzátdolgozással foglalkozott.[19] Turócszentmártonban a Matica slovenská 1866. május 2-ai ülésén döntötték el, hogy az évfordulóra ünnepséget szerveznek és emlékkönyvet adnak ki. Az ebben való szereplésre felkérték a Štúr-iskola talán legnagyobb romantikus költői tehetségét,

---

[16] Molda, „Štefan Moyzes…," 90–91; Šátková, *Ilyrizmus a myšlienka...*, 29–43.

[17] „Moyses István püspök. A beszterczebányai püspöki székben 1850 augusztus 30-ika óta Moyses István ült, a legsötétebb abszolut korszakban a zágrábi kanonoki stallumból magyar püspöki trónra emelt pánszláv rajongónak viselt dolgai kívül állanak ennek a korszaknak a keretén, de azokat hatásaiban még ma is érezzük. Ő volt ugyanis lelkes vezére a pánszláv szellemben lázító turóczszentmártoni szláv Maticza egyletnek, melyet Tisza Kálmán 1883-ban feloszlatott, ő teremtette meg a pánszláv irányt a beszterczebányai papnevelő-intézetben, az ő pazar életmódja pusztította el a püspöki uradalom erdőségeit. 1863-ban elnyerte a belső titkos tanácsosi méltóságot s meghalt 1869. július 5-én. Ott pihen a garamszentkereszti plébánia-templom püspöki sírboltjában. Az a mag, a mit ő vetett el, lassan-lassan enyészetnek indul s ma-holnap kipusztul teljesen. Ádáz munkája nem sikerült. Hiába élt!" *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája: Bars vármegye*, szerk. Borovszky Samu, Csánki Dezső, Sziklay János, Bp., Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, [1903], 433 (Ruffy Pál budapesti minisztériumi tanácsos szövege.).

[18] Dukić, „Zrinski–Frankopan Conspiracy…", 156.

[19] Angyal Endre, „A szláv barokk kutatásának újabb eredményei", *Helikon* 5 (1959): 78–85, 79–80.

Andrej Sládkovičot (1820–1872) is. Sládkovič 1866. július 20-án August Horislav Krčméryhez intézett levele tudósít arról, hogy elküldte elkészült munkáját a Matica titkárságára, és a cenzúra döntésére vár.[20] Az ünnepség 1866. szeptember 11-én került megrendezésre. Száztizenöt oldalas emlékkönyv készült *Pamätník Matice Slovenskej ku tristoročnej oslave Mikuláša Šubica Zríňského, konanej na Slovensku* címmel,[21] amelybe Sládkovič hosszú poémáján kívül Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) is írt verset *Zrínsky na Sihoti* (Zrínyi Szigetváron) címmel. Hurban verse részletezi Szapolyai János Zsigmond felelősségét a kialakult helyzet miatt, a várvédők hősiességét, Szulejmán halálát és a végső kirohanást.[22] Az emlékkönyv többi írása a szigetvári események előzményeit, Zrínyi korát, Zrínyi életrajzát mutatta be, és a Sládkovičtól származó *Zbiť – lebo mrieť!* című dallal zárult.

A Zrínyik hovatartozásáról szóló ideológiai harcban a szlovák tudatú Andrej Sládkovič megszólalása sem számított előzmény nélkülinek. Sládkovič ideológiai fejlődése semmiképpen sem tárgya a jelen tanulmánynak, egyébként is meglehetősen ismertek a hol a magyarokkal való együttélés lehetőségét kereső, hol a pánszlávizmus eszméit hangoztató pálya gondolati fordulópontjai.[23] Azonban sok mindent elmond Sládkovič gondolkodásáról a Magyarországon zajló politikai eseményekhez való viszonyulása. Az 1848–49-es szabadságharcot követően a mind kulturális, mind pedig politikai téren kedvezőtlenül alakuló helyzet miatt abbahagyta az írást, az ötvenes években néhány kivételtől eltekintve nem alkotott újabb műveket. Csak az 1859. évi protestáns pátens és az 1860. évi ún. Októberi Diploma sarkallta arra a költőt, hogy aktívan bekapcsolódjék a közösségi életbe, hiszen a nemzetiségi és vallási ügyek alakulásától függött a szlovák nemzet további sorsa. Az Októberi Diploma egyházpolitikailag kedvező helyzetet teremtett, ennek köszönhetően vált lehetővé 1863-ban a Matica slovenská megalapítása, amely a későbbiekben Sládkovičtól számos esetben kért pályázati bírálatot vagy saját művet.

Sládkovič *Gróf Mikuláš Šubić Zrínsky na Sihoti* (Gróf Zrínyi Miklós Szigetváron) című verse részletezi Szigetvár megtámadásának körülményeit, Zrínyi Miklós hőstetteit és a várvédők helytállását, végül a hősies cselekedeteik miatti isteni megbocsátást és Zrínyi halálát.[24] A mű forrásaira tekintve kétségtelen a költő Zrínyi eposzának használata, másrészt kétségtelen olyan szövegek hatása is, amelyek a 17. századi eposzíró és a 19. századi epikus költő közös forrásai voltak. Van a források között magyar és délszláv eredetű egyaránt, és eltérő arányú felhasználásukat kell

[20] Andrej Sládkovič, *Korešpondencia*, zost. Cyril Kraus (Martin: Matica Slovenská, 1970), 232.

[21] *Pamätník Matice slovenskej ku tristoročnej oslave Mikuláša Šubića Zrínskeho, konanej na Slovensku* (Banská Bystrica, 1866).

[22] Josef Miloslav Hurban, „Zrínsky na Sihoti", in Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom II.*, 108–120.

[23] Sziklay, *A szlovák irodalom...*, 330–348.

[24] Szövegkiadása: Andrej Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić Zrínsky na Sihoti", in Jankovič, *Legenda o grófovi Zrínskom II.*, 67–107.

megállapítanunk akkor, ha az adatszerűségre, és akkor, ha a művészi kidolgozottság jellegzetességeire tekintünk. A Kollár által közzétett szlovakizált cseh nyelvű históriás ének egy részletét felhasználta ugyan Sládkovič,[25] de a 16. századi szöveg cselekményvezetése, főként a kirohanás teljes említetlenül maradása, Zrínyi halálának egészen másfajta, tulajdonképpen méltatlan körülmények közé szcenírozott módja teljesen idegenek Sládkovič szemléletétől, kompozicionális tekintetben tehát nem szolgált mintaként. Az adatszerű források között a legnyilvánvalóbb a szigeti ostrom történetének a várkapitány kamarása, Ferenac Črnko által leírt első összefoglalása, amely a 19. század közepén a horvát eredeti helyett a szlovén Samuel Budinának – már a 16. században nyomtatott kiadásokat megért – latin, német és olasz fordításában-átdolgozásában volt elérhető. Sládkovič költeménye számos olyan epizódot és motívumot tartalmaz, amely mind Zrínyinél, mind Budinánál megtalálható, míg egyes epizódjainak forrása csak az egyik, másoké csak a másik mű lehetett. A műegész kompozíciójára és esztétikai összhatására tekintve viszont nem kétséges Zrínyi eposzának elsődleges mintaként és ihlető forrásként való felhasználása. Röviden érdemes érinteni azt is, mely művek nem voltak Sládkovič forrásai. Zrínyi forrásai közül nem használta sem Istvánffy latin históriáját, sem Brne Krnarutić horvát versét, noha az utóbbiban számos motívumot találhatott volna a várvédők magyar helyett horvát identitásának kiemelésére.[26]

Először következzenek azok az epizódok, amelyek Budinánál, Zrínyinél és Sládkovičnál egyaránt megtalálhatóak. Ilyen a Siklós melletti mezei támadás. Mind Budina, mind Zrínyi hosszan leírja a Siklósnál tartózkodó törökök megtámadását és a csatát, míg Sládkovič csupán két versszakot szentel a török tábor magyar csapat általi megközelítésének és a két sereg összecsapásának, amit mint távoli szemlélő

---

[25] Az *O Siǧetském zámku* című ének 75–81. versszaka elbeszéli az egyik szigetvári állhatatos várvédő és felesége történetét. Amikor a férj látta, hogy kilátástalan a helyzet, meg akarta menteni feleségét a megbecstelenítéstől, ezért kihúzta a kardját, és megragadta a nyakát, hogy fejét vegye. Az asszony arra kérte a férjét, hogy ne ölje meg, inkább adjon neki huszár ruhát és kardot. Miután ez megtörtént, és a törökök meglátták lovon az asszonyt, azonnal felismerték asszony voltát és el akarták fogni. Az asszony levágott hét törököt, végül mellkason lőtték és leesett a lováról. „Pjseň o Sigetském…", 43–44. Sládkovič művében a szigetvári férfiak, belátva, hogy reménytelen a helyzetük, eldöntik, hogy feleségeiket nem engedik török kézre kerülni és megbecsteleníteni, ezért karddal ölik meg inkább őket. Madlena Kozárova látva, hogy mire készülnek, arra kéri a férfiakat, hogy a török vérrel beszennyezett kardokat ne az asszonyok szívébe mártsák, hanem inkább adjanak kardot a kezükbe, hogy együtt harcolva haljanak meg. Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 93–94. Amint látható, a két cselekményelem szoros megfelelésben áll, míg erősen különböznek Deli Vid feleségének férfiruhás epizódjától Zrínyi eposzában: *Szigeti veszedelem* (a továbbiakban: *SzV*) 13. ének, 6–16. versszak.

[26] Lásd a mű magyar fordítását: Kiss, *Zrínyi énekek...*, 19–55. Sládkovičnál nincs olyan cselekményelem vagy egyéb motívum, amelynek megmagyarázásához Krnarutić használatát kellene feltételeznünk.

porfelhőként és kardok villanásaként ír le.[27] Később, amikor Szigetvár már körül van zárva és elkerülhetetlen az összecsapás, Zrínyi magához rendeli kapitányait, és felesküszik a vár védelmére. Az eskü mindhárom műben elhangzik, közülük Budina és Sládkovič esküszövege – a szlovák költő egyszerűsítései ellenére – közvetlen megfelelést mutat.[28] Szintén szorosan megegyeznek mindhárom műben Zrínyi Miklós kirohanás előtt tett előkészületei.[29]

Más epizódok csak Budina és Sládkovič szövegében találhatóak. A szlovák költőnél a cselekmény kezdetén a várkapitány a kezében tartja a küldönc rossz híreket hozó levelét. Nem kerül kifejtésre, hogy mit tartalmaz a levél és hogy honnan érkezett a küldönc. (E tekintetben mintha Katona József *Bánk bán*-drámájának emlékezetes jelenete szolgáltatott volna kidolgozási mintát Sládkovič számára a negyedik szakasz kezdetéről, ahol Gertrudis előtt ismertettek épp egy olyan levelet, amelynek tartalma – legalábbis akkor – kifejtetlen marad a néző számára.) A *Szigeti veszedelem*ben nincs ilyen részlet, Budinánál viszont a második

---

[27] Budina Sámuel, „A híres szigeti vár bevételének históriája… 1568: Német változat", ford., bev. Kelenik József, in *Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története*, összeáll., kiad., jegyz. Fodor Pál, tan. Kelenik József, 177–200 (Budapest: MTA BTK, 2019), 178–180; *SzV* 3. ének, 44–114. versszak; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 72. (Budina latin és német szövege között vannak különbségek, nincs azonban olyan fontosabb eltérés, amelynek jelentősége lenne Sládkovič verse szempontjából. Az összevetésekhez a német változat magyar fordításának lapszámait adom meg.)

[28] Budina esküszövege (a német változatból készült magyar fordításban): „Én, gróf Zrínyi Miklós, esküszöm a legjobb és leghatalmasabb Istennek először, azután a császár őfelségének, legmagasabb világi hatóságunknak és szenvedő országunknak, végül pedig nektek, vitéz és bátor férfiak, akik itt összegyűltetek, úgy segéljen engem az Atyaisten, a Fiú és a Szentlélek, a Szentháromság és az egy Isten, hogy titeket soha el nem hagylak, veletek fogok vagy győzni, vagy meghalni, addig pedig történjen bármi jó vagy rossz, azt veletek együtt viselem." Budina, „A híres szigeti…", 183. Sládkovičnál: „Én, gróf Zrínyi Miklós bán esküszöm az élő Istennek, a királyomnak, szerencsétlen hazámnak és csapatomnak, hogy Szigetvárt nem adom a gyilkosnak, nem hagyom el a trónt, a hitet és hazámat, mindezért élni és halni mindig kész vagyok; hogy teljesítsem, kérlek, segíts nekem benne, Atya, Fiú és Szentlélek." Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 82. (Sládkovič versének tudomásom szerint máig nem készült magyar fordítása, cselekményét ezért magam parafrazeálom, szükség esetén pedig saját nyersfordítást adok.)

[29] Sládkovič szerint már virrad, amikor a várkapitány kék bársony és arany ruhát hozat magának és felöltözik. Megparancsolja szolgájának, Cserenkó Ferencnek, hogy készítsen két zsákba dukátokat, de ne legyen közöttük török pénz. Vértje alá rakja a vár kulcsait. Kiválasztja és felköti derekára apja régi kardját. Hüvelyéből kihúzza a kardot, a hüvelyt az asztalon hagyja. Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 95–96. Ez az epizód néhány részlettől eltekintve megegyezik a két másik műben szereplő készülettel. A *Szigeti veszedelem*ben Zrínyi egybehordja és felgyújtja kincseit. Kiválasztja a kivételes napokra használt ünnepi ruháját. Száz aranyat rak kétfelé dolmányába. Számtalan kardja közül kiválaszt egyet és oldalára köti (15. ének, 12–17. versszak). Budinánál Zrínyi száz magyar forintot hozat, és felhasítva a selyemmentét, a bélés és a selyem közé rakja. Cserenkó Ferenc a gróf parancsára négy könnyű kardot visz oda a várkapitánynak kipróbálásra, s Zrínyi az apja kardját választja ki. Budina, „A híres szigeti…", 194–195.

felderítő ad át Zrínyi Miklósnak egy levelet a török hadsereg mozgásáról.[30] Egészen szorosan egyezik Budina és Sládkovič szövegében a törökök drávai hídverésének elbeszélése. Az emberi szándéknak és akaratnak a természet erői általi háromszori elsöprése, a hídnak az áradások általi elpusztítása egyrészt a vergiliusi epika hatását kelti, ahol gyakoriak a hasonló háromszori ismétlések, másrészt természetesen Xerxész hídverésének egészen Hérodotoszig visszavezethető topikus hagyományát is felidézi. Ám minderre Budina szövegében közvetlen történeti forrás van, amit Zrínyi e tekintetben nem aknázott ki.[31]

Budina szövege mellett azonban a *Szigeti veszedelem* Sládkovič általi közvetlen felhasználása is kétségtelen tény, mert egyes motívumok csak onnét származhatnak. Amikor a siklósi győzelmet követő éjszakán a várban béke honol, Zrínyi a várfalon térdre borulva hívja segítségül az Istent. Ehhez nagyon hasonló jelenet játszódik le Zrínyinél, amikor a várkapitány hajnalban szokásához híven a szent feszület előtt térdel és könyörög az Istenhez.[32] Sládkovič művében a Szigetvár alá vonulást követően jósok érkeznek a török táborba, akik egy órán keresztül a csillagtábláikat és az eget kémlelik, majd elhangzik a jóslat: „...átvágja a mieinket a tüzes kard, az ígért sírt nem lehet elkerülni, az elesettek között mohamedán tömegek lesznek!" A vészes jóslatnak nyoma sincs Budinánál, azonban a *Szigeti veszedelem*ben megtalálható ez a részlet, még a sereg Szigetvár alá vonulását megelőzően.[33] De Sládkovič versének

---

[30] Budina, „A híres szigeti…", 178; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 70.

[31] Hasszán bég megkapja a szultán parancsát aranyszegélyű kendővel és selyemzsinórral. Azonnal a híd építésébe kezd, azonban „háromszor rögzíti a gerendát a parthoz, háromszor viszi el a víz a gerendát." Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 74. Budinánál mindez részletesebben kifejtve található. Hamzának nevezi azt a béget, aki utasítást kap a császártól a híd építésére azzal a fenyegetéssel, hogy ha nem teljesíti parancsát, karóba húzzák saját háza előtt. A bég elkezdi építeni a hidat: először Újtótól nem messze építi fel, azonban éjszaka az árhullám összetöri és elsodorja; másodszor lejjebb a Dráván két nap alatt felépíti a hidat, azonban ezt is egy éjszaka alatt elviszi a víz; harmadszor Eszék közelében kísérli meg, azonban be sem tudja fejezni, mivel akkora a sodrás. Hamza bég csauszt küld a szultánnak a híd sikertelen felépítéséről. Válaszul a szultán selyemkendőt küld vissza, amelynek peremén aranybetűs írás van, a követtel pedig azt az üzenetet küldi, hogy ha nem készül el a híd, akkor azzal a kendővel fel fogja akasztatni. Ennek hatására újra elkezdi építeni a bég a hidat, amit tíz nap alatt készít el. Budina, „A híres szigeti…", 181.

[32] „Keresztre feszített, kegyelmezz nekünk! Az atya ne árassza ránk haragját! Tekints a véráztatta vidékre! Támaszd fel az elfonnyadt pálmát! – Kegyelmezz, urunk!" Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 73. Vö. *SzV* 2. ének, 64–78. versszak.

[33] Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 78. Zrínyinél Szulejmán divánt hív össze, és úgy határoz, hogy Szigetvár ellen indul, azonban előbb jóslásra hívja a főpapokat. A papok rossz előjelnek tartják, hogy a levágott ezer juh tetemét kisebb sasok elkezdik szaggatni, azonban jön egy nagy fekete sas, ami elhajtja a kisebbeket, és leszállva a tetemek közé nem eszik a húsból. A szultán nem hisz a főpapoknak, akik óvni próbálják a Szigetvár alá vonulástól, sőt úgy értelmezi a történteket, hogy a nagy fekete sas a keresztények húsából kíván táplálkozni, azért nem fogyasztotta el a juhok tetemét. *SzV* 4. ének, 66–80. versszak.

zárlata, a hősök lelkéért érkező angyalsereg is elképzelhetetlen a *Szigeti veszedelem* nélkül.[34]

Természetesen a források és hatások rövid összegzésével messze nem meríthetők ki Sládkovič művének poétikai értékei és jellegzetességei. Vannak olyan cselekményes elemei, amelyek mind Budinához, mind Zrínyihez képest eltérésként regisztrálandók. Míg a *Szigeti veszedelem*ben és Budinánál a törökök Isztambulból való megindulásakor nem tudható, hogy Eger vagy Szigetvár felé fordul-e a hadsereg, s csak a Siklós mezején történt események hatására dönt úgy a szultán, hogy Szigetvárat fogja megtámadni, Sládkovičnál már Szulejmán támadásának egyedüli indítóoka a siklósi mezőn elszenvedett török vereség.[35] A várkapitány Keresztelő Szent János fejevételét felidéző jósálma is Sládkovič nagy erejű saját invenciójának tűnik.[36] Ha csak a forrásokhoz való viszonyára tekintünk, elmondható, hogy a szlovák költő nagy erudícióval használta fel a magyar eposzt és a délszláv eredetű történeti beszámolót egyaránt. De azonnal hozzá kell tenni, hogy mindkét kulturális hagyományt újraírta, kiegészítette és átdolgozta a – nemcsak a szlovák, hanem a csehszlovák nemzettudathoz képest is tágabban értett[37] – pánszláv ideológia jegyében.

Ez a pánszlávizmus leginkább azokon a helyeken tapintható ki, ahol Sládkovič változtat a forrásain vagy kibővíti és értelmezi az eseménysort. Értelmezésének és beállításának kulcsa a költemény mottójaként Ján Kollártól idézett, majd a poéma tökéletesen megegyező szövegű első és utolsó versszakában nyíltan megcáfolt verssor: „My jsme dali Uhrům Zríniho". Sládkovič szerint nem igaz, hogy a szláv közösség önként engedte volna át Zrínyit a magyaroknak, azok erővel vették el tőle nemzeti eszményképét. A keretes szerkezet nagy nyomatékot ad annak a gondolatnak, hogy a szigeti Zrínyit, aki horvát származása miatt a szláv család

---

[34] Sládkovičnál kilátástalan harcot vívnak a magyar és a horvát vitézek a törökökkel, Zrínyit mellkason szúrják, azonban eltakarja súlyos sebét és még inkább ösztönzi embereit a harcra. Megragad egy törököt, és együtt belezuhannak a mély árokba. Közben az angyalok az égből szemlélik a vitézek önfeláldozó harcát és hálaéneket énekelnek. A harcot követően Zrínyi testét és fejét titokban egy török mély sírba húzza be, és ezzel jelképesen eltemeti. Zrínyi Miklós lelkét az angyalok égbe emelik. Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 101–104. A *Szigeti veszedelem*ben miután Zrínyi végez Szulejmán szultánnal, a törökök nem merik megközelíteni, ezért a janicsárok golyói ölik meg. Ezután az angyalok serege a földre száll, a gróf lelkét az égbe emelik (15. ének, 106. versszak).

[35] Budina, „A híres szigeti…", 178–180; *SzV* 4. ének, 52–65. versszak; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 73.

[36] Érdemes itt utalni a kora újkori horvát irodalom egy nagy hatású művére, Marko Marulić (1450–1524) költeményére a Holofernész fejevételét végbevivő Judit történetéről. Első modern kori kiadása 1869-ben jelent meg Zágrábban.

[37] Lőkös István, *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei*, Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 45.

tagja és most háromszáz évnyi fogság után hazatérhet hazájába, hogy nemzetét tanítsa, a szlávok sosem adták a magyaroknak: azok elvették tőlük, akárcsak nemzeti szabadságukat. Sládkovič terjedelmes epikus költeménye a várvédő Zrínyi alakjának visszavétele a szláv panteonba, mégpedig a költő dédunoka Zrínyi szövegének erőteljes felhasználásával.

Fontos mondanivalót hordoz a nemzeti identitás szempontjából a Zrínyi eposzában egyáltalán nem említett mohácsi vereség is, amely Sládkovič művének egyik ismétlődő motívuma.[38] A szlovák költő romantikus látomása Mohácsot ostromolt, kísérteties, a sírhant alá süllyedt erődként jeleníti meg, amelynek központi termében az asztalt szellemalakok ülik körbe: püspökök, papok, főurak, és az asztalfőn egy koronás fő ül, akinek öltözékén sár és homok. A penészes étkek és romlott bor fölött sáros ruhában ülő királyi kísértet II. Jagelló Lajos, Magyarország és Csehország királya, akinek mohácsi pusztulása óta többé nem ült szláv uralkodó a Magyar Királyság trónján. Az idegen, osztrák királyok ráadásul nem is támaszkodtak szláv alattvalóikra, hanem a dölyfös, erőszakos magyar rendeket privilegizálták. Sládkovič erről is nagy nyíltsággal beszél. Már azoknak az okoknak a felsorolása, amelyek az Úristen haragját felindították a magyarok ellen, jelentősen különbözik Zrínyi szövegétől. Míg a *Szigeti veszedelem*ben az isteni büntetés oka sokféle erkölcsi vétek („sok feslett erkölcs és nehéz káromlás, / Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás, / Fertelmes fajtalanság és rágalmazás, / Lopás, emberölés és örök tobzódás"), Sládkovič Isten bosszúálló haragjának egyedüli okaként a magyarok dölyfös viszálykodását nevezi meg.[39] Zrínyi eposzához hasonlóan Sládkovič versének egészén is végighúzódik a züllött és anarchikus pogány és a tiszta erkölcsű keresztény tábor ellentétpárja,[40] Sládkovič hatvanas évek közepi gondolatrendszerének kulcsát mégis az a két strófa adja meg, amelyben az öncélú katonai rombolás és a békés alkotómunka nem mint a pogány és a keresztény, hanem mint a magyar és a szláv világ jellemzője szembesül:

---

[38] Először akkor kerül elő, amikor a seregszemlét követően Zrínyi Miklós buzdító szavakat intéz a siklósi mezőn összecsapásra készülő vitézeihez. Szavaival a Mohács mezején elszenvedett vereségre emlékeztet, az ott elesettekre és az Isztambulba hurcoltakra. A török felvonulás is lokalizálást nyer Mohácshoz képest; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 71. A következő lényeges Mohács-leírás Szigetvár külső részének törökök általi felgyújtása után következik; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 88.

[39] *SzV* 1. ének, 10. versszak; Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 68.

[40] Ilyen például az a jelenet, amikor az említett jóslatot nagy hangzavar követi a törökök táborában, ezzel szemben Szigetváron szent nyugalom honol és csendes ima. Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…", 79.

Akik a városokat építették – azok dicsőség nélkül halnak,
akik lerombolták a városokat – azokat dicsérik a történetek,
semmibe veszi azokat a világ, akik megszentelték a fejüket,
és azok, akik levágták a fejeket, jól vannak!
A csendes síroknál senki nem áll meg,
a győzteseket dicsérik a szobrok és trófeák –
hej, ezeket az énekeseket és énekeket elégették,
az énekesek, az énekek – az égetőket dicsérték!

Ítéld meg, Teremtő Isten, ítéld meg a nemzeteket!
A büszkeség és igazságtalanság elfoglalták a trónt,
ó, az ájtatosoknak rosszul, a rosszaknak jól megy a dolguk,
az ököl és az erőszak tiszteletet kap!
Vajon még mindig Tamerlán vezet minket? –
Mit tűrsz még el, Uram, a kettős törvényen kívül?
De csend legyen, lélek, közel a végítélet kora,
alávetések és felemelések lesznek![41]

Sládkovič erőteljesen fejezi ki mind a Habsburg birodalmi patriotizmussal, mind a magyarországi Hungarus patriotizmussal szembeni, pánszláv identitással átitatott nézeteit a szlávok erényeiről és történeti hivatásáról. Kései munkája kétségkívül a Hungarus-tudat végének elérkezését bizonyítja. Megalkotása során mind irodalmi, mind történelmi forrásszövegeket használt, az előbbieket magyar és szlovakizáló cseh nyelven olvasta, az utóbbiak között pedig bizonyosan ott volt egy horvát eredetű szöveg latin vagy német fordítása. Tendenciózusan olvasta, a szlovák nemzeti ébredés szolgálatába állította őket. Különösen figyelemre méltó, hogy a magyar barokk nemzeti eposz tartalmi elemeit és vonatkozásait egy nemzetébresztő szlovák epikus költeményben hasznosította.

Hozzá kell még tenni ehhez, hogy nem csupán a barokk költemény tartalma és ideológiája hatott Sládkovičra, hanem bizonyos tekintetben megformálásának barokk jellegzetességei is. Szorosan összekapcsolja a barokk alkotásmódot Sládkovič nemzedékének romantikus irodalmi törekvéseivel az affektusok hatáseszközként való alkalmazása. Az affektivitás, amely Arisztotelész óta a retorikai szövegalkotás fontos részét képezte, a kora újkori vallási megosztottság meggyőző-manipuláló műveletei között fokozott jelentőségre tett szert, s az invenciós összetevők köréből mindinkább az elokúció fennhatósága alá lépett át, „a praeceptumokban

[41] Sládkovič, „Gróf Mikuláš Šubić…”, 100.

megjelenik a pathetikus figurák elkülönített csoportja".[42] Az affektusok előtérbe kerülése, az érzelmekkel és indulatokkal való számvetés, a trópusok és figurák érzelmi hatása, a hallgatóság érzelmeinek megindítása, nyugalmi helyzetből való kimozdítása erős ideológiaközvetítő szerephez jutott. Míg a névtelen 16. századi magyar és szlovák versszerző és a történeti beszámolót szövegező Budina arra törekedett, hogy tényszerű leírását adják a szigetvári eseményeknek, Zrínyi úgy szerkesztette meg művét, hogy az Isten és az ember közötti, az ember és a hazája közötti felfoghatatlan szeretet megértésének lehetőségét érzékeltesse az olvasóival. Isten a bűnös magyarok iránti mérhetetlen haragjának leírásával már az események elbeszélésének a kezdetén a magyarokra váró szenvedéseket érzékelteti. A büntetésként érkező török egy másik affektus kiindulópontja lesz, mégpedig az emberi félelemé. A minden bűntől mentes szigetváriak több alkalommal sikerrel szállnak szembe az Isten haragjának eszközéül küldött törökkel, aminek az lesz a következménye, hogy pusztulás borít el mindent, ami a befogadóban félelmet, rettenetet ébreszt. A szigetváriak szükséges pusztulása, majd ezt követő megdicsőülése ellentétes érzelmet generálnak, megindítják az olvasót.

A romantikus költő, Andrej Sládkovič a *Szigeti veszedelem* bravúrosan irányított affektusainak hatáseszközét veszi át és fejleszti tovább, szlovák nemzeti jelleget kölcsönözve Zrínyi Miklós önfeláldozó harcának. A Bach-korszakban önkéntes hallgatást választó költő a politikai lehetőségek kinyíltával a barokk korszak mintaadó szövege nyomán működésbe léptetett trópikus és figurális hatáskeltést alkalmazza, hogy nemzeti szerepvállalásra buzdítsa szláv kortársait a szigetvári Zrínyi példáján keresztül.

[42] Tasi Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 45 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 149.

Névmutató

Acciarini, Tiddeo 140
Accolti, Pietro 70
Achillini, Claudio 110, 124, 125, 130, 153
Ács Pál 33, 190, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 341, 347, 359, 362, 509
Adalbert, Szent 305
Adamik Tamás 38, 71
Aesopus (Ezopus) 332
Ágoston, Szent 18, 22, 23, 277, 279, 388, 389
Agrippina, Julia (ifj.) 277
Ajkay Alinka 304
Alba herceg, Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel 275
Albert herceg ld. Wallenstein
Alberti, Leon Battista 145
Alciato (Alciati), Andrea 528
Alekszej cár 100
Alewein, Hans Adolf von 444
Alistáli Farkas Jakab 457, 465, 466, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 477
Alithophilus→ Claude-Barthélemy Morisot 224, 225, 226, 228, 229, 230, 232
Alkibiadész 169, 300
Alkidamasz 20
Alsted, Johann Heinrich (Alstedius, Johannes Henricus) 183, 239, 296
Alszeghy Zsoltné, Tési Edit 291, 297
Althann Mihály Frigyes 520,
Althann Mihály János (II.) 520
Althann Mihály János (III.) 520
Althann Mihály Károly 520
Altha-Thillner Anna Mária gróf 296
Alvinczi Péter 60, 496
Amade László 292, 317
Ambró József 210
Ambroz, Tudor 144
Ambrušova, Uršula 425
Andreae, Johann Valentin 93
Angeriano, Girolamo (Angerianus) 321
Angyal Endre 9, 56, 96, 97, 99, 100, 551
Anselmi, Gian Mario 122
Antolová, Erika 296
Apáczai Csere János 32, 239
Aphthoniosz 32
Apuleius Madaurensis, Lucius 41, 223
Arany János 105, 129, 170, 186, 189, 192, 195, 202
Ariosto, Lodovico 187
Arisztotelész 20, 28, 64, 75, 77, 78, 169, 170, 187, 329, 330, 331, 391, 392, 558
Attila, hun nagykirály 135, 344, 345
Aubéry, Antoine 276
Aubry, Abraham 497, 498
Avancinus, Nicolaus 213
Avellini, Luisa 125
Avirović, Ljiljana 140
B. Szabó János 340, 349, 493
Babits Mihály 338
Bach, Alexander von 559
Bacon, Francis 41, 126, 127, 134, 159, 392
Badics Ferenc 199, 410, 411, 540, 542
Bágyoni Benedek 219
Baiacca, Giovan Battista 125

Bajáki Rita 60, 304
Bajza József 317
Bakos Gábor 294
Balassa Ádám 295
Balassa András 294
Balassa Bálint gróf 190, 289, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 337, 360
Balassa Erzsébet Viktória 295
Balassa Éva 295
Balassa Ferenc 300
Balassa Gábor 295
Balassa Imre 303
Balassa Imréné 294
Balassa Pál 295, 302
Balassa Zsuzsanna 295
Balassi Bálint 31, 131, 229, 289, 290, 292, 293, 296, 297, 300, 302, 303, 306, 307, 321, 326, 331, 427, 434, 549
Balázs Mihály 59, 159, 293, 427, 486, 501
Balázs Péter 56
Balbín (Balbinus), Bohuslav 82, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 100
Baleonius, Paulus 394
Balilistrić, Dujam 141, 142, 143
Bán Imre 9, 32, 42, 43, 45, 46, 49, 56, 75, 222, 313, 314, 321, 338, 339, 347, 350, 391
Bán Magdolna 410
Baranyai Decsi János 226
Baranyai János György 220
Barberini, Antonio 125
Barberini, Maffeo (VIII. Orbán pápa) 113, 114, 115, 118, 124, 125, 126
Barclay, John 223, 224, 228
Barcsai Ákos, erdélyi fejedelem 361, 487
Bardi Terézia 299
Barelli, Stefano 124, 127
Barner, Wilfried 64
Barta István 211
Barthes, Roland 181, 182
Bartók István 49, 63, 77, 155, 159, 201, 314, 315, 344, 398, 486, 501, 507, 515
Bartók Zsófia Ágnes 240
Bartoli, Daniello 111
Bašić, Đivo 150
Báthory István, nádor (†1530) 353
Báthory Orsolya 207
Báthory Zsigmond (Šizman Bator) 149, 447
Batsányi János 22
Bätschmann, Oskar 73
Batthyány Ádám 200
Batthyány Ferenc 353
Batthyány József 207
Batthyány Lajos 520
Bauer, Barbara 64
Bauhuis, Bernhard 386
Baustert, Raymond 224
Becket Tamás (Canterbury Szent Tamás) 89
Beckovský, Jan František 82, 89, 90, 101
Behm, Martin 441, 442
Békés Enikő 207, 345
Bekherius, Georgius 206
Belamarić, Joško 144
Belia György 338
Bellarmino, Roberto 62
Benamati, Guidobaldo 128
Bene Andrea 410
Bene Sándor 37, 40, 41, 114, 117, 131, 148, 150, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 185, 186, 187, 189, 196, 197, 200, 231, 232, 271, 275, 276, 279, 280, 289, 340, 343, 344, 346, 348, 355, 367,

389, 398, 412, 434, 486, 493, 498, 505, 507, 508, 510, 524, 527, 529, 533, 538, 540, 581
Benedek Marcell 523
Beniczky Péter 11, 190, 292, 307, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 360
Benjamin, Edwin B. 41
Beöthy Zsolt 105
Berchtold Ferenc 210
Berenbaum Michael 477
Berényi Zsigmond 520
Beriszló Péter 141
Berkes Tamás 83, 101, 581
Beroaldo, Filippo 31
Bethlen Gábor 241, 296, 352, 486, 495, 496, 507,
Bethlen János 360
Bethlen Miklós 251, 352, 548
Bezeczky Gábor 43
Bielski, Marcin 101
Bílovský, Bohumír Hynek 101
Birken, Sigmund von 245, 500, 501, 502, 508, 514, 515, 516
Biró Tamás 457
Bitnar, Vilém 79, 93, 95
Bitskey István 8, 9, 43, 44, 49, 64, 76, 77, 155, 205, 362, 371, 391, 405, 496, 581
Blažević, Zrinka 150, 508
Bleicher, Thomas 181
Bobrzyński, Michał 79
Boccaccio, Giovanni 179, 379
Boccalini, Traiano 113
Bod Péter 314
Boda Miklós 519, 522, 523, 581
Bodor Béla 223
Boer, Wietse de 72
Boëthius, Anicius Manlius Severinus (Boethius) 48, 274, 275, 276, 278, 378
Bogdan, Tomislav 145
Bognár Péter 196, 198, 270
Bollók János 525
Bolonyai Gábor 34
Bonfini, Antonio 165
Bonifacius, Balthasar 394
Borián Elréd 359, 364, 367, 506
Bornemisza Péter 57
Borovszky Samu 551
Borselli, Angelo 111
Borsos István 77
Borzsák István 57, 495, 507
Bossányi László 307, 310
Božićević, Frane 140
Bradley, Beatrice 179
Bradstreet, Anne 482
Brandenburg-Bayreuth, Christian Ernst von (Christian Ernst brandenburgi őrgróf) 439, 508
Bratičević, Irena 150
Braun, Mathias 98
Breiner, Johannes Sigismundus 212
Breuché de La Croix, Edmond 276
Brickmannus, Arnoldus 392
Bridel, Fridrich 91, 94, 95, 96
Brodarics István (Brodericus) 338, 343, 344, 345, 349, 352, 354, 357, 358, 360, 370, 511
Brodini, Alessandro 125
Brtáň, Rudo 99, 101
Bruni, Antonio 125
Bubryák Orsolya 205, 509
Buchner, August 443, 444
Buci-Glucksmann Chistine 69
Budai Ézsaiás 36,
Budina Sámuel (Budina, Samuel) 147, 234, 553, 554, 555, 556, 559

Bunić Vučić, Dživo 123
Bunić, Maro 116
Burke, Edmund 22, 40
Busaeus, Joannes 72, 207
Buzančić, Radoslav 144
Buzási Enikő 190, 375, 515
Buzinkai Mihály 207
Cabeleira, João 73
Čale, Morana 145
Calmo, Andrea 144
Calvin, Jean 61, 290, 486
Camilli, Camillo 147
Campeggi, Ridolfo 126
Carafa, Giovanni Pietro 62
Caravaggio, Michelangelo Merisi da 66
Carbo, Ludovicus 72
Carminati, Clizia 115, 125
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 48
Castiglione, Baldassare, conte 486
Cato, Marcus Porcius 321
Catullus, Caius Valerius 25, 140, 228, 239, 354
Caussin, Nicolas (Caussinus, Nicolaus) 18, 28, 72, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285
Cennerné Wilhelmb Gizella 157, 495, 496, 499, 500, 506, 511, 514
Černín, Zuzana grófnő 85
Giuliano, Cesarini 284
Cetto, Ignatius Franciscus Xaverius 205, 212, 215, 217, 218, 219
Chernelházy (IV.) István 310
Chiak → Csáky
Chiodo, Domenico 122, 126
Cicero, Marcus Tullius 17, 18, 20, 24, 26, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 57, 71, 72, 138, 140, 222
Cienfuegos, Alvarez 520
Cillei Ulrik, II. 151
Ćipiko, Jerolamo 142
Ćipiko, Nikola 140
Cischini, Carolus 210
Claretti, Onorato 153
Clark, Jonathan 440
Claudianus, Claudio 77, 140, 395, 396, 397, 401, 402
Coccastello, Carlo Antonio 273
Codolli, Franciscus Xaverius 209
Coëffeteau, Nicolas 272
Comarinus G. C. 463
Comenius (Komenský), Johannes Amos 79, 80, 90, 91, 92, 93, 321
Condé, Louis (II) de Bourbon, prince de 273
Conteo di San Martino, Matteo 144
Conti, Natale 405
Cordova, Gonsalvo de (el Gran Capitano) 275
Corenus, Jacobus 157, 158
Čornej, Petr 88
Corradini, Marco 111, 131
Cosmerovius Máté (Cosmerovius, Matthaeus) 158, 203, 210, 213, 215, 232, 337, 340, 505, 513, 514
Cosmerovius, Susanna Christina (vidua) 210
Costa, Gustavo 22, 25
Costo, Tommaso 434
Crispinus, Johannes 182, 539
Črnko, Ferenac (Cserenkó Ferenc) 147, 234, 553, 554
Croce, Benedetto 56
Croce, Franco 125
Croll, Morris W. 16, 17, 18, 20, 21, 24
Cronk, Nicholas 22
Curtius Rufus 330, 343
Cuspinianus, Iohannes 343, 511
Custos, Dominicus 221

Cyrill (Konstantin), Szent 100, 101
Čyževskyj (Tschiževskij), Dmytro 95, 96
Czaschelis, Tobias 217
Czibere Mária 340
Czibula Katalin 9, 290, 292
Cs. Havas Ágnes 190, 292, 294, 296, 297, 298, 299, 315, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 350, 352, 360
Csáky István 271
Csáky László 215, 220
Csanda Sándor 317, 319, 321, 322, 333, 334, 549
Csánki Dezső 551
Csapodi Csaba 107, 200, 231, 383, 529, 540
Csehy Zoltán 105, 114, 115, 116, 229
Csepregi Zoltán 435
Cserei Mihály 352
Cserenkó Ferenc (Ferenac Črnko) 147, 234, 553, 554
Csetri Lajos 47, 52, 155
Csillag István 196, 237, 314
Csokonai Vitéz Mihály 191, 237, 238, 245, 506, 534
Csorba Dávid 460, 461
Csuka Zoltán 524
D'Amico, John F. 41
Dach, Simon 443
Dacier, Mme Anne 182, 185
Dalmases, de Candido 62
Damján, Szent 209
Dante, Alighieri 108, 109, 142
Dávid király 116, 141, 147, 273, 280
Daxelmüller, Christoph 64
De Maldé, Vania 108
De Vega, Lope 125
Deák Farkas 231
Dębolecki, Wojciech 99
Delcorno, Carlo 109, 110
Deleuze, Gilles 69
Demeter Júlia 9, 290, 291, 292
Demeter Zsuzsa 411, 412
Démétriosz 21, 24, 130
Démétriosz (pszeudo) 130
Demetriou, Tania 181
Démoszthenész 18, 32
Deneke, Gertie 500
Dénes, Areopagita (Dionüsziosz Areopagitesz) 273
Dénes, Szent (Lutécia püspöke) 273, 274,
Dennis, John 22
Derencsényi Borbála 300, 301
Derencsényi György 301
Derencsényi Imre horvát bán 300, 301
Derényi Mária 120, 121
Déri Eszter 331
Dersffy Borbála 294, 300
Descartes, René 30
Détshy Mihály 222
Dézsi Lajos 292
Di Cesare, Mario A. 26
Di Francesco, Amedeo 38, 187, 386, 529
Dienes Dénes 365
Diogenész Laértiosz 145
Diomédész 182
Dionüsziosz, Halikarnasszoszi 21, 24, 25, 34
Divus, Andreas 181, 182, 185, 210, 211, 215
Dlouhoveský, Jan Ignác 89
Dóbék Ágnes 331
Dobossy László 93
Dobrovský, Josef 89, 90 100
Doglio, Maria Luisa 109, 110
Dolce, Lodovico 73

Dollenz Károly 211
Dományházi Edit 32
Dompnier, Bernard 65
Don Garsia (Garcia Álvarez de Toledo y Osoria) 144
Don Pedro de Toledos (Pedro Álvarez de Toledo) 144
Donatus, Alexander 156
Donne, John 483
Donville, Godard de 224
Dömötör Tekla 290, 291, 307, 308
Draskovics Gáspár 231
Draskovics Mária Eusébia 199, 231, 236, 528
Dresser, Matthaeus 32
Drugeth János 304
Dryden, John 321
Du Bellay, Joachim 182
Ducreux, Marie-Élizabeth 271
Dudics András (Dudithius, Andreas) 25
Dugonics András 411
Dukić, Davor 549, 551
Dušán cár 99
Dünnhaupt, Gerhard 503
Dürer, Albert 377
Ekler Péter 31
Eliáš, Michal 315, 316, 317, 318, 320, 322, 325, 334
Elizeus 281, 285
Ellinger, Georg 228
Emonet, Pierre 62
Endrei Ákos 542
Enenkel, Karl A. E. 72
Entz Géza 484
Eötvös József 548
Erasmus, Roterodamus Desiderius 19, 23, 72, 141, 180, 226
Erdődy Gábor Ignác 8, 205, 211, 212, 241, 242, 243, 244, 255
Errico, Scipione 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 187
Esterházy Gábor 212
Esterházy Ilona 296
Esterházy László 340, 341
Esterházy Mihály 212
Esterházy Miklós Antal 212, 213, 217, 220
Esterházy Nep. János 210
Esterházy Pál 190, 196, 209, 213, 292, 295, 305, 308, 314, 337, 344, 347, 351, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 367, 368, 372, 376, 514, 516
Eténvi Nóra, G. 205, 493, 498, 499, 502, 506, 515
Evans, Robert O. 17
Ewans, Robert 91
Eyll, Franciscus Carolus Josephus 210
Eyll, Josephus Rudolphus 210
Ezékiel 285
Fagiolo, Marcello, 299
Fajt Anita 516
Fališevac, Dunja 123
Falkenburg, Gerard 181
Farkas Gábor Farkas 349
Farkas Zsuzsanna Krisztina 205
Fazakas Gergely Tamás 205, 495
Fazekas István 294, 350
Fazekas Sándor 251, 434, 486, 487, 529
Federmayer, Frederik 295
Feld, Helmut 62
Felvinczy György 289, 290
Ferdinánd, II., német-római császár, magyar király 81, 86
Ferdinánd, III., magyar király 242, 303, 352
Ferenc József magyar király 551
Ferenc, Szalézi Szent 272
Ferenc, Xavéri Szent 141, 209, 210
Ferencová, Helena 296
Ferenczi Zoltán 191, 317, 527, 528

Ferretti, Francesco 72, 109, 113
Firp, Massimo 153
Fišković, Cvito 144
Flacius, Matthias 17, 24, 26, 28, 30, 40, 72
Fleming, David A. 223
Fleming, Paul 443
Flood, John 442, 502
Florido Sabino, Francesco 179
Fodor Pál 114, 148, 186, 232, 343, 346, 371, 493, 498, 505, 511, 554
Fodróczy Péter 150, 151
Foltran, Daniella 118
Font Zsuzsa 427
Fontana, Giovanni Battista 221
Ford, Philip 180, 182, 184, 185
Foresius, Johannes 213, 214, 215, 217, 218, 219
Forgách Ádám 341
Formika Máté 395
Forni, Teofilo 274
Foster, Hal 69
Förköli Gábor 276
Fraisse, Luc 224
Fraknói Vilmos 178, 205
Frambottus, Paulus 392
Francisci, Erasmus 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514
Frangepán Ferenc 513, 549
Fráter István 190, 292, 314, 337, 360
Frei-Kovács Judit 484
Frimmová, Eva 315
Frommiller, Christophorus 210
Frusius, Andreas 61
Fulco, Giorgio 125
Fullenwider, Henry F. 40
Fumaroli, Marc 24, 26, 115
Fundárková, Anna 353
Fülöp (Jó) burgundi herceg 528
Fülöp, IV. spanyol király 150, 528
Gaál László 525
Gáfriková, Gizela 315, 316, 318, 319, 321, 323, 335
Gaj, Ljudevit 551
Gaj, Velimir 551
Galavics Géza 222, 339, 341, 348, 374, 505, 506, 509, 511
Galluzzi, Francesco 70
Galluzzi, Tarquinio 116
Gálos Rezső 317
Garadnai Erika 61
Garber, Klaus 179, 446, 515
Gary, Thomas C. 440
Gasecki, Stanislaus 215
Gáspár Endre 227
Gáspár Imre 316, 317, 323
Géresi Kálmán 487
Gerézdi Rabán 31
Gergely, Szent 158
Giavarini, Laurence 224
Gier, Helmut 496, 497
Ginammi, Marco 171, 270, 273, 279
Ginsberg, Ellen S. 26
Gintli Tibor 314
Giorgo Dalmata 140
Giphanius, Hubertus 181, 184
Giunta, Fabio 133
Gläser, Enoch 444
Glatz, Paulus Josephus 210
Gligo, Vedran 142
Golian, Ján 550
Goncales, Ivan 125
Gorgiasz 34
Goyet, Francis 182
Gönczy Monika 39
Görög Dániel 331
Götz Andrea 457
Gracián, Baltasar 134
Graciotti, Sante 56

Grafton, Anthony T. 25, 37
Gramond, Gabriel Barthélemy de 269, 284, 285
Granatensis, Ludovicus 63, 64
Grass, Günther 433, 436
Greflinger, Georg 433
Greiffenberg, Catharina Regina von 439
Greksa Kázmér 182, 183
Greyssing, Jacobus 210
Grgurić, Andrija 150
Grgurić, Petar (Don Pedro de Iveglia Ohmucievich Gargurich) 150
Griffolini, Francesco 179, 180, 182, 185
Grillo, Angelo 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 124
Grimus, Franciscus Carolus 212
Grujić, Nada 144
Grüll Tibor 158
Gryphius, Andreas 245, 507
Guarini, Guarino 125, 433
Guarino Veronensis 48
Guido da Colonna 180
Guion, Béatrice 358
Gundulić, Ivan (Gondola, Plavčić, Plavković) 99, 116, 123, 147, 148, 149, 150
Gurlitt, Cornelius 96
Gusztáv Adolf, II. 495, 508
Günther, Andreas 435
Gyenis Vilmos 32
Gyöngyösi István 11, 155, 391, 392, 393, 394, 398, 400, 403, 409, 410, 411, 412
Győry L. János 365
Gyulaffi Zsuzsanna 352
Hager, Michael 210
Hajdu Péter 395, 401
Hájek, Václav z Libočan 89, 99, 101
Hajnal Márton 222
Hajnal Mátyás 65, 194, 196
Haller János 158
Hammond, Jeffrey A. 481, 485
Hamuliak, Martin 550
Hannas, Marc Antoni 497
Hantó Réka 292
Hanzal, Josef 81, 82, 85, 87, 88, 90, 94, 97
Hargittay Emil 15, 190, 304, 347, 359, 372, 495, 496
Haug, Walter 65
Haugová, Mila 316
Hauser Arnold 56
Hausner Gábor 11, 114, 118, 148, 153, 160, 162, 166, 177, 178, 186, 191, 197, 232, 236, 248, 269, 271, 275, 344, 346, 357, 358, 359, 367, 368, 493, 498, 505, 508, 509, 510, 516, 525, 532, 533, 547
Hédervári Lőrinc 219
Hegyi József 209
Heinemann, William 402
Heinsius, Daniel 436
Heinsius, Nicolaus 395, 397, 402
Hektorović, Petar 143, 144, 145, 146,
Hellmayr, Antonius 208
Heltai Bálint 434, 538
Heltai Gáspár 330, 336, 352, 434
Hemmingsen, Niels 28
Henrik, VIII. 278
Hepp, Noémi 181
Hermann István 77,
Hermann Róbert 161, 279, 344, 398, 507
Hermann, Michael 441, 442
Hermogenész 21, 24, 32, 130
Hernády Judit 201, 344, 581
Herner János 32, 231
Heródes, Nagy 273
Hérodotosz 555
Hessus, Eobanus 180, 184, 185

Hésziodosz 32, 177
Heyinger, Andreas 212
Hillgruber, Michael
Hoffmann von Hoffmannswaldau, Christian 441
Hoffmann, Johann 499, 500, 510, 512
Hohenlohe, Wolfgang Julius 498, 499, 516
Holló Zsigmond Xavér 220
Hollovich Pál 219
Hollý, Ján 550
Homérosz 32, 118, 139, 148, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187
Homza, Martin 205
Horányi Elek 313
Horatius, Quintus Flaccus 77, 116, 245, 313, 354
Horkay Hörcher Ferenc 40
Hormayr, Joseph 547
Horn Ildikó 205, 289, 499
Horn, Andrew 70, 74
Horner, Winifred Bryan 49
Horváth Etel 321, 322, 328
Horváth Iván 202, 332, 347, 486
Horváth János 9, 38, 39, 43, 56, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 198, 202
Horváth Karina 292
Horváth Mária, M. 60
Howell, Wilbur Samuel 17
Hunyadi János (Janko vojevoda) 145, 149
Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király 138, 147, 149, 184, 284, 345
Hurban, Josef Miloslav 315, 550, 552
Husz János 89, 550
Hyperius, Andreas 19
Ignác, Loyolai Szent 95, 304
Illés (Éliás) 285, 304, 470, 472
Illik Péter 355
Ilosvai Selymes Péter 330
Imre Mihály 48, 205, 235, 364
Imre, Szent 304
Irmscher, Johannes 56
István, I., Szent, magyar király 348, 349, 350, 356
István, V., magyar király 301
Istvánffy Miklós 165, 167, 182, 302, 353, 360, 504, 505, 510, 511, 512, 515, 550, 553
Iszokratész 17, 18, 20, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38
Ittzés Dániel 77
Iványi Béla 231
Iványi Emma 344, 357, 516
Ivó, Szent 209, 210, 214, 217
Izajás (Ézsaiás) 285, 489
Izidor, Sevillai Szent 36
Izsó Miklós 548
Jacob Masen 72, 207
Jagachich Péter Ignác 220
Jagić, Vatroslav 551
Jakó Zsigmond 290
Janiec-Nyitrai, Agnieszka 92, 93
Jankovič, Ján 549, 550, 552
Jankovics József 11, 155, 299, 306, 310, 326, 327, 328, 391, 393, 394, 398, 399, 400, 403, 410, 412, 426, 495, 496, 515, 534, 548
Jankovics Marcell 525, 526, 529
Jankovits László 15, 21, 116, 176, 198, 201, 242, 299, 313, 344, 515
János István 48, 405
János Zsigmond, erdélyi fejedelem 552
János, I. pápa 278
János, I. magyar király (Szapolyai János) 351, 352, 358, 552
János, Keresztelő Szent 285, 556
János evangelista, Szent 89, 217, 309, 556

János, Nepomuki Szent 88, 89, 97
Janowski, Maciej 79
Janus Pannonius 25, 31, 522
Jász Attila 66
Jay, Martin 69
Jeep, John M. 331
Jelačić, Josip 550
Jelenits István 380, 385
Jembrih, Alojz 150
Jenei Ferenc 32, 194, 198, 199, 202, 203
Jeney Éva 15, 321, 496
Jeremiás 282, 285, 365, 366
Joannes Secundus 228
Johnson, Christopher D. 134
Jones, Richard Foster 47
Jorám zsidó király 281
Josephus Flavius 273
Jósiás zsidó király 282
Jósika Miklós 548
Jovanović, Neven 141, 150
Józan Ildikó 15, 321
Jozić, Branko 141, 150
Juhász Milán 410
Juhász Szandra 457
Juster, A. M. 227
Justinianus 274, 275
Justinus 278
Kádár Zsófia 61, 294, 350
Kadlinský, Felix 94
Käfer István 317
Kafka, Franz 108
Kákošová, Zuzana 315, 325, 326, 328, 331, 334
Káldi György 65, 141, 384, 395, 408
Kalista, Zdeněk 79, 85, 93, 96, 97
Kalmár Anikó 224
Kálnoki Ádám 205, 212
Kálvin János ld. Calvin
Kapitánffy István 31, 138
Kaposi Krisztina 292
Kardos Albert 317
Kardos Tibor 9, 124, 239, 290
Kármán Gábor 353, 486,
Karnarutić, Barne (Brne) 138, 139, 146, 147, 150, 151, 178, 193, 222
Károly, III. magyar király (VI. Károly német-római császár) 520
Károly, IV. német-római császár 82, 97, 100
Károly, V. német–római császár 82, 97, 100, 132, 144, 509, 522
Kárpáty Csilla 38, 330
Kaspret, Anton 147
Kasza Péter 207, 343, 345, 352, 358
Katalin, Alexandriai Szent 217
Katona József 554
Katzianer, Hans 169
Kauffmann, Christianus 209
Kazinczy Ferenc 11, 189, 191, 192, 506, 542, 548
Kazinczy Gábor 542
Keckermann, Bartholomaeus 18, 27, 28
Kecskeméti Gábor 15, 16, 19, 21, 31, 32, 33, 37, 41, 43, 46, 48, 50, 52, 53, 55, 65, 134, 296
Keglevics Péter (Keglevich Péter) 231, 341
Kelenik József 554
Kemény János 155, 393, 399, 400, 403, 405, 407, 512, 548
Kemper, Hans Georg 56
Kempis Tamás 141
Kende Sámuel 179, 221, 233
Keresztury Dezső 22, 246
Keresztúry Mária 105
Keserű Bálint 424
Kesserű Mihály 31
Keßler, Johann 439
Keveházi Katalin 158
Kézai Simon 370

Kiechle, Stefan 62
Kilián István 8, 289, 291, 292, 299, 304
Kindstrand, Jan Fredrik 183
King, Andrew 17
Kinizsi Pál 345, 355
Király Erzsébet 120, 186, 200, 222, 245, 496, 531, 533, 536, 540, 541, 542
Király György 183
Kirchner, Gottfried 361, 375, 386, 436
Kiss Farkas Gábor 62, 116, 132, 152, 156, 158, 183, 191, 392, 505, 529, 533
Kiss Károly 549
Kissné Bognár Krisztina 351
Klaj, Johann 443, 500
Klaniczay Tibor 9, 10, 11, 25, 41, 43, 56, 105, 107, 118, 153, 160, 166, 173, 177, 178, 179, 183, 184, 186, 189, 193, 194, 197, 199, 200, 203, 221, 231, 233, 234, 236, 238, 248, 251, 252, 269, 270, 271, 274, 276, 279, 280, 285, 292, 306, 310, 313, 338, 341, 348, 354, 364, 368, 369, 381, 383, 389, 434, 446, 505, 506, 509, 523, 525, 526, 528, 529, 531, 540, 542, 547
Klekner Tibor 520
Klemenczicz Márton 210
Klesch, Christoph 435, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 451, 455
Klesch, Daniel 435, 438, 439, 440, 443, 444, 445
Knapp Éva 60, 207, 208, 209, 246, 295, 299, 303, 308, 351, 361, 376, 377, 381, 382, 506, 507, 529
Kodály Zoltán 193, 534, 544
Koháry István 11, 66, 201, 362, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389
Kollár, Ján 549, 550, 553, 556
Kolossi György 210
Kolozsvári Grandpierre Emil 57
Koltai András 340
Koltai Kornélia 457, 460, 461, 582
Koltay-Kastner Jenő 9, 39, 45, 168
Kolumbić, Nikica 143
Komáromi Csipkés György 457, 458, 460, 461, 462, 465, 473, 487, 488
Komáromy András 316, 337
Komáromy Sándor 316
Komoróczy Géza 230
Konstanc, Jiří 90
Kopecký, Milan 83, 100
Kopernikusz, Nikolausz 549, 550
Kosseleck, Reinhart 139
Kotay, Johann 443
Kovács Dénes 317
Kovács Sándor, V. 35
Kovács Sándor Iván 118, 120, 121, 122, 132, 137, 138, 153, 155, 160, 162, 166, 177, 189, 190, 191, 197, 198, 201, 221, 222, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 248, 249, 269, 270, 271, 338, 341, 364, 367, 376, 434, 487, 496, 519, 522, 523, 525, 531, 533, 540, 541, 542
Kowalska, Halina 25
Kozma, Szent 209, 217
Kökényesi Zsolt 294, 310, 350
Köpeczi Béla 368
Körner, Theodor 547, 548, 549
Kőszeghy Pál 201, 373
Kőszeghy Péter 43, 45, 53, 132, 229, 300, 314, 326, 411, 447, 511, 515
Krafft, Johann Peter 438, 547
Kraljević Marko 145, 149
Krász Lilla 209
Kraus, Cyril 552
Krčméry, August Horislav 552
Križanić , Juraj 99, 100, 196

Krnarutić, Brne 551, 553
Krofta, Kamil 90
Kruger (Crugerius), Jiří 88
Krupský, Daniel 88
Krusith Ilona 229
Kučera, Jan P. 82, 89
Kulcsár Árpád 290
Kulcsár Péter 138, 166, 184, 205, 236, 274, 284, 349, 533
Kuypers, Jim A. 17
Lacan, Jacques 69, 78
Lackner Kristóf 178
Laczházi Gyula 186, 237, 238, 285, 520, 533
Ladányi Ferenc 231
Lahiji, Nadir 69
Lajos, II. Jagello magyar király 557
Lajos, II., magyar király 360
Lajos, XIII., francia király 224, 269, 271, 284
Lakatos István 403
Lakatos Sarolta 528
Lambeck, Peter 444
Lang, Christoph 435, 441
Lang, Matthias 441
Langius, Carolus 276
Laskai János 160
László, Szent 205, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 218, 219
Laszowski, Emil 178
Latzkovits Miklós 292, 410, 412, 422, 424, 425, 427, 431
Lausberg, Heinrich 36
Lauter Éva 528
Lauxmin, Sigismundus 207
Lázár István 345
Lázár, szerb deszpota 167
Leeuwen, Gerhardus van der 482, 483
Leff, Michael 49
Lemnius, Simon 184, 185
Lengyel Réka 83, 207
Lépes Bálint 65
Lepper, Marcel 56
Lesandar Srbljanin (Nagy Sándor, Alexandrosz) 149
Letić, Branko 149
Libaniosz 32
Licetus Genuensis, Fortunius 392
Lipa Timea 59
Lipót, I., német-római császár, magyar király 212
Lipót, Szent 217
Lipóthné Gyulai Anikó 410
Lippay György 305
Lippay Miklós Ferdinánd 212
Lipsius, Justus 24, 26, 37, 40, 41, 48, 158, 159, 160, 161, 175, 184, 185, 303, 526
Listius Ferenc (Listhi) 352
Listius János 352
Listius László (Listhi, Listi, Liszti) 178, 190, 209, 292, 295, 314, 337, 338, 343, 344, 345, 347, 350, 351, 358, 360, 361, 371, 376
Lobkovic, Popel Zdeněk 86
Lobkowitz-Poppel Éva (Batthyányné) 271
Logan, John 22, 25
Lohelius érsek 82
Longinosz 20, 21, 22, 24, 25, 130, 185
Lónyay Anna 399
Lóránt István 291, 297
Lorántffy János 301
Lórántffy Mihály 301
Lorántffy Zsuzsanna 301 485, 489
Lossonczi László 410, 429, 430
Lowance, Mason J., Jr. 483
Löbl Mária Zsófia 231
Lőkös István 141, 146, 556
Lucanus, Marcus Annaeus 168, 229

Lučin, Bratislav 140, 141, 142, 150
Luffy Katalin 205
Lukačka, Ján 205
Lukács László (Ladislaus Lukács) 213
Lukács, Szent 209
Lukianosz, Szamoszatai 138
Lupić, Ivan 150
Luther, Márton 61, 290, 438, 522
Lüsziasz 20, 34
Maár Judit 224
MacCulloh, Diarmaid 61, 62
Macskási Boldizsár 231
Macsovszky, Peter 316
Madách Gáspár 190, 292, 294, 296, 297, 298, 299, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 350, 352, 360, 364
Magyari István 60
Maholány Ignác 212
Majoros Viktória 409, 582
Makó Pál 208
Malevicz Ignác 210
Malinar, Smiljka 123
Malvezzi, Virgilio 163, 164, 165, 171, 279, 280, 281
Manuzio, Paolo 25
Margócsy István 486
Mária, Szűz 82, 209, 296, 302, 349, 350
Marino, Giovan Battista (Giambattista) 108, 111, 113, 115, 133
Marino, Joseph 49
Markó Anita 331
Márkus Mihály 457
Maróthy Szilvia 201, 292, 297, 298, 331
Martí Tibor 528
Martinic , Jaroslav Bořita 86
Martirano, Bernardino 144
Marton József 31
Márton László 433
Marulić, Marko 140, 141,142, 143, 556
Marullus, Michael 321
Masaryk, Tomáš G. 79
Masenius, Jacobus 156, 207
Máthé Elek 330
Mather, Cotton 483, 484
Matić, Tomo 152
Matthieu, Pierre 269
Mátyás, I., magyar király (Hunyadi, Kralj Matijaš) 138, 147, 149, 184, 284, 345
Mátyás, II., magyar király 81
Maximianus, Cornelius Etruscus 227
Mazarin, Jules 273, 276, 285
Meckelnborg, Christina 179
Medgyesi Pál 47, 65
Medgyesy S. Norbert 205
Megyery Zsigmond 157, 158
Meid, Volker 440
Meinecke, Friedrich 269, 270
Melanchthon, Philipp (Melancton, Philip) 15, 19, 27, 48, 290
Melhardt Gergő 292
Melion, Walter 72
Mercs István 362, 364, 368, 369, 582
Mérei Sándor 409
Merényi Varga László 35
Merian, Matthäus 498
Mesić, Matija 551
Mészáros István 32, 304
Mészáros Zoltán 422
Mészöly Gedeon 228
Methód, Szent 100, 101
Mezei Balázs 402
Mezei Emese 331
Michelangelo Buonarroti 73
Michna, Adam Václav 91, 94
Mihály, Szent 520
Miklóssy Endre 66
Mikulich Sándor Ignác 215, 217, 220

Miller, Medeline 484
Miller, Perry 483
Milošević, Miloš 142
Milton, John 10, 22, 185, 186, 187
Mindszenti János 219
Mirjam (Nagy Heródes felesége) 273
Mišianik, Ján 318
Miskolci Csulyak Gáspár 489
Miskolczi Csulyak István 32, 141, 236,
Miskolczi Zsigmond 291
Miskolczy Gyula 211
Mizauld, Antonio 489
Molda, Rastislav 550, 551
Molitoris Mihály (Michael) 307, 310
Molnár Dávid 345
Monfasani, John 48, 49
Monok István 8, 11, 118, 153, 158, 160, 177, 185, 197, 248, 269, 276, 487, 496, 514, 525, 529
Monschein, Jacobus 219
Montaigne, Michael de 227
Montecuccoli, Raimundo 498, 499, 547
Monteverdi, Claudio 433
Moog-Grünewald, Maria 405
Moore, Steven 223
Móric (Mauritius), Szent 217
Móric, szavojai kardinális 111
Morisot, Claude-Barthélemy 224, 225, 226, 228, 229, 230, 232
Moss, Jean Dietz 49
Moyses, Štefan 550, 551
Mugnier, Hubert 272, 273, 282, 283
Muk, Jan 86, 87
Muntag Vince 292
Murád, I. 167, 170
Muret, Marc-Antoine 24, 25, 26, 40, 41, 42, 48
Murphy, James Jerome 49
Musztafa, esztergomi bég 127, 341
Nadányi János 487, 489
Nadányi Mihály 487
Nadányi Zoltán 487
Nadasd, Franciscus de → Nádasdy Ferenc
Nádasdy Ferenc 157, 227, 242, 339, 340, 344, 353, 513, 515
Nagy Gábor 340
Nagy Iván 294, 295, 300, 310
Nagy J. Győző 520
Nagy László 408
Nagy Levente 111, 232, 505, 529, 533
Nagy Sándor (III. Alexandrosz) 75, 76, 99, 148, 149, 329, 330, 331, 380, 495, 508
Nagyillés János 321
Nannius, Petrus 544
Nauta, Lodi 70
Négyesi Lajos 539
Négyesy László 105, 199, 340, 364, 535, 540, 541, 542
Nékó fáraó 282
Nelting, David 153
Nemeskürty Harriet 496, 503, 504
Németh Béla 222
Németh S. Katalin 484, 494, 503, 510, 515
Nényei Pál 534
Néró 276, 277
Neubauer, John 547, 548, 549
Neumayr, Franciscus 72
Nicolini, Fausto 111
Niger Tamás 141
Nitchie, Elizabeth 22
Nitri, Mauritio 358
Nógrádi Mátyás 482
Norton, Glyn P. 17, 22
Novák, Arne 93
Novák, Jan. V. 93
Nyéki Vörös Mátyás 32, 65, 196, 236
Nyerges Judit 155, 185, 276, 391, 393,

398, 399, 400, 410, 411, 412, 495, 496
Obilić, Miloš 149, 167, 170
Oborni Teréz 209
Ohmučević, Aurelia 150
Ohmučević, Nikola 150
Ohmučević, Petar 150
Ohmučević, Stjepan 150
Oláh Miklós 25
Olivares, Gaspar de Guzmán 280
Opitz, Martin 433, 441, 443, 446, 447
Oporinus, Johannes 31, 181
Orbán, VIII., pápa →Barberini, Maffeo 113, 114, 115, 118, 124, 125, 126
Orbini, Mauro 99, 146
Ordódy Ferenc 217
Orlovszky Géza 15, 116, 153, 160, 176, 177, 178, 189, 193, 197, 198, 199, 231, 234, 269, 292, 298, 313, 314, 359, 410, 412, 418, 421, 422, 522, 525, 529, 533, 535, 536, 540
Országh-Hviezdoslav, Pavol 550
Ortutay Gyula 549
Oszmán, II., szultán 148, 340, 354, 504, 505, 509, 511
Osztrosith Bora 294
Otis, Brooks 187
Otto, Karl F. 440
Otzenassek, Adamus Ignatius Wolffgangus 212
Ovidius, Publius Naso 116, 140, 143, 146, 154, 178, 184, 224, 227, 229, 241, 243, 247, 303, 326, 327, 386, 394, 395, 401, 421, 525
Őry Miklós (Nicolaus) 62
Ötvös Péter 158, 233, 235, 237, 253, 427, 501
Őze Sándor 361, 362, 365
Paas, John Roger 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 507, 514, 515
Padányi József 114, 148, 232, 346, 493
Padányi Sándor 186
Pahy László 215, 216, 217, 219, 220
Pajorin Klára 25
Pákay Ferenc 220
Pál József 361, 375
Pál, IV., pápa 62
Pál apostol, Szent 273
Palacký, František 79, 81
Palaiologosz Andronikosz 301
Pálffy Géza 353, 509, 512, 515
Pálffy János Ferdinánd 212
Pálffy Pál 353, 528
Palmer, Ada 179
Palotai György 410
Pandula Attila 520
Pap Balázs 201, 236, 299
Pápai Borsáti Ferenc 484, 485
Pápai Páriz Ferenc 289, 291
Papaioannou, Sophia 184,
Papalić, Dmino 140, 141
Papp Ágnes 447
Papp Ingrid 547, 582
Papp Júlia 343
Papp Kinga 205
Pappenheim, Gottfried Heinrich zu 495
Parrhasius Neopolitanus, Janus 402
Passaeus, Crispinus 539
Pataki Ferenc 293
Patky János 220
Patrick, J. Max 17
Pätzold, Detlev 70
Pázmány Miklós 271
Pázmány Péter 44, 55, 58, 59, 60, 295, 304, 321, 348
Pedretti, Maria Teresa 126
Pekař, Josef 79, 81, 82, 83, 84, 87, 89
Peknik, Ladislav 315
Pelegrinović, Mikša 143, 145, 146
Peletier, Jacques 182
Perényi Ferenc 343

Perényi Orsolya 300
Perjés Géza 341, 348, 493
Perpiñán, Pedro Juan 49
Pertusi, Agostino 179
Pešina, Tomáš 82, 88, 89
Pesti Gábor 331, 335, 336
Péter Katalin 341, 355
Péter László 314
Petrarca, Francesco 108, 109, 113, 117, 122, 124, 127, 141, 179
Petronius Arbiter, Gaius 37, 40, 223
Petrőczi Éva 484, 486, 489,
Petrőczy Kata Szidónia 201, 373
Pfalzi Frigyes 80, 83, 94
Pfeiffer, Heinrich 73
Piatti, Angelo Alberto 110
Piccini, Giacomo 506, 508, 511, 524, 525, 527
Piccolomini, Enea Silvio (Piccolomini, Aeneas Sylvius) 326
Pignatelli, Maria Anna 520
Pilato, Leonzio 179, 181
Pintér Jenő 337, 338, 360
Pintér Márta Zsuzsanna 65, 191, 290, 292, 310, 348, 506
Pirnát Antal 137, 289, 290
Platnauer, Maurice 402
Platón 23, 46
Plautus, Titus Maccius 40
Plett, Heinrich Franz 71, 72, 73
Plutarkhosz 183, 184, 330
Pohánka Éva 519
Pohlius, Martinus 393
Pokorná, Zuzana 100
Pole, Reginald 274, 278
Polgár Anikó 395
Poliziano, Angelo 180
Pomey, Francisco (Pomeius, Franciscus) 72
Pomuki, Jan 89
Pongrácz Ferenc 314
Pospíchal, Jiří Ignác 90
Pottornyai Simon 323
Pozzi, Giovanni 111
Pozzo, Andrea 70, 73, 74
Prágai András 33, 486
Preiss, Pavel 98
Preti, Girolamo 117, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 147
Prideaux, John 21
Pritchard Huber, Dorothy 223
Prokop, Szent 82
Propertius, Sextus 140, 229, 230
Publilius Syrus 321
Puchheim, Christoph 341
Puskás István 391
Quintilianus, Marcus Fabius 20, 71, 72, 74
Quondam, Amedeo 127
Rabinowitz, Louis Isaac 477
Račić, Nikša 144
Radauš, Tatjana 151
Rädle, Fidel 26
Radnóti Miklós 338
Rájnis József 22, 32
Rak, Jiří 82, 89
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 60, 352
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 340, 352, 353, 355, 359, 360, 361, 485, 487, 489, 512
Rákóczi Zsigmond 296, 484, 485
Ramus, Petrus 48, 133
Rapin, René 182
Ratković, Milan 147
Rattkai György 99
Raumschüssel, Margareta von 441
Ravlić, Jakša 116, 144
Regius, Carolus 63, 64
Remete Péter 186

Rešetka, Michal (Michal Ressetka, Resetka Mihály) 315, 318,
Réthey Ádám 410
Revard, Stella Purce 26
Révay Elek 210
Révay Péter 99, 339, 340
Rewa, Petrus de → Révay Péter 340
Rexius, Johannes Baptista 180
Reynolds, L. D. 37
Réz Pál 338
Rhellicanus, Johannes 184
Richelieu, Armand-Jean du Plessis, duc de 174, 269, 270, 271, 276, 282, 284, 285
Rickesin, Susanna (vidua) 217
Riedl Frigyes 105
Riley, Mark 223
Rilke, Rainer Maria 534
Rimay János 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 66, 67, 177, 234, 235, 236, 241, 249, 298, 299, 314, 316, 317, 377, 381, 382, 386, 538
Ritoók Zsigmond 77, 177
Ritter Vitezović, Pavao 99, 550
Rizzo, Gino 118
Roberts, Michael 227
Robortello, Francesco 25
Rollenhagen, Gabriel 539
Ronsard, Pierre de 182
Rosa, Paulus 31
Rosa, Václav Jan 90
Rosner, Matthias 440
Rossi, Domenico de 73
Rota, Bernardino 144
Rota, Giulio Marziano 274
Rozsnyai Dávid 201, 373, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388
Rubens, Peter Paul 66
Rucsics János 162, 276
Rudolf, II., német-római császár, magyar király 86, 91, 509
Ruffy Pál 551
Rupp Kornél 409
Russo, Emilio 111, 124
S. Varga Pál 170, 192
Sacchi, Guido 111
Sahin-Tóth Péter 209
Šalda, František Xaver 91, 92, 93
Sallustius Crispus, Caius 24
Sandrart, Jacob 501, 502, 515
Sandrart, Joachim von 501
Santini, Giovanni 97
Sárdi Margit, S. 201, 293, 373, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388 531
Sarkady János 169
Sárközy Péter 386
Sasinek, František Víťazoslav 315, 316
Šátková, Michaela 550, 551
Sauer János Antal 212
Scaliger, Julius Caesar 165, 182, 451
Schilling, Heinz 61
Schilling, Michael 496
Schindling, Anton 59
Schlitt, Melinda W. 49
Schmatz, Daniel 393
Schmidt, Petrus 219
Schneider, Bernd 179
Schnitzer, Lucas 499
Schoeck, Richard Joseph 17, 22
Schrenck von Notzing, Jacob (Schrenkius) 221
Schütz, Heinrich 433, 436
Schütze, Sebastian 124, 126
Scoto, Lorenzo 111
Seelmann, Christian 43
Selmi, Elisabetta 125
Seneca, Lucius Annaeus 24, 40, 41, 153, 222, 276, 277, 281

Sennyey László 215
Servius Honoratus, Maurus 140, 186
Sforza, Francesco 527
Shepard, S. 182
Shuger, Debora Kuller 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 36, 39, 40, 42, 44, 48, 51, 72
Sidney Herbert, Mary 486
Sidney, Philip, Sir 486
Silhon, Jean de 162, 171, 172, 173, 174, 269, 270, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 285
Silius Italicus 222
Simon Melinda 221
Simor Ágnes 543
Sinka Zsófia 427
Sipos Lajos 131, 434, 538
Siri, Vittorio 505, 506, 508, 524, 525, 527
Skerlecz Miklós 218, 220
Skolnik, Fred 477
Sládkovič, Andrej 550, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559
Slavata, Joannes Joachimus 212
Slavata, Vilém 86, 87
Šmatlák, Stanislav 318
Soarez S. J., Cypriano (Soarius, Cyprianus) 48, 49, 51
Sokcsevits Dénes 231
Soltész Zoltánné 31
Solymanus (Solimano)→ Szulejmán, I.
Sonnevend Péter 521
Sowerby, Robin 179, 180, 181
Spee, Friedrich 94
Speroni, Sperone 46
Spinola, Paolo 111
Špork (Sporck), František Antonín 98
Starčević, Ante 549
Statilić, Marin 140
Statius, Publius Papinius 185, 186, 229
Staud Géza 304, 306
Stephanus, Henricus 181
Stich, Alexandr 79
Stigliani, Tommaso 118
Stockmann, Ernst 446
Stoll Béla 190, 195, 236, 292, 294, 296, 297, 298, 299, 314, 315, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 350, 352, 360, 364, 409, 411, 486
Strada, Famiano 51, 116
Strbik Andrea 478
Středovský, Jan Jiří 101
Strell, Joannes Antonius Carolus 212
Strigelius, Victorinus 32
Stuart, Mária skót királynő 114
Štúr, Ľudovít 551
Sturm, Johann 18, 51, 156
Suarez, Francesco 62, 63, 72, 74, 75
Subarich György 506
Sudár Balázs 340
Suhai Pál 222, 223, 531, 545
Sulpitius Victor 48
Sulzer, Johann Georg 16
Svatoš, Martin 100
Symmachus, Quintus Aurelius Memmius 274
Szabados György 370
Szabados János 340, 341
Szabó András Péter 346, 485, 496, 511
Szabó Béla, P. 209
Szabó Csaba 108
Szabó Ferenc 58, 62
Szabó Flóris 208, 303
Szabó Károly 77, 315
Szádoczki Vera 208, 209
Szalai Béla 499, 515
Szalárdi János 360
Szalatnai Rezső 317, 318
Szalay László 548

Szalontai Barnabás 484
Szapolyai János→ János, I.
Szapolyai Orsolya 300
Száraz Orsolya 205
Szathmári Ötvös István 457, 458, 461, 464, 465, 466, 474
Szczucki, Lech 25
Széchényi György 212
Széchenyi István 533
Széchényi Zsigmond 220
Széchy Károly 182, 233, 540
Széchy Mária 398, 407
Szegedi Eszter 168
Szegedi Mihály 210
Szegedy-Maszák Mihály 15, 116, 176, 198, 313, 332
Székely György 290
Székely Júlia 341
Székely Zoltán 205
Szekfű Gyula 9, 79
Szelestei Nagy László 59, 60, 205, 218, 223, 242
Szemere Pál 548
Szenci Kertész Ábrahám 63
Szenci Molnár Albert 67, 172
Szende G. Katalin 158
Szentmártoni Szabó Géza 132, 228, 229, 295, 296, 326, 327, 328, 410, 434, 506, 534, 535, 544, 545
Szepessy Tibor 25
Szepsi Csombor Márton 32, 241
Szerb Antal 313
Szerdahelyi József 194, 195, 196, 211
Szigeti Csaba 315, 373
Sziklay László 11, 318, 549, 551, 552
Szilágyi Ákos 532
Szilágyi András 341, 506, 529
Szilágyi Mariann 519
Szilágyi Márton 55
Szilágyi Mihály (Mihajo Svilojević) 149
Szilasi László 237, 368
Szinnyei József 457
Szirtes Gábor 523
Szkárosi Endre 7, 105, 110, 111, 112, 113, 119, 120, 121, 123, 128, 130
Szókratész 331
Szögi László 441, 442
Szőnyi György Endre 91
Szörényi László 9, 113, 189, 198, 205, 213, 217, 238, 245, 251, 362, 529
Szulejmán, I. (Solymanus, Soliman) 166, 167, 168, 170, 186, 187, 189, 197, 200, 343, 349, 354, 510, 512, 552, 555, 556
Szunyogh Ilona 294, 295, 296
Szunyogh Katalin, özvegy Jakussich Jánosné 296
Szunyogh Mózes 294
Szurmay Ernő 16
Szvitek Róbert József 341
Tacitus, Caius/Publius Cornelius 22, 40, 41, 42, 48, 277, 279
Tamás Zsuzsanna 43, 447
Tandori Dezső 108
Tanner, Jan 88
Tanner, Matěj 88
Tansillo, Luigi 107
Tapia, John E. 17
Tarján Tamás 531
Tarnai Andor 7, 9, 15, 22, 47, 52, 155, 296
Tarnóc Márton 160, 495
Tarnovska Zsófia 298
Tarquinius Superbus 280
Tasi Réka 29, 37, 44, 58, 60, 62, 63, 559
Tasso, Bernardo 144,
Tasso, Torquato 110, 111, 169
Tassoni, Alesssandro 125
Tassoni, Luigi 122
Tatai Erzsébet 531

Tatarin, Milovan 146
Taubmann, Friedrich 451
Taylor, Edward 331, 482
Teleki Mihály 231
Terbe Lajos 370
Teréz, Avilai Szent 95
Ternovácz Bálint 294, 310, 350
Tesauro, Emanuel 63, 64, 75, 76, 77, 78, 134, 391, 392
Teszelszky, Kees 340
Thaly Kámán 374
Theodorik, gót király 274, 275, 278
Theophil de Viau 224
Theophrasztosz 20
Theudis, gót király 275
Thimár Attila 15
Thököly Imre 368, 373, 379, 381, 391, 398, 399, 407
Thuau, Étienne 269, 270
Thuküdidész 24, 25
Thurn, Heinrich Mathias 83
Thuróczy János 369, 370
Thurzó Imre 32
Thurzó Mária 316
Tibullus, Albius 140, 230
Tichá, Zdeňka 94
Tikva S. Frymer 477
Tilly, Serclaes Johann 495
Timon Sámuel 99, 130
Tinódi Lantos Sebestyén 192, 362
Tisza Kálmán 315, 551
Tkalčević, Anica 151
Toldy Ferenc 292, 315, 316, 317, 542
Toletus, Franciscus (Francisco de Toledo) 392
Toma Katalin 353
Tombi, Beata 122
Tomori Pál 284, 346,
Tordai János 59, 60
Tóth Gergely 340, 343, 345, 348, 371, 511
Tóth Sándor Attila 207
Tóth Tünde 347
Tóth Zsombor 343, 352, 358, 360
Totila, gót király 275
Trostovszky Gabriella 340
Tscherning, Andreas 443
Tschopp, Silvia Serena 496
Turkalj, Jasna 231
Turóczi-Trostler József 405
Tutino, Stefania 49, 52
Tüskés Gábor 55, 61, 83, 207, 245, 246, 348, 350, 361, 506, 508, 510, 511
Ujlaki Miklós 300
Újváry Zsuzsanna 341
Ulászló, II., (Vladislav) magyar király 148, 284
Uroš, Stjepan 149
Üding, Gert 64
Vadai István 203, 235, 250, 253, 347, 427, 534
Válka, Josef 84, 86
Valla, Lorenzo 178
Varga Imre 190, 289, 290, 291, 292, 294, 296, 302, 314, 337, 338, 360, 373, 481, 484, 489
Varga László 35, 43
Varga Nóra 292
Varga Szabolcs 170, 343, 511, 529
Varjas Béla 549
Várkonyi Ágnes, R. 205, 206, 213, 289, 359, 365, 493, 505, 507, 509, 531
Varro, Marcus Terentius 48
Vásárhelyi Judit, P. 213
Vašica, Josef 79, 93, 94
Vavák, František Jan 82
Vay Miklós 548
Végh György 124
Véghelyi Balázs 318
Venantius Fortunatus 324

Vencel, Szent 82, 83, 84, 88, 89, 97
Ventura, Comin 111, 124
Verancsics Antal 146
Veres András 43
Veresegyházi Szentyel Mihály 489
Vergilius, Publius Maro 77, 116, 120, 125, 137, 139, 178, 182, 183, 185, 187, 222, 229, 239, 326, 400, 403, 534
Verók Attila 185, 276
Victorinus Afer, Caius Marius 48
Vígh Éva 108, 122
Vinczi András 219,
Viskolcz Noémi 157, 340, 341, 514, 515
Vitezović, Pavao Ritter 99, 550
Vitnyédi István 157, 158
Vizkelety Imre 522, 523
Vodidius, Israel 496
Vogt, Von Ogden 483
Voigt, Leopold 210
Vojtech, Miloslav 315, 325, 334
Volaterranus, Raphael 178, 179, 180
Vorster, Joannes Christophorus 212
Vossius, Gerardus Johannes 18
Völgyesi Orsolya 291
Vraz, Stanko 550
Vujicsics D. Sztoján 549
Wachinger, Burghart 65
Wachtl, Christophorus Rudolphus 210
Wallace, John M. 17
Wallenstein (Waldstein, Valdštejn), Albrecht 80, 486
Walter, A. E. 179
Walter, Benjamin 108
Warszewicki, Krzysztof 99
Wasyl, Anna Maria 227
Waszink, Jan 184
Webb, Ruth 71, 72
Wechelius, Andreas 406
Weingart, Miloš 100
Weisbach, Werner 56
Welhöffer, Elias 495
Weöres Sándor 221, 222
Wernsdorfius, Gottlieb 228
Wesselényi Ferenc 398, 407, 548,
Wesselényi István 398, 407, 548
White, Peter 481, 483
Willing, Antje 180
Wilson, N. G. 37
Windisch Éva, V. 548
Windischgrätz, Gottlieb Amadeus 515, 516
Wix Györgyné 213
Wolf, Hieronymus 31, 33, 510
Wollman, Frank 99, 100, 101
Wölfflin, Heinrich 56
Xerxész perzsa király 555
Zajc, Ivan 549
Zarvossi, Ernst Christian 439
Zászkaliczky Márton 486, 515
Zavarský, Svorad 205, 212
Zay Ferenc 357, 358
Zborovszky Erzsébet, gróf 300
Zeiter, Philipp Jakob 439
Zeleméry Borbála 301
Zenero, Carlo 270, 274
Zesen, Philipp von 439, 440, 442, 443, 444
Ziccata, Muzio 171
Zichy Pál 215, 219
Ziegler, Caspar 436, 437, 438, 439, 440, 446, 447
Ziegner, Catharina Regina / Eckhart, Catharina Regina 438
Zierholz, Steffen 438
Žigo, Pavol 334
Zlatarić, Dominko 148
Zombori István 528
Zoványi Jenő 457
Zrínyi Ádám 178, 251

Zrínyi Ilona 391, 398
Zrínyi Miklós költő és hadvezér 8, 10, 11, 55, 60, 105, 106, 107, 113, 114, 117, 131, 137, 138, 139, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 162, 166, 169, 170, 184, 186, 189, 191, 192, 193, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 209, 211, 212, 213, 218, 221, 222, 223, 224, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 250, 253, 269, 271, 274, 285, 289, 292, 295, 337, 340, 341, 346, 348, 351, 353, 354, 355, 357, 359, 361, 364, 367, 368, 369, 371, 376, 383, 385, 389, 434, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 516, 517, 519, 522, 523, 524, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 533, 534, 536, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 545, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 554, 555, 556, 557, 559
Zrínyi Miklós szigetvári várkapitány 166, 167, 169, 170
Zrínyi Péter (Zrinski, Petar) 148, 150, 151, 178, 346, 500, 505, 506, 508, 511, 513, 525, 526, 527, 549, 551
Zubová, Ľubica 325
Zündt, Matthäus 510
Zvara Edina 185, 276, 514
Zsámboky János 167, 181
Zsengellér József 457, 478
Zsigmond, III. lengyel király 148, 149

A kötet szerzői

Bene Sándor (1964) tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Berkes Tamás (1954) tudományos tanácsadó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Bitskey István (1941) professor emeritus, Debreceni Egyetem BTK, MTA rendes tag

Boda Miklós (1934) irodalomtörténész, nyugalmazott könyvtáros, címzetes igazgató, Baranya Megyei Könyvtár

Csehy Zoltán (1973) egyetemi docens, Comenius Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Pozsony

Fajt Anita (1987) tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Irodalmi Tanszék

Fazekas Sándor (1975) egyetemi adjunktus, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Kaposvári Campus

Förköli Gábor (1986) tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék

G. EténYi Nóra (1969) habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Kora Újkori Történeti Tanszék

Hargittay Emil, (1953) intézet- és tanszékvezető egyetemi tanár, kutatócsoport-vezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Hernády Judit (1989) doktori hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kecskeméti Gábor (1965) kutatóprofesszor, intézetigazgató, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Kiss Farkas Gábor (1975) tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék

Koltai Kornélia (1972) egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Ókortudományi Intézet, Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszék

Majoros Viktória (1998) negyedéves magyar-könyvtár szakos hallgató, Szegedi Tudományegyetem BTK

Mercs István (1977) PhD., középiskolai tanár, Zrínyi Ilona Gimnázium, Nyíregyháza

Nagy Levente (1967) tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Román Filológiai Tanszék

Papp Ingrid (1985) tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Petrőczi Éva (1951) habilitált egyetemi docens, nyugalmazott intézetvezető, Károli Gáspár Református Egyetem BTK

Pintér Márta Zsuzsanna (1961) tanszékvezető egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem BMK, Irodalomtudományi Tanszék

Polgár Anikó (1975) egyetemi docens, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Komárom

Suhai Pál (1945) nyugdíjas középiskolai tanár, a Napút Online Levélfa rovatának szerkesztője

Szelestei Nagy László (1947) nyugalmazott egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Szentmártoni Szabó Géza (1950) irodalomtörténész, nyugalmazott egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Tasi Réka (1977) egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Tóth Gergely (1977) tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Utassy Csilla (1966) egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Sub Maximiliano